

భట్టనారాయణస్వ

వేణీ సంహార నాటకమ్

తెలుగు వ్యాఖ్యాన సహితము

వ్యాఖ్యాత
జేతవోలు రామబ్రహ్మం



ప్రచురణ

తెలుగు విశ్వవిద్యాలయము
కళాభవన్, పైపాటాడు, హైదరాబాదు-500 004

ప్రకాశక విజ్ఞప్తి

ఉత్తమ సాహిత్యాన్ని పరిరక్షించుకోవడానికి తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం వేదికగా ఏర్పడింది. బోధన-పరిశోధన-ప్రచురణలను ప్రధాన కార్యక్షేత్రాలుగా నిర్మించుకొంది. ప్రచురణశాఖ ద్వారా ఉన్నతాభిరుచి గల పాఠకులకు ఉదాత్త సాహిత్యాన్ని అందించడం తన లక్ష్యాలలో ఒకటిగా పెట్టుకొంది. ప్రాచీన సాహిత్యసంపదకు పదిలపరచుకొంటూ ఒక తరం నుంచి మరో తరానికి దానిని అందిస్తూ అజరామరంగా ఉంచడానికి చేసే ప్రయత్నాలలో ఇదీ ఒకటి. ఇందులో భాగమే వ్యాఖ్యానాల ప్రచురణ.

భారతకథ ఆధారంగా రూపొందిన సంస్కృత నాటకాలలో వేణీసంహారం సుప్రసిద్ధం. దీనినుంచి కనీసం ఒక్కటయినా శ్లోకాన్ని ఉదాహరించని ప్రామాణిక ఆలంకారికుడు లేడంటే అది అతిశయోక్తి కాదు. సంస్కృతసాహిత్యంలో ఇది పొందిన ప్రసిద్ధి ప్రశస్తి అంతటివి. దీని రచయిత భట్టనారాయణుడు క్రీ. శ. 750 ప్రాంతం వాడు. కాన్యకుబ్జు నుంచి వంగదేశానికి వలసవచ్చాడని పరిశోధకులు అంటున్నారు.

వ. సు. రాయకవి ప్రభువులు ఈ వేణీసంహారాన్ని యథా తథంగా తెలుగులోకి అనువదించారు. అవి అప్పట్లో తెలుగునాట బహుళప్రచారం పొందాయి. చాలాచోట్ల ప్రదర్శింపబడ్డాయి.

అయితే ఇంతవరకూ దీనికి తెలుగులో సమగ్రమైన వ్యాఖ్యానం రాలేదు. ఇదే ప్రథమం. ఇంతకుముందు ముద్రారాక్షస, మృచ్ఛికటికాదులు వ్యాఖ్యలలో వెలువడ్డాయి. తెలుగు సాహిత్యాన్ని పరిపుష్టం చేసాయి. తెలుగు ప్రజల ఆదరణకు పాత్రమయ్యాయి.

అదే పుథాలో ఇప్పుడు దీనిని అందిస్తున్నాం. సాహితీప్రియులకు
ప్రీతిపాత్రమవుతుందని విశ్వసిస్తున్నాం.

జ్ఞోకాలకు అర్థం చెప్పడంతోపాటు, ఛందస్సు, క్రియ,
అలంకారం, సమాసాలు, సంధులు వివరించడం ఈ వ్యాఖ్యలోని
విశేషం. నాటకపరిభాష, సంధిసూత్రానుక్రమణికలే కాకుండా
ప్రాకృతపదానుక్రమణిక కూడా అనుబంధంగా చేర్చడం మరొక
విశేషం. ఇవన్నీ విద్యార్థులకు బహుభా ఉపకరిస్తాయని భావిస్తున్నాం.

త్వరలోనే మరికొన్ని సంస్కృతాంధ్ర కావ్యాలను వ్యాఖ్యా
నాలతో మీ ముందు ఉంచడానికి తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం
సమామత్తం అవుతోంది. సాహితీప్రియంభావుకుల ఆదరణను
మరింతగా అభిలషిస్తోంది-ఆకాంక్షిస్తోంది.

మైదరాబాదు

1-9-1988

ప్రకాశకులు

తెలుగు విశ్వవిద్యాలయం

అంకితము

ప్రాతఃస్మరణీయులు
'మధురకవి' శ్రీ రావూరి వేంకటేశ్వర్లు గారికి

రావూరి వేంకటేశ కవిరాజునకున్

గురురాజమౌళికి

అద్భావిభవాస్పదోజ్జ్వల వధాన విరించికి

సర్వశిష్య సంభావితపాదపద్మనకు

భవ్యమనస్వికి

శాంభవీ కృపాప్లావితకాంతిలోక పరివర్తికి

అమాయిక చక్రవర్తికిన్

శ్రీకృష్ణజన్మాష్టమి
విభవ, శ్రావణము

భక్తితో
జేతవోలు రామబ్రహ్మం

విషయ సూచిక

| | |
|-----------------------------|-------|
| వేణీసంహారము — భట్టనారాయణుడు | i |
| వేణీసంహారము — ఆలంకారికులు | xiii |
| వేణీసంహారము — నాటకము | xx |
| వేణీసంహార నాటకమ్ | 1-512 |
| నిర్దేశపరిభాష | ౧ |
| నామపరిభాష | ౫ |
| సంధిసూత్రానుక్రమణిక | ౯ |
| శ్లోకానుక్రమణిక | ౧౭ |
| ప్రాకృతపదానుక్రమణిక | i |
| సుభాషితానుక్రమణిక | xv |

వేణీసంహారము - భట్టనారాయణుడు

వాల్మీకి యేప్రాంతమువాడు? కాళిదాసుని కాలమేది? అని యాధునిక విద్యార్థి యడిగినచో నుపాధ్యాయుడు గురికి జారెడు దూరముగా సమాధానము చెప్పి తప్పుకొనవలెనే తప్ప కచ్చితముగా ఈ పట్టణమనియు, ఈ తేదీ యనియు నిర్ధారించి చెప్పునవకాశము ఈనాటికిని లేదు.

జన్మతిథి వారాదికమైన స్వీయ సమాచారము శందించు నలవాటు మన ప్రాచీనులకు తక్కువ. అదృష్టవశమున తమ పేర్లను తెలియజేసిరి. కొందరిపట్ల అదియు సందేహస్పదమే. దీనికంతటికిని కారణ మొకడైయుండును. నన్ను జూచియు నా ప్రాంతమును జూచియు నా కావ్యము నాదరింతురా!, అందలి గుణసంపదనుబట్టి అదరింతురు గాని - అన్నది మనవారి తత్త్వము. కవిభ్యః కావ్యాన్వేష బహుమన్యామహే అని ఆనందవర్ధనుని తీర్మానము.

నిజమునకు కవి దేశకాలాది పరిధులకు అతీతుడు. అతడు రచించిన మహా కావ్యము యావత్ప్రపంచమునకును ఆస్తి. కానీ-కవీశ్వరుని జీవిత విశేషములు తెలిసినచో ఆ వెలుగులో నాతని రచనము నద్యయనము చేయుట మరింత లాభదాయకముగా నుండునన్నది యాధునికుల మతము. ఈ దృష్టితో చూచినప్పుడు మనవారి అలవాటును అభినందింపలేము.

భట్టనారాయణుని విషయమునగూడ మనకు తెలియవచ్చు సమాచార మత్యల్పము. ఇతని పేరు భట్టనారాయణుడని, ఈతడు వేణీసంహారమును రచించెనని నిస్సంశయముగా చెప్పవచ్చును. తక్కిన విశేషము లన్నియును యథాప్రయోగంబుగా గ్రాహ్యంబులు.

ఎక్కడివాడు? :- తదిదం కవే ర్మృగరాజలక్ష్యణో భట్ట నారాయణస్య కృతిం వేణీసంహారం నామ నాటకం ప్రయోక్తుముద్యతా వయమ్ - అన్నది ప్రస్తావనలో సూత్రధారుని నోట పల్కించిన మాట. ఇంతకుమించి మరెట్టి సమాచారము నిందు లభించుట లేదు.

ఏ రాజు నాస్థానమున నేయుత్సవ సందర్భమున నాటకము తొట్టతొలిగా ప్రదర్శింపబడుచున్నదో ప్రస్తావనలో ప్రస్తావించు నాచారమున్నది. దానితో కవికాలాదికమును గ్రహించుచు పరిపాటి ఆట్టిదియు నిందు పాటించబడలేదు. కేవలము సభ్యులను ప్రార్థించి యూరకొన్నాడు. తదత్ర కవిపరిశ్రమానురోధాద్వా ఉభాత్త కథావస్తు గౌరవాద్వా నాటకప్రదర్శన కుతూహలాద్వా భవద్భిరవధానం దీయమాన మభ్యర్థయే.

కాగా - కవేః పృగరాజలక్ష్మణో భట్టనారాయణస్య - అన్న మూడు పదము లాధారముగా విమర్శకుల యూహలు పరిపరి విధముల ప్రయాణించినవి. భట్ట శబ్దము భర్తృ పద వర్యాయమనియు, పృగరాజ బిరుదుము క్షత్రియోచిత మనియు కొందరు భావింపగా; కవేః పృగరాజలక్ష్మణః అన్నది సింహ బిరుదాంకితుడైన కవి యని చెప్పుచున్నదనియు కవిసింహ యని బిరుదుమేర్పడు చున్నదనియు, నిది క్షత్రియోచితమే కానవసరము లేదనియు, భట్ట శబ్దము ఉప నామముగా నుండుట బ్రాహ్మణత్వ సూచకమనియు కొందరు సంభావించిరి.

పంగదేశము నేలిన రాజవంశముల చరిత్రను చెప్పు క్షితీశపంచావళీ చరితమ్ - బంగరాజుమటక - తాజావళీ గ్రంథములలో నొక భట్టనారాయణుడు ప్రస్తావించబడినాడట. ఈతడు కాన్యకుబ్జమునుండి పంగదేశమునకు వలసవచ్చిన బ్రాహ్మణుడు. శాండిల్య గోత్రజుడు. సేనవంశ ప్రవర్తకుడైన గౌడాధిపతి అదిసూరుని యాహ్వానముపై నల్గురు బ్రాహ్మణులతో ఈ భట్టనారాయణుడు పంగ దేశమునకు వచ్చెను. ఏదో యజ్ఞమును చేయించెను. బహుకృతిగా నయిదుగురు నయిదుగులు పొందిరి. శ్రమక్రమముగా భట్టనారాయణుడు అభివృద్ధిచెంది యొక రాజవంశమునకు తానే ప్రవర్తకుడయ్యెను.

వర్షమును కోరి గౌడాధిపతి యజ్ఞమును చేయ సంకల్పించెననియు, దానిని నిర్వహించుటకు పంగదేశ విద్వాంసులు తిరస్కరించిననియు సంతటనాతడు కాన్యకుబ్జరాజును సహాయమర్థించె ననియు, నాతడు భట్టనారాయణ ప్రముఖులను పంపెననియు క్షితీశపంచావళీచరితము చెప్పుచున్నది. ఇది మరియొక కథ.

భగవంతుని ప్రసన్నుని చేసికొనుటకై ఆదిసూరుడు యజ్ఞమును సంకల్పించెనని వంగరాజునుటక చెప్పుచున్నది. వంగరాజ్యమునకు రానున్న యువద్రవములను తొలగింపజేయుటకు భట్టనారాయణ ప్రభృతులు ఆహూతులయ్యిరిని మరియొక గాథ. కాన్యకుబ్జమున నేర్పడిన ధర్మపీఠకు వెరచి భట్టనారాయణాదులు అయిదుగురు వంగదేశమునకు తరలివచ్చిరనియు నిందున్నది.

గజేంద్రగడ్కర్ వంటి ప్రముఖ విమర్శకులు ఈ చివరి కారణమునే యంగీకరించియున్నారు. అప్పటికి కాన్యకుబ్జము చౌద్ధమునకు లోనయి వైదిక మతావలంబులకు బ్రదుకు కష్టమైయుండు ననియు కావుననే భట్టనారాయణాదులు వంగాదిదేశములకు వలసిపోయి యుందురనియు వీరు భావించుచున్నారు.

ఆదిసూరుని కాలము క్రీ. శ. ఏడవ శతాబ్దము. ఇదియే వేణీసంహార కర్తయగు భట్టనారాయణుని కాలమని వీరి నిర్ధారణ.

వేణీసంహార ప్రస్తావనలో ఆదిసూరుని ప్రసంగముగాని, కాన్యకుబ్జాధిపతి ప్రసక్తిగాని కన్పింపదు. అట్లే నాటకమున పరోక్షముగానైనను ధర్మపీఠల పరామర్శ కానరాదు. పై కథలే నిజమగుచో నిట్టిది యసంభవము. కావున వేణీసంహార భట్టనారాయణుడును కాన్యకుబ్జభట్టనారాయణుడును విభిన్నులై యుందురని శ్రీరమాశంకర త్రిపాఠీ ప్రముఖుల యభిప్రాయము.

క్షీణత వంశావళి చరితాదులయందు భట్టనారాయణుడు వైదిక బ్రాహ్మణుడు గానే తప్ప కవిగా వేణీసంహార రచయితగా పేర్కొనబడకపోవుట వీరి యభిప్రాయమునకు బలము చేకూర్చుచున్నది.

ప్రస్తావనలో రాజప్రశస్తి చేయకుండుటయు, రాజులు లోకప్రియులును విద్వద్బంధువులును గుణగ్రాహులును సతతసమకృతులును కావలెనని భరత వాక్యమున నాకాంక్షించుటయు(6-46) చూడగా వేణీసంహారరచయిత రాజాశ్రయమును కోరని స్వతంత్రుడై యుండునని తోచుచున్నది. రాజాస్థానమునందు గాక జనసామాన్యమునెదుట ముమ్మొదటగా తన నాటకమును ప్రదర్శింప జేయుటయు నీతని స్వతంత్ర ప్రవృత్తికి నిదర్శనము.

ఈ కవి యిందు మూడు నాందీశ్లోకములను సవదరించెను. ఇది మరియొక విలక్షణత. మొదటి రెండును విష్ణుపరములు. మూడవది శివపరము. అయినను— తథాపి భక్తిస్తరుణేందుకేఖరే యన్నట్లు ఈతని భక్తి విష్ణుపారమ్యముపట్లనే మొగ్గుచూపుచున్నది. కావ్యరచనకు భారతకథను స్వీకరించుట యొకటి భరత వాక్యమున—భవతు భగవన్ భక్తిః ద్వైతం వినా పుష్యషోత్తమే యనుట యొకటి దీనికి సాధకములు.

ఎప్పటివాడు? :- వేణీసంహార రచనాకాలమును నిర్ధారించుటకు గ్రంథస్థముగా నాధారము లేమియు లేవు. రాజప్రసక్తియే కాదు పూర్వకవి స్తుతియు నిందులేదు. కాగా నాలంకారికుల ప్రసంగములే మిగిలిన యేకైకాధారము.

మమ్మటుడు తన కావ్యప్రకాశమున నిందలి పది పండ్రెండు శ్లోకముల నాయా సందర్భముల నుదాహరించెను. ఈ మమ్మటుడు క్రీ.శ. 1100 ప్రాంతము వాడని విమర్శకుల యభిప్రాయము. అమరకోశ వ్యాఖ్యాత క్షీరస్వామియు వేణీసంహార ప్రయోగములను చూపెను. ఈతడును క్రీ. శ. పదునొకండువందల ప్రాంతమువాడే. సరస్వతీకంఠాభరణకర్త భోజరాజు, దశరూపకకర్త భనంజయుడు వేణీసంహారమునుండి యుదాహరణము లిచ్చిరి. వీరిరువురును పదివందలు పదునొకండువందలు నడిమికాలమువారు. వీరికన్న ప్రాచీను డానంద వర్ధనుడును తన ధ్వన్యాలోకమున వేణీని ప్రస్తావించియున్నాడు. ఈతని కాలము తొమ్మిదవ శతాబ్దిపుట త్తరార్థము.

వామనుడు తన కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తిలో వేణీయందలి “పతితం వేత్స్యసి క్షితౌ” (3-41) అనువాక్యము నుదాహరించి (వేత్స్యి+అసి) వ్యాకరణానుకూలత ప్రకటించెను. ఈ వామనుడు క్రీ.శ. ఎనిమిదివందలు ప్రాంతమువాడని. ఈతని కాలమునకే నాటకమిది ప్రసిద్ధికెక్కి ప్రామాణికస్థాయి బడసినదనగా కనిష్ఠపక్షము ఒక యర్ధశతాబ్దిము ప్రాచీనమై యుండవలెను. రమారమి క్రీ. శ. 750 ప్రాంతముగా దీని కాలమును నిర్ధారింపవచ్చును. క్షితిశవంశావళ్యాదులందు పేర్కొనబడిన భట్టనారాయణుడే దీని రచయితయైనను కాలము విభేదింపదు.

హర్షుని యాస్థానకవి బాణునికాలము క్రీ.శ. ఏడవశతాబ్దపు పూర్వార్థము. ఈతడు తన హర్షచరితమున సమకాలిక కవివండితుల నెందరినో ప్రస్తావించెను. అందు భట్టనారాయణుడు లేడు. అనగా నీతడు బాణునికి తదనంతరుడనుట దృఢపడుచున్నది. మొత్తముమీద భట్టనారాయణుడు క్రీ. శ. 750 నుండి 850 నడిమికాలమువాడని నిశ్చయింపవచ్చును.

వేణీ కాక మరొక గ్రంథమేడియు భట్టనారాయణుని కృతిగా నింతవరకు లభింపలేదు. సుభాషిత సంగ్రహమునందు నీతనిపేర కొన్నిశ్లోకము లుదాహరింప బడినవి. అవి వేణీయందు లేవు. ఇముడుననియు కావు. బహుశః నీనిది మరి యొక గ్రంథ ముండియుండనోపు. లేదా ఆ భట్టనారాయణుడు మరియొకడైన గానోపు!

నాయకుడు :— వేణీసంహారము భీమనాయకమనుట సర్వసమ్మతము. కాని కొందరు ధర్మజుడు నాయకుడన్నాడు. దుర్యోధనుడను వారునుండకపోరు.

నాయికానాయకులనుబట్టియు నితివృత్తములోని ప్రధాన సంఘటననుబట్టియు కావ్యమునకు నామకరణము చేయుట సంప్రదాయము. ఇది వేణీసంహారము. అనగా జుట్టుముడుచుట యనియర్థము. [Binding up of the braided hair. N. of a well known drama by Bhatta Narayana—Monier Williams] దుర్యోధనుని తొడలు విరుగగొట్టి భీముడు ఆ రక్తమును దోసిబట్టి తెచ్చి ద్రౌపదీ కేశపాశమును ముడిచి ప్రతిజ్ఞ చెల్లించుకొనును. ఇది భట్టనారాయణుడు కల్పించిన ప్రధాన సంఘటన. కావుననే నాటకము నీ పేరుతో వెలయించెను. దీనిని తీర్చిన వాడు భీముడగుట నీతడే నాయకుడు. నాటకాంతమున మరియేమి కర్తవ్యము మిగిలి యున్నదని ధర్మజుడడుగగా భీముడు — నగయచ్చామి తావదనేన సుయోధన శోణితోక్షితేన పాణినా పాంచాల్యాః దుశ్శాసనావకృష్టం కేశహస్తమ్ — అని సమాధానము చెప్పును. ద్రౌపదిని సమీపించి తానే జుట్టు ముడివేయును. అంత వరకు ద్రౌపది జుట్టు విరబోసికొనియే యున్నది. చంచద్భుజభ్రమిత ... (1-21) అని ప్రతిజ్ఞచేసినవాడును దానిని నిర్వహించినవాడును భీముడు. ఇది ప్రధాన సంఘటనగా నాటక కథ యంతయు నడిచినది. నడిపిన నాయకుడు భీముడు.

ఈ నాటకమున ప్రతినాయకుడు నిస్సంశయముగా దుర్యోధనుడు. పరస్పర హాసనోద్యోగము స్పష్టము. కట్టకడపట మాచపాండవులతో దుర్యోధనుడు గమాయుధమునకు భీమునే యెన్నుకొనెను. ఇదియు భీమ నాయకత్వమును స్థాపించుచున్నది.

మా యేవురిలో నెవ్వనితో నీవు ద్వంద్వయుద్ధమును చేయుదువో యెన్నుకొనుమని దుర్యోధనుని ధర్మజుడడిగినట్లు వ్యాసభారతము. ఇందు భీముడే అడుగును. ఇదియు భీమ నాయకత్వమును బలపరచును.

నాటకమున నాయకుడు ప్రత్యంకమునను కన్పించవలెననుట యొకానొక నియమము. ఇది భీముని పట్లనే నెరవేరుచున్నది. ధర్మజుడు ఆరవయంకమున మాత్రమే దర్శనమిచ్చును.

కథానాయికయైన ద్రౌపది తన భర్తలయిదుగురిలోను భీమునిమాత్రమే నాథ యనియు ఆర్యపుత్ర యనియు సంబోధించినది. ఒకేఒక్కచోట అర్జునుని ఆర్యపుత్ర యన్నది. (పు 480). ధర్మరాజును మహారాజ యనియే వ్యవహరించినది. పైగా ధర్మరాజే ద్రౌపదితో భీముడు. ప్రియస్తవ మమానుతో (6.18) అనెను. నాయికకు జరిగిన యవమానమునకు ప్రతీకారము చెల్లించినది భీముడు. మొదటినుండి చివరివరకు ద్రౌపది యంతరంగము పరిభ్రమించినది భీముని చుట్టునే (పుట-444). వీనినిబట్టి నాయికా భర్తగా భీముడే నాయకుడనుట నిశ్చయము.

చార్యాకుని మాయమాటలతో భీమవరాజయమును విశ్వసించిన ద్రౌపది ధర్మజునితో — త్వమపి క్షత్రధర్మ మనువర్తమాన ఏవ నాథస్య జీవితహారస్య అభిముఖో భవ. అథవా యత్తే రోచతే (పుట-449)—అన్నది. [నా భర్తను సంహరించిన దుర్యోధనునితో క్షత్రియోచితముగా పోరాడుము, లేదా నీయిష్టము]. ధర్మజుడు పెండవ పక్షమునకే మున్నటపడి చితికి సంసిద్ధుడయ్యెను. భీముడే నాయకుడనుటకును ధర్మజుడు నాయకుడు కాదనుటకును ఈ సన్నివేశమొక్కటి చాలును.

నాటకమున శృంగార వీరములలో నొక్కటి ప్రధానరసముగా నుండవలె నన్నది మరియొక నియమము. వేణీసంహారమున వీరము ప్రధానరసము. ప్రస్తావనలో సత్పక్షః మధురగిరః - (1-6) ఇత్యాదిగా సాగిన శరద్భుతుగానము దీనికి తార్కాణము. ఉత్సాహస్థాయిభావము భీమునిపట్లనేగాని యుధిష్ఠిరునిపట్ల కన్పింపదు. పైగా యుధిష్ఠిరునిపట్ల నారవయంకమున కొంత పిరికితనము కన్పించును.

దుర్యోధనునియందు సుత్సాహము ఉరకలు వేసినది. కాని యాతని స్త్రీలోలత్వము, నిత్యశంకితత్వము, అనుదాత్తప్రవృత్తి, అస్థానాద్ధత్వము, కట్టకడపట పలాయనము చిత్తగించి హ్రాదమున దాగుట, పరాజితుడగుట యన్నవి నాయకత్వ భంజకములు. ప్రతినాయకత్వ రంజకములు. కాగా నంగిరసమగు వీరమునకు నాలంబనవిభావము భీముడేయగుట నాతడే నాయకుడు.

ఈ నాటకమునందు కథను నడిపించినవాడు భీముడు. ప్రస్తావనాంతమున చండప్రచండముగా ప్రవేశించిన యీతడు ద్రౌపదినురార్చించు ప్రతిజ్ఞచేయుట బీజమై, సర్వ కౌరవ సంహారయావమున కథ శాఖోపశాఖలుగా విస్తరించినది. చిట్టచివరికి ద్రౌపదితో భీముడే “స్మరతి భవతీ యన్యయోక్తమ్” అని తొట్టతొలి ప్రతినను స్మరించి నెరవేర్చుటతో ముగిసినది. కర్తవ్యనిర్వహణచణుడై భీముడే ప్రత్యక్షముగను పరోక్షముగను నాటకమునందంతటను ఆవరించి కన్పించును.

నాటకాంతమున భరతవాక్యమును పల్కినవాడు ధర్మజుడు. దీనినిబట్టి కొందరు ధర్మజుడే నాయకుడనిరి. కాని భరతవాక్యమును నాయకుడే పల్కవలెనను నియమమున్నట్లు కానరాదు. పైగా నిదియొక్కటియే నాయకత్వమును స్థాపింపజాలదు.

పరివర్తనము :— పదునెన్నిది పర్వముల మహేతిహాసమునందలి సువిశాలమగు నాధికారికేతివృత్తమును ఆరంభమున నాటకముగా సంక్షేపించుటకు భట్ట నారాయణుడు పడిన శ్రమ ప్రశంసనీయము. కథను కుదించుటకని నాటకీయతను పెంచుటకని కొన్ని సంఘటనలను వెనుకముందులకు మార్చుట తప్ప భారతకథ కీతడు చేసిన పరివర్తనములు లేవు. ద్రౌపది జుట్టును భీముడు ముడుచుటన్నది

ఈతని ప్రధాన కల్పనము. తక్కినవి యథామూలములే. అట్లే ప్రధాన పాత్రలన్నియు భారతమునందలివే. దుర్యోధనుని భార్యగా భానుమతియు, పాంచాలకుడు సుందరకుడు, రుధిరప్రియ, రుధిరప్రియుడు, కంచుకి, చేటి మున్నగు సప్రధాన పాత్రలును మాత్రమే భట్టనారాయణ కల్పితములు.

ప్రథమాంకమునందు అయిదూళ్ళిచ్చిన చాలునన్న సందేశముతో శ్రీకృష్ణుడు హస్తీపురికి రాయబారమేగుట సూచింపబడినది. అడిగిన యాగ్రామములు కొరవదుర్జయముల నుగ్గడించునవగుట కవికల్పిత చమత్కారము. భారతమున సంజయురాయబారమున నయిదూకుల ప్రసంగము తొలి కన్పించును.

సంధి విఫలమై దుర్యోధనాదులు తన్ను బంధింపవచ్చినవేళ తప్పించుకొని ధృతరాష్ట్రాదులకు నాత్మజ్ఞానమును ప్రకాశింపజేయగోరి శ్రీకృష్ణుడు విశ్వరూపమును జూపును. కాగా నిందు — బంధింపవచ్చిన దుర్యోధనాదులనుండి తప్పించుకొనుటకే విశ్వరూపమును జూపినట్లు చిన్న మార్పు.

తృతీయాంకమున కర్ణుడు ద్రోణాచార్యుని మృతివట్ల నిందారోపణము చేయును. అశ్వత్థామ యిదిగి కత్తిదూయును. కర్ణుని చావువరకు నాయుధము పట్టనని ప్రతిజ్ఞ చేయును. కాని భారతమున నిట్టి కలహము కృపకర్ణులనడుమ ప్రారంభమై అశ్వత్థామకెక్కినట్లున్నది.

భారతమున యుద్ధిపిరుడు సింహాసనమధిష్ఠించిన పిదప చార్వాక రాక్షసుడు ప్రవేశించును. ధర్మజనింద యాతని యథిలాష. ఇందు మునివేషధారియై చార్వాకుడు దుర్యోధనవధకన్న ముందుగనే తృప్తితోఁస్మిభో స్తుప్తితోఁస్మి = దప్పికగొంటినోయీ దప్పికగొంటిననుచు (424) ప్రవేశించి ధర్మజుని మోసగింప ప్రయత్నించును. ఈ మార్పు ధర్మజుని తత్త్వము నావిష్కరించుటకు నాటకీయతను వతాక సన్నివేశమున పెంపొందించుటకు నుపకరించినది.

పరితల్పనలు :— ప్రథమాంకమున ద్రౌపదీ భానుమతులు చేటికానహితలై యెదురుపడిన సంఘటన కవికల్పన. ఆ సంభాషణ భీముని క్రోధాగ్నిని ప్రజ్వలింపజేసి ప్రతిజ్ఞకు దారితీసి బీజారోపణకు హేతువైనది.

ద్వితీయాంకమున భానుమతీ స్వప్నవృత్తాంతము కవికల్పన. ఇది భావి కథా సూచకము. నకులము (ముంగిస) నూరుపాములను చంపుట — భానుమతికి వచ్చిన దుఃస్వప్నము. నకుల శబ్దశ్లేష కవిచేతికి బాగుగా నందివచ్చినది. చెట్టు చాటునుండి భానుమతీచేటికల సంభాషణమును విన్న దుర్యోధనుడు నకుల శబ్దమును పాండవబోధకముగా గ్రహించి ధర్మపత్ని శీలమును శంకించును. దుర్యోధనుని నీచబుద్ధిని ప్రకటించుటకే కవి యీ స్వప్నవృత్తాంతమును కల్పించి యుండును. అట్లే రథవతాక భగ్నమగుటయు (భీమశబ్దశ్లేష 2-24) భావికథా సూచకము. ఇది వతాకాస్థానకము.

ఒకవైపు భీషణ సంగ్రామము జరుగుచుండగా దుర్యోధనుడు భానుమతితో సరసములాడుట యను నీ కవికల్పన రరాజు బాధ్యతారాహిత్యము నావిష్కరించుటకే యయినను భానుమతీ వ్రతనియమమును దుర్యోధనుడుల్లంఘించుటయు తొడలపై గూర్చుండ రమ్మనుటయు (2-23) భావికథా సూచకములు. ద్రౌపదిని నాహ్వానించిన యూరువులయ్యవి విరుగుట తథ్యము. భానుమతికి నింక నయ్యదియే యంతిమసౌఖ్యము. ఇది యీ యూరుప్రసంగమందు జాలిగొలుపు శోచ్యావస్థ.

తృతీయాంకమున రుధిరప్రియా రుధిరప్రియులను కల్పించి సంగ్రామ భీషణతను కవి చూపించగలిగెను. ద్రోణ ఘటోత్కచ జయద్రథాదుల వధను సంక్షేపింపగల్గెను. దుశ్శాసన సంహారము కాగానే హిడింబయాజ్ఞపై రాక్షసులు భీమునావేశించిరి. అప్పుడాతడు రక్తపానముచేసెను. (తేన హి స్వామినా వృకోదరేణ దుశ్శాసనస్య రుధిరం పాతుం ప్రతిజ్ఞాతమ్. తచ్ఛాస్మాభీ రాక్షసైరను ప్రవిశ్య పాతవ్యమితి.) ఇదియు కవికల్పన. భీముని ఉదాత్తతను సంరక్షించుట దీనివలని ప్రయోజనము.

ద్రోణాచార్యునికి జరిగిన అవమానమునకు తీవ్రముగా ప్రతిస్పందించి యశ్వత్థామ చండప్రచండముగా నేల విజృంభింపలేదు? అనుదానికి సమాధానముగా నీ కవి చేసిన చిన్నమార్పు గొప్పగా సహకరించుచున్నది. ద్రోణాచార్యుడు అర్జవములేని మహావీరుడని నిందారోపణచేసి కర్ణుడు వాచాలత్వమును జూపెను. దుర్యోధనుడు ఖండింపలేదు. కర్ణునిపై గల విశ్వాసములో మార్పులేదు.

నై నావత్సమప్పటికే యాతనికి కట్టబెట్టుట యైనది. ఈ దశలో అశ్వత్థామ గురు దూషకుడైన కర్ణునిపై కత్తిదూయుటయు నాయుధము పట్టనని ప్రతిజ్ఞ చేయుటయు - అయం పాపో యావన్నిధనముపేయా దరిశరైః (3.45) - సమర్థింపబడును.

అదే సమయమునకు భీముడు దుశ్శాసనునిపై బడును. వానిని వారింపగల శక్తి దుర్యోధన రాధేయులకు లేదని తెలిసి అశ్వత్థామ ప్రతిజ్ఞాభంగమున నరకమే వచ్చిన రానిమ్మని పునశ్శత్రు గ్రహణమునకు నుద్యుక్తుడగును (243). అప్పుడాకాశవాణి వారింపును. దైవముటన పాండవులకనుకూలముగా నిట్లున్నదని యశ్వత్థామ సవిచారముగా నిష్క్రమించును ఈ కల్పనము ద్రోణి యార్జవమును ప్రభుభక్తిని నిరూపించుటకు సహకరించుచున్నది.

ఇట్లు భట్టనారాయణుని కల్పనలు పాత్రోన్మేషణమునకును నాటకీయతా పరి పోషణమునకును సహకరించి చరితార్థములగుచున్నవి. భారతకథాతత్త్వమునకుగాని పాత్రాచిత్యమునకుగాని సందేశమునకుగాని యీ కల్పనలు విరోధులు కావనుట స్పష్టము.

కృతజ్ఞతలు :— వీరరసప్రధానమై సంస్కృత సాహిత్యమున ప్రౌఢ నాటక ముగా ప్రసిద్ధిబడసి యాలంకారికుల మన్ననలు పొందిన యీ వేణీసంహారమునకు తెనుగున నింతవరకు వ్యాఖ్యానము రాకుండుట మత్పురాకృత శుభాధిక్యంబు తానెట్టిదో! వ్యాఖ్యానము పీఠిక సంతరించు పట్టున డా॥ రమాశంకర త్రిపాఠీ మహోదయుల రమాభ్యవ్యాఖ్యానము (మోతీలాల్ బనారసీదాస్ - 1975) మార్గ దర్శకముగా నుపకరించినది. వీరికి నే నెంతేని ఋణవడియున్నాను. పాఠాంతర ములను సధికపాఠములను నిర్ణయించుటకు నిర్ణయ సాగరప్రతిని శరణుజొచ్చితిని.

ప్రధానముగా విద్యార్థులకును సంస్కృతానభిజ్ఞులైన సాహితీప్రియులకును నిది యుపకరింపవలెనని సంకల్పము. కావుననే సంస్కృతవిభక్తిని కారకమును కృదర్థమును కర్మణీప్రయోగమును సాధ్యమైనంతవరకు యథాతథముగా నందించి వెనువెంటనే “అనుట” యను సనుకరణముతో తెలుగునుడికారమును పొందుపరచితిని.

అపరితోషాద్విదుషామన్నార. నా వశీక భ్రమప్రమాదము లేమేనున్నచో తెలియజేయ ప్రార్థన. కృతమెరిగి ద్వితియమద్రణమున నవంతుకొందునని యనవి. కాగా-అలంకారనిర్ణయము వట్ల నఖిప్రాయభేదము లేర్పడవచ్చును. అది యట్టిద! సాహార్యమభ్యర్థయే.

ప్రకాశకులు తెలుగు నిశ్వవిద్యాలయమువారికి మిక్కిలి కృతజ్ఞుడను. తదుపాధ్యక్షులు మా గురుదేవులు అచార్య శ్రీ తూమాటి దొణప్పగారిని భూయో భూయో నమస్కరమామ.

ముఖచిత్రమునందించి గ్రంథమునకు “అట్ల”హాసము పెంపొందించి “బాప్యలరైజ్”చేసిన (శ్రీరమణులకు కృతజ్ఞతలతో) “గీతా”చార్యులు శ్రీబాపు గారికి నమస్కర్తులు. దాని నందముగా “చాతుర్వర్ణ్యముగా” ముదించిన THE PRINTER (హైదరాబాద్) యజమానులు శ్రీ మస్తాన్ రావుగారికి అభినందనలు.

నా కోర్కె మన్నించి “వేణీసంహారము - అలంకారికులు” అందించిన మిత్రులు డా॥ కె. డి. యస్. శాస్త్రి; “వేణీసంహారము - నాటకము” నమకూర్చిన చిరంజీవి డా॥ అంబడిపూడి నాగభూషణం - వీరిరువురిమేలు మరువ లేను.

తప్పిపుల వట్టికతో పనిలేకుండ నిర్దుష్టముగా తెలుగుపుస్తకమును ప్రచురింపవలెనని యొక యాశ. ఇది తొంబదియదొమ్మిదిపాఠులు నెరవేరినది. ఒందుతెండు ముద్రాక్షరములు తప్పలేదు.* అవి యధావగతికి నడ్డంకులు కాకపోవుట యద్భుష్టము. ముద్రణమువట్ల నింతటి ప్రత్యేక శ్రద్ధచూపి సహకరించిన శ్రీలక్ష్మీప్రెస్ అధినేత మిత్రుడు శ్రీ కె. శ్యాంబాబుకు అభినందనలు. రెండవ తడవ పూపు చూచుట లాంఛనప్రాయమే యగునట్లు నేర్పుజూపిన

పుట - 35. క్లో. యుస్మాన్ ప్రహేళతి (తప్పు); ప్రహేళయతి (ఒప్పు).

పుట - 460, క్లో. క్రతే నమో (తప్పు); క్రతేన నమో (ఒప్పు).

పుట - 464 - ఆపన్నసత్వాయాః (ఒప్పు).

కూర్పరి చిరంజీవి ఎస్. రత్తయ్యకు, మెచ్చుకోశులు. అట్లే యచటియుద్యోగులు శ్రీ చింతలపాటి శివప్రసాద్, శ్రీ కె. యన్. సత్యనారాయణ, ఆర్. యోగేశ్వర రావుల సహకారమువలన నాకు శ్రమ సగమునకు సగము తగ్గినది.

పై కొనరు :- సింహభూపాలుడు తన రసార్థవస్తుధాకరమున (అడయార్-79) మన్మథాప్యాయకమగు కాంతికి లక్ష్యముగా (పుట-82) వేణీసంహారమునందలిదని యిచ్చిన శ్లోకము నిచ్చట పొందుపరచుచున్నాను. ఇది యధికపాఠము. ప్రస్తావన లోనిదనుట స్పష్టము.

ఆశీస్సుగానుండుట నాందియనిపించును. ఆగువో నిందలినాంది చతుఃశ్లోకే యనవలె కానీ ప్రథమాంకము-ఆరవ శ్లోకమని యుదాహరించుట పొసగకున్నది. అయిదవ శ్లోకము తరువాత నిది యిముడుటకు సందర్భము చాలకున్నది. భవంత ఏవ ప్రమాణమ్!

ఉ త్తిష్ఠన్త్యా రతాంతే భరమురగవతా పాణినైకేన కృత్వా
ధృత్వా చాన్యేన వాసః శిథిలితకబరీభార మంసే వహన్త్యాః॥
భూయ స్తత్కాలకాంతిద్విగుణితసురతప్రీతినా శౌరిణా వః
శయ్యా మాలింగ్య నీతం వపు రలసలసద్బాహు లక్ష్మ్యైః పునాతు॥

(వేణీసంహారే 1.6)

నె ల వు

వేణీసంహారము - ఆలంకారికులు

డా॥ కె.డి.యన్. శాస్త్రి, ఎం.ఎ., పి.హెచ్.డి.

మహాభారతకథ నాధారముగాగొని రచింపబడిన వీరరసప్రధాననాటకములలో వేణీసంహార మగ్రగణ్యము. ప్రామాణికులైన యాలంకారికులకే ప్రామాణికుడైనవాడు ఈ మహాకవి. పద్యమో శ్లోకమో వ్రాయగలిగినంతమాత్రమున మహాకవి కాజాలడు. కావ్యప్రపంచములో కాళిదాసువంటి మహాకవులు ఇద్దఱో ముగ్గురో అయిదారుగురో మాత్రమే యుందురని - యేనాస్మిన్నపి(తి)విచిత్రకవిపరంపరావాహిని సంసారే కాళిదాసప్రభృతయో ద్విత్రాః పంచషా వా మహాకవయ ఇతి గణ్యంతే - పేర్కొనిన యానందవర్ధనుడుకూడ ప్రామాణికునిగా భట్టనారాయణుని శ్లోకములను ఉదాహరించుటచేతనే వేణీసంహార వైశిష్ట్యము వ్యక్తమగుచున్నది. అనందవర్ధనుడే శాక మమ్మట్రుడు అప్పయ్యదీక్షితులునుకూడ నీ నాటకమునుండి యుదాహరణములు స్వీకరించియున్నారు.

ధ్వన్యాలోకమున ద్వితీయోద్ద్యోతమున నోజోగుణ వ్యంజకమగు వర్ణ సంఘటనకు వేణీసంహారమందలి శ్లోకము ఉదాహరింపబడినది.

తత్రప్రకాశనవరశ్శబ్దో దీర్ఘసమాసరచనాలంకృతం వాక్యమ్. యథా :-

చంచద్భుజభ్రమితచండగదాభిసూత

సంచూర్ణితోరయుగళస్య సుయోధనస్య!

స్యానావబద్ధ మన శోణితశోణపాణి

రుత్తంసయివ్యతి కచాంస్తవ దేవి భీమః॥ (1-21)

మరియు దీర్ఘసమాసములు లేకయు చిన్నచిన్న శబ్దములతోకూడ ఓజోగుణమునకు అనుకూలమైన యర్థవ్యక్తి కలుగునని పేర్కొనుచు ధ్వనికారుడు ఈ నాటకమునందలి - యో యశ్శత్రుం బిభర్తి స్వభుజగురుమదః పాండవీనాం చమూనామ్ (3.32) అను శ్లోకమును ఉదాహరించియున్నాడు.

ఈ సందర్భమున నభినవగుప్తుడు ఈ రెండు శ్లోకములను విస్తారముగా చర్చించియున్నాడు.

తృతీయోద్ద్యోతమున గుణములకును వాని కనుకూలమైన అక్షరవిన్యాసము లకును పరస్పరసంబంధమునుగూర్చి చర్చించు సందర్భమునను, గుణములు సంఘటనలు వేరువేరుగా నుండుననియు వానికి సంబంధము అవసరము లేదనియు నానందవర్ధనుడు ప్రతిపాదించిన సందర్భమును సమర్థించుచు నభినవగుప్తుడు ఓజోగుణానుకూలమైన సంఘటన లేకున్నను రౌద్రరసము వ్యక్తమై చమత్కారి యగుననుచు “యో యశ్శత్రుం” అను శ్లోకమునే యుదాహరణముగా పేర్కొనెను—

అనియత సంఘటన శబ్దాశ్రయత్వే గుణానాం న కాచిత్ క్షతిః.

.....

తస్మా దన్యే గుణా అన్యా చ సంఘటనా. న చ సంఘటనాశ్రితా గుణా ఇత్యేకః దర్శనమ్.

లోచన :- న చేతి, చ శబ్దో హేతా. యస్మా ద్యో యశ్శత్రు మిత్యాదౌ నాచారుత్వం ప్రతిభాతి తస్మా దిత్యర్థః.

రసాభివ్యక్తికి సంఘటన నిమిత్తము కాదనియు ఆర్థికమైన యోజన్సు సంగీకరింపనివారి పక్షమునకూడ సర్వరససాధారణమైన ప్రసాదగుణము సంగీకరించినను దోషము లేదనియు పేర్కొనుచు నీ శ్లోకమునే యుదాహరించెను. యో యశ్శత్రుమ్ అను శ్లోకమున పదములు వేరువేరుగా స్పష్టముగా నుండుటచే “పృథక్ పదత్వం మాధుర్యమ్” అను వాచునుని లక్షణము ననుసరించి మాధుర్యము కాదా యనికూడ శంకించి ప్రసాదమే కాని మాధుర్యము కాదనియు ధ్వనికారుడు పేర్కొనెను.

యో యశ్శత్రుః దిభర్తి ఇత్యాదౌ యద్యోజనః స్థితిర్నిష్కతే తత్రప్రసాదాఖ్య ఏవ గుణో న మాధుర్యమ్. న చాచారుత్వ మభిప్రేతరసప్రకాశనాత్.

ఈవిషయమును ద్వితీయోద్ద్యోతములోనే లోచనకారుడు వివరించెను.
“అత్ర పృథగ్భూతై రేవ క్రమా ద్విమృశ్యమానై రర్థైః పదాత్పదం క్రోధః
పరాం ధారా మాశ్రిత ఇత్యసమస్తతై వ దీప్తి నిబంధనమ్”.

ముఖప్రతిముఖాది పంచసంధులును రసానుకూలములుమాత్రమే యుండ
వలయుననియు శాస్త్రనియమములు పాటించుచే ధ్యేయముగా సంధిసంధ్యంగ
ఘటనము చేయుట తగదనియు పేర్కొనుచు ధ్వనికారుడు వేణీసంహారమున
ద్వితీయాంకమునందు “విలాసము” అను ప్రతిముఖసంధ్యంగము భరత
నియమములు పాటించుటకుమాత్రమే కూర్చబడినదనియు పేర్కొనెను—

.....న తు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛయా. యథా వేణీసంహారే
విలాసాఖ్యస్య ప్రతిముఖసంధ్యంగస్య ప్రకృతరసనిబంధాననుగుణ మపి ద్వితీయే
అంకే భరతమతానుసరణ మాత్రేచ్ఛయా ఘటనమ్.

అభినవగుప్తుడు ప్రకృతము పీఠరసమగుటచేత అప్రకృతమైన విలాసము
అనవసరమనియే పేర్కొనెను.

ఇచట అనందవర్ధనుని సిద్ధాంతమునకు సమాధానము చెప్పినట్టి సాహసము
కాదుగాని యొక్కటి చెప్పవచ్చును. ఇది దుర్యోధనుని యవివేకమును వ్యక్తము
చేయుటకే కవి కూర్చెనని తోచును. ప్రతినియకుని యవివేకము నాయకోత్కర్షకు
పరోక్షప్రతిపాదకము. ఈ యభిప్రాయమును కవి కంచుకితోనే పలికించెను.
“ఇంతటి బలవంతులు, బలవంతులే కాక కృష్ణసహాయముగల పాండవులతో
యుద్ధము జరుగునప్పుడును అయోగ్యవర్తనుడై యంతఃపురసుఖమును కోరు
చున్నాడే. మరియు భీష్ముడు పోయినందుకు దుఃఖింపక బాలుడైన యభిమన్యుని
మృతికి సంతోషించుటయు దుర్యోధనుని యవివేకము” అని కంచుకి పేర్కొనుట
యిట గమనింపదగినది. (యోగయ ముద్యతేషు; ఆశ్రమగ్రహణా దకుంత
వరణేః2-2).

దుర్యోధనుడు తన యవివేకమును “గుప్త్యా సాజ్ఞ నృహానల్పః(2.3)
మొదలైన రీతిలో సమర్థింపబూనుటయు దీనిని దృఢపరచును.

కావ్యాక్షిప్త మను గుణీభూతవ్యంగ్యభేదమునకు నుదాహరణముగా “లాఙ్గిగృహానలవిషాన్నసభాప్రవేళైః” (1-8) అను శ్లోకమునందలి “స్వస్థా భవంతు మయి జీవతి ధార్తరాష్ట్రాః” అను పాదము నానందవర్ధను స్వీకరించెను.

ఈ సందర్భమునే వ్యాఖ్యానించుచు నభినవగుప్తుడు “మథ్నామి కౌరవ శతం సమరే న కోపాత్” (1-15) అను శ్లోకములోని “న” అను నిషేధార్థకము విధిగా కాకువుచేత గుర్తింపవలసినదని పేర్కొనెను.

గుణీభూతవ్యంగ్యభేదసంకీర్ణమునకు లక్ష్యముగా “కర్తా ద్యూతచ్ఛలానాం జతుమయశరణోద్ధీపః (5-26)” ఇత్యాదిశ్లోకమునిచ్చి యిందు ప్రతిపదమునను ప్రతివాక్యమునను ప్రతిసమాసమునను వ్యంగ్యము గోచరమగుచుండుటవలన వివరించుటలేదని యభినవగుప్తుడు పేర్కొనెను. “కర్తేత్యాదౌ చ ప్రతిపదం ప్రత్యవాంతరవాక్యం ప్రతిసమాసం చ వ్యంగ్య ముత్పేక్షితం శక్యమేవేతి న లిఖితమ్. పాండవా యస్య దాసా ఇతి తదీయోక్త్యనుకారః. తత్ర గుణీభూత వ్యంగ్యతాపి యోజయితుం శక్యా వాచ్యవ్యైవ క్రోధోద్ధీపకత్వాత్. దాపైశ్చ కృతకృత్యైః స్వామ్యవశ్యం ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థశక్త్యనురణనరూపతాపి. ఉభయధాపి చాదుత్వా దేకపక్షగ్రహే ప్రమాణాభావః.”

మమ్మటుని కావ్యప్రకాశమున వేణీసం హారమునుండి పదమూడు శ్లోకములు ఉదాహరణములుగా గ్రహింపబడినవి. వానిలో నొకశ్లోకమే రెండు సందర్భము లలో నుదాహరింపబడినది. కావున పండ్రెండే గ్రహింపబడినట్లు. ఇవి నాటకము వచనతోకాక కావ్యప్రకాశమున పేర్కొనబడిన వరుసలోనే యిచట వివరింప బడుచున్నవి.

కాకున్వరముచే అన్యార్థబోధ వ్యంగ్యముగా భాసించుటకు తృతీయోల్లాస మున “తథాభూతాం దృష్ట్వా నృపనదసి పాంచాలతనయామ్—(1-11) అనుశ్లోకము ఉదాహరింపబడినది. రాజసభలో ఆ విధమైన (అవమానమునుపొందిన) పాంచాలీ స్థితిని చూచియు, అరణ్యమున బోయవారితో కలిసి నివసించిన మన పడిన బాధలు చూచియు, విరాటుని కొలువులో గడిపిన మన దీనస్థితిని చూచియు, బాధలు

పొందని ధర్మరాజు నేను సంధికి వ్యతిరేకించుట చూచి బాధపడుచున్నాడు కాని
కొరవులపై యీనాటికిని కోపగించడుగదా! భీముని యీ వాక్యమున “ఈ
సమయమున నా మాటలకు ఫేదవడక కొరవుల దుశ్చేష్టలకు భిన్నుడు కావలె”
నను భావము కాకునుచే వ్యక్తమగుచున్నది. ఇచ్చట వాచ్యసిద్ధ్యంగము అను
గుణీభూతవ్యంగ్య మేల కాదని సందేహించియు తుదకు కాకునుచేత వ్యంగ్యార్థమే
గ్రహ్యమని మమ్ముటుడు వివరించెను. “అత్ర తు మయి న యోగ్యః ఫేదః
కురుషు తు యోగ్య ఇతి కాక్వా ప్రకాశ్యతే న చ వాచ్యసిద్ధ్యంగ మత్ర కాకు
రితి గుణీభూతవ్యంగ్యత్వం శంక్యమ్.”

ఈ శ్లోకమునే (తథాభూతాం దృష్ట్వా....) సప్తమోల్లాసమున న్యూనపద
దోషమునకు ఉదాహరించుచు మూడవపాదమున “అస్మాభిః” అనియు, నాల్గవ
పాదమున ‘భిన్నే’ అనుదానికి ముందు “ఇత్థమ్” అనియు నున్నప్పుడే కాని
పూర్తియర్థము రాదని మమ్ముటుడు పేర్కొనెను. “అత్రాస్మాభి రితి భిన్నే
ఇత్యస్మాత్పూర్వ మిత్థ మితి చ”.

చతుర్థోల్లాసమున రౌద్రరసమున కుదాహరణముగా “కృత మనుమతం
దృష్టం వా యై రిదం గురుపాతకమ్” (3-24) ఇత్యాది శ్లోకము చూపబడినది.
ఈ సందర్భమున కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్యాత యగు యలకీకరవామనాచార్యుడు ఈ
శ్లోకమున రౌద్రరసమును వ్యక్తము చేయగల వృత్తి లేకపోవుట కవి యశ క్తతను
సూచించుచున్న దనెను. “అత్ర పద్యే రౌద్రరసవ్యంజనక్షమా వృత్తి ర్నాస్తితి
కవే రశక్తి ర్సోద్యా”. ఇది విజమునకు రసగంగాధరకర్త యభిప్రాయమునకు
ననుకరణము.

పంచమోల్లాసమున కాక్వాక్షిప్తగుణీభూతవ్యంగ్యమునకు మథ్నామి
కొరవశతం సమరే న కోపాత్ (1-15) అను శ్లోకము ఉదాహరింపబడినది.
భీముని ప్రతిజ్ఞానిషేధము వాచ్యముకాగా విధి వ్యంగ్యమై గుణీభూతమగుచున్న
దని నిరూపించెను. “అత్ర మథ్యామ్యేవేత్యాది వ్యంగ్యం వాచ్యనిషేధసహభావేన
స్థితమ్”. ఈ సందర్భమును వాఖ్యానించుచు వామనాచార్యుడు “అత్ర ప్రతిజ్ఞాత
తుచుకుల ఉయస్య భీమసేనస్య న మథ్నామి” ఇత్యుక్తి ర్విరుద్ధేతి నజీ కాక్వా

ప్రతీయతే. తథా చ కాక్వా నజ్జద్ధానంతరం ప్రతీయమానం “న మథ్నామీతి న” ఇత్యేవం రీత్యా ప్రకృత నజ్జద్ధాన్వయీతి అభావరూపం మథ్నామ్యేవ ఇత్యవధారణం గమ్యతే.” అని పేర్కొనెను.

సప్తమోల్లాసమున యత్తచ్చబ్దిముల సంబంధము ప్రసిద్ధార్థ పరామర్శక మనుటకు “యత్తదూర్జిత మత్యుగం జాతమ్”— (1-13) అను శ్లోక ముదాహరింపబడినది.

రౌద్రరసానుకూలము కాని యక్షరసంఘటనము రసవ్యంజకము కాదని దోషప్రకరణమున సప్తమోల్లాసమున “దేశః సోఽయ మరాతిశోణితజలై ర్యస్మిన్ హ్రదాః పూరితాః (3-33)” అను శ్లోకము ఉదాహరింపబడినది. ఇది రసప్రతికూలసంఘటన మని వ్యాఖ్యాతయు సుదీర్ఘముగా చర్చించి నిరూపించెను.

సమాసములోని కొంతభాగము శ్లోకములోని అన్ని పదములతో నన్వయించుటకు వీలుగానున్నను అన్వయక్లిష్టతను సూచించుచు “చత్వారో వయమృత్విజః స భగవాన్ కర్మోపదేష్టా హరిః (1-25)” అను శ్లోకమున “సంగ్రామాధ్వర” అను సమాసమున సర్వత్రస్పష్టాన్వయము క్లిష్టమని మమ్ముటుడు పేర్కొనెను.

సప్తమోల్లాసమున అమంగళరూపమైన యశ్శీలదోషము గుణముగా నన్వయించుటకు “నిర్వాణవైరదహనాః ప్రళమాదరీతామ్ (1-7)” ఇత్యాదిశ్లోకము ఉదాహరింపబడినది. దీనిలోని కౌరవులకు అమంగళము సూచించు పదములు భీముని ప్రతిజ్ఞ తీర్చుకొనుటకు అనుకూలములు. ఇట్లే సాకాంక్షత్వదోషమునకు “ప్రయత్నపరిబోధితః స్తుతిభిః (3-34)” అను శ్లోకము ఉదాహరింపబడినది. ఈ సందర్భమున కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్యాత లందరును ఈ శ్లోకమును అక్షరాక్షరము సంశోధించిరి.

అప్రతీతము అను దోషము కొన్ని సందర్భములలో గుణమగు ననుటకు “అత్మారామా విహితరతయో నిర్వికల్పే సమాధౌ (1-23)” అను శ్లోక ముదాహరింపబడినది.

జగన్నాథపండితుడు రసగంగాధరము ప్రథమాననమున కావ్యప్రకాశకర్త యుదాహరించిన వేణీసంహారమందలి “కృత మనుమతమ్” (3-24) అను శ్లోకమున రౌద్రరసవ్యంజకమగు వృత్తి లేదు కావున ఆ శ్లోకము సరియైన యుదాహరణము కాదనియు నీవిధమైన శ్లోకనిర్మాణము కవి యశక్తిత్వమును చాటు ననియు పేర్కొనెను. కాని ప్రాచీనులు ఆర్థికమైన యోజోగుణము నంగీకరించియుండుటచే నిది దోషముకాదు.

అప్పయ్యదీక్షితుని చిత్రమీమాంసయందు వరంపరితరూపకమున కుదాహరణముగా “అత్రజ్వాలావలీధ....” (3-7) అను శ్లోకముదాహరింపబడినది.

ఈ విధముగా ప్రసిద్ధాలంకారికు లెల్లరును వేణీసంహారమును తడవుట దీని ప్రసిద్ధికిని ప్రామాణికతకును వ్యంజకము. ఇంతటి ప్రౌఢనాటకమునకు తెనుగున నింతవరకు నొందురెండు అనువాదములు వెలసినవే తప్ప సమగ్రము ప్రామాణికము నగు వ్యాఖ్యానము వెలువడలేదు. ఈ లోటు ఇప్పటికి తీరుట ముదావహము.

వేణీసంహారము - నాటకము

డా॥ అంబడిపూడి నాగభూషణం, ఎం.ఏ., పి.హెచ్.డి.

కావ్యము దృశ్యము, శ్రవ్యము నని రెండువిధములు. దృశ్యకావ్యమునకు రూపక మనియు (బేరు. వస్తువు, నాయకుడు, రసము అనువానినిబట్టి రూపకము వదిలివిధములు. 1. నాటకము, ప్రకరణము, భాణము, ప్రహసనము, డిమము వ్యాయోగము సమవాకారము వీధి అంకము ఈహామ్యగము. రూపకలక్షణములు సంపూర్ణముగాఁ గల్గినదగుటచేతను, ఇతరములకుఁ బ్రకృతి యనఁదగియుండుట చేతను నాటకము (రూపకమునకుఁబర్యాయముగ వ్యవహరింపఁబడుట గలదు) ప్రసిద్ధమయినది.

“భట్టనారాయణస్య కృతిం వేణీసంహారం నామ ‘నాటకమ్’ అని గ్రంథ కర్తయగు భట్టనారాయణుడే వేణీసంహారము ‘నాటక’ మని స్పష్టీకరించెను.

నాటక లక్షణములు :- ఆలంకారికులు పేర్కొన్నదానిననుసరించి నాటక లక్షణములను నిట్లు సంగ్రహింపదగును.²

1. నాంది, 2. భారతీవృత్తి, 3. ప్రఖ్యాతవస్తువు, 4. నాయకుడు డివ్యుడుగాని మానవుడుగాని ధీరోదాత్తుడు, 5. ప్రధానరసము శృంగారము లేదా వీరము, ఇతరరసము లప్రధానములు, 6. అంగసహితముగ వంచనంధులు, 7. సంధ్యంతరములు, 8. భూషణములు, 9. వృత్తులు, 10. లాస్యాంగములు, 11. పతాకాస్థానకములు, 12. విష్కంభకాదులగు సర్థోపక్షేపకములు, 13 నిర్వహణసంధియందు అద్భుతము, 14. త్రివర్గదము - మొఁవి. ఇట్టి నాటకము ధర్మార్థకామములలో నేదోనొకటి యైనను ప్రతిపాదించునది గావలయును.

¹ నాటకం న ప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః
వ్యాయోగ సమవాకారో వీధ్యంకేహామ్యగా దశ (దశ. 1-8)
² రసా. 3.132-138

అలంకారికులు పెక్కురు లక్షణసమన్వయసందర్భమున వేణీసంహారము నుండి యుదాహరణములు చూపి యిది సలక్షణమగు నాటకముగా నిరూపించిరి. దశరూపక సాహిత్యదర్పణ శృంగారప్రకాశాదు లాధారముగా వేణీయందలి యా లక్షణములను సంగ్రహముగా నిట్లు గుర్తింపఁదగును.

1. నాంది :

¹పూర్వరంగమున ప్రత్యాహారకాదు లంగము లెన్నియుఁగలవు. ²కాని వానిలో విఘ్నోపశాంతికై నాంది తప్పక చేయవలయును. 'సందయతీతి నాందీ' యని కవులను, నటులను, సభ్యులను ఆనందింపఁజేయునదిగాన 'నాంది'.

³అశీస్సు, నమస్కారము, వస్తుసూచనము అను లక్షణములలో నొకటి గల్గియుండుట. 2. మంగళార్థకము లయిన పదము లుండుట. 3, 8, 10 లేదా 12 పదములతో నుండుట యన్నవి 'నాందీ' ప్రధానలక్షణములు. సామాన్యముగా నాటకాదులందలి మొదటిపద్యము నాంది యగును. ⁴పదమనఁగా సుప్తిజంతముగాని శ్లోకపాదముగాని, అవాంతరవాక్యముగాని కావచ్చును. కావున రెండు, మూడు పద్యములుగాఁగూడ నాంది నిర్వహింపఁబడవచ్చును.

¹ యన్నాట్యవస్తునః రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వన్తి పూర్వరంగం స ఉచ్యతే (సా. ద. 6.284). నాటకారంభమునకు పూర్వము విఘ్నోపశాంతికై చేయు కర్మ పూర్వరంగము. రంగమునకుఁ బూర్వము - కర్మ)

² ప్రత్యాహారకాన్యంగాన్యన్య భూయాంసి యద్యపి తథావ్యవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ విఘ్నోపశాంతయే (సా. ద. 6.284) కనుకనే నాందియొక్కటి సామాన్యముగ రూపకారంభమునఁగవులు ప్రయోగించిరి.

³ అశీర్వామస్క్రియావస్తునిర్దేశాన్యతమా స్మృతా చంద్రనామాంకితా ప్రాయో మంగలార్థ పదోజ్జ్వలా (రసా. 3.139)

⁴ శ్లోకపాదః పదం కేచిత్, సుప్తిజంత మథాపరే పరేవాంతరవాక్యైకస్వరూపం పద మూచిరే (నాట్యప్రదీప.)

వేణీయందు మొదటి మూడుపద్యములు 'నాంది'. కావున శ్లోకపాదము పదముగా నీ నాటకమున నాంది ద్వారా పదముగా జెప్పబడినది.

'అంజలిః సిద్ధిం విధత్తామ్' అని మొదటి శ్లోకమునను 'అనునయః పః పుష్పాతు' అని రెండవశ్లోకమునను, 'దూర్జటిః యుష్మాన్ పాతు' అని మూడవ శ్లోకముననున్న యీ నాంది యాశీఃపరముగాఁ జెప్పబడినది. ఇట్లు కావ్యము 'నాంది'చే మంగళాది యవును.

ఇట్టియెడల వస్తునిర్దేశ మవసరముగాదు. నిషేధింపబడినను దుర్యోధ నాదులు దర్పముచే యుద్ధమునకే సిద్ధమగుటయు (నిషిద్ధైరపి) యుద్ధిష్ఠిరాదులకు పనప్రవాసమువలని దుఃఖమునకుఁ బిదప సుఖమును (సంభిన్నముకులః) మొదలుగా నిచట నాందిలో నాటకవస్తువును సూచింపబడినది.

'కరైరిన్దోః' అనుచో చంద్రప్రళప్తి (చంద్రనామాంకితా యని రసా.) పుష్పాకా మిత్యాదిగా పుష్పాదులగు మంగళార్థకపదసంయుక్త మయినది. 'వాచ్యార్థభీజరచితా శంకరాదిపదాన్వితా, సంయుక్తా చంద్రపద్మాభ్యామ్ పత్రావల్యభిధీయతే' యను లక్షణముననుసరించి వేణీయందలి నాంది 'పత్రావలీ రూపమని తద్వాచ్యభ్యాత జగద్దరుఁడు పేర్కొనెను.

2. భారతీవృత్తి :

నాంది యైనపిదప సూత్రధారుఁడు రంగప్రసాధనమునకై భారతీవృత్తి నాశ్రయింపవలెను. దీనిని మొత్తమును ప్రస్తావనయని వ్యవహరించుటగలదు. ¹సంస్కృతప్రచురముగా నటులచేఁ జేయఁబడు వాగ్వ్యాపారము భారతీవృత్తి. అంగికాభినయముకంటె వాచికాభినయమునకే యిందు బ్రాధాన్యము.

²ప్రరోచన ఆముఖము వీధి ప్రహసనము అని భారతీవృత్తికి నాలుగంగములు.

¹ భారతీ సంస్కృతప్రాయో వాగ్వ్యాపారో నటాశ్రయః.

² భేదైః ప్రరోచనా యుక్తై ర్వీధీప్రహసనముభైః (దశ. 3.5)

(క). ప్రరోచన : ¹ప్రకృతార్థమును బ్రశంసించుచు సభ్యుల చిత్తవృత్తులను నాట్యాభిముఖము చేయుట ప్రరోచన.

దేవతాస్థానాదులగు దేశమునుగాని, వసంతశరదాదియగు కాలమునుగాని ప్రశంసించుచు ప్రకృతార్థమును సూచించుట 'అచేతన' రూపమైన ప్రరోచన యగును.²

వేణీయందు సత్పజ్జ మధురగిరః (1-7) అనుచో శరదృతువర్జనమున క్లేషతో ధార్తరాష్ట్రుల వినాశరూపమైన కథావస్తువు సూచింపఁబడినది. ³ఋతు వర్జననియమమును బాటించఁబడినట్లయినది.

⁴నాయకుఁడు కవి సభ్యులు నటులనుగూర్చిన ప్రశంస 'చేతన' రూప మైన ప్రరోచన.

⁵ధర్మ, అర్థ, రస, మోక్షోపయోగులగు చతుర్విధనాయకులలో నీ వేణీ యందు నాయకుఁడగు భీముడు రసోపయోగి.

ఉదాత్త ఉద్దత, ప్రౌఢ విసీతులవి కవులు నాల్గువిధములు. 'కుసుమాంజలి రసర ఇవ (1-5) అనుచో విరలానపి గుణలేఖాన్ అనుటలో ⁶మిక్కిలి వినయముచేఁ దన్ను దక్కువవానిగాఁ జెప్పుకొనుటచే భట్టనారాయణుఁడు 'విసీతుఁ' డగును.

¹ ప్రరోచనా తు సా ప్రోక్తా ప్రకృతార్థప్రశంసయా
సదన్యచిత్తవృత్తీనాం సమ్ముఖీకరణం చ యత్ (రసా. 3.143)

² రసా 3.144, 145.

³ ఋతుం కంచి దుపాదాయ భారతీవృత్తి మాశ్రయేత్ (దశ. 3.4)

⁴ చేతనాస్తు కవినభ్యనటాస్పృతాః (రసా. 3. 145)

⁵ కథానాథాస్తు ధర్మార్థరసమోక్షోపయోగినః
ధర్మోపయోగినస్తత్ర యుధిష్ఠిరనలాదయః (రసా. 3.146)

⁶ విసీతో వినయోత్కర్షాత్ స్వాపకర్షప్రకాశకః (రసా. 3.152)

“భవస్మి రవధానం దీయమాన మభ్యర్థయే” యని నాటకమునెడల సదస్యుల యవధాన 1 మభ్యర్థింపఁబడుటచే నిట సభ్యులు ప్రార్థనీయులు. సభ్యులే నాటకమును బ్రార్థించినచో వారు ప్రార్థకు లగుదురు.

వాదక, గాయక, నర్తకులగు నటుల ప్రళంసయు వేణీయందు పారిపార్శ్వకవచనములన గుర్తింపవచ్చును.

(చ) ఆముఖము : సూత్రధారుఁడు తా నుపక్షేపింపఁబోవు కార్యమును గూర్చి నటీమారిషవిదూషకులతో నొకరితో బ్రస్తావించుట ఆముఖము. దీనిని ప్రస్తావన యనియు నందురు.

కథోద్ఘాతము, ప్రవర్తకము, ప్రయోగాతిశయము నని యాముఖమునకు మూఁదంగములు³.

1 సంప్రార్థ్యాస్సూత్రధారేణ ప్రార్థనీయా ఇతి స్మృతాః (రసా. 3.154)
యే సూత్రిణం ప్రార్థయన్తే తే సభ్యాః ప్రార్థకా స్మృతాః (రసా. 3.155)

2 సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మార్షం వాథ విదూషకమ్
స్వకార్యం ప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్తదాముఖం ప్రస్తావ నా వా
(దశ. 3.8)

రసార్జవసుధాకరకర్త విదూషకనటీ పారిపార్శ్వకులతో సంభాషించుచు, వీధ్యంగములుగూడఁ గలిపి చెప్పిన ప్రస్తావన యనియు, వీధ్యంగము లాముఖాంగము లన్నియు కలిపి నటీనటవిదూషకులతో సంభాషించిన ప్రస్తావన యనియు నాముఖమును రెండుగా విభాగించెను. (రసా. 3-164 to 166) వేణీయందు సూత్రధారుఁడు పారిపార్శ్వకునితో సంభాషించుట, వీధ్యంగములునుండుట ననుసరించి యీ వక్షమునను విడి ప్రస్తావన యగును.

3 శ్రీత్యాముఖంగా న్యుచ్యన్తే కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకః ప్రయోగాతిశయ శ్చేతి (రసా. 3.160)

1. కథోద్ధాతము : ¹వాక్యము లేక వాక్యార్థము ననుసరించి పాత్ర ప్రవేశము. ఇట్లు కథోద్ధాతము, వాక్యవాక్యార్థభేదముచే ద్వివిధము.

వేణీలో నిర్వాణవైరిదహనాః (1.8) అను పద్యమున 'స్వస్థాః' అనుచో ధార్తరాష్ట్రులకు స్వర్గస్థితియు, నిరుపద్రవస్థితియు నర్థములు. ఇందు రెండవ యర్థము నాధారముచేసికొని 'స్వస్థా భవన్తు మయి జీవతి ధార్తరాష్ట్రాః' అని భీముని ప్రవేశమగుటచే నిది వాక్యార్థరూప మయిన కథోద్ధాతము.

2. వీధ్యంగాలు : ఉద్ఘాత్యకము, అవలగితము మొదలగునవి ¹³వీధ్యంగాలు.²
ఉద్ఘాత్యకము : ఒకయర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడిన శబ్దమును వేతొకయర్థముతో స్వీకరించుట యుద్ఘాత్యకము.

సర్పజ్ఞ మధురగిరః (1.7) అనుచోట సూత్రధారుని వాక్యములలో ధార్తరాష్ట్రాదిశబ్దములను కౌరవాదులగునర్థముతో స్వీకరించి పారిపార్శ్వకుఁడు 'కాంతం పాపమిత్యాదిగా భాషించుట యుద్ఘాత్యకము (దీనిని రసా కర్త అవస్యందితమున కుదాహరించెను.) ఇందు ఉద్ఘాత్యకావలగితము లాముఖాంగములుగా నాముఖాంగము లయిదుగాఁ గొందరు చెప్పిరి.³

ఇతరములగు వీధ్యంగము లూహింపదగును.⁴

¹ స్వేతివృత్తసమం వాక్య మర్థం వా యత్ర సూత్రీణః

గృహీత్వా ప్రవిశేత్పాత్రం కథోద్ధాతో ద్విధైవ సః (దశ. 3.9)

² ఉద్ఘాత్యకావలగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలమ్, వాక్కేల్యధిబలే, గండ మవస్యందితనాలితే అసత్ప్రలాపవ్యాహారమ్మదవాని త్రయోదశ
(దశ. 3.12)

³ ఉద్ఘాత్యకః కథోద్ధాతః ప్రయోగాతిశయస్తథా ప్రవర్తకావలగితే పంచ ప్రస్తావనాభిధాః (సా.ద. 6.291)

⁴ గండము. (1-7) (రసా) దీనిని శృంగారప్రకాశ యవస్యందితమున కుదాహరించినది. దశ. 3.16, 18. మొ;

3. వస్తువు : నాటకమున వస్తువు ప్రఖ్యాతముగావలెను. ఇతిహాసాదులయందుఁ బ్రసిద్ధమైన కథ ప్రఖ్యాతము.¹ నాటకమున వస్తువు కవికల్పితము గారాదు. నాటకమునకుఁగాని రసమునకుఁగాని యనుచితమైనది తొలగింపవలెను. లేదా మార్పుచేయవలెను. (దశ. 3.25)

భారతేతిహాసమునందుఁ బ్రసిద్ధమగుటచే వేణీసంహారమందలి ధర్మశాజ పట్టాభిషేకవస్తువు ప్రఖ్యాతము. ఆరంభమున సూత్రధారుఁడు భారతకర్త కృష్ణద్వైపాయను పందనముచేయుట గమనింపఁదగును.

4. నాయకుడు : కథాశరీరమునందంతట వ్యాపించి ముఖ్యఫలమును బొందు వాఁడు నాయకుఁడు. కొరవ వినాశనమువలన పాధింపఁబడిన రాజ్యమునకు నభిషిక్తుఁడగుటచే నిందు ఫలస్వామి ధర్మరాజు. మరికొందరి మతమున దీరోద్ధతుడగు భీముడే నాయకుఁడు. సూచ్యముగాఁగూడ నాయకుని పథ యుండరాదు².

5. రసము : ఉత్సాహము స్థాయిగా నిందు వీరము ప్రధానరసము. శృంగారాదు లటనట నంగములయి యున్నవి. రసములు ప్రధానరసాంగములుగా నుండవలెఁగాని ఒకదానివలన వేరొకటి తిరోధాన మగునట్లు చెప్పరాదు. రసపోషణవిస్తృతితో కథావస్తువుగాని, సంధ్యంగదులతో వస్తువిస్తరణమువలన రసమునకుఁగాని తిరోధానము గల్గకుండవలెను³.

6. సంధి సంధ్యంగములు : ఇష్టార్థరచనము, వస్తువిస్తరణము, మొదలగు ప్రయోజనములకై నాటకమునందలి వస్తువు పంచసంధులు, వాని యంగములు 64 తో నిర్వహింపఁబడవలయును.

సంధి : ⁴ఒక ప్రయోజనముతోఁగూడిన కథాంశముల కవాంతర ప్రయో

1 ప్రఖ్యాత మితిహాసాదేః (దశ. 1.15)

2 విష్కంభశాద్వై రపి నో వధో వాచ్యోఽధికారిణః (సా.ద. 6.320)

3 అన్యోన్యేన తిరోధానం న కుర్యా ద్రసవస్తునోః (సా. ద. 6.320)

4 అవాంతరార్థసంబంధ స్సన్ధి రేకాన్వయే సతి (దశ. 1.23)

జనముతో సంబంధము సంది. ఇవి అయిదు. ¹ముఖసంది, ప్రతిముఖసంది, గర్భసంది, అవమర్భసంది, నిర్వహజసంది.

²బీజ, బిందు, పతాకా, ప్రకరీ, కార్యములను నయి దర్థప్రకృతులును, ³ఆరంభప్రయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమములను నవస్థలతోఁ గ్రమముగాఁ గూడి పయి సందు లయిదు నేర్పడును.

1. ముఖసంది : బీజారంభముల సంది ముఖసంది. ⁴స్వల్పముగా నుద్దేశింపఁ బడి క్రమముగా బహుముఖముగా విస్తరించునది బీజము. ⁵ఫలాధిక్యమునకై కుతూహల మారంభము. వేణీసంహారమున ద్రౌపది కేశములు ముడుచుటకు హేతువయిన బీముని కోపముచే సాధింపఁబడిన (యుద్ధిష్ఠిరుని) యుత్సాహము బీజము. సందివిఘటనము మొదలగువానిలోఁ గల యానక్తి కార్యసాధనమునెడలఁ గుతూహలము. ఇందు ప్రథమాంకము 'ముఖసంది'.

దీనికి 12 అంగములు.

1. ఉపక్షేపము: బీజన్యాస ఉపక్షేపః. కావ్యార్థము సిద్ధించుట కనుగుణమగు బీజమునుంచుట. 'లాక్షగృహ' (1-8) అనుచో ద్రౌపది కేశములు ముడుచుటకు మూలమయిన. కౌరవులతోడి వైరమను బీజమునుంచుట యుపక్షేపము.

¹ ముఖప్రతిముఖే గర్భస్సావమర్భోపసంహృతిః (దశ. 1.24)

² బీజబిందుపతాకాప్రకరీకార్యలక్షణః

అర్థప్రకృతయః పంచ తా ఏతే పరికీర్తితాః (దశ. 1.18)

³ అవస్థాః పంచ కార్యస్య ప్రారబ్ధస్య ఫలార్థిభిః

ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమాః (దశ. 1.19)

⁴ స్వల్పోద్దిష్టస్తు తద్ధేతు ర్బీజం విస్తార్యనేకథా (దశ. 1-16)

⁵ ఔత్సుక్యమాశ్రమారంభః ఫలలాభాయ భూయసే (దశ. 1.20)

2. పరికరము : తద్భాహుల్యం పరిక్రియా. పై యర్థమును విస్తరించుట. భీమస్సన్ధిం విఘటయతి (1-10) యనుచో వైరము విస్తరింపఁబడినది.
3. పరిన్యాసము : తన్నిష్పత్తిః పరిన్యాసః. కావ్యార్థము నిశ్చయింపఁబడుట. 'ఉత్తంసయిష్యతి కవాంస్తవ దేవి భీమః' (1-21) అనుచో ద్రౌపదీకేశసంయమము నిశ్చయింపఁబడినది.
4. విలోభనము : గుణాఖ్యానం విలోభనమ్. బీజగుణములను వర్ణించుట. మన్థాయస్తార్థవాంభః (1-22) దుందుభిధ్వనివర్ణనము విలోభనము.
5. యుక్తి : సంప్రధారణం యుక్తిః. కర్తవ్యనిశ్చయము యుక్తి. ఇంద్రప్రస్థమ్— (1-16) మొదలగు వాక్యముల శత్రుకులక్షయ మను కర్తవ్యము నిశ్చితము.
6. ప్రాప్తి : ప్రాప్తిస్సుఖాగమః. బీజాదుల వర్ణనచే సుఖమును బొందుట. 'మంథామి కౌరవశతమ్' (1-15) మున్నగుమాటలు మరలమరలఁ జెప్పుమని ద్రౌపది కోరుటలో ప్రాప్తి.
7. సమాధానము : బీజాగమ స్సమాధానమ్. బీజార్థమును పొందుట సమాధానము. "క్రోధజ్యోతి రిదం మహా తురువనే యాధిష్ఠిరం జ్యంభతే" (1-25) అనుచో 'స్వస్థా భవన్తు' అనునప్పటి భీమనియందున్న క్రోధబీజము నాయకుడగు ధర్మరాజును పొందితట్లు చెప్పఁబడుటచే నిది సమాధానము.
8. విధానము : విధానం సుఖదుఃఖకృత్. సుఖదుఃఖములు కలిగినట్లు వర్ణించుట. 'భూయః పరిభవక్లాన్తిలజ్జావిదురితాననమ్' అనుచో యుద్ధము సుఖదుఃఖకరముగాఁ జెప్పుట విధానము.
9. పరిభావన : పరిభావోద్ఘాతావేశకః. ఆశ్చర్యము గల్గించుట. 'కిమిదాసీ మేష ప్రళయ— ఇత్యాదిగా దుందుభి మ్రోతచే ద్రౌపదివిస్మయము పరిభావన.

10. ఉద్బేదము : ఉద్బేదో గూఢభేదనమ్. గూఢముగానున్న యంశమును ప్రకాశింపజేయుట. చత్వారో వయమృత్విజః (1-25) ధర్మరాజాదుల నిశ్చయముతో నిందు బీజార్థము ప్రకాశింపజేయఁబడుట నిది యుద్బేదము.
11. కరణము : కరణం ప్రకృతారంభః. బీజార్థము సఫలమగుటకుఁ దగునట్లు ఆరంభించుట. గచ్చామో వయ మిదాసిం కురుకులక్షయాయ - యనుటలో ప్రకృతారంభము.
12. భేదము : భేదః ప్రోత్సాహనా మతా. దానికి కగిన ప్రోత్సాహముభేదము. అన్యోన్యాస్పాల (1-27) అను పాండవవరాక్రమవర్ణనములో క్రోధమున కనుగుణముగా ప్రోత్సాహము.

II. ప్రతిముఖసంధి : బిందుప్రయత్నముల సంధి ప్రతిముఖసంధి. 1 అవాంత రార్థములచే ప్రధానకథకు విచ్ఛేదము కలుగకుండ చేయునది బిందువు తలచిన కార్యము ప్రాప్తింపకుండుటచే దానికై చేయు అధికయత్నము ప్రయత్నము.

బీజము లక్ష్మ్యలక్ష్మ్యముగాఁజూపట్టిన నది ప్రతిముఖసంధియగును. బీష్మాదుల సంహారముచే కొంత లక్ష్మ్యమగుచు, కర్ణాదులింకను మిగిలియుండుటచే నలక్ష్మ్య మగుచు క్రోధబీజమిచట నుద్భిన్నావస్థలో నున్నది. సహభృత్య (2-5) దుశ్శాసనస్య (2-27) మొదలయినవానిచే నుద్బేదము వలన ప్రతిముఖసంధి. వేదలో రెండవయంకము ప్రతిముఖసంధి.

ప్రతిముఖసంధి కంగములు 13.

1. విలాసము : రత్యర్థేచ్ఛా విలాసః. రతివిషయికమైన యిచ్ఛ. "భానుమతీ యథాపూర్వం మామనామంత్రైవ వాసభవనా త్రాత రేవ నిష్క్రాంతైః వ్యాక్షిప్తం మే మనః" అనుచో దుర్యోధనుని పట్కుల విలాసము.

1 అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందు రచ్చేదకారణమ్ (దశ. 1-18)

2 ప్రయత్నస్తు తదప్రాప్తి వ్యాపారోకతిత్వరాన్వితః (దశ. 1-20)

2. పరిసర్పము : దృష్టనష్టానుసర్పణం పరిసర్పః. ఒకచో దృష్టమగుచు వేతొకచో నష్టమగుచు బీజము ననుసరించుట. 'ఆశత్త్రుగ్రహణాత్ (2-2) అనుచో భీష్మవధచే బీజము దృష్టమగుచు, అభిమన్యు మరణముచే నష్టమగుచు నిది పరిసర్పము.
3. విధూనము : విధూతం స్యాదరతిః. అనిష్టముచే తిరస్కరించుట. దుస్స్వప్నదర్శనముచే దుర్యోధనున కనిష్టమును శంకించుచు భానుమతి యాతని యభిలాషను ద్రోసిపుచ్చుట విధూనము.
4. శమము : తచ్చమ శ్మమః. అరతి శమించుట శమము. పిదప భానుమతి సఖీవచనములచే దుర్యోధనుని గొప్పదనమునెఱిగి తాపము విడుచుట శమము.
5. నర్మము : పరిహాసవచో నర్మ. పరిహాసవాక్యము నర్మము. చేటినుండి యర్హ్యపాత్రను గ్రహించి భానుమతికి సమర్పించునప్పటి సంభాషణమున దుస్స్వప్నబాధను తొలగించి దేవతాపూజకు విష్ణుముగ్ధులగుటలోని పరిహాసము నర్మమను ప్రతిముఖాంగము.
6. నర్మద్యుతి : ధృతి స్తజ్ఞా ద్యుతి ర్మతా. పై పరిహాసవచనములవలనఁ బిదపఁగలుగు ధైర్యము నర్మద్యుతి. తదల మేవ మిత్యాదిగా దుర్యోధనుఁడు భానుమతిని ధైర్యవరచుట ద్యుతి.
7. ప్రగమనము : ఉత్తరా వాక్ ప్రగమనమ్. సమాధానము. 2-23 తరువాత కంచుకి 'భగ్నమ్' అనుట మొదలుగా దుర్యోధనునితో జరిపిన సంభాషణము ప్రగమనము.
8. నిరోధనము : హితరోధో నిరోధనమ్. అభీష్టమున కవరోధముగల్గుట. సుఖోపవిష్టులైన భానుమతీదుర్యోధనులకు జయద్రథమరణవార్తచే నభీష్టమున కవరోధము.

9. అనునయము : పర్యుపాస్తి రనునయః. సంకృప్తికై యత్నించుట. హతే జరతి గాంగేయే — (2-4) అని భీష్ముని వధవంటిదే అభిమన్యు వధయును అను దుర్యోధనుని సమన్వయ మనునయము.
10. పుష్పము : పుష్పం వాక్యం విశేషవత్. విశేషవాక్యము పుష్పము. భానుమతీస్వప్నవృత్తాంతవర్ణనమున దుర్యోధనుఁ డన్యార్థము నూహించుట కనువయిన వాక్యవిశేషము పుష్పము.
11. ఉపన్యాసము : ఉపన్యాసస్తు సోపాయమ్. నేర్పుగల మాటలు. నకులేన పన్నగళితవధః స్తనాంశుకాపహరణమ్ అనుచోట పౌరవడిన దుర్యోధనుఁడు పరిన్తి కాకతాలీయ మిత్యాదిగా (2-15) తలచుట యుపన్యాసము.
12. వజ్రము : వజ్రం వ్రత్యక్షనిఘ్నరమ్. పరుషవాక్యము. కంచుకి భగ్ను మైనది రథకేతువుగాఁ జెప్పఁగా 'తత్కిమాకులం వ్రలవసి' ఇత్యాదిగా నిఘ్నరముగాఁ బలుకుట వజ్రము.
13. వర్ణసంహారము : వర్ణితార్థతిరస్కారో వర్ణసంహారః. (శృంగార). వర్ణితార్థమును తిరస్కరించుట వర్ణసంహారము. ప్రసన్నబ్రాహ్మణ వేదానురోధేన మొదలగు భానుమతి పల్కుల వర్ణసంహారము.

III. గర్భసంధి: ¹వతాకాప్రాప్త్యాశల సంధి గర్భసంధి. ప్రధానకథతోపాటు దాని కనుబంధముగా నడచు కథ వతాక. ఇది నియతముగాదందురు. ²ఉపాయాపాయము లచే కార్యఫల మనిశ్చితముగానున్న ప్రాప్త్యాశ.

వ్రతిముఖసంధిలో లక్ష్యలక్ష్యమయియున్న బీజము నన్వేషించుట గర్భసంధి.

¹ సానుబంధం వతాకాఖ్యమ్ (దశ. 1.13)

² ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యాశ ప్రాప్తిసంభవః (దశ.)

అభిమన్యుఁడుతోక్కచాదుల వధాదులగు నపాయములుగల్గియు ద్రోణ దుష్కృతనాదుల సంహరణముతో నాటకమునందలి 3, 4, అంకములును అయిదవ అంకమున నగమునకుఁ బై వరకును గర్భసంధిస్థాన మగుచున్నది.

గర్భసంధికంఠములు 12.

1. అభూతాహరణము : అభూతాహరణం చదవ్వు. మోసము. అశ్వత్థామా హత ఇతి (3-11) అని అశ్వత్థామ చచ్చెనని (ఏనుగని పిదప) చెప్పుట లోని మోసము అభూతాహరణము.
2. మార్గము : మార్గస్తత్త్వార్థకీర్తనమ్. యథార్థమును జెప్పుట. అశ్వత్థామ యభిషిక్తుఁడుగాఁడని తెలియుటవలననే ద్రోణుఁడు కురుకులక్షయము నుపేక్షించెనని కర్ణుఁడు చెప్పిన తత్త్వము మార్గము.
3. రూపము : రూపం వితర్కవ ద్వాక్యమ్. తర్కముతోఁగూడిన వాక్యము రూపము. తేజస్వీ (3-20) అనుచో కొడుకు మృతి తెలిసిన ద్రోణుడు శత్రుగ్రహణ సమయమున విశస్త్రిఁడగుటను గూర్చిన తర్కము రూపము.
4. ఉదాహరణము : సోవత్కర్షస్సాన్య దుదాహృతిః. తన్నుదాను పొగడు కొనుట. యో యశ్యత్తం చిథర్తి (3-32) అనుచోటి యశ్వత్థామ సోవత్కర్ష యుదాహరణము.
5. క్రమము : క్రమస్సంచింత్యమానాప్తిః. తలచినది పొందుట. కర్ణసేనాధిపత్యముతో నశ్వత్థామకు కోపమువలన పాండవులకు విజయోత్సవ శాశలబ్ధి క్రమము.
6. సంగ్రహము : సంగ్రహ స్సామదానోక్తిః. ప్రకృతకార్యసాధనమున కుపయోగించు సామాదివాక్యములు. ప్రయత్నపరిబోధితః (3-36) అనుచో అపాండవము చేయుదునన్న అశ్వత్థామవలుకులలో సామర్థ్య సంపత్తి సంగ్రహము.

7. అనుమానము : అభ్యుహో లింగతోఽనుమానమ్ ఆయా ఆధారములను బట్టి యూహ. కర్ణదుర్యోధనుల స్థితినిబట్టి దుశ్శాసనరక్తము భీమునిచే గ్రహింపఁబడెనని యశ్వత్థామ యూహించుట యనుమానము.
8. అధిబలము : అధిబలమభినందిః. ఇష్టజనముల కూడికనుగూర్చి చెప్పట. 4వ అంకములో చాటుగా నభిమన్యుని చంపినట్లుగాక అందరు చూచు చుండఁగనే వృషసేనుని చంపుదునను కిరీటివచనముల నధిబలము.
9. తోటకము : సంరబ్ధం తోటకం వచః. కోపసంభ్రమముగల మాటలు. ప్రయత్నపరిబోధితః (3-34) మొదలుకొని యున్న కర్ణాశ్వత్థామల సంరబ్ధవచనములచే పాండవవిజయప్రాప్తి కనుకూలముగా సేనలో భేదము గలుగువలన నావాక్యము తోటకము.
10. ఉద్వేగము : ఉద్వేగోఽరికృతా భీతిః. శత్రువులవలన భయము. భీముని వలనఁ గష్టముగల్గునని దుర్యోధనుని రథమును సూతుఁడు మరలించుటలో ఉద్వేగము.
11. సంభ్రమము : శంకాత్రాసౌ చ సంభ్రమః. భయసందేహములు సంభ్రమము. భీమార్జునులు వచ్చిరని తెలిసినప్పుడు 'కిమత్ర ప్రతి పత్తవ్యమ్' అను గాంధారివల్కుల శంకాత్రాసములచే పాండవ విజయ ప్రాప్త్యాశతోఁగూడిన యిది సంభ్రమము.
12. ఆక్షేపము : గర్భభీజసముద్భేద ఆక్షేపః. బీజార్థము ప్రకాశింపఁజేయుట. 'ఏతన్నిర్మర్శ్మితవిదురవచనభీజస్య' మొదలగు సుందరకుని వల్కులలో బీజము ఫలోన్ముఖముగాఁజెప్పఁబడుట నిది యాక్షేపము.
- IV. అవమర్శనంది : ప్రకరీనియతావుల సంది యవమర్శనంది. పతాకవలెఁ గాక కథలో కొంతవఱకుమాత్రమే వ్యాపించియుండు ప్రాసంగికేతివృత్తము ప్రకరి.¹ అపాయములు తొలఁగఁగా వలప్రాప్తి నిశ్చయింపఁబడుట నియతాప్తి.²

¹ ప్రకరీ చ ప్రదేశభాక్ (దశ. 1.13)

² అపాయభావతః ప్రాప్తి ర్నియతాప్తి స్సనిశ్చితా (దశ. 1.21)

క్రోధముచేఁగాని, వ్యసనముచేఁగాని గర్భసంధియందుఁ దోచిన బీజార్థమును పరామర్శించుట యవమర్శసంధి.

తీరే భీష్మమహోదధౌ (6-1) 'స్వల్పావశేషే జయే' యనుటలో భీష్మాదులగు ప్రత్యర్థులవధవలన విజయము పరామర్శింపఁబడుటచే నట నవమర్శసంధి. -వేణీలో 5వ అంకము చివరినుండి ఆరవఅంకమున సగము వరకు నవమర్శసంధి.

దీని కంగములు 13.

1. అపవాదము : దోషప్రభాషవాదః. దోషమును జూపుట. 'దేవీకేశపాశ స్పర్శపాతకప్రధానహేతు రుపలబ్ధిః' అని పాంచాలకుని పల్కలలో దుర్యోధనునియందలి దోషము చెప్పఁబడినది.
2. సంఘటము : సంఘటో రోషభాషణమ్. రోషముతోడి మాటలుసంఘటము. 6వ అంకములో భీమదుర్యోధనుల క్రోధాధిక్షేపపరుష వాక్కులహము సంఘటము.
3. విద్రవము : విద్రవో వధబిందాదిః. వధ బిందనము మొదలగు కష్టము విద్రవము. రాక్షసుఁడు కల్పనము చేసిన కథలో భీమునిచురజమును, అర్జునుని వెనుకాటు విద్రవము.
4. ద్రవము : ద్రవో గురుతిరస్కృతిః. గురువులను తిరస్కరించుటః జ్ఞాతిప్రీతిః (6-20) అనుచో ధర్మరాజు గురువుగు బలరాముని తిరస్కరించుట ద్రవము.
5. శక్తి : విరోధశమనం శక్తిః. విరోధము నశించుట. కురుక్షల మఖిలం దగ్ధ మేతద్రణాగ్రే (6-31) అనుచో శత్రుసంహారము శక్తి.
6. ద్యుతి : తర్జనోద్వేజనే ద్యుతిః. వెలువించుట రెట్టించుట. జన్మేందోరమలే (6-7) అనుచో దుర్యోధనుని తర్జనోద్వేజనములచే భీమునియందు ద్యుతి.

7. ప్రసంగము : గురుకీర్తనం ప్రసంగః. గురుస్తుతి ప్రసంగము. సకీచకవిషాదనః (6-18) అనుచో భీమప్రశంస ప్రసంగము.
8. ఫలనము : ఫలనం చావమాననమ్. అవమానించుట 'ఫలనము'. రిపుజయవిముఖం తే యది చేత స్తదా యత్ర తత్ర వా ప్రాణత్యాగం కురు' అను రాక్షసునివల్కుల ఫలనము.
9. వ్యవసాయము : వ్యవసాయ స్వ్వశక్త్యక్తిః. తన శక్తిని దెల్పుట వ్యవసాయము. నూనం తేనాద్య (6-6) అనుచో ధర్మజుడు తన దండ శక్తిని జెప్పుట వ్యవసాయము.
10. విరోధనము : సంరద్ధానాం విరోధనమ్. పరస్పరము ధిక్కరించుట. కృష్ణా కేశేషు భార్యా (5-30) అప్రియాణి కరోత్యేష (5-31) అను తీరుగా సంరద్ధులయిన భీమదుర్యోధనుల స్వోత్కర్ష విరోధనము.
11. ప్రరోచన : సిద్ధామంత్రజతో భావిదర్శికా స్యా త్ప్రరోచనా'. జరుగబోవు కుభమునుగూర్చి ముందుగా ప్రశంసించుట. పూర్వంతాం సలిలేన (6-12) అనుచో ద్రౌపదీకేశసంయమనము, ధర్మజ పట్టాభిషేకము ననుభావ్యంశములు సిద్ధమైనట్లు చెప్పుట ప్రరోచన.
12. విచలనము : వికత్తనా విచలనమ్. తనగుణములు తానే చెప్పుకొనుట. 'సకలరిపుజయాశా' (5-27) చూర్జితాశేషకౌరవ్యః (5-28) అనుచో భీముడు విజయమున తనుకూలమైన తన గుణములను వర్ణించుట విచలనము.
13. ఆదానము : ఆదానం కార్యసంగ్రహః. ఉద్దేశించినకార్యమును సంగ్రహించుట. రక్షో నాహమ్ (6-37) అనుచో ఎల్లశత్రువులసంహారము సంగ్రహింపబడుటచే ఆదానము.

V. నిర్వహణసంధి : కార్యఫలాగమముల సంధి నిర్వహణసంధి. 1 ఫలమును నిర్వహించు చివరి కథావయవము కార్యము. ఉద్దేశించిన ఫలము సిద్ధించుట ఫలాగమము. ఆయాచోట్ల చెదురుగానున్న బీజయు క్రములయిన ముఖసంధ్యాదుల యర్థములన్నియు ప్రధానప్రయోజనమునకు తేబడినచోటు నిర్వహణసంధి.

కుమారభీమసేనో దుర్యోధనక్షతజారుణీకృతసకలశరీరః అనుచో ద్రౌపదీకేశసంయమనము మొదలగువానికి బీజములగువానినెల్ల నిట సంగ్రహించుటచే నిది నిర్వహణసంధి. ఆరవయంకమునఁ దుదిభాగము నిర్వహణసంధి సానము.

నిర్వహణసంధ్యంగములు 14.

1. సంధి : సంధిర్బిజోపగమనమ్. బీజభూతమగు విషయమును ఫలప్రాప్తి యందు చెప్పట. 'స్మరతి భవతీ యత్తన్మయోక్తమ్ చంచద్భుజ - అని భీముఁడు బీజాంశమును ఫలప్రాప్తియందు స్మరింపఁజేయుట సంధి.
2. విబోధము : విబోధం కార్యమార్గణమ్. ప్రధానకార్యము నన్వేషించుట. కి మవర మవశిష్ట మున్న ధర్మజానితో భీముఁడు 'సుమహా దవశిష్టమ్ సంయమామి తావ దనేన సుయోధనశోణితోక్షితేన దుశ్శాసనావకృష్టమ్ కేశహస్త' మనుట విబోధము.
3. గ్రధనము : గ్రధనం తదుపక్షేపః. ప్రధాన కార్యమును ఉపక్షేపించుట. "భవతి, సంయమ్యతామిదానీం ధార్తరాష్ట్రకుల కాలరాత్రిర్దుశ్శాసన విలులితేయం వేణీ" యనుచో ద్రౌపదీకేశసంయమనకార్యము ఉపక్షేపింపబడుట నిది గ్రధనము.

1 సమావసం తు యత్సిద్ధో తత్కార్య మితి సమృతః (సా.ద. 6.327)

2 సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలయోగో యథోదితః (దశ. 1.21)

4. నిర్ణయము : ఆనుభూతాభ్యా తు నిర్ణయః. కార్యప్రశంస నిర్ణయము. భూమా శిప్త్యా (6-39) అనుచో దుర్యోధనసంహరణమును జెప్పుటలో నిర్ణయము.
5. పరిభాష : పరిభాషా మిథో జల్పః — పరస్పర సంభాషణము. కృష్ణాయేనాసి రాజ్ఞాం (6-41) మొదలకొని క్వా సా భానుమతీ— మొదలగు భాషణము పరిభాషణము.
6. ప్రసాదము : ప్రసాదః పర్యుపాసనమ్. సంతోషపెట్టుట. దిష్ట్యా వర్ధనే రిపుకులక్షయేన . అని భీముడు ద్రౌపదినారాధించుటలో ప్రసాదము.
7. అనందము : అనందో వాంఛితావాప్తిః. ఇష్టసిద్ధియానందము. 'అనుభవామి నాథస్య ప్రసాదేన— మొదలగు వాక్యములలో కేశసంయమనమువలన ద్రౌపదియందానందము.
8. సమయము : సమయో దుఃఖనిర్గమః. విచారముతొలగెట సమయము. కృతగురు- (6-43) అనుచో ధర్మజుని దుఃఖనాశవర్ణనము సమయము.
9. కృతి : కృతి ర్లక్షార్థశమనమ్. లభించినదానిని స్థిరపరచుట. వ్యాసోఽయమ్ (6-44) ఇత్యాదిగా ధర్మజుని వట్టాభిషేకమును గూర్చి కృష్ణునిపలుకులలో నిష్కర్తృము స్థిరపడుటచే కృతి.
10. భాషణము : మానాద్యాప్తి శ్చ భాషణమ్. కార్యసిద్ధిచేగల్గిన సంతోష ప్రసంగము. భగవాన్ పురాణపురషో నారాయణస్త్వయం జంగలమాకాస్తే యని యితోఽధిక మంగళావాప్తిచే భాషణము.
11. పూర్వభావము : కార్యదృష్ట్యద్యుతప్రాప్తీ పూర్వభావోపగూహనే. ఇష్టకార్యసందర్శనము పూర్వభావము. క్రోదాందై స్సకలమ్— (6-48) అనుచో కార్యదృష్టిచే పూర్వభావము.

12. ఉపగూహనము : ఆశ్చర్యమునుబొందుట యుపగూహనము. కథం చార్వాకేణ రక్షసా వయమేవం విప్రలభాః అని ధర్మజుఁడు భీమమరణ వృత్తాంతమును పేర్కొన్న రాక్షసుని యత్నము మోసముగాఁ దెలియుటలో నద్భుతప్రాప్తివలన నుపగూహనము.
13. కావ్యసంహారము : వరాప్తిః కావ్యసంహారమ్. కావ్యార్థసిద్ధి కాస్య సంహారము. 'కి మస్మా త్పరం సంపాదయామి' యనుచో కావ్యార్థము సిద్ధమైనట్లు చెప్పుటచే కావ్యసంహారము.
14. ప్రళప్తి : ప్రళప్తి శ్శుభాశంసనమ్. శుభమును గోరుట ప్రళప్తి. అకృపణమరుక్త్రాంతమ్ అనుచో శుభాశంసనము ప్రళప్తి.

(సంధ్యంగ సమన్వయమున మకథేదములుగాననగు నవియొక నట గుర్తింపఁదగును)

7. సంధ్యంతరములు : ఈ పాదసంధులకంటె వేరుగా నింకను 21 సంధులను గొందఱు పేర్కొనిరి. 1 దశరూపక మివి సంధ్యంగములందే యంతర్భవించుననుటను సింగభూపాలుఁడు తిరస్కరించి నాటకమున నివి ప్రత్యేకముగా నుండవలెననెను. 2 సామదానభేదదండాలగు నీ 21 సంధ్యంతరముల నాయవి వేటిసంహారమునం దాలంకారికులు గుర్తించిరి. అవి యట గమనింపఁదగు (ఉదా. వధ - రసా. 3.86, భ్రాంతి. రసా. 3.90. భయము, లజ్జ శృంగార. 500 పుట మొ.వి.)

8. (అ) భూషణములు : గుణాలంకారవిహితమగు భూషణమే భూషణము. 3 భూషణాదులగు 36 భూషణములతో కావ్యవస్తువు నలంకరింపవలెను. (శృంగార

1 రసా. 3.95, 96

2 రసా. 3.92, 93

3 శరీరం వస్త్రలంకార్యాత్ పట్రింశత్ భూషణైః స్ఫుటమ్ (రసా. 3.98)

ప్రకాశ మింకనుగొన్ని పేర్కొన్నది. కాకుండు వేణీ—1-7, వికత్తనము వేణీ—5-27. మొ॥) వీని నాయెడల నలంకారికులు వేణీనుండి చూపిరి. (ఉదా. అనునయము రస. 3.119, సారూప్యము రసా. 3.123, దృష్టాంతము శృంగార 531 పుట, భ్రంశము శృంగార 535 పుట, దిష్టము:సా.ద. 6.450. అర్థాపత్తి సా.ద. 6.471, గర్హణము, అన్వేషణము సాదృశ్యములు సా.ద. లోఁజూడుడు)

8. (అ) నాట్యాలంకారములు : సాహిత్యదర్పణమున ఆక్రందము (6.484), విసర్పము (497), సాహాయ్యము (504) అభిమానము (505), ప్రవర్తకము (511) పూర్వవృత్తికి (512), యుక్తి (513) అను మొదలగు నాట్యాలంకారములు వేణీనుండి ఉదాహరింపఁబడినవి. అవి యట గమనింపఁదగు.

9. వృత్తులు : చతుర్విధవృత్తులు నాటకమునందుఁ బ్రయోగింపవలసినవి. 1 శృంగారమున కైశికి, వీరమున సాత్వతి, రాద్రభీభత్సములం దారభటి, అన్ని రసముల భారతి వానివానియంగములతో నుపయోగింపఁదగును. సాత్వత్వ్యంగముగు ప్రవర్తకము సా.ద. 6.428. వేణీనుండి యుదాహరింపఁబడినది. వీరరస ప్రధానమగు వేణీయందు ఉద్ఘాత్యకము, సంఘాత్యము, సంలాపము, ప్రవర్తకమును నాల్గుసాత్వత్వ్యంగములు నాట్యవేదము (తెలుగు) ద్వితీయభాగము పుటలు 480, 481 లో గమనింపఁదగును.

10. లాస్యాంగములు : 2 గేయపదాదులగు లాస్యాంగములును నాటకమునందుపయుక్తములగును.

1 శృంగారే కైశికి వీరే సాత్వత్వ్యారభటి పునః

రసే రాద్రే చ భీభత్సే వృత్తిస్సర్వత్ర భారతి (సా.ద. 6.414)

2 దశ 3.53

11. పతాకాస్థానకములు : ¹ఒక ప్రయోజనమునుద్దేశించి చెప్పినచోట నాగంతుకభావముచే వేతొకయర్థము స్ఫురింపజేయుచో నది పతాకాస్థానకము. ఉపచారము, శ్లిష్టము శ్లిష్టోత్తరము తుల్యవిశేషణము నని యిది నాల్గవిధములు.

²వేణీలో సత్పక్షః (1-6) అనుచో రక్త మొదలగు శబ్దములకు నెత్తుటి శరీరము మొదలుగా శ్లేషతో వీజార్థము ప్రతిపాదించబడుటచే నాయకునకు శుభమును సూచించుచునది శ్లిష్టపతాకాస్థానక మగును.

³దుర్యోధనుఁడు 'మమోరుదేశేషు' అన్నవెంటనే కంచుకి 'దేవభగ్నమ్' - అనుటమొదలుగాఁ జేసిన సంభాషణములో దుర్యోధనుఁడు తనకు ఊరుభంగముగానెంచి సమాధానము చెప్పటలో శ్లిష్టోత్తరమును పతాకాస్థానకము.

12. అర్థోపక్షేపకములు : రూపకములందు వస్తువు సూచ్యము అసూచ్యము అని రెండువిధములు. రసహీనమును అనుచితమునైనది సూచ్యము.⁴ యుద్ధము వధ భోజనము మొదలగునవి ప్రదర్శింపరాదు. కావున నట్టివి సూచ్యములు. సూచ్యమును ⁵విష్కంభము, ప్రవేశకము, చూళిక, అంకాన్యము, అంకావతారము అనునయిదు అర్థోపక్షేపకములతో సూచింపవచ్చును.

1. విష్కంభము : ⁶జరిగినది జరుగఁబోవునది యయిన వస్తువును సంక్షేపముగా నొకటి లేక రెండు పాత్రలచే సూచించుట విష్కంభము. కేవలము

1 యత్రార్థే చింతితేన్యస్మిన్ స్తల్లింగోఽన్యఃప్రయుజ్యతే
అగంతుకేన భావేన పతాకాస్థానకం తు తత్ (సా.ద. 6.302)

2 సా.ద. 6.304,

3 సా.ద. 6.305.

4 సీరసోఽనుచిత స్తత్ర సంసూచ్యో వస్తువిస్తరః. దశ.

5 దశ. 1.58.

6 వృత్తవర్తిష్యమాజానాం కథాంశానాం నిదర్శకః
సంక్షేపార్థస్త్విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజితః (దశ. 1.59)

సంస్కృతములో మాటాడు మధ్యమపాత్రలచే కూర్పబడినది శుద్ధ విష్కంభము. సంస్కృత (శౌరసేనీ) ప్రాకృతములు మాటాడు మధ్యమ నీచపాత్రలతో కూర్పబడినది మిశ్రవిష్కంభము.

2. ప్రవేశకము : 1 కేవల నీచపాత్రలచే ప్రయుక్తమగుచు విష్కంభమువలె నుండునది ప్రవేశకము. ఇందు (శౌరసేనీతర) ప్రాకృతమే ప్రయోగింపబడును. ఇది రెండంకములనడుమ మాత్రమే ప్రయోగింపవలెను. అనగా మొదటియంకమున ప్రవేశకముండరాదు.

వేణీలో తృతీయాంకము మొదట, నీచపాత్రలగు రాక్షసమిథున ముతో ప్రవేశకము కూర్పబడినది. ఇందు ఘటోత్కచవధాదికము జరిగిన కథయు దుశ్శాసనరుధిరపానాదులగు భవిష్యదృతాంతమును సూచింపబడినవి.

3. చూళిక : 2 తెరలోని పాత్రలచే కథార్థము సూచింపబడిన నది చూళిక. పంచమాంకములో కర్ణరహితముగా శల్యుడు రథమును శిబిరమునకుఁ గొనిపోవుట నేవథ్యమందలిపాత్రచే చెప్పబడినది.

రంగస్థలముననున్న పాత్రలు తెరలోని పాత్రతో సంభాషించుట ఖండచూళికయను భేదముగొందరుచెప్పిరి. ఇది కేవలమంకముమొదటే ప్రయుక్తముగావలెను.

4. అంకాన్యము : పూర్వాంకము చివరిపాత్రలచే దరువాతియంకపు ప్రారంభకథ సూచింపబడుచో నది యంకాన్యము.⁴

¹ ప్రవేశకోఽనుదాత్తైక్యా నీచపాత్రప్రయోజితః

అంకద్వయస్యాంతర్విజ్ఞేయః శేషం విష్కంభకో యథా (సా.ద. 6.313)

² అంతర్జవనికాసంన్తే శ్చూళికార్థస్య సూచనా (దశ. 1.61)

³ రసా. 3.189.

⁴ అంకాంతపాత్రై రంకాన్యం భిన్నాంకస్యార్థసూచనాత్ (దశ. 1.62)

వేణీలో చతుర్థాంకము చివర దుర్యోధనుడు తల్లిదండ్రులను సమాశ్వాసించుట ప్రస్తావించబడినచోట 'తథావ్యవశ్యం వస్తసీయా గూరూ' అన్నట్లుగనె వంచమాంకము గాంధారీదృతరాష్ట్రాల ప్రవేశముతో నట్టి కథాప్రసంగముతో నుండుట సంకాశము.

5. అంకావతారము : పూర్వాంకము చివరనున్న పాత్రలె యనూ చితములై తరువాతియంకము మొదట ప్రవేశించి కథనదపుట యంకావతారము.¹

'అనూవ్య' మగు వస్తువు దృశ్యము, శ్రవ్యమువని రెండు విధములు. మధురోదాత్తరసనిరంతరమైనది దృశ్యము. కాగా స్వగతము ప్రకాశమునని శ్రవ్యము రెండువిధములు.

1. స్వగతము : 3 స్వగతం వైకవిక్షేయమ్. (తానుమాత్రమే తెలియఁ దగినది. ఇతరులకుఁదెలియఁగూడనిది) 6వ అంకమున పాండివనాశన లక్ష్య మితరులెఱుఁగరానిది కావున నట్టి సందర్భమున చార్వాకుని పల్కులు స్వగతములు.
2. ప్రకాశము : 4 సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశమ్ (దశ. 1.65) అందఱకుఁ దెలియఁదగినది. ఇది ప్రసిద్ధమే.

కొందఱకు మాత్రము తెలియఁదగినది (నిరుత్తశ్రావ్యము) ప్రకాశములో భేదముగాఁ గొందఱు చెప్పిరి. ఇది జనాంతికము అపవారితము అని తెండు విధములు. రంగస్థలమునందలి కొన్నిపాత్రలకు విగబదకుండునట్లుగా, ప్రేక్షకులకు తెలియనట్లు త్రిపతాకముద్రతో

1 అంకావతార స్త్యంకాంతే పాతోంకస్యావిభాగతః (దశ. 1.62)

2 దృశ్యస్తు మధురోదాత్తరసనిరంతరః (దశ. 1.58)

3 రసా. 3.207

4 దశ. 1.65

5 రసా. 3.206

పరస్పరముచేయు భాషణము జనాంతికము.¹ ఇతరులను బరాజ్ఞులులను జేసి రహస్యమును జెప్పుట యవవారితము. రంగమున మరొకపాత్ర లేకుండ 'ఏమనుచున్నావు' అనుచు చెప్పకుండగనె వినినట్లు మాట్లాడుట 'యాకాశభాషితము'². ద్వితీయాంకమున కంచుకి ఆకాశమునుజూచి 'విహంగికే—యని భానుమతిరాకనుగూర్చి యడిగి —కిం కథయని' యనుచు భానుమతిరాక చెప్పినట్లు గ్రహించె నది యాకాశభాషితము.

అంకము : అసూచ్యమగువస్తు వంకములయందు విస్తరింపబడును. (రసా. 3-205) వస్తురసాదుల కాశ్రయమగుట (తల్లి యంకమువలె) సంకమని యందురు.³ 1. అంకమునందలి వస్తువు ఒకేరోజు జరిగినదై యుండవలయును. 2. ఒకప్రయోజనమునకు సంబంధించినది కావలెను. 3. నాయకుఁ డాసన్నుఁడై యుండవలెను. 4. మూఁడు నాలుగు పాత్రలుండవలెను. అనగా నధికపాత్రలు తగదు. 5. అంకముచివర పాత్రలన్నియు నిర్గమింపఁవలెను.⁴ 6. బిందుబీజములుండవలయును. 7. కాలావస్థలనుబట్టి యంకము ముగింప వలయును⁵.

1 త్రిపతాకాకరేణాన్యన్య పవర్యాంతరా కథామ్

అన్యోన్యమంత్రణం యత్ స్యాజ్జనాన్తే తజ్జనాన్తికమ్ (దశ. 1.65)

2 కిం బ్రవీష్యేవ మిత్యాదినా వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్
శ్రుత్వేవానుక్త మప్యేక స్తదాకాశభాషితమ్ (దశ. 1.67)

3 రసా. 3.203

4 ఏకాహోచరితైక్యార్థ మిత్య మాసన్ననాయకమ్.

పాత్రైః ప్రవతురై రంకం తేషా మంత్యే తు నిర్గమః (దశ. 3.36)

పతాకాస్థానకాన్యబిందు రంతే చ బీజవత్ (దశ. 3.37)

5 అంకచ్ఛేదశ్చ కర్తవ్యః కాలావస్థానురోధతః (రసా. 3.211)

ఇంకను రసనాయకపస్తాత్కర్షకై గర్భాంకమునుగూర్చుట¹ మొదలగు వాని నాలంకారికులు పేర్కొనిరి.

ఇట్టిలక్షణములుగల యంకములు ²అయిదింటికి తగ్గక, వదిటికి మించక నాటకమునం దుండవలయును. వేణీసంహారము ఆరు అంకముల నాటకము.

13. నిర్వహణసంధియం దద్యుతము : చార్వాకరాక్షసునిచే భీమమరణ కల్పనము దానివలన ద్రౌపదీధర్మరాజుల ప్రాణత్యాగప్రయత్నాదులతో నిర్వహణసంధియం దద్యుతము కూర్పఁబడినది.

14. త్రివర్గదము : కౌరవుల వినాశము, ధర్మరాజు పట్టాభిషేకమువలన నీ నాటకము ధర్మోపదేశకమై త్రివర్గదము కావలయుట యను లక్షణమును సాధించినది.

వేణీసంహారమునందు నాయాలక్షణముల నింకను విపులముగను మత భేదములతోఁగూడ నాయా యలంకారగ్రంథములందు గమనింపఁదగును.

—o—

¹ రసా. 3.213 మొఁవి

² సంవాంక మేత దవరం బళాంకం నాటకం పృథక్మే భృ. 3

వేణీ సంహార నాటకమ్

నా స్థి

నిషిద్ధైరశ్యభిర్ముత మకరందో మధుకరైః

కరైరిందో రంతశ్చురిత ఇవ సంభిన్నముకుళః |

విధత్తాం సిద్ధిం నో నయనసుభగా మస్య సదసః

ప్రకీర్ణః పుష్పాణాం హరిచరణయో రంజలి రయమ్ ||

నిషిద్ధైరితి :- నిషిద్ధైః, అపి, ఏభిః, మధుకరైః, లలితమకరందః; ఇందోః, కరైః, అంతశ్చురితః, ఇవ, సంభిన్నముకుళః; హరిచరణయోః, ప్రకీర్ణః, అయమ్, పుష్పాణామ్, అంజలిః; అన్యః, సదసః, నయనసుభగామ్, సిద్ధిమ్, నః, విధత్తమ్.

అర్థము :- నిషిద్ధైః అపి = నివారించబడినవయినప్పటికిని, ఏభిః = ఈ వచ్చిపడుచున్న, మధుకరైః = తుమ్మెదలచే, లలిత = విరజిమ్మబడిన, మకరందః = పూదేనె కల్గినదియు; ఇందోః = చంద్రునియొక్క, కరైః = కిరణములతో, అంత శ్చురితః ఇవ = నడిమిభాగమున గ్రుచ్చబడినదో అన్నట్లు, సంభిన్న = విచ్ఛిన్నమైన, ముకుళః = మొగ్గలు కలదియు; చంద్రకిరణముల తాకిడితో అప్పటికి పూర్తిగా వికసించిన మొగ్గలు కలదియనుట, హరిచరణయోః = విష్ణుపాదములయందు, ప్రకీర్ణః = వెదజల్లబడినదియనైన, అయమ్ = ఈ, పుష్పాణామ్ = పువ్వులయొక్క, అంజలిః = దోసిలి (నమస్కృతి), అన్యః = ఈ (ముందున్న) సదసః = పభుకు, (ప్రేక్షకులకు), నయనసుభగామ్ = కన్నులపండువు నేయు, సిద్ధిమ్ = సిద్ధిని - అభినయసావల్యముననుట, నః = మాకు (నటులకు), విధత్తమ్ = ప్రసాదించుట!

అపి చ

కాళింద్యాః పులినేషు కేలికుపితా ముత్సృజ్య రాసే రసం
గచ్ఛంతీ మనుగచ్ఛతోఽశ్రుకలుషాం కంసద్విషో రాధికాం

సమాసములు :- బలితః మకరందః యస్మిన్ సః. సంభిన్నాః
ముకులాః యస్మిన్ సః. నయనయోః సుభగా-తామ్. హరేః చరణే-తయోః.

సంధులు - నిషిద్ధైః+అపి, ఏభిః+బలితః, కర్తైః+ఇందోః+అంతః,
హరిచరణయోః+అంజలిః+అయమ్-రేఫాదేశ విసర్గసంధి. అపి+ఏభిః-యజాదేశ
సంధి. సః+నయన - మకరందః+మధుకర్తైః - ఉత్సాదేశవిసర్గ. ఛరితః+ఇవ-
విసర్గతోప. అంతః+ఛరిత - కాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- దుధాక్షో ధారణపోషణయోః, ఆత్మనే, లోటో, ప్రథమ
ధత్తామ్ - దధాతామ్ - దధతామ్

చందస్సు - రసై చద్రైశ్చిన్నా యమనసథలాగః శిఖిణీ

| | | | | | |
|-----------|---------|--------|------|-------|--------|
| UUU | UUU | UUU | UUU | UUU | UUU |
| నిషిద్ధైః | రస్యేభి | ర్బలిత | మకరం | దోమధు | కర్తైః |
| య | మ | స | స | భ | ంగ |

అపిచేతి :- అపిచ=మరియు—

కాళింద్యాగతి :- కాళింద్యాః, పులినేషు, కేలికుపితామ్, రాసే,
రసమ్, ఉత్సృజ్య, గచ్ఛంతీమ్, అశ్రుకలుషామ్, రాధికామ్, అనుగచ్ఛతః,
తత్పాదప్రతిమా నివేశిత పదస్య, ఉద్భూతరోమోద్గతేః, ప్రసన్నదయతాదృష్టస్య,
కంసద్విషః, అక్షిణ్ణః, అనునయః, సః, పుష్టాడు.

అర్థము :- కాళింద్యాః=యమునానదియొక్క, పులినేషు=ఇసుకతీనెల్లల
యందు, కేలికుపితామ్=అటగా అలిగినదియు. పొంయొక్క వహించినదనుట,
(కేళియందు కోపించినది అనికాని); రాసే=రాసక్రీడయందు, రసమ్=అనురక్తిని,
ఉత్సృజ్య=విడిచి, గచ్ఛంతీమ్=పోవుచున్నదియు, అశ్రు=కన్నీటితో, కలుషామ్=

తత్పాదప్రతిమా నివేశిత పదస్యాద్భూతరోమాద్గతే
 రక్షణ్యోఽనునయః ప్రసన్నదయితా దృష్టస్య పుష్టాతు వః॥ 2

అపిచ

దృష్టస్సప్రేమ దేవ్యా కిమిదమితి భయాత్ సంభ్రమాచ్ఛాసురీభిః
 శాంతాంతస్తత్త్వసారై స్సకరుణమృషిభి ర్విష్ణునా సస్మితమ్।

మలినమయినదియు - ఏడ్చుచున్నదియునైన, రాధికామ్=రాధను, అనుగచ్ఛతః=వెంటబడించుచున్నవాడును, తత్=రాధయొక్క, పాదప్రతిమా=అడుగుజాడలయందు, నివేశిత=ఉంచబడిన లేక వేయబడిన, పదస్య=పాదములు కలవాడును, ఉద్భూత=(అందుచే) ఉత్పన్నమయిన, రోమోద్గతః=పులకలు కలవాడును, ప్రసన్న=అలకపిడి ప్రసన్నురాలయిన, దయితా=ప్రేయసి రాధతో, దృష్టస్య=వీక్షింపబడినవాడును అయిన, కంసద్విషః=శ్రీకృష్ణనియొక్క, అక్షణ్ణః=సఫలమయిన, అనునయః=వేడికోలు, వః=మనలను, పుష్టాతు=పరిపోషించుగాక! (శార్దూలము)

సమాసములు :- కేశిషు కుపితా - తామ్. అశ్రుభిః కలాపా-తామ్. కంసస్య ద్విట్-తస్య. తస్యాః పాదౌ-తత్పాదయోః ప్రతిమాః-తత్పాదప్రతిమాసు నివేశితాని పదాని యేన నః-తస్య. రోష్టామ్ ఉగ్గతిః-ఉద్భూతా రోమోద్గతః యస్య నః-తస్య. ప్రసన్నా చ సా దయితా చ-ప్రసన్నదయితయా దృష్టః-తస్య.

సంధులు :- అనుగచ్ఛతః+అశ్రు, అక్షణ్ణః+అనునయ-ఉత్సాదేశ విసర్గ - అనుగచ్ఛతో+అశ్రు, అక్షణ్ణో+అనునయః - పూర్వరూప. ద్విషః+రాధికామ్ - ఉత్సాదేశవిసర్గ. పదస్య+ఉద్భూత, రోమ+ఉద్గతః—గుణసంఘి. ఉద్గతః+అక్షణ్ణ—రేఫాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- పుష పుష్టా, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ
 పుష్టాతు | పుష్టితాత్—పుష్టితామ్—పుష్టన్తు.

అపిచేతి :- అపిచ=మరియు

దృష్ట ఇతి :- మయపురదహనే, దేవ్యా, సప్రేమ, దృష్టః, అనురీభిః

ఆకృష్టాశ్రుం సగర్వైరుపశమితవధూ సంభ్రమై దైత్యవీరైః
సానందం దేవతాభి ర్మయపురదహనే ధూర్జటిః పాతు యుష్మాన్ ॥ ౩

ఇదమ్, కిమ్, ఇతి, భయాత్, చ, సంభ్రమాత్ (దృష్టః); శాంతాంతస్తత్త్వ
సారైః, ఋషిభిః, సకరుణమ్ (దృష్టః), విష్ణునా, సస్మితమ్, (దృష్టః);
ఉపశమితవధూసంభ్రమైః, సగర్వైః, దైత్యవీరైః, అత్రమ్, ఆకృష్టః,
(దృష్టః), దేవతాభిః, సానందమ్, (దృష్టః), ధూర్జటిః, యుష్మాన్,
పాతు.

అర్థము :- మయ=మయుడను రాక్షసునిచే నిర్మితములైన, పుర=
త్రిపురములను, దహనే=కాల్చు సమయమునందు, దేవ్యా=పార్వతీదేవితో,
సప్రేమ=సానురాగముగా, దృష్టః=వీక్షింపబడినవాడును, అసురీభిః=రాక్షసాంగ
సలచేత, ఇదమ్=ఇది, కిమ్ ఇతి=ఏమీ అని, భయాత్=భయమువల్లను, చ=
మరియు, సంభ్రమాత్=ఉద్వేగమువలనను, దృష్టః=తిలకింపబడినవాడును,
శాంత=ఉపశమించిన, అంతస్తత్త్వ=అంతరంగ స్వభావమునట్టి, సారైః=
ధనముకలవారైన, ఋషిభిః=మునులతో, సకరుణమ్=జాలిగా, దృష్టః=అవలో
కింపబడినవాడును, విష్ణునా=నారాయణునిచేత, సస్మితమ్=చిఱునవ్వుతో, దృష్టః=
అలోకింపబడినవాడును, ఉపశమిత=శాంతిపొందింపబడిన, వధూ=స్త్రీలయొక్క,
ఉద్వేగైః=సంభ్రమముకలవారును, సగర్వైః=గర్వముతో కూడినవారైన, దైత్య
వీరైః=రాక్షసవీరులతో, అత్రమ్=ఇనున్న, ఆకృష్టః=ఎక్కువెట్టి, దృష్టః=చూడ
బడినవాడును, దేవతాభిః=దేవతలతో, సానందమ్=ఆనందముగా, దృష్టః=విలో
కింపబడినవాడును అయిన, ధూర్జటిః=శివుడు, యుష్మాన్=మిమ్ము, పాతు=
రక్షించుగాక!

సమాసములు :- ప్రేష్టా సహితం యథా భవతి తత్తథా-సప్రేమ.
శాంతం చ తత్ అంతస్తత్త్వం చ-శాంతాంతస్తత్త్వమేవ సారః యేషాం తే-తైః.
కరుణేన సహితమ్. స్మితేన సహితమ్. గర్వేణ సహితైః. వధూనాం
సంభ్రమః. ఉపశమితః వధూసంభ్రమః యైః తైః. దైత్యానాం వీరాః. తైః.
ఆనందేన సహితం యథా భవతి తత్తథా. మయేన నిర్మితాని పురాణి. (మధ్యమ
పదలోపి) . మయపురాణాం దహనమ్-తస్మిన్.

(నాంద్యంతే)

సూత్రధారః : అలమతి ప్రసంగేణ

శ్రవణాంజలి పుటపేయం, విరచితవాన్ భారతాఖ్యమమృతం యః।

తమహ మరాగ మశృష్టం, కృష్ణద్వైపాయనం వందే॥ 4

సంధులు :- సంభ్రమాత్+చ—శ్చుత్వసంధి. ఆకృష్య+అత్తమ్, చ+అసురీభిః—సవర్ణదీర్ఘ. అంతః+తత్త్వ, సారైః+సకరుణమ్—సాదేశవిసర్గ. సగర్వైః+ఉపశమిత, ఋషిభిః+విష్టునా, సంభ్రమైః+దైత్య, దేవతాభిః+మయ పుర—రేఫాదేశవిసర్గ సంధులు.

క్రియ :- పా రక్షణే, పరస్మై, లోబ్, ప్రథమ
పాతు | పాతాత్—పాతామ్—పాస్తు

చందస్సు :- ముఖ్యైర్వానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా సర్గరా కీర్తి తేయమ్.

| | | | | | | | |
|----------|---------|----------|-------|---------|-----------|---------|-----|
| UUU | U U | U U | U U | U U | U U | U U | U U |
| దృష్టస్స | ప్రేమదే | వ్యాకిమి | దమితి | భయాత్సం | భ్రమాచ్ఛా | సురీభిః | |
| మ | ర | భ | న | య | య | య | |

(నాంద్యంతే=నాంది ముగిసిన పిమ్మట)

అలమతి :- అతిప్రసంగేణ=అధిక ప్రసంగముతో, అలమ్=చాలును, అతిప్రసంగ మనవసర మనుట.

శ్ర జ్యోతి :- యః, శ్రవణాంజలిపుటపేయమ్, భారతాఖ్యమ్, అమృతమ్, విరచితవాన్, తమ్, అరాగమ్, ఆకృష్టమ్, కృష్ణద్వైపాయనమ్, అహమ్, వందే.

అర్థము :- యః=ఏవ్వక్తి, శ్రవణ=చెవులు అనునట్టి, అంజలిపుట=దోసిశులతో, పేయమ్=త్రాగదగిన, భారతాఖ్యమ్=భారతమను పేరుగల, అమృతమ్=సుధను, విరచితవాన్=సంతరించెనో, తమ్=అ, అరాగమ్=రాగ రహితుడును, ఆకృష్టమ్=కల్మషరహితుడనైన, కృష్ణద్వైపాయనమ్=వ్యాసుని, అహమ్=నేను, వందే=నమస్కరించుచున్నాను.

(సమంతాదవలోక్య) తత్రభవతః పరిషదగ్రేసరాన్ విజ్ఞాప్యం నః
కించిదస్తి -

కుసుమాంజలిరపర ఇవ ప్రకీర్యతే కావ్యబంధః పురోఽత్ర |
మధులిహ ఇవ మధుబిందూన్ విరలానపి భజత గుణలేశాన్ || 5

సమానములు :- అంజలేః పుటమ్—శ్రవణమేవ. అంజలిపుటమ్—
పుటేన పేయమ్. భారతమితి ఆఖ్యా యన్య తత్. న విద్యతే రాగః యన్య సః—
తమ్. న కృష్ణః-తమ్. ద్వీపమ్ అయనమ్ యన్య సః - ద్వీపాయన ఏవ
ద్వైపాయనః-కృష్ణశ్చ అసౌ ద్వైపాయనశ్చ - తమ్.

క్రియ :- వదిజ్ అభివాదనస్తుత్యోః, ఆత్మనే, లబ్, ఉత్తమ.
వందే—వందావహే—వందామహే

భందస్సు :- ఆర్యావృత్తము ఒకటి—మూడు పాదములలో పండ్రెం
దేసియు, రెండవ పాదమున పదునెనిమిదియు, నాల్గవ పాదమున పదునయిదును
మాత్రలుండును. కందపద్యములో రెండవపాదమున ఎనిమిదవ గణమునకు
బదులు ఒక గురువు (18 మాత్రలు); నాల్గవ పాదమున ఆరవ గణమునకు
బదులు ఒక లఘువుంచి ఎనిమిదవ గణమునకు బదులు గురువు నిల్పినచో (15
మాత్రలు) అది ఆర్య ఆగును. తక్కినవి కందపద్య నియమములే.

తత్రేతి :- (సమంతాత్ అవలోక్య=అన్ని వైపులకు చూచి) తత్ర
భవతః=గౌరవింపదగినవారైన, పరిషత్ అగ్రేసరాన్=సభాప్రముఖులనుద్దేశించి,
విజ్ఞాప్యమ్=విన్నవింపదగినది, నః=మాకు, కించిత్ అస్తి = కొంచెము ఉన్నది.

కుసుమేతి :- ఏషః, కావ్యబంధః, అపరః, కుసుమాంజలిః, ఇవ,
అత్ర, ప్రకీర్యతే, మధులిహః, మధుబిందూన్, ఇవ, విరలాన్, అపి, గుణ
లేశాన్, భజత.

ఆర్థము :- ఏషః=ఈ (ప్రదర్శింపబోవుచున్న), కావ్యబంధః=దృశ్య
కావ్యము, అపరః=మరియొక, కుసుమాంజలిః ఇవ=పుష్పాంజలివలె, అత్ర=
ఇచ్చట (సభయందు), ప్రకీర్యతే=వెదజల్లబడుచున్నది; మధులిహః=తుమ్మెదలు,

తదిదం కవేర్క్కుగరాజ లక్ష్మణో భట్టనారాయణస్య కృతిం వేణీ సంహారం నామ నాటకం ప్రయోక్తు ముద్యతా వయమ్. తదత్ర కవి పరిశ్రమానురోధాద్వా ఉదాత్త కథావస్తు గౌరవాద్వా సవ నాటక దర్శన కుతూహలాద్వా భవద్భిరవధానం దీయమాన మభ్యర్థయే.

మధుబిందూన్ ఇవ=మకరందకణములనువలె, విరలాన్ అపి=చెదురుమదురుగా నున్నప్పటికిని, గుణలేఖాన్=చిన్న చిన్న గుణములను (కావ్య సౌందర్య హేతువులను), భజత=దయచేసి గ్రహింపుడు.

సమానములు :- కుసుమానామ్ అంజలిః. కావ్యమేవ బంధః. మధు లేఢి ఇతి - మధులిట్ - తే. మధునః బిందుః - తాన్. గుణస్య లేశః. తాన్.

సంధులు :- కుసుమ+అంజలిః—సవర్ణదీర్ఘ. అంజలిః+అవరః— రేఫాదేశవిసర్గ. బంధః+ఏషః, అవరః+ఇవ, మధులిహః+ఇవ—విసర్గలోప సంధి. ఏషః+అత్ర—ఉత్వాదేశవిసర్గ. ఏషో+అత్ర—పూర్వరూపసంధి.

క్రియ :- కృా విక్షేపే, కర్మణి, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ కీర్యతే - కీర్యేతే - కీర్యంతే

చందస్సు :- ఆర్యావృత్తము. యస్యాః పాదే ప్రథమే ద్వాదశమాత్రా స్తథా తృతీయేఽపి; అష్టాదశ ద్వితీయే, చతుర్దశే పంచదశ సాఽఽర్యాః॥

తదితి :- తత్=అందుచేత, మృగరాజ లక్ష్మణః=సింహబిరుదాంచితడును కవేః=కవియునైన - కవిసింహమనుట, భట్టనారాయణస్య=భట్టనారాయణుని యొక్క, కృతిమ్=రచనను, వేణీసంహారమ్ నామ=వేణీసంహారమను పేరుగల, ఇదమ్=ఈ, నాటకమ్=దృశ్యకావ్యమును, ప్రయోక్తుమ్=ప్రదర్శించుటకు, వయమ్=మేము, ఉద్యతాః=సన్నద్ధులమైతిమి. తత్=అందుచేత, అత్ర=ఈ ప్రదర్శనమునందు, కవి పరిశ్రమానురోధాత్=కవియొక్క పరిశ్రమపట్లగల ఆధరముతోగాని, వా=లేక, ఉదాత్త కథావస్తు గౌరవాత్=ఉదాత్తమయిన కథపట్ల

(నేపథ్యే)

భావ, త్వర్యతాం త్వర్యతామ్. ఏతే ఖల్వార్య విదురాజ్ఞయా పురుషాః
సఃలమేవ తై లూషజనం వ్యాహరన్తి-ప్రవర్త్యంతా మపరిహీయమాన
మాతోద్య విన్యాసానికా విధయః. ప్రవేశకాలః కిల తత్రభవతః
పాగాశర్య నారద తుంబురు జామదగ్న్య ప్రభృతిభి ర్మునిబృందారకై
రనుగమ్యమానస్య భరతకుల హితకామ్యయా స్వయం ప్రతిపన్న
దాత్యస్య దేవకీసూనో శ్చక్రపాణే ర్మహారాజ దుర్యోధన శిబిర సన్ని
వేశం ప్రతి ప్రస్థాతుకామస్య . ఇతి.

గల గౌరవముతోగాని, వా=లేక, నవ=క్రాంతదయిన, నాటక=నాటకముయొక్క,
దర్శన=చూచుటయందలి, కుతూహలాత్=ఉత్కంఠతోగాని, భవద్విః=మీచే
(నభ్యులచే), దీయమానమ్=ఈయబడుచున్న, అపధానమ్=ఏకాగ్రతను,
అభ్యర్థయే=కోరుచున్నాను . మీరు సావధానమిత్తులరై తిలకింపుడని ప్రార్థన.

(నేపథ్యే=తెరలో)

భానేతి : భావ=ఓ విద్వాంసుడా! (భావో విద్వాన్—ఇత్యమరః),
త్వర్యతామ్=త్వరపడుము, త్వర్యతామ్=త్వరపడుము. ఆర్యవిదుర=ఆదరణీయు
డైన విదురునియొక్క, అజ్ఞయా=అదేశముతో, ఏతే=ఈ, పురుషాః=అధికారులు,
సకలమ్ ఏవ=సమస్తమయిన, తై లూషజనమ్=నటీనటనమూహమునుద్దేశించి,
వ్యాహరన్తి ఖలు=పలుకుచున్నారు సుమా! . “ఆతోద్య=నాలుగు విధములయిన
వాద్యములయొక్క, విన్యాస=ప్రయోగము, ఆదికాః=మొదలుగా కలవయిన,
విధయః = విధులన్నియును, అపరిహీయమానమ్ = దోషరహితమగునట్లు,
ప్రవర్త్యంతామ్=నిర్వహింపబడుగాక! (తతము—వీణాదికము, ఆనద్దము—
మృదంగాదికము, సుషిరము-మరళీప్రభృతికము, కాంస్యము-తాళాదికము-అను
నాలుగు కలిసి ఆతోద్యము-వాదిత్రము అనబడును. తతం వీణాదికం వాద్య
మానద్దం మురజాదికం వంశాదికం తు సుషిరం, కాంస్యం తాళాదికం ఘనం,
చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్-ఇత్యమరః). పాగాశర్య=
వ్యాసుడు, నారదతుంబురు, జామదగ్న్య=పరశురాముడు, ప్రభృతిభిః=మొదలగు,

సూత్రధారః : (ఆకర్ణ్య సానందమ్) అహోను ఖలు భో భగవతా
జగత్ప్రభవ స్థితి నిరోధ ప్రభవిష్టునా విష్టునాద్యాను
గృహీతమిదం భరతకులం సకలం చ రాజచక్ర
మనయోః కురుపాండవ రాజపుత్రయో రాహవ
కల్పాంతానలప్రళమ హేతునా స్వయం సంధికారిణా
కంసారిణా దూతేన. తత్కిమితి పారిపార్శ్వక! నారంభ
యసి కుశీలవైః సహ సంగీతకమ్.

(ప్రవిశ్న)

పారిపార్శ్వకః : భవతు. ఆరంభయాయి. కం సమయ మౌశిత్య
గీయతామ్.

మునిబృందారక్తైః=ముషివరేణ్యులతో, అనుగమ్యమానస్య=అనుసరింపబడు
చున్నవాడును, భరతకులం=భరత వంశమునకు, హితకామ్యయా=మేలుగూర్చు
కోరికతో, స్వయమ్=తనకు తానుగా, ప్రతిపన్న=స్వీకరించిన, దౌత్యస్య=
దూతకృత్యము కలవాడును, మహారాజ=రాజరాజయిన, దుర్యోధన=సుయోధనుని
యొక్క, శిబిరసన్నివేశమ్ ప్రతి=పట కుటీరమున్న స్థానమునుద్దేశించి, ప్రస్థాతు
కామస్య=పోగోరుచున్నవాడును, అయిన, తత్రభవతః=గౌరవింపదగినవాడును,
దేవకీ సూనోః=దేవకీ పుత్రుడునయిన, చక్రపాణేః=శ్రీకృష్ణునియొక్క, ప్రవేశ
కాలః కిల=ప్రవేశ సమయము గదా! వ్యాసాదులతో కూడి దుర్యోధన శిబిరమునకు
దూతగా శ్రీకృష్ణుడు ప్రవేశించుచున్నాడనట. ఇతి=అని. (పురుషాః వ్యాహ
రన్తితో అన్వయము).

అహో ఇతి :- (ఆకర్ణ్య=విని, సానందమ్=ఆనందపడుచు) అహోను
ఖలు భోః=ఓహోహో!, అనయోః=ఈ, కురుపాండవ రాజపుత్రయోః=కౌరవ
పాండవులయొక్క, ఆహవ=యుద్ధమనునట్టి, కల్పాంతానల=ప్రళయగిన్నయొక్క,
ప్రళమన=శాంతికి, హేతునా=కారణమైనవాడును, స్వయమ్=తనకుతానుగా,
సంధికారిణా=పొందొనర్చువాడును, కంసారిణా=కంసద్వేషియును, దూతేన=
రాయశాకియును, భగవతా=భగవంతుడును, జగత్=ప్రపంచముయొక్క,

మూత్రధారః : నన్వముమేవ తావచ్చంద్రాతప నక్షత్రక్రౌంచ హంస
కుల సప్తచ్ఛద కుముద పుండరీక కాశకుసుమ పరాగ
ధవళిత గగన దిజ్మండలం, స్వాదుజల జలాశయం
శరత్సమయ మాశ్రిత్య ప్రవర్త్యతాం సంగీతకమ్.
తథా హ్యస్యాం శరది—

ప్రభవ=పుట్టుకకు, స్థితి=ఉనికికి, నిరోధ=నాశమునకు, ప్రభవిష్టునా=సమర్థుడు
నైన, విష్టునా=విష్టుమూర్తిచే, అద్య=ఈనాడు, ఇదమ్=ఈ, భరతకులమ్=భరత
వంశము, చ=చురియు, సకలమ్=సమస్తమయిన, రాజవక్రమ్=రాజసమూ
హమును, అనుగృహీతమ్=అనుగ్రహింపబడినది—దౌత్యము ఫలించి రక్షింప
బడుదురనుట. తతః=అందుచేత, పారిపార్శ్వక=ఓ పారిపార్శ్వకుడా!, కుశీలవైః
సహ=నేర్పరులైన నటీనటులతో కలిసి, సంగీతకమ్=ఋతుగానమును, న
అరంభయాసి కిమితి=ఇంకను ప్రారంభింపకున్నావేమి!

(ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి)

భవత్ప్రితి :- భవతు=అగుగాక! అరంభయామి=ప్రారంభించుచున్నాను.
కమ్=ఏ, సమయమ్=ఋతువును, ఆశ్రిత్య=అవలంబించి, గీయతామ్=గానము
చేయబడవలెను?

నన్వతి :- నను=ఓయీ! (ప్రశ్నావదారణానుజ్ఞానునయామంత్రణే
నను - అని అమరము), చంద్రాకవ=వెన్నెలతో, నక్షత్ర=తారలతో, క్రౌంచ=
క్రౌంచ పక్షులతో, హంసకుల=అంచల గుంపుతో, సప్తచ్ఛద=ఏడాకుల అరటు
లయు, కుముద=కలువలయు, పుండరీక=కమలములయు, కాశకుసుమ=రెల్లు
పూలయు, పరాగ=ధూళులతో, ధవళిత=పొందురములైన, గగన=అకాశము,
దిజ్మండలమ్=దిశావక్రము కల్గినదియు, స్వాదు=అస్వాదయోగ్యమయిన, జల=
నీటితో కూడిన, జలాశయమ్=సరస్సులు కల్గినదియును, అయిన, అముమ్=ఈ,
శరత్సమయమ్ ఏవ=శరదృతువునే, ఆశ్రిత్య=అవలంబించి, సంగీతకమ్=ఋతు
గానము, తావత్ ప్రవర్త్యతామ్=నిర్వహింపబడునుగాక!; తథాపి=అంతేకదా!
అస్యామి=ఈ, శరది=శతర్కా-అమునందు—

సత్పక్ష మధురగిరః | ప్రసాధితాః మదోద్ధతారంభాః |
నిపతన్తి ధార్తరాష్ట్రాః కాలవశాన్మేదిసివృష్టేః | 6

పారిపార్శ్వకః : (ససంభ్రమమ్) భావ, శాంతం పాపమ్. ప్రతిహత
మమంగళమ్.

సత్పక్ష ఇతి :- సత్పక్షః, మధురగిరః, ప్రసాధితాః, మదోద్ధ
తారంభాః, ధార్తరాష్ట్రాః, కాలవశాత్, మేదిసివృష్టే, నిపతన్తి.

అర్థము :- ధార్తరాష్ట్రాః శబ్దమునకు హంసలనియు కౌరవులనియు
రెండు అర్థములు. విశేషణములన్నియు రెండింటి సమన్వయించును. శరద్వర్షన
ప్రకృతము. కౌరవరూపార్థ మప్రకృతము. సత్పక్షః=బలిష్ఠమైన రెక్కలు కలవి
యును (సత్పురుషులైన భీష్మాదులు సహాయకులుగా కల్గినవారును లేక మంచి
నైన్యము కలవారును); మధురగిరః=వినసొంపయిన కూజితములు కలవియును
(ప్రియభాషణముకలవారును), ప్రసాధిత+అః = తమచే అలంకరింపబడిన
దిక్కులు కలవియును. అన్ని దిక్కులకు నెగురున వనుట (ప్ర+సాధిత+అః=
జయింపబడిన దశదిశలు కల్గినవారును లేక కోరికలను సాధించుకొన్నవారును)
మద=సంతోషముతో, ఉద్ధత=అతిశయించిన, ఆరంభాః=క్రీడారంభములు కలవి
యును, (గర్వముతో బెట్టదములైన వనుట చేసిన వారును) అయిన, ధార్త
రాష్ట్రాః=హంసలు (ధృతరాష్ట్ర కుమారులు), కాలవశాత్ = శరత్సమయము
కారణముగా, (మృత్యువువలన), మేదిసివృష్టే=భూతలమునందు, నిపతన్తి=
వ్రాలుచున్నవి (పడుచున్నారు). (ఆర్యావృత్తము).

సమాసములు :- సంతః పక్షః యేషాం తే - సత్పక్షః. మధుర గిరః
యేషాం తే - మధుర గిరః. ప్రసాధితాః అః యైః తే, మదేన ఉద్ధతాః-
మదోద్ధతాః ఆరంభాః యేషాం తే. కాలస్య వశాత్. మేదిన్యాః వృష్టమ్. తస్మిన్.

సంధులు :- సత్పక్షః+మధుర, అః+మద - విసర్గలోప. మద+
ఉద్ధత - గుణసంధి. ఉద్ధత+ఆరంభ - సవర్ణదీర్ఘ. వశాత్+మేదిసి -
అనునాకాదేశ.

భావేతి : (ససంభ్రమమ్ = సంభ్రమముతో) భావ=ఓ పండితుడా!

సూత్రధారః : (సవైలక్ష్యస్మితమ్) మారిష, శరత్పమయ నర్థనా శంసయా హంసా ధార్తరాష్ట్రా ఇతి వ్యపదిశ్యంతే. తత్కిం శాంతం పాపం ప్రతిహతమమంగళమ్.

పారిపార్శ్వకః : న ఖలు న జానే. కింత్యమంగళాశంసయాస్య వో వచనస్య యత్ సత్యం కంపితమివ మే హృదయమ్.

సూత్రధారః : మారిష, నను సర్వమేదేదాసి, ప్రతిహతమమంగళం స్వయం ప్రతిపన్న దాత్యేన సంధికారిణా కంసారిణా. తథా హి—

శాంతం పాపమ్=పాపము శమించుగాక. అమంగళమ్=అశుభము, ప్రతిహతమ్=ప్రతిహతమగుగాక!

మారిషేతి : (సవైలక్ష్యస్మితమ్ = సిగ్గుతో కూడిన చిరునవ్వుతో) మారిష=ఓ ఆర్యుడా! (ఆర్యుడు మారిషః అని అమరము), శరత్పమయ=శరద్ పుషు, వర్ణనా=వర్ణించునట్టి, ఆశంసయా=ఆకాంక్షతో, హంసాః=హంసలు, ధార్తరాష్ట్రాః=ధార్తరాష్ట్రములు, ఇతి=అని, వ్యపదిశ్యంతే=చెప్పబడుచున్నవి. హంసాః అనుసర్థమున ధార్తరాష్ట్రాః అంటి ననుట. తత్=అందుచేత, శాంతం పాపమ్, ప్రతిహతమమంగళమ్. కిమ్=ఏమి? ఇందు పాపముగాని, అమంగళము గాని ఏమున్నదనుట.

నేఖిల్వీతి : న ఖలు=లేదేమో! న జానే=నేనునెరుగను. కిన్తు=కాని, షః=నీయొక్క, అస్య=ఈ, వచనః=మాటకు, అమంగళాశంసయా=అశుభా శంకతో, మే=నావొక్క, హృదయమ్=అంతరంగము, కంపితమ్ ఇవ=షణ్ణకి తోయినట్లుగుట, యత్=ఏదో, తత్=అని, సత్యమ్=నిక్కము.

మారిషేతి :- మారిష=ఓ ఆర్యుడా! నను=వినుము. స్వయమ్=తనకు తానుగా, ప్రతిపన్న=స్వీకరించిన, దాత్యేన=దూతకృత్యముకలవాడును, సంధికారిణా=పొందొనర్చువాడును, అయిన, కంసారిణా=శ్రీకృష్ణునిచేత, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, అమంగళమ్=అశుభము, సర్వమ్=అంతయును, ప్రతిహతమ్ ఏవ=చాలగింపబడినదే, తథా హి=అంతేకదా!

నిర్వాణ వైరదహనాః ప్రశమాదరీణాం

నందంతు పాండుతనయా సహ మాధవేన |

రక్తప్రసాధితభువః క్షతవిగ్రహాశ్చ

స్వస్థా భవంతు కురురాజసుతా సభృత్యాః || 7

నిర్వాణోతి :- అరీణాం ప్రశమాత్, నిర్వాణవైరదహనాః, పాండు తనయాః, మాధవేన సహ, నందన్తు; రక్తప్రసాధితభువః, క్షతవిగ్రహాః, కురు రాజసుతాః, చ, సభృత్యాః, స్వస్థాః భవన్తు.

అర్థము :- అరీణామ్=శత్రువులయొక్క, ప్రశమాత్ వినాశమువలన, నిర్వాణ=శాంతినిొందిన, వైర=శత్రుత్వమునునట్టి, దహనాః=అగ్నికలవారైన, పాండుతనయాః = ధర్మజ్ఞాదులు, మాధవేన = శ్రీకృష్ణునితోసహ, నందన్తు= ఆనందింతురుగాక; రక్త=అనురాగముతో, ప్రసాధిత=సాధింపబడిన, భువః= భూమికల్గినవారును, (రక్త=నెత్తుటితో, ప్రసాధిత=అలంకరింపబడిన, భువః= భూమి కల్గినవారును), క్షత=పోగొట్టబడిన, విగ్రహాః=కలహము కల్గినవారును, (క్షత = విరుగగొట్టబడిన, విగ్రహాః = శరీరములుకలవారును), చ=మరియు, సభృత్యాః=పరిజనముతో కూడినవారును, అయిన, కురురాజసుతాః=దుర్యోధ నాదులు, స్వస్థాః=స్వస్థులు (స్వర్గస్థులు), భవన్తు=అగుదురుగాక! -స్వస్థపిత్తులు అగుదురనుట. (స్వస్థాః).

సమాసములు :- వైరమేవ దహనః-నిర్వాణః వైరదహనః యేషామ్. పాండోః తనయాః. రక్తేణ ప్రసాధితా-రక్తప్రసాధితా భూః యేషాం తే. క్షతః విగ్రహాః యేషాం తే. కురుజాం రాజా-కురురాజస్య సుతాః. భృత్యైః సహితాః.

నందులు :- విగ్రహాః+చ-శాదేశవిసర్గ. స్వస్థాః+భవన్తు-విసర్గలోప. ప్రశమాత్+అరీణామ్-జశ్త్వసంధి.

క్రియ : టు నది సమృద్ధి-పరస్మై, లోట్, ప్రథమ-భూసత్తాయామ్. నందతు/నందతాత్-నందతామ్-నందన్తు. భవతు/భవతాత్-భవతామ్-భవన్తు.

(నేపథ్యే సాధితేపమ్)

ఆః! దురాత్మన్, వృథా మంగళపాఠక, శైలూషాపసద!

లాక్షా గృహానల విషాన్నసభాప్రవేశైః

ప్రాణేషు విత్తనిచయేషు చ నః ప్రహృత్య!

ఆకృష్ట పాండవ వధూ పరిధానకేశాః

స్వస్థా భవన్తి మయి జీవతి ధార్తరాష్ట్రాః॥ 8

(సూత్రధార పారిపార్శ్వకావాకర్ణయతః)

భం - న్ను :- ఉక్త వసంతతిలకా తభజా జగౌ గః-వసంతతిలక

నిర్వాణ-పైరిద-హనాఃప్ర-శమాద-రీజామ్

UU | - U | | - | U | - | U | - UU

త - భ - జ - జ - గగ

(నేపథ్యే=తెరలో, సాధితేపమ్=నిందాతిరస్కారపూర్వకముగా)

అ ఇతి :- ఆః దురాత్మన్ = ఓరీ దుష్టుడా! వృథా మంగళపాఠక=వ్యర్థస్తుతిపాఠకా! శైలూషాపసద=నటాభమా!

లాక్షేతి :- లాక్షగృహానల విషాన్నసభాప్రవేశైః, నః, ప్రాణేషు, చ, విత్తనిచయేషు, చ, ప్రహృత్య, ఆకృష్ట పాండవవధూపరిధానకేశాః, ధార్తరాష్ట్రాః, మయి, జీవతి, స్వస్థాః, భవన్తి ఆకృష్ట....కేశాన్ అని పాఠాంతరము.

అర్థము :- “స్వస్థా భవన్తు కురురాజసుతాః” అను మాటతో ఎవడో కౌరవులకు కుభాకాండలు పలుకుచున్నాడు అని భావించిన భీమసేనుడు నేపథ్యము నుండి గర్జించుచున్నాడు. లాక్షగృహ=లక్కయింట, అనల=చిచ్చు పెట్టుట, విషాన్న=విషము కలిపిన భోజనము పెట్టుట, సభాప్రవేశైః=కపటద్యూతమాడుట - వీనితో, నః=మమ్ము, ప్రాణేషు=ప్రాణములయందును, చ=మరియు, విత్తనిచయేషు=ధనసమూహమందును, ప్రహృత్య=దెబ్బతీసి, మా ధన ప్రాణములను నష్టపరచియనుట, ఆకృష్ట=తెచ్చున, పాండవవధూ=ద్రౌపదియొక్క, పరిధాన=వస్త్రము, కేశాః=శిరోజములను కత్తినవార్చె, ద్రౌపదీ వస్త్రశిరోజములను పట్టి

పారిపార్శ్వకః : భావ, కుత ఏతత్ !

సూత్రధారః : (పృష్ఠతో విలోక్య) అయే ఏష ఖలు వాసుదేవ
గమనా త్కురుసంధాన మమృష్యమాణః పృథు
లలాట తట ఘటిత వికట భ్రుకుటినా దృష్టిపాతేన
పిబన్నివ నః సర్వాన్ సహదేవేనానుగమ్యమానః

యాద్భిగవారై అనుట, ధార్తరాష్ట్రాః=కౌరవులు, మయి=నేను, జీవతి=జీవించి
యుండగా, స్వస్థాః=స్వస్థులు, భవన్తి=అగుదురా? కానేకారవి కాకుద్వని.
(వసంతతిలక). (...కేశాన్=ద్రౌపదీ వస్త్ర కేశములను, ఆకృష్య=లాగి)

సమాసములు :- లాక్షయా రచితం గృహమ్-లాక్షగృహే అనలః,
విషేణ సంపృక్తమన్నమ్. సభాయాం ప్రవేశః. లాక్షగృహానలశ్చ విషాన్నంచ
సభాప్రవేశశ్చ-తైః. విత్తస్య నిచయః-తేషు. పరిధానం చ కేశాశ్చ. పాండ
వానాం వధూః, పాండవవధ్యః పరిధానకేశాః-ఆకృష్టాః పాండవ వధూ పరిధాన
కేశాః యైః తే.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లట్, ప్రథమ
భవతి-భవతః-భవన్తి.

(సూత్రధార పారిపార్శ్వకులు, ఆకర్ణయతః=వినుటనభినయింతురు)

భావేతి :- భావ=ఓ విద్వాంసుడా! ఏతత్=ఈ వినబడుచున్నమాట,
కుతః=ఏచునుండి?

అయే ఇతి :- (పృష్ఠతః=వెనుకవై పునకు, విలోక్య=చూచి), అయే=
ఓయీ! వాసుదేవ గమనాత్ = శ్రీకృష్ణుని సంధియానమువల్లనగు, కురు
సంధానమ్ = కౌరవులతోడి పొత్తును, అమృష్యమాణః=అంగీకరింపనివాడును,
పృథు=విశాలమయిన, లలాట తట=పాలభాగమున, ఘటిత=కూర్చబడిన, వికట=
భయంకరమైన, భ్రుకుటినా = బొమముడితోకూడిన, దృష్టిపాతేన=దృష్టిప్రసా
రముతో, నః=మనలను, సర్వాన్=అందరిని, పిబన్ ఇవ=త్రాగివేయుచున్నవాడు
వలె, సహదేవేన=సహదేవునితో, అనుగమ్యమానః=అనుసరింపబడుచున్న

క్రుద్ధో భీమసేన ఇత ఏవాభివర్తతే. తన్నయక్తమస్య
పురతః స్థాతుమ్. తదిత ఆవామన్యత్ర గచ్ఛావః.
(ఇతి నిష్కాంతౌ)

∴ ఇతి ప్రస్తావనా :-

వాడును, క్రుద్ధః = క్రోధావిష్టుడును అయిన, ఏషః = ఈ (హస్తనిర్దేశముతో చూపుట), భీమసేనః = భీముడు, ఇతః ఏవ = ఇటువైపునకే, అభివర్తతే ఖలు = వచ్చుచున్నాడు సుమా! తత్ = అందుచేత, అన్యః = ఈతనియొక్క, పురతః = ఎదుట, స్థాతుమ్ = నిల్పుట, న యక్తమ్ = తగదు. తత్ = అందుచేత, ఆవామ్ = మన మిరువురమును, ఇతః = ఇటనుండి, అన్యత్ర = వేరొకచోటికి, గచ్ఛావః = పోవుదము. (ఇతి = అని, నిష్కాంతౌ = ఇరువురను నిష్క్రమించిరి).

∴ ఇది ప్రస్తావన :-

ప్రథమాఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి సహదేవేనానుగమ్యమానః క్రుద్ధో భీమసేనః)

భీమసేనః : ఆః దురాత్మన్. పృథా మంగళపాతక, శైలూషాపశద,
(లాక్షగృహానల - ఇత్యాది పునః పఠతి).

సహదేవః : (సానునయమ్) ఆర్య మర్షయ మర్షయ. అనుమతమేవ
నో భరతపుత్ర స్యాస్య వచనమ్. పశ్య-(నిర్వాణ వైర
దహనా - ఇతి పఠిత్వా అన్యథా అభినయతి)

భీమసేనః : (సోపాల భమ్) న ఖలు న ఖల్వమంగళాని చింతయితు
మర్హన్తి భవంతః కౌరవాణామ్. సాధేయస్తే భ్రాతరో
యస్మామ్.

(తతః=అటుపైని, సహదేవేన=సహదేవునితో, అనుగమ్యమానః=అను
సరింపబడుచున్నవాడై, క్రుద్ధః=క్రోధావిష్టుడైన, భీమసేనః=భీమసేనుడు,
ప్రవిశతి=ప్రవేశించును.)

అ ఇతి :- ఆః దురాత్మన్=ఓరీ దురాత్ముడా!, పృథా మంగళపాతక=
వ్యర్థస్తుతిపాఠకా! శైలూషాపశద=నటాభమా! (లాక్షగృహానల-- ఈ శ్లోకమును
మరల వలించును).

ఆర్యేతి :- (సానునయమ్=బ్రతిమాయకొనుచు), ఆర్య=మాన్యుడా!
(కర్తవ్య మాచరన్ కామ మకర్తవ్య మనాచరన్, తిష్ఠతి ప్రకృతాచారే న తు
“ఆర్య” ఇతి స్మృతః), మర్షయ మర్షయ=మన్నింపుము మన్నింపుము. అన్య=
ఈ, భరతపుత్రన్య=వటునియొక్క, వచనమ్=మాట, నః=మనకు, అనుమతమ్
ఏవ=అంగీకరింపదగినదే. పశ్య=చూడుము, (నిర్వాణవైరదహనాః-- అను
శ్లోకమును, పఠిత్వా=చదివి, అన్యథా=వేరొకవిధముగా, అభినయతి=అభిన
యించును, స్వస్థాః అనుమానను స్వర్గస్థులగుదురుగాక అనునర్థము వచ్చునట్లు
చదివి అభినయించువనుట).

నఖల్పితి :- (సోపాలంభమ్=చెక్కిరింపుగా), కౌరవాణామ్=కౌరవు

సహదేవః : (సరోషమ్) ఆర్య—

ధృతరాష్ట్రస్య తనయాన్ కృతవైరాన్ పదే పదే
రాజా న చేన్ని షేద్ధా స్యాత్; క్షమేత తవానుజః॥ 9

భీముసేనః : (సరోషమ్) ఏవమిదమ్ అత ఏవాహ మద్యప్రభృతి
భిన్నో భవదభ్యుః, పశ్య—

అకు, అమంగళాని=అశుభములను, చింతయితుమ్=ఆలోచించుటకు, (చేయుటకు కాదు), భవంతః=మీరు, నఖలు నఖలు అర్హుని=తగినే తగవు సుమా!, తే=ఆ, భ్రాతరః=సోదరులు—కౌరవులు, యుష్మాకమ్=మీకు, సంధేయాః=సంధి చేసికొన దగినవారు—మీ దృష్టిలో వారు సంధికి అర్హులు—అనుట.

ఆర్యేతి :- (సరోషమ్=క్రోధముతో), ఆర్య=మాన్యుడా!

ధృతరాష్ట్రస్యేతి :- రాజా, నిషేద్ధా, న, చేత్, స్యాత్; పదే, పదే, కృతవైరాన్, ధృతరాష్ట్రస్య, తనయాన్, ఈ, తవానుజః, క్షమేత!

అర్థము :- రాజా=ధర్మరాజు, నిషేద్ధా=వారించువాడు, న స్యాత్ చేత్=కాకున్నచో, పదే పదే=అడుగడుగునను, కృతవైరాన్=శత్రుత్వముకలవారయిన, ధృతరాష్ట్రస్య=ధృతరాష్ట్రునియొక్క, తనయాన్=పుత్రులను, తవ=నీయొక్క, అనుజః=తమ్ముడు, ఈ=ఎవడు, క్షమేత=క్షమించియుండును! (నీ తమ్ములలో నెవ్వఁడును క్షమించియుండదనుట) (అనుష్టుప్).

సమాపములు :- కృతం నైరం యైః తే=కృతవైరాః—తాన్.

సంధులు :- చేత్+నిషేద్ధా—అనునాికాదేశసంధి.

క్రియ :- క్షమూషేజ్ సహనే, ఆత్మనే, విధిలిజ్, ప్రథమ
క్షమేత—క్షమేయాతామ్—క్షమేరన్.

ఏవమితి :- (సరోషమ్=రోషముతో) ఇదమ్=ఇది, ఏవమ్=ఇట్లే, అతఃఏవ=అందుకే, అద్యప్రభృతి=నేటినుండి, అహమ్=నేను, భవదభ్యుః=మీకంటె, భిన్నః=భిన్నుడను—నేరుగా ప్రవర్తించువాడననుట, పశ్య=చూడుము—

ప్రవృద్ధం యద్వైరం మమ ఖలు శిశోరేవ కురుభి
 ర్న తత్రాశ్యో హేతు ర్న భవతి కిరీటీ న చ యువామ్ |
 జరాసంధస్యారఃస్థల మివ విరూఢః పునరపి
 క్రుధా సంధిః భీమో విఘటయతి యాయామం ఘటయత || 10

ప్రవృద్ధమితి :- శిశోః, ఏవ, మమ, కురుభిః, యత్, వైరమ్,
 ప్రవృద్ధమ్, తత్ర, ఆర్యః, హేతుః, న, ఖలు, కిరీటీ, న, చ, యువామ్, నః
 జరాసంధస్య, ఉరఃస్థలమ్, ఇవ, పునః, అపి, విరూఢమ్, సంధిమ్, భీమః,
 క్రుధా, విఘటయతి, యాయామ్, ఘటయత.

అర్థము :- శిశోః ఏవ=బాలుడనే అయిన, మమ=నాకు-బాల్యము
 నుండియుననుట, మమ=నాకు, కురుభిః=కొరవులతో, యత్=ఏ, వైరమ్=
 శత్రుత్వము, ప్రవృద్ధమ్=అభివృద్ధిచెందినదో, తత్ర=అ విషయమున, ఆర్యః=
 ధర్మరాజు, హేతుః=కారణము, న ఖలు=కాదు సుమా!; కిరీటీ=అర్జునుడు, న=
 కాదు; వ=మరియు, యువామ్=మీరిరువురు, న=కాదు; జరాసంధస్య=జరాసంధుని
 యొక్క, ఉరఃస్థలమ్ ఇవ=వక్షఃస్థలమునువలె, పునః అపి=మరల, విరూఢమ్=
 బాగుగా దృఢపడిన, సంధిమ్=పొందును, భీమః=ఈ భీముడు, క్రుధా=కోపముతో,
 విఘటయతి=విడగొట్టుచున్నాడు, యాయామ్=మీరు, ఘటయత=కలాపుడు.

సంధులు - శిశోః+ఏవ, కురుభిః+న, హేతుః+న-రేఫాదేశవిసర్గ.
 తత్ర+ఆర్యః-నవర్ణ. ఆర్యః+హేతు, భీమః+విఘటయతి-ఉత్తాదేశవిసర్గ.
 జరాసంధస్య+ఉరః-గుణసంధి.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, వరస్మై, లట్, ప్రథమ
 భవతి-భవతః-భవన్తి.

ఘట సంఘాతే, ణిచ్, వరస్మై, లట్, ప్రథమ;

ఘటయతి-ఘటయతః-ఘటయన్తి

లోట్-మధ్యమ.

ఘటయ/ఘటయతాత్-ఘటయకమ్-ఘటయత.

సహదేవః : (సానునయమ్) ఆర్య, ఏవ మతిసంభృత క్రోధేషు
యుష్మాసు కదాచిత్ ఖిద్యతే గురుః.

భీమసేనః : కిం నామ ఖిద్యతే గురుః? గురుః భేదమపి జానాతి! పశ్య-

తథాభూతాం దృష్ట్వా నృపనదసి పాంచాలతనయాం
వనే వ్యాధైః సార్థం సుచిర ముషితం వల్కలధరైః!
విరాటస్యావాసే స్థిత మనుచితారంభనిభృతమ్
గురుః ఖేదం ఖిన్నే మయి భజతి నాద్యాపి కురుషు|| 11

చందన్ను :- శిఖరిణీ-య, మ, న, న, భ, లగ్.

ప్రవృద్ధం యద్వైరం మమః లుఖో రేవకు రుఖిః
UU UU UU UU || || UU UU || UU

అర్కేతి :- (సానునయమ్ = అనునయించుచు) ఆర్య=నజ్జనుడా!,
ఏవమ్=ఇట్లు, యుష్మాసు=తమరు, అతిసంభృత=అత్యధికముగా వహింపబడిన,
క్రోధేషు=కోపముకలవారగుచుండగా, కదాచిత్=ఒకవేళ, గురుః=అగ్రజుడు
(ధర్మరాజు), ఖిద్యతే=బాధపడును!-బాధపడునేమో యనుట.

కిమితి :- గురుః=ధర్మజుడు, ఖిద్యతే నామ=బాధపడుననుట, కిమ్=
ఏమి? గురుః=అగ్రజుడు, భేదమ్ అపి=బాధనుకూడ, జానాతి=ఎరుగునా,
పశ్య=వినుము.

తథా ఇతి :- నృపనదసి, తథాభూతామ్, పాంచాలతనయామ్, దృష్ట్వా,
వల్కలధరైః, వ్యాధైః, సార్థమ్, వనే, సుచిరమ్, ఉషితమ్; విరాటస్యావాసే,
అనుచితారంభ నిభృతమ్, స్థితమ్, దృష్ట్వా, మయి, ఖిన్నే, అద్య, అపి, గురుః,
కురుషు, ఖేదమ్, న, భజతి.

అర్థము :- నృపనదసి=రాజనభయందు, తథాభూతామ్=అట్టి దురవస్థను
పొందిన, పాంచాలరాజతనయామ్=ద్రావదిని, దృష్ట్వా=చూచి; వల్కలధరైః=
నారచీరలు కట్టుకొన్నవారమైన, అస్మాభిః=మనచేత, వ్యాధైః సార్థమ్=కిరాతకులతో

తత్సహదేవ నివర్తస్య. ఏవం చాతిచిరప్రవృద్ధామర్షో
ద్దీపితస్య భీమస్య వచనా ద్విజ్ఞాపయ రాజానమ్.

సహదేవః : ఆర్య, కిమితి?

పాట, వనే=అరణ్యమునందు, సుచిరమ్=చాలకాలము (వన్నెండు సంవత్సరములు), ఉషితమ్=నివసించబడుట, దృష్ట్వా=చూచి; విరాటస్య=విరాటుని యొక్క, ఆవాసే=కొలుపునందు, అనుచిత=అయోగ్యములైన, కార్య=పనుల యొక్క, ఆరంభ=స్వీకారముతో, నిభృతమ్=గుప్తమగునట్లు, స్థితమ్=ఉండుటను, దృష్ట్వా=చూచి; మయి=నేను, భిన్నే (సతి)=భిన్నుడనగుచుండగా, గురుః=ధర్మజుడు, అద్యాపి=ఈ నాటికయినను, కురుషు=కొరవులవట్ల, ఖేదమ్=క్రోధమును, న భజతి=వహించుటలేదు. గురుః భిన్నే మయి=భిన్నుడనైన నావట్ల, ఖేదమ్ భజతి=క్రోధమువహించుచున్నాడు. అద్యాపి, న కురుషు=కొరవులవట్ల క్రోధము వహించుటలేదు-అనియు (కొంద రన్వయించిరి.) శిఖరిణీవృత్తము.

సమాసములు :- పాంచాలస్య తనయా-తామ్. ధరతీతి ధరః-వల్కలస్య ధరః-తైః. అనుచితాశ్చ తే ఆరంభాశ్చ-తైః నిభృతం యథా భవతి తత్తథా. నృపస్య సదః-తస్మిన్.

సంధులు :- విరాటస్య+ఆవాసే, అనుచిత+ఆరంభ, న+అద్య+అపి-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- భజ సేవయామ్, వరన్యై, లట్, ప్రథమ
భజతి-భజతః-భజన్తి

తదీతి :- తత్=అందుచేత, సహదేవ=ఓ సహదేవుడా!, నివర్తస్య=విరమింపుము. చ=మరియు, అతిచిర=చాలాకాలమునుండి, ప్రవృద్ధ=వృద్ధి పొందిన, అమర్షా=క్రోధముతో, ఉద్దీపితస్య=ప్రేరేపితుడయిన, భీమస్య=ఈ భీమునియొక్క, వచనాత్=మాటనుబట్టి, ఏవమ్=ఈ విధముగా-చెప్పబోవునట్లు రాజానమ్=ధర్మరాజును, విజ్ఞాపయే=విన్నవించుము.

ఆర్యేతి :- ఆర్య=మాన్యుడా! కిమ్ ఇతి=ఏమని?

భీమసేన : ఏవం విజ్ఞాపయ—

యుష్మచ్ఛాసన లంఘనాంహసి మయా మగ్నేన

నామ స్థితం

ప్రాప్తా నామ నిగర్హణా స్థితిమతాం మధ్యేనుజానామపి

క్రోధోల్లాసితశోణితారుణగద స్యాచ్చిందతః కౌరవా

నద్యైకం దివసం మమాసి న గురుర్నాహం విధేయస్తవ

12

(ఇత్యుద్ధతం పరిక్రామతి)

వివమితి :- ఏవమ్=ఈ ప్రకారముగా, విజ్ఞాపయ=విన్న వింపుము—

యుష్మద్దితి :- మయా, యుష్మచ్ఛాసనలంఘనాంహసి, మగ్నేన, స్థితమ్, నామ; స్థితిమతామ్, అనుజానామ్, అపి, మధ్యే, నిగర్హణా, ప్రాప్తా, నామ; క్రోధోల్లాసితశోణితారుణగదస్య, కౌరవాన్, ఉచ్చిందతః, మమ, (త్వమ్), అద్య, ఏకమ్, దివసమ్, గురుః, న, అసి; అహమ్, తవ, విధేయః, న, అస్మి.

అర్థము :- యుష్మత్=నీయొక్క, శాసన=అజ్ఞను, లంఘన=దాటుట యనునట్టి, అంహసి=పాపమునందు, మగ్నేన=మునిగినవాడనైన, మయా=నాచేత, స్థితం నామ=ఉండుటగుగాక—అట్టి పాపమున మునిగిన మునిగెదగాక యనుట. స్థితిమతామ్=మర్యాదకలిగిన, అనుజానామ్=తమ్ములయొక్క, మధ్యే అపి=నడుమ కూడ, నిగర్హణా = నింద, ప్రాప్తా నామ = పొందబడుగాక—నింద వచ్చిన రాని మ్మనుట; క్రోధ=కోపముతో, ఉల్లాసిత=పైకెత్తబడినదై, శోణిత=రక్తముతో, అరుణ=ఎరుపెక్కిన, గదస్య=గదకలవాడనై, కౌరవాన్=కౌరవులను, ఉచ్చిందతః=తుత్తునియలుచేయుచున్న, మమ=నాకు, అద్య=నేడు, ఏకమ్ దివసమ్=కేవలము ఈ ఒక్కరోజు, గురుః=అగ్రజుడవు, న అసి=కావు; అహమ్=నేను, తవ=నీకు, విధేయః=విధేయుడను, న అస్మి=కాను. (శార్దూల విక్రీడితము).

నమాసములు :- యుష్మాకం శాసనమ్—యుష్మచ్ఛాసనస్య ఉల్లాసం మమ—యుష్మచ్ఛాసనోల్లంఘనమేవ అంహః—తస్మిన్. స్థితః యస్య సః—తేషామ్.

సహదేవ : (తమేవానుగచ్ఛన్నాత్మగతమ్) అయే కథ మార్గః
సాంచాల్యాః చతుశ్శాలం ప్రతి ప్రస్థితః. భవతు,
తావ దహ మత్రైవ తిష్ఠామి. (ఇతి స్థితః)

భీమసేన : (ప్రతినివృత్త్యావలోక్య చ) సహదేవ, గచ్ఛ త్వం గురు
మనువర్తస్య. అహ మప్యాయుధాగారం ప్రవిశ్యాయుధ
సహాయో భవామి.

క్రోధేన ఉల్లాసితా-శోణితేన అరుణా-క్రోధోల్లాసితా చ సా శోణితారుణా చ-
క్రోధోల్లాసిత శోణితారుణా గదా యస్య సః-తస్య.

సంధులు :- ఉత్+చిందతః-శ్చుత్వసంధి. యష్మత్+కాసనాత్-భాదేశ
మమ+అపి, లంఘన+అంహసి, శోణిత+అరుణ, న+అహమ్-సవర్ణదీర్ఘ.
మధ్యే+అనుకానామ్-పూర్వరూప. ఉత్+లాసిత-లాదేశసంధి. గదస్య+
ఉచ్చిందతః-గుణసంధి. అద్య+ఏకమ్-వృద్ధి. గురుః+న-రేఫాదేశవిసర్గ.
విధేయః+తవ-సాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- అస భువి, పరస్మై, లట్, మధ్యమ, ఉత్తమ
అసి-స్థః-స్థ, అస్మి-స్వః-స్మః.

(ఇతి=అని, ఉద్ధతమ్=ఉద్ధతితో, పరిక్రామతి=నడచును)

అయే ఇతి :- (తమ్ ఏవ=అ భీమసేన, అనుగచ్ఛన్=వెంటడించి
వడచుచు, అత్మగతమ్=తనలో) అయే=అహో! కథమ్=ఏమిట! ఆర్యః=అన్నగారు,
సాంచాల్యాః=ద్రావడియొక్క, చతుశ్శాలం ప్రతి=నల్లియై వైపునకు, ప్రస్థితః=
వడచుచున్నాడు! భవతు=కానిమ్ము. అహమ్ తావత్=నేను మాత్రము, ఆత్ర ఏవ=
ఇచ్చటనే, తిష్ఠామి=ఉండును. (ఇతి=అని, స్థితః=నిలుచును.)

సహదేవ ఇతి :- (ప్రతినివృత్త్య=వెనుదిరిగి, ఆవలోక్య చ=చూచి)
సహదేవుడా! త్వమ్=నీవు, గచ్ఛ=పోమ్ము, గురుమ్=ధర్మరాజును, అను
వర్తస్య=అనుసరింపుము, అహమ్ ఆపి=నేనును, ఆయుధాగారమ్=ఆయుధ
శాలను, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, ఆయుధసహాయః=సాయుధుడను, భవామి=
అగుదును.

సహదేవః : ఆర్య, నేద మాయుధాగారం, పాంచాల్యాశ్చతుశ్శాల
మిదమ్.

భీమసేనః : (సవితర్కం) కిం నామ నేదమాయుధాగారం పాంచాల్యాః
చతుశ్శాల మిదమ్! (కించిద్విహస్య సహర్షమ్)
అమంత్రితవ్యా మయా పాంచాలీ. (సప్రణయం సహదేవం
హస్తే గృహీత్వా) వత్స, ఆగమ్యతామ్. యదార్యః
కురుభిః సంధానమిచ్చన్నస్మాక్ పీడయతి-తద్భవానపి
పశ్యతు. (ఉభౌ ప్రవేశం నాటయతః)

సహదేవః : ఆర్య, ఇద మాసన మాస్తీర్థమ్ అత్రోపవిశ్య
ప్రతిపాలయత్యార్యః కృష్ణా మనమ్.

ఆర్యేతి :- ఆర్య=మాన్యడా! ఇదమ్=ఇది, అయుధాగారమ్=అయుధ
శాల, స=కాదు. ఇదమ్=ఇది, పాంచాల్యాః=ద్రోపదియొక్క, చతుశ్శాలమ్=
నల్లిల్లు.

కిమితి :- (సవితర్కమ్=స్థాలోచనగా) కిం నామ=ఏమీ!, ఇదమ్=
ఇది, స అయుధాగారమ్=అయుధశాలకాదా! ఇదమ్=ఇది, పాంచాల్యాః=ద్రోపది
యొక్క, చతుశ్శాలమ్=నల్లిల్లు! (కించిత్=కొద్దిగా, విహస్య=నవ్వి) మయా=
నాచేత, పాంచాలీ=ద్రోపది, అమంత్రయితవ్యా=సంభాషణీయ-వరుకరింపదగిన
దనుట. (సప్రణయమ్=పానురాగముగా, సహదేవమ్=సహదేవుని, హస్తే
గృహీత్వా=చేయందుకొని.) వత్స=బిడ్డా!, ఆగమ్యతామ్=రమ్ము, ఆర్యః=
ధర్మజుడు, కురుభిః=కొరవులతో, సంధానమ్=సంధిని, ఇచ్చన్=కోరుచున్నవాడై,
అస్మాన్=మనలను, యత్ పీడయతి=ఏ పీడించుటకలదో, తత్=అది, భవాన్
అపి=నీవుకూడ, పశ్యతు=చూచువు. ధర్మజుని వలన మనకు ఎట్టి బాధ కలుగు
చున్నదో ద్రోపదీ సంభాషణతో నీకు తెలియగలదనుట.

(ఉభౌ=ఇరువురును, ప్రవేశం నాటయతః=ప్రవేశమభినయింతురు)

ఆర్యేతి :- ఆర్య=మాన్యడా!, ఇదమ్=ఇదిగో ఇది, అస్తీర్థమ్=
విశాలమైన, అసనమ్=అసనము, అత్ర=ఇచ్చట, ఉపవిశ్య=కూర్చుండి,

భీముసేన : (ఉపవిశ్య) వత్స, కృష్ణాగమనమిత్యనేన ఉపోద్ఘాతేన స్మృతమ్. అథ భగవాన్ కృష్ణః కేన పజేన సంధిం కర్తుం సుయోధనం ప్రతి ప్రహితః?

సహదేవ : ఆర్య, పంచభిర్గ్రామైః.

భీముసేన : (కర్ణౌ పిఠాయ) అహహ! హంత! దేవస్యాజాతశత్రో రప్యయ మీదృశ స్తేజోఽపకర్ష ఇతి యత్సత్యం కంపిత మివ మే హృదయమ్. (పరివర్త్య స్థిత్వా) తద్వత్స, న త్వయా కథితం, న మయా శ్రుతమ్.

కృష్ణాగమనమ్ = కృష్ణాగమనమును, ఆర్యః = మాన్యుడు (నీవనుట), ప్రతిపాలయతు = ప్రతీక్షించుగాక! “కృష్ణా” = ద్రౌపది. ఆమె అగమనము అని ప్రకృతార్థము. కృష్ణస్య అగమనమ్ — దూతగానేగిన శ్రీకృష్ణుని రాకను అనియు స్ఫూర్తి.

వత్సేతి :- (ఉపవిశ్య = కూర్చుండి, వత్స = బిడ్డా! “కృష్ణాగమనమ్” = ఇతి = అనునట్టి, అనేన = ఈ, ఉపోద్ఘాతేన = ఉపోద్ఘాతముతో, స్మృతమ్ = జ్ఞాపకము వచ్చినది. అథ = ఇంతకును, భగవాన్ = భగవంతుడైన, కృష్ణః = శ్రీకృష్ణుడు, కేన = ఏ, పజేన = మూల్యముతో, సంధిమ్ = సంధిని, కర్తుమ్ = చేయుటకు, సుయోధనం ప్రతి = దుర్యోధనునొద్దకు, ప్రహితః = పంపబడినాడు? [ఉపోద్ఘాత ఉదాహరణః అని అమరము. ప్రకృతోపసాదకస్య దృష్టాంతాదేరిత్యనే అని విశేషార్థమును రామాశ్రమి చూపినది. కృష్ణాగమనమ్ అను సహదేవుని మాటను ప్రకృతోపసాదకముగా భీముడు మలచుకొనుటచే ఉపోద్ఘాతమగుచున్నది. ఉదాహరణ కథనేనేతి యావత్ అని రమాశంకరప్రిపాతి.]

అర్యేతి :- మాన్యుడా! పంచభిః = అయిదైన, గ్రామైః = గ్రామములతో. అయిదుగ్రామములుగా ననుట.

అహహేతి :- (కర్ణౌ = రెండు చెవులను, పిఠాయ = మూసికొని) అహహ = అహహ! హంత = అయ్యో! దేవస్య = మహారాజయిన, అజాతశత్రోః

యత్తద్వార్జిత మత్యుగ్రం యోత్రం తేజోఽస్య భూవతేః |
దీవ్యతామై స్తదానేన నూనం తదపి హరితమ్ || 13

(నేపథ్యే)

సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు భట్టిసి. (సమస్ససదు సమస్స
సదు భట్టిణీ)

అపి=అజాతశత్రునికికూడ, ఈదృశమ్=ఇటువంటి-అయిదూశ్యతో సంధి చేసి
కొనుట అనునట్టి, అయమ్=ఈ, తేజోఽపకర్షః=పరాక్రమమును కొంచెపరచు
కొనుట, ఇతి=అనునట్టిది, యత్=ఏది కలదో, తేన=దానితో, సత్యమ్=నిజముగా,
మే=నాయొక్క, హృదయమ్=ఠెందము, కంపితమ్ ఇవ=కంపించినదివలె అగు
చున్నది. (పరివర్త్య స్థిత్యా=చూరుమొమై), తత్=అందుచేత, వత్స=తమ్ముడా!,
త్వయా=నీచేత, న కథితమ్=చెప్పబడలేదు చుయా=నాచేత, న శ్రుతమ్=వినిపడ
లేదు. అట్టి మాటను నీవు చెప్పలేదు నేను విన్నదనుట.

యత్తదితి :- అస్య, భూవతేః, తత్, ఊర్జితమ్, అత్యుగ్రమ్,
జైత్రమ్, తేజః, యత్, తత్, అపి, అక్షైః, దీవ్యతా, అనేన, తదా, నూనమ్,
హరితమ్.

అర్థము :- అస్య=(అయిదూశ్యతో సంధిని కుదుర్చుకొనుచున్న)ఈ,
భూవతేః=రాజయొక్క, తత్=ఆ, ఊర్జితమ్=బలసంపన్నమును, అత్యుగ్రమ్=
ప్రపంచమును అయిన, యత్=ఏ, జైత్రమ్=క్షత్రియోచితమైన, తేజః=వ్రతాపము
కలదో, తత్ అపి=అదికూడ, అక్షైః=పాచికలతో, దీవ్యతా=క్రీడించుచున్న,
అనేన=ఈతనిచే, తదా=అప్పుడే, నూనమ్=నిశ్చయముగా, హరితమ్=పోగొట్టు
కొనబడినది. (పథ్యావక్త్రము.)

సంధులు - తేజః+అస్య-ఉత్పాదేశవిసర్గ - తేజో+అస్య-పూర్వ
రూప. అక్షైః+తత్-సాచేశవిసర్గ. దీవ్యతా+అక్షైః, తదా+అనేన-సవర్ణదీర్ఘ.
తత్+అపి-జశ్వుసంధి.

(నేపథ్యే=తెరలో)

సమాశ్వసిత్వితి :- భట్టిసి=స్వామిని, సమాశ్వసితు-సమాశ్వసితు=

సహదేవ : (నేపథ్యాభిముఖ మవలోక్యాత్మగతమ్) అయ్యే, కథం
యాజ్ఞ సేనీ ముహురుపచీయమాన బాష్పపటల స్థగిత
నయనా ఆర్యసమీప ముపసర్పతి. తత్కృష్టతర
మాపతితమ్

యద్వైద్యుతమివ జ్యోతిరాశ్యే క్రుద్ధేఽద్య సంభృతమ్ |
తత్ప్రావృణ్ణివ కృష్ణేయం నూనం సంవర్ణయిష్యతి || 14

హిరణ్మిలనుగాకూరడిల్లునుగాక! (దేవీ కృతాభిషేకాయామ్, ఇతరాసు తు భట్టిసీ-
ని అమరము.)

అయ్యే ఇతి :- (నేపథ్యాభిముఖమ్=తెరవైపునకు, అవలోక్య=చూచి,
ఆత్మగతమ్=తనలో) అయ్యే కథమ్=అహో ఎట్లా! ముహుః=మాటిమాటికి,
ఉపచీయమాన=వృద్ధిపొందుచున్న, బాష్పపటలం=కన్నీటిధారలతో, స్థగిత=నిండిన,
నయనా=నేత్రములు కలదైన, యాజ్ఞసేనీ=ద్రావడి, ఆర్య=భీమునియొక్క,
ముహుః=సన్నిధిని, ఉపసర్పతి=చేరుచున్నది. తత్=అందుచేత, కష్టతరమ్=
దేద కష్టము, అపతితమ్=వచ్చిపడినది.

యద్వైద్యుతమితి :- అద్య, క్రుద్ధే, ఆశ్యే, వైద్యుతమ్, ఇన,
యత్, జ్యోతిః, సంభృతమ్, తత్, ఇయమ్, కృష్ణా, ప్రావృణ్, ఇన, నూనమ్,
సంవర్ణయిష్యతి.

క్రుద్ధము :- అద్య=ఇప్పుడు, క్రుద్ధే=కుపితుడైన, ఆశ్యే=భీముని
రుదు, వైద్యుతమ్ ఇన=మెరుపువంటి, యత్=ఏ, జ్యోతిః=తేజస్సు, సంభృ
మ్=భరింపబడుచున్నదో, తత్=ఆ తేజస్సును, ఇయమ్=ఈ సమీపించుచున్న,
కృష్ణా=ద్రావడి, ప్రావృణ్ ఇన=వానకారువలె, నూనమ్=తప్పక, సంవర్
యిష్యతి=వృద్ధిపొందించును. (వశ్యావక్రము.)

సంధు :- జ్యోతిః+ఆశ్యే-రేపాదేశవిసర్గ. క్రుద్ధే+అద్య-పూర్వ
రూపసంధి. ప్రావృణ్+ఇన-జశ్చసంధి. కృష్ణా+ఇయమ్-గుణసంధి.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టా ద్రాపదీ చేటి చ)

(ద్రాపదీ సాస్రం నిఃశ్వసితి)

చేటి : సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు భట్టిసి, అపనేష్యతి తే
మన్యం నిత్యానుబద్ధకురువైరః కుమారో భీమసేనః,
(సమస్ససదు సమస్ససదు భట్టిణే. అవణిశస్సది దే
వణ్ణం ణిచ్చానుబద్ధ కురువేరో కుమారో భీమసేనో),

ద్రాపదీ : హంజే బుద్ధిమతికే, భవత్యేత ద్యది మహారాజః ప్రతి
కులలో న భవేత్. (హంజే బుద్ధిమదివ, హోది ఏవం
జగి మహారాట పడిణ్ణలో న భవే.)

క్రియ :- వృదు వృద్ధౌ, ప్రేరణే టిచ్, వృద్ధ్యశ్యసనోరితి పరస్మై,
లట్, ప్రథమ

వర్ధయిష్యతి-వర్ధయిష్యతః-వర్ధయిష్యన్తి.

(తతః=అంతట, యథానిర్దిష్టా=నిర్దేశింపబడిన రీతిలో, ద్రాపదీ=ద్రావది, =
మరియు, చేటి=చెలికత్తెయు, ప్రవిశతి=ప్రవేశించును.)

(ద్రాపదీ=ద్రావది, సాస్రమ్=కన్నీటితో, నిశ్వసితి=నిట్టూర్చును)

సమాశ్వసిత్వీతి :- భట్టిసి=స్వామిని, సమాశ్వసితు=ఊరడిల్లను
గాక, నిత్యానుబద్ధకురువైరః = అనుక్షణము స్మరింపబడు కొరవశత్రుత్వము
కలవాడైన, కుమారఃభీమసేనః=కుమారభీముడు, (యువరాజుస్తు కుమారో భర్తృ
దారకః) తే=నీయొక్క, మన్యమ్=శోకమును, అపనేష్యతి=పోగొట్టును.

హంజిఱతి :- హంజే బుద్ధిమతికే=ఓసీ బుద్ధిమతికా! మహారాజః
ధర్మరాజు, ప్రతికులః=వ్యతిరేకించువాడు, న భవేత్=కాకున్నచో, ఏతత్=
నీవన్నది, భవేత్=అగును-హందే హంజే హలాహ్వానే నీచాం చేటిం సఖీ
ప్రతి-అని అమరము.

చేటి : (విలోక్య) ఏమ కుమార స్తివృత్తి. తదేన ముపహర్షతు భట్టిని (ఏసో కుమారో చిట్టది. తా నం ఉపసర్పదు భట్టిణి)

ద్రాపదీ : హంజే ఏవం కుర్వ ఇతి. (ఇతి పరిక్రామతః) (హంజే ఏవ్యం కరేమ్మ.)

చేటి : (ఉపసృత్య) జయతు జయతు కుమారః (జలదు జలదు కుమారో)

(భీమసేనోఽశృణ్వన్ “యత్త దూర్జితమ్” ఇతి పునః పఠతి)

చేటి : [పరివృత్య] భట్టిని! పరికుపిత ఇవ కుమారః లక్ష్మణే. [భట్టిణి, పరికుపిదో విల కుమారో లక్ష్మీ అది.]

విలోక్యేతి :- (విలోక్య=చూచి) ఏషః=ఇతడే, కుమారః=కుమార భీమసేనుడు, తిష్ఠతి=కూర్చుండియున్నాడు. తత్=అందుచేత, భట్టిని=స్వామిని, ఏనమ్=వీనిని, ఉపసర్పతు=నమీపించునుగాక.

హ జఇతి :- హంజే=ఓసీ, ఏవమ్=నీవు చెప్పినట్లే, కుర్వఃఇతి=చేయుదముగాక. (ఇతి=అని, పరిక్రామతః=ఇరువురును నడతురు) (ఇతి, తత్, యత్, తావత్ మొదలగునవి కొన్నిచోట్ల వాక్యాలంకారముకొరకు ప్రయోగింప బడుచుండును).

జయతితి :- (ఉపసృత్య=నమీపించి) కుమారః=కుమార భీమ సేనుడు, జయతు=జయించునుగాక, జయతు=జయించునుగాక. (నమీపించునప్పుడు సేవకులు జయము జయము మహారాజ అనుట పరిపాటి. అట్టిదే ఇదియును.)

(భీమసేనః=భీమసేనుడు, అశృణ్వన్=ఈ చేటి వాక్యమును విననివాడై, యత్త దూర్జితమ్ ఇతి=యత్త దూర్జితమ్ అనునట్టి వెనుకటి క్లోకమును, పునఃపఠతి= మరల చదవును).

భట్టినితి :- (పరివృత్య = వెనుదిరిగి) భట్టిని! = ఓ స్వామిని!

[దాపదీ : హంజే! యద్యేనం తనవధీరణాప్యేషా మామాశ్వాస
యతి. తదేకాంత ఉపవిష్టా భూత్వా శృణోమి
తావన్నాథస్య వ్యవసితమ్. [హంజే, జగ్గ ఏవ్వం తా
అవహీరణావి ఏసా మం ఆసాసతిది. తా ఏతథ ఉపవిష్టా
భవతి సుణోమి దావ నాహస్య వవసితమ్]

[ఉభే తథా కురుతః]

భీమసేనః : [సక్రోధమ్, సహదేవ మధిశ్శత్ర్య] కిం నామ పంచభిః
గ్రామైః సంధిః?

మథ్నామి కౌరవశతం సమరే న కోపాత్
దుఃశాసనస్య రుధిరం న పిబామ్యురస్తః!

కుమారః=కుమారభీమసేనుడు, పరికుపిత ఇవ=కోపించినవాడువలె, లక్ష్మ్యతే=
కనిపించుచున్నాడు.

హంజఇతి :- హంజే=ఓసీ, ఏవమ్ యది=నీవన్నట్లే అయినచో,
కోపించినవాడైయున్నచో అనుట, ఏషా=ఈ, అవధీరణా అపి=తిరస్కారము
కూడ, తన రాకను గుర్తింపని అవమానమనుట, మామ్=న్ను,
ఆశ్వాసయతి=ఓదార్చును. తత్=అందుచేత, ఏకాంతే=ఏకాంతమునందు, ఉప
విష్టా భూత్వా=కూర్చుండి (భీమునికి కనిపించకుండ నిలిచి అనుట, నాథస్య=
స్వామియొక్క, వ్యవసితమ్=నిశ్చయమును, శృణోమి తావత్=విందునుగాక.

(ఉభే=ఇరువురును, తథా=ఆ విధముగా, కురుతః=చేయుదురు.)

కిమితి :- (సహదేవమ్ = సహదేవుని, అధిశ్శత్ర్య = ఉద్దేశించి,
సక్రోధమ్=కోపముగా) పంచభిః=అయిదైన, గ్రామైః=ఊళ్లతో, సంధిః నామ
కిమ్=సంధి అనగానేమి? అట్టిది అవమానకరమనుట.

మథ్నామితి :- సమరే కోపాత్ కౌరవశతం న మథ్నామి?,

సంచూర్ణయామి గదయా న సుయోధనోరూ

సంధిం కరోతు భవతాం నృపతిః పణేన॥ 15

దుఃశాసనస్య ఉరస్తః రుధిరం న పిబామి?, సుయోధనోరూ గదయా న సంచూర్ణయామి? భవతాం నృపతిః పణేన సంధిం కరోతు.

జ్ఞాపకము :- సమరే=యుద్ధమునందు, కోపాత్=కోపముతో (వలన), కౌరవశతమ్=కౌరవులు నూర్గురను, న మథ్నామి=మఠించనా? దుఃశాసనస్య=దుఃశాసనునియొక్క, ఉరస్తః=వక్షఃస్థలమునుండి, రుధిరమ్=రక్తమును, న పిబామి?=త్రాగనా? సుయోధనోరూ=సుయోధనుని రెండు తొడలను, గదయా=గదతో, న సంచూర్ణయామి=చిదుకగొట్టనా? భవతామ్=మీయొక్క, నృపతిః=రాజు (ధర్మజుడు), పణేన=అయిదుశ్ల మూల్యముతో, సంధిమ్=సంధిని, కరోతు=చేయునుగాక.

సమాసములు :- కౌరవాణాం శతమ్—కౌరవశతమ్. దుఃఖేన శాసితం యోగ్యః—దుఃశాసనః తస్య—దుఃశాసనస్య. సుప్థ యోధయతి ఇతి—సుయోధనః, సుయోధనస్య ఊరూ—సుయోధనోరూ. నృపాం పతిః—నృపతిః.

సంధులు :- పిబామి+ఉరస్తః—యథాదేశసంధి. ఉరః+తన్—పాదేశ విసర్గసంధి. సుయోధన+ఊరూ—గుణసంధి.

- క్రియలు :-
1. మన్త విలోడనే, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ మథ్నామి—మథ్నావః—మథ్నామః
 2. పిబ్ (పా పానే), పరస్మై, లట్, ఉత్తమ పిబామి—పిబావః—పిబామః
 3. సమ్+చూర్ణ+ఇ(ణిచ్), పరస్మై, లట్, ఉత్తమ చూర్ణ సంకోచే ప్రేరణే చ చూర్ణయామి—చూర్ణయావః—చూర్ణయామః
 4. దు కృళ్ కరణే, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ కరోతు/కురుతాత్—కురుతామ్—కుర్వస్తు.

చందస్సు :- పసంతతిలకావృత్తము. త-భ-జ-జ-గగ.

ద్రాపదీ : (సహర్షమ్ - జనాంతికమ్) నాథ! అశ్రుతపూర్వం
ఖలు తే ఈదృశం వచనమ్. తత్ పునఃపునస్తావత్ భణ!
(ఛాహ, అనుసరపూర్వం క్షు దే ఏదిసం వఅణం. తా
పుణోపుణో దావ భణాహి.)
(భీమసేనోఽశ్శ్వాన్నేవ “మత్నామి కారవశతిమ్” ఇతి
పునః పఠతి)

సహదేవః : ఆర్య! కిం మహారాజస్య సందేశోఽవ్యుత్పన్న ఇవ
గృహీతః.

భీమః : కా పున రత్ర వ్యుత్పత్తిః!

సహదేవః : ఆర్య! ఏవం గురుణా సందిష్టమ్.

నాథేతి :- (సహర్షమ్=సంతోషముతో, జనాంతికమ్=జనాంతికముగా)
నాథ!=స్వామీ! ఈదృశమ్=ఇటువంటి, తే=నీయొక్క, వచనమ్=మాట, నీవు
ఇట్లు మాట్లాడుట, అశ్రుతపూర్వం=ఖలు=మును విన్నది కాదుగదా!, తత్=అందు
చేత, పునః పునః=మరల మరల, తావత్ భణ=పలుకుము.

(భీమసేనః=భీముడు, అశ్శ్వాన్ ఏవ=ఈ ద్రాపది మాటలను వినని
వాడగుచునే, “మత్నామి” అతి=మత్నామి ఇత్యాది శ్లోకమును, పునః పఠతి=మరల
చదువును)

ఆర్య కిమితి :- ఆర్య!=మాన్య! మహారాజస్య=ధర్మజనియొక్క,
సందేశః=అయిదుగురి సందేశము, అవ్యుత్పన్నః ఇవ=తెలివితక్కువదివలె,
గృహీతః కిమ్=అర్థమయినదా ఏమి?, ధర్మజుడు పంపిన సందేశము తెలివి
తక్కువ పనిగా భాపించుచున్నదా నీకు అనుట. (వ్యుత్పత్తి=పొందిత్యము)

కాపునరీతి :- అత్ర పునః=ఈ విషయమునందన్నచో [సందేశము
నందు] వ్యుత్పత్తిః కా=తెలివి ఏమున్నది? [పునః వాక్యాలంకారార్థము]

ఆర్యేతి :- ఆర్య!=మాన్య! గురుణా=అగ్రజనిచేత, ఏవమ్=
ఇట్లు, సందిష్టమ్=సందేశము పంపబడినది.

భీమః : కన్య?

సహదేవః : సుయోధనన్య.

భీమః : కిమితి?

సహదేవః : ఇంద్రప్రస్థం వృకప్రస్థం జయంతం వారణావతమ్.
ప్రయచ్ఛ చతురో గ్రామాన్ కంచిదేకం తు

పంచమమ్॥ 16

భీమసేనః : తతః కిమ్?

కస్యేతి :- కన్య? = ఎవనికి?

సుయోధనస్యేతి :- సుయోధనన్య = దుర్యోధనునికి

కిమితి :- కిమితి = ఏమని?

ఇంద్రప్రస్థమితి :- ఇంద్రప్రస్థం వృకప్రస్థం జయంతం వారణా
వతం—చతురః గ్రామాన్ ప్రయచ్ఛ. తు కంచిత్ ఏకం పంచమం ప్రయచ్ఛ.

అర్థము :- ఇంద్రప్రస్థమ్ = ఇంద్రప్రస్థము, వృకప్రస్థమ్ = వృకప్రస్థము,
జయంతమ్ = జయంతము, వారణావతమ్ = వారణావతము అనునట్టి, చతురః =
నాలుగైన, గ్రామాన్ = గ్రామములను, ప్రయచ్ఛ = ఇమ్ము, తు = మరియు, కంచిక్ =
దేనినైనను, ఏకమ్ = ఒక గ్రామమును, పంచమమ్ = అయిదవదానిని, ప్రయచ్ఛ =
ఇమ్ము.

శబ్దములు :- ఇంద్రప్రస్థమ్—ప్రస్థా—ప్రస్థాన్. (అ. పుం. ద్వి)
చతురః—నిత్య బహువచనాంతము పుం. ద్వి. గ్రామమ్—గ్రామో—గ్రామాన్
(అ. పుం. ద్వి). ఏకమ్—నిత్యైకవచనాంతము. ప్సం. ద్వి. పంచమమ్—
పంచమో—పంచమాన్. (అ. పుం. ద్వి).

క్రియ :- ప్రాయమ ఉపరమే, లోక్, పరస్మై, మధ్యమ.

యచ్ఛ/యచ్ఛతాత్—యచ్ఛతమ్—యచ్ఛత.

తథ ఇతి :- తతః కిమ్? = అయిననేమి? ఇందలి తెలివి ఏమిటనుట.

సహదేవః : తదేవమనయా ప్రతినామ గ్రామ ప్రార్థనయా పంచమస్య
చాకీర్తనాత్ విషభోజన - జతుగృహదాహ - ద్యూత
సభా ద్యవసకారస్థా నోద్ఘాటన మేనేదం మన్యే.

బీమసేనః : (సాటోపమ్ వత్స! ఏవం కృతే కిం కృతం భవతి?

సహదేవః : అర్య! ఏవం కృతే లోకే తావత్ స్వగోత్రక్షయాశంకి
హృదయ మావిష్కృతం భవతి కురురాజస్య తావ
దసంధేయతా చ తదైవ ప్రతిపాదితా భవతి.

తదేవమితి :- తత్=అందుచేత, ఏవమ్=ఇట్లు, ప్రతినామగ్రామ
ప్రార్థనయా=పేరుపేరున గ్రామములను ప్రార్థించుటతో, పంచమస్య=అయిదవ
గ్రామముయొక్క, అకీర్తనాత్ చ=పేరు చెప్పకపోవుటవలనను, ఇదమ్=ఇది,
ఇట్లుచేయుట, విషభోజన=విషాన్నమును పెట్టుట, జతుగృహదాహ=లక్క ఇల్లు
కాల్చుట, ద్యూతసభా అది = జూదమునాడుట మొదలయిన, అవకారస్థాన=
అవకారములు జరిగిన స్థానములయొక్క, ఉద్ఘాటనమ్ ఏవ=ప్రకటనమే అని,
మన్యే=భావించుచున్నాను. ఇంద్రప్రస్థ మనుటతో వెడలగొట్టుట, వృకప్రస్థ
మనుటతో విషాన్నమును తినిపించుట, జయంతమనుటతో మాయాద్యూతమున
నోడించుట, వారణావతమనుటతో లక్కఇంట తగులబెట్టించుట అను
అవకారములు సూచింపబడుచున్నవనుట. ఇక అయిదవది నీ ఇష్టమనుటలో
యుద్ధమును ఆహ్వానించిన దోషమునుకూడ నీవే దక్కించుకొమ్మనుట.

వత్సేతి :- (సాటోపమ్=అనహానముగా) వత్స!=నాయనా!, ఏవం=
ఇట్లు, కృతే=దోషోద్ఘాటన చేయగా, కిం కృతమ్ భవతి=ఏమి చేసినట్లగును?
లాభమేమి అనుట.

అర్యేతి :- అర్య!=మాన్యుడా!, ఏవమ్=ఇట్లు, కృతే=చేయగా,
చేయుటతో, కురురాజస్య=దుర్యోధనునియొక్క, స్వగోత్రక్షయాశంకి=పాండవ
వంశ నాశనమును కోరునదైన, హృదయమ్=అంతర్యము, లోకే=ప్రపంచము
నందు, అవిష్కృతమ్=ప్రకటింపబడినది, భవతి=అగుచున్నది, తదా ఏవ=అదే

భీమసేనః : సర్వమప్యేతదనర్థకమ్. కురురాజస్య తావ దసంధేయతా
తదైవ ప్రతిపాదితా యదై వాస్మాభి రితో వనం
గచ్ఛద్భిః సర్వైరేవ కురుకులస్య నిధనం ప్రతిజ్ఞాతమ్.
లోకేఽపి చ ధార్తరాష్ట్రకులక్షయః కిం లజ్జాకరో
భవతామ్ అపి చ రే మూర్ఖః |—

యుష్మాన్ ప్రహేపతి క్రోధాల్లోకే శత్రుకులక్షయః |

న లజ్జయతి దారాణాం సభాయాం కేశకర్షణమ్ || 17

సమయమున, కురురాజస్య=దుర్యోధనునియొక్క, అసంధేయతా చ=సంధికి
అంగీకరింపని స్వభావముకూడ, ప్రతిపాదితా=లోకమున ప్రదర్శింపబడినది,
భవతి=అగుచున్నది.

సర్వమేవేతి :- ఏతత్=ఈ, సర్వమ్ అపి=అంతయును, అనర్థకమ్=
నిష్ప్రయోజనము, యదా ఏవ=ఎప్పుడయితే, వనమ్=వనమునుద్దేశించి,
గచ్ఛద్భిః=పోవుచున్నవారమైన, అస్మాభిః సర్వైః=మన అందరిచేత, కురు
కులస్య=కురువంశముయొక్క, నిధనమ్=వినాశము, ప్రతిజ్ఞాతమ్=ప్రతిజ్ఞగా
స్వీకరింపబడినదో, తదా ఏవ=ఎప్పుడే, కురురాజస్య=దుర్యోధనునియొక్క,
అసంధేయతా=సంధికి అంగీకరింపని స్వభావము, ప్రతిపాదితా=వాచిబడినది.
చ=మరియు, ధార్తరాష్ట్ర కులక్షయః అపి=కొరవవంశ వినాశముకూడ, భవతామ్=
మీకు, లోకే=లోకమునందు, లజ్జాకరః కిమ్=తలవంపులు తెచ్చునదా ఏమి?
అపిచ=మరియు, రే మూర్ఖః=ఓరీ మూర్ఖడా!—నినుమనుట

యుష్మానితి :- యుష్మాన్, ప్రహేపతి, క్రోధాత్, లోకే, శత్రుకుల
క్షయః. న, లజ్జయతి, దారాణామ్, సభాయాం, కేశకర్షణమ్ ||

అర్థము :- క్రోధాత్=కోపమువల్లనైన, శత్రుకుల క్షయః=శత్రువంశ
వినాశము, యుష్మాన్=మిమ్ము, లోకే=లోకమునందు, ప్రహేపతి=సిగ్గుల జేయును
కానీ, సభాయామ్=పేరొలగమునందు, దారాణామ్=భార్యయొక్క, కేశ=
క్రొమ్ముడిని పట్టి, కర్షణమ్=ఈడ్చుట, న లజ్జయతి=సిగ్గుల జేయకున్నది.

ద్రాపదీ : (జనాంతికమ్) నాథ! న లజ్జన్త ఏతే త్వమపి తానత్
మా విస్మార్హీః. (నామా ఇ లజ్జన్తి ఏదే. తుమం వి
దావ మా విసుమరేహీ.)

భీమసేనః : (సస్మరణమ్) వత్స! కథం చిరయతి పాంచాలీ!

సహగేవః : ఆర్య! కా ఖలు వేళా తతథవత్త్యాః ప్రాప్తాయాః. కిం
తు రోహపేగవశాత్ ఆగతాప్యార్యేణ నోపలక్ష్మితా.

సమాసములు :- శత్రుజాం కులమ్-శత్రుకులమ్, శత్రుకులస్య
క్షయః - శత్రుకులక్షయః. కేశం గృహీత్వా కర్షణమ్ - కేశైః కర్షణమ్ -
కేశకర్షణమ్.

సంధులు :- క్రోధాత్+లోకే-లాదేశసంధి.

క్రియలు :- హీ లజ్జాయామ్+ఇ(జిచ్-ప్రే) పరస్మై, లట్, ప్రథమ
ప్రేపతి-ప్రేపతః-ప్రేపన్తి.

లస్టిజ్ ప్రీడాయామ్ లక్ష్ + ఇ జిచ్-ప్రే) పరస్మై,
లట్, ప్రథమ

లజ్జయతి-లజ్జయతః-లజ్జయన్తి.

నాధేతి :- (జనాంతికముగా) నాథ!=స్వామీ!, ఏతే=వీరు, న లజ్జన్తే=
నిగ్గుపడుటలేదు, త్వమ్ అపి=నీవయినను, మా విస్మార్హీః=మనకుమా!

వత్సేతి :- (తలచుకొనుచు) వత్స!=నాయనా!, పాంచాలీ=ద్రాపది,
చిరయతి కథమ్=జాగుచేయుచున్నదే!

ఆర్యేతి :- ఆర్య!=మాన్య!, ప్రాప్తాయాః=సమీపించినదైన, తత
థవత్త్యాః=మాన్యురాలైన ద్రాపదికి, కా వేళా ఖలు=ఎంత నేపైనదోగదా! ఆమె
వచ్చి చాలసేవయినదనుట, కిన్తు=కాని, ఆగతా అపి=సమీపించినదే అయినను,
రోష ఆవేశ వశాత్ = కోపప్రవాహవశమున, ఆర్యేణ = మాన్యుడవైన నీచే,
న ఉపలక్ష్మితా=చూడబడలేదు.

భీమసేనః : (దృష్ట్వా సాదరమ్) దేవి! సముద్ధతామస్తై రస్మాభి
రాగతాపి భవతీ నోపలక్షితా. అతో న మన్యుం కర్తు
మర్హసి.

ద్రౌపదీ : నాథ! ఉదాసీనేషు యుష్మాసు మమ మన్యుర్న పునః
కుపితేషు. (నాహ, ఉదాసీనేసు తుష్టేసు మహా హణ్ణా
ణ ఉణ ఉవిదేసు)

భీమసేనః : యద్యేవ జపగతపరిభవ మాత్మానం సమర్థయాస్వ.
(హస్తే గృహీత్వా పార్శ్వే సమూపవేశ్య మఖిమవ
లోక్య) కిం పున రత్రభవతీ ముద్విగ్నా మిహోప
లతయామి?

దేవీతి :- (దృష్ట్వా=చూచి, సాదరమ్=ఆదరముతో) దేవి!=దేవీ
ద్రౌపదీ!, సముద్ధత=అతీశయించిన, అమస్తై=క్రోధము కలవారమైన, అస్మాభిః=
మాచేత, అగతా అపి=వచ్చినదానవైనను, భవతీ=నీవు, న ఉపలక్షితా=చూడబడ
వైతివి, నిన్ను గమనించలేదనుట. అతః=అందుచేత, మన్యుమ్=కోపమును,
కర్తుమ్=వహించుటకు, న అర్హసి=తగవు. కోపింపవద్దనుట.

నాథేతి :- నాథ!=స్వామీ!, యుష్మాసు=మీరు, ఉదాసీనేషు=తటస్థులై
యుందురేని, మమ=నాకు, మన్యుః=కోపము, పునః=అంతేకాని, కుపితేషు=
కోపించినవారైయుండగా, న మన్యుః = కోపము ఉండదు. శత్రుప్రతీకార
విముఖులై ఉదాసీనులుగా నుందురేని కోపింతును, ప్రతీకారవాంఛతో కొరవులపై
కుపితులైయున్నప్పుడు కోపమువహింపననుట.

యద్యేవమితి :- ఏవమ్ యది=అయినచో, అపగత=పోగొట్టబడిన,
పరిభవమ్=అవమానముకలదానినిగా, ఆత్మానమ్=నిన్నునీవు, సమర్థయాస్వ=
భావించుకొనుము. (హస్తే గృహీత్వా=చేయిపట్టుకొని, పార్శ్వే=ప్రక్కన,

ద్రాక్ష : నాథ! కి ముద్వేగకారణం యుష్మాను సన్నిహితేషు!
(నాథా కిం ఉద్వేగకారణం తుష్టేషు సన్నిహితేషు.)

భీమసేన : కిమితి నావేదయసి. (కేశా నవలోక్య) అథవా
కిమావేదితేన!

జీవత్సు పాండుపుత్రేషు దూర మప్రోషితేషు చ।

పాంచాలరాజతనయా వహతే యదిహం దశామ్। 18

సముపవేశ్య=కూర్చుండబెట్టుకొని, ముఖమ్=మోమును, అవలోక్య=చూచి)
పునః=మరి, అత్రభవతీమ్=మాన వైన నిన్ను, ఉద్విగ్నామ్ ఇవ=దిగులుగొన్న
దానినివలె, ఉపలక్షయామి కిమ్?=చూచుచున్నానేమి? దిగులుపడుచున్నట్లున్నది
నీ ముఖము, కారణమేమి యనుట.

నాథేతి :- నాథ=స్వామీ!, యుష్మాను=మీరు, సన్నిహితేషు=సన్నిధి
నుండగా, ఉద్వేగకారణమ్=దిగులుపడుటకు హేతువు, కిమ్=ఏమి ఉండును!

కిమితితి :- కిమ్ ఇతి=ఉద్వేగకారణమేమిటో, న ఆవేదయసి=తెలుప
కున్నావు. (కేశాన్=జుట్టును, అవలోక్య=చూచి) అథవా=అయినను, ఆవేదితేన
కిమ్=చెప్పబడుటతో పని ఏమి? వేరుగా చెప్ప నవసరము లేదనుట.

జీవత్సు ఇతి :- జీవత్సు, పాండుపుత్రేషు, దూరమ్, అప్రోషితేషు,
చ, పాంచాలరాజతనయా, వహతే, యత్, ఇమామ్, దశామ్.

అన్వయము :- పాండుపుత్రేషు జీవత్సు (సత్సు) దూరమ్ అప్రోషి
తేషు చ, పాంచాలరాజతనయా ఇమాం దశాం యత్ వహతే (తత్ అంమ్).

అర్థము :- పాండుపుత్రేషు=పాండురాజ కుమారులు, జీవత్సు సత్సు=
జీవించియుండగా, దూరమ్=దూరదేశములకు, అప్రోషితేషు చ=వెడలగొట్టుబడిన
వారు కాకున్నప్పటికిని, భర్తలు బ్రతికియుండుటే కాక సమీపమునందేయుండగా
ననుట, పాంచాలరాజతనయా=పాంచాలరాజపుత్రి అ.న ద్రౌపది, ఇమామ్=ఇట్టి,

ద్రాపదీ : హంజే! బుద్ధిమతికే! నిశేదయ తావ న్నాథస్య. కోఽన్యో
మమ పరిభవేన ఖద్యతే. (హంజే బుద్ధిమతివ, నివేదేహే
దావ కాసస్య. కో అన్యో మమ పరిహవేన ఖద్యత.)

దశామ్ = అవస్థను, యత్ వహతే=వహించు చున్న దనుట యేదికలదో, (తత్
అలమ్ = అదే చాలును). వేరొక ఉద్వేగకారణము అవసరము లేదనుట.
చందస్సు-పథ్యావక్తృము.

విశేషములు :- “పాంచాలరాజతనయా” అనుటలో ఆభిశాత్యము
స్ఫురించును. “ఇమామ్ దశామ్” అవాచ్యమైన హీనస్థితి అనుట స్ఫూర్తి.

సమాసములు :- పాందోః పుత్రాః-పాండుపుత్రాః, తేషు-పాండు
పుత్రేషు. స ప్రోషితాః-అప్రోషితాః. పాంచాలఃఇతిరాజా-పాంచాలరాజా, లేక,
పాంచాలానాం రాజా-పాంచాలరాజస్య తనయ-పాంచాలరాజతనయా.

శబ్దములు :- జీవతి-జీవతోః-జీవత్సు. (త్. పుం. స), పుత్రే-
పుత్రయోః-పుత్రేషు (అ. పుం. స.) దూరమ్-దూరే-దూరాన్ (అ. త్రి. ద్వి.)
అప్రోషితే-అప్రోషితయోః-అప్రోషితేషు. [అ. పుం. స.] తనయా-తనయే-
తనయాః [అ. త్రి. ప్ర] యత్-యే-యాని [త్. నపుం. ప్ర] ఇమామ్-ఇమే-
ఇమాః [మ. త్రి. ద్వి] దశామ్-దశే-దశాః [అ. త్రి. ద్వి].

క్రియ : వహజ్ ప్రావణే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
వహతే-వహేతే-వహన్తే.

హంజ ఇతి :- హంజే బుద్ధిమతికే = ఓసీ బుద్ధిమతికా! నాథస్య =
స్వామికి, నివేదయ తావత్=విన్నవించువుము, మమ=నాయొక్క, పరిభవేన=
అవమానముతో, అన్యః = వేరొకడు, కః = ఎవడు, ఖద్యతే = బాధపడును.
అయిదుగురిలో భీముడే తన అవమానముకు బాధపడువా డనుట.

చేటి : య ద్వేష్ట్యాజ్ఞాపయతి. (భీమముపస్పృత్య, అంజలిం బద్ధ్వా)
 కుమార! ఇతోఽప్యధికతరమద్య ముచ్యతాకారణమాసీ
 ద్వేష్ట్యాః. (జందేవీ అణవేదీ, కుమార, ఇతోఽపి అహి
 అదరం అజ్ఞ మణ్ణు కాలణం ఆసే దేవీవ.)

భీమసేనః : కిం నామాస్మా దప్యధికతరమ్? తత్కథయ కథయ.

కారవ్యవంశదావేఽస్మిన్ క ఏష శలభాయతే!

ముక్తవేణీం స్పృశన్ నాం కృష్ణాం ధూమశిఖామివ॥ 19

యద్దేవీతి :- దేవీ = స్వామిని, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఏది ఆజ్ఞాపించు
 చున్నదో (తదేవ కరోమి = అదే చేయుదుననుట). (భీమమ్ = భీమసేనుని,
 ఉపస్పృత్య=సమీపించి, అంజలింబద్ధ్వా=అంజలి ఘటించి). కుమార!=కుమార
 భీమసేనా!, ఇతః అపి=ఇంతకంటెను, ఈ హీనస్థితికంటె ననుట, అధికతరమ్=
 ఎక్కువదయిన, మన్యు కారణమ్=కోపకారణము, అద్య=ఈరోజు, దేష్ట్యాః=
 ద్రావదీదేవికి, ఆసీత్=కలిగెను.

కిం నామేతి :- కిం నామ = ఏమీ', అస్మాత్ అపి=దీనికంటెను,
 అధికతరమ్=ఎక్కువదా? తత్=అది, కథీయ=చెప్పము, కథయ=చెప్పము.

కారవ్యేతి :- కారవ్యవంశదావే, అస్మిన్, ఈ, ఏషః, శలభాయతే,
 ముక్తవేణీమ్, స్పృశన్, ఏనామ్, కృష్ణామ్ ధూమశిఖామ్, ఇవ.

అస్త్యయము :- ముక్తవేణీమ్, ఏనామ్, కృష్ణామ్, ధూమశిఖామివ
 స్పృశన్, కారవ్యవంశదావే అస్మిన్ శలభాయతే ఏషః ఈ?

అర్థము :- ముక్తవేణీమ్ = అల్లకొనని జుట్టుకలదైన, ఏనామ్=ఈ,
 కృష్ణామ్=ద్రావదీని, ధూమశిఖామ్ ఇవ=అగ్నిజ్వాలనువలె, స్పృశన్=తాకుచున్న
 వాడై, కారవ్యవంశదావే=కురువంశమునకు కార్పిచ్చు అయిన, అస్మిన్=ఈ
 భీమనియందు, ఏషః=ఏడు, ఈ=ఎవడు, శలభాయతే=మిడుత అగుచున్నాడు?
 ఛందస్సు-పశ్చావక్రము. ఉపమాలంకారము.

చేటి : శృణోతు కుమారః అద్య ఖలు దేవీ అంబాసహితా
 సుభద్రాప్రముఖేన సవత్సవర్గేణ పరివృతా ఆర్యా
 గాంధార్యాః పాదపందనం కర్తుం గతాసీత్. (సుతాదు
 కుమారాః. ఆజ్ఞాం ఖలు దేవీ అంబాసహితా సుభద్రాప్రము
 హేణ సవత్సవర్గేణ పరివృతా అజ్ఞాన గంధాలీప పాద
 పందణం కాదుం గదా ఆసీ.)

భీమసేనః : యుక్తమేతత్. వంద్యాః ఖలు గురవః. తతస్తతః.

సమాసములు :- కౌరవ్యాజ్ఞాం వంశః = కౌరవ్యవంశః, కౌరవ్య
 వంశస్య దావః—కౌరవ్యవంశదావః, తస్మిన్ కౌరవ్యవంశదావే లేదా కౌరవ్యాః
 వంశాః ఇవ—కౌరవ్య వంశాః (ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిస్సామాన్యాప్రయోగే)
 తేషాం దావః, తస్మిన్. శలభవత్ ఆచరణితి—శలభాయతే. ముక్తా వేణీ యస్యాః
 సా—ముక్త వేణీ, తామ్, ముక్త వేణీమ్. ధూమన్య శిఖా—ధూమశిఖా, తామ్-ధూమ
 శిఖామ్.

క్రియ :- శలభ—అచారార్థమున క్యజ్ ప్రత్యయము, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ.

శలభాయతే—శలభాయేతే—శలభాయన్తే. (నామధాతువు)

శృణోత్వీతి :- కుమారః=కుమార భీమసేనుడు, శృణోతు=వినుగక,
 అద్య=ఈరోజు, అంబాసహితా=కుంతినహితయై, సుభద్రాప్రముఖేన=సుభద్ర
 మొదలుగాగల, సవత్సవర్గేణ = సవత్సవర్గముతో, పరివృతా = కూడినదై,
 ఆర్యాః=మాన్యురాలైన, గాంధార్యాః=గాంధారియొక్క, పాదపందనమ్=
 పాదాభివందనమును, కర్తుమ్=చేయుటకొరకు, దేవీ=ద్రౌపది, గతా=వెళ్ళినది,
 ఆసీత్ ఖలు=అయినది సుమా!

యుక్తమితి :- ఏతత్=ఈ చెడలుట, యుక్తమ్=తగినది, గురవః=
 పెద్దలు, వంద్యాః ఖలు=మొక్కువగినవారుగదా! తతః తతః?=అటుపైని ఏమి
 జరిగినది?

- చేటి : తతః ప్రతినివర్తమానా భానుమత్యా దేవీ దృష్టా.
(తదో పడినివృత్తమానా భానుమదీప దేవీ దిట్టా.)
- భీమసేనః : (సక్రోధమ్) ఆః శత్రోః భార్యయా దృష్టా! హస్త
స్థానం క్రోధస్య దేవ్యాః. తతస్తతః.
- చేటి : తతస్తయా దేవీం ప్రేక్ష్య సఖీజన దత్తదృష్ట్యా సగర్వ
విషత్ విహస్య భణితమ్. (తదో తాప దేవీం పేక్షి అ
సహీజణ దిట్టా దిట్టిన సగర్వం ఈసి విహసి అ భణితం.)
- భీమః : న కేవలం దృష్టా ఉక్తా చ. అహో కిం కుర్మః! తత
స్తతః.

తతఃప్రతి :- తతః=అనునది, ప్రతినివర్తమానా=తిరిగివచ్చుచున్నదై,
దేవీ=ద్రౌపదీదేవి, భానుమత్యా=భానుమతీదేవితో (దుర్యోధనుని భార్య), దృష్టా=
చూడబడినది.

సక్రోధమితి :- (సక్రోధమ్ = క్రోధముతో) ఆః=అ!, శత్రోః=
శత్రువుయొక్క, భార్యయా=భార్యతో, దృష్టా!=చూడబడినదా!. హస్త=అహ,
దేవ్యాః=ద్రౌపదీయొక్క, క్రోధస్య=కోపమునకు, స్థానమ్=ఉచితము. దేవి
కోపించుట ఉచితమే అనుట, తతస్తతః=తరువాత తరువాత?

తతస్తయేతి :- తతః=తరువాత, దేవీమ్=ద్రౌపదిని, ప్రేక్ష్య=చూచి,
సగర్వమ్=గర్వముతో, ఈషత్=కొంచెము, విహస్య=నవ్వి, సఖీజన=చెలికత్తెల
యందు, దత్త=ఉంచబడిన, దృష్ట్యా=చూపుటకలదైన, తయా=ఆ భానుమతిచే,
భణితమ్=(ఇట్లు) వర్ణించినది. ఆమె వర్ణించినది.

న కేవలమితి :- కేవలమ్=కేవలము, దృష్టా న=చూడబడినదేకాదు,
ఉక్తా చ? = (ఆమెచే) వలకరింపబడినది కూడనా? చూచుకేకాక వర్ణించది
కూడనా అనుట. అహో=అయ్యో!, కిం కుర్మః=ఏమి చేయుదుము! తతస్తతః=
అటుపై నటుపైని!

చేటి : అయి యాజ్ఞసేని! పంచగ్రామాః ప్రార్థ్యంత ఇతి
 శ్రూయతే. తత్ కస్మాదిదాసీమపి తే కేశా న సంయ-
 మ్యంతే? (అక్ష జల్లసేణి, పంచగ్రామా పథీఅన్ని త్తి
 సుణీఅది. తా కీస దాణీం వి దే కేసా న సంజమీ
 అన్తి?)

భీమసేన : సహదేవ! శ్రుతమ్?

సహదేవ : అర్య! కిమహోచ్యతే! దుర్యోధనకళత్రం హి సా-
 వశ్య—

స్త్రీణాం హి సాహచర్యాత్ భవన్తి చేతాంసి భర్తృ-
 సదృశాని।

మధురాపి హి మూర్ఛయతే విషవిటపిసమాశ్రితా వల్లీ॥
 20

అయీతి :- అయి యాజ్ఞసేని! = ఓయాజ్ఞసేనీ!, పంచగ్రామాః = అయి
 దూళ్లు, ప్రార్థ్యంతే = యాచింపబడుచున్నవి, ఇతి = అని, శ్రూయతే = విసబడు
 చున్నది. తత్ = అందుచే, అయినప్పటికిననుట, ఇదాసీమ్ అపి = ఇప్పుడుకూడ,
 తే = నీయొక్క, కేశాః = శిరోజములు, కస్మాత్ = ఎందుచేత, న సంయమ్యంతే =
 అల్లుకొనబడుటలేదు? విరబోసికొన్న జుట్టును జడగా అల్లుకొనవేల యనుట.

సహదేవ ఇతి :- సహదేవ = సహదేవుడా!, శ్రుతమ్? = విసబడినదా?

అర్యేతి :- అర్య! = మాన్యుడా!, ఇహ = ఈ విషయము, కిమ్ ఉచ్యతే =
 చెప్పబడునదేమి?, ఏమి చెప్పగల ననుట. సా = ఆమె, దుర్యోధనః = దుర్యోధనుని
 కళత్రం హి = భార్యగదా!, వశ్య = చూడుము.

స్త్రీణామితి :- స్త్రీణామ్, హి, సాహచర్యాత్, భవన్తి, చేతాంసి,
 భర్తృసదృశాని, మధురా, అపి, హి, మూర్ఛయతే, విషవిటపిసమాశ్రితా, వల్లీ.

భీమసేనః : బుద్ధిమతికే! తతో దేవ్యా కి మభిహితమ్?

అన్వయము :- శ్రీకాం చేతాంసి సాహచర్యాత్ భర్తృసదృశాని భవన్తి హి. చుధురా అపి వల్లీ, విషవిటపి సమాశ్రితా మూర్ఖయతే హి.

అర్థము :- శ్రీకాం=శ్రీలయొక్క, చేతాంసి=చునస్సులు, సాహచర్యాత్=సహవాసమువలన, భర్తృ సదృశాని=చుగల చుగసులతో సమానమైనవి, భవన్తి హి=అగుచున్నవికదా!, చుధురా అపి=తీయనైనదే అయినను, వల్లీ=తీగ, విషవిటపి=విషవృక్షమును, సమాశ్రితా=అల్లుకొన్నదై, మూర్ఖయతే హి=(రుచి చూచినవారిని) మూర్ఖుల జేయుచున్నది గదా!

సమాసములు - భర్తః (చేతసా) సదృశమ్, భర్తృ సదృశమ్ తాని. భర్తృసదృశాని. విషాత్మకః విటపీ-విష విటపీ (మధ్యమపదలోపి), విష విటపినం సమాశ్రితా-విషవిటపి సమాశ్రితా.

అలంకారము :- శ్రీల హృదయములు సాహచర్యము వలన భర్తృ సదృశములగును అన్నది ప్రకృతవాక్యము. కాలిన్యమును వహించుట అను ధర్మము వాద్యము కాలేదు. సందర్భమునుబట్టి గమ్యమానమగుచున్నది. తీయని లత విషవృక్షము నాశ్రయించుటవలన విషప్రాయమగును - మూర్ఖుల జేయును అన్నది అప్రకృతవాక్యము. మూర్ఖుల జేయుట ధర్మము. ఇట్లు విభిన్న వాక్యములతో విభిన్న ధర్మములు బింబ ప్రతిబింబ భావమేర్పడునట్లు నిర్దిష్టములైనవి కావున నిది దృష్టాంతాలంకారమగును. “చేద్దొంబి ప్రతిబింబత్వం దృష్టాంతః తదలంకృతిః త్వమేవ కీర్తిమాన్ రాజన్! ఎదురేవ హి కాన్తిమాన్॥”

చందస్సు :- ఆర్యావృత్తము.

బుద్ధిమతికే ఇతి :- బుద్ధిమతికా!, తతః = అప్పుడు, దేవ్యా = ద్రౌపదిచే, కిమ్ అభిహితమ్=ఏమి జవాబు చెప్పబడినది?

చేటి : కుమార! యది పరిహీనం మమ వచనం భవేత్తదా
దేవీ భణతి. (కుమార, జగి పరిహీనం మమ వచనం
భవేత్తదా దేవీ భణాది.)

భీమసేన : కిం పున రభిహితం భవత్యా?

చేటి : మయా ఏవం భణితం. అయి భానుమతి! యుష్మాక
మముక్తేషు కేశేషు కథ మస్మాకం దేవ్యాః కేశాః
సంయమ్యంత ఇతి. (మన ఏవం భణితం. అగి
భానుమతి, తుష్మాకం అముక్తేషు కేశేషు కథం
అస్మాకం దేవీన కేశా సుజలీకృతి.)

భీమసేన : (సపరితోషమ్) సాధు బుద్ధిమతికే, సాధు. తదభిహితం
యదస్మత్ పరిజనోచితమ్. (అధీర మాసనా దుత్తిష్ఠన్)

కుమార ఇతి :- కుమార! = కుమార భీమసేనా!, మమ = నాయొక్క,
వచనమ్ = మాట, పరిహీనమ్ = పడిపోయినది, నష్టపోయినది, భవేత్ యది =
అగునేని, తదా = అప్పుడు, దేవీ = స్వామిని, భణతి = వలకును. నా మాట పడి
పోయినప్పుడుగదా ద్రౌపది నోరు విప్పి వలకుట! యనుట.

కింపునరితి :- భవత్యా = నీచేత, పునః = తిరిగి, కిమ్ అభిహితమ్ =
ఏమి చెప్పబడినది. (పునః అనునదికూడ కొండొకచో ఊతవదమే.)

మయేతి :- మయా = నాచేత, ఏవమ్ = ఇట్లు, భణితమ్ = చెప్పబడినది.
అయి భానుమతి! = ఓ భానుమతి!, యుష్మాకమ్ = నీయొక్క, కేశేషు = కేశములు,
అముక్తేషు = విడివడకుండగా, అస్మాకమ్ = మాయొక్క, దేవ్యాః = స్వామిని
యొక్క, కేశాః = కేశములు, కథమ్ = ఎట్లు, సంయమ్యంతే? = ముడువబడును?,
ఇతి = అని జవాబు చెప్పితి ననుట.

సపరితోషమితి :- (సపరితోషమ్ = సంతోషముతో) బుద్ధిమతికా!
సాధు సాధు = బాగు బాగు!, యత్ = ఏదయితే, అస్మత్ = మాయొక్క, పరిజనం =

అత్రభవతి, పాంచాలరాజ తనయే! శ్రూయతామ్.
అచిరేణైవ కాలేన—

చంచద్యుజ భ్రమిత చండ గదాభిఘాత
సంచూర్ణితోరు యుగలస్య సుయోధనస్య!
స్త్వానావనద్ధ ఘన శోణిత సిక్త పాణి
రక్తంసయిష్యతి కచాన్ తవ దేవి! భీమః॥ 21

నేపకులకు, ఉచితమ్=తగినదో, తత్=అది, అభిహితమ్=(నీవే) చెప్పబడినది.
(ఆననాత్=కూర్చున్న చోటినుండి, అధీరమ్=కొంచెము తీవిగా, ఈషత్ ధీర
ముగా, ఉత్తిష్ఠన్=లేచుచు), అత్ర భవతి=మాన్యవైన, పాంచాలరాజ తనయే=
పాంచాల రాజకుమారి!, శ్రూయతామ్=వినుము, అచిరేణ కాలేన ఏవ=కొందర
లోనే (రేపో మాపో అనుట).—

చంచదితి :- చంచత్—యుగలస్య, సుయోధనస్య, స్త్వానావనద్ధ—
పాణిః, ఉత్తంసయిష్యతి, కచాన్, తవ, దేవి, భీమః.

అన్వయము :- దేవి! చంచద్యుజ—యుగలస్య, సుయోధనస్య,
స్త్వానావనద్ధ—పాణిః, భీమః, తవ కచాన్ ఉత్తంసయిష్యతి. స్త్వానావనద్ధ....
సిక్తపాణిః అని పాఠాంతరము.

అర్థము :- దేవి! =ఓ ద్రౌపదీ!, చంచత్=కదలాడుచున్న, భుజ=
బాహువులతో, భ్రమిత=ఓర్చబడుచున్న, చండ=భయంకరమైన, గదా=గద
యొక్క, అభిఘాత=ప్రహారముతో, సంచూర్ణిత=తుత్తునియలు గావించబడిన,
ఈరు యుగలస్య=తొడల జంట కలవదైన, సుయోధనస్య=దుర్యోధనునియొక్క,
స్త్వాన=దట్టముగా, అవనద్ధ=పులుముకొనబడిన, ఘన=అధికమైన, శోణిత=
రక్తముతో, రక్త=నిలుపెక్కిన, పాణిః=చేదోయి కలవదైన, భీమః=ఈ భీముడు,
తవ = నీయొక్క, కచాన్ = శిరోజములను, ఉత్తంసయిష్యతి = అలంకరింప
బోవుచున్నాడు. (స్త్వానావనద్ధ=నిండుగా వట్టుకొన్న, అధిక రక్తముతో, సిక్త
పాణిః=తడిసిన చేదోయికలవాడు.)

ద్రాపదీ : కిం నాథ దుష్కరం త్వయా పరికుపితేన! సర్వథా
అనుగృహ్ణాన్తు వ్యవసితం తే భ్రాతరః. (కిం నాహ
దుష్కరం శుభ పరికవిదేణ. సర్వథా అణుగేహ్ణాన్తు
ఏదం వవసితం దే భాదరీ)

సమాసములు :- చంచనై భుజో-చంచద్భుజౌ, చంచద్భుజాభ్యామ్
భ్రమితా-చంచద్భుజభ్రమితా; చండాచ సా గదా చ-చండగదా, చంచద్భుజ
భ్రమితా చ సా చండగదా చ-చంచద్భుజ భ్రమిత చండ గదా. తస్యాః అభి
ఘాతః-చంచద్భుజ భ్రమిత చండగదాభిఘాతః, ఊర్వోః యుగలమ్ - ఊరు
యుగలమ్. చంచద్భుజ-అభిఘాతేన సంచూర్ణితమ్ ఊర్యయుగళం యస్య సః-
చంచద్భుజ-సంచూర్ణితోరుయుగళః-తస్య. స్త్రానం చ తత్ అవనద్ధం చ-
స్త్రానావనద్ధమ్ చ తత్ శోణితమ్-స్త్రానావనద్ధ శోణితమ్, తేన రక్త పాణీ
యస్య సః-స్త్రానావనద్ధ-పాణిః. చేతులు కాళ్ళ మొదలయిన అవయవముల
విషయమున రక్తమ్ పాణిః యస్య అని ఏకవచనములోనైన చెప్పవచ్చును.
జాత్యేకవచన మగును.

సంధులు :- గదా+అభిఘాత, స్త్రానం+అవనద్ధ-సవర్ణదీర్ఘ సంధులు.
సంచూర్ణిత+ఊరు-గుణసంధి. పాణిః+ఉత్తంస-రేఫాదేశవిసర్గసంధి. కదాన్+
తవ-తాంస్తాన్సంధి.

క్రియ :- తపి అలంకారే, జిచ్, వరస్యై, లృబ్, ప్రథమ
ఉత్తంసయిష్యతి-ఉత్తంసయిష్యతః-ఉత్తంసయిష్యన్తి.

చందస్సు :- వసంతతిలకావృత్తము. త-త-జ-జ-గ-గ.

కిం నాథేతి :- నాథ! = స్వామి! పరికుపితేన = మిక్కిలి కోపించిన
వాడవైన, త్వయా=నీచేత, దుష్కరమ్=కష్టసాధ్యమైనది, కిమ్=ఏది!. తే=నీ
యొక్క, వ్యవసితమ్=నిశ్చయమును, భ్రాతరః=సోదరులు, సర్వథా=అన్ని
విధములుగను, అనుగృహ్ణాన్తు=అమోదింతురుగాక!

సహదేవః : అనుగృహీత మేత దస్మాభిః.

(నేపథ్యే మహాన్ కలకలః. సర్వే సవిస్మయ మాకర్ణయన్తి)

మంథాయస్తార్థవాంభః ప్లుత కుహర చలన్మందర ధ్వానధీరః
కోణాఘాతేషు గర్జత్ప్రళయ ఘనఘటాన్యోన్య సంఘట్ట చండః।

అనుగృహీతమితి :- ఏతత్=ఈ నిశ్చయము, అస్మాభిః=మాచేత,
అనుగృహీతమ్=ఆ మోదించబడినది.

నేపథ్యే ఇతి :- (నేపథ్యే=తెరవెనుక, మహాన్ కలకలః=గొప్ప
కలకలము, సర్వే=అందరును, సవిస్మయమ్=ఆశ్చర్యముతో, ఆకర్ణయన్తి=
వినుచుందురు.)

మంథాయస్తేతి :- మంథాయస్త-ధీరః, కోణాఘాతేషు, గర్జత్-చండః,
కృష్ణాక్రోధాగ్రదూతః, కురుకుల-వాతః, కేన, అస్మత్స్నిహనాదప్రతిరసిత
సఖః, దుందుభిః, తాద్యతే, అయమ్.

అన్వయము :- మంథాయస్త-ధీరః కోణాఘాతేషు గర్జత్ప్రళయ-
చండః కృష్ణాక్రోధాగ్రదూతః కురుకుల-వాతః అస్మత్స్నిహ-సఖః అయమ్
దుందుభిః కేన తాద్యతే?

అర్థము :- మంథ=మధించుటచేత, ఆయస్త=కల్లోలితమైన, అర్థవ=
సముద్రముయొక్క, అంభః=నీటితో, ప్లుత=నిండిన, కుహర=గుహలుకల్గి,
చలత్=పరిభ్రమించుచున్న, మందర=మందరపర్వతముయొక్క, ధ్వాన=ధ్వని
వలె, ధీరః=గంభీరమైనదియు, కోణాఘాతేషు=లక్ష ధక్కలును వేయి భేరులును
ఒకేసారి మ్రోగింపబడుచుండగా, గర్జత్=ఉరుముచున్న, ప్రళయ ఘన=ప్రళయ
కాల మేఘములయొక్క, ఘటా=సమూహములయొక్క, అన్యోన్య సంఘట్ట=
పరస్పర సంఘర్షణమువలె, చండః=భీషణమైనదియు, కృష్ణా=ద్రోషదియొక్క,
క్రోధ=కోపముయొక్క, అగ్రదూతః=అగ్రదూతయు, కోపమును మునుముందుగా

కృష్ణా క్రోధాగ్రదూతః కురుకుల నిధనోత్పాత నిర్హత వాతః
కేనాస్మ త్సింహనాద ప్రతిరసితసఖో దుందుభి స్తాడ్యతేఽయమ్॥ 22

చాటునదియు ననుట, కురుకుల=కురువంశముయొక్క, నిధన=విनाశమునకు, ఉత్పాత=దుశ్శక్తునమైన, నిర్హత వాతః=పెనుగాలి(వంటిది)యును, అస్మత్=మన యొక్క, సింహనాద=సింహనాదములయొక్క, వీరగర్జనలయొక్క అనుట, ప్రతిరసిత=ప్రతిధ్వనులకు, సఖః=మిత్రమును, సదృశ మనుట, అయిన, అయమ్=ఈ, దుందుభిః=భేరి, కేన=ఎవనిచేత, తాడ్యతే=మోయింపబడుచున్నది? ఎవరా మోగించునది యనుట. “థక్కా శతసహస్రాణి భేరీ దళశతానిచ। ఏకదా యత్ర హన్యంతే కోణాఘాతః స ఉచ్యతే” — భరతుడు.

సమాసములు :- మంథేన ఆయస్తః—మంథాయస్తః. న చాసౌ అర్ణవశ్చ—మంథాయస్తార్ణవః, తస్య అంభః—మంథాయస్తార్ణవాంభః, తేన ప్లుతాని మంథాయస్తార్ణవాంభఃప్లుతాని, తాని చ కుహరాణి యస్య సః—మంథాయస్తార్ణవాంభః ప్లుత కుహరః; చలంత్వాసౌ మంధరశ్చ—చలన్మంధరః—మంథాయస్త—కుహరశ్చ అనౌ చలన్మంధరః—మంథాయస్త—మంధరః. తస్య ధ్వాన ఇవ ధీరః—మంథాయస్త—ధీరః. ప్రళయకాలే విద్యమానాః ఘనాః—ప్రళయఘనాః, తేషాం ఘటాః—ప్రళయఘనఘటాః, గర్జన్త్యః ప్రళయ ఘన ఘటాః—గర్జత్రృళయ ఘన ఘటాః. అన్యోన్యం సంఘట్టః—అన్యోన్య సంఘట్టః. గర్జత్రృళయ—ఘటానామ్ అన్యోన్య సంఘట్టః—గర్జత్రృళయ—సంఘట్టః ఇవ చండః. కృష్ణాయాః క్రోధః—కృష్ణా క్రోధః. అగ్రే దూతః — అగ్రదూతః, కృష్ణాక్రోధస్య అగ్రదూతః — కృష్ణా క్రోధాగ్రదూతః. కురోః కులమ్—కురుకులమ్. కురుకులస్య నిధనమ్—కురుకుల నిధనమ్, తస్య ఉత్పాతః — కురుకులనిధనోత్పాతశ్చ అసౌ నిర్హత వాతశ్చ. సింహస్య నాద ఇవ—సింహనాదః. అస్మాకం సింహనాదః అస్మత్ సింహనాదః తస్య ప్రతిరసితమ్—అస్మత్సింహనాద ప్రతిరసితమ్. తస్య సఖా.

సంధులు :- చలత్+మంధర—అనునానికాదేశసంధి. కోణ+అఘాత—ఘట+అన్యోన్య, ఆయస్త+అర్ణవ+అంభః, క్రోధ+అగ్ర, కేన+అస్మత్—సవర్ణదీర్ఘములు. నిధన+ఉత్పాత—గుణసంధి. ప్రతిరసిత సఖః+దుందుభిః—ఉత్త్వాదేశవిసర్గసంధి. సఖి శబ్దమునకు సమాసాంతకార్యముగా ఉచ్ఛ(అ) చేరి

(ప్రవిశ్య సంభ్రాంతః)

కంచుకీ : కుమార! ఏష ఖలు భగవాన్ వాసుదేవః—

(సర్వే కృతాంజలయః సముత్తిష్ఠన్తి)

భీమసేవః : (ససంభ్రమమ్) క్వాసౌ భగవాన్?

అదంతమైనది. దుందుభిః=తాడ్యతే—సాదేశవిసర్గసంధి. తాడ్యతే+అయమ్—
పూర్వరూపసంధి.

చందస్సు :- స్రగ్ధరావృత్తము. “ప్రభైషిర్యానాం త్రయేణ
త్రిమునియతియతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్.” మ.ర.భ.న.య.య.య. 1-7-7.

మ — ర — భ — న — య — య — య
U U U — U U — U | | — | | | — | U U — | U U — | U |
మంత్రాయ — స్తార్థవాం — భః పుత — కుమార — చలన్మం — ధరధ్వా — నధీరః

క్రియ :- తడిజ్ తాడనే—ఆత్మనే—లట్—ప్రథమ
తాడ్యతే—తాడ్యేతే—తాడ్యన్తే.

అలంకారము :- ఉత్పేక్ష. ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును
ఉత్తములగుటచే నిది ఉత్తవస్తాత్పేక్ష అగుచున్నది.

ప్రవిశ్యేతి :- (ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, సంభ్రాంతః=కంగారుపడుచున్న
వాడై)

కుమార ఇతి :- కుమార=కుమార భీమసేనా!, ఏషః=ఇతడు, ఈ
వచ్చినవాడనుట, భగవాన్=భగవంతుడైన, వాసుదేవః ఖలు=శ్రీకృష్ణుడుగదా!

సర్వ ఇతి :- (కృతాంజలయః=నమస్కరించుచున్నవారై, సర్వే=
అందరును, సముత్తిష్ఠన్తి=నిలుతురు)

ససంభ్రమమితి :- (ససంభ్రమమ్ = కంగారుగా), అసౌ = ఈ,
భగవాన్=వాసుదేవుడు, క్వ? = ఎక్కడ?. దుందుభినిబట్టి, కంచుకీ వాక్యమునుబట్టి

కంచుకీ : పాండవపక్షపాతామర్షితేన సుయోధనేన సంయమితు
మారబ్ధః.

(సర్వే సంభ్రమం నాటయన్తి)

భీమసేనః : కిం సంయతః?

కంచుకీ : నహి నహి, సంయమితు మారబ్ధః

భీమః : కిం కృతం దేవేన?

శ్రీకృష్ణుడు ప్రవేశించుచున్నాడని వీరందరు భ్రమపడిరి. కానీ నిజమునకు
ఏషః = ఈ, భగవాన్ వాసుదేవః = భగవంతుడైన శ్రీకృష్ణుడు—అని ఏదో
చెప్పబోవుట కంచుకీ అభిప్రాయము. “ఋణ” ప్రసిద్ధా ర్థకము.

పాండవేతి :- పాండవ పక్షపాతః=(శ్రీకృష్ణుని యందలి) పాండవ
పక్షపాతముతో, అమర్షితేన=కుపితుడైన, సుయోధనేన=దుర్యోధనునిచే, సంయ
మితుమ్=బంధించుటకు, ఆరబ్ధః=ప్రారంభింపబడినవా డయ్యెను. దుర్యోధనుడు
కృష్ణుని బంధింప ప్రయత్నించెననుట.

సర్వజితి :- (సర్వే = అందరును, సంభ్రమమ్=కంగారుపడుటను,
నాటయన్తి=అభినయింతురు.)

కిమితి :- సంయతః=బంధింపబడినవాడు (అభూత్) కిమ్=(అయ్యేనా)
ఏమి? బంధించెనా? అనుట.

నహితి :- నహి, నహి=లేదు లేదు, సంయమితుమ్=బంధించుటకు,
ఆరబ్ధః=ప్రారంభింపబడినాడు.

కిం కృతమితి :- దేవేన=దేవుడైన శ్రీకృష్ణునిచే, కిమ్ కృతమ్=
(అప్పుడు) ఏమి చేయబడినది?

కంచుకీ : తతః స మహాత్మా దర్శితవిశ్వరూప తేజస్సంపాత
మూర్ఛిత మవధూయ కురుకులమ్, అస్మచ్ఛిబిర
సన్నివేశ మనుప్రాప్తః, కుమార మవిలంబితం ద్రష్టు
మిచ్ఛతి.

భీమసేనః : (సాపహాసమ్) కిం నామ దురాత్మా సుయోధనో
భగవంతం సంయమితు మిచ్ఛతి? (ఆకాశే దత్త దృష్టిః)
ఆః దురాత్మన్. కురుకులపాంసుల ఏవ మతిక్రాంత
మర్యాదే త్వయి నిమిత్తమాత్రేణ పాండవక్రోధేన
భవితవ్యమ్.

తతః :- తతః=అనంతరము, సః=ఆ, మహాత్మా=మహాత్ముడైన
శ్రీకృష్ణుడు, దర్శిత=చూపింపబడిన, విశ్వరూప=విరాడ్రూపముయొక్క, తేజః
సంపాత=కాంతిసమూహముచే, లేక, తేజస్సుతోనైన ప్రహారముతో, మూర్ఛితమ్=
మూర్ఛిల్లిన, కురుకులమ్=కురువంశమును, కౌరవుల నందరిననుక, అవధూయ=
తిరస్కరించి, అస్మత్=మనయొక్క, శిబిర సన్నివేశమ్=శిబిర స్థానమును,
అనుప్రాప్తః=సమీపించినవాడై, కుమారమ్=కుమార భీమసేనుని, అవిలంబితమ్=
శీఘ్రముగా, వెంటనే, ద్రష్టుమ్=చూచుటకు, ఇచ్ఛతి=కోరుచున్నాడు.

సాపహాసమితి :- (సాపహాసమ్=వెక్కిరింతగా), కిం నామ=ఏమీ!,
దురాత్మా=దుర్మార్గుడైన, సుయోధనః=దుర్యోధనుడు, భగవంతమ్=భగవంతుడైన
శ్రీకృష్ణుని, సంయమితుమ్=బంధించుటకు, ఇచ్ఛతి=కోరుచున్నాడా? బంధింప
గోరునా? అనుట. (ఆకాశే=ఆకాశమునందు, దత్త దృష్టిః=చూపు నిల్పినవాడై)
ఆః=ఓరీ, దురాత్మన్=దుర్మార్గుడా!, కురుకుల పాంసుల=కురువంశ పాపీ!,
ఏవమ్=ఇట్లు, అతిక్రాంత మర్యాదే=మర్యాద మీరిన వాడవైన, త్వయి=నీ
విషయమునందు, పాండవ క్రోధేన=పాండవ కోపముచే, నిమిత్తమాత్రేణ=
నిమిత్తమాత్రముగా, భవితవ్యమ్=ఉండదగినది. దుర్యోధన వినాశమువల్ల
పాండవ క్రోధము ఇక నిమిత్తమాత్రమే అనుట.

సహదేవః : ఆర్య! కిమసౌ దురాత్మా సుయోధనో వాసుదేవ మపి
భగవన్తం స్వరూపేణ న జానాతి!

భీమసేనః : వత్స! మూఢః ఖల్వయం దురాత్మా కథం జానాతి!
పశ్య—

ఆత్మారామా విహిత రతయో నిర్వికల్పే సమాధౌ
జ్ఞానోద్రేకా ద్విఘటిత తమోగ్రంథయః సత్త్వనిష్ఠాః।
యం వీక్షంతే కమపి తమసాం జ్యోతిషాం వా పరస్తాత్
తం మోహంధః కథ మయ మముం వేత్తు దేవం

- పురాణమ్॥ 23

అర్యజితి :- ఆర్య!=మాన్యుడా! అసౌ=ఈ, దురాత్మా=దుర్మార్గుడైన
సుయోధనః=దుర్యోధనుడు, భగవన్తమ్=భగవంతుడైన, వాసుదేవమ్ అపి=
శ్రీకృష్ణునికూడ, స్వరూపేణ=సత్యస్వరూపముతో, యథార్థముగా ననుట,
న జానాతి కిమ్?=తెలిసికొనలేకపోవుచున్నాడా ఏమి?

వత్సజితి :- వత్స!=నాయనా! అయమ్=ఈ, దురాత్మా=దుర్మార్గుడు,
మూఢః ఖలు=మాథుడు గదా!, కథం జానాతి'=ఎట్లు ఎరుగును. పశ్య=
చూడుము—

ఆత్మారామాజితి :- ఆత్మారామాః, విహిత రతయః, నిర్వికల్పే,
సమాధౌ, జ్ఞానోద్రేకాత్, విఘటిత తమోగ్రంథయః, సత్త్వనిష్ఠాః, యమ్, వీక్షంతే,
కమ్, అపి, తమసామ్, జ్యోతిషామ్, వా, పరస్తాత్, తమ్, మోహంధః, కథమ్,
అయమ్, అముమ్, వేత్తు, దేవమ్, పురాణమ్.

అన్వయము :- ఆత్మారామాః నిర్వికల్పే సమాధౌ విహితరతయః
జ్ఞానోద్రేకాత్ విఘటిత తమోగ్రంథయః సత్త్వనిష్ఠాః తమసామ్ వా జ్యోతి
షామ్(వా) పరస్తాత్ యం కమపి వీక్షంతే తమముం పురాణం దేవం మోహంధః
అయం కథం వేత్తు!

కర్దము :- అత్మారామాః=అత్మయందు విహరించు శీలము కలవారును, నిర్వికల్పే=వికల్ప రహితమైన, సమాధౌ=నిశ్చలస్థితియందు, విహిత=విధింపబడిన, రతయః=తీవ్రమైన కోరిక కలవారును, నిర్వికల్పసమాధియందే ఎల్లప్పుడు నుండువారనుట, జ్ఞాన=తెలివియొక్క, ఉద్రేకాత్=అధిక్యము వలన, విఘటిత=త్రెంపబడిన, తమో గ్రంథయః=అజ్ఞానబంధనములు కలవారును, సత్త్వనిష్ఠాః=సత్త్వగుణమునందు గాఢాభినివేశము కలవారును, తమసామ్ వా=చీకటులకు గాని, జ్యోతిషామ్ వా=బెలుగులకు గాని, అజ్ఞానమునకు గాని జ్ఞానమునకు గాని అనుట, పరస్తాత్=ఆవల, కమ్ అపి=అనిర్వచనీయుడైన, యమ్=ఎవనిని, వీక్షంతే=చూచున్నారో, అజ్ఞాతపురుష నిర్దేశమునందు “యం కమపి” అని చెప్పుట సంస్కృతపు నుడికారము, తమ్=అటువంటి, అనిర్వచనీయుని అను, అముమ్=ఈ, పురాణమ్=సనాతనుడైన, దేవమ్=పరమాత్మను, మోహంః=అజ్ఞానముతో గ్రుడ్డివాడైన, అయమ్=వీడు—ఈ దుర్యోధనుడు, కథమ్=ఎట్లు, వేత్తు=ఎఱుగును. తెలిసికొనలేడునుట.

సమాసములు :- అత్మని అసమస్తాత్ రమంతే ఇతి - అత్మారామాః. విహితా రతిః యైః తే—విహితరతయః. జ్ఞానస్య ఉద్రేకః—జ్ఞానోద్రేకః—తస్మాత్. తమసః గ్రంథయః—తమోగ్రంథయః, విఘటితాః తమోగ్రంథయః యైః తే—విఘటిత తమోగ్రంథయః. సత్త్వే నిష్ఠా యేషాం తే—సత్త్వనిష్ఠాః. మోహేన అంధః—మోహంధః.

సంధులు :- అత్మ+అరామాః, మోహ+అంధః—సవర్ణసంధులు. రతయః+నిర్వికల్ప, తమః+గ్రంథయః—ఉత్వాదేశవిసర్గసంధులు. జ్ఞాన+ఉద్రేకాత్—గుణసంధి.

క్రియ : వి+ఈక్షణ్ దర్శనే—అత్మనే—అత్, ప్రథమ.
 వీక్షతే—వీక్షతే—వీక్షంతే.
 విద జ్ఞానే—పరస్మై, లోట్—ప్రథమ.
 వేత్తు/విత్తాత్—విత్తామ్—విదన్తు.

అర్య జయంధర! కిమిదానీ మధ్యవస్యతి గురుః?

కంచుకీ : స్వయమేవ గత్వా మహారాజస్యాధ్యవసితం జ్ఞాస్యతి
కుమారః (ఇతి నిష్క్రాంతః)

(నేపథ్యే కలకలానంతరమ్)

భో భో ద్రుపద విరాట వృష్ణ్యంధక సహదేవ ప్రభృత
యోఽస్మదక్షోహిణీపతయః కారణ చమూ ప్రధాన
యోధాశ్చ శృణ్వన్తు భవంతః.

చందస్సు :- మందాక్రాంతము. “మందాక్రాంతాంబుధిరసంగైర్వో
భవో తా గయగ్మమ్.” మ-ధ-న-త-త-గగ; 4-6-4

మ - థ - న - త - త - గగ
UUU - U | | - | | | - U U | - UU | - U U
ఆత్మరా - మా విహి - తరత - యో, నిర్వి - కల్పే స - మాధా

అర్య జయంధరేతి :- అర్య!=మాన్యుడా!, జయంధర!=జయం
ధరుడా! ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, గురుః=అగ్రజుడు (ధర్మజుడు) కిమ్ అధ్యవస్యతి=
ఏమి నిశ్చయించుచున్నాడు?

స్వయమేవేతి :- కుమారః = కుమార భీమసేనుడు, స్వయమేవ
గత్వా=స్వయముగా వెళ్ళి, మహారాజస్య=ధర్మరాజుయొక్క, అధ్యవసితమ్=
నిశ్చయమును, జ్ఞాస్యతి=తెలిసికొనగలడు. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్ర-
మించినాడు)

నేపథ్య ఇతి:- (కలకలానంతరమ్=కలకలము తరువాత, నేపథ్యే=
తెర వెనుక)

భోభో ఇతి :- భో భో=ఓయోయీ, ద్రుపద విరాట వృష్ణ్యంధక
సహదేవ ప్రభృతులైన, అస్మత్=మామొక్క, అక్షోహిణీ పతయః=అక్షోహిణీ

యత్సత్యవ్రత భంగ భీరు మనసా యత్నేన మందీకృతం
 యద్విస్మర్తుమపీహితం శమవతా శాంతిం కులస్యేచ్ఛతా।
 తత్ ద్యూతారణి సంభృతం నృపసుతా కేశాంబరాకర్షణైః
 క్రోధజ్యోతిఃదం మహాత్మురువనే యాధిష్ఠిరం జృంభతే॥ 24

వతులారా! చ=మరియు, కౌరవ చమూ=కౌరవసేనయొక్క, ప్రధానయోధాః—
 ప్రముఖ వీరులారా! భవంతః=మీరు, శృణ్వన్తు=వినుడీ!

యత్సత్యవ్రత భంగ భీరు మనసా యత్నేన మందీకృతమ్,
 యత్, విస్మర్తుమ్, అపి, ఈహితమ్, శమవతా, శాంతిమ్,
 కులస్య, ఇచ్ఛతా, తత్, ద్యూతారణి సంభృతమ్, నృపసుతాకేశాంబరాకర్షణైః,
 క్రోధజ్యోతిః, ఇదమ్, మహత్, కురువనే, యాధిష్ఠిరమ్, జృంభతే.

ఆన్వయము :- సత్యవ్రతభంగ భీరుమనసా యత్ యత్నేన మందీ
 కృతమ్, కులస్య శాంతిమిచ్ఛతా శమవతా యద్విస్మర్తుమపి ఈహితమ్, ద్యూతా
 రణి సంభృతమ్, తత్ యాధిష్ఠిరమ్ క్రోధజ్యోతిః, నృపసుతా కేశాంబరాకర్షణైః
 మహత్ కురువనే ఇదం జృంభతే.

అర్థము :- సత్యవ్రత = ఆడితప్పని నియమముయొక్క, భంగ=
 విచ్ఛేదమునకు, భీరు=వెరచిన, మనసా=మనస్సు కలవాడైన ధర్మరాజుచే, యత్=
 ఏది—ఏ క్రోధజ్యోతి యనుట, యత్నేన=ప్రయత్నముతో, మందీకృతమ్=తగ్గింప
 బడినదో, కులస్య=వంశమునకు, శాంతిమ్=ప్రశాంతిని, ఇచ్ఛతా=కోరుచున్న
 వాడైన, శమవతా=ఇంద్రియనిగ్రహముకల ధర్మరాజుచే, యత్=ఏది, విస్మర్తుమ్
 అపి=మరచిపోవుటకుకూడ, ఈహితమ్=వాంఛింపబడినదో, మరువగోరెననుట,
 ద్యూత=జూదమనునట్టి, అరణి=అరణియందు, సంభృతమ్=పుట్టి పెరిగినదైన,
 తత్=ఆ, యాధిష్ఠిరమ్=ధర్మజునకు చెందిన, క్రోధజ్యోతిః=కోపాగ్ని, నృప
 సుతా=ద్రౌపదియొక్క, కేశ=శిరోజములను, అంబర=వస్త్రములను, ఆకర్షణైః=
 పట్టి ఈడ్చుటలచే, మహత్=వృద్ధిపొందినదై, కురువనే=కురువంశము అను
 నరణ్యమునందు, ఇదమ్=ఇదే, జృంభతే=విజృంభించుచున్నది.

భీమసేనః : (ఆకర్ణ్య సహర్షమ్) జృంభతాం జృంభతా మప్రతిహత
ప్రసర మార్యస్య క్రోధజ్యోతిః.

విశేషములు :- యాగాగ్నికొఱకై యజ్ఞకాష్ఠములను త్రచ్చునప్పుడు ఆధారదారువును అరణి అందురు. “నిర్మంధ్యదారుణి త్వరణిః” అని అమరము.

సమాసములు :- సత్యమేవ వ్రతమ్—సత్యవ్రతమ్. తస్య భంగః—
సత్యవ్రతభంగః, తస్మాత్ భీరు మనః యస్య సః—సత్యవ్రత భంగ భీరు మనః,
తేన. ద్యూతమేవ అరణిః—ద్యూతారణిః. ద్యూతారణౌ సంభృతమ్—ద్యూతారణి
సంభృతమ్. నృపస్య సుతా—నృపసుతా. కేశాశ్చ అంబరాణి చ—కేశాంబరాణి.
నృపసుతాయః కేశాంబరాణి—నృపసుతాకేశాంబరాణి, నృపసుతాకేశాంబరాణామ్
ఆకర్షణమ్—నృప....రాకర్షణమ్, తైః. క్రోధః జ్యోతి రివ—క్రోధజ్యోతిః.

క్రియ :- జృభిజ్ గాత్ర విసామే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
జృంభతే—జృంభేతే—జృంభంతే.

సంధులు :- అపి+ఈహితమ్, ద్యూత+అరణి, కేశ+అంబర+
ఆకర్షణై—సవర్ణదీర్ఘ సంధులు. కులస్య+ఇచ్ఛతా—గుణసంధి. జ్యోతిః+ఇదమ్—
రేఫాదేశ.

అలంకారములు :- శాంతికాముకుడైన ధర్మజుని కోపము సమర్థ
నీయాంశము. ద్రౌపదీ కేశాంబరాకర్షణములచే అది సమర్థింపబడుచున్నది కావున
కావ్యలింగము. “సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనం । జితోఽసి
మందకందర్ప మచ్చిత్రేఽస్మి త్రిలోచనః. ఇది ద్యూతారణి-కురువన-క్రోధాగ్ని--
అను తాద్రూప్య రూపకములచే అనుప్రాణితమగుచున్నది.

చందస్సు :- శార్దూలము. మ-స-జ-స-త-త-గ. 1-12

ఆకర్ణ్యోతి :- (ఆకర్ణ్య=విని, సహర్షమ్=సంతోషముతో-) అప్రతి
హత=అడ్డగింపరాని, ప్రసారమ్=ప్రసారముకలదై, ఆర్యస్య=ధర్మజునియొక్క,
క్రోధజ్యోతిః=కోపాగ్ని, జృంభతామ్=జాగుగా విజృంభించునుగాక!

ద్రాపదీ : నాథ! కిమిదానీ మేష ప్రళయ జలధరస్తనితమాంసలః
క్షణే క్షణే సమరదుంధుభిస్తాడ్యతే! (నాహ, కిం దాణీం
ఏసో పలల జలహర త్థణిద మంసలో క్షణే క్షణే సమర
దుంధుహీ తాజోఅది.)

భీమసేన : దేవి! కిమన్యత్. యజ్ఞః ప్రవర్తతే.

ద్రాపదీ : (సవిస్మయమ్) క ఏష యజ్ఞః (కో ఏసో జణ్ణో).

భీమసేన : రణయజ్ఞః. తథాహి—

చత్వారో వయమృత్విజః, స భగవాన్ కర్మోపదేశ్ఠా
హరిః

సంగ్రామాధ్వరదీక్షితో నరపతిః, పత్నీ గృహీతవ్రతా

నాధేతి :- నాథ! = స్వామీ! ప్రళయ = ప్రళయకాలమునందలి, జలధర =
మేఘములయొక్క, స్తనిత = గర్జనలవలె, మాంసలః = గంభీరమైన, ఏషః = ఈ
(వినిపించుచున్న), సమరదుంధుభిః = యుద్ధభేరి, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు, క్షణే క్షణే =
ప్రతి క్షణమునందును, తాడ్యతే కిమ్ = మోగింపబడుచున్నదేమి?

దేవీతి :- దేవి! = ఓ ద్రాపదీ!, అన్యత్ కిమ్ = వేరొక్కచేయున్నది!,
యజ్ఞః = యజ్ఞము, ప్రవర్తతే = నడచుచున్నది.

సవిస్మయమ్ ఇతి :- (సవిస్మయమ్ = ఆశ్చర్యముతో) ఏషః = ఈ,
యజ్ఞః = జన్నము, కః = ఏమిటి, ఏఘటా యజ్ఞ మనుట.

రణ ఇతి :- రణయజ్ఞః = రణయజ్ఞము, తథాహి = అంతేకదా!—

చత్వార ఇతి :- వయమ్ చత్వారః ఋత్విజః, సః భగవాన్ హరిః
కర్మోపదేశ్ఠా, నరపతిః సంగ్రామాధ్వర దీక్షితః, పత్నీ గృహీతవ్రతా, కౌరవ్యాః
పశవః, ప్రియా పరిభవ క్లేశోపశాంతిః ఫలమ్, యశోదుంధుభిః రాజన్యోప
మంత్రణాయ స్ఫీతం రసతి॥

కౌరవ్యాః పశవః ప్రియాపరిభవక్లేశోపశాంతిః ఫలం

రాజన్యోపనిమన్త్రణాయ రసతి స్ఫీతం యశోదుందుభిః॥ 25

అర్థము :- వయమ్=మేము, చత్వారః=నలుగురమును, ఋత్విజః=ఋత్విక్కులము; సః=ఆ, భగవాన్=భగవంతుడు, హరిః=శ్రీకృష్ణుడు, కర్మోపదేష్టా=కర్త వ్యనిర్దేశకుడు; నరపతిః=రాజైన యుధిష్ఠిరుడు, సంగ్రామ=యుద్ధమనునట్టి, అధ్వర=యజ్ఞమునందు, దీక్షితః=దీక్షపూనినవాడు; ప్రధాన యజమానుడనుట; పత్ని=ధర్మపత్ని ద్రౌపది, గృహీతవ్రతా=స్వీకరింపబడిన వ్రత నియమము కలది; కౌరవ్యాః=కురుపుత్రులు, దుర్యోధనాదులనుట, పశవః=యజ్ఞపశువులు; ప్రియా=ప్రియనియొక్క, ద్రౌపదికి జరిగిన అనుట, పరిభవ=అవమానమువల్ల నైన, క్లేశ=దుఃఖముయొక్క, ఉపశాంతిః=ఉపశమనము, ఫలమ్=యజ్ఞఫలము. యశోదుందుభిః=కీర్తి భేరి, రాజన్య=రాజనమూహము యొక్క, ఉపనిమన్త్రణాయ=అహ్వనముకొరకు, స్ఫీతమ్=బిగ్గరగా, రసతి=మ్రోగుచున్నది.

విశేషములు :- యజ్ఞమున హోత, ఉద్గాత, అధ్వర్యుడు, బ్రహ్మ అని ఋత్విక్కులు నలుగురుందురు. భీమ-అర్జున-నకుల-సహదేవులు నలుగురనుట సరిపోవుచున్నది. ధ్వర్యతే హన్యతే ఇతి ధ్వరః=హింస. న ధ్వరః అస్మిన్ ఇతి అధ్వరః. హింసలేని కార్యము. యజ్ఞములో జగద్ధితమును కోరి చేయు పశువిశకనము హింసగా పరిగణింపబడదట. అట్లే ఈ రణయజ్ఞముకూడ పాపరహిత మనుట.

సమాసములు :- కర్మణః ఉపదేష్టా-కర్మోపదేష్టా. సంగ్రామః ఏవ అధ్వరః-సంగ్రామాధ్వరః, సంగ్రామాధ్వరే దీక్షితః-సంగ్రామాధ్వరదీక్షితః. నరాణాం పతిః-నరపతిః. గృహీతం వ్రతం యయా సా - గృహీతవ్రతా. ప్రియాయః పరిభవః-ప్రియాపరిభవః, ప్రియాపరిభవాత్ క్లేశః-ప్రియాపరిభవ క్లేశః, ప్రియా....క్లేశస్య ఉపశాంతిః. రాజన్యానామ్ ఉపనిమన్త్రణమ్-రాజన్యోప నిమన్త్రణమ్-తస్మై. యశో జనకః దుందుభిః. యశోదుందుభిః. యశ ఏవ దుందుభిః

సహగేవః : ఆర్య! గచ్ఛామో వయ మిదానీం గురుజనానుజ్ఞతా
విక్రమానురూప మాచరితుమ్.

భీమసేనః : వత్స! ఏతేవయముద్యతా ఏవార్యస్యానుజ్ఞామనుష్ఠాతుమ్.

సంధులు :- చత్వారః+వయమ్, దీక్షితః+నర, యశః+దుందుభిః-
ఉత్వాదేశవిసర్గసంధులు. కర్మ+ఉపదేష్టా, క్లేశ+ఉపశాంతిః, రాజన్య+ఉప
నిమంత్రణ-గుణసంధులు. సంగ్రామ+అధ్వర-సవర్ణదీర్ఘ సంధి. సః+భగవాన్-
తదేతద్విసర్గలోపసంధి.

క్రియ :- రస శబ్దే, పరస్మై, లట్, ప్రథమ-రసతి-రసతః-రసన్తి.
రససి-రసథః-రసథ, రసామి-రసావః-రసామః.

చందస్సు :- శార్దూలము-మ-న-జ-న-త-త-గ, 1-12

మ - న - జ - న - త - త - గ
UUU - I I U - I U I - I I U - U U I - U U I - U
చత్వారో - వయస్సు - త్విజస్స - భగవాన్ - కర్మోప - దేష్టాహ - ిః

అలంకారము :- రణమునందు యజ్ఞధర్మము నారోపించుటచే “రణ
యజ్ఞః” తాద్రూప్యరూపకమగుచున్నది. అటుపైని రణాంగములన్నింటి
యజ్ఞాంగములనన్నింటిని ఆరోపించుటయైనది. కావున ఇది సమస్త వస్తు
విషయకమైన సావయవ (తాద్రూప్య) రూపకము. ప్రకృతమగు రణమునందు
యజ్ఞముకన్న అధిక్యము కాని న్యూనత్వము కాని చెప్పబడకపోవుటచే అను
భయము.

అర్ఘ్యేతి :- ఆర్య!=మాన్యుడా!, గురుజన=పెద్దలచే, అనుజ్ఞాతాః=
అనుమతిపదిినవారమై, పెద్దల అనుజ్ఞను స్వీకరించి అనుట, విక్రమ=
పరాక్రమమునకు, అనురూపమ్ = తగినదానిని, ఆచరితుమ్ = ఆచరించుటకు,
వయమ్=మనము, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, గచ్ఛామః=పోవుదము.

వత్సేతి :- వత్స!=నాయనా! ఆర్యస్య=మాన్యుడైన ధర్మజునియొక్క,

(ఉత్తయ) దేవి! గచ్చామో వయమిదానీం కురుకుల
క్షయాయ.

ద్రాపదీ : (బాష్పం ధారయన్తీ) నాథ! అసుర సమరాభిముఖస్య
హరేరివ మంగళం యుష్మాకం భవతు. (నాహ, అసుర
సమరాహీముహస్స హరిణో విల మంగలం తుష్టాణం
హోదు.)

ఉభౌ : ప్రతిగృహీతం మంగళ వచన మస్మాభిః.

ద్రాపదీ : అన్యచ్చ నాథ! పునరపి యుష్మాభిః సమరా
దాగత్యాహం సమాశ్వసయితవ్యా. (అన్తం చ నాహ,
పుణోవి తుష్టేహిం సమరాదో ఆలచ్చి అహం సమాస్సస
ఇదవ్యా.)

అజ్ఞామ్=అనతిని, అనుష్టాతుమ్=అదరించుటకు, ఏతే=ఈ, వయమ్=ఘనము,
ఉద్యతాః ఏవ = సంసిద్ధులమే. (ఉత్తయ=లేచి) దేవీ!, వయమ్ = మేము,
ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, కురుకులం=కురువంశముయొక్క, క్షయాయ=వినాశముకొఱకు,
గచ్ఛామః=వెడలుచున్నాము.

బాష్పమితి :- (బాష్పమ్=కన్నీటిని, ధారయన్తీ=వహించుచున్నదే)
నాథ!=స్వామీ!, అసుర=రాక్షసులతో, సమర=యుద్ధమునకు, అభిముఖస్య=
సన్నద్ధుడైయున్న, హరేః ఇవ = విష్ణుమూర్తికివలె, యుష్మాకమ్ = మీకు,
మంగళమ్=శుభము, భవతు=అగుగాక!

ప్రతిగృహీతమితి :- మంగళవచనమ్=శుభాకాంక్ష, అస్మాభిః=మాచే,
ప్రతిగృహీతమ్=స్వీకరింపబడినది.

అన్యదితి :- నాథ!=స్వామీ!, అన్యత్ చ=ఇంకొక మాట-సమరాత్=
యుద్ధమునుండి, ఆగత్య=వచ్చి, యుష్మాభిః=మీచేత, పునః అపి=మరొకమారు,

భీమసేనః : నను పాంచాలరాజతనయే, కిమద్యాప్యలీకాశ్వాసనయా?

భూయః పరిభవక్లాన్తి లజ్జా విధురితాననమ్।

అనిశ్శేషిత కౌరవ్యం న పశ్యసి వృకోదరమ్॥ 26

అహమ్=నేను, సమాశ్వసయితవ్యా=తప్పక ఓదార్పబడదగినదానను. విజయ వార్తతో నన్ను ఓదార్పరండనుట.

నన్మితి :- నను = ఇదిగో, పాంచాలరాజ తనయే! = ఓ ద్రావదీ! అద్య+అపి=నేడుకూడ, అలీక=అసత్యమైన, అశ్వాసనయా=ఓదార్పుతో, కిమ్? (ప్రయోజనమ్) = ఏమి (ప్రయోజనము)? నిజమైన ఓదార్పునే క్రియారూపమున అందింతుననుట. “నను” అనునది అభిముఖీకరణమునకు ఉపయోగించు అవ్యయము—నన్విత్యాభిముఖ్యే. విను అని కొందరు దీనిని తెనిగించిరి.

భూయఃపతి :- పరిభవ....విధురితాననమ్, అనిశ్శేషిత కౌరవ్యమ్ వృకోదరం భూయః న పశ్యసి.

అర్థము :- పరిభవ = అవమానముయొక్క, క్లాన్తి = భేదముచేనైన, లజ్జా=సిగ్గుతో, విధురిత=వివర్జమైన, ఆననమ్=ముఖముకలవాడును, అనిశ్శేషిత=నిశ్శేషము చేయబడని, కౌరవ్యమ్=కౌరవులు కలవాడును, కౌరవులను నిశ్శేషముగా చంపనివాడు ననుట, అయిన, వృకోదరమ్=భీముని, భూయః=మరొకమారు, న పశ్యసి=చూడవు. పరిభవజ్ఞాన్తి లజ్జా అని పాఠాంతరమున్నది. పరిభవము యొక్క సహనముచేనైన సిగ్గుతో—అని అర్థము.

సమాసములు :- పరిభవస్య క్లాన్తిః—పరిభవక్లాన్తిః, పరిభవక్లాన్త్యా లజ్జా—పరిభవక్లాన్తి లజ్జా, తయా విధురితమ్ ఆననమ్ యస్య తమ్—పరిభవక్లాన్తి లజ్జా విధురితాననమ్. అనిశ్శేషితాః కౌరవ్యాః యేన సః—అనిశ్శేషిత కౌరవ్యః—తమ్. న నిశ్శేషితాః — అనిశ్శేషితాః. వృకస్యేవ ఉదరమ్ యస్య సః—వృకోదరః—తమ్—వృకోదరమ్

సంధులు :- విధురిత+ఆననమ్—సవర్ణదీర్ఘసంధి, వృక+ఉదరమ్—గుణసంధి.

క్రియ : దృశిర్ ప్రేక్షణే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
పశ్యసి—పశ్యథః—పశ్యథ.

అలంకారము :- భీమునికి గల పర్యాయపదములలో వృకోదరశబ్దము మిక్కిలి భయంకరమైనది. ఇది భీముని మాటయగుటచే దీని వాచ్యార్థము శత్రుభక్షణ సామర్థ్యరూపమైన అర్థాంతరమునందు సంక్రమించుచున్నది. కావున అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యర్థని అనవలెను. ఇట్లు వృకోదరమ్ అను ఈ విశేష్యము అభిప్రాయగర్భితమగుటచే నిందు పరికరాంకురము అలంకారమనవలెను. “సాభిప్రాయే విశేష్యేతు భవేత్పరికరాంకురః, చతుర్థాం పురుషార్థానాం దాతా దేవశ్చతుర్భుజః॥”

చందస్సు :- పథ్యావక్త్రము. ఇది అనుష్టుప్ భేదాలలో ఒకటి. దీని నియమాలు :- 1) పాదమునకు ఎనిమిది అక్షరాలుండును. 2) తొలి అక్షరము తరువాత న గణముకాని స గణముకాని ఉండరాదు. అనగా య—మ—త—ర—జ—భ లలో ఏదో ఒకటి ఉండవలెను. ఇట్లునుటచే రెండవ లేక మూడవ అక్షరము తప్పక గురువు కావలెననుట సిద్ధించుచున్నది. 3) సమ పాదములలో తొలి అక్షరము తరువాత ర గణముకూడ ఉండరాదని ఒక సంప్రదాయము కలదు. 4) నాలుగవ అక్షరము తరువాత (అభ్యే—సరిద్భర్తుః) య గణము ఉండవలెను. 5) ఎనిమిదవ అక్షరము గురులమువులలో ఏదయినను కావచ్చును. దీనిలో ప్రతి పాదమును నాలుగు స్థానములుగా విభజింపవచ్చును. ఒకటవ అక్షరము—ప్రథమస్థానము. రెండు మూడు నాలుగు అక్షరములతో నేర్పడు గణము—ద్వితీయస్థానము. అయిదు ఆరు ఏడు అక్షరములతో నేర్పడు గణము తృతీయస్థానము. ఎనిమిదవ అక్షరము—చతుర్థస్థానము. ఇవన్నియు అనుష్టుప్ప లక్షణములు. వీనినన్నింటిని పాటించుచు (యుజోః) సమపాదములలో (2—4) మూడవస్థానమున య గణమునకు బదులు జ గణమును ఉంచినచో ఆది పథ్యావక్త్రమగును. “వక్త్రం నాద్యాన్నసౌ స్యాతామభ్యేర్ఙ్ అనుష్టుభి ఖ్యాతమ్—యుజోర్జ్ఞేన సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రం ప్రకీర్తితమ్॥” (వృత్త—2—21, 22)

ద్రౌపదీ : నాథ! మా ఖలు మా ఖలు యాజ్ఞసేనీపరిభ వోద్ధీపిత
 కోపానలా అనపేక్షితశరీరాః సంచరిష్యథ. యతోఽ
 ప్రమత్త సంచరణీయాని రిపుబలాని శ్రూయంతే.
 (కాహ, మాక్తు మాక్తు జన్ణసేణీ పరిహవృద్ధీవిద
 కోవాణలా అణవేక్షిద సరీరా సంచరిస్సథ. జదో
 అప్పమత్త సంచరణీజ్ఞాణం రిఉబలాణం సుణీఅన్తి.)

గు(1) - భ(2) - య(3) - ల(4)

U - U II - IUU - I

1. భూ - యః పరి - భవక్లా - న్తి

(1)గు - భ(2) - జ(3) - గు(4)

U - U II - IUU - U

2. ల - జ్ఞా విధు - రితాన - నమ్

(1) - (2) - (3) - (4)

I - UU I - IUU - U

3. అ - నిశ్శేష - తకౌర - వ్యమ్

ల - త - య - గు

(1) - (2) - (3) - (4)

I - U II - IUU - U

4. న - వశ్యసి - వృకోద - రమ్

ల - భ - జ - గు

నాథేతి :- నాథ=స్వామీ యాజ్ఞసేనీ=(ఈ) ద్రౌపదియొక్క, పరిభవ=
 అనమానముతో, ఉద్ధీపిత=ప్రజ్వలించజేయబడిన, కోపానలాః=కోపాగ్నికలవారై,
 అందుచే, అనపేక్షిత=లక్ష్యపెట్టబడని, శరీరాః=తనువులు కలవారై, మా ఖలు
 మా ఖలు సంచరిష్యథ=సంచరింపవద్దు-సంచరింపవద్దు. యతః=ఎందువలన
 ననగా, రిపుబలాని = శత్రునైన్యములు, అప్రమత్త సంచరణీయాని = ఏమయ
 పాటుతో సంచరింపదగినవికావు అని, శ్రూయంతే=వినబడుచున్నవి. జాగరూకులై
 సంచరింపవలె ననుట.

భీమసేనః : అయి సుక్షత్రియే!—

అన్యోన్యస్థాస్థలభిన్న ద్విప రుధిర వసా మాంస

మస్తిష్కపంకే

మగ్నానాం స్యందనానా ముపరి కృతపదన్యాస

విక్రాంత పత్నైః

అయీతి :- అయి సుక్షత్రియే!—ఓ రావణిడా!

అన్యోన్యస్థితి :- అన్యోన్యస్థాస్థల—పంకే, మగ్నానామ్, స్యందనానామ్, ఉపరి, కృత పదన్యాస విక్రాంత పత్నై, స్థితాస్థక్—కబంధే, సంగ్రామైకార్థ వాంతఃపయసి, విచరితుమ్, పండితాః, పాండుపుత్రాః.

అర్థము — అన్యోన్యస్థాస్థల=పరస్పరసంఘట్టనముతో, భిన్న=చీల్చబడిన, ద్విప=ఏనుగులయొక్క, రుధిర=రక్తము, వసా=క్రొవ్వు, మాంస=వలలము, మస్తిష్క=మెదడులతోనైన, పంకే=రొంగిలో, మగ్నానామ్=కూరుకు పోయిన, స్యందనానామ్=రథములయొక్క, ఉపరి=పైన, రథములమీద ననుట, కృత=చేయబడిన, పదన్యాస=పాదవిన్యాసముతో, విక్రాంత=పరాక్రమించిన, పత్నై=కాల్బలము కలదియును, స్థిత=సమృద్ధమైన, అస్థక్=రక్తముయొక్క, పాన=త్రాగుటరూపమైన, గోష్ఠి=సభయందు, రక్తపానగోష్ఠియందనుట, రసక్=ఆరచుచున్న, అశివ=అమంగళములైన, శివా=నక్కలయొక్క, తూర్య=బాకాలతో, ఊళలు తూర్యధ్వనులనుట, నృత్యత్=చిందులుద్రొక్కుచున్న, కబంధే=మొందెములు కలదియును అయిన, సంగ్రామ=యుద్ధము అనునట్టి, ఏక=ప్రధానమైన, అర్థవ=సముద్రముయొక్క, అంతః=లోతట్టుననున్న, పయసి=నీటిలో, సముద్రజల మధ్యమున ననుట, విచరితుమ్=విశేషముగా సంచరించుటకు, పాండుపుత్రాః=పాండురాజ కుమారులు, పండితాః=నేర్పరులు. భీషణ సంగ్రామమున విచ్ఛలవిడిగా తిరుగుటకు మేము సమర్థులమనుట.

సమాసములు :- అన్యోన్య మాస్థాస్థలః—అన్యోన్యస్థాస్థలః. తేన భిన్నాః=అన్యోన్యస్థాస్థలభిన్నాశ్చ తే ద్విపాః—అన్యోన్యస్థాస్థలభిన్నద్విపాః, రుధిరంచ వసాచ మాంసంచ మస్తిష్కంచ—రుధిరవసామాంసమస్తిష్కాణి.

స్థితాస్మత్పానగోష్ఠీరసదశివ శివాతూర్య సృత్యత్క-బంధౌ
సంగ్రామైశార్థ వాంతఃసయాసి విచరితుం పండితాః పాండుపుత్రాః॥ 27

(ఇతి నిష్క్రాంతాః సర్వే)

—: ఇతి ప్రథమోఽఙ్కః :-

అన్యోన్యా...ద్విపానాం రుధిర-మస్తిష్కాణి-అన్యోన్యాస్పాల...మస్తిష్కాణి.
తేషాం పంకః, తస్మిన్. కృతః పదన్యాసః యేన సః-కృత పదన్యాసః చ అసౌ
విక్రాంతశ్చ-కృతపదన్యాసవిక్రాంతః పత్తిః యస్మిన్ సంగ్రామే సః-కృత....
పత్తిః, తస్మిన్. స్థితం చ తదన్యత్-స్థితాస్మత్. స్థితాస్మజః పానగోష్ఠీషు
రసన్యశ్చ తాః అశివాశ్చ తాః శివా-స్థితాస్మత్....శివా, తా ఏవ తూర్యాణి-స్థితా
స్మత్-తూర్యాణి. తైః సృత్యంతైః కబంధాః యస్మిన్ సః-స్థితాస్మత్-
కబంధః, తస్మిన్. ఏకశ్చాసౌ అర్జునశ్చ-ఏకార్జునః, సంగ్రామ ఏవ ఏకార్జునః,
తస్య అంతః పయః, తస్మిన్. పాండోః పుత్రాః-పాండుపుత్రాః.

సంధులు :- అన్యోన్య+అస్పాల, స్థిత+అన్యత్, ఏక+అర్జున+
అంతః-సవర్ణచీర్ణ. సంగ్రామ+ఏక-వృద్ధిసంధి.

అలంకారము :- మాంసమస్తిష్క పంకము, శివాతూర్యము, సంగ్రా
మార్జునము-ఇట్లు ఇది అనుభయ తాద్రూప్యరూపకమగుచున్నది. కూర్పుతో
రాద్రభీభత్సములకు వ్యంజకమైన ఓజోగుణమున్నది.

చందస్సు :- స్రగ్ధరావృత్తము. ప్రబైష్కర్యానాం త్రయేణ త్రిమనియతి
యుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్. మ-ర-భ-న-య-య-య

మ - ర - భ - న - య - య - య
U U U - U U - U U - U U - U U - U U - U U - U U
సంగ్రామై - తార్జునం - తః పయ - సి విచ - రితుం పం - డితాః పాం - డు పుత్రాః

ఇతీతి:- (ఇతి=అని, సర్వే=అందరును, నిష్క్రాంతాః=నిష్క్రమింతురు)

ద్వి తీ యా జ్ఞః

(తతః ప్రవిశతి కంచుకీ)

కంచుకీ : ఆదిష్టోఽస్మి మహారాజ దుర్యోధనేన - “వినయంధర! సత్వరం గచ్ఛ త్వమ్. అన్విష్యతా దేవీ భానుమతీ. అపి నివృత్తా అంబాయాః పాదపందన సహయాన్న కేతి. యతస్తాం విరోధ్య నిహతాభిమన్యవో రాధేయ జయద్రథ ప్రభృతయోఽస్మత్సేనాపతయః సమరభూమిం గత్వా సభాజయితవ్యా” ఇతి. తస్మయా ద్రుతతరం గంతవ్యమ్. అహో! ప్రభవిష్టుతా మహారాజస్య యస్మయ జరసాభిభూతస్య మర్యాదా మాత్రమే వావరోధ వ్యాచారః. అథవా కిమితి జరామూపాలభేయ, యతః సర్వాంతఃపురచారిణా మయమేవ వ్యావహారికో నేషశ్చేష్టా చ. తథాహి—

తతఃప్రవిశతి :- (తతః=అటుపిమ్మట, కంచుకీ=కంచుకీ-వ్యవహారికుడనుట, ప్రవిశతి=ప్రవేశించును)

ఆదిష్టోఽస్మితి :- మహారాజ=మహారాజయిన, దుర్యోధనేన=నుయోధనునిచే, ఆదిష్టః=ఆదేశించబడినవాడను, అస్మి=అయితిని—“వినయంధర!=ఓ వినయంధరడా!, త్వమ్=నీవు, సత్వరమ్=వేగముగా, గచ్ఛ=వెడలుము, దేవీ=పట్టమహిషి అయిన, భానుమతీ=భానుమతీదేవి, అన్విష్యతామ్=(నీచే) అన్వేషించబడునుగాక. అంబాయాః = తల్లి యొక్క (గాంధారియొక్క), పాదపందన సహయాత్ = పాదములకు సహకరించుట అను ఆచారమునుండి, ఆచారమును నిర్లక్ష్యించి యుండుట, అపి నివృత్తా = తిరిగి వచ్చినదా?, (అపి అనునది వాక్యారంభమునందున్నచో ప్రశ్నార్థకమగును.) న వా=రాలేదా?, ఇతి=అనునది, అన్వేషించబడునుగాక. యతః=ఎందువల్ల ననగా, తామ్=ఆమెను,

నోచైవైః సత్యపి చక్షుషీక్షితమలం శ్రుత్వాపి నాకర్ణితం
శక్తేనా స్యధికార ఇన్యధికృతా యష్టిః సమాంబితా।

విలోక్య=చూచి, నిహత=వంపబడిన, అభిమన్యవః=అభిమన్యుడు కలవారైన, అభిమన్యుని సంహరించిన వారనుట, రాధేయ=కర్ణుడు, జయద్రథ=జయద్రథుడు, ప్రభృతయః=మొదలైన, అన్యత్=మనయొక్క, సేనాపతయః=సేనానులు, సమర భూమిమ్=యుద్ధభూమిని గూర్చి, గత్వా=వెళ్ళి, సమరాంగజమునకేగి అనుట, సభాజయితవ్యః=సంభావించదగినవారు. కర్ణాదులను నేను తప్పక సత్కరింపవలె ననుట, ఇతి=అని ఆదిష్టాఃస్మి. తత్=అందువలన, మయా=నాచేత, ద్రుత తరమ్=మిక్కిలి వేగముగా, గుంతవ్యమ్=పోబడవలెను, త్వరగా పోవలెననుట. మహారాజన్య=దుర్యోధనునియొక్క, ప్రభవిష్టుతా=ప్రభావశాలితవ్యము, అహో'=అబ్బో!, ఆశ్చర్యజనకమనుట. యత్=ఏలనగా, జరసా=ముసలితనముతో, అభి భూతన్య=అవరింపబడినవాడనైన, మమ=నాయొక్క, అవరోధవ్యాపారః= అంతఃపుర సంచారము, అవరోధనివాసః అని పాఠాంతరము, మార్యాదామాత్రమ్ ఏవ=కేవలము ఒక ఆచారమే. అథవా=అయినను, జరామ్=ముసలితనమును, తిమ్ ఇతి=ఏమని, ఉపాలభేయ=నిందించుకొందును! సహజసిద్ధమైన నా ముసలి తనమును నేను నిందించుకొనవలసిన అవసరము లేదనుట. యతః=ఎందువలన ననగా, సర్వాంతఃపురచారిణామ్ = అంతఃపురమునందు (సేవకులుగా) తిరుగు వారందరికిని, వృద్ధులకే కాదు యువకులకు ననుట. వ్యావహారికః=వ్యవహారాను కూలమైన, వేషః=వేషము, చేష్టా చ=చేష్టయును, ఆయమ్ ఏవ=ఇదే, ఈ ముసలి తనమే అనుట. తథా హి=అంతేకదా!

నోచైవైరితి :- చక్షుషి సత్యపి ఉచ్యైః అలం న ఈక్షితమ్ (భవతి); శ్రుత్వా అపి నాకర్ణితమ్ (భవతి) శక్తేనాపి అధికారః ఇతి అధికృతా యష్టిః సమాంబితా; సర్వత్ర స్థలితేషు దత్త మనసా మయోద్ధతం న యాతమ్; సేవాంధీ కృత జీవితన్య మే జరసా యత్ కృతం (తత్) కిం నామ?

అర్థము :- చక్షుషి=కన్ను, సతి అపి=ఉన్నప్పటికిని, ఉచ్యైః=పైకి, అలం=కావలసినంతగా, న ఈక్షితమ్ భవతి=చూడరాదు, శ్రుత్వా అపి=విని

సర్వత్ర స్థలితేషు దత్తమనసా యాతం మయా నోద్ధతం
సేవాంధీకృతజీవితస్య జరసా కిం నామ యస్మై కృతమ్॥ 1

నప్పటికిని, న ఆకర్ణితమ్ భవతి=విన్నదికాదు. అంతఃపురమునందలి రాజదంపతుల సంభాషణాదికమును విన్నప్పటికిని విననట్లే ఉండవలెను అనుట. శక్తేన అపి=ఓపిక కలవాడనే అయినను, మయా=నాచేత, అధికారః ఇతి = ఆచారము అని అధికృతా=అంగీకరింపబడిన, యష్టిః=వేత్రదండము, సమాలంబితా=పట్టుకొనబడినది; అవసరము లేకపోయినను ఆచారమాత్రముగా ఊతకట్టును పట్టుకొంటున్నదనుట, సర్వత్ర=అన్నింటను, స్థలితేషు=జానుపాటులయందు, దత్తమనసా=మనస్సు పెట్టిన వాడనైన, మయా=నాచేత, ఉద్ధతమ్=దూకుడుగా, న యాతమ్ (భవతి)=నడువబడదు, ఎచ్చట ఏ దోషము వచ్చునో అను శంకతో సర్వదా సావధానచిత్తుడనైన నేను ఉద్ధతముగా ఎప్పుడును ప్రవర్తించ ననుట, అంధీకృత=నిష్ప్రయోజనముగావింపబడిన, జీవితస్య=బ్రతుకుకలవాడనైన, మే=నాకు, జరసా=ఈ ముసలితనముతో, యత్=ఏది, కృతమ్=చేయబడినదో, తత్=అది, కిం నామ=ఏమున్నది? ముసలితనము నాకు ప్రత్యేకముగా చేసిన అవకారము ఏమియు లేదనుట. కావున కిమితి జరాముపాలభేయ అని సమన్వయము.

సమాసములు :- దత్తం మనః యస్య సః-దత్తమనాః, తేన దత్తమనసా. సేవయా అంధీకృతమ్ - జీవితం యస్య సః-సేవాంధీకృత జీవితః-తస్య.

సంధులు :- న+ఉచ్చైః, న+ఉద్ధతమ్-గుణసంధులు. సతి+అపి, అపి+అధికార, ఇతి+అధికృతా-యజాదేశసంధులు. చక్షుషి+ఈక్షితమ్, శ్రుత్వా+అపి, న+ఆకర్ణితమ్, శక్తేన+అపి, సేవా+అంధీకృత-సవర్ణదీర్ఘసంధులు. అధికారః+ఇతి-విసర్గలోపసంధి. యత్+మే-అనునాశికాదేశసంధి.

చందస్సు :- శార్దూలము. మ-న-జ-న-త-త-గ. 1-12

అలంకారము :- కన్నులుండియు కాంచుటకు వీలు లేదు. చెవులుండియును వినుటకు వీలులేదు. ఓపికయున్నప్పటికిని చేగట్టు విడిచి వేగముగా

(పరిక్రమ్య, దృష్ట్వా, ఆకాశే) విహంగికే అపి శ్వశూజన పాద
 వందనం కృత్వా ప్రతినివృత్తా భానుమతీ! (కర్ణందత్త్వా) కిం
 కథయసి—ఆర్య! ఏషా భానుమతీదేవీ పత్యుః సమర విజయాశంసయా
 నిర్వర్తిత గురు దేవ పాదవ దనా అద్య ప్రభృత్యారబ్ధనియ య
 బాలాద్యానే తిష్ఠతీతి. తద్భద్రే గచ్ఛ త్వమాశ్మన్యాపారాయ.
 యావదహమస్యత్రస్థాం దేవీం మహారాజస్య నివేదయామి. (ఇతి
 పరిక్రమ్య) సాధు పతివతే! సాధు! స్త్రీభావేఽపి షర్తమానా వరం
 భవతీ న పునర్మహారాజః, యోఽయమున్యతేషు బలవత్సు అథవా
 కింబలవత్సు యో వాసుదేవ సహాయేషు పాదుపుత్రేష్వన్యాపి
 అంతఃపురంహార మనుభవతి. (విచింత్య) ఇదమపరమ మథాతథం
 స్వామినశ్చేష్టితమ్. కతిః—

నడువరాదు. ఇట్లు కారణమున్నప్పటికిని కార్యానుత్పత్తి చమత్కారవహ
 మగుటచే విశేషోక్తి అగుచున్నది. “కార్యాజనిర్విశేషోక్తి స్సతి పుష్కలకారణే,
 హృది స్నేహక్షయో నాభూత్ స్మరదీపే జ్వలత్కపి.”

పరిక్రమ్యేతి :- పరిక్రమ్య=రెండడుగులు వేసి, దృష్ట్వా=చూచి,
 ఆకాశే=ఆకాశమునందు, రంగముపై కనిపించని వేరొక వ్యక్తితో ఆకాశ
 భాషితము చేయుచున్నాడనుట. ఏమనుచున్నావు? ఓహో! ఇట్లునుచున్నావా?
 ఇత్యాదిగా ఇది సాగును. దశరూపకమునందు “కింబ్రవీత్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం
 బ్రవీతియత్! ఉక్తేవానుక్తమవ్యర్థం తత్స్వాదాకాశభాషితమ్”॥ అని చెప్పబడినది.
 విహంగికే! = ఓ విహంగికా! శ్వశూజన=అత్తలయొక్క, పాద=పాదములకు,
 వందనమ్=మన్నుతిని, కృత్వా=చేసి భానుమతీ=భానుమతీదేవి, అపి ప్రతి
 నివృత్తా = తిరిగివచ్చినదా? (కర్ణం దత్త్వా=చెవియొగ్గి) కిం కథయసి=ఏమను
 చున్నావు? — “ఆర్య = ఓ మాన్యుడా!, ఏషా = ఈ, దేవీ=పట్టుపహిషియైన,
 భానుమతీ=భానుమతీదేవి, పత్యుః=భర్తయొక్క, సమర=యుద్ధమునందలిదైన,
 విజయ=జయముయొక్క, ఆశంసయా=ఆకాంక్షతో, నిర్వర్తిత=పూర్తికావించ

అశత్రు గ్రహణాదకుంత పశోస్తస్యాపి జేతా మునేః

తాపాయస్య న పాండుసూనుభిరయం భీష్మః శరైః శాయితః।

బడిన, గురు=పెద్దలయొక్కయు, దేవ=దేవతలయొక్కయు, పాదపందనా=పాదములకు మొక్కుటకలదై, గురువుల పాదములకు, దేవతల పాదములకు మొక్కినదై అనుట, అద్యవ్రథృతి=నేటినుండి, ఆరణ్ణ=ప్రారంభింపబడిన, నియమా = వ్రతముకలదై, బాలోద్ధానే = లేదోటలో-నూతనోద్ధానవనము నందనుట, తిష్ఠతి=ఉన్నది, ఇతి!=అనియా! (కాకు స్వరము) తత్=అయినచో భద్రే!=రల్యాజీ!, త్వమ్=నీవు ఆత్మ వ్యాపారాయ=నీ పని కొఱకు, గచ్ఛ=పోము. నీ పని చూసికొమ్మనుట. యావత్=ఇంతలో, అహమపి=నేనుకూడ, అత్రస్థామ్=ఇచ్చటనున్న, దేవీమ్=ద్రౌపదిని, మహారాజన్=దుర్యోధనునికి, నివేదయామి=విన్నవించును. (ఇతి=అని, పరిక్రమ్య=కొంత నడచి) పతివ్రతే!=ఓ సాధ్వీ!, సాదు సాధు=లెన్న లెన్న!, త్రిభావే=త్రీత్వమునందు, వర్తమానా అపి=ఉన్నదానవే అయినను, అడుదానే వయినప్పటికి ననుట, భవతీ=నీవు, వరమ్=మేలు, మహారాజః పు=దుర్యోధనుడన్నచో, న వరమ్=మేలైనవాడు కాదు. బలవత్పు=బలవంతులైన, అథవా=పోనీ, కిం బలవత్పు వా=బలహీనులైనప్పటికిని, వాసుదేవ సహాయేషు=శ్రీకృష్ణుడు సహాయముగా కలవారైన, పాండు పుత్రేషు=పాండవులు, ఉద్యతేషు=ఎత్తినచ్చినవారగుచుండగా, అద్య అపి=ఇప్పుడుకూడ, ఈ యుద్ధసమయమునందుకూడ ననుట, అంతఃపుర విహారమ్=అంతఃపుర విహారమును, యః=ఎవడు, అనుభవతి=అనుభవించుచున్నాడో, సః=అట్టివాడైన, అయమ్=ఈ, మహారాజః=దుర్యోధనుడు న వరమ్ అని సమన్వయము. (విచింత్య=జాగుగా ఆలోచించి) ఇదమ్=ఇది, స్వామినః=దుర్యోధనునియొక్క, అవరమ్=మరొక, అయథాతథమ్=అనుచితమైన, చేష్టితమ్=పని, కుతః=ఎందువల్ల ననగా—

అశస్త్రైతి :- అశత్రు గ్రహణాదకుంత పరశోః తస్య మునేః అపి జేతా అయం భీష్మః పాండుసూనుభిః శరైః శాయితః (ఇత్యేతత్) అస్య తాపాయ నః ప్రౌఢానేకధనుర్ధరారివిజయ శ్రాంతస్య, ఏకాకినః, చ, అరాతియానధనుషః, బాలస్య అభిమన్యోః వఘాత్ అయమ్ ప్రీతః (అస్తి).

ప్రాణానేక ధనుర్ధరారి విజయ శాంతస్య చై కాకినో
బాలన్యాయమరాకలూన ధనుషః ప్రీతోఽభిమన్వోర్వధాత్ ॥ 2

అర్థము :- ఆశత్రుగ్రహణాత్=ఆయుధమును చేపట్టినది మొదలుకొని, అకుంత=మొక్కువోని, పరశోః=కుతారము కలవాడైన, తస్య=ఆ, ప్రసిద్ధుడైన అనుట; మునేః ఆపి=పరశురామునియొక్కయును, జేతా=విజేత యయిన, పరశురామునికూడ జయించినవా డనుట, అయమ్=మన ఈ, భీష్మః=భీష్ముడు, పాండు సూనుభిః=పాండవులచేత, శరైః=బాణములతో, శాయితః=పడగొట్టబడినాడు, (ఇతి ఏతత్=అనునీ షష్ఠ్యము) అన్యః=ఈతనికి, దుర్యోధనునికనుట, తాపాయ=దుఃఖము కొఱకు, న=అగుటలేదు, దుఃఖమును కల్గించుటలేదనుట, ప్రాథ=ప్రొడలైనట్టియు, ధనుర్విద్యా ప్రాధులనియు, ప్రాథవయస్కులనియు భావము, అనేక=పలువురైనట్టియు, ధనుర్ధర=ధానుష్కులైనట్టియు, అరి=శత్రువులను (యొక్క) విజయేన = జయించుటతో, శాంతస్య = అలసిపోయినవాడును, ఏకాకినః=ఒంటరివాడును, చ=మరియు, అరాతి=శత్రువుచే, లూన=విరుగొట్టబడిన, ధనుషః=విల్లుకలవాడును, బాలన్యః=పిన్నవాడును అయిన, అభిమన్వోః=అభిమన్యునియొక్క, వధాత్=సంహారము వలన, అభిమన్యుని సంహరించుటవల్ల ననుట, అయమ్=ఈతడు_దుర్యోధనుడు, ప్రీతః=సంతృప్తుడు, అన్తి=అగుచున్నాడని క్రియాన్వయము.

సమాసములు :- శత్రుస్య గ్రహణం-శత్రుగ్రహణమ్, తస్మాత్-శత్రుగ్రహణాత్. శత్రుగ్రహణాత్ ఆరభ్య-ఆశత్రు గ్రహణాత్. “అజీషదధైభిన్యాప్తా సీమార్థే ధాతు యోగజే” (3.3.239) అని ఆజ్ నకు నాలుగు అర్థములు. “తేన సహేత్యభివ్యాప్తిః” (దానితో కలిపి=అభివ్యాప్తి) తేన వినా ఇతి సీమా=మర్యాదా (దానితో కలుపుకొనక దానివఱకు=మర్యాద) ఈ రెండర్థములందును ఆజ్ అనునది పంచమ్యంతముతో వికల్పముగా నమసించి అవ్యయిభావ సమాసమగుచున్నది. “ఆజ్ మర్యాదాభివిధ్యోః” (పాణి-2-1-13) “ఆశత్రు గ్రహణమ్” అనియునుండవచ్చును. న కుంతః-అకుంతః, అకుంతః పరశుః యస్య సః - అకుంతపరశుః-తస్య. పాండోః సూనుః-పాండుసూనుః-తైః.

సర్వథా దైవం నః స్వస్తి కరిష్యతి. తద్వ్యావ దత్రస్థాం దేవీం మహా
రాజస్య నివేదయామి. (ఇతి నిష్కాంతః)

—: విష్కంభకః :-

ధరతీతి-ధరః, ధనుషః ధరః-ధనుర్ధరః-ఇదటి షష్ఠి ద్వితీయార్థకము. ప్రౌఢా
శ్చతే, అనేకే చ తే ధనుర్ధరాశ్చ తే అరయశ్చ-ప్రౌఢానేక ధనుర్ధరారయః, తేషాం
విజయః, తేన శ్రాంతః, తస్మాదరాతినా లూనమ్-అరాతిలూనమ్. అరాతిలూనం
ధనుః యస్య నః-అరాతిలూనధనుః-బహుప్రీహిలో సమాసాంతప్రత్యయమైన
క(వ) వైకల్పికము-తస్య.

సంధులు :- పరశోః+తస్య, మునేః+తాపాయ-సాదేశవిసర్గసంధులు.
తస్య+అపి, తాపాయ+అన్య, ప్రౌఢ+అనేక, ధనుర్ధర+అరి, బాలస్య+అయమ్—
సవర్ణదీర్ఘసంధులు. సూనుభిః+అయమ్, ధనుః+ధర, అభిమన్యోః+వచాత్—
రేఫాదేశవిసర్గసంధులు. చ+ఏకాకినః-వృద్ధిసంధి. ఏకాకినః+బాలస్య-ఉత్తాదేశ
విసర్గసంధి. ప్రీతః+అభిమన్య-ఉత్తాదేశవిసర్గ-ప్రీతో+అభిమన్య-పూర్వరూప
సంధి.

అలంకారము :- ధీష్ణాచార్యుడు ఒరిగిపోయినను దుర్యోధనుడు
దుఃఖింపలేదు. కారణము పుష్కలముగానున్నను కార్యము (దుఃఖించుట) జరుగ
లేదు. కావున ఇది “కార్యాజనిర్విశేషోక్తిస్సతి పుష్కలకారణే”—విశేషోక్తి.
శ్రాంతుడైయుండుట, ఏకాకియగుట, బాలుడగుట, లూనధనుష్కుడగుట అను
ప్రతిబంధకములు ఉన్నప్పటికిని దుర్యోధనుడు సంతపించుట జరిగినది. కావున
విభావనాప్రభేదమగుచున్నది. “కార్యోత్పత్తిస్తృతీయా స్యాత్ సత్యపి ప్రతి
బంధకే, నరేంద్రానేవ తే రాజన్! దశత్యపిభుజంగమః.” ఇట్లు ఈ రెండును తిల
తండుల న్యాయమున కలిసియున్నవి కావున సంస్కృష్టి. తిలతండులవత్సంస్కృష్టిః,
క్షీరనీరవత్సంకరః.

చందస్సు :- మ-స-జ-స-త-త-గ, 1-12-శార్దూలవిక్రీడితము.

సర్వథేతి :- సర్వథా=అన్ని విధములుగను, దైవమ్=దైవము, నః=

(తతః ప్రవిశతి ఆననస్థా దేవీ భానుమతీ, సఖీ చేటి, చ)

మాకు, స్వస్తి=శుభము, కరిష్యతి=చేయఁగలదు. తత్=అందుచేత, దేవీమ్=పట్టుచుహిషిని, భానుమతీదేవి ననుట, అత్రస్థామ్=ఇచ్చటనున్నదానిని, దేవి ఇచ్చట నున్నది అని, మహారాజన్య=దుర్మోహనునికి, నివేదయామి=విన్నవించును. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్రమించినవాడయ్యెను)

విష్కంభకః :- ఇది విష్కంభము. దృశ్యకావ్యమునందు సూచ్య వస్తువును ప్రతిపాదించుటకు అలంకారికలచే నిర్దేశింపబడిన ఆర్థోపక్షేపకములు అయిదింటిలో విష్కంభము మొదటిది. జరిగిన-జరుగనున్న కథాంశములను తెలుపుచు సంక్షిప్తి ప్రయోజనముగా గలిగి మధ్యమపాత్రచేగాని, పాత్రలచేగాని ప్రయోగింపబడునది శుద్ధవిష్కంభము. ఇదే నీచ మధ్యమ పాత్రలచే ప్రయోగింపబడినదో మిశ్రవిష్కంభమగును. “వృత్త-వర్తిష్యమాణానాం కథాంకానాం నిదర్శకః, సంక్షేపార్థస్తు విష్కంభో మవ్యపాత్ర ప్రయోజితః.” “ఏకానేక కృతః శుద్ధః సంక్షిప్తో నీచమధ్యమైః” (దశరూ-1-59) ఇది ఒకే ఒక-కంచుకి-మధ్యమపాత్రచే ప్రయోగింపబడిన శుద్ధవిష్కంభము. ఇందు కురు పాండవ సంగ్రామము ప్రారంభమగుట, భీష్ముడు వడిపోవుట, అభిమన్యుడు హతుడగుట, భానుమతీదేవి వ్రతనియమము స్వీకరించుట అను జరిగిపోయిన కథాంశములు సూచింపబడినవి. సంగ్రామము మరణము ఇత్యాదులు ప్రదర్శనీయములు కావు. సూచ్యములు. “నీరసోఽనువిశంత్రత సంసూచ్యో వస్తువిన్తరః, దృశ్యస్తు మధురోదాత్త రసభావ నిరంతరః” (దశరూ-1-57) అని నియమము. కాగా వ్రతనియమములతో బాలోద్ధానవనమునందున్న భానుమతీదేవి ప్రవేశించుచున్నదనియు, దుర్మోహనుడు ఆమెను సమీపింపబోవుచున్నాడనియు వర్తిష్యమాణ కథాంశములు సూచింపబడినవి. ఎంత కథ సంక్షేపింపబడినదో స్పష్టము. ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము కావున ఇట్టి సంక్షిప్తి ప్రేక్షక-పాఠకులను ఇబ్బంది పెట్టదు. కవి స్వయంప్రతిభతో చేసిన కల్పనలకే ప్రాధాన్యమిచ్చి అసూచ్యములుగా సంతరించుట సహజము.

తతః ఇతి :- (తతః=అటుపిమ్మట, ఆననస్థా=కూర్చున్నదైన, దేవీ

సఖీ : సఖి భానుమతి! కస్మానిదానీం త్వం స్వప్నదర్శన మాత్రస్య కృతే అభిమానినో మహారాజ దుర్యోధనస్య మహిషీ భూత్యైవం విగళిత ధీరభా వాతిమాత్రం సంతప్యసే! (సహి భానుమది, కీస దాణీ తుమం సివిణ అదంసణమేత్తస్స కిదే అహిమాణిణో మహారాజ దుజ్జోహణస్స మహిసీ భవిత పవ్వం విలలిత ధీరభావా అదిమేత్తం సంతప్ససి.)

చేటీ : భట్టిని శోభనం భణతి సువదనా. స్వప్న జనః కిం నఖిలు ప్రలపతి! (భట్టిణి, సోహణం భణాది సువలణా. సివిణాంతో జనో కిం ణ క్షు ప్పలవది)

భానుమతీ=భానుమతీదేవి, సఖీ=చెలిమికత్తె, చ=మరియు, చేటీ=చేటిక (దాసి) ప్రవీణి=ప్రవేశించును. ముగ్గురకును క్రియ ప్రకృతముగా నన్వయించును)

సఖీతి :- సఖి భానుమతి!=ఓ చెలి భానుమతీ!, అభిమానినః=అభిమాన వంతుడైన, మహారాజ దుర్యోధనస్య=దుర్యోధనమహారాజయొక్క, మహిషీ భూత్వా=పట్టమహిషివైయుండి, త్వమ్=నీవు, స్వప్నదర్శనమాత్రస్య కృతే=కలలో ఏదో చూచినంతమాత్రమునకే, ఏవమ్ = ఇట్లు, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, విగళిత ధీరభావా=దైర్యము కోల్పోయినదానవై, కస్మాత్=ఎందువలన, అతి మాత్రమ్=మిక్కిలి, సంతప్యసే=కుములుచున్నావు?

భట్టినీతి :- భట్టిని! = ఓ స్వామిని! సువదనా=ఈ సువదన (సఖి పేరిది) శోభామ్ భణతి=లెస్స పలుకుచున్నది. జనః=జీవి, స్వప్న=నిద్రించుచు, కిం నఖిలు ప్రలపతి=ఏమి పలుకరించడు! కలలో దేనినైనను చూడవచ్చును. ఏమియైనను పలకరించవచ్చు ననుట.

భానుమతీ : హంజే! ఏవమేకత్. కిం త్వయం స్వప్నాతిమాత్ర
మకుశలదర్శనో మే ప్రతిభాతి. (హంజే, ఏవ్వం జ్ఞోదమ్.
కిందు ఏదం సివిణలం అదిమేత్తం అకుశలదంసణం మే
పడిభాది.)

సఖి : ప్రియసఖి! యద్యేవం తత్కథయ స్వప్నం యేనావా
మపి ప్రతిష్ఠాపయంత్యై ధర్మప్రశంసయా దేవతా
సంకీర్తనేన దూర్వాది పరిగ్రహేణ చ పరిహరిష్యావః.
(శిలసహి, జగ్గ ఏవ్వం తా కహేహి సవిఅణం జేణ
అంహే వి పడిట్టావలంతోఓ ధమ్మప్పసంసావ దేవదా
సంకిత్తజేణ దువ్వాదిపడిగ్రహేణ అ పడిహడిస్సామో)

చేటి : శోభనం ఖలు భణతి సువదనా అకుశల దర్శనాః
స్వప్నాః దేవతానాం ప్రశంసయా క కలపరిణామా

హంజేఐతి :- హంజే=ఓనీ!, ఏతత్=ఇది, ఏవమ్=ఇట్లే. నీవన్నది
నిజమే అనుట, కింతు=కానీ, అయమ్=ఈ, స్వప్నః=కల, అతిమాత్రమ్=
మిక్కిలి, అకుశల దర్శనః=అమంగళ సంసూచకముగా, మే=నాకు, ప్రతిభాతి=
తోచుచున్నది. కుశలశబ్దము గుర్తింపదగినది.

ప్రియసఖీతి :- ప్రియసఖి!=ఓ నెచ్చెలీ!, యద్యేవమ్ తత్=అట్లయి
నచో, స్వప్నమ్=కలను గురించి, కథయ=చెప్పుము, యేన=ఎందుచేతననగా,
ఆవామపి=మేమిరువురముకూడ, ప్రతిష్ఠాపయంత్యై=శుభమును ప్రతిష్ఠించుచున్న
వారమై, ధర్మప్రశంసయా=ధార్మిక ప్రసంగములతోను, దేవతా సంకీర్తనేన=
దేవతలను స్తుతించుటతోను, చ=మరియు, దూర్వాది=గరిక మొదలైన వుంగళకర
ద్రవ్యములయొక్క, పరిగ్రహేణ=స్వీకారముతోను, దర్పదులను చేతితో పట్టు
కొనుట కొంగునకుగాని గుమ్మమునకుగాని కట్టుకొనుట మొదలైన వనులతో
ననుట. పరిహరిష్యావః=అమంగళమును పరిహరింతుము.

శోభనమితి :- సువదనా=సువదన, శోభనమ్=లెస్సగా, భణతి ఖలు=

భవంతీతి శ్రూయతే. (సోహణం ఖ ధణాది సువఅణా.
అకుసలదంసణా సవిణాః దేవదాణం పసంసాప కుసల
పరిణామా హోంతి త్తి సుణీఽది.)

భానుమతీ : యద్యేవం తత్కథయిష్యే. అవహితా తావద్భవ.
(జగ్గ ఏవ్యం తా కహిష్యం. అవహితా దావ హోహి.)

సఖి : అవహితాస్మి. కథయతు ప్రియసఖి. (అవహితాస్మి,
కహేదు పిలసహి.)

భానుమతీ : హలా!, భయేన విస్మృతాస్మి. తత్తిష్ఠ యావత్ సర్వం
స్మృత్వా కథయిష్యామి. (హలా, భవిణ విసుమరిదహ్ని
తా చిట్ట జావ సవ్యం సుమరిత కహిష్యం.)
(ఇతి చింతాం నాటయతి)

పలుకుచున్నదిగదా!, అకుశలదర్శనాః=అకుశలసంసూచకములైన, స్వప్నాః=
కలలు, దేవతానామ్=దేవతలయొక్క, ప్రళంసయా=సంకీర్తనతో, కుశల
పరిణామాః = కుశలప్రదములు, భవంతి ఇతి = అగుచున్నవని లేక అగునని,
శ్రూయతే=వినిబడుచున్నది. అట్టి ప్రసిద్ధి కలదనుట.

యద్యేవమితి :— యద్యేవం తత్ = అట్లయినచో, కథయిష్యే =
చెప్పుదును, అవహితా=సావధానపు, భవ=కమ్ము. “తావత్” వాక్యాలంకారార్థము.

అవహితాస్మితి :— అవహితా అస్మి=సావధాననైయుంటిని, ప్రియ
సఖీ=నెచ్చెలి, కథయతు=చెప్పునుగాక!

(తతః ప్రవిశతి దుర్యోధనః కంచుకీ చ)

దుర్యోధనః సూక్తమిదం కస్యచిత్—

గుప్త్యా సాక్షాన్మహా నల్పః స్వయమన్యేన వా కృతః |
కరోతి మహతీం ప్రీతిమపకారోఽపకారిణామ్ || ౩

తతః :- (తతః = అంతట, దుర్యోధనః = సుయోధనుడు, చ = మరియు, కంచుకీ = కంచుకీ, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును—ప్రత్యేకావ్యయము)

సూక్తమితి :- ఇదమ్ = ఇది, చెప్పబోవునదనుట, కస్యచిత్ = ఎవనిదో, సూక్తమ్ = అందమైన మాట—

గుప్త్యేతి :- అపకారిణామ్, గుప్త్యా వా, సాక్షాన్మహా, మహాన్మహా, అల్పో వా, స్వయం వా, అన్యేన వా, కృతః అపకారః మహతీం ప్రీతిం కరోతి.

అర్థము :- అపకారిణామ్ = శత్రువులకు, గుప్త్యా వా = గుట్టుగా గానీ, సాక్షాత్ వా = ప్రత్యక్షముగా గానీ, బహిరంగముగా ననుట, మహాన్ వా = అధికముగా గానీ, అల్పః వా = అల్పముగా గానీ, పెద్దదిగానీ చిన్నదిగానీ అనుట, స్వయం వా = తనచే గానీ, అన్యేన వా = వేరొకనిచే గానీ, కృతః = చేయబడిన, అపకారః = అపకారము, మహతీమ్ = గొప్పదైన, ప్రీతిమ్ = ఆనందమును, కరోతి = కలిగించును. అధికానందకర మనుట.

సంధులు :- సాక్షాత్ + మహాన్ — అనునాశికాదేశసంధి. అపకారః + అపకారిణామ్ — ఉత్త్వాదేశవిసర్గసంధి. అపకారో + అపకారిణామ్ — పూర్వరూపస్వర సంధి.

క్రియ :- య కృత్ కరణే, లట్, వరస్మై, ప్రథమ. (ఉభయవచి)
కరోతి—కురుతః—కుర్వన్తి.

యేనాద్య ద్రోణకర్ణజయద్రథాదిభి ర్హత మభిమన్యు
ముపశ్రుత్య సముచ్చసిత మివ శశ్చేతసా.

కంచుకీ : దేవ! నేదపి తిడుమ్మరమాచార్య శస్త్రప్రభావాణామ్.
కర్ణ జయద్రథయోర్వా కా నామాత్ర జ్ఞానా!

రాజా : వినయంధర! కిరూహ భవాన్? ఏకో బహుభిర్భాలో
లూనశరాసనశ్చ నిహత ఇత్యత్ర కా జ్ఞానా కురుపుంగవా
నామితి? మూఢ! పశ్య—

చందన్ము :- అనుష్టుప్పలోని ప్రభేదమయిన పథ్యావక్త్రము.
సమపాదములలో (2-4) తృతీయస్థానమున (అయిదు, ఆరు, ఏడు అక్షరములతో)
జ గణముండుటచే ఇది పథ్యావక్త్రము.

యేనేతి :- యేన=ఎందుచేత ననగా, అవ్య=నేడు, ద్రోణ, కర్ణ,
జయద్రథాదిభిః=ద్రోణుడు, కర్ణుడు, జయద్రథుడు మొదలగువారితో, హతమ్=
చంపబడినవానినిగా, అభిమన్యుమ్=అభిమన్యుని, ఉపశ్రుత్య=తెలిసికొని, అభి
మన్యుడు హతుడగుట ఎరిగియునుట, నః=మాయొక్క, చేతసా=మనస్సుచే,
సముచ్చసితమ్ ఇవ=నిట్టూర్చబడినట్లున్నది. లేక వికసింపబడినట్లున్నది.
సుఖముతో ఆనందముతో తేరుకొని తేలికపడి ఊపిరి తీసికొన్నదనుట.

దేవేతి :- దేవ!=మహారాజా!, అచార్య=ద్రోణునియొక్క, శస్త్ర=
ఆయుధములయొక్క, ప్రభావాణామ్=శక్తిసామర్థ్యములకు, ఇదమ్=ఈ అభిమన్యు
వధ, న అతిదుష్కరమ్=కష్టసాధ్యమైనది కాదు, కర్ణజయద్రథయోః వా=కర్ణ
జయద్రథులకు మాత్రము, అత్ర=ఈ విషయమున, కా నామ జ్ఞానా?=ఘనత
ఏమున్నది? అన్యాయముగా చంపుట ధృఢింపదగినది కాదనుట.

వినయంధరేతి :- వినయంధర!=ఓ వినయంధరడా! భవాన్=నీవు,
కిమ్ అహ=ఏమంటివి? ఏకః=ఒంటరివాడును, శాలః=పిన్న పయనువాడును,

హతే జరతి గాంగేయే పురస్కృత్య శిఖండినమ్।
యా శ్లాఘా పాండుపుత్రాణాం నైవాస్మాకం భవిష్యతి॥

4

కంచుకీ : (సనైలక్ష్మమ్) దేవ! న మమాయం సంకల్పః. కిం తు
భవత్ పారుష ప్రతిఘాతోఽస్మాభి ర్నావలోకితపూర్వ
ఇత్యత ఏవం విజ్ఞాపయామి.

లూన=విరుగగొట్టబడిన, శరాసనః చ=ధనుస్సు కలవాడునైన అభిమన్యుడు,
బహుభిః=వలుపురచే, నిహతః=చంపబడినాడు, ఇత్యత్ర=అనునీ విషయమున,
కురుపుంగవనామ్=కౌరవశ్రేణులకు, కా నామ శ్లాఘా ఇతి?=ఘనత ఏమున్నది
అనియా?; మూఢ=మూర్ఖుడా!, పశ్య=చూడు—

హతజతి :- శిఖండినం పురస్కృత్య జరతి గాంగేయే హతే (సతి)
పాండుపుత్రాణాం యా శ్లాఘా, నైవ శ్లాఘా అస్మాకం భవిష్యతి.

ఆర్థము :- శిఖండినమ్=శిఖండిని, పురస్కృత్య=ముందుంచుకొని,
జరతి=వృద్ధుడయిన, గాంగేయే=భీష్ముడు, హతే సతి=చంపబడినవాడగుచుండగా,
పాండుపుత్రాణామ్=పాండుపులకు, యా శ్లాఘా=ఏ ఘనత (ఁభించినదో), సా
ఏవ శ్లాఘా = అదే ఘనత, అస్మాకమ్ = మాకు(ను) భవిష్యతి=కలుగును.
అనుష్టప్ప.

సమాసములు :- పాండోః పుత్రాః—పాండుపుత్రాః, తేషాం—పాండు
పుత్రాణామ్.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరస్మై, లృట్, ప్రథమ
భవిష్యతి—భవిష్యతః—భవిష్యన్తి.

సనైలక్ష్మమితి :- (సనైలక్ష్మమ్ = సిగ్గుతో) దేవ = మహారాజా!
అయమ్=ఇది, ఇట్టిభావమగుచు, మమ=నాయొక్క, సంకల్పః=అభిప్రాయము,

రాజా : ఏవమిదమ్.

సహభృత్యగణం సఖాంధవం సహమిత్రం ససుతం

సహనుజమ్ |

స్వబలేన నిహన్తి సంయుగే న చిరాత్పాండుసుతః

సుయోధనమ్ || 5

న=కాదు, తమకు అవకీర్తి నాపాదించుట నా ఉద్దేశము కాదు, కిస్తు=కానీ, భవత్ పౌరుష ప్రతీఘాతః=మీ మగటికి చెబ్బుతినటు, అస్మాభిః=మాచేత, అవలోకిత పూర్వః=ఇంతకుముందు చూడబడినది, న=కాలేదు, అట్టిది మేమెరుగ మనుట, ఇతిఅతః=అందుకే, ఏవమ్=ఇట్లు, విజ్ఞాపయామి=విన్నవించితిని. (సమీప భూతములో వర్తమాన రూపము)

ఏవమితి :- ఇదమ్=ఇది, ఏవమ్=ఇట్లే.

సహేతి :- సహభృత్యగణమ్, సఖాంధవమ్, సహమిత్రం ససుతం సహనుజం సుయోధనమ్, పాండుసుతః సంయుగే, స్వబలేన న చిరాత్ నిహన్తి.

అర్థము :- సహభృత్యగణమ్ = సేవకుల సమూహముతో కూడిన వాడును, సఖాంధవమ్=చుట్టములతో కూడినవాడును, సహ మిత్రమ్=చెలిమి కాండ్రతో కూడినవాడును, స సుతమ్=తనయులతో కూడినవాడును, సహనుజమ్= తమ్ములతో కూడినవాడును అయిన, సుయోధనమ్=దుర్యోధనుని, పాండుసుతః= ధర్మజుడు, సంయుగే=యుద్ధమునందు, న చిరాత్=అనతికాలములోనే, రేపొ మాపొ అనుట, నిహన్తి=సంహరించును. (సమీప భవిష్యత్కాలమున వర్తమాన రూపము)

సమాసములు :- భృత్యానాం గణః-భృత్యగణః, భృత్యగణేన సహితః సహభృత్యగణః-తమ్. బాంధవైః సహితః-సఖాంధవః-తమ్-సఖాంధవమ్. మిత్రైః సహ-తమ్. సుతైః సహ-తమ్. అనుజైః సహ-తమ్. తుల్యయోగార్థక మైన సహ అనునది తృతీయాస్తముతో సమసించి బహువ్రీహి అగును-తేన

కంచుకీ : (కర్ణా పిఠాయ సభయమ్) శాన్తం పాపమ్. ప్రతిహత
మమంగళమ్.

రాజా : వినయంధర! కిం మయోక్తమ్?

సహేతి తుల్యయోగే (2/2/28). బహుప్రీతిలో అది “స” గా మారుచు
వైకల్పికము—వోషస్వరనే (6.3.82). కావుననే రెండు విధములైన రూపములను
కవి ప్రయోగించి చూపినాడు. నిహన్తి అను క్రియలోనికి దుర్యోధనునితోపాటు
భృత్యాదులకును కర్షయోగమున్నదనుట—తుల్యయోగము. స్వస్య బలమ్—
స్వబలమ్—తేన—స్వబలేన. పాండోఃసుతః—తమ్.

క్రియ :- హన హింసాగత్యోః, పరస్మై, లట్, ప్రథమ
హన్తి—హతః—ఘ్నన్తి.

చండస్సు :- లలితావృత్తము — ససజా విషమే యదా గురుః సభరా
స్యాల్లలితా సమే లగ్” — ఒకటి, మూడు పాదములలో (విషమ) స—స—జ—గ—
అను గణములును, రెండు, నాలుగు పాదములలో (సమ) స—భ—ర—లగ—అను
గణములును ఉండును.

స - స - జ - గ = స స జ గ
I I U - I I U - I U I -
సహభృ - త్యగణం - సదాంభ - వమ్ (ప్రథమపాదము)
స్వబలే - స ని హ - న్తి సంయు - గే (తృతీయపాదము)
I I U - U I I - U I U - IU = స భ ర ల గ
సహమి - తం స ను - తం స హ - నుజమ్ [ద్వితీయ]
స చి రా - త్పాండును - తం సుయో - చనః [చతుర్థ]

కర్ణావితి :- [కర్ణా=చేపులను, పిఠాయ=మూసికొని, సభయమ్=భీతితో]
పాపమ్=పాపము, శాంతమ్ [భవతు]=శమించునుగాక, అమంగలమ్=అశుభము,
ప్రతిహతమ్ [భవతు]=నాశనమగునుగాక.

వినయంధరేతి :- ఓ వినయంధరడా!, మయా=నాచే, కిమ్ఉక్తమ్=
ఏమి పలుకబడినది? నేనేమంటివని నీనిట్లునుచున్నావనుట.

కంచుకీ : సహభృత్యగణం సఖాంధవమ్ సహమిత్రం ససుతం
సహానుజం |

స్వబలేన నిహన్తి సంయుగే న చిరాత్పాండుసుతం

సుయోధనః || 6

(ఇతి పఠతి) ఏతద్విపరీత మభిహితం దేవేన

రాజా : వినయంధర! అద్య ఖలు భానుమతీ యథాపూర్వం
మామనామంత్ర్య వాసభవనాత్ ప్రాతరేవ
నిష్క్రాంతేతి వ్యాక్షిప్తం మే మనః, తదాదేశయ
తముద్దేశం యత్రస్థా భానుమతీ.

కంచుకీ : ఇత ఇతో దేవః. (ఉభౌ పరిక్రామతః)

సహభృత్యగణమితి :- దుర్యోధనుని శ్లోకమును చివర పాండు
సుతం సుయోధనః- [పాండుసుతమ్=ధర్మరాజును, సుయోధనః=దుర్యోధనుడు,
నిహన్తి=చంపును] అని మార్చి [ఇతి=అని, పఠతి=చదువును] దేవేన=మహా
రాజుడే, ఏతద్విపరీతమ్=దీనికి విపరీతముగా, పూర్తి వ్యతిరేకార్థము వచ్చునట్లుగా
సనుట, అభిహితమ్=పలుకబడినది.

ఆద్యఖల్వీతి :- ఓ వినయంధరుడా! అద్య=నేడు, భానుమతీ=భానుమతీ
దేవి, యథాపూర్వమ్=ఎప్పటివలె, మామ్=నన్ను, అనామంత్ర్య=వీడ్కోలుపక,
వాసభవనాత్=శయగృహమునుండి, ప్రాతఃఏవ=వేకువజాముననే, నిష్క్రాంతా
ఖలు=నిష్క్రమించిన గదా, ఇతి=అని, మే=నాయొక్క, మనః=అంతరంగము,
వ్యాక్షిప్తమ్=కలతచెందింది. తత్=అందుచే, భానుమతీ=భానుమతీదేవి, యత్రస్థా=
ఎచ్చటనున్నదో, తమ్=ఆ, ఉద్దేశమ్=స్థానమును, ఆదేశయ=తెలుపుము. అటు
మార్గము చూపుచునుట.

ఇత ఇత ఇతి :- ఇత ఇతః దేవః = ఇటు ఇటు మహారాజా!-ఇది
రాజమర్యాద. [ఉభౌ=ఇరువురును, పరిక్రామతః=చురుచుందురు]

కంచుకీ : (పునో2వలోక్య, సమ తతో గంధమాఘాఱు) దేవ!
 పశ్య పశ్య! ఏత త్తుహిన కణ శిశిర సమీరణోద్వేల్లిత
 బంధనచ్యుత శేఫాలికా విరచిత కుసుమ ప్రకరమ్,
 ఈషదాలోహిత ముగ్ధవధూ కపోల పాటల లోద్ర
 ప్రసూన విజిత శ్యామల లతాసౌభాగ్యమ్, ఉన్మీలిత
 వకుల కుంద కుసుమ సురభిశీలం, ప్రభాతకాల
 రమణీయమ్ అగ్రతస్తే బాలోద్యానమ్. తదవలోకయతు
 దేవః. తథాహి—

పురణతి :- [పురః=మందునకు, అవలోక్య=చూచి, సమంతతః=
 అన్ని వైపులనుండి, గంధమ్=సువాసనను, ఆఘాయ=పీల్చి] దేవ=మహారాజా!
 పశ్య=పశ్య=చూడుము చూడుము!, తుహిన కణ=మంచుబిందువులతో, శిశిర=
 చల్లనైన, సమీరణ=వాయువుచే, ఉద్వేల్లిత=కుదువబడిన, బంధన=తొడిమల
 నుండి, చ్యుత=జారిపడిన, శేఫాలికా=నిన్నుండి పువ్వులతో, విరచిత=రచింప
 బడిన, కుసుమ ప్రకరమ్=పుష్పాస్త్రరణము కలదియును; “శేఫాలికా తు
 సువహా నిన్నుండి నీలికా చ సా” అని అమరము [2-4-70]. ఈషత్ =
 కొంచెముగా, ఆలోహిత=ఎఱుపెక్కిన, ముగ్ధవధూ=సిగ్గరి పెండ్లికొమార్తె
 యొక్క, కపోల = చెక్కిఁకులవలె, పాటల = లేత యెఱుపులోనున్న, లోద్ర
 ప్రసూన=లొద్దుగఘ్రాతతో, విజిత=జయింపబడిన, శ్యామల లతా=ప్రియంగు
 వల్లికలయొక్క, సౌభాగ్యమ్=సౌందర్యము కలదియును; ఉన్మీలిత=వికసించిన,
 వకుల=పొగడలతోను, కుంద కుసుమ=మొల్లలతోను, సురభి=సుగంధితమై,
 శీతలమ్=చల్లగానున్నదియును, ప్రభాతకాల=ప్రాతఃకాలమునందు, రమణీయమ్=
 మనోజ్ఞముగానున్నదియును, ఏతత్=ఇది, బాలోద్యానమ్=క్రాంత పూదోట; తే=
 నీకు, అగ్రతః=ఎదురు, ఉన్నదనుట. తత్=దానిని, దేవః=మహారాజా, అలోక
 యతు=చూచునుగాక. తథాహి=అవునుగదా!—

ప్రాలేయమిశ్ర మకరంద కరాళకోశైః
పుష్పైస్సమం నిపతితా రజనీప్రబుద్ధైః |
అర్కాంశుభిన్న ముకులోదర సాంద్ర గంధ
సంసూచితాని కమలా న్యలయః పతన్తి || 7

ప్రాలేయేతి :- రజనీప్రబుద్ధైః ప్రాలేయమిశ్ర మకరంద కరాళకోశైః
పుష్పైస్సమం నిపతితాః అశయః అర్కాంశు ...సంసూచితాని కమలాని పతన్తి.

అర్థము :- రజనీ = రాత్రియందు, ప్రబుద్ధైః = వికసించినవియును,
ప్రాలేయ=మంచుతో, మిశ్ర=కలిసిన, మకరంద=పూదేనెతో, ఆ బరువుతో
ననుట, కరాళ=ఓరిగిన లేక నతోన్నతములైన, కోశైః=కోశములుగల, పుష్పైః=
పువ్వులతో, సమమ్=సమానముగా, నిపతితాః=రాలిపడుచున్న, అలయః=
తుమ్మెదలు; అర్క=సూర్యునియొక్క, అంశు=కిరణములతో, భిన్న=వికసించిన,
ముకుల=మొగ్గలయొక్క, ఉదర=కోశములయందలి, సాంద్ర=దట్టమైన, గంధ=
సువాసనతో, సంసూచితాని=తెలియజేయబడిన ఉనికి కలవైన, కమలాని=పద్మము
లను, పతన్తి=నమీపించుచున్నవి. అట్టి పద్మములపై వ్రాలుచున్నవనుట.

సమాసములు :- ప్రాలేయేన మిశ్రః - ప్రాలేయ మిశ్రః చ అసౌ
మకరందశ్చ-ప్రాలేయమిశ్రమకరందః, తేన కరాళాః-ప్రాలేయ మిశ్రమకరంద
కరాళాః కోశాః యేషాం తాని-ప్రాలేయ మిశ్రమకరందకరాళకోశాని-తైః.
రజన్యాం ప్రబుద్ధాని-రజనీ ప్రబుద్ధాని-తైః. అర్కాణాం అంశవః-అర్కాంశవః,
అర్కాంశుభిః భిన్నాః-అర్కాంశుభిన్నాః చ తే ముకుళాశ్చ-అర్కాంశుభిన్న
ముకుళాః. తేషామ్ ఉదరాణి. సాంద్రశ్చాసౌ గంధశ్చ-సాంద్రగంధః. అర్కాంశు
భిన్నముకులోదరాణాం సాంద్రగంధః, తేన సంసూచితాని.

క్రియ : పతన్తి గతౌ-పరస్మై-ప్రథమ. పతతి-పతతః-పతన్తి.

సంధులు :- నిపతితాః+రజనీ-విసర్గలోపసంధి. అర్క+అంశు-
సవర్ణదీర్ఘ. ముకుల=ఉదర-గుణసంధి. కమలాని+అలయః-యణాదేశ.

రాజా : (సమంతాదవలోక్య) వినయంధర, ఇద మహర మముష్మి
న్నవసి రమణీయతరమ్. పశ్య—

జృంభారంభ ప్రవితత దళోపాంతజాలప్రవిష్టైః

హస్తైర్భానోర్మృపతయ ఇవ స్పృశ్యమానా విబుధ్దాః।

స్త్రీభి స్సార్థం ఘనపరిమళస్తోక లత్యైంగరాగా

'ముంచం త్నైతే వికచనలిసీగర్భశయ్యాం ద్విరేఫాః॥ 8

చందస్సు :- వసంతతిలక. “ఉత్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌ గః”

త - భ - జ - జ - గగ
UUU - UU - UU - UU - UU
ప్రాలేయ - మిశ్ర మ - కరంద - కరాళ - కోశైః

వినయంధరేతి :- (సమంతాత్ అవలోక్య=తేరిపారజూచి) వినయం
ధరడా!, అముష్మిన్=ఈ, ఉషసి=ప్రాలేకాలమునందు, ఇదమ్=ఇది, ఈ
చెప్పబోవునదనుట, అవరమ్=మరియొక, రమణీయతరమ్=మిక్కిలి అందమైన
విషయము. పశ్య=చూడుము—

జృంభేతి :- జృంభారంభ . ప్రవిష్టైః భానోః హస్తైః స్పృశ్యమానాః
విబుధ్దాః నృపతయః ఇవ ఏతే ద్విరేఫాః ఘనపరిమళస్తోక లత్యైంగరాగాః స్త్రీభిః
సార్థమ్ వికచనలిసీ గర్భశయ్యాం ముంచన్తి.

అర్థము :- జృంభ=వికాసముయొక్క, అరంభ=ప్రారంభముతో,
ప్రవితత=విస్తృతినిపొందిన, దళ=రేకులయొక్క, ఉపాంత=ముంగొనలు అనునట్టి,
జాల=గవాక్షములనుండి, ప్రవిష్టైః=లోనికి ప్రవేశించిన, భానోః=సూర్యుని
యొక్క, హస్తైః=కరములతో, స్పృశ్యమానాః=తాకబడుచున్నవై; విబుధ్దాః=
మేల్కొల్పుబడిన, నృపతయః ఇవ=రాజులవలె, ఏతే=ఈ, ద్విరేఫాః=తుమ్మెదలు,

ఘన=సాంద్రమైన, పరిమళ=సంభోగముతో, స్తోక=కొంచముగా, లక్ష్య=కనిపించు, అంగరాగాః=మైఖాత కలవై; లేక పుప్పొడి కలవై, సంభోగ సంరంభములో మైఖాత రాలినది రాలిపోగా కొంచముగా మిగిలియున్నదనుట, త్రీభిః సార్థమే=త్రీలతోసహా ఆడుతున్నెదలతో ననుట, వికచ=వికసించిన, నలినీ=పద్మముయొక్క, గర్భ=కర్ణికయనునట్టి, శయ్యామ్=సెజ్జను, ముంచన్తి=విడుచుచున్నవి. (ముచ్చ మోక్షణే).

విశేషములు :- “భాభిర్భానోర్నృపతయః” అను పాఠాంతరమున్నది, భానోః, భాభిః=కిరణములతో—అని అర్థము. కానీ రాజవరముగా నమన్వయించుటకు హస్తైః అను పాఠమే అనుకూలము. పరిమళశబ్దమునకు “సంభోగః స్వాత్పరిమళే” అని వైజయన్తి. కానీ అమరమునందు “విమర్దోత్థే పరిమళో గంధే జనమనోహరే” (1-5-10) అనియున్నది. “సురతాది విమర్దోత్థే మాల్యాదిగంధే, ఘర్షణ సముద్భవే చందనాది గంధే చ, జనానామనోహరే, పరిమళః” అని రామాశ్రమ. సంభోగసమ్మర్దాతిశయమున నలిగిన పుష్పల వాసనను మాత్రమే పరిమళము అనవలె ననుట. ద్వితీయ శబ్దము ద్వారేభా యస్మిన్ శబ్దే అను వ్యుత్పత్తితో భ్రమర శబ్దమును సూచింపగా అది తుమ్మెద అనునర్థమునిచ్చును. ఇట్టిదానిని అనురణన పద్ధతి (ధ్వని తరంగముల పత్ర) అందురు. ఒకప్రక్క యుద్ధము జరుగుచుండగా రారాజునకు ప్రకృతి యందు ఇట్టి సౌందర్యము కనిపించుట ఆతని అనుచితవైఖరిని ఆవిష్కరించుచున్నది.

సమాసములు :- జృంభాయాః ఆరంభః - జృంభారంభః, తేన ప్రవితతాశ్చ తే దళాశ్చ—జృంభారంభప్రవితతదళాః. తేషా ముపాంతాః ఏవ జాలాని—జృంభారంభప్రవితతదళోపాంతజాలాని. తైః ప్రవిష్టాః—జృంభారంభ—ప్రవిష్టాః—తైః, నృణాం పతిః నృపతిః—తే నృపతయః. ఘనశ్చాసౌ పరిమళశ్చ—ఘనపరిమళః. స్తోకం లక్ష్యః—యథాభవతి స తథేతి—స్తోకలక్ష్యః. ఘనపరిమళేన స్తోకలక్ష్యః అంగరాగాః యేషాం తే—ఘనపరిమళస్తోకలక్ష్యంగరాగాః. వికచా చ సా నలినీ చ—వికచనలినీ. తస్మాః గర్భః—వికచనలినీగర్భః—ఏవ శయ్యా—తామ్.

కంచుకీ : దేవ, నన్వేషా దేవీ భానుమతీ సువదనయా తరళికయా
చ పర్యుపాస్యమానా తిష్ఠతి. తదుపసర్పతు దేవః.

సంధులు :- దశ+ఉపాంత-గుణసంధి. ఉప+అంత-లక్ష్య+అంగ
రాగ, జ్యంభ+ఆరంభ, స+అర్థమ్-సవర్ణదీర్ఘ సంధులు. ప్రవిష్టైః+హస్తైః+
భానోః+నృపతయః-రేపాదేశవిసర్గసంధులు. నృపతయః+ఇవ, స్పృశ్యమానాః+
విబుధాః; అంగరాగాః+ముంచన్తి - విసర్గలోపసంధులు. ముంచన్తి+వీతే-
యజ్ఞాదేశసంధి.

చందస్సు :- మందాక్రాంత. “మందాక్రాంతాంబుధిరసనగైర్కో
భినౌ తౌ గయగ్మమ్”. మ భ న త త గ గ-4-6-4

| | | | | | |
|-----------|-------|-----|---------|-------------|-------|
| మ | భ | న | త | త | గగ |
| U U U | U | | U U | U U | U U |
| ముంచంత్యే | తేవిక | చనః | నీ గర్భ | శయ్యాం ద్వి | రేపాః |

అలంకారము :- ఆడ-మగ తుమ్మెదలు పద్మములనుండి వెలువడుట
ప్రకృతము. స్త్రీలతో నృపతులు పడకగదులనుండి వెలువడుట అప్రకృతము.
ఈ రెండిటికి సాదృశ్యము మనోహరముగా కూర్చబడినది. “ఇవ” ఉపమా
వాచకము. “ముంచన్తి”తో ఏకక్రియాన్వయరూపమైన సమానధర్మము ఉపాత్తము.
కావున పూర్ణోపమాలంకారము. “ఉపమా యత్ర సాదృశ్య లక్షీర్గుల్ల సతి ద్వయోః”
ఉపాంతములు అనునట్టి జాలములు, నశినీగర్భము అనునట్టి శయ్య - ఇవి
అనుభయతాద్రూప్యరూపకములు. హస్తములు (కిరణములు) అనునట్టి హస్తము
లతో (చేతులతో) - ఇది శ్లిష్టరూపకము. కావున ఇందలి ఉపమాలంకారము
రూపకానుప్రాణితము.

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, నను=వినుము లేక చూడుము, ఇదిగో
అనుట, ఏషా=ఈ, దేవీ=మహారాజయైన, భానుమతీ=భానుమతీదేవి, సువదనయా=
సువదనతోను, చ=మరియు, తరళికయా=తరళికతోను, పర్యుపాస్యమానా=
సేవింపబడుచున్నదై, తిష్ఠతి=కూర్చున్నది. (“నను” అనునది అభిముఖీకరణార్థక

రాజా : (దృష్ట్వా) ఆర్య వినయంధర! గచ్చ త్వం సాంగ్రామికం
మే రథ ముపకల్పయితుమ్. అహ మప్యేష దేవీం
దృష్ట్వానుపస మాగత ఏవ.

కంచుకీ : ఏష కృతో దేవాదేశః. (ఇతి నిష్క్రాంతః)

సఖి : ప్రియసఖి, అపి స్మృతం త్వయా? (పీలసహి, అవి
సుమరేదం తువ.)

భానుమతీ : సఖి, స్మృతమ్. అద్య కిల ప్రమదపస ఆసీనాయాః
మమాగ్రతః కేనాప్యతిశయిత దివ్యరూపిణా నకులేన

మైన అవ్యయము.) తత్=అందుచే, దేవః=దేవహారాజు, ఉపకల్పతు=సమీపించును
గాక!

దృష్ట్యేతి :- (దృష్ట్వా=చూచి) ఆర్య=మాన్యుడా! వినయంధర=ఓ
వినయంధరుడా! సాంగ్రామికమ్=యుద్ధమునకు అర్హమయిన, మే=నాయొక్క,
రథమ్=అరథమును, ఉపకల్పయితుమ్=సన్నద్ధముచేయుటకు, త్వమ్=నీవు,
గచ్చ=వెడలుము. ఏషః=ఈ, అహమ్ అపి=నేనుకూడ, దేవీమ్=భానుమతీదేవిని,
దృష్ట్వా=చూచి, సంభాషించి అనుట, అనుపదమ్=వెనువెంటనే, పదంపడి
అనుట, ఆగతః ఏవ=వచ్చినవాడనే. నీ వెనుకనే వత్తుననుట.

వీషణతి :- ఏషః=ఈ, దేవాదేశః=రాజాజ్ఞ, కృతః=నెరవేర్చబడినది,
నెరవేర్చబడినట్లే అనుట. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్రమించెను)

ప్రియసఖీతి :- ప్రియసఖి!=నెచ్చెలీ!, త్వయా=నీచేత, అపి
స్మృతమ్=స్మరింపబడినదా? మరచిన స్వప్నవృత్తాంతము జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొంటివా
అనుట. (వాక్యారంభమునందు “అపి” ప్రశ్నార్థకము)

సఖీతి :- సఖి=చెలీ! స్మృతమ్=జ్ఞాపకముచేసికోబడినది. గుర్తు తెచ్చు
కొంటి ననుట. అద్య = నేడు, ప్రమదపసే=అంతఃపురోద్ధానవసమునందు,

అహిశతం వ్యాపాదితమ్. (సహి, సుమరిదమ్. అజ్జ
కిల పమదవణే ఆసీణావ మమ అగ్గదో కేణాని అతిసగ్గద
దివ్వరూపిణా ఇఉలేణ అహిసదం వావాదిదమ్.)

ఉభే : (అపవార్య, ఆత్మగతమ్) శాంతం పావమ్. ప్రతిహత
మమంగళమ్ (ప్రకాశమ్) తతస్తతః. (సంతం పావమ్.
పడిహదం అమంగళమ్. తదో తదో)

భానుమతీ : అతి సంతాపాద్విగ్న హృదయాయా విస్మృతం మయా.
తత్పునరపి స్మృత్వా కథయిష్యే (అదిసందాహోవిగ్గ
హిఅఅవ మవ విసుమరిదం తా పుణో వి సుమరిఅ
కహాగ్నమ్.)

ఆసీనాయాః=కూర్చున్నదానినైన, మమ=నాయొక్క, ఆగ్రతః=ఎట్టయెడట,
అతిశయిత=అతిశయించిన, దివ్వరూపిణా=దివ్యమయినరూపము కలదైన, దేవతా
రూపమును అతిశయించిన అనుట, కేస అపి=ఏదో ఒక, తెలియని అనుట.
నకులేన=ముంగినచే, అహి శతమ్=నూరు పాములు, వ్యాపాదితమ్ కిల=చంప
బడెను సుమా!. ఇచట నకుల శబ్దము పొండవునిగూడ బోధించును. మహదమహా
ద్వివక్షతో రూపము మారునవనరము సంస్కృతమున లేదు. కావున ఇట్టి
చమత్కృతి సుసాధము. “కిల” అనుదానికి “వార్తాసంభావ్యయోః కిల” అని
అమరము. (3-4-254) “కిల శబ్దస్తు వార్తాయాం సంభావ్యానుగయార్థయోః”
ఇతి విశ్వః. “వార్తాయామయచో కిల” ఇతి త్రికాండశేషః.—అని రామాశ్రమి.
వీనిలో అనిష్ట వార్తానూచకముగా ఇచట “కిల”ను సమన్వయించుట ఉచితము.

అపవార్జితి - (అపవార్య—దేవిని తప్పించి, ఆమెకు వినబడకుండ,
ఆత్మగతమ్=తమలో, పావమ్=పాపము, శాంతమ్=శమించునుగాక! అమంగళమ్=
అశుభము, ప్రతిహతమ్=ప్రతిహతమగుగాక. (ప్రకాశమ్=ఆమెకును వినిపించు
నట్లు) తతః తతః=అటుపైని అటుపైని, ఏమయినదనుట.

ఇతి సంతాపేతి :- అతి సంతాప=మిక్కిలి దుఃఖముతో, ఉద్విగ్న=

రాజా : అహో! నేనీ భానుమతీ సువదనాతరళికాభ్యాం సహ
కిమపి మంత్రయమాణా తిష్ఠతి. భవతు. అనేన లతా
జావేనాంతరితః శృణోమి తావదాసాం విశ్రద్ధాలాపమ్.
(ఇతి తథా స్థితః)

సఖి : అలం సంతాపేన. కథయతు ప్రియసఖి. (అలం
సందాకేణ. కహణయ విలసహీ.)

రాజా : కిం ను ఖల్వస్యాః సంతాపకారణమ్. అథవా
అనామంత్ర్య మామిముమద్య వాసభవనా నిష్క్రాంతం
తేతి సమర్థిత ఏవాస్యా మయా కోపః. అయి భానుమతి!
అవిషయః ఖలు దుర్యోధనో భవత్యాః కోపస్య.

కలతచెందిన, హృదయయా=మనస్సు కలదాననైన, మయా=నాచేత, విస్తృతమ్=
మరుదబడినది. తత్=అందుచేత, పునః అపి=మరల, స్మృత్వా=గుర్తు తెచ్చుకొని,
కథయిష్యే=చెప్పెదను.

అహోఇతి :- అహో!=అయ్యారే!, దేవీ=మహారాజయైన, భానుమతీ=
భానుమతీదేవి, సువదనా తరళికాభ్యామ్=సువదనాతరళికలతో, సహ=కూడి,
కిమిఅపి=ఏదో, మంత్రయమాణా=ముచ్చటించుచున్నదై, తిష్ఠతి=కూర్చున్నది.
భవతు=అగుగాక!, అనేన=ఈ, లతా జాలేన=పూదీగల గుంపుతో, అంతరితః=
దాచబడినవాడనై, ఆసామ్=వీరియొక్క, విశ్రద్ధాలాపమ్=స్వేచ్ఛా సంభాషణమును,
తావత్ శృణోమి=విందుచుగాక! (ఇతి=అని, తథా=అట్లు, స్థితః=ఉండెను,
లతలలో దాగెననుట)

అలమితి :- సంతాపేన=విగులుతో, అలమ్=దాలును, దిగులు వీడు
చునుట. ప్రియసఖి=నెచ్చెలి, కథయతు=(తక్కిన స్వప్న కథను) చెప్పుచుగాక!

కి నిర్వృతి :- ఆస్యాః=ఈమెకు, సంతాపకారణమ్=దుఃఖహేతువు,
కింను ఖలు=ఏమైయుండును! అథవా=లేదా; అద్య=నేడు, మామ్=నన్ను, అనా
మంత్ర్య=వీడ్కోల్చక, అలవాటు ప్రకారము “వెళ్ళివత్తును” అని చెప్పి అనుమతిని

కిం కంఠే శిథిలీకృతో భుజలతాపాశః ప్రమాదా స్మయా
నిద్రాచ్ఛేద వివర్తనే వ్యభిచుఖం నాద్వాసి సంభావితా |
అన్యస్త్రీజనసంకథాలఘురహం స్వప్నే త్వయా లక్ష్మీతో
దోషం పశ్యసి కం ప్రియే పరిషన్తోపాలంభయోగ్యే మయి || 9

పొందకయే అనుట, ఇయమ్ = ఈమె, వానభవనాత్ = వడకటింటినుండి,
నిష్క్రాంతా ఇతి=నిష్క్రమించిగది కావున, అస్యాః=ఈమెయొక్క, కోపః=
కోపము, మయా=నాచేత, సమర్థతః ఏవ=సమర్థింపబడినదే. నీడ్కొల్పక
నిష్క్రమించినవ్వడే ఈమె నాపై అరిగినదని గుర్తించితి ననుట. ఆ కోపమునే
సంతాప కారణముగా భావించి పలుకుచున్నాడు. అయి భానుమతి=ఓ భానుమతీ,
దుర్యోధనః=దుర్యోధనుడు, భవత్యాః=నీయొక్క, కోపస్య=కోపమునకు,
అవిషయః ఖలు=అపాత్రుడుగదా!

కిం కంఠ ఇతి .- ప్రమాదాత్ మయా కంఠే భుజలతాపాశః శిథిలీ
కృతః కిమ్? అద్య, నిద్రాచ్ఛేదవివర్తనేషు న సంభావితా అసి కిమ్?, స్వప్నే
త్వయా, అహమ్, అన్యస్త్రీజన సంకథాలఘుః లక్షితః కిమ్?, ప్రియే! పరిజ
న్తోపాలంభయోగ్యే మయి కం దోషం పశ్యసి?

అర్థము :- ప్రమాదాత్=ఏమిరుపాటువలన, మయా=నాచేత, కంఠే=
కంఠప్రదేశమునందలి, భుజలతాపాశః=బాహువల్ల బంధనము, శిథిలీకృతః కిమ్=
విగి సడలించబడినదా ఏమి? నీ విగికొగిలించను పొరపాటున సడలించు పాటి
దోషమునైనను నేను చేసియెరుగ ననుట. అద్య=నేడు, గడచిన రాత్రి యనుట,
నిద్రా=నిద్రురయొక్క, శేద=భంజకములైన, వివర్తనేషు=ఒత్తి గిల్లులలయందు,
అటునిటు దొడ్లుట నిద్రాశేదమనుట, సంభావితా=గౌరవించబడినదానవు, న అసి
కిమ్=కాకపోయితివా? చురుచునయితో నిన్ను సత్కరింపని దోషము చేసితివా?
నిద్రతో కూడ నిన్ను తిరస్కరించియెరుగనే అనుట; స్వప్నే=స్వప్నమునందు,
త్వయా = నీచేత, అహమ్=నేను, అన్య స్త్రీజన=ఇతర వనితాజనముతోడి,
సంకథా=సరససచ్చాసముచేత, లఘుః=అల్పుడనుగా, లక్షితః కిమ్=చూడబడితివా?

(విచిత్ర) అథవా—

అన్యకాంతలతో సరస స్వాపము చేయుట కుద్ర లక్షణము. అట్టివి నాయందు లేదు. ఇక స్వప్నమునందు చూచితివేమో! కలలోనైనను నీకు నేను అట్లు కన్పించియుండనే అనుట. ప్రియే=ఓ ప్రియురాలా! పరిజన=సేవకుడువోలే, ఉపాలంభ=సూషణకు, యోగ్యే=అర్హుడనై, మయి=నావల్లు, కం దోషమ్=వీ దోషగును, పశ్యసి=చూచుచున్నావు?. నేనేమి తప్పు చేసినని అలిగితివి? అనుట.

సమాసములు :- అశిథిః (గాఢః) శిథిః కృతః ఇతి-శిథిశీకృతః. భుజే లతే ఇవ-భుజలతే. భుజలతయోః పాశః భుజలతాపాశః. నిద్రాయాః చేదాః-నిద్రాచేదాః. నిద్రాచేదేషు వివర్తనాని-తేషు. ముఖమ్ అభి-అభిముఖమ్-అవ్యయాభావ. ప్రియః ఏవ జనాః-ప్రీజనాః. అన్యాశ్చ తే-ప్రీజనాశ్చ-అన్య ప్రీజనాః అన్యప్రీజనైః స కథా-అన్యప్రీజన సంకథా. తయా లఘుః ఉపాలంభస్య యోగ్యః-ఉపాలంభయోగ్యః. పరిజనవత్ ఉపాలంభయోగ్యః-తస్మిన్.

సంధులు :- కృతః+భుజ, లక్షితః+దోషమ్-ఉత్వాదేశవివర్తసంధులు. ప్రమాదాత్+మయా-అనునాశికాదేశసంధి. నిద్రా+చేద-తుగాగమవికల్పసంధి. వివర్తనేషు+అభిముఖమ్-యజాదేశ. స+అద్య+అసి-సవర్ణదీర్ఘ. లఘుః+అహమ్-రేఫాదేశవివర్తసంధి. పరిజన+ఉపాలంభ-గుణసంధి.

క్రియ :- 1. అస భువి, పరస్మై, లట్, మధ్యమ-అసి-స్థః-స్థ.
2. దృశిర్ ప్రేక్షణే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
పశ్యసి-పశ్యథః-పశ్యథ

చందస్సు :- శార్దూలము. మ-స-జ-స-త-త-గ. 1-12
సూర్యాశ్చైర్వది మస్సజౌ సతతగాః శార్దూలవిక్రీడితమ్.

విచిత్ర్యేతి :- (విచిత్ర్య=కాగుగా ఆలోచించి) అథవా=లేదా—

ఇయమస్మదుపాశ్రయైకచిత్తా మనసా ప్రేమనిబద్ధమత్సరేణ |
నియతం కుపితాతివల్లభత్వాత్ స్వయముత్ప్రేక్ష్య మపరాధలేశమ్ |

10

ఇయమ్, అస్మదుపాశ్రయైకచిత్తా, మనసా, ప్రేమనిబద్ధమత్సరేణ, నియతమ్, కుపితా, అతివల్లభత్వాత్, స్వయమ్, ఉత్ప్రేక్ష్య మమ, అపరాధలేశమ్.

అన్వయము :- అస్మదుపాశ్రయైకచిత్తా ఇయమ్, ప్రేమనిబద్ధ మత్సరేణ మనసా, అతివల్లభత్వాత్, మమ అపరాధలేశం స్వయముత్ప్రేక్ష్య నియతం కుపితా.

అర్థము :- అస్మత్=నేను, ఉపాశ్రయ=ఆశ్రయముగా కలిగిన, ఏక= అనన్యవిషయమైన, చిత్తా=మనస్సు కలిగిన, : ను మూత్రమే ఆశ్రయించిన మనస్సు కలది అనుట, ఇయమ్=ఈమె, ప్రేమ=అనురాగముతో, నిబద్ధ=పుట్టిన, మత్సరేణ=ఈర్ష్యకలదైన, మనసా=మనస్సుతో, అతివల్లభత్వాత్=అతిశయించిన ప్రేమ వలన - “అభీష్టే అభీష్టితం హృద్యం దయితం వల్లభం ప్రేమమ్” అమర-3-1-53)-; మమ=నాయొక్క, అపరాధలేశమ్=చిన్న తప్పును, స్వయమ్=తనంతానుగా, ఉత్ప్రేక్ష్య=ఊహించి, నియతమ్=నిశ్చయముగా, కుపితా=కోపించినది. లేని తప్పును ఊహించుకొని కుపితయైన దనుట.

సమాసములు :- అహమ్ ఉపాశ్రయః యస్య తత్-అస్మదుపా శ్రయమ్. అస్మదుపాశ్రయం చ తత్ ఏకం చ-అస్మదుపాశ్రయైకమ్, చిత్తమ్ యస్యాః సా-అస్మదుపాశ్రయైక చిత్తా. ప్రేమ నిబద్ధః మత్సరః యస్మిన్ తత్-ప్రేమ నిబద్ధమత్సరమ్-తేన. వల్లభస్య భవః-వల్లభత్వమ్. అతిశయితం వల్లభత్వమ్-అతి వల్లభత్వమ్-తస్మాత్ అపరాధస్య లేశః-అపరాధలేశః-తమ్.

సంధులు :- ఉపాశ్రయ+ఏక-వృద్ధిసంధి. కుపితా+అతి, మమ+ అపరాధ-సవర్ణదీర్ఘ. ప్రేమ+ఈక్ష్య-గుణసంధి.

చందస్సు :- ఔపచ్ఛందసీకము-షష్ఠిషమేఽష్టా సమే కలాస్తాశ్చ సమే స్మర్యాని నిరంతరాః స సమాత్ర పరాక్రితా కలా వైతాలీయేనై రతా గుః పర్యంతే ర్యా తతైవ శేషమాపచ్ఛందసీకం సుధీభిశ్చ తమ్ (వృత్త. 2-13)

తథాపి శృణుమ స్తావత్కిం వక్ష్యతీతి.

ఈ శ్లోకము మాత్రాచ్ఛందస్సులోని వైతాలీయ ప్రభేదములలో నొకటి. విషమపాదములలో (1, 3) ఆరు మాత్రలపైని వరుసగా ర.ల.గ-కూర్చవలెను. సమపాదములలో (2, 4) ఎనిమిది మాత్రలపైని వరుసగా ర.ల.గ-కూర్చవలెను. విషమపాదములలోనుండు తొలి ఆరు మాత్రలు గురులముపుల మిశ్రణముతో నేర్పడవలెనే తప్ప మూడు గురువులో ఆరు లముపులో కారాదు అట్లే సమ పాదములలోనుండు తొలి ఎనిమిది మాత్రలకును మరొక నియమము కలదు. అదేమన-ఓనిలో రెండు, నాలుగు, ఆరు స్థానముల మాత్రలు తృతీయ, పంచమ, సప్తమ స్థానముల మాత్రలతో కలిసిపోరాదు. అనగా ఇవి ఏక గురుకములు కారాదనుట. (విషమాలలో ఆరు మాత్రల నేర్పరచుటకు ఎనిమిది వికల్పములు సమపాదములలో ఎనిమిది మాత్రల నేర్పరచుటకు పదమూడు వికల్పములును— సిద్ధించును.) ఇది సామాన్యముగా వైతాలీయ లక్ష్యము. దీనిలో “ర.ల.గ” లకు బదులు రగణ యగణములను కూర్చుటతో ఔపచ్ఛందసికమేర్పడుచున్నది. తక్కిన నియమములన్నియు సమానము.

6 మాత్రలు | ర | య
1. ఇయమస్మదు | పాశ్రయై | క చిత్తా

8 మాత్రలు | ర | య
2. మనసాప్రేమ ని | బద్ధ మ | తృరేణ (పాదాంత లముపు బచ్చిక గురువు)

6 మాత్రలు | ర | య
3. నియతం కుపి | తాతి వ | ల్లభత్వాత్

8 మాత్రలు | ర | య
4. స్వయముత్ప్రేక్ష్య మ | మాపరా | ధ లేశమ్

తథాపి ఇతి :- తథాపి=అయినప్పటికిని, కిమ్=ఏమి, వక్ష్యతి ఇతి= చెప్పునో, శృణుమః తావత్=విందముగాక.

భానుమతీ : హలా, అహం తతస్తస్య అతిశయిత దివ్యరూపిణో
నకులస్య దర్శనేనోత్సుకా జాతా! (హలా, అహం
తదో తస్య అదిశ్యద దివ్యరూపిణో ణకులస్య దంశణేణ
ఉచ్ఛృత జాతా!)

రాజా : (సవైలక్ష్యమ్) కిం నా మాతిశయిత దివ్యరూపిణో
నకులస్య దర్శనేన ఉత్సుకా జాతా! తత్కిమనయా
పాపయా మాద్రీసుతాసురక్తయా వయమేవం
విప్రలభైః.. (సోత్ప్రేక్షమ్—ఇయమస్మదుపాశ్రయైక
చిత్త-ఇతి పరిత్వా) మూఢ, దుర్యోధన! కులటావిప్ర
లభ్యమాన మాత్మానం బహుమన్యమానోఽధునా కిం
వక్ష్యసి? (కిం కంఠే....ఇత్యాది పరిత్వా, దిశోఽవలోక్య)
అహో! ఏతదర్థ మేవాస్యాః ప్రాతరేవ వికృష్టానాభి
లాషః సఖీదన సంకథాసు చ పక్షపాతః. దుర్యోధనస్తు
మోహనవిజ్ఞాతబంధకీ హృదయసారః క్వాపి పరిభ్రాంతః.
ఆః పాపే! మత్పరిగ్రహపాంసులే!—

హలేత్రి :- హలా=ఓసీ, తతః=అటుపిమ్మట, అతిశయిత=అతిశ
యించిన, దివ్యరూపిణః=దివ్యరూపముకల, సాటిలేని సౌందర్యము కలిగిన
అనుట. తస్య=ఆ, నకులస్య=ముంగినయొక్క (నకులునియొక్క అనియు),
దర్శనేన=దర్శనముతో, ఉత్సుకా జాతా=ఉత్కంఠితురాలనైతివి. ఔత్సుక్యము
నంచారిభావము కావున కామవరవశ అయినదని సుయోధనునికి స్ఫూర్తి.

కిమితి :- (సవైలక్ష్యమ్=సిగ్గుపడుచు) కిమ్ నామ=ఏమేమీ? అతిశయిత
దివ్యరూపిణః=అతిశయించిన దివ్యరూపముకల, నకులస్య=నకులునియొక్క
(నకులముయొక్క) దర్శనేన=అవలోకనముతో, ఉత్సుకా జాతా! =ఉత్కంఠితు
రాలైనదా! తతః=అయినచో మాద్రీసుత=మాద్రీ కొడుకైన నకులునియందు,

తద్భీరుత్వం తవ మమ పురః సాహసా నీదృశాని

శ్లాఘా సాస్మద్వపుషి వినయవ్యత్రమేఽపిష్య రాగః |

తచ్చాదార్యం మయి జడమతౌ చాపలే కోఽపి పంథాః

ఖ్యాతే తస్మిన్వితమసి కులే జన్మ కాలీన మేతత్ || 11

అనురక్తయా=అనురాగముకలదయిన, అనయా=ఈ, పాపయా=పాపాత్మ్యరాలి
చేత, పయమ్=మేము, ఏవమ్=ఇట్లు, విప్రలభ్యాః కిమ్=వంచితలమైతిమా!
(సోత్తేక్షిమ్ = ఎగతాళిగా-ఇయ మస్మదుపాశ్రయైకచిత్తా అను శ్లోకమును,
పరిత్వా=పలికి లేక చదివి) మూఢ, దుర్యోధన!=ఓ మూఢుడా, దుర్యోధనుడా!,
కులటా=జారిణిచేత, విప్రలభ్యమానమ్=వంచించబడుచున్న, ఆత్మానమ్=నిన్ను
నీవు, బహుమన్యమానః=ధన్యుడుగా భావించుకొన్న నాడవు, అధునా=ఇప్పుడు,
కిమ్ వక్ష్యసి=ఏమందువు! (కిం కంఠే-అను శ్లోకమును, పరిత్వా=పరించి,
దిశః అవలోక్య=అన్నివైపులను పరిశీలనగా-చూచి), అహో!=ఓహో!, ప్రాతః
ఏవ = తెల్లవారుజాముననే, అస్మాః = ఈమెకు, వివిక్తస్థాన=నిర్జనస్థలము
యొక్క, అభిలాషః=కోరిక; చ=మరియు, సఖీజన=చెలిమితత్వంతోడి, సంక
థాను=ముచ్చటయందు, పక్షపాతః=అనురాగమును, ఏతద్దర్శమ్ ఏవ=ఇందుకోసమే
నన్నమాట!. దుర్యోధనః తు = ఈ దుర్యోధనుడు మాత్రము, మోహాత్ =
అజ్ఞానమువలన, భానుమతీదేవిపై గల మోహము వలన, అవిజ్ఞాత=తెలియబడని,
బంధకీ=కులబయొక్క, హృదయ=మనస్సుయొక్క, సారః=శత్ర్వముకలవాడై,
క్వ అపి=మరొకవిధముగా, పరిభ్రాంతః=విభ్రాంతుడయ్యెను. కులటా హృదయము
నెరుగలేక నేను ఆమె ప్రాతరేకాంతవాసాభిలాషాదికమును ప్రతనియమముగా
సంభావించి భ్రాంతికి లోనయితి ననుట. ఆః పాపే = ఓసీ పాపాత్మ్యరాలా!,
మత్పరిగ్రహసాంసులే=నా దుష్పత్నీ!, దుర్మార్గురాలవైన నా ఇల్లాలా! అనుట-

తద్భీరుత్వమితి :- మమ పురః తవ తత్ భీరుత్వమ్-సాహసాని
ఈదృశాని; అస్మద్వపుషి సా శ్లాఘా-వినయ వ్యత్రమే అపి ఏషః రాగః; చ
జడమతౌ మయి తత్ ఔదార్యమ్ - చాపలే కః అపి పంథాః; ఖ్యాతే తస్మిన్
వితమసి కులే జన్మ-ఏతత్ కాలీనమ్!

జర్థము :- మమ=నాయొక్క, పురః=ప్రత్యక్షమునందు, తవ=నీ యొక్క (భానుమతి నుద్దేశించి), తత్=ఆ, భీరుత్వమ్=భీతస్వభావము-పరోక్షము నందేమో, ఈదృశాని=ఇటువంటి (వరపురుషసంగమ రూపములైన) సాహసాని=సాహసకృత్యములు. నా యెదుట భీరుత్వము నభియించుచు పరోక్షమునందింత లేసి సాహసములు చేయుచున్న నయవంచకురాలి వనుట. అస్మత్=నాయొక్క, వపుషి=శరీరమునందు, రూపమునందనుట, సా=అటువంటి, క్లాఘా=ప్రశంస, ఏకాంతమునందు భానుమతి చేసిన ప్రశంసలను జ్ఞాపకముచేసికొనుట, వినయ=సీతియొక్క లేక సదాచారముయొక్క, వ్యుత్క్రమే అపి=ఉల్లంఘనమునందు కూడ, ఏషః=ఇటువంటి, రాగః=ప్రేమ, చ=మరియు, జడమతౌ=మందబుద్ధి నైన, మయి=నాయందు లేక నావల్ల, తత్=అంతటి, ఔదార్యమ్=ఉదారత్వము-చాపలే=చంచలత్వమునందు, కః అపి=ఒకానొకవిధమైన, పంథాః=మార్గము. శ్వాతే=సుప్రసిద్ధమయిన, తస్మిన్=అటువంటి, లేక అంతటి, వితమసి=విశుద్ధమైన, కులే=వంశమునందు, జన్మ=పుట్టుక-ఏతత్=ఇటువంటి లేక ఇంతటి, కౌలీనమ్=కుటిలత్వము. పుట్టిన వంశమునకు తగని నింద్యవైఖరియని దెప్పట.

సమాసములు :- మమ వపుః - అస్మద్వపుః-తస్మిన్. వినయస్య వ్యుత్క్రమః-తస్మిన్. జడా మతిః యస్య సః-జడమతిః-తస్మిన్.

సంధులు :- సాహసాని+ఈదృశాని, సా+అస్మత్ - సవర్ణదీర్ఘ సంధులు. క్రమే+అపి-పూర్వరూప. అపి+ఏషః-యణాదేశ. ఏషః+రాగః-తదేతద్విసర్గలోప. తత్+చ-శ్చుత్వసంధి. చ+ఔదార్యమ్-వృద్ధి. కః+అపి-ఉత్తాదేశవిసర్గ-కో+అపి-పూర్వరూప.

అలంకారము :- భీరుత్వము సాహసము, కులీనత-కౌలీనము ఇట్లు పరస్పర విరుద్ధభావముల ఘటన వర్ణింపబడుటనిది విషమాలంకారమగును. “విషమం వర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాననురూపయోః-క్వేయం శరీషమృద్వంగీ, క్వ తావన్మదగజ్వరః”.

సఖ : తతస్తతః (తదో తదో)

శానుమతీ : తత ఉజ్జిత్వా తదాననస్థానం లతామండపం ప్రవిష్టా.
తతస్సోఽపి మా మనుషఃన్నేన లతామండపం ప్రవిష్టః.
(తదో ఉజ్జిత తం ఆసణ్ణట్టాణం లతామండపం పవిత్రా.
తదో సో మం అణుసరంతో ఏవ లతామండపం
పవిత్రో.)

రాజా : అహో! కులటోచితమస్యాః పాపాయాః శాలీనత్వమ్।

చందస్సు :- మందాక్రాంత. మందాక్రాంతా జలది షడగైః మ్హానతా
తాత్ గురూ చేత్. మ-భ-న-త-త-గ-గ, 4-6-4.

| | | | | | |
|---------|-----------|-------|---------|-------|-------|
| మ | భ | న | త | త | గగ |
| U UU | U I I | III | U U I | UU I | UU |
| ఖ్యాతేత | స్మిన్విత | మసికు | లే జన్మ | కాలీన | మేతత్ |

తతఃతతి :- తతః తతః=అటుపిమ్మట అటుపిమ్మట— (ఏమైనది?)

తత ఉజ్జిత్యేతి :- తతః=అటుపిమ్మట, తత్=ఆ, ఆననస్థానమ్=
కూర్చున్న స్థలమును, ఉజ్జిత్వా=విడిచి, లతామండపమ్=లతామండపమును,
ప్రవిష్టా=ప్రవేశించినదానను (ఆనమ్=అయితని), తతః=అంతట, సః అపి=
అతడు కూడ, అదికూడ అనుట, నకులః అపి అనురీతి పుంలింగసారస్య
మంతటను గ్రాహ్యము. మామ్=నన్ను, అనుసరన్ ఏవ=అనుసరించుచునే,
లతామండపమ్ = లతామండపమును, ప్రవిష్టః (అభూత్) = ప్రవేశించెను.
(ప్రవేశించినవాడయ్యెననుట).

అహోఽతతి :- అహో!, అస్యాః=ఈ, పాపాయాః=పాపాత్మురాలి
యొక్క, శాలీనత్వమ్=నిర్లక్ష్యత, కులటా+ఉచితమ్=జాగ్రత్తలకు తగినట్టిది.

యస్మింశ్చిర ప్రణయ నిర్భర బద్ధభావ
మావేదితో రహసి మత్సురతోపభోగః।

తత్రైవ దుశ్చరిత మద్య నివేదయన్తి
హీణాసి పాపహృదయే న సఖిజనేఽస్మిన్ ॥ 12

యస్మిన్నితి :- పాపహృదయే! మత్సురతోపభోగః చిరప్రణయ
నిర్భర బద్ధ భావం యస్మిన్ సఖిజనే రహసి అవేదితః తత్ర ఏవ అస్మిన్ అద్య
దుశ్చరితం నివేదయన్తి న హీణాసి.

ఆర్థము :- పాపహృదయే=ఓ పాపాత్మురాలా!, మత్=నాయొక్క,
సురత+ఉపభోగః=కామక్రీడావిలాసము, చిర=చిరకాలపు, ప్రణయ=ప్రేమతో,
నిర్భర=పరిపూర్ణముగా, బద్ధ=నిండిన లేక కూర్చబడిన, భావమ్=అంతరంగ
మగునట్లు, యస్మిన్=ఏ, సఖిజనే=చెలిమికత్తెలయందు, రహసి=ఏకాంతమున,
అవేదితః = (నివేత) నివేదించబడినదో; తత్ర ఏవ అస్మిన్ = ఆ చెలిమికత్తెల
యందే, అద్య=ఇప్పుడు, దుశ్చరితమ్=దుష్ప్రవర్తనను, నివేదయన్తి=నివేదించు
చున్నదానటై, న హీణాసి=సిగ్గుపడకున్నావు.

సమాసములు :- చిరమ్ ప్రణయః=చిరప్రణయః. నిర్భరం బద్ధః=నిర్భరబద్ధః. చిరప్రణయేన నిర్భరబద్ధః భావః యస్మిన్ తత్. యథా భవతి తత్తతేతి. సురతస్య ఉపభోగః=సురతోపభోగః. మమ సురతోపభోగః. పాపం హృదయం యస్మాః సా=పాపహృదయా=సంబుద్ధా=పాపహృదయే!

సంధులు :- యస్మిన్+చిర=సాగమనంధి. అవేదితః+రహసి=ఉత్పాదేశవిసర్గసంధి. సురత+ఉప=గుణసంధి. తత్ర+ఏవ=వృద్ధి. జనే+అస్మిన్=పూర్వరూప.

క్రియ :- హీ లజ్జాయామ్, పరస్మై, లబ్, మధ్యమ.

హీణాసి-హీణీః-హీణీథ

ఉభే : తతస్తతః (తదో తదో)

భానుమతీ : తతస్తేన సగర్వం ప్రసారిత కరేణాపహృతం మే స్తనాం శుకమ్. (తదో తేణ సగర్వం ప్రసారిత కరేణ అవగహీదం మే తథాంసుఅమ్)

రాజా : (విచింత్య) సగర్వం ప్రసారితకరేణాపహృతం మే స్తనాంశుకమ్. (సక్రోధమ్) అలమతః పరం శ్రుత్వా. భవతు తావత్తస్య పరవనితాస్కందన ప్రగల్భస్య మాద్రీసుత హతకస్య జీవితమ్ అపహరామి. (కించిత్ గత్వా, విచింత్య) అథవా ఇయమేవ తావత్పాపశీలా ప్రథమ మనుశాసనీయా. (ఇతి నివర్తతే.)

ఛందస్సు :- వసంతతిలక. “ఉక్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌ గః”

| | | | | |
|--------|-------|-------|-------|-----------|
| త | భ | జ | జ | గగ |
| U U I | U I I | I U I | I U I | U U |
| హీణాసి | పాపహృ | దయే న | సఖీజ | నే స్మిన్ |

తతస్తతః=అటుపిమ్మట అటుపిమ్మట....?

తతస్తేనేతి :- తతః=ఆ తరువాత, సగర్వమ్=తీవిగా, ప్రసారిత=చాపబడిన, కరేణ=చేయికల్గిన, తేన=(దా) వానిచే (నకులేన), మే=నాయొక్క, స్తనాంశుకమ్=పైట, అపహృతమ్=లాగివేయబడినది లేక తొలగింపబడినది. ఆతడీమె స్తనవల్కలమును తొలగించెననుట.

విచింత్యేతి :- (విచింత్య=ఆలోచించి) తీవిగా చాపబడిన చేయికల్గిన వానిచే (నకులునిచే) నా స్తనాంశుకము అపహృతమైనది. (సక్రోధమ్=క్రోధముతో) అతః పరమ్=ఇంతకుపైని, శ్రుత్వా=విని, అలమ్=చాలును. ఇక తరువాత కథను విన నవసరము లేదనుట. భవతు=అగుగాక! పర వనితా=అన్యకాంతలను, స్కందన=ఘోండుటయందు, ప్రగల్భస్య=చాతుర్యముకలవాడైన, తస్య=ఆ,

ఉభే : తతస్తతః (తదో తదో)

భానుమతీ : తతోఽహమార్యపుత్రస్య ప్రభాతమంగళతూర్యరవ
మిశ్రేణ వారవిలాసిని జన సంగీతశబ్దేన ప్రతిబోధితాఽస్మి.
(తదో అహం అజ్ఞఉత్తస్య పభాదమంగలతూర రవ
మిస్లేణ వారవిలాసిణీజన సంగీదసద్దేణ పడిబోధిదహ్మి.)

రాజా : (సవిత్కమ్) కిం ను ప్రతిబోధితాస్మీతి స్వప్నదర్శన
మనయా వర్ణితం భజేత్. (విచింత్య) భవతు. సఖ
వచనాత్ వ్యక్తిర్భవిష్యతి.

(ఉభే సవిషాదమన్యోన్యం పశ్యతః)

మాద్రీసుత హతకన్య = నీచుడైన నకులునియొక్క, జీవితమ్ = ప్రాణమును
అపహరామి = అపహరింతును. (కించిత్ గత్వా=నాలుగు అడుగులు వేసి,
విచింత్య = మరల ఆలోచించి) అథవా=లేదా; పాపశీలా=పాపాత్మురాలయిన,
ఇయమ్ ఏవ=ఈమెయే, ప్రథమమ్=మున్నందుగా, అనుశాసనీయా=దండింప
దగినది. (ఇతి=అని, నివర్తతే=తిరిగివచ్చును)

తతోఽహమితి :- తతః=తరువాత, అహమ్=నేను, అర్యపుత్రస్య=
పతిదేవునియొక్క (తదుద్దిష్టమయిన అనుబ) ప్రభాత = ప్రాతఃకాలమునందలి,
మంగళ = శుభప్రదములైన, తూర్య = వాద్యములయొక్క, రవ = ధ్వనితో,
మిశ్రేణ=కలిపినట్టి, వారవిలాసినిజన=వారకాంతలయొక్క, సంగీత శబ్దేన=
మేలుకొలుపు పాటల ధ్వనితో, ప్రతిబోధితా అస్మి=మేల్కొల్పబడినదానను
అయితిని. మంగళతూర్య ధ్వనులతో వేశ్యల ప్రభాతగీతములతో రారాజు
మేల్కొనును. ఈ శబ్దములతో భానుమతీదేవికి మెలకువ వచ్చినదనియు కల చెదిరి
పోయినదనియు ననుట.

సవిత్కమితి :- (సవిత్కమ్-తర్కించుకొనునట్లు) కిమ్ ను=
ఏమీ! ప్రతిబోధితాఅస్మి=మేల్కొల్పబడితిని, ఇతి=అని, అనయా=ఈమెచే,

సువదనా : యత్కిమప్యత్రాత్యాహితం తద్భాగీరథీప్రముఖాణాం
నదీనాం సలిలేనాపహితాం, భగవతాం బ్రాహ్మణా
నామప్యాశీమా ఆహుతి హుతేన ప్రజ్వలితేన భగవతా
హుతాశనేన చ నశ్యతు. (ఇం కిం వి పత్య అచ్చాహీదం
తం బాళరహీప్రముహాణం నశణం సలిలేణ అవహారి
ఆదు. భఅవదాణం బ్రహ్మణాణం వి ఆసీసాప ఆహుది
హుదేణ ప్రజ్వలిదేణ భఅవదా హుదానణేణ అణస్సదు)

రాజా : అలం వికల్పేన. స్వప్నదర్శనమేవైతదనయా వర్ణితమ్.
మయా పునర్నందధియా అన్యథైవ సంభావితమ్.

స్వప్నదర్శనమ్=కలలో చూచినది, వర్ణితమ్ భవేత్=వర్ణింపబడినదా! (విచింత్య=ఆలోచించి) భవతు=అగుగాక! సఖీవచనాత్=చెలికత్తై(ల) మాటవలన, వ్యక్తిః భవిష్యతి=స్వప్నము కాగలదు.

(ఉభే=చెలికత్తైలిరువురును, సవిషాదమ్=దిగులుగా, అన్యోన్యమ్=ఒకరి నొకరు, వశ్యతః=చూచుకొందురు)

యత్కిమపిఐతి :- అత్ర=ఈ స్వప్నదర్శనమునందు, యత్ కిమ్ అపి = ఏ కొద్దిపాటి, అత్యాహితమ్=అమంగళమున్నను, మహాభయమున్నను, తత్=అది, భాగీరథీ ప్రముఖాణామ్=గంగ మొదలయిన, నదీనామ్=నదులయొక్క, సలిలేన=జలముతో, అవహ్రియతామ్=పోగొట్టబడునుగాక!, అపి=మరియు, భగవతామ్ = పూజ్యులయిన, బ్రాహ్మణానామ్ = విప్రులయొక్క, ఆశీషా= దీవెన[ల]తో, చ = మరియు, ఆహుతి హుతేన = ఆహుతి హవనముతో, ప్రజ్వలితేన=మండింపబడిన, భగవతా=భగవంతుడైన, హుతాశనేన=అగ్నితో, నశ్యతు=నశించునుగాక. గంగాజలమును చల్లుకొనుటతో, బ్రాహ్మణాశీస్సులతో, హోమములతో డుఃస్వప్నమువలని అనిష్టప్రాప్తి వారింపబడునుగాక అనుట.

అలమితి :- వికల్పేన=స్వప్నమా? నిజమా?—కులటయా? సాధ్యమా? మొదలయిన వికల్పములతో, అలమ్=చాలును, తర్క వితర్కములినక అనవసర

దిష్టార్థశ్రుత విప్రలంభజనితక్రోధాదహం నో గతా
 దిష్ట్యా నో పశుషం రుషార్థ కథనే కించిన్మయా వ్యాహృతమ్ |
 మాం ప్రత్యాయయితుం విమూఢహృదయం దిష్ట్యా కథాంతం గతా
 మిథ్యాదూషితయానయా విరహీతం దిష్ట్యా న జాతం జగత్ || 13

మనుట. అనయా=ఈమెచే, ఏతత్=ఈ, వర్జితమ్=వర్జింపబడినది, స్వప్న
 దర్శనమ్ ఏవ=కలగన్న విషయమే. మందధియా=మందబుద్ధి నైన, మయా పునః=
 నాచేనేమో, అన్యథా ఏవ=వేరొకవిధముగా, అవావ్యమయిన పద్ధతిలో ననుట,
 సంభావితమ్=భావించబడినది.

దిష్ట్యేతి :- దిష్ట్యా అహమ్ అర్థశ్రుత విప్రలంభజనితక్రోధాత్ గతః
 నో; దిష్ట్యా అర్థ కథనే రుషా మయా కించిత్ పరుషం వ్యాహృతమ్ నో; దిష్ట్యా
 విమూఢహృదయం మాం ప్రత్యాయయితుం కథా అంతం గతా; దిష్ట్యా జగత్
 మిథ్యా దూషితయా అనయా విరహీతమ్ న జాతమ్.

అర్థము :- దిష్ట్యా=అదృష్టవశమున, అహమ్=నేను, అర్థం=సగమే,
 శ్రుతం=వినుటచేసిన, విప్రలంభం=భ్రాంతిలో, జనితం=కలిగిన, క్రోధాత్=కోపము
 వలన, గతః=వెడలిపోయినవాడను, నో=కాలేదు. సగమే విని ఆ కోపముతో
 ఇట్లనుండి వెడలిపోకపోవుట మంచిదే అయినదనుట. దిష్ట్యా=దైవవశమున,
 అర్థకథనే=(స్వప్నమునుగూర్చి చెలికత్తెలతో భానుమతీదేవి) సగము చెప్పిన
 స్థితియందు, రుషా=కోపముతో, మయా=నాచేత, కించిత్=ఏదో ఒక, పరుషమ్=
 నిఘోరము, నో వ్యాహృతమ్=పలుకబడలేదు. సగము విని ఆ కోపముతో దేవిని
 నిందించకపోవుట మంచిదే అయినదనుట. దిష్ట్యా=భాగ్యవశమున, విమూఢ
 హృదయమ్=వివేకకూన్యమయిన అంతరంగము కలవాడనైన, మామ్=నన్ను,
 ప్రత్యాయయితుమ్=విశ్వసించజేయుటకు, నాకు విశ్వాసము కలిగించుటకనుట,
 కథా=స్వప్నవృత్తాంతము, అంతమ్=పరిసమాప్తిని, గతా=పొందినది. కడవరకు
 ఆమె చెప్పట (నేను వినుట) మంచిదే అయినదనియు, అట్లుకాక జ్ఞాపకము
 వచ్చుటలేదనియో లేక మరొక అవాంతరమువలననో ఆ కథ సగములోనే ఆగి
 పోయియున్నచో ఆమె శీలమునకు సంబంధించి నా విశ్వాసము భయంకరముగా

భానుమతీ : హలా! కథయ కిమత్ర శుభసూచకమ్. (హలా,
కహే హి కిం వత్త సుహసూఅ అమ్)

సఖి, చేటీ చ : (అన్యోన్యమువలోక్య, అపవార్య) అత్ర నాస్తి.
స్తోమః శుభసూచకమ్. యద్యతాల్లికం కథయిష్యే

నుండెడిదనుట. దిష్ట్యా=దైవవశమున, జగత్=ఈ ప్రపంచము, మిథ్యా
దూషితయా = అసత్యకళంకిని అయిన, అనయా=ఈమెతో, విరహితమ్=
వియుక్తము, న జాతమ్=కాలేదు. ఈమె శీలమును శంకించి దుర్యోధనుడు
పరుషముగా మాటలాడియున్నచో భానుమతీదేవి ప్రాణత్యాగము చేసియుండెడిది.
అట్లు అసత్యమయిన అవవాదుకు గురియై దేవి ఈ ప్రపంచమును విడిచిపోయెడు
దురవస్థ తప్పిపోవుట నిజముగా నా భాగ్యవిశేషమనుట.

సమాసములు :- అర్థం శ్రుతమ్—అర్థశ్రుతమ్. అర్థశ్రుతేన
విప్రలంభః—అర్థశ్రుతవిప్రలంభః. తేన జనితః, అర్థశ్రుత విప్రలంభజనితశ్చాసౌ
క్రోధశ్చ—అర్థశ్రుత క్రోధః—తస్మాత్. కథనస్య అర్థమ్—అర్థకథనమ్—తస్మిన్.
విమూఢం హృదయం యస్య సః — విమూఢహృదయః — తమ్. కథాయాః
అంతమ్—కథాంతమ్.

సంధులు :- దిష్ట్యా+అర్థ, రుషా+అర్థ, కథా+అన్తమ్, దూషితయా+
అనయా—సవర్ణదీర్ఘసంధులు. గతః+దిష్ట్యా—ఉత్త్వాదేశవిసర్గసంధి. కించిత్+
మయా—అనునాశికాదేశసంధి. వి+అహృతమ్—యజాదేశసంధి.

చందస్సు :- శార్దూలవిక్రీడితము. మ—స—జ—స—త—త—గ. 1-12

హలేతి :- హలా!=ఓసీ!, అత్ర=ఈ స్వప్నమునందు, శుభసూచకమ్=
మంగళసూచకము, కిమ్=ఏమిటో, కథయ=చెప్పుము.

అన్యోన్యమితి - (అన్యోన్యమ్=వరస్పరమును, అవలోక్య=చూచుకొని,
అపవార్య=భానుమతీదేవిని తప్పించి, ఆమెకు వినబడకుండుటను హస్తముద్రతో

తత్త్రియసఖ్యా అపరాధినీ భవిష్యామి. న ఏవ
 స్నిగ్ధోఽనో యః పృష్ఠః పరుషమపి హితం భణతి.
 (ప్రకాశమ్) సఖ! సర్వమేవైత దశుభ నివేదనమ్.
 తద్దేవతానాం ప్రణామేన ద్విజాతిజన ప్రతిగ్రహేణ
 చాంతర్యాతమ్. న ఖలు దంష్ట్రీణో నకులస్య వా
 దర్యన మహితతవధం చ స్వప్నే ప్రశంసంతి విచక్షణాః.
 (ఏత్య ణ్ఠి త్తో అం వి సుహసూఅలమ్. జఇ ఏత్థ
 అలీఅం కహిస్సం తా పిఅసహీప అవరాహిణీ
 భివిస్సమ్. సో ఏవ్వ సిఁద్ధో జణో జో పుచ్చిదో
 పరుసం వి హిదం భణాది. సహీ సవ్వం ఏవ్వ ఏదం
 అసుహా నివేదణం. తా దేవదాణం పణామేణ
 దుజాదిజణ పడ్డిగ్రహేణ అ అంతరీఅదు. ణ మా
 దాఢిణో ణడలస్స వా దంసణం అహిసదవహం అ
 సీవిణప పసంసంతి విఅత్థణాట.)

(-వతాకహస్తేనావవార్య-) అభినయించుచు ప్రేక్షకులకు వినిపించునట్లు చెలి
 కత్తెలు తమలోతాము సంభాషించుకొనిరనుట.) అత్ర=ఈ స్వప్నమునందు,
 స్తోకమ్ అపి=కొంచెమయినను, స్వల్పముగానైనను అనుట, శుభసూచకమ్=
 మంగళసూచకము, న అస్తి=లేదు. అత్ర=ఈ విషయమున, అలీకమ్=
 అసత్యమును, లేని శుభమును ఉన్నట్లుగా ననుట, యది కథయిష్యే=చెప్పుదునేని,
 ప్రియసఖ్యాః=నెచ్చెలికి, అపరాధినీ=అపరాధముచేసిన దానను, భవిష్యామి=
 అయిపోదును. యః=ఎవడు, పృష్ఠః=అడుగబడినవాడై, పరుషమ్ అపి=నిష్ఠుర
 మయినదయినను, హితమ్=హితమును, మేలుకూర్చుదాని ననుట, భణతి=
 చెప్పనో, సః ఏవ=అతడే, స్నిగ్ధః జనః=స్నేహితుడు. [ప్రకాశమ్=భానుమతికి
 కూడా వినిపించునట్లు ప్రకాశముగా, వతాకహస్తమును తొలగించి యనుట]
 సఖి=చెలీ!, ఏతత్=ఈ కల, సర్వమ్=మొత్తము, అశుభనివేదనమ్=అమంగళ
 నిర్దేశకమే. తత్ = అందుచేత, దేవతానామ్ = దేవతలకు, ప్రణామేన =

రాజా : అవితథమూహ సువదనా. నకులేన పన్నగశతవధః
స్తనాంశుకాపహరణం చ నియతమనిష్ఠోదర్కం తర్క-
యామి.

పర్యాయేణ హే దృశ్యస్తే స్వప్నాః కామం శుభాశుభాః!
శతసంఖ్యా పునరియం సానుజం స్పృశతీవ మామ్॥ 14

మొక్కుటతోను, చ=మరియు, ద్విజాతి జన=బ్రాహ్మణులకు, ప్రతిగ్రహేణ=
దానముతోను, ధనధాన్యాది భూరిదక్షిణలిచ్చుటతో ననుట, అంతర్యతామ్=శమింప
జేయబడునుగాక!, స్వప్నే=స్వప్నమునందు, దంష్ట్రీణః శా=వరాహముయొక్క
గాని, నకులస్య వా=ముంగినయొక్కగాని, దర్శనమ్=దర్శనమును, చ=మరియు,
అహిశత వధమ్ వా=నూరు పాముల చంపుటనుగాని, విచక్షణాః=పండితులు,
స్వప్నఫల నిర్ణాయకులనుట, న ప్రశంసన్తి ఖలు=శుభసూచనగా మెచ్చుకొనరు
గదా! ఇది దుఃస్వప్నమేకాని సుస్వప్నము కాదనుట.

అవితథమితి :- సువదనా = ఈ సువదన, అవితథమ్=నత్యము,
అహ=పలికెను, నకులేన=ముంగినచేనైన, పన్నగ శత వధః=నూరు పాముల
సంహరణము, చ=మరియు, స్తనాంశుకాపహరణమ్=కుచవల్క్కుల-అహరణము,
నియతమ్=అనివార్యముగా, తప్పక అనుట, అనిష్ఠోదర్కమ్=అమంగళకరము
(అని), రాబోవుకాలమున జనుగబోవు విపత్తికి సూచకము అనుట-తర్కయామి=
చావించుచున్నాను. (ఉదర్కః ఫలముత్తరమ్-అమర 2-8-29)

పర్యాయేణోతి :- కామం, శుభాశుభాః, స్వప్నాః, పర్యాయేణ,
దృశ్యస్తే, హి; పునః, ఇయమ్, శతసంఖ్యా, సానుజం, మాం, స్పృశతి ఇవ.

ఆర్థము :- కామమ్=ఏమయినప్పటికిని, శుభ+అశుభాః=మంగళమును
అమంగళమును కల్గించునట్టి, స్వప్నాః=కలలు, పర్యాయేణ=ఒకదాని వెనుక
నొకటిగా, క్రమముతో ననుట, దృశ్యంతే హి = కాంచబడుచున్నవి కదా!.
దుఃస్వప్నములును సుస్వప్నములును వచ్చుట సహజమే అనుట, పునః=కానీ,

(వామాక్షి స్పృందనం సూచయిత్వా) ఆః! మహాపి నామ
దుర్యోధనస్య అనిమిత్తాని హృదయక్షోభ మావేదయన్తి.
(సావష్టంభమ్) అథవా భీరుజన హృదయ ప్రకంపనేషు కా గణనా,
దుర్యోధనస్యైవం విధేషు. గీతశ్చాయ మర్థోఽంగిరసా—

ఇయమ్=ఈ (స్వప్నమునందలిదనుట), శతసంఖ్యా = నూరు అంకె (వన్నగ
శతము), సానుజమ్=సోదరులతో కూడిన, మామ్=నన్ను (నూరుగురమైతిమనుట),
స్పృశతి ఇవ=సోకుచున్నట్లున్నది. నాకు అన్వయించుచున్నట్లున్నదనుట.

సమాసములు :- శుభాశ్చ తే అశుభాశ్చ=శుభాశుభాః. శతం సంఖ్యా—
శతసంఖ్యా. అనుజైః సహితః—సానుజః—తమ్.

క్రియ :- దృశో ప్రేక్షణే కర్మణి—ఆత్మనే పదము—లట్. దృశ్యతే—
దృశ్యేతే—దృశ్యంతే. స్పృశ్ పరస్మై, లట్—స్పృశతి—స్పృశతః—స్పృశన్తి.

సంధులు :- శుభ+అశుభాః, స+అనుజమ్, స్పృశతి+ఇవ—సవర్ణ
దీర్ఘ. పునర్+ఇయమ్.

చందస్సు :- పథ్యావక్త్రము—యుజోర్జేన సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రం
ప్రకీర్తితమ్.

వామాక్షితి :- (వామ+అక్షి+స్పృందనమ్=ఎడమకన్ను అదురుటను,
సూచయిత్వా=చూపించి, అభినయించి అనుట. ఇది కష్టసాధ్యము. ఇట్టియెడ
“ఇదియేమి ఎడమకన్ను అదురుచున్నది” వంటి మాటతో సూచించుట పరిపాటి)
ఆః=అరే! అనిమిత్తాని=అపశకునములు, దుర్యోధనస్య=దుర్యోధనుడనైన,
మమ అపి నామ=నాకు కూడ, హృదయక్షోభమ్=హృస్తాపమును, ఆవేదయన్తి=
కలిగించుచున్నవే! (ఈ వాక్యమును కాకుపుతో నుచ్చరింపవలెను)
(సావష్టంభమ్=నిబ్బరముగా), అథవా=అయినను, భీరుజన=పిరికివారియొక్క,
హృదయ=చిత్తములను, ప్రకంపనేషు=వణికించునట్టి, ఏవం విధేషు=ఇటువంటి
విషయములందు, దుర్యోధనస్య=దుర్యోధనునికి, కా గణనా!=లెక్కయేమి! ఇట్టి

గ్రహాణాం చరితం స్వస్మాదనిమిత్తా న్యుపయాచితమ్ |
ఫలన్తి కాకతాలీయం తేభ్యః ప్రాజ్ఞా న విభ్యతి || 15

వానిని లెక్కింపబనిలే దనుట. అయమ్=ఈ, అర్థః=భావమే, అంగిరసా= అంగిరసునిచే (జ్యోతిఃశాస్త్రవేత్త) గీతః చ=చందోబద్ధము గావింపబడినదికూడ. ఈ విషయమునే అంగిరసమహర్షికూడ చెప్పెననుట.

గ్రహాణామితి :- గ్రహాణాం చరితమ్, స్వప్నః, అనిమిత్తాని, ఉపయాచితమ్, కాకతాలీయమ్ ఫలన్తి. ప్రాజ్ఞాః తేభ్యః న విభ్యతి. (వభ్యా వత్త్రిం ఫండః)

అర్థము :- గ్రహాణామ్ = గ్రహములయొక్క లేక సక్షత్రముల యొక్క, చరితమ్=గతి, గ్రహచారమునుట, స్వప్నః=కల, అనిమిత్తాని= అవశకునములు, ఉపయాచితమ్ = బలిప్రదానము—ఇవి, కాకతాలీయమ్ = యాదృచ్ఛికముగా, ఫలన్తి = ఫలించుచున్నవి. ప్రాజ్ఞాః = బుద్ధిమంతులు, తేభ్యః=అవశకున దుఃస్వప్నాదులవలన, న విభ్యతి=భయపడరు. “అనిమిత్తై త్పాతికం తథా” అని రెండవ పాదమునకు పాఠాంతరము కన్పించుచున్నది. తథా=అట్లే, అనిమిత్త+బౌత్పాతికమ్=అవశకునము, ప్రచండవాయువు మొదలయిన ఉపద్రవము అని అర్థము. తథా అను వర్తపదముండుట, ఉపద్రవమునకు కాకతాలీయత్వము కుదురకపోవుట కారణముగా ఈ పాఠాంతరముకన్న పై పాఠమే సమంజసమనిపించుచున్నది.

సంధులు :- స్వప్నః+అనిమిత్త—ఉత్పాదేశసంధి. స్వప్నో+ అనిమిత్త—పూర్వరూపసంధి. అనిమిత్తాని+ఉప—యణాదేశ.

సమాసములు :- అనిమిత్తాని చ బౌత్పాతికం చ తేషాం సమాహారః అనిమిత్తైత్పాతికమ్. కాక ఇవ తాళమివ—కాకతాళమ్. కాకతాళమివ— కాకతాలీయమ్.

క్రియ :- ఇ ఖీ భయే-లట్-వరన్మై-విభేతి-విభితః/విభీతః-విభ్యతి. ఫల-నామధాతువు-లట్-వరన్మై-ఫలతి-ఫలతః-ఫలన్తి.

తద్భానుమత్యాః స్త్రీస్వభావసులభా మలీకాశంకా
మనయామి.

భానుమతీ : హలా సువదనే! షశ్య— తావ దుదయగిరి శిఖరాంతరిత
ముక్త రథవరో విగలిత సంధ్యారాగ ప్రసన్న దురలోక
మండలో జాతో భగవాన్ దివసనాథః. (హలా
సువలనే, పేళ్ళ దావ ఉదయగిరి సిహరంతరిత విముక్త
రథవరో విలలిల సంధ్యారా అప్పసన్త దురలోక
మండలో జాదో భలవం దివసనాహా!))

సఖి : సఖి! రోసానిత కనక వత్ర సదృశేన లతాజాలాంతరోప
హిత కిరణ నివహేన పింజితోద్యాన భూమిభాగో
దుఃప్రేక్షణీయో భగవాన్ సహస్రరశ్మిః సంవృత్తః.

తదీతి :- తత్=అందుచేత, భానుమత్యాః=భానుమతీదేవియొక్క, స్త్రీ
స్వభావ సులభామ్ = స్త్రీల స్వభావముచుండు తరచుగా కనిపించునట్టి, అలీకా
శంకామ్=అనత్యమయిన భీతిని, ఏమేమో ఊహించుకొని భయపడిపోవుట స్త్రీ
స్వభావమనుట, అపనయామి=తొలగింతును.

హలేతి :- హలా సువదనే! = ఓసీ సువదనా!, షశ్య=చూడుము—
ఉదయగిరి = తూర్పుకొండయొక్క, శిఖర = కొనలచేత, అంతరిత = ముందు
దాచబడినదై, ముక్త=అటుపిమ్మట విడువబడినదైన, రథవరో=ఉత్తమ రథము
కలవాడును, విగలిత=కారిపోయిన, సంధ్యారాగ=తొలిసంజకాంతులతోనైన,
ప్రసన్న=ప్రకాంతి కలదగుటచే, ప్రాతస్సంధ్యలోని ప్రకాంతి తొలగిపోవుటచే
ననుట, దురలోక=దుర్నిరీక్ష్యమయిన, మండలం=బింబము కలవాడుగా, భగవాన్=
భగవంతుడయిన, దివసనాథః=సూర్యుడు, జాతః=అయ్యెను. ప్రాతఃకాలము
గడచి మధ్యాహ్నమగుచున్న దనుట.

సఖీతి :- సఖి=ఓ చెల్లీ!, రోసానిత=నికపోవలముపై పదనుపెట్టబడి,
కనక వత్ర=బంగారు వత్రములతో, సదృశేన=సాటివచ్చునట్టి, లతాజాల....

తత్సమయస్తే లోహిత చందన కుసుమ గర్భేణార్యేణ
పర్యపస్థాతుమ్. (సహి, రోసాణిద కణిపత సరిసే
లదాజాలంతరోపహిద కిరణ నివహేణ పింజరితోజ్జాణ
భూమిభాట దుష్పేక్షణిజ్ఞో భావం సహస్రరస్మీ సంపుత్తో.
తా సమట దే లోహిద చందన కుసుమ గర్భేణ అగ్నేణ
పజ్జవట్టాదుమ్.)

భానుమతీ : హంజే తరలికే, ఉపనయ మేఽర్ఘ్యభాజనం యావద్భగ
వతః సహస్రరశ్మేః సపర్యాం నిర్వర్తయామి. (హంజే
తరలిసీ, ఉవణేహి మే అగ్న్యభాజనం జావ భావదో
సహస్ర రస్మిణో సవరితం నివృత్తేమి)

చేటి : యద్దేవ్యాజ్ఞాపయతి. (జం దేవీ ఆణవేది)
(ఇతి నిష్కాంతా)

నివహేన, లతా జాల=తీగెలయొక్క, అంతర=మధ్యభాగమునుండి, ఉపహిత=
వడుచున్న, కిరణ=కిరణములయొక్క, నివహేన=సమూహముతో, పింజరిత=
సువర్ణకాంతిమయము గావింపబడిన, ఉద్భాస భూమిభాగః = వనప్రదేశము
కలవదైన, భగవాన్=భగవంతుడైన, సహస్రరశ్మిః=వేవెలుగు, దుష్పేక్షణీయః=
చూడశక్యముగానివాడు, సంపుత్తః=అయినాడు. తత్=అందుచేత, లోహిత
చందన=ఐఱ్ఱ చందనము, కుసుమ=పువ్వులు, గర్భేణ=గర్భమునందు కలదయిన.
వీనితో కూడినదయిన అనుట, అర్హ్యేణ=పూజాద్రవ్యముతో, పర్యపస్థాతుమ్=
అర్చింప నిల్చుటకు, తే=నీకు, సమయః=ఇది తగిన సమయము.

హంజఇతి :- హంజే తరలికే=ఓ తరలికా!, అర్ఘ్యభాజనమ్=పూజా
ద్రవ్యముల పాత్రను, మే=నాకు, ఉపనయ=తెమ్ము, భగవతః=భగవంతుడయిన,
సహస్రరశ్మేః=సూర్యునియొక్క, సపర్యామ్=అర్చనను, నిర్వర్తయామి=
కావించును.

యదీతి :- యద్దేవీ ఆజ్ఞాపయతి=మహారాజ్ఞి ఆజ్ఞాపించినట్లే- (ఇతి=
అని, నిష్కాంతా=నిష్క్రమించినది)

రాజా : అయమేవ సాధుతరోఽవసరః ప్రియాసమీపముపగంతుమ్.
(ఇతి ఉపసర్పతి)

(ప్రవిశ్య)

చేటి : భట్టిని, ఇదక్షర్వ్యభాజనమ్. తన్నిర్వర్త్యతాం భగవతః
సహస్ర రక్తేః సపర్యా. (భట్టిణి, ఏదా అగ్గభాజనమ్.
తా నివ్వట్టిచదు భాజనదో సహస్సరస్సిణో సవతిత.)

సఖి : (విలోక్య ఆత్మగతమ్) కథం మహారాజ ఆగతః. హస్త
జాతో అస్య నియమభంగః. (కహం మహారాజ
ఆలదో. హస్త జాదో నేణిమభంగో.)

(రాజా ఉపసృత్య సంజ్ఞయా పరిజనముత్సార్వ స్వయమే
వార్ష్య పాత్రం గృహీత్వా దదాతి)

అయమేవేతి :- ప్రియా = ప్రియురాలైన భానుమతీదేవియొక్క,
సమీపమ్=దగ్గరకు, ఉపగంతుమ్=చేరుటకు, అయమ్ ఏవ=ఇదే, సాధుతరః=
మిక్కిలి అనువయన, అవసరః = సమయము. (ఇతి = అని, ఉపసర్పతి=
సమీపించును.)

(ప్రవిశ్య=తరళిక మరలివచ్చి)

భట్టినితి :- భట్టిని = స్వామిని! అర్వ్యభాజనమ్ = పూజాపాత్ర,
ఇదమ్=ఇదిగో, భగవతః=భగవంతుడైన, సహస్ర రక్తేః=సూర్యునియొక్క,
సపర్యా=సమర్పన, నిర్వర్త్యతామ్=నిర్వర్తింపబడుచుగాక.

విలోక్యేతి :- (విలోక్య = చూచి, ఆత్మగతమ్ = తనలో) కథమ్=
ఎట్టా, మహారాజః=మహారాజు, ఆగతః=వచ్చెనా! వచ్చినాడా అనుచు, కాకు
స్వరముతో ఆశ్చర్యము. హస్త = అయ్యో!, అస్యా=ఈమెకు భానుమతీదేవి
కనుట, నియమభంగః=వ్రతభంగము, జాతః=అయినది.

(రాజేతి :- రాజా=దుర్యోధనుడు, ఉపసృత్య=సమీపించి, సంజ్ఞయా=

భానుమతీ : (దినకరాభిముఖభూత్వా) భగవన్, అంబరమహాసర
 ఏకసహస్రపత్ర, పూర్వదిశా వధూ ముఖమండల
 కుంకుమ విశేషక, సకలభువనైక రత్నప్రదీప యదత్ర
 స్వప్నదర్శనే కిమప్యత్యాహితం తద్భగవతః ప్రణామేన
 సభాతృకస్యార్యపుత్రస్య కుశలపరిణామి భవతు.
 (అర్ఘ్యం దత్త్వా) హంజే తరలికే, ఉపనయ మే
 కుసుమాని. అపరాసా మపి దేవతానాం సపర్యాం
 నిర్వర్తయామి. [హస్తా ప్రసారయతి] [భవలం,
 అంబరమహాసరేక్క సహస్రపత్ర, పువ్వదినా వహూ
 ముహమండల కుంకుమ వినేసల, సలల భువనైక్క
 రలణప్పదీవ, జు ఏత్థ సనిణ అదంసణే కిం వి అచ్చా
 హిదం తం భలవదో పణామేణ సభాదుఅస్స అజ్జఉత్తస్స
 కుసలపరిణామి హోదు. హంజే తరలికే, ఉవణేహి మే
 కుసుమా ఇం. అవరాణం వి దేవదాణం సవరిలం
 ణివ్వటేమి.)

చేసన్నతో, పరిజనమ్=చేటికను నభిని, ఉత్సార్వ=తప్పించి, స్వయమ్ ఏవ=
 తనకుతానే, అర్ఘ్యపాత్రమ్=పూజాద్రవ్యముల ధాజమును, గృహీత్వా=తీసికొని,
 దదాతి=దేవికి అందించును)

దినకరేతి :- (దినకర=సూర్యునకు, అభిముఖీభూత్వా=అభిముఖురాలై)
 భగవన్=ఓ భగవంతుడా!, అంబర=అకాశమనునట్టి, మహాసరః=గొప్ప సరో
 వరమునందలి, ఏక=అద్వితీయమైన, సహస్రపత్ర=పద్మమా! (సరస్ శబ్దము.
 సరః+ఏక=విసర్గలోపసంది) పూర్వదిశా = పూర్వు దిక్కు అనునట్టి, వధూ=
 పెండ్లికూతుయొక్క, ముఖమండల=ముఖమండలమునందలి, కుంకుమవిశేషక=
 కుంకుమాలంకారమా! బొట్టువంటివాడా! అనుట. సకల=సమస్తమయిన, భువన=
 లోకములకును, ఏక = ఒక్కటే అయిన, రత్నప్రదీప = మణిదీపమా!,

[రాజా పుష్పాణ్యుపనయతి. స్పర్శసుఖమభినీయ చ
కుసుమాని భూమా పాతయతి.]

భానుమతీ : [సరోషమ్] అహో ప్రమాదః పరిజనస్య (పరివృత్త్య,
దృష్ట్వా, ససంభ్రమమ్) కథ మార్కపుత్రః! [అహో
పమాదో పరిఅణస్స. కహం అజ్ఞ ఉత్తో.]

రాజా : దేవి, అనిపుణః పరిజనోఽయమేవం విధే సేవావకాశే

తైలాదికముతో పనిలేకుండ ముల్లోకములకును వెలుగునిచ్చువాడనుట. అత్ర=
ఈ, స్వప్నదర్శనే=కలయందు, కిమపి=ఏదయినను, అత్యాహితమ్=అమంగళ
ముచ్చిచో, తత్ = అది, భగవతః = భగవంతుడవయిన నీకు, ప్రణామేన =
మ్రొక్కుటతో, సభ్రాతృకస్య=సోదరసహితుడయిన, అర్యపుత్రస్య=దుర్యో
ధనునకు, కుశల పరిణామి=కుథ పరిణామము కలదిగా, మంగళప్రదముగాననుట,
భవతు=అగుగాక! (అర్హ్యమ్=అర్హ్యమును, దత్త్వా=ఇచ్చి, హంజే తరళి=
ఓసీ తరళికా!, మే = నాకు, కుసుమాని = పువ్వులను, ఉపనయ = ఇమ్ము.
అవరాసామ్=తక్కిన, దేవతానామ్ అపి=దేవతలకుకూడ సవర్యామ్=సేవను,
నిర్వర్తయామి=నిర్వర్తింతును. (హస్తా=చేతులను, ప్రసారయతి=పువ్వులకై
చాపును)

(రాజా=దుర్యోధనుడు, పుష్పాణి=పువ్వులను, ఉపనయతి=అందించును.
స్పర్శసుఖమ్=మగని స్పర్శ సుఖమును, అభినీయ=అభినయించి, చ=అది
కారణముగా, కుసుమాని=పువ్వులను, భూమా=నేలపై, పాతయతి=వడవేయును.)

సరోషమితి :- (సరోషమ్ = కోవముగా), పరిజనస్య = సేవక
సమూహముయొక్క, ప్రమాదః = నిర్లక్ష్యము లేక ఏమరుపాటు, అహో=
ఆశ్చర్యము!. ఇంతకు ముందెన్నడును లేని ఇట్టి నిర్లక్ష్యవైఖరికి ఆమె ఆశ్చర్య
పోయె. (పరివృత్త్య=ప్రక్కకు తిరిగి, దృష్ట్వా=(రాజును) చూచి, ససంభ్రమమ్=
కంగుర్రుగా) కథమ్ అర్యపుత్రః!=ఏమీ స్వామియా!

దేవీతి :- దేవి=ఓ దేవీ!, అయమ్=ఈ, పరిజనః=సేవకుడు, ఏవం

తత్ ప్రభవత్యత్రానుశాసనే దేవీ.

[భానుమతీ లజ్జాం నాటయతి]

రాజా : అయి ప్రియే!—

వికిర ధవళదీర్ఘాపాంగసంసర్పి చక్షుః

పరిజన పథవర్తిన్యత్ర కిం సంభ్రమేణ!

స్మితమధురముదారం దేవి మామూలపోచ్చైః

ప్రభవతి మమ పాణ్యోరంజలిః సేవితం త్వామ్॥ 16

విదే=ఇటువంటి, సేవావకాశే=సేవా విషయమునందు, అనిపుణః=నేర్పరికాడు. (పుంలింగమయిన పరిజన శబ్దము సేవికా సేవకులకు బోధకము. కావుననే చేటికనుద్దేశించి పరిజనస్య అని భానుమతీదేవి యనుటయు, ఆ మాటను పుంలింగతనుబట్టి తనకు అన్వయించుకొని దుర్యోధనుడు అందుకొనుటయు జరిగినది.) తత్=అందుచేత, అత్ర=ఈ విషయమున, అనుశాసనే=శిక్షించుట యందు, దేవీ=మహారాజ్ఞి, ప్రభవతి=అర్హురాలగుచున్నది. నన్ను శిక్షింపదగు ననుట.

(భానుమతీ=రాణి, లజ్జామ్=సిగ్గును, నాటయతి=అభినయించును.) అయి ప్రియే!=ఓ ప్రేయసీ!

వికిరేతి :- పరిజన పథవర్తిని, అత్ర, ధవళదీర్ఘాపాంగసంసర్పి, చక్షుః, వికిర, సంభ్రమేణ, కిమ్! హే దేవి, స్మితమధురమ్, ఉదారమ్, ఉచ్చైః, మామ్, ఆలప. మమ పాణ్యోః అంజలిః త్వామ్ సేవితమ్ ప్రభవతి.

అర్థము :- పరిజన పథవర్తిని = సేవక వద్దతియందు వర్తించు స్వభావము గలవాడనైన, అత్ర=ఈ నాయందు, ధవళ=స్వచ్ఛమైనట్టియు, దీర్ఘ=పొడవైనట్టియు, అపాంగ=కొనగంటిని, సంసర్పి=తాకునట్టి, నేత్రమ్=చూపును, వికిర=ప్రసరింపుము. ఈ సేవకుని మన్నించి క్రిగంట చూడు మనుట. సంభ్రమేణ=తొట్రుపాటుతో, కిమ్=ఏమి పని?, కంగారుపడవలధనుట,

భానుమతీ : ఆర్యపుత్ర, అభ్యవృజ్ఞతాయాస్త్యయాఽస్తి మే కస్మిన్నపి

దేవి=ఓ దేవీ!, స్మితమధురమ్=విఘనవ్యుతో అందమయినదియు, ఉదారమ్=మనోహరమయినదియునగునట్లు, ఉచ్చైః=స్పష్టముగా, మామ్=నన్ను, ఆలవ=వలుకుము. తౌట్రుపాటును వదలి విఘనవ్యులు చిందించుచు అందముగా నాతో వలుకుమనుట; మమ=నాయొక్క, పాణ్యోః=చేతులయొక్క, అంజలిః=సంపుటి, త్వమ్ = నిన్ను, సేవితుమ్ = సేవించుటకు, ప్రభవతి = అర్హమగుచున్నది. “సేవితుం త్వమ్” అనుటకు బదులు “త్వం స్పృశాస్మాన్” అని ఒక పాఠాంతరము. అస్మాన్=మమ్ము, త్వమ్=నీవు, స్పృశ=తాకుము. నన్ను చూడుము, నాతో వలుకుము, నన్ను తాకుము అని ప్రార్థన.

సమాసములు :- ధవళం చ తత్ దీర్ఘం చ—ధవళదీర్ఘం చ తత్ ఆపాంగమ్ చ—ధవళదీర్ఘాపాంగమ్ సంసర్పితుం శీలం యస్య తత్—ధవళదీర్ఘాపాంగ సంసర్పి—సంసర్పిణీ—సంసర్పిణీ. పరిజనస్య పంథాః—పరిజనపథః, తస్మిన్ వర్తితుం శీలం యస్య సః—పరిజనపథవర్తి—తస్మిన్—వర్తిని—వర్తినోః—వర్తిషు. స్మితేన మధురమ్—స్మితమధురమ్.

సంధులు :- వర్తిని+అత్ర—యథాదేశ. ఆలవ+ఉచ్చైః=గుణ సంధి. పాణ్యోః+అంజలిః—రేపాదేశ. స్పృశ+అస్మాన్—సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియలు :- వికిర/వికిరతాత్—వికిరతమ్—వికిరత. ఆలవ/ఆలవతాత్—ఆలవతమ్—ఆలవత. స్పృశ/స్పృశతాత్—స్పృశతమ్—స్పృశత. కిర్—లప్—స్పృ—పరస్మై, లోట్, మధ్యమ. కిరక్షేపే; లప వాచి; స్పృశఞ్ స్పర్శనే.

చందస్సు :- మాలినీవృత్తము—న న మ య య—7 లేక 8 తరువాత యతి, “ననమయయ యుతేయం మాలినీ భోగిలోక్తైః”.

| | | | | |
|--------|-------|--------|--------|----------|
| న | న | మ | య | య |
| 1 1 1 | 1 1 1 | 0 0 0 | 1 0 0 | 1 0 0 |
| స్మితమ | ధురమ | దారందే | విమామా | లపోచ్చైః |

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్ర!=స్వామి!; త్వయా=నీచేత, అభ్యవృజ్ఞతాయాః=అనుచుతిప్పబడినదాననైన, మే=నాకు, కస్మిన్ అపి=ఒకానొక,

నియమే అభిలాషః (అజ్ఞఉత్త, అబ్బణ్ణాణ్ణాదావ తువ
అత్తి మే కస్సిం విణిఅమే అహిలాసో.)

రాజా : శ్రుత విస్తర ఏవాస్మి భవత్యాః స్వప్నవృత్తాంతం ప్రతి.
తదలమేవం ప్రకృతి సుకుమారమాత్మానం భేదముతుమ్

భానుమతీ : ఆర్యపుత్ర, అతిమాత్రం మాం శంకా బాధతే. తదను
మన్యతాం మా మార్యపుత్రః. (అజ్ఞఉత్త, అదిమేత్తం
మే శంకా బాహే తా అణుమణ్ణాణు మం అజ్ఞఉత్తో)

రాజా : (సగర్వమ్) దేవి, అలమనయా శంకయా పశ్య—

నియమే=ప్రతమునందు, అభిలాషః=కోరిక, అస్తి=ఉన్నది. నేను ఒక ప్రతము
నాచరించుచున్నాను అనుచుతించుచునుట. With your kind permission
అనుటవంటిదీ వాక్యవిన్యాసము. ప్రత పరిసమాప్తికి నీ ఉనికియు నీ కోరికలును
విఘ్నకారులనియు వ్యంగ్యము.

శ్రుతవిస్తరణతి :- భవత్యాః=నీయొక్క, స్వప్నవృత్తాంతం ప్రతి=
స్వప్నకథను గురించి, శ్రుతవిస్తరః+ఏవ=విపులముగా విన్నవాడనే, అస్మి=
అయితిని. స్వప్నవృత్తాంతమును పూర్తిగా వింటిననుట. తత్=అందుచేత,
ప్రకృతి సుకుమారమ్ = సహజముగా కోమలమయిన, ఆత్మానమ్=శరీరమును,
ఏవమ్=ఇట్లు (ప్రతాపీకముతో) భేదయితుమ్=అలయించుట(కు), అలమ్=చాలు
చాలు. అలయింపవద్దు అనుట.

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్ర=స్వామీ!, మామ్=నన్ను, శంకా=
అమంగళాశంక, అతిమాత్రమ్=చాల ఎక్కువగా, బాధతే=పీడించుచున్నది.
తత్=అందుచేత, మామ్=నన్ను, ఆర్యపుత్రః=స్వామి, అనుమన్యతామ్=(ప్రత
పూర్తికి) అనుమతించునుగాక.

సగర్వమితి :- (సగర్వమ్ = గర్వముతో) దేవీ!, అనయా=ఈ,
శంకయా=శంకతో, అలమ్=చాలు, శంకింపదగ దనుట. పశ్య=చూడుము—

కిం నో వ్యాప్తదిశాం ప్రకంపితభువా మ్ అక్షౌహిణీనాం ఫలం
 కిం ద్రోణేన కిమంగరాజవిశితై రేవం యది క్లామ్యసి!
 భీరు, భ్రాతృశతస్య మే భుజవనచ్ఛాయా సుఖోపస్థితా
 త్వం దుర్యోధన కేసరీంద్రగృహిణీ శంకాస్పదం కిం తవ॥ 17

కిం న ఇతి — ఏవం క్లామ్యసి యచి (తర్హి) వ్యాప్తదిశాం ప్రకంపిత
 భువామ్ నః అక్షౌహిణీనాం కిం ఫలమ్? ద్రోణేన కిమ్? అంగరాజ విశితైః కిమ్?
 హే భీరు! త్వం మే భ్రాతృశతస్య భుజవనచ్ఛాయా సుఖోపస్థితా, దుర్యోధన
 కేసరీంద్రగృహిణీ; తవ కిం శంకాస్పదమ్?

అర్థము :- ఏవమ్ = ఇట్లు, క్లామ్యసి యచి = ఖిన్నురాలవగుదువేని,
 (తర్హి=ఇక) వ్యాప్తదిశామ్=అక్రమింపబడిన దిక్కులు కలవియును, ప్రకంపిత
 భువామ్ = కంపింపజేయబడిన భూమి కలవియును అయిన, దిగంతములకు
 వ్యాపించినవియు, భూమిని క్రక్కదలించునవియు ననుట; నః=మనయొక్క,
 అక్షౌహిణీనామ్=అక్షౌహిణులకు, కిమ్ ఫలమ్=ప్రయోజనమేమి? అవి ఉండి ఏమి
 లాభమనుట. ద్రోణేన=ధనురాచార్యునితో, కిమ్ ఫలమ్=ఏమి ప్రయోజనము?
 అంగరాజ=కర్ణునియొక్క, విశితైః=బాణములతో, కిమ్ ఫలమ్=లాభమేమి?;
 భీరు=ఓసీ పిరికిదానా!, త్వమ్=నీవు, మే=నామొక్క, భ్రాతృశతస్య=నూర్గురు
 తమ్ములయొక్క, భుజ=బాహువులనునట్టి, వన=అరణ్యముయొక్క, ఛాయా=
 నీడయందు, సుఖ=హాయిగా, ఉపస్థితా=ఉన్నదానవు. దుర్యోధన=దుర్యోధనుడను
 నట్టి, కేసరీంద్ర=సింహరాజుయొక్క, గృహిణీ=ఇల్లాలవు. తవ=ఇంతటి నీకు,
 శంకాస్పదమ్=భయ హేతువు, కిమ్=ఏమిటి? ఏమియునుండరాదనుట.

సమాసములు :- వ్యాప్తాః దిశః యాభిః తాః—వ్యాప్తదిశః—తాసామ్.
 ప్రకంపితా భూః యాభిః తాః—ప్రకంపితభువః—తాసామ్. అంగదేశస్య రాజా—
 అంగరాజః, తస్య విశితాః—అంగరాజవిశితాః—తైః. భ్రాతృజాం శతమ్—భ్రాతృ
 శతమ్—తస్య. భుజాః ఏవ వనమ్—భుజవనమ్; తస్య ఛాయా—భుజవనచ్ఛాయా;
 సుఖమ్ ఉపస్థితా—సుఖోపస్థితా, భుజవనచ్ఛాయాయాం సుఖోపస్థితా—భుజవనచ్ఛాయా

భానుమతీ : ఆర్యపుత్ర, న ఖలు కిమపి మే శంకాకారణం యుష్మాసు
నన్నిహితేషు. కిం త్వార్యపుత్రస్యైవ మనోరథసంపత్తి
మభినందామి. (అజ్ఞఉత్త, ణ హుం కిం వి మే
సంకాకాలణం తుంహేసు సన్ణిహేదేసు కిం తు అజ్ఞ
ఉత్తస్స ఏవ్య మణోరథా సంపత్తిం అహిణందామి)

సుఖోపస్థితా. కేసరిణామ్ ఇంద్రః-కేసరీంద్రః, దుర్యోధనః కేసరీంద్రః ఇవ-
దుర్యోధనకేసరీంద్రః-తస్య గృహిణీ. శంకాయాః ఆస్పదమ్-శంకాస్పదమ్.

సంధులు :- సః+వ్యాప్త-ఉత్వాదేశవిసర్గసంధి. అక్ష+ఊహిణీ-
నిజమునకిచ్చట గుణసంధి జరుగవలసి ఉన్నది. కానీ “అజ్ఞదూహిన్యాముప
సంఖ్యానమ్” అను వార్తికము వృద్ధిసంధిని విధించినది. విశిష్టః+ఏవమ్-
రేఫాదేశవిసర్గసంధి. వన+చాయా-తుగాగమసంధి. సుఖ+ఉపస్థితా-గుణసంధి.
కేసరి+ఇంద్ర, శంకా+ఆస్పదమ్-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- క్లామ్యసి-క్లామ్యథః-క్లామ్యథ-క్ల మూగ్లానౌ (దివాది)
పరస్మై-లట్-మధ్యమ.

అలంకారము :- భుజములు అనునట్టి వనము అనుచోట అనుభయ
తాద్రూప్యరూపకము. భుజములయందు వృక్షత్వారోపము గమ్యమానము.
దుర్యోధన కేసరీంద్ర అనుచోట ఉపమిత సమాసము చెప్పబడుటచే-ఉపమితం
వాక్యఘాతాః సామాన్యాప్రయోగే-ఇది ధర్మలప్తోపమ.

చందస్సు :- శార్దూలవిక్రీడితము-మనజసతతగ-13.

| | | | | | | |
|-------------|-------|---------|--------|---------|--------|---|
| మ | స | జ | స | త | త | గ |
| U U U | I I U | I U I | I I U | U U I | U U I | U |
| త్వం దుర్యో | ధనకే | సరీంద్ర | గృహిణీ | శంకాస్ప | దంకింత | వ |

పాదాంత లఘువు సంస్కృతమున ఐచ్ఛిక గురువు-వా పాదాంతేత్వసౌ గ్వక్రః,
జ్యోనో మాతృకో లృజుః.

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్ర = ఓ స్వామీ!, యుష్మాసు = మీరు,

రాజా : అయి సుందరి, ఏతావంత ఏవ మనోరథా యదహం
దయితయా సంగతః స్వేచ్ఛయా విహరా మితి. పశ్య-

ప్రేమాబద్ధ స్తిమిత నయనాపీయమానాబ్జశోభం
లజ్జా యోగా దవిశదకథం మందమందస్మితం వా!
వక్త్రేందుం తే నియమముషితాలక్త కాగ్రాధరం వా
పాతుం వాంఛా పరమసులభం కిం ను దుర్యోధనస్య! 18

సన్నిహితేషు=దగ్గర ఉండగా, మే=నాకు, శంకాకారణమ్=భయహేతువు,
కిమపి న భయ=ఏదియు నుండదుగదా! కింతు=అయినప్పటికిని, ఆర్యపుత్రస్య=
స్వామియొక్క, మనోరథ సంపత్తిమ్ ఏవ=వాంఛా సఫలతనే, కోరిక నెరవేరుటనే
అనుట, అభినందామి=కోరుకొనుచున్నాను.

అయీతి :- అయి సుందరి=ఓ సౌగంధి! మనోరథాః=నా కోరికలు,
ఏతావంతః ఏవ=ఇంతమాత్రములే-యత్=ఏదనగా-అహమ్=నేను, దయితయా=
ప్రేయసితో, సంగతః=కూడినవాడనై, స్వేచ్ఛయా=యథేచ్ఛముగా, విహరామి
ఇతి=విహరింతును అని. ఇంతమాత్రమే సుమా నా కోరిక అనుట. పశ్య=
చూడుము—

ప్రేమాబద్ధేతి :- ప్రేమాబద్ధ స్తిమిత నయనాపీయమానాబ్జశోభమ్,
లజ్జాయోగాత్ అవిశదకథమ్, మందమందస్మితమ్, వా, నియమముషితాలక్త
కాగ్రాధరమ్, వా, తే, వక్త్రేందుమ్, పాతుమ్, వాంఛా, పరమ్, దుర్యోధనస్య,
అసులభమ్, కిమ్, ను?.

అర్థము :- ప్రేమ=అనురాగముతో, ఆబద్ధ=నిండినవగుటచే లేక
బంధింపబడినవగుటచే, స్తిమిత = నిశ్చలములైన, నయన = నేత్రములతో,
అపీయమాన = లోగొనబడుచున్న, అబ్జశోభమ్ = పద్మముల సౌందర్యము
కలదియును, లజ్జాయోగాత్=ప్రేమావశమున, అవిశద కథమ్=అస్పష్టోచ్చారణ
కలదియును, వా=మరియు (అవ్యర్థకము), మందమందస్మితమ్=చిన్న చిఱునవ్వు

కలదియును, నియమ=వ్రతనియమముచే, ముషిత=విడువబడిన, అలక్తక=లాక్షతో కూడిన, అగ్రాధరమ్ = శ్రేష్ఠమయిన అధరము కలదియును, అధర రంజన ద్రవ్యమును—అలక్తక=లిప్స్టిక్—వేసికొనలేదనుట, అయిన, తే = నీయొక్క, వత్త్రేందుమ్=జాబిలివంటి మోమును, పాతుమ్=చుంచుచుటకు, వాంఛా=కోరిక (ఉన్నది), వరమ్ = ఇంతకుమించి, దుర్యోధనస్య = ఈ సార్వభౌమనికి, అనులభమ్ = దుర్లభమైనది, కిమ్ ను=ఏమున్నది? నీ అధరమును చుంచుచు కోరిక తీరుటయే దుర్లభమనియు తక్కినవి తీరుట సులభమే అనియు తాత్పర్యము.

సమాసములు :- ప్రేష్ఠా అబద్ధే—ప్రేమాబద్ధే చ తే స్తిమితే—ప్రేమా బద్ధ స్తిమితే చ తే నయనే చ—ప్రేమాబద్ధస్తిమితనయనే, తాభ్యామ్ ఆసమస్తాత్ పీయమానా—ప్రేమాబద్ధస్తిమితనయనాపీయమానా; అజ్ఞయోః శోభా—అజ్ఞశోభా; ప్రేమాబద్ధ .. మానా అజ్ఞశోభా యేన తమ్—ప్రేమాబద్ధ... శోభమ్. లజ్ఞయోః యోగః—తస్మాత్. న విశదా—అవిశదా కథా యస్మిన్ తమ్—అవిశదకథమ్. మందం చ తత్ మందం చ—మందమందమ్—స్మితమ్ యస్మిన్ తమ్—మందమంద స్మితమ్. వత్త్రేమ్ ఇందురివ—వత్త్రేందుః—తమ్. నియమేన ముషితమ్—నియమముషితమ్ అలక్తకం యస్మిన్ సః—నియమ ముషితాలక్తకః; అధరాజామ్—అగ్రః—అగ్రాధరః; నియమ ముషితాలక్తకః అగ్రాధరః యస్మిన్—తమ్. పై భాగము లేక ముందరి భాగము అను అర్థమున అగ్ర శబ్దము సపుంసకలింగము. —పురోధికముషర్యగ్రాణి—అమర—3.3.182— దానితో అధరస్య అగ్రమ్ అని చెప్పినచో అధరాగ్రమ్ అని అగును. పైగా రంజనద్రవ్యమును (లిప్స్టిక్) అధరమునకంతటికిని వట్టింతురే తప్ప అగ్రభాగమున మాత్రమే పులుపురుగదా! అధికము, ప్రధానము, ప్రథమము అను అర్థములతో అగ్రశబ్దము మరియొకటి ఉన్నది — ఇది విశేష్యమునుబట్టి మూడు లింగములలోను ఉండును. “అగ్రం పురస్తాదుపరి పరిమాణే పరిస్య చ అలంబినే సమాహే చ ప్రాంతే చ స్యాన్నపుంసకమ్, అధికే చ ప్రధానే చ ప్రథమే చాభిధేయవత్—” అని మేదిసి. అధరశబ్ద పుంలింగతనుబట్టి—ఓష్ఠాధరౌ తు రదన చ్చదౌ దశనవాససి (అమర, 2.6.90) అధరస్తు పుమానోష్ఠే, హీనేనూర్ధ్వే చ వాచ్యవత్—అధరాజామ్ అగ్రః అని చెప్పినచో—అగ్రాధరః—అగును. రాజదంతాదిషు పరమ్ (2.2.31) ఇది ఆకృతి గణము—దీనితో చేర్చినచో అగ్రశబ్దమునకు పూర్వప్రయోగము

(నేపథ్యే మహాన్ కలకలః, సర్వే ఆకర్ణయన్తి.)

భానుమతీ : (సభయం రాజానం పరిష్వజ్య) పరిత్రాయతాం
పరిత్రాయతామార్యపుత్రః. (పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం
అజ్ఞాత్యో)

రాజా : (సమంతాదవలోక్య) అలం సంభ్రమేణ. పశ్య—

చెల్లును. అధరములలోకెల్ల అగ్రగణ్యము భానుమతీదేవి అధర మనుట.
న సులభమ్—అసులభమ్.

సంధులు :- ప్రేమ+అబద్ధ, నయన+అపీయమాన+అబ్బ, ముషిత+
అలక్తక—అగ్ర+అధరమ్—సవర్ణదీర్ఘ. యోగాత్+అవిశద—జక్త్యసంధి. వక్త్ర+
ఇందుమ్—గుణసంధి.

చందస్సు :- మందాక్రాంతావృత్తము. “మందాక్రాంతా జలధిషడగైః
హ్నా నతా తద్గురూ చేత్”—మ-భ-న-త-త-గ-గ, 4-6-7.

| | | | | | |
|---------|----------|-----|-------|---------|-------|
| మ | భ | న | త | త | గగ |
| UUU | UU | UU | UU | UU | UU |
| ప్రేమాబ | ద్ధస్తమి | తనయ | నాపీయ | మానాబ్జ | కోభమ్ |

నేపథ్య ఇతి :- (నేపథ్యే = తెరవెనుక, మహాన్ కలకలః = పెద్ద
కోలాహలము, సర్వే=అందరును, ఆకర్ణయన్తి=విందును.)

సభయమితి :- (సభయమ్ = భయముతో, రాజానమ్ = రాజును,
పరిష్వజ్య=కొనిగించుకొని) ఆర్యపుత్రః=స్వామి, పరిత్రాయతామ్ పరిత్రాయ
తామ్=కాపాడునుగాక కాపాడునుగాక! (భయమున ద్విరుక్తి)

సమంతాదితి :- (సమంతాత్=అన్నివైపులకును, అవలోక్య=చూచి)
అలం సంభ్రమేణ=కంగారు చాలు చాలు, కంగారుపడవల దనుట. పశ్య=
చూడుము—

దిక్షు వ్యూహాంఘ్రిపాంగస్తృణ జటిల చలత్పాంశు దండ్లో2ంతరిక్షే
 యూంకారీ శర్కరాలః పథిషు విటపినాం స్కంధకాపైః సదూమః |
 ప్రాసాదానాం నికుంజే వ్యభినవజలదోద్ధారగంభీర ధీర
 శృంధారంభః సమీరో వహతి పరిదిశం భీరు కిం సంభ్రమేణ॥ 19

ద్వితీతి :- దిక్ష, వ్యూహాంఘ్రిపాంగః, అంతరిక్షే, తృణజటిల
 చలత్పాంశువంశః, పథిషు, యూంకారీ, శర్కరాలః, విటపినామ్ స్కంధకాపైః,
 సదూమః, ప్రాసాదానామ్, నికుంజేషు, అభినవజలదోద్ధార గంభీరధీరః,
 చందారంభః, సమీరః, పరిదిశమ్, వహతి, భీరు సంభ్రమేణ, కిమ్?

అర్థము :- దిక్ష=దిక్కులయందు—అన్నివైపులకు ననుట, వ్యూహ=
 విసరివేయబడిన, అంఘ్రివ+అంగః=చెట్లకొమ్మలు కలదియును, అంతరిక్షే=
 ఆకాశమునందు, తృణ=గడ్డివరకలతో, జటిల=నిండినదై, అగ్రభాగమున
 బట్టముగా ఎగురుచున్న గడ్డివరకలు కలదై అనుట; చలత్ = తిరుగుచున్న,
 పాంశువంశః = రజఃస్తంభము కలదియును—సుడిగాలి యనుట; పథిషు=బాటల
 యందు, యూంకారీ=మ్రోయునదియును, శర్కరాలః=ఇసుకతో నిండినదియును;
 విటపినామ్ = వృక్షములయొక్క, స్కంధకాపైః = కొమ్మల ఒరిపిడులచేత,
 సదూమః = పొగతో కూడినదియును, ప్రాసాదానామ్ = దేవ-నృప భవనముల
 యొక్క (ప్రాసాదో దేవ భూభుజామ్), నికుంజేషు = సాంద్రస్థలములయందు,
 భవనములు అధికముగానున్న చోటులయందనుట, అభినవ=క్రాంతదైన, జలద=
 మేఘముయొక్క—క్రాక్కారుమేఘము అనుట; ఉద్ధార=ఉరుమువలె, గంభీర=
 గంభీరమైనదై, ధీరః=స్వేచ్ఛగా సంపరించునదియును, గాలిహోరు ముప్పలోని
 ఉరుమువలె మ్రోయుచు అన్నివైపులకు ప్రాకుచున్న దనుట—ధీరో దైర్యాన్వితే
 స్వైరే బుధే క్లీబం తు కుంకుమే — అని మేదినీ నిఘంటువు, చందారంభః =
 భయంకరమయిన ఆరంభము కలదియును, అయిన, సమీరః=వాయువు, పరిదిశమ్=
 అన్ని దిశలకు, వహతి=వీచుచున్నది, భీరు=ఓ పిరికిదానా!, సంభ్రమేణ=
 కంగారుతో, కిమ్=పని ఏమి!—భయపడవలదనుట. స్రగ్ధరావృత్తము. వహతి-
 వహతః—వహన్తి. లట్, పరస్మై, ప్రథమ.

సఖి : మహారాజః ప్రవిశత్విమం దారుపర్వతప్రాసాదమ్. ఉద్వేగకారీ ఖల్వయ ముత్థితపరుషరజఃకలుషీకృతనయన, ఉన్మూలిత తరువర శబ్ద వితస్త మందురా పరిభ్రష్ట వల్లభ తురంగమ పర్యాకులీకృత జన పద్ధతిర్భీషణః సమీరణాసారః. (మహారాజ పవనదు ఏదం దారుపర్వత ప్రాసాదమ్. ఉన్వేలకారీ క్షు అలం ఉత్థిత పరుష రజఃకలుషీకరణాణో ఉన్మూలిత తరువర సద్ధ విత్త త మందురా పరిభ్రష్ట వల్లభ తురంగమ పజ్జాకలీకరణ జనపద్ధతః భీషణో సమీరణాసారో.)

సమాసములు :- అంఘ్రిభిః-పిబతీతి-అంఘ్రిపః-అంఘ్రిపాణామ్ అంగవి-అంఘ్రిపాంగాని. వ్యూథాని అంఘ్రిపాంగాని యేన సః-వ్యూథాంఘ్రి పాంగః. తృణైః జటిలః-తృణజటిలః; పాంశునాం దండః-పాంశుదండః; చలంశ్చసౌ పాంశుదండః-చలత్పాంశుదండః; తృణజటిలః చలత్పాంశుదండః యస్మిన్ సః-తృణజటిల చలత్పాంశుదండః. స్కంధానాం కాషః-తైః. ధూమేన సహితః-సధూమః. అభినవశ్చ అసౌ జలదశ్చ-అభినవజలదస్య ఉద్గార ఇవ ఉద్గారో యస్య-స చాసౌ గంభీరశ్చ, ధీరశ్చ. చండః ఆరంభః యస్య సః. దిశి దిశి ఇతి పరిదిశమ్.

సంధులు :- వి+ఉద, నికుంజేషు + అభినవ—యజాదేశసంధి. వ్యూథ+అంఘ్రిప+అంగః, చండ+ఆరంభః-సవర్ణదీర్ఘ సంధి. జలద+ఉద్గార—గుణసంధి. అంగః+తృణ, ధీరః+చండ-శషసాదేశసంధి. దండః+అంతరిక్షే—ఉత్వాదేశ. దండో+అంత-పూర్వరూప. సమీరః+వహతి-ఉత్వాదేశ.

మహారాజ ఇతి :- ఇయమ్=ఈ, హస్త నిర్దేశముతో ఈ కనిపించు చున్న అనుట, దారుపర్వత = చెక్కలతో కృత్రిమముగా తయారుచేయబడిన కొండమీది, లీలాపర్వత మనుట, ప్రాసాదమ్=భవనమును, మహారాజః=మహారాజు, ప్రవిశతు=ప్రవేశించుచునాక-ప్రార్థనార్థకము. ఉత్థిత=లేచిన, పరుష=

రాజా : (సహర్షమ్) ఉపకారి ఖల్విదం వాత్సాచక్రం
 సుయోధనస్య. యస్య ప్రసాదా దయత్నపరిత్యక్త
 నియమయా దేవ్యా సంపాదితోఽస్మన్మనోరథః.
 కథమితి—

న్యస్తా న భ్రుకుటి ర్న బాష్పసలిలై రాచ్ఛాదితే లోచనే
 సీతం నానన మన్యతః సశపథం నాహం స్పృశన్ వారితః।

కర్కశమయిన, రజః=ధూళితో, కలుషీకృత=కలుషము గావింపబడిన, నయనః=
 నేత్రములు కలదియు, ప్రజల కన్నులను కలుషీకరించినదియు ననుట, ఉన్మూలిత=
 పెకలించిపేయబడిన, తరువర=పెద్ద పెద్ద వృక్షములయొక్క, శబ్ద=ధ్వనితో,
 చెట్లు పడిపోవుచున్న చప్పుడుతో ననుట, విత్రస్త=భయపడినవై, మందురా=
 అశ్వశాలనుండి, పరిభ్రష్ట=పారిపోయిన, వల్లభ తురంగమ=అశ్వరాజములచే
 (తురంగమాణాం వల్లభాః—వల్లభతురంగమాః—రాజదంతాదిషువరమ్), పర్యాకులీ
 కృత = చెల్లాచెదరు గావింపబడిన, జనపద్ధతిః = ప్రజలు నందడిగా తిరుగు
 మార్గములు కలదియును, జనసమ్మర్థముతో నిండిన బజారులను కలగుండు పరచిన
 వనుట; అయిన, భీషజః=భయంకరమయిన, ఆయమ్=ఈ, సమీరణాసారః=
 సుడిగాలి వేగము, ఉద్వేగకారి=ఆందోళన కలిగించుచున్నది. పరిస్థితి ఆందోళన
 కరముగా ఉన్నదనుట.

సహర్షమితి :- (సహర్షమ్=సంతోషముతో), ఇదమ్=ఈ, వాత్సా
 చక్రమ్ = సుడిగాలి, సుయోధనస్య = దుర్యోధనునకు నాకు, ఉపకారి ఖలు=
 ఉపకారకము గదా! ఎందువల్ల ననగా—యశ్య=ఏ సుడిగాలియొక్క, ప్రసాదాత్=
 అనుగ్రహము వలన, అయత్నపరిత్యక్త నియమయా, అయత్న=నా ప్రయత్న
 మేమియు లేకుండగనే, పరిత్యక్త=విడిచిపెట్టిన, నియమయా=ప్రతనియమము
 కలదయన, దేవ్యా=భానుమతీదేవిచే, అస్మత్=మాయొక్క, మనోరథః=కోరిక,
 అలింగనేచ్ఛ యనుట, సంపాదితః=నమకూర్చబడినది. కథమ్ ఇతి=ఎట్లనగా—

న్యస్తేతి :- భ్రుకుటిః, న, న్యస్తా; లోచనే, బాష్పసలిలైః, న,

తన్వాన్ మగ్నపయోధరం భయవశాదాబద్ధమాలింగితం
భంక్తాఽస్యా నియమస్య భీషణమరున్నాయం వయస్యో
మమ॥ 20

ఆచ్ఛాదితే; ఆననమ్ అన్యతః న నీతమ్, స్పృశన్ అహమ్ సశవథమ్ న
వారితః; తన్వాన్, భయవశాత్, మగ్నపయోధరమ్ అలింగితమ్ అబద్ధమ్, అస్యాః
నియమస్య భంక్తా అయమ్ భీషణమరుత్ న; మమ వయస్యః.

అర్థము :- భుక్తుః=బొమ్ముడి, న న్యస్తా=వేయబడలేదు, అనిష్ట
సూచకముగా దేవి మోము చిట్లించలేదనుట, లోచనే=కన్నులు, బాష్పసలిలైః=
దుఃఖాశ్రువులతో, అనిష్టమును వారించలేని దైన్యము వలని దుఃఖమనుట; న
ఆచ్ఛాదితే=నింపబడలేదు; ఆననమ్=ముఖము, అన్యతః=మరొక ప్రక్కకు,
న నీతమ్=ప్రతిష్ఠబడలేదు, మొగము త్రిప్పకొనలేదనుట; స్పృశన్=తాకుచున్న
వాడనయిన, అహమ్=నేను, సశవథమ్=ఒట్టులతో, న వారితః=వారింపబడనైతిని;
నన్ను తాకినచో ఒట్టు ఇత్యాదిగా వారించలేదనుట; తన్వాన్=ఈ కృశాంగిచేత,
భయవశాత్ = భయము కారణముగా, మగ్నపయోధరమ్ = అణగిన కుచములు
కలుగునట్లుగా, అలింగితమ్=కొగిలి, అబద్ధమ్=బిట్టు బిగింపబడినది. గుండెలణగి
పోవునంత గాఢముగా కొగిలించిన దనుట; అస్యాః= ఈ భానుమతీదేవియొక్క,
నియమస్య=వ్రతనియమముయొక్క, భంక్తా=భంజకుడయిన, అయమ్=ఈతడు,
భీషణమరుత్ న=భీకర వాయుదేవుడు కానేకాదు, (కింతు=మరి), మమ=నాకు,
వయస్యః = చెలికాడే, ప్రియా పరీరంభమును చేకూర్చుటచే ఈ యురూ
మారుతము నాకు నర్మనచివుడనుట. అయమ్, భీషణ మరుత్, మమ=నాకు,
వయస్యః న=చెలికాడు కాదా!—చెలికాడే అనుట. ఇట్లు కాకుండానైన నన్వయింప
జెల్లును.

సమాసములు :- బాష్పాన్యాని తాని సలిలాని—బాష్పసలిలాని-తైః;
శవతైః సహితం యథా భవతి తత్తథా—సశవథమ్. మగ్నే పయోధరా యస్మిన్
కర్మణి తత్తథా—మగ్నపయోధరమ్. భీషణశ్చ అసౌ మరుత్ చ—భీషణమరుత్.

తత్సంపూర్ణ మనోరథస్య మే కామచారః సంప్రతి విహరేషు.
తదితో దారుపర్వత ప్రాసాదమేవ గచ్ఛామః.

(సర్వే వాత్యాభాధాం రూపయంతో యత్నతః పరిక్రామన్తి)

భంక్తా-భంక్తాదౌ-భంక్తారః-భంక్తు-పుం. ప్రథమా. భందస్సు-కార్థాల
విక్రీడితము.

సంధులు :- భుకుటిః+న, సలిలైః+అచ్చాదితే-రేఫాదేశవిసర్గసంధి.
అ+భాదితే-నిత్యతుగాగమసంధి. అజ్ఞాజోశ్చ. న+అననమ్, న+అహమ్, భంక్తా+
అస్యాః, న+అయమ్-సవర్ణదీర్ఘ. అస్యాః+నియమ-విసర్గలోపసంధి. మరుత్+న-
అనునాశికాదేశ. వయస్యః+మమ-ఉత్వాదేశవిసర్గసంధి.

అలంకారము :- వ్రతనియమ విరుద్ధముగా భానుమతీదేవి ప్రవర్తించు
టను “భయవశాత్-భంక్తాస్యా నియమస్య భీషణమరుత్”-అను హేతువులతో
సమర్థించుట జరిగినది కావున కావ్యలింగాలంకారము. “సమర్థనీయస్యార్థస్య
కావ్యలింగం సమర్థనమ్, జితోఽసిమంద కందర్ప! మచ్చిత్రైఃస్తి త్రిలోచనః.”

తత్సంపూర్ణేతి :- తత్=అందుచేత, సంపూర్ణ మనోరథస్య=నెరవేరిన
కోరిక కలవాడయిన, మే=నాకు, విహరేషు=విహరణములయందు, సంప్రతి=
ఇప్పుడు, కామచారః=స్వేచ్ఛ. వ్రతనియమములు భంగపడిపోయినవి కావున
ఇక ఈమెతో స్వేచ్ఛగా విహరింతు ననుట. తత్=అందుచేత, ఇతః=ఇచటి
నుండి, దారుపర్వత ప్రాసాదామ్ ఏవ=క్రీడాపర్వతము మీదనున్న భవనమునే,
గచ్ఛామః=బెడలుదుము, ఆ భవనములోనికి పోవుద మనుట.

సర్వైతి :- (సర్వే=అందరును, వాత్యాభాధామ్=సుడిగాలి బాధను,
రూపయంతః = అభినయించుచున్నవారై, యత్నతః = ప్రయత్నముతో,
పరిక్రామన్తి=నడచురు.)

రాజా : కురు ఘనోరు పదాని శనైః శనైః
రయి విముంచ, గతిం పరివేషసిమ్!

సుతను బాహులతో పరిబంధనం

మమ నిషీడయ గాఢమురః స్థలమ్! 21

కుర్వీతి :- ఘనోరు! శనైః శనైః పదాని కురు; అయి పరివేషిసిమ్
గతిం విముంచ; సుతను మమ ఉరఃస్థలమ్ బాహులతో పరిబంధనమ్, గాఢం
నిషీడయ.

అర్థము :- ఘనోరు = క్రిక్కిరిసిన ఊరువులు కలదానా!, శనైః
శనైః = మెలమెల్లగా, పదాని = అడుగులను, కురు = వేయుము, అయి = ఓయీ!
పరివేషిసిమ్ = వణుకుతో కూడిన లేక తొట్టుపాటుతో కూడిన, గతిమ్ = గమనమును,
విముంచ = విడుపుము, సుతను = సలక్షణమయిన శరీరము కలదానా! ఓ సుందరీ
అనుట, మమ = నాయొక్క, ఉరఃస్థలమ్ = వక్షస్థిమను, బాహులతో పరిబంధనమ్ =
బాహులతా = లతల వంటి బాహువులతోనైన, ఉపరిబంధనమ్ = కంఠాలింగనము
కలదియగునట్లుగా, నిషీడయ = కౌగిలించుకొనుము. లతల వంటి బాహువులతో
కంఠసీమను పెనవేసి గుండెను కౌగిలించుకొమ్మనుట.

సమాసములు :- ఘనో ఊరూ యస్యాః సా-ఘనోరూః-తత్సం
బుద్ధే. పరివేషః అస్యాః అస్తి ఇతి-పరివేషిసి తామ్. (పరివేష-అత ఇనితనో-
పరివేషిన్-బున్నేభ్యోజీవ్) శోభనః తనుః యస్యాః సా-సుతనూః-తత్సంబుద్ధే.
బాహూ లతే ఇవ-బాహులతాభ్యామ్ ఉపరిబంధనం యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా.

సంధులు :- ఘన+ఊరు, లతా+ఉపరి-గుణసంధులు. శనైః+
ఇయమ్-రేఫాదేశవిసర్గ. ఉరః+స్థలమ్-ఉరస్థలమ్-ఉరఃస్థలమ్-ఖర్పరే శరీ వా
విసర్గలోపో వక్తవ్యః.

క్రియ :- దు కృణో కరణే-లోటో, పరస్మై, మధ్యమ.

కురు/కురుతాత్-కురుతమ్-కురుత.

ముంచ/ముంచతాత్-ముంచతమ్-ముంచత-

లోటో, పరస్మై, మధ్యమ. ముచ మోక్షణే; షీడ ప్రతిష్ఠంభే

షీడయ/షీడయతాత్-షీడయతమ్-షీడయత.

(ప్రవేశం రూపయిత్వా) ప్రియే! అలభ్యావకాశః
సమీరణః సంవృతత్వాత్ గర్భగృహస్య. విసృజ్య
మున్మీలయ చక్షురున్మృష్ణ రేణునికరమ్.

భానుమతీ : (సహర్షమ్) దిష్ట్యేహ తావదుత్పాతసమీరణో న
బాధతే. (దిట్ఠితి ఇహ దావ ఉత్పాదసమీరణో య
బాధేత్.)

చందస్సు :- ద్రుతవిలంబితము—ద్రుతవిలంబిత మాహ నభా భరా

| | | | |
|--------|-------|-------|----------|
| న | భ | భ | ర |
| | U | U | U U |
| కురుకు | నోరుప | దానిక | నైశ్శనైః |

వృత్తైచిత్యము—అమే ద్రుతగతికిని ఈత దుపదేశించు విలంబిగతికిని ఇది
సూచకము.

ప్రవేశమితి :- (ప్రవేశం రూపయిత్వా=గృహప్రవేశమునభినయించి)
ప్రియే = ఓ ప్రేయసీ! గర్భగృహస్య = ఈ గృహంతర్భాగముయొక్క,
సంవృతత్వాత్=మూయబడియుండుటవలన, లోపలిభాగము నలువైపుల మూయబడి
యుండుటవల్ల ననుట, సమీరణః=వాయువు, అలభ్యావకాశః=స్థానము దొరకని
వాడయ్యెను—సుడిగాలి ఈ లోనికి ప్రవేశించలేదనుట. చక్షుః = నేత్రములను,
ఉన్మృష్ట=తుడువబడిన, రేణునికరమ్=ఘోరి కలవియగునట్లుగా, విసృజ్య=
నెమ్మదిగా, ఉన్మీలయ=తెరువుము. రెప్పలపై నంటిన దుమ్మును తుడుచుకొని
తెరువుము అనుట.

సహర్షమితి :- (సహర్షమ్=సంతోషముతో) దిష్ట్వా=దైవవశమున,
ఇహ=ఇచ్చట, ఉత్పాతసమీరణః=ఉత్పాతములను కలిగించు సుడిగాలి, న బాధతే
తావత్=బాధించుటలేదు.

సభ : మహారాజ, ఆరోహణ సంభ్రమ నిస్సహం ప్రియసఖ్యా ఊరుయుగలమ్. తత్కస్మాదిదానీం మహారాజ ఆసనవేదీం న భూషయతి. (మహారాజ, ఆరోహణసంభ్రమణిస్సహం పితసహీం ఊరుజాలమ్. తా కీసదాణీం మహారాజ ఆసనవేదీం న భూషేది.)

రాజా : (దేవీమవలోక్య) భవతి, అనల్పమేవాపకృతం వాత్యా సంభ్రమేణ. తథాహి—

రేణుర్బాధాం విధత్తే తనురపి మహతీం నేత్రయోరాయ
తత్వాత్
ఉత్కంఠోల్పౌఽపి పీనస్తనభరిత మురః క్షిప్తహారం
దునోతి।

మహారాజఇతి :- ఓ మహారాజా!, ప్రియసఖ్యా=మా నెచ్చెలియైన భానుమతియొక్క, ఊరుయుగలమ్=ఊరుద్వయము, ఆరోహణ=దారుపర్వతారోహణమునందలిదైన, సంభ్రమ=తొందరకు, నిస్సహమ్=తట్టుకొనలేనిది—అలసి పోయిన దనుట. (ఆరోహణస్య సంభ్రమేణ నిస్సహమ్.) తత్=అందుచేత, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, మహారాజః=మహారాజు, ఆసనవేదీమ్=ఆసనముగానువయోగ పడు తిన్నెను, కస్మాత్ న భూషయతి=అలంకరింపడేల? నీవు కూర్చున్నచో ఈమెయు కూర్చుండు ననుట.

దేవీమితి :- (దేవీమ్ = భానుమతిని, అవలోక్య = చూచి) వాత్యా=సుడిగాలివల్లనైన, సంభ్రమేణ=హడావిడితో, అనల్పమ్ ఏవ=ఎక్కువగానే, అపకృతమ్=అపకారము చేయబడినది—సుడిగాలివలన పెద్ద అపకారమే జరిగిన దనుట. తథాహి=అంతేకదా!—

రేణురితి :- తనుః అపి రేణుః నేత్రయోః ఆయతత్వాత్ మహతీం బాధాం విధత్తే, అల్పః అపి ఉత్కంఠః పీనస్తనభరితమ్ ఉరః క్షిప్తహారం

ఊర్వో ర్మంచేఽపి యాతే పృథుజఘనభరాద్వేస
 ధుర్వర్ధ తేఽస్యా
 వాత్యా భేదం మృగాఙ్ఘ్యః సుచిరమవయవైర్దత్తహస్తా
 కరోతి॥ 22

దునోతి, మందే యాతే అపి పృథుజఘన భరాత్ అస్యాః ఊర్వోః వేపఘః
 వర్ధతే, మృగాఙ్ఘ్యః అవయవైః దత్తహస్తా వాత్యా సుచిరం భేదం కరోతి.

అర్థము :- తనుః అపి=చిన్నదే అయినను, రేణుః=ధూళికణము,
 నేత్రయోః = (ఈమె, కన్నులయొక్క, ఆయతత్వాత్ = విపులత్వము వలన,
 మహతీమ్=అధికమయిన, బాధామ్=వ్యథను, విధత్తే=కలిగించుచున్నది; అల్పః
 అపి=కొద్దిపాటిదే అయినను, ఉత్కంపః=కదలిక, పీఠస్తనభరితమ్=గురువజ్జోజ
 భారముతో కూడిన, ఉరః=వక్షఃస్థలమును, శిష్టహారమ్=ఎగిరిపడుచున్న దండలు
 కలదగునట్లు, దునోతి=బాధించుచున్నది; మందే=నెమ్మదిగా, యాతే అపి=నడచి
 నప్పటికిని, మందగమనమే అయినను అనుట, పృథుః=ఘనమయిన, జఘన=
 వెనుకటియొక్క, నితంబముయొక్క అనుట, భరాత్=భారము వలన, అస్యాః=
 ఈమెయొక్క, ఊర్వోః=ఊరువులకు, వేపఘః=కంపము, వర్ధతే=అధికమగు
 చున్నది, నెమ్మదిగానే నడచినప్పటికిని జఘనభారము వలన ఊరువులధికముగా
 కంపించుచున్నవి అనుట, మృగాఙ్ఘ్యః=ఈ హరిజనేత్రయొక్క, అవయవైః=
 అంగములచేత, దత్తహస్తా=అందింపబడిన సహాయము కలిగినదై, వాత్యా=సుడి
 గాలి, అస్యాః=ఈమెకు, సుచిరమ్=చాలసేపు, భేదమ్=బాధను, కరోతి=కలిగించు
 చున్నది. సుడిగాలి వలన కలిగిన బాధ నేత్రస్తన జఘనముల ఆయతత్వ-
 పీఠత్వ-పృథుత్వముల వలన అతిశయించి తేరుకొనుట జాగైన దనుట. ఇందు
 భానుమతీ సౌందర్యాధికము వ్యంగ్యము.

సమాసములు :- పీనో చ తౌ స్తనౌ ప-పీఠస్తనాభ్యాం భరితమ్.
 శిష్టాః హారాః యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా. పృథు చ తత్ జఘనం చ-పృథు
 జఘనస్య భరః-తస్మాత్. మృగస్య అక్షిణీ ఇవ అక్షిణీ యస్యాః సా-మృగాక్షి-
 తస్యాః. దత్తః హస్తః యస్యై సా-దత్తహస్తా. ఛందస్సు-స్రగ్ధర.

(సర్వే ఉపవిశన్తి)

రాజా : తత్కిమిత్యనాస్తీర్ణం కఠినం శిలాతలమధ్యాస్తే దేవీ!

లోలాంశుకస్య పవనాకులితాంశుకాంతం

త్వద్బ్రష్టిహారి మమ లోచన బాంధవస్య!

సంధులు :- రేణుః+వాధామ్, తనుః+అపి, నేత్రయోః+అయత,
 ఊర్వోః+మన్దే, వేపకుః+వర్ధతే, అవయవైః+దత్త-రేఫాదేశవిసర్గసంధులు.
 ఉత్కంఠః+అల్పః+అపి-ఉత్త్యాదేశవిసర్గసంధి+పూర్వరూపస్వరసంధి, మందే+
 అపి, వర్ధతే+అస్యాః-పూర్వరూప. అస్యాః+వాత్మా-విసర్గలోప

క్రియలు :- ధత్తే-దధాతే-దధతే-డుధాత్ ధారణపోషణయోః-అత్మనే
 దునోతి-దునుతః-దున్వన్తి-టుదు ఉపతాపే-పరస్మై
 వర్ధతే-వర్ధతే-వర్ధన్తే-వృధుజీర్ వృద్ధా-అత్మనే-లట్-ప్రథమ

అలంకారము :- సుడిగాలి భానుమతీదేవిని అందరికంటె అధికముగా
 చాలసేపు బాధించుటను నేత్రాయతత్వాః హేతువులతో సమర్థించుట జరిగినది
 కావున కావ్యలింగమలంకారము-సమర్థనీయస్య అర్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమ్.

సర్వజితి - (సర్వే=అందరును, ఉపవిశన్తి=కూర్చుందురు)

తత్కిమితి :- దేవీ=భానుమతీదేవి, అనాస్తీర్ణమ్=వాప మొదలైన
 ఆస్తరణములు ఏమియును లేనట్టిదియును, కఠినమ్=రూక్షమైనదియైనన, శిలా
 తలమ్=తాతినేలపై, అధ్యాస్తే కిమ్ ఇతి=చతికిలబడుచున్నదేమి!, ఉత్తి నేలపై
 మహారాణి కూర్చుండదగదని ఆశ్చర్యము.

లోలాంశుకస్యేతి :- కరభోరు, పవనాకులితాంశుకాంతమ్ త్వద్బ్రష్టి-
 హారి మమ ఊరుయుగ్మమ్, లోలాంశుకస్య మమ లోచనబాంధవస్య తవ జఘన
 స్థలస్య చిరమ్ అధ్యాసితమ్ పర్యాప్తమ్ ఏవ.

అధ్యాసితం తవ చిరం జఘనస్థలస్య
పర్యాప్త మేవ కరభోరు మమోరుయుగ్మమ్॥ 23

అర్థము :- కరభోరు=కరభములవంటి ఊరువులు కలదానా! మణికట్టు నుండి చిటికెనవేలువరకునున్న చేతి వెలుపలి భాగమును కరభము అందుచు— మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః—(అమర, 2.6.81); పవన=వాయువు చేత, ఆకులిత=చెదరగొట్టబడిన, అంశుక=వత్తముయొక్క, అంతమ్=కొనలు కలదై, త్వత్=నీయొక్క, దృష్టి=చూపును, హరి=హరించునదైన, మమ=నా యొక్క, ఊరుయుగ్మమ్=ఊరువుల జంట, లోలాంశుకస్య=కదలుచున్న చీరతో కూడినదియును, లోచన=(నా) కన్నులకు, బాంధవస్య=బంధువునైన, తవ=నీయొక్క, జఘనస్థలస్య=విశాలమైన నితంబముయొక్క, చిరమ్=చిర కాలము(పు), అధ్యాసితమ్=అశ్రయణము కొఱకు, అలమ్ ఏవ=దానినదే. నీ జఘనస్థలమును నా ఊరుయుగళము ఎంతసేపయినను మోయజాలినదే అనుట. నా ఒడిలో కూర్చుండరాదా నేలపై ఏలయని తాత్పర్యము.

విశేషములు :- సంయోగాభిలాషారూపమయిన భావమిచ్చట ధ్వని. ఇది దుర్యోధనుని వాక్పాతుర్యము వలన లభించుచున్నది. ఇతడు కవి నిలబెట్టిన పాత్ర. కావున ఇది కనినిబద్ధవక్త్రప్రేతోక్తి సిద్ధ వస్తుకృత భావధ్వని యగుచున్నది.

సమాసములు :- లోలమ్ అంశుకం యస్య—తాదృశస్య. పవనేన ఆకులితః—పవనాకులితః. అంశుకస్య అంతః—అంశుకాంతః, పవనాకులితః అంశుకాంతః యస్య తత్. తవ దృష్టిః—త్వద్దృష్టిః, త్వద్దృష్టిం హరతి శీల మస్య—త్వద్దృష్టిహరి.హరీణీ.హరీణీ.తాచ్ఛిల్యణిన్నంత నపుంసకము. బంధురేవ బాంధవః, లోచనయోః బాంధవః—తస్య. (బద్ధాతి—ఆకర్షతి—ఇతి బంధుః). జఘనమ్ స్థలమివ—జఘనస్థలమ్—తస్య. కరభావివ ఊరు యస్యాః సా—తత్సంబుద్ధే—హే కరభోరు!. ఊర్వోః యుగ్మమ్.

సంధులు :- లోల+అంశుక, పవన+ఆకులిత+అంశుక+అంతమ్—సవర్ణదీర్ఘ. పరి+అప్తమ్—యజాదేశ, మమ+ఊరు—గుణసంధి.

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ సంభ్రాంతః)

కంచుకీ : దేవ! భగ్నం భగ్నమ్! (సర్వే సాతంకం పశ్యన్తి)

రాజా : కిం నామ?

కంచుకీ : భగ్నం భీమేన.

రాజా : ఆః కిం ప్రలపసి?

అలంకారము :- భానుమతీ దుర్యోధనుల ఊహయుగ్మమునకు అనురూపము వర్ణింపబడినది. రెండును లోలాంశకములే, పరస్పరదృష్టిహరులే. కావుననిందు సమాలంకారము చెప్పవచ్చును—సమం స్యాద్వర్జనం యత్ర ద్వయోర వ్యనురూపయోః, స్వానురూపం కృతం సద్మ హరేణ కుచమండలమ్.

చందస్సు :- వసంతతిలక—ఉక్తా వసంతతిలకా తభజా జగౌ గః.

| | | | | |
|----------|------|-------|-------|---------|
| త | భ | జ | జ | గగ |
| UU | UU | UU | UU | UU |
| పర్యాప్త | మేవక | రభోరు | మమోరు | యుగ్మమ్ |

ప్రవిశ్యేతి :- (సంభ్రాంతః=ఉద్వేజితౌడై, పటాక్షేపేణ=ఒక్కొక్కటి తెర త్రోసికొనుటతో, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి—తెర త్రోసివేయుచు రంగప్రవేశము చేసి యనుట—భయకోపదుఃఖాదుల అవేశముతో పాత్రలు రంగమున ప్రవేశించుట—పటాక్షేపేణ—సపటాక్షేపం ప్రవిశ్య—అందురు.)

దేవ ఇతి :- దేవ=మహారాజా!, భగ్నం భగ్నమ్=భగ్న మైపోయినది భగ్నమైపోయినది. (అందరును ప్రశ్నార్థకముగా చూతురు)

కిమితి :- కిమ్ నామ?=ఏమది?

భగ్న మితి :- భీమేన=భీమునిచే, (భయంకరమైన వాయువుచే అనుట) భగ్నమ్=నాశనముగావింపబడినది. విరిచివేయబడిన దనుట.

ఆః ఇతి :- ఆః=అహో! కిం ప్రలపసి?=ఏమిటి వాగుచున్నావు?

భానుమతీ : ఆర్య! కిమనర్థం మంత్రయనే! (అజ్ఞ, కిం అణత్థం మంతేసి)

కంచుకీ : (సభయమ్) నను భగ్నం భీమేన భవతః.....

రాజా : ధిక్ ప్రలాపిన్ వృద్ధాపనద, కోఽయ మద్య తే వ్యామోహః!

కంచుకీ : దేవ, న ఖలు కశ్చిత్ వ్యామోహః. సత్యమేవ బ్రవీమి.

భగ్నం భీమేన భవతో మరుతా రథకేతనమ్।

పతితం కింకిణీ క్వాణ బద్ధాక్రందమివక్షితౌ॥ 24

అర్ఘ్యతి :- ఆర్య!=పూజ్యుడా!, అనర్థమ్=అనిష్టమును, మంత్రయనే కిమ్=పలుకుచున్నావా!

సభయమితి :- (సభయమ్ = భయపడుచు) నను=నిజమే వినుము; భీమేన=భీమునిచే (భీమ వాయువుచే అనుట) భగ్నమ్=భగ్నముకావింపబడినది, భవతః=తమయొక్క.....పూర్తికాకుండగనే రాజుండుకొని-

ధిగితి :- ధిక్=భీ, ప్రలాపిన్=వదరుబోతా!, వృద్ధాపనద=వృద్ధనీచా! అద్య=నేడు, తే=నీకు, అయమ్=ఈ, వ్యామోహః కః=మతిభ్రమణము ఏమి!

దేవేతి :- మహారాజా! కశ్చిత్ వ్యామోహః=వ్యామోహము ఏదియు, న ఖలు=లేదు సుమా! సత్యమ్ ఏవ=నిజమే, బ్రవీమి=పలుకుచున్నాను.

భగ్నమితి :- భీమేన మరుతా భవతః రథకేతనం భగ్నమ్, కింకిణీ క్వాణబద్ధాక్రందమ్ ఇవ క్షితౌ పతితమ్.

అర్థము :- భీమేన=భయంకరమైన, మరుతా=వాయువుచే, భవతః=నీయొక్క, రథకేతనమ్=రథధ్వజము, జెండాతో కూడిన కణ్ణ అనుట, భగ్నమ్=విరిగిపోయినది, కింకిణీ=కేతనపు చిఱుమువ్వలయొక్క, క్వాణ=ధ్వనితో, బద్ధ=

రాజా : బలవత్సమిరణవేగాత్ కంపితే భువనే భగ్నః స్వందన
కేతుః. తత్కిమిత్యధ్యతం ప్రలపసి భగ్నం భగ్నమితి!

సమకూర్పబడిన, ఆక్రందమ్ ఇవ=రోదనముకలదనివలె, మువ్వల చప్పుడు
రోదనధ్వనివలె వినిపించుచుండగా ననుట, శీతౌ=భూమియందు, నేలపై అనుట,
పతితమ్=పడిపోయినది.

విశేషములు :- దుర్యోధనుడిచ్చట కల్పితాంతావాదమును చేసెను.
భీమేన అనుటతోడనే భీమసేనుడనుకొని చిందులు త్రొక్కినాడేతప్ప కంచుకి
వాక్యమును పూర్తికానీయలేదు. ఇది దుర్యోధనుని ఉలుకును తెలియజేయుచున్నది.
భీమ శబ్దమునకు భీషణమయిన భయంకరమయిన అనియు నర్థములు. భీమేన అని
తృతీయలోనుండుట మరింత భ్రాంతిజనకమైనది. కడకిది వాయువునకు విశేషణమై
గుండెగుబులును చల్లార్చినది. భీమేన మరుతా అని పైని చెప్పినట్లేకాక మరుతా
భీమేన-మరుతా = వాయునందనుడైన, భీమేన = భీమునితో-అనియు కొందరు
అన్వయము చెప్పిరి. మరుత్ శబ్దము లక్షణావృత్తితో మారుతి పరమనియు,
ఆత్మా పై పుత్రనామాని అనిరి కావున తండ్రి-కొడుకులకు అభేదమనియు
సమర్థించుకొనిరి. కానీ ఇది సరసముగా లేదు. పైగా ఇచట జరిగిన సంఘటన-
వాయువుచే కేతనము విరుగుటయే తప్ప భీమసేనుని ప్రసక్తి లేదు. భీమేన అను
విశేషణమును వేయుటలో దుర్యోధనుని ఉలుకును బయటపెట్టుట యన్నది
కవ్యభిప్రేతమయిన చమత్కారము. ఇది వీరి అన్వయమున ఓడిపోవుచున్నది,
కావున స్వీకార్యము కాదు. రజశ్చక్ర కల్పనకు భానుమతీ ప్రతనియను
భంజనముతోపాటు కేతనవతనముకూడ ఒక ప్రయోజనము. ఇది దుర్యోధనోరు
భంగమునకు సూచకము.

సమాసములు :- రథస్య కేతనమ్-రథకేతనమ్. కింకిణీనాం క్వాణః-
కింకిణీక్వాణేన ఆబద్ధః ఆక్రందః యేన తత్రథా.

బలవదీతి :- బలవత్=బలిష్ఠమయిన, సమీరణ=వాయువుయొక్క,
వేగాత్=వేగమువలన, భువనే=ప్రపంచమే, కంపితే=ఊగిపోగా, స్వందనకేతుః=

కంచుకీ : దేవ, న కించిత్. కింతు శమనార్థమస్యామిత్తస్య
విజ్ఞాపయితవ్యో దేవ. ఇతి స్వామిభక్తిర్మాం ముఖ
రయతి.

భానుమతీ : ఆర్యపుత్ర, పరిహార్యతా మేత దనిమిత్తం ప్రసన్న
బ్రాహ్మణ వేదానుఘోషేణ హోమేన చ (అజ్ఞాత,
పడిహారీఅను ఏదం అనిమిత్తం పసన్ణ బ్రాహ్మణ వేదాను
ఘోషేణ హోమేణ అ.)

రాజా : (సావజ్ఞమ్) నను గచ్ఛ, పురోహిత సుమిత్రాయ
నివేదయ.

రథకేతనము, భగ్నః=విరిగినది. తత్=అంతమాత్రమున, భగ్నమ్ భగ్నమ్
ఇతి = విరిగిపోయినది విరిగిపోయిన దని, ఉద్ధతా ప్రతిపది కిమితి=పొలికేకలు
పెట్టుచున్నావే!

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, న కించిత్=ఏమియులేదు. కిన్తు=కానీ,
అన్యః=ఈ, అనిమిత్తస్య=అవశకునముయొక్క, శమనార్థమ్=విరుగుడుకొరకు,
దేవః=మహారాజా, విజ్ఞాపయితవ్యః=విన్నవింపబడవలసినవాడు, ఇతి=అని,
స్వామిభక్తిః=ప్రభుభక్తి, మామ్=నన్ను, ముఖరయతి=(ఇట్లు) వాగించుచున్నది.

ఆర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్రా!, ప్రసన్న=ప్రసన్నులయిన, బ్రాహ్మణ=
విప్రుల, వేద+అనుఘోషేణ=వేదధ్వనులతోను, చ=మరియు, హోమేన=
హోమముతోను, ఏతత్=ఈ, అనిమిత్తమ్=అవశకునము, పరిహార్యతామ్=
పరిహరింపబడునుగాక!

సావజ్ఞమితి :- (సావజ్ఞమ్=అవహేళనగా, ఇష్టములేకున్నను తప్పని
సరియై ఒప్పుకొనుచున్న రీతిలోననియు) నను గచ్ఛ = అట్లయిన పొమ్ము,
పురోహితసుమిత్రాయ పురోహితుడయిన సుమిత్రుని కొరకు, నివేదయ=తెలియ
జేయుము, పురోహితునికి విన్నవింపుమని కంచుకీతో ననుట.

కంచుకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి నిష్క్రాంతః)

(ప్రవిశ్య)

ప్రతీహరీ : (సోద్వేగముపసృత్య) జయతు జయతు మహారాజః.
మహారాజ, ఏషా ఖలు జామాతుః సింధురాజస్య మాతా
దుశ్యలా చ ప్రతీహరభూమా తిష్ఠతి. (జలదు జలదు
మహారాజ. మహారాజ, ఏషా క్షు జామాదుణో సింధురా
అస్య మాదా దుస్సలా అ పడిహర భూమిప చిట్టది)

రాజా : (కించిద్విచింత్యాత్మగతమ్) కిం జయద్రథమాతా
దుశ్యలా చేతి కచ్చి దభిమన్యువధామర్షితైః పాండు
పుత్రైః న కించిదత్యాహితమ్ ఆచేష్టితం భవేత్.
(ప్రకాశమ్) గచ్ఛ. ప్రవేశయ శీఘ్రమ్.

యదీతి :- దేవః = మహారాజు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి (తత్) = ఏది
ఆజ్ఞాపించుచున్నాదో అట్లే - (ఇతి = అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్రమించును).
(ప్రవిశ్య=ప్రతీహరి ప్రవేశించి)

సోద్వేగమితి :- (సోద్వేగమ్ = కంగారుపడుచు, ఉపసృత్య =
సమీపించి) జయతు జయతు మహారాజః=మహారాజకు జయమగునుగాక అనుట,
మహారాజా, జామాతుః=అల్లుడుగారైన, సింధురాజస్య=జయద్రథునియొక్క,
మాతా=తల్లియు, చ=మరియు, దుశ్యలా=దుస్సలయు, ఏషా ఖలు=ఇదిగో ఈమే
అని వారు ఉన్న గుమ్మము వైపునకు హస్తనిర్దేశము చేయుట, ప్రతీహరభూమా=
గుమ్మమునందు, తిష్ఠతి = ఉన్నది, తమ దర్శనమునకై వేచిఉన్న దనుట.
(ప్రత్యేకాన్వయము కావున ఏకవచనము.)

కించిదితి :- (కించిద్విచింత్య=కొంచెమాలోచించి, ఆత్మగతమ్=
తనలో) కిమ్ = ఏమీ, జయద్రథ మాతా దుశ్యలా చ = జయద్రథుని తల్లియు
దుస్సలయునా!; అభిమన్యు = అభిమన్యునియొక్క, వధ = హననముతో,

ప్రతీహారీ : యన్మహారాజ ఆజ్ఞాపయతి (ఇతి నిష్కాంతః) (జం
మహారాట ఆణవేది.)

(తతః ప్రవిశతి సంభ్రాంతా జయద్రథమూతా దుశ్శలా చ)

(ఉభే సానం దుర్యోధనపాదయోః పతతః)

మూతా : పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం కుమారః (పరిత్రాయతాం
పరిత్రాయతాం కుమారా) (దుశ్శలా రోదితి)

అమర్షితైః=క్రుద్ధులయిన, పాండుపుత్రైః=పాండవులచే, కించిత్=ఏదయినను,
అత్యాహితమ్=గొప్ప అనిష్టము, అత్యాహితం మహాభీతిః కర్మ జీవానపేక్షి చ-
అమర, 3.3.77 ఆచేష్టితమ్ = చేయబడినది, న భవేత్ కచ్చిత్=కాలేదుగదా!
వారు ఏదేని-జయద్రథపదాధికమయిన-అనిష్టమును చేసియుండలేదుగదా అనుట.
(ప్రకాశమ్=ప్రకాశముగా) గచ్ఛ=పోమ్ము, శీఘ్రమ్=వెంటనే, ప్రవేశయ=ప్రవేశ
పెట్టుము.

యదీతి :- మహారాజు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి తత్ = ఆజ్ఞాపించినట్లే
(ఇతి=అని, నిష్కాంతః=నిష్క్రమించినవాడగును)

తతః ఇతి :- (తతః=అటుపైని, సంభ్రాంతా=ఉద్విగ్నయైన, జయద్రథ
మూతా=జయద్రథుని తల్లియు, చ=మరియు, దుశ్శలా=దుస్సలయు, ప్రవిశతి=
ప్రవేశించును.)

ఉభ ఇతి :- (ఉభే=ఇరువురును, సానమ్=ఏడ్చుచు, దుర్యోధన
పాదయోః=రారాజు పాదములందు, పతతః=పడుదురు)

పరి త్రాయతామితి :- కుమారః=కుమార దుర్యోధనుడు, పరిత్రాయతామ్
పరిత్రాయతామ్=రక్షించునుగాక రక్షించునుగాక!

(దుశ్శలా=దుస్సల, రోదితి=నిలపించును)

రాజా : (నసంభ్రమ ముత్థాప్య) అంబ, సమాశ్వాసిహి
సమాశ్వాసిహి. కిమత్యాహితమ్? అపి కుశలం
సమరాంగణే వ్యవ్రతిరథస్య జయద్రథస్య.

మాతా : జాత, కుతః కుశలమ్! (జాద, కుదో కుశలమ్)

రాజా : కథమివ?

మాతా : (సాశంకమ్) అద్య ఖలు పుత్రవదామర్నోద్దీప్తితేన
గాంధీవినా అస్తమితే దివసనాథే తస్య వధః ప్రతిజ్ఞాతః.
(జ్ఞక్తుప్రత్యవహామరిసుద్దీవిదేణ గాంధీవినా అణతమిదే
దివహాణాహే తస్య వహా పడిన్తాదీ.)

నసంభ్రమమితి:- (నసంభ్రమమ్=కంగుచపడుచు, ఉత్థాప్య=లేవనెత్తి)
అంబ!=తల్లీ!, సమాశ్వాసిహి సమాశ్వాసిహి=ఊరడిల్లుమూరడిల్లుము! కిమ్ అత్యా
హితమ్?=వచ్చిన అరిష్టమేమి?. సమరాంగణే=యుద్ధరంగములందు, అవ్రతి
రథస్య = ప్రతిరథుడు లేని, ఎదిరింపగల సాటివీరుడు లేని అనుట (న విద్యతే
ప్రతిరథః యస్య సః) జయద్రథస్య=జయద్రథునికి, అపి కుశలమ్=క్షేమమే కదా!

జాతేతి :- జాత=జన్మ!, కుతః కుశలమ్=సేమమెక్కడ!

కథమితి :- కథమ్ ఇవ=ఎట్లా?

సాశంకమితి:- (సాశంకమ్=అనిష్టాశంకతో) పుత్రవధ=అభిమన్యు
వధవంన కలిగిన, అమర్నా = క్రోధముతో, ఉద్దీప్తితేన = మండిపడుచున్న,
గాంధీవినా=అర్జునునిచే, అద్య=ఈనాడు, దివసనాథే=సూర్యుడు, అనస్తమితే=
అస్తమించనివాడు అగుచుండగా, సూర్యాస్తమయము కాకముందే అనుట, తస్య=
జయద్రథునియొక్క, వధః=హననము, ప్రతిజ్ఞాతః ఖదా=ప్రతిజ్ఞ గావింపబడినది
గదా!, అట్టి ప్రతిజ్ఞ చేసె ననుట.

రాజా : (స్మితమ్) ఇదంతదశ్రుకారణమబాహూ దుఃశలాయా శ్చ. పుత్రశోకాదుస్మత్తస్య కిరీటినః ప్రలాపైరేవ మవస్థా. అహో ముగ్ధత్వ మబలాహమ్ అంబ! కృతం విపాదేన వత్సే! దుశ్శలే! అల మశ్రుపాతేన. కుతశ్చాయం తస్య ధనంజయస్య ప్రభాహో దుర్యోధన బాహు వంశు రక్షితస్య మహారథయద్రథస్య విపత్తి ముత్పాదయితుమ్.

సస్మితమితి :- (సస్మితమ్=చిఱునవ్వుతో) అంబాయాః=తల్లియొక్క, చ = మరియు, దుశ్శలాయాః = దుస్సలయొక్కయు, అశ్రు = దుఃఖమునకు, కారణమ్=హేతువు, ఇదమ్ తత్=ఇదియన్నమాట! పరిగణింపదగినది కాదనుట. పుత్రశోకాత్=పుత్రశోకమువలన, ఉగ్మత్తస్య=పిచ్చివాడయిన, కిరీటినః=అర్జునుని యొక్క, ప్రలాపైః=వాగుడులచే, ఏవమ్=ఇట్టి, అవస్థా=దుఃస్థితి వచ్చినదనుట! అహో=ఓహో!, అబలానామ్=చుగువలయొక్క, ముగ్ధత్వమ్=బేలతనము! అబలలు ఎంత బేల లనుట. అంబ=తల్లి!, విపాదేన=దుఃఖముతో, కృతమ్=చాలును. దుఃఖ మిక వీడు మనుట. కృతమ్ అనునది అలమర్థకము—కృతం యుగేలమర్థే స్యాద్విహితే హింసితే త్రిపు (ఇతి మేదినీ); శక్తా నివారణే తృప్తౌ పర్యాప్తం స్యాత్ యథేష్పితే—(ఇతి దుర్రః) అని నిఘంటువు. వత్సే దుస్సలే=ఓ చిన్నాకీ దుస్సలా!, అశ్రుపాతేన అలమ్=కన్నీటితో చాలు, ఇక ఏడ్చుమాను మనుట. దుర్యోధన=సుయోధనునియొక్క, బాహు=భుజములనునట్టి, పరిఘ= అర్థశములతో (పరిఘో యోగభేదేత్రనిశేషేర్థశఘాతయోః ఇతి మేదినీ) లోహముతో చేయబడిన అడ్డగడియంపటి బాహువులతో ననుట, రక్షితస్య = రక్షింపబడినవాడైన, మహారథ = మహారథుడయిన, పరిపూర్ణవీరుడనుట, జయద్రథస్య = సీంధురాజునకు, విపత్తిమ్ = అపదను, ఉత్పాదయితుమ్ = కలిగించుటకు, తస్య = అ (ఉన్మత్తునిననుట), ధనంజయస్య = అర్జునునికి, అయమ్=ఈ, ప్రభావః=సామర్థ్యము, కుతః=ఎక్కడిది! లేదనుట.

మూతా : జాతా! తే హి పుత్రబంధువధామర్షోద్దీతకోపానలా
అనపేక్షితశరీరా వీరాః పరిక్రామన్తి. (జాత, దే హి
పుత్రబంధు వధామరిషుద్దీవిదకోవాణలా అనపేక్షితశరీరా
వీరా పరిక్రామన్తి.)

రాజా : (సోపహాసమ్) ఏవ మేతత్. సర్వజన ప్రసిద్ధేవామర్షితా
పాండవానామ్. పశ్య—

హస్తాకృష్ట విలోల కేశకననా దుశ్శాసనేనాజ్ఞయా
పాంచాలీ మమ రాజచక్రపుకతో గార్హారితి వ్యాహృతా।

మహారథుడు— ఏకో దశసహస్రాణి యోధయే ద్యస్తా ధన్వినామ్।

శత్రు శత్రు ప్రవీణశ్చ విజ్ఞేయ స్స మహారథః॥

జాతేతి :- జాత=బిడ్డా! పుత్ర=కుమారునియొక్క, బంధు=చుట్టముల
యొక్క, వధ=హననముచేసిన, అమర్షా=క్రోధముచే, ఉద్దీపిత=ప్రజ్వలించజేయ
బడిన, కోపానలాః=కోపాగ్నికలవారై, తే=ఆ, వీరాః=పాండవవీరులు, అనపేక్షిత
శరీరాః=స్వశరీరములను లెక్కచేయనివారై, తమ శరీరమునకు ఏమగునో అను
చింతను విడచిన తెంపటలై అనుట. పరిక్రామన్తి హి=సంచరించుచున్నారు
గదా! ఇంతటి సాహసులకు అలవికానిది ఉండునా అనుట, నీ రక్షణము
సరిపోవునా అనుటయు.

సోపహాసమిత :- (సోపహాసమ్ = చెక్కిరింపుగా) ఏతత్ = ఇది,
ఏవమ్=ఇట్లే, ఆ తిరుగుడు తిరుగుడే అనుట. పాండవానామ్=పాండుపుత్రుల
యొక్క, అమర్షితా=క్రోధగుణము, సర్వజన ప్రసిద్ధా ఏవ=లోకులందరునెరిగినదే!
పశ్య=చూడుము—చెప్పెద వినుచునుట.

హస్తేతి :- మమ ఆజ్ఞయా దుశ్శాసనేన హస్తాకృష్టవిలోల కేశకననా
పాంచాలీ రాజచక్రపుకతః గోః గోః ఇతి వ్యాహృతా, తస్మిన్ ఏవ సః

తస్మిన్నేవ స కిం ను గాండివధరో నాసీత్పృథా నందనో
యూనః క్షత్రియవంశజస్య కృతినః క్రోధాస్పదం

కిం న తత్ ॥ 25

గాండివధరః పృథానందనః న ఆసీత్ కిమ్ ను!; క్షత్రియ వంశజస్య కృతినః
యూనః తత్ క్రోధాస్పదమ్ కిమ్ న!

అర్థము :- మమ=నాయొక్క, ఆజ్ఞయా=ఆనతో, దుశ్శాసనేన=
దుస్ససేనునిచే; హస్త=చేతితో, ఆకృష్ట=లాగివేయబడుటచే, విలోల=జారిపోవు
చున్న, కేశ=క్రొమ్ముడియు, వసనా=వస్త్రమును కలదైన, పాంచాలీ=ద్రౌపది,
రాజచక్రపురతః=రాజసమూహమునెదుట, గౌః గౌః ఇతి=గోవును నేను గోవును
అని, గోవువలె రక్షణీయను అనుట, వ్యాహృతా=దీనముగా పలికినది; తస్మిన్
ఏవ (సమయే)=అదే సమయమందు, సః=ఆ, గాండివధరః=గాండివము ధరించు
వాడైన, పృథానందనః=అర్జునుడు, స ఆసీత్ కింను=లేడా?; క్షత్రియవంశజస్య=
రాజవంశములో పుట్టినవాడును, కృతినః=నేర్పరియు, శస్త్రాస్త్రవిద్యానిపుణు
డనుట, యూనః=యువయు అయిన వానికి, కోడెప్రాయపు రాచబిడ్డకనుట,
తత్=అది, నిండుకొలుపున భార్యనవమానించుట, క్రోధాస్పదమ్=క్రోధస్థానము,
కోపకారణమనుట, కిం న=కాదా! శార్దూలవిక్రీడితము.

సమాసములు :- హస్తేన ఆకృష్టం—హస్తాకృష్టేన కారణేన
విలోలమ్ హస్తాకృష్ట విలోలమ్; కేశాశ్చ వసనం చ తేషాం సమాహారః—కేశ
వసనమ్. హస్తాకృష్ట విలోలం కేశవసనం యస్యాః సా. రాజ్ఞః చక్రమ్—
రాజచక్రస్య పురతః. ధరతి ఇతి ధరః—గాండివస్య ధరః—ద్వితీయార్థే షష్ఠీ.
పృథాయాః నందనః. క్షత్రియాణాం వంశః—క్షత్రియవంశే జాయత ఇతి—తస్య.
క్రోధస్య ఆస్పదమ్.

సంధులు :- హస్త+ఆకృష్ట, దుశ్శాసనేన+ఆజ్ఞయా, న+ఆసీత్,
క్రోధ+అస్పదమ్—సవర్ణదీర్ఘసంధులు. పురతః+గౌః, ధరః+న, నందనః+
యూనః—ఉత్వాదేశవిసర్గ. గౌః+గౌః+ఇతి—రేఫాదేశ. తస్మిన్+ఏవ—అనునాశిక
ద్విత్యసంధి, సః+కిమ్—సఏషవిసర్గలోపసంధి—తదేతద్విసర్గలోప.

మాతా : అసమాప్త ప్రతిజ్ఞాభర స్యాత్మవధోఽన్య ప్రతిజ్ఞాతః.
(అసమత్త పడిణ్ణా భారస్స ఆప్పవహో సే పడిణ్ణాదో.)

రాజా : యద్యేవమల మానందస్థానేఽపి తే విషాదేన. నను
వక్తవ్యమ్ ఉత్సన్నః సానుజో యుధిష్ఠిర ఇతి. అన్యచ్చ
మాతః, కా శక్తిరస్తి ధనంజయస్యాన్యస్య వా కురుశత
పరివార విద్ధిత మహిమ్నః కృపకర్ణద్రోణాశ్వత్థామాది
మహారథ ద్విగుణీకృత నిరావరణ విక్రమస్య నామాపి
గ్రహీతుం తే తనయస్య. అయి సుతపరాక్రమాః భిజ్జే!

అసమాప్తేతి :- అసమాప్త = నెరవేర్చబడని, ప్రతిజ్ఞాభరన్య =
ప్రతిజ్ఞాభరము కలవాడైన, అన్యఃఈ అర్జునునికి, ఆత్మవధః=ఆత్మహతి,
ప్రతిజ్ఞాతః=ప్రతినిగా స్వీకరింపబడినది. చేసిన ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చుకొననిచో
ఆత్మత్యాగము చేసెదనని ప్రతివహునె ననుట.

యదీతి :- యది ఏవమ్ = అట్లే అయినచో, ఆనందస్థానే అపి =
సంతోషించవలసినచోటకూడ, తే=నీయొక్క, విషాదేన=దుఃఖముతో, అలమ్=
చాలును, సంతోషించవలసినదిపోయి వీడ్చువేల అనుట. సానుజః=తమ్ములతో
సహా, యుధిష్ఠిరః=ధర్మజుడు, ఉత్సన్నః=నాశనమైపోయినాడు, ఇతి నను=
అని కదా, వక్తవ్యమ్=చెప్పవలసినది! మాతః=అంబా!, అన్యత్ చ=మరొక
మాట; కురుశత=నూర్గురు కౌరవులే, పరివార=బంధువులుగా, వర్ధిత=వృద్ధి
పొందింపబడిన, మహిమ్నః = మహత్తుకలవాడును, బంధువులైన నూర్గురు
కౌరవులచే అనుట, కృపుడు, కర్ణుడు, ద్రోణుడు, అశ్వత్థామ, అది=మొదలయిన,
మహారథ=మహారథులచేత, ద్విగుణీకృత=రెట్టింపుచేయబడినదై, నిరావరణ=
అవధిలేనిదైన, విక్రమస్య=పరాక్రమము కలవాడును అయిన, తే=నీయొక్క,
తనయస్య=సుతునియొక్క, నామ అపి=పేరునయినను, గ్రహీతుమ్=పట్టు
కొనుటకు, ధనంజయస్య వా=కిరీటికిగాని, అన్యస్య వా=వేరొకనికిగాని, కా శక్తిః
అస్తి = ఏమి శక్తి ఉన్నది!. అయి సుత పరాక్రమ+అనభిజ్జే = కుమారుని
ప్రతాపము నెరుగనిదానా!

ధర్మాత్మజం ప్రతి యమా చ క్షణైవ నాస్తి
మధ్యే వృకోదర కిరీటభృతో ర్బలేన!

ఏకోఽపి విస్ఫురితమండల చాప చక్రం
కం సింధురాజ మభిషేణయితు సమర్థః 26

ధర్మాత్మజమితి :- ధర్మాత్మజమ్ చ యమా ప్రతి కథా ఏవ నాస్తి; వృకోదర కిరీటభృతోః మధ్యే, ఈ ఏకః అపి, విస్ఫురితమండలచాపచక్రమ్ సింధురాజమ్ బలేన అభిషేణయితుమ్ సమర్థః!

అర్థము :- ధర్మాత్మజమ్ ప్రతి = ధర్మరాజును గూర్చియు, చ = మరియు, యమా ప్రతి = కవలను గూర్చియు, కథా ఏవ = చెప్పదగినదే, నాస్తి = లేదు, వీరు మువ్వురు లెక్కలోనివారు కాదనుట; వృకోదర కిరీటభృతోః మధ్యే = భీమార్జునుల నడుమ, వీరిద్దరిలో ననుట, ఈ ఏకః అపి = ఏ ఒక్కడైనను, విస్ఫురిత = కదలుచున్నదియు, మండల = పట్టులాకారముగానుండునదియనైన (ఎక్కుపెట్టుటచే) చాప చక్రమ్ = ధనుర్మండలము కలవాడైన, సింధురాజమ్ = జయద్రథుని, బలేన = బలవంతముగా, అభిషేణయితుమ్ = సేనతో ఆక్రమించుటకు, సమర్థః = చాలినవాడా! ఇద్దరిలో ఏ ఒక్కడును సమర్థుడు కాదనుట. (యత్సేన యాభిగమన మథో తదభిషేణనమ్ - అమర, 3-8-95)

సమాసములు :- వృకస్య ఉదరమువ ఉదరం యస్య సః - వృకోదరః కిరీటం విభర్తి ఇతి - కిరీటభృత్. వృకోదరశ్చ కిరీటభృచ్ఛ - వృకోదర కిరీటభృతో - తయోః. విస్ఫురితం మండలం యస్య తత్ - విస్ఫురితమండలమ్ చాప చక్రమ్ యస్య సః - విస్ఫురితమండల చాప చక్రః - తమ్. సింధునామ్ రాజా - సింధురాజః - తమ్.

సంధులు :- కథా + ఏవ = వృద్ధి. న + అస్తి - సవర్ణదీర్ఘ. కిరీటభృతోః + బలేన - రేఫాదేశవిసర్గసంధి. ఏకః + అపి - ఉత్త్యాదేశవిసర్గ. ఏకో + అపి - హార్య రూప. అస్తి - స్తః - నస్తి - అనభివి - పరస్మై, లప్, ప్రథమ. వసంతతిలక.

భానుమతీ : ఆర్యపుత్ర! యద్యప్యేవం తథాపి గురుకృతప్రతిజ్ఞాభారో
ధనంజయః స్థానం ఖలు శంకాయాః. (అజ్ఞఉత్త, జగివి
ఏవ్యం తహవి గురు కిదపడిన్జ్ఞాభారో ధనంజయే ట్టాణం
క్తు సాకావీ.)

మాతా : జాతే, సాధు కాలోచితం త్వయా మంత్రితమ్. (జాదే,
సాహు కాలోఇదం తువ మంతిదమ్)

రాజా : ఆః, మమాపి నామ దుర్యోధనస్య శంకాస్థానం
పాండవాః. పశ్య—

కోదండజ్యాకిణాంకైరగణితరిపుభిః కంకటోన్ముక్తదేహైః
శ్లిష్టాన్యోన్యాయతపతైః సితకమల వనభ్రాంతి ముత్పాద
యద్భిః!

అర్యపుత్రేతి :- ఆర్యపుత్రా!, యది అపి ఏవమ్ = ఇది ఇంతటిదే,
నీవన్నది నిజమే అనుట, తథా అపి=అయినను, గురు=గొప్పదియైన, కృత=
చేయబడిన, ప్రతిజ్ఞా=ప్రతినియొక్క, భారః=బరువుకలవాడైన, ధనంజయః=
అర్జునుడు, ప్రతిజ్ఞ చేసినవాడగుటచే అనుట, శంకాయాః=శంకకు, సింధురాజును
చంపివేయునేమో అని భయపడుటకు, స్థానమ్ ఖలు = కారణమగుచున్నదా!,
కాదందురా అనుట.

జాతేఇతి :- జాతే=బిడ్డా!, కాలోచితమ్=సమయమునకు తగినదియు,
సాధు=సముచితమయినదియు, త్వయా=నీచేత, మంత్రితమ్=అలోచించి వలుక
బడినది. లెన్న పలికితివి బిడ్డా అనుట.

ఆః ఇతి :- ఆః=ఓహో; దుర్యోధనస్య=దుర్యోధనుడనైన, మమ+
అపి నామ = నాకుకూడ, పాండవాః=పాండుపుత్రులు, శంకాస్థానమ్=శంకా
హేతువా!, వారిని చూచి నేను భయపడవలెనా అనుట. పశ్య=చూడుము—

కోదండజ్యోతి :- కోదండజ్యాకిణాంకైః అగణిత రిపుభిః కంకటోన్ముక్త!

రేణుగస్తార్కభాసాం ప్రచలదసీలతాదంతురాణాం

బలానా

మాక్రాంతా భ్రాతృభిర్నే దిశి దిశి సమరే కోటయ

సంపతన్తి॥ 27

దేహైః, శ్లిష్టాన్యోన్యతపత్రైః, సితకమలవనభ్రాంతిమ్ ఉత్పాదయద్భిః, మే
భ్రాతృభిః, రేణుగస్తార్కభాసామ్, ప్రచలదసీలతాదంతురాణామ్ బలానామ్
కోటయః ఆక్రాంతాః దిశి దిశి సంపతన్తి.

అర్థము :- కోదండ=ధనుస్సుయొక్క, జ్ఞా=నారిచేనైన, కిణ+
అంత్తైః=కాయలు కలవారును, చేతులు కాయలుకాసిన వారనుట, అగణిత=నరకు
గొనని, రిపుభిః=శత్రువులు కలవారును, శత్రువులను లక్ష్యపెట్టిని వారనుట,
కంకట = కవచములతో, ఉన్మక్త = విరహితములయిన, దేహైః = శరీరములు
కలవారును, కవచములు ధరింపనివారనుట—నిర్లక్ష్యవైఖరికి ఇది ప్రతీక, శ్లిష్ట=
ఒరిసికొనుచున్న, అన్యోన్య+ఆతపత్రైః=ఒండొరుల గొడుగులు కలవారై, సిత
కమలవన = తెల్ల కలువల సరోవరముయొక్క, భ్రాంతిమ్=భ్రమను, ఉత్పాద
యద్భిః = కలిగించుచున్నవారును అయిన, మే = నాయొక్క, భ్రాతృభిః=
సోదరులతో; రేణుగస్త=దుమ్ముతో కప్పివేయబడిన, అర్కభాసామ్=సూర్య
కిరణములు కలవియును, ప్రచలతే=కదలుచున్న, అసీలతా=లతలవంటి ఖడ్గము
లతో, దంతురాణామ్ = క్రిక్కిరిసినవియునైన, బలానామ్ = (నా) సైన్యముల
యొక్క, కోటయః=కోట్లు, ఆక్రాంతాః=ఆక్రమించినవై—వ్యాపించినవై అనుట,
దిశి దిశి=అన్నివైపులను, సంపతన్తి=(శత్రువులపై విరుచుకు) పడుచున్నవి.

విశేషములు :- మమ = నాయొక్క, భ్రాతృభిః = సోదరులచే,
బలానామ్=శత్రుసైన్యములయొక్క, కోటయః=కోట్లు, ఆక్రాంతాః=ఆక్రమింప
బడినవై, దిశి దిశి=నలువైపులకును, సంపతన్తి=పారిపోవుచున్నవి—ఇట్లు కొందరు
అశ్వయించుట కలదు. సగ్ధరావృత్తము.

సమాసములు :- కోదండస్య జ్ఞా - కోదండజ్ఞాయాః కిణాః -

అపిచ భానుమతి! విజ్ఞాతపాండవప్రభావే! కిం త్వమ
ప్యేవమ్ ఆశంకసే. పశ్య—

దుశ్శాసనస్య హృదయక్షతజాబుపానే
దుర్యోధనస్య చ యథా గదయోరుభంగే
తేజస్వినాం సమరమూర్ధని పాండవానాం
జ్ఞేయా జయద్రథవధేఽపి తథా ప్రతిజ్ఞా॥ 28

కోదండజ్ఞాకిజానామ్ అంశః యేషాం తైః. న గణితాః—అగణితాః రిపవః
యైః తే—అగణిత రిపవః—తైః. కంకటేన కంకటా ద్వా ఉన్ముక్తాః దేహాః
యేషాం తైః. శిష్టాని చ తాని అన్యోన్యాని—శిష్టాన్యోన్యాని ఆతపత్రాణి
యేషాం తైః. సీతాని చ తాని కమలాని—సీతకమలానాం వనమ్—సీతకమల వనస్య
వనమితి వా బ్రాంతిః—తామ్. అర్కస్య భాః—అర్కభాః. రేణుభిః గ్రస్తాః—
రేణుగ్రస్తాః అర్కభాః యైః తేషామ్. అసిః లతేవ—అసీలతా. ప్రచలత్యః
అసీలతాః—పచలదసిః తాః, ప్రచలదసీలతాభిః దంతురాణి—తేషామ్.

నంధులు :- కిణ+అంక, శిష్ట+అన్యోన్య+ఆతపత్ర, గ్రస్త+
అర్క—సవర్ణదీప్తనంధులు. అంకైః+అగణిత, భ్రాతృభిః+మే—రేఘదేశవిసర్గ
సంధి. ఉత్+ముక్త—అనునాశికాదేశసంధి. కంకట+ఉన్ముక్త—గుణసంధి.

క్రియ :- పతగతౌ, పతతి—పతతః—పతన్తి—లజ్, పర, ప్రథ

అపిచేతి :- అపిచ=మరియు, భానుమతి=ఓ దేవీ, విజ్ఞాత=తెలిసికొన
బడిన, పాండవ ప్రభావే=పాండవుల శక్తిసామర్థ్యములు కలదానా! త్వమి=
నీవుకూడ, ఏవమ్=ఇట్లు, ఆశంకసే=శంకించుచున్నావా! పశ్య=చూడుము—

దుశ్శాసనస్యేతి :- దుశ్శాసనస్య హృదయక్షతజాబుపానే, చ, గదయా దుర్యోధనస్య ఊరుభంగే, తేజస్వినాం పాండవానాం యథా ప్రతిజ్ఞా తథా సమరమూర్ధని జయద్రథ వధే అపి జ్ఞేయా.

ఈ కోశత్రభోః! జైత్రం మే రథముపకల్పయ తావత్. యావదహ
మపితస్య ప్రగల్భశాండవస్య జయద్రథ పరిరక్షణేనైవ మిథ్యాప్రతిజ్ఞా
వైలక్ష్మ్యసాపాదిత మశస్త్రపూతం మరణ ముపదిశామి.

అర్థము :- దుశ్శాసనస్య=దుస్ససేనునియొక్క, హృదయ=గుండెల
సూడి, క్షతజ+అంబు పానమ్=రక్తము త్రాగుటయందును, చ=మరియు, గదయా=
గదతో, దుర్యోధనస్య = సుయోధనునియొక్క (నాయుక్క), ఊరు భంగే=
తొడలు విఠచుటయందును, తేజస్వి నామ్ = బలకాలురైన, పాండవానామ్ =
పాండవులకు, యథా=ఎట్లు, ప్రతిజ్ఞా=ప్రతిన కలదో, తథా=అట్లే, సమరమూర్ధని=
రణరంగమున; జయద్రథవధే అపి=జయద్రథుని చంపుటయందును, జ్ఞేయా=
కలదని తెలియదగినది. అట్టిదే ఈ ప్రతిజ్ఞయు ననుట. రెండును వ్యర్థములని
తాత్పర్యము.

సమాసములు :- హృదయస్య క్షతజమ్ (క్షతాత్ జాతమ్) హృదయ
క్షతజమేవ అంబు-తస్య పానమ్-తస్మిన్. ఊర్వోః భంగః-తస్మిన్. తేజః
అస్య ఆస్తి ఇతి-తేజస్విన్-అన్మాయామేథానజోవినిః-అసంతమునకు మఱు
బద్ధమున వినప్రత్యయము. సమరస్య మూర్ధా-తస్మిన్. జయద్రథస్య వధః-
తస్మిన్.

సంధులు :- క్షతజ+అంబు-సవరద్విర్లు. గదయా+ఊరు-గుణసంధి.
వధే+అపి-పూర్వరూప. వసంతతిలకావృత్తము.

ఈకోశ్రేతి :- ఈ కోశత్రభోః=ఎవరక్కడ! జైత్రమ్=జైత్రము అను
పేరుగల్గిన, మే=నాయొక్క, రథమ్=అరథమును, తావత్ ఉపకల్పయ=నన్నద్దము
చేయుము. అహమ్ అపి=నేనుకూడ, తస్య=ఆ, ప్రగల్భ పాండవస్య=వాచాదుడగు
అర్జునునికి, జయద్రథ రక్షణేన+ఏవ = జయద్రథుని కాపాడుటతోనే, మిథ్యా=
అసత్యము కావించబడిన, ప్రతిజ్ఞా = ప్రతినవలన కల్గిన, వైలక్ష్మ్య=సిగ్గుచే,
సంపాతమ్ = సమకూర్చుకొనబడినదియు, అశస్త్రపూతమ్ = శస్త్రాఘాతముచే
ఫనిత్రముకానిదియు, (శస్త్రాఘాతము లేకపోవుటచే మరణము అపవిత్రమగుట).

(ప్రవిశ్య)

కంచుకీ : దేవ

ఉద్ధాత క్వణిత విలోల హేమఘంటః
 ప్రాలంబ ద్విగుణిత చామరప్రహసః |
 సజ్జోఽయం నియమిత వల్గితాకులాశ్వః
 శత్రుజాం తపితమనోరథో రథస్తే || 29

వీరమరణము కాకపోవుట హేతువు) అయిన, మరణమ్=చావును, ఉపదిశామి= ఉపదేశించును. జయద్రథ రక్షణముతోనే అర్జున మరణ మనుట.

(ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి)

దేవ=మహారాజా!

ఉద్ధాతక్వణితేతి :- ఉద్ధాతక్వణిత విలోల హేమఘంటః, ప్రాలంబ ద్విగుణితచామరప్రహసః, నియమితవల్గితాకులాశ్వః, శత్రుజాం తపిత మనోరథః, అయం తే రథః సజ్జః.

అర్థము :- ఉద్ధాత=కుదుపులచే, క్వణిత=మ్రోయునట్టియు, విలోల= కదలునట్టియు, హేమఘంటః=బంగారు గంటలు కలదియును, ప్రాలంబ=వ్రేలాడ దీయబడిన పూలదండలతో, ద్విగుణిత=రెట్టింపుకావింపబడిన, చామర=చామరముల యొక్క, ప్రహసః=తెల్లదగము కలదియును, నియమిత=అదుపుచేయబడిన, వల్గిత = గమనవిశేషముచే, అకుల = గుంజుకొనుచున్న, అశ్వః = గుఱ్ఱములు కలదియును, శత్రుజామ్=వైరులకు, తపిత=నాశనముగావింపబడిన, మనోరథః= కోరికలు కలదియు, శత్రువుల జయకాంక్షలను నాశనముగావించున దనుట, అయిన, తే=నీయొక్క, అయమ్ రథః=ఇదిగో ఈ రథము, సజ్జః=సన్నద్ధము గావింపబడినది.

సమాసములు :- క్వణితాశ్చ తే విలోలాశ్చ - క్వణితవిలోలాః. ఉద్ధాతైః క్వణితవిలోలాః-ఉద్ధాత క్వణితవిలోలాః ఘంటాః యస్య సః.

రాజా : దేవి, ప్రవిశ త్వమభ్యంతరమేవ. (యావదహమపి తస్య ప్రగల్భపాండవస్య ఇత్యాది పతన్ పరిక్రమతి.)

(ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

—: ఇతి ద్వితీయాంకము :—

చామరాజాం ప్రహసః—చామరప్రహసః. ప్రాలంబేన ద్విగుణితః—ప్రాలంబ ద్విగుణితః. ప్రాలంబద్విగుణితః చామరప్రహసః యస్య సః. నియమితం చ తత్ వర్గితం చ—నియమితవర్గితమ్. నియమితవర్గితేన ఆకులాః అశ్వాః యస్య సః. క్షపితాః మనోరథాః యేన సః.

సంధులు :- సజ్జః+అయమ్—ఉత్త్యైదేశవిసర్గ. సజ్జో+అయమ్—పూర్వరూప. వర్గిత+ఆకుల+అశ్వః—సవర్ణదీర్ఘ. మనోరథః+రథః—ఉత్త్యైదేశ విసర్గ. రథః+తే—సాదేశవిసర్గసంధి.

చందస్సు :- ప్రహర్షణీవృత్తము. త్ర్యాశాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షిణీయమ్. మ—న—జ—ర—గ. 1—3—10 (పాదాంతము)

| | | | | |
|----------|--------|-------|-------|------|
| మ | న | జ | ర | గ |
| U U U | I I I | I U I | U I U | U |
| శత్రుజాం | క్షపిత | మనోర | థోరథ | స్తే |

“హ్నా జౌ గత్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్” ఇతి వృత్తరత్నాకరే.

దేవీతి :- దేవి=భానుమతీ! శ్వమ్=నీవు, అభ్యంతరమ్ ఏవ=అంతః పురమును, ప్రవిశ=ప్రవేశింపుము.

యావదపితి :- (యావదహమపి తస్య ప్రగల్భపాండవస్య ఇత్యాది వచనమును, పతన్=అనుచు, పరిక్రమతి=దుర్యోధనుడు నిష్క్రమించును.)

(అందరును నిష్క్రమింతురు)

—: ఇది ద్వితీయాంకము :-

తృ తీ యా జ్ఞాః

(తతః ప్రవిశతి వికృతవేషా రాక్షసీ)

రాక్షసీ : (వికృతం విహస్య, సపరితోషమ్)

హతమానుష మాంసభారకే కుంభసహస్రవసాభిః సంచితే
అనిశం చ పిబామి శోణితం వర్షశతం సమర్థో భవతు॥ 1

(తతః=తరువాత, వికృతవేషా=భయంకరవేషముగల, రాక్షసి, ప్రవిశతి=ప్రవేశించును.)

(వికృతమ్ విహస్య=వికటముగా నవ్వి, సపరితోషమ్=సంతోషముతో)

హతేతి :- హతమానుషమాంసభారకే, కుంభసహస్రవసాభిః సంచితే అనిశమ్, శోణితమ్, పిబామి; సమర్థః వర్షశతమ్, భవతు.

అర్థము :- హత=చంపబడిన, మానుష=నైనికులయొక్క, మాంస భారకే=మాంసరాకులతో కూడినదియు, కుంభసహస్ర=వేయి కడవలకు చాలిన, వసాభిః=వపరతో (హృన్మేదస్తు వసా వసేత్యమరః), సంచితే=నిండినదియు నైన కుమరమునందు, అనిశమ్=ఎల్ల వేళల, శోణితమ్=రక్తమును, పిబామి=త్రాగుచున్నాను, సమర్థః=ఈ యుద్ధము, వర్షశతమ్=వేయి సంవత్సరములు, భవతు=జరుగుగాక!

సమాసములు :- హతా శ్చ తే మానుషా శ్చ-హతమానుషాణాం మాంసమ్-హతమానుషమాంసస్య భారకః యస్మిన్ సః-హతమానుషమాంస భారకః-తస్మిన్. కుంభానాం సహస్రం-కుంభసహస్ర పరిమాణాః వసాః-కుంభసహస్రవసాః-తాభిః. వర్షాణాం శతమ్-వర్షశతమ్.

(నృత్యస్త్రీ సపరితోషమ్) యది సింధురాజ వధ దివస ఇవ
దివసే దివసే సమరకర్మ ప్రతిపద్యతేర్జునస్తతః పర్యాప్త
భరిత కోష్ఠాగారం మాంసశోణితైర్మే గృహం భవిష్యతి.
(పరిక్రమ్య దిశోఽవలోక్య) అథ క్వను ఖలు రుధిరప్రియో
భవిష్యతి. తద్వ్యావదేతస్మిన్నమరే ప్రియభర్తారం రుధిర
ప్రియ మన్వేషయామి. (పరిక్రమ్య) భవతు. శద్దాయీష్యే
తావత్. అరే రుధిరప్రియ ఇత ఏహి ఇత ఏహి.

(హదమానుశమాంశ భాలప కుంభశమాస్సవశాహిం శంచిన
అణిశం అ పివామి శోణితం వలిశశద శమతే హువీఅదు॥ 1

జగి శింధులాఅవహదిఅహే విఅ దిఅహే-దిఅహే శమల
కమ్మ పడివజ్జగి అజ్జణ తదో వజ్జత్త భలివ శోట్టగాలే
మంశశోణి ఏహిం మే గేహే హ వీఅది. అహ కహి ణు
క్ఖు లుహిలప్పివ హువీఅది. తా జావ ఇమిశ్శిం శమలే పిఅ
భత్తాలం లుహిలప్పిఅం అణ్ణోశామి హోదు. శద్దావఇశ్శం
దావ. అలే లుహిలప్పిఅ. లుహిలప్పిఅ ఇదో ఏహి ఇదో
ఏహి.)

యదీతి - (నృత్యస్త్రీ = గెంతుచు, సపరితోషమ్ = ఆనందముతో)
సింధురాజవధదివసే ఇవ = జయద్రథుని చంపునాట వలె, దివసే దివసే =
అనునిత్యమును, సమరకర్మ = యుద్ధమును, అర్జునః = కిరీటి, ప్రతిపద్యతే యది =
పొందుచో, తతః = అప్పుడు, మే = నాయొక్క, గృహమ్ = ఇల్లు, మాంసశోణితైః =
మాంసరక్తములతో, పర్యాప్త = పూర్తిగా, భరిత = నిండిన, కోష్ఠాగారమ్ =
కోశాగారములుకలది, భవిష్యతి = అగును. (పరిక్రమ్య = అటునిటు తిరిగి, దిశః
అవలోక్య = అన్నివైపులకు చూచి) అథ = ఇంతకును, రుధిరప్రియః = రుధిర
ప్రియుడు, క్వను ఖలు భవిష్యతి = ఎక్కడున్నాడోగదా! తత్ = అదువల్ల, ప్రియ

(తతః ప్రశశతి తథావిధో రాక్షసః)

రాక్షసః : (శ్రమం నాటయన్)

ప్రత్యగ్ర హతానాం మాంసం యద్యుష్ణం రుధిరం చ
లభ్యతే!

తదైష మమ పరిశ్రమః క్షణమాత్రమేవ లభ్యతే ॥ 2

(పచ్చగ్గి) హదాణం మంశప జగ్గ ఉష్ణే లుహితే అ లబ్ధ ఇ!
తా ఏశో మహా పరిశ్రమే క్షణమేత్తం ఏవం లభ్యతే ॥)

భర్తారమ్ = నాకు ప్రియుడైన భర్త, రుధిరప్రియమ్ = రుధిరప్రియుని, ఏతస్మిన్ = ఈ, సమరే = యుద్ధభూమియందు, అన్వేషయామి = వెదకుదును. (పరిశ్రమ్య = నాలుగడుగులువేసి) భవతు = అగుగాక. శబ్దాయిష్యే తావత్ = గట్టిగా పిలుతును. అరే రుధిరప్రియ = ఓరీ రుధిరప్రియుడా! ఇతః ఏహి = ఇటురమ్ము, ఇతః ఏహి = ఇటురమ్ము.

(తతః = అంతట, తథావిధః = అట్టిదైన, రాక్షసః = రాక్షసుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును.)

(శ్రమమ్ = అలసటను, నాటయన్ = అభినయించుచు)

ప్రత్యగ్రేతి :- ప్రత్యగ్రహతానామ్, మాంసమ్, చ, ఉష్ణమ్, రుధిరమ్, లభ్యతే యది, తదా, మమ, ఏషః, పరిశ్రమః, క్షణమాత్రమ్ ఏవ, లభ్యతే, సశ్యేత్.

అర్థము :- ప్రత్యగ్రహతానామ్ = అప్పుడే చంపబడినవారియొక్క, మాంసమ్ = పలలము, చ = మరియు, ఉష్ణమ్ = వేడివేడిదైన, రుధిరమ్ = రక్తము, లభ్యతే యది = దొరకునేని, తదా = అప్పుడు, మమ = నాయొక్క, ఏషః = ఈ, పరిశ్రమః = అలసట, క్షణమాత్రమేవ = త్రుటిమాత్రములోనే, లభ్యతే = లభ్యముగా, సశ్యేత్ = తీరిపోవును.

(రాక్షసి పునర్వ్యాహరతి)

రాక్షసి : (ఆకర్ణ్య) అరే కై మా మాం శబ్దాయతే (విలోక్య) కథం ప్రియా వసాగంధా! (ఉపసృత్య) వసాగంధే, కస్మాన్మాం శబ్దాయసే! (అరే కే ఏశే మం శబ్దావేది. కహం ఓఆ మే వసాగంధా. వసాగంధే కీశ మం శబ్దావేశి.)

రుధిరానవపాన మత్తి కే రణహిండనస్థలద్ధా త్రికే!

శబ్దాయసే కస్మాన్మాం ప్రియే పురుషసహస్రం హతం

శ్రూయతే॥ ౩

సమాసములు :- ప్రత్యగ్రమ్హతాః-ప్రత్యగ్రహతాః-తేషామ్.

సంధులు :- ప్రతి+అగ్రమ్, యది+ఉష్టమ్-యదాదేశసంధులు.
తదా+ఏష-వృద్ధిసంధి. ఏషః+మమ-తదేతద్విసర్గరోపసంధి.

క్రియ :- డు లభష్వేఽప్రాప్తి, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
లభ్యతే-లభ్యేతే-లభ్యంతే
నక్క-నాశనే, పరస్మై, విధిలిజ్, ప్రథమ
నశ్యేత్-నశ్యేతామ్-నశ్యేయః

(రాక్షసి=రాక్షసి, పునః వ్యాహరతి=మరల పిలుచును.)

అరేఇతి :- (ఆకర్ణ్య=విని) అరే=అహో! కా ఏషా=ఎవరీమె, మామ్=నన్ను, శబ్దాయతే=పిలుచుచున్నది? (విలోక్య=చూచి) కథమ్=ఎట్టా! ప్రియా=నా ప్రియురాలైన, వసాగంధా=వసాగంధయా! (ఉపసృత్య=నమీపించి) వసాగంధే=ఓ వసాగంధా! మామ్=నన్ను, కస్మాత్=ఏల, శబ్దాయసే=పిలుచుచున్నావు?

రుధిరేతి :- రుధిరానవపానమత్తి కే, రణహిండన స్థలద్ధాత్రికే, ప్రియే, మామ్, కస్మాత్, శబ్దాయసే? పురుషసహస్రమ్, హతమ్, శ్రూయతే.

(లూహిలాశవసాణమత్తిప లణహిండన్తఖలన్త గత్తిప!
శద్దాలశి కీశ మం పిప పులిశశహశ్యం హద శుణీఅది॥)

రాక్షసీ : అరే రుధిరప్రియ, ఇదం ఖలు మయా తవ కారణాత్
ప్రత్యగ్రహతస్య కస్యాపి రాజర్షేః ప్రభూతవసాన్నేహ
చిక్కణం కోణ్ణం నవరుధిర మగ్రమాంసం చానీతమ్.
తత్త్విబై తత్. (అరే లూహిల్పపిత, ఇదం ఖ మవ తుహ
కాలణాదో పచ్చగ్రహదశ్య కశ్యవి లావశిణో ప్పహూదవశా
శిణేహచిక్కణం కోణ్ణం ఇవలుహేలం అగ్రమంశం ఆ
ఆణీదమ్. తా పివాహిణమ్)

అర్థము :- రుధిర=రక్తమనునట్టి, ఆసవ=మద్యముయొక్క, పాన=
త్రాగుటచే, మత్తికే=మత్తెక్కినదానా!, రణ=యుద్ధభూమియందు, హిండన=
తిరుగుటచే, స్థలత్=నడలిపోవుచున్న, గాత్రికే=శరీరము కలదానా!, ప్రియే=ఓ
ప్రియురాలా!, మామ్=నన్ను, కస్మాత్=ఏ, శబ్దాయనే=పిలుచుచున్నావు?,
పురుషసహస్రమ్ = వేయిమంది సైనికులు లేక సైనికసహస్రము, హతమ్ =
చనిపోయినట్లు, క్రూయతే = వినబడుచున్నది. ఇట్టియెడ నీవు పిల్చుట నాకు
విఘ్నకారి అనుట.

సమాసములు :- రుధిర మేవ ఆసవః-రుధిరాసవస్య పానమ్-రుధిరాసవ
పానేన మత్తికా-తత్సంబుద్ధే. రణే హిండనమ్-రణహిండనేన స్థలత్ గాత్రమ్
యస్యాః సా-తత్సంబుద్ధే. పురుషాణాం సహస్రమ్.

సంధులు :- రుధిర+ఆసవ-సవర్ణదీర్ఘ. కస్మాత్ + మామ్-అను
నాశికాదేశ.

క్రియ :- శ్రు శ్రవణే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ.
క్రూయతే-క్రూయేతే-క్రూయన్తే.

అరేఇతి :- అరే రుధిరప్రియ=ఓ రుధిరప్రియుడా! తవ కారణాత్=

రాక్షసః : (సపరితోషమ్) సాధు, వసాగంధే, సాధు. శోభనం
త్వయా కృతమ్. బలవ దస్మి విపాసితః తదుపనయ.
(శామ సశాగంధే శామ, శోహణం తువ కిదం. బలి
అహ్ని పివాశివ. తా ఉవణేహి.)

రాక్షసీ : అరే దుధిరప్రియ, ఈదృశే హత నర గజ తురంగమ
శోణిత వసా సముద్ర మస్సంచరే సమరాంగణే పరిభ్రమం
స్త్వం విపాసితోఽసి ఇత్యాశ్చర్యమాశ్చర్యమ్. (అలే
ఽహీలప్పిఱ, ఏదిశే హద ణల గల తులంగమ శోణిత
వశాశముద్ద దుశ్శూచలే శమలేంగణే పడిబ్భమస్తే తుమం
పివాశివశిత్తి అచ్చలిలం అచ్చలిలం.)

నీ కొఱకు, మయా=నాచేత, ఇదమ్ ఖలు=ఇదిగో, ప్రత్యగ్రహతస్య=ఇప్పుడే
చంపబడిన, కస్యాపి రాజర్షేః=ఎవడో ఒక రాజర్షియొక్క, ప్రభూత=అధికమైన,
వసా = క్రొవ్వుయొక్క, స్నేహ=జిడ్డుతో, చిక్కిణమ్=సాంద్రమైనదియు,
కోష్ఠమ్=గోరుబెచ్చగానున్నదియు, నవరుధిరమ్=క్రాన్నైత్తురు, చ=మరియు,
అగ్రమాంసమ్=క్రేష్టమైన మాంసము, అనీతమ్=తేబడినది. తత్=అందుచేత,
ఏతత్=దీనిని, పిబ=త్రాగుము—స్వీకరింపు మనుట.

సాధ్వితి :- (సపరితోషమ్=ఆనందముగా) వసాగంధే=ఓ వసాగంధా!,
సాధు సాధు=బాగు బాగు. త్వయా=నీచేత, శోభనమ్=అందమైన పని, కృతమ్=
చేయబడినది. బలవత్=అధికముగా, విపాసితః=దప్పికగాన్నవాడను, అస్మి=
అయితిని. తత్=అందుచే, (దానిని) ఉపనయ=తెమ్ము.

ఈదృశఇతి :- అరే దుధిరప్రియడా!, హత=చంపబడిన, నర=
భటులయొక్కయు, గజ = ఏనుగులయొక్కయు, తురంగమ = గుర్రముల
యొక్కయు, శోణిత వసా=రక్తము క్రొవ్వులతో, సముద్ర=సముద్రమువలె,
దుస్సంచరే=సంచరింపరానిదైన, ఈదృశే=ఇటువంటి, సమరాంగణే=యుద్ధ

రాక్షసః : అయిసుస్థితే, నను పుత్రశోకసంతప్తహృదయాం స్వామినీం హిడింబాదేవీం ప్రేక్షీతుం గతోఽస్మి. (అగ్ని, శుక్తిదే, ఇం పుత్రశోక శుభ్రతహితం ఇమిణీం హిడింబాదేవీం పేక్షిదుం గదహ్ని.)

రాక్షసీ : రుధిరప్రియ, అద్యాపి స్వామిన్యా హిడింబాదేవ్యా ఘటోత్కచశోకా నోపశామ్యతి (లుహిలపిపిత, అజ్ఞ వి శామణీవ హిడింబాదేవీవ ఘటుక్కచశోక ఇ ఉపశమయి.)

రాక్షసః : వసాగంధే, కుతోఽస్యాః ఉపశమః. కేవలమభిమన్యవధ శోక సమానదుఃఖయా సుభద్రాదేవ్యా యాజ్ఞసేన్యా చ కథం కథమపి సమాశ్వాస్యతే. (వసాగంధే, కుదో శే ఉపశమే. కేవలం అహిమన్లు వహశోకశమాణ దుక్ఖావ శుభద్వాదేవీవ జన్మశేణీవ అకథం కథం వి శమాశ్వాశీతి.)

భూమియందు, పరిభ్రమన్=తిరుగుచు, త్వమ్=నీవు, విపాసితః అసి ఇతి= దప్పిగొన్నవాడవై తివనుట, ఆశ్చర్యమ్ ఆశ్చర్యమ్=మిక్కిలి ఆశ్చర్యము!

అయీతి :- అయి సుస్థితే = ఓ కుదురైనదానా!, పుత్రశోక = పుత్ర నాశమువల్లనైన దుఃఖముతో, సంతప్త=పరితపించుచున్న, హృదయామ్= హృదయము కలదియును, స్వామినీమ్ = నాయకురాలును అయిన, హిడింబా దేవీమ్=హిడింబాదేవిని, ప్రేక్షీతుమ్=చూచుటకొఱకు, గతః అస్మి నను=వెడలిన వాడనై తిని సుమా!

రుధిరప్రియేతి :- ఓ రుధిరప్రియడా! స్వామిన్యా=నాయకురాలైన, హిడింబాదేవ్యా=హిడింబాదేవికి, ఘటోత్కచశోకః=ఘటోత్కచుని మృతివలని శోకము, అద్యాపి=(నేటికిని) ఇప్పటికిని, న ఉపశామ్యతి=ఉపశమింపలేదా?

వసాగంధేఇతి :- వసాగంధా!, అస్యాః=హిడింబాదేవికి, ఉపశమః=

రాక్షసీ : రుధిరప్రియ, గృహజైత ధృస్తి శిరఃకపాల సంచిత మగ్ర
మాంసోపదంశమ్. పిబ శోణితాసవమ్. [లుహిలంపిఱ,
కేణ్ణి ఏదం హత్థి శిలక్కువాలశంచితం అగ్రమంశో
వదంశమ్. పివాహి శోణితశవమ్.]

రాక్షసః : (తథా కృత్వా) వసాగంధే, అథ కియత్ప్రభూతం త్వయా
సంచితం రుధిరమగ్రమాంసం చ. [వశాగంధే, అహ
కింపృహూదం తుప శంచితం లుహిలం అగ్రమంశం అ]

రాక్షసీ : అరే రుధిరప్రియ, పూర్వసంచితం జానాస్వేన త్వమ్. నవ
సంచితం శృణు తావత్. భగదత్త శోణిత కుంభః సింధు
రాజవసాకుంభౌ ద్వా ద్రుపద మత్స్యాధిప భూరిశ్రవః

ఊరట, కుతః=ఎక్కడిది! కేవలమ్=కేవలము, అభిమన్యు=అభిమన్యునియొక్క,
వధ=మృతివల్లనైన, శోక=దుఃఖము కారణముగా, సమాన దుఃఖయా=సమాన
మైన బాధ కలదైన, సుభద్రాదేవ్యా=సుభద్రాదేవితోను, చ=మరియు, యజ్ఞ
సేన్యా=ద్రావదితోను, కథమ్ కథమ్ అపి=ఎట్టెట్టో, సమాశ్వాస్యకే=ఓదార్పణడు
చున్నది.

రుధిప్రియేతి :- రుధిరప్రియుడా, హస్తి = ఏనుగుయొక్క, శిరః
కపాల=తలపుర్రెయందు, సంచికమ్=పొందుపరచబడిన, ఏతత్=ఈ, అగ్ర
మాంస+ఉపదంశమ్=శ్రేష్ఠమైన మాంసపు నంజుడును, గృహజ=స్వీకరింపుము.
శోణిత+అసవమ్=రక్తముననట్టి మద్యమును, పిబ=త్రాగుము.

వసేతి :- (తథా కృత్వా=అట్లే చేసి) ఓ వసాగంధా!, అథ=ఇంతకును,
త్వయా=నీచేత, సంచికమ్=సంపాదించబడిన లేక నిల్వచేయబడిన, రుధిరమ్=
రక్తము, చ=మరియు, అగ్రమాంసమ్=శ్రేష్ఠ పలలమును, క్రియత్ ప్రభూతమ్=
ఏపాటియున్నది? ఎంత దాచితి వనుట.

అరేఐతి :- ఓరీ రుధిరప్రియా!, పూర్వసంచికమ్ = ఇంతదనుక

సోమదత్త బాహ్లికప్రముఖానాం సరేంద్రాణామన్యేషామపి
ప్రాకృతపురుషాణాం రుధిరవసామాంసస్య ఘటా అపినద్ధ
ముఖాః సహస్రసంఖ్యాః సన్ని మే గేహే. (అతే
లుహీలప్పిల, పూవ్యశంచలం జణాశి జేవ్య తుమం.
ణవశంచలం శిణు దావ, భలదత్త శోణిఅకుంభో శింధుల
అవశాశంభే దువే దువద మచ్చాహీహ భూవిశ్వవ శోమ
దత్త బహ్లికప్రముఖాణం ణవిందాణం అణ్ణాణం వి ప్పాకిద
పులిశాణం లుహీలవశామంశశ్శుఘడా అపిణద్దిముహ శహశ్శ
శంఖా శన్ని మే గేహే.)

రాక్షసః : (సపరితోషమాలింగ్య) సాధు సుగృహిణీ సాధు. అనేన తే
సుగృహిణీత్వేనాద్య పునః స్వామిన్యాః సంవిధానేన చ

సంపాదించినదానిని, త్వమ్=నీవు, జానాసి ఏవ=ఎరుగనే ఎరుగుదువు. నవ
సంచితమ్=క్రొత్తగా నిల్వచేసినదానిగూర్చి, శృణు తావత్=వినుము. భగ
దత్త=భగవత్తునియొక్క, శోణిత=రక్తముతో నిండిన, కుంభః=కుండయొక్కటి,
సింధురాజ=జయద్రథునియొక్క, వసా=క్రొవ్వతో నిండిన, కుంభే=కుండలు,
ద్వే=రెండు, ద్రువదుడు, మత్స్యదేశరాజ (విరాటుడు), భూరిశ్రవసుడు, సోమ
దత్తుడు, బాహ్లికుడు, ప్రముఖానామ్ = మొదలైన, సరేంద్రాణామ్ = రాజుల
యొక్కయు, అపి=మరియు, అన్యేషామ్=ఇతరులైన, ప్రాకృత పురుషాణామ్=
సామాన్య పురుషులయొక్కయు, రుధిర వసా మాంసస్య=రక్తము, క్రొవ్వ,
మాంసము(ల)యొక్క, ఘటాః = కుండలు, అపినద్ధముఖాః=కట్టివేయబడని
మూతులు కలవి, సహస్రసంఖ్యాః=కొన్ని వేలు, మే=నాయొక్క, గేహే=
గృహమునందు, సన్ని=కలవు.

సాధ్వితి :- (సపరితోషమ్=సానందముగా, అలింగ్య=కొగిలించుకొని)
సుగృహిణీ=గొప్ప ఇల్లాలా!, సాధు సాధు=బాగు బాగు. అనేన=ఈ, తే=
నీయొక్క, సుగృహిణీత్వేన = మంచి ఇల్లాలితనముతోను, పునః=మరియు,

ప్రణవం మే జన్మదారిద్ర్యమ్ (శాహు సుగ్ధ లిణీప
శాహు. ఇమిణా దే శుగ్ధ లిణీతణేణ అజ్జకణ శామిణీప.
శంవిహణీప అ ప్పణట్టం మే జన్మదారిద్ర్యమ్)

రాక్షసీ : రుధిరప్రియ, కీదృశం స్వామిన్యా సంవిధానం కృతమ్?
(అహీలప్పిల కేశిశే శామిణీప శంవిహణీప కిదే)

రాక్షసః : వసాగంధే, అద్యఖల్వహం స్వామిన్యా హిడి బాదేన్యా
సబహుమానం శబ్దాయ్యాజ్ఞప్తః; యథా— రుధిరప్రియ,
అద్యప్రభృతి త్వయా ఆర్యపుత్రస్య భీమసేనస్య పృష్ఠతోఽ
నుపృష్ఠం సమర ఆహిండితవ్యమితి. తత్తస్యానుమార్గ
గామినో హతమానుష శోణిత నదీ దర్శన ప్రణవ్ణ బుభుక్షౌ
విపాసస్మ్యైహైవ మే స్వర్గలోకో భవిష్యతి. త్వమపి వి సభ్యా

స్వామిన్యాః=హిడింబాదేవియొక్క, సంవిధానేన=ఏర్పాటుతోను, అద్య=నేడు,
మే=నాయొక్క, జన్మదారిద్ర్యమ్=పుట్టుకతో వచ్చిన దారిద్ర్యము, ప్రణవమ్=
పూర్తిగా నశించిపోయినది.

రుధిరప్రియేతి — రుధిరప్రియ, స్వామిన్యా = హిడింబాదేవిచేత,
కీదృశమ్=ఎటువంటి, సంవిధానమ్=ఏర్పాటు, కృతమ్=చేయబడినది?

వసాగంధేఇతి :- ఓ వసాగంధా! అద్య=నేడు, స్వామిన్యా=స్వామిని
యైన, హిడింబాదేన్యా = హిడింబాదేవిచేత, సబహుమానమ్=ప్రగౌరవముగా,
అహమ్=నేను, శబ్దాయ్యా=పిలువబడి, ఆజ్ఞప్తః=ఆజ్ఞాపింపబడితిని, యథా=
ఎట్లనగా:- రుధిరప్రియ=ఓ రుధిరప్రియుడా! అద్యప్రభృతి=ఇప్పటినుండి,
త్వయా=నీచేత, ఆర్యపుత్రస్య=వల్లభుడైన, భీమసేనస్య=భీమునియొక్క,
పృష్ఠతః+అనుపృష్ఠమ్=వెనువెంట, సమరే=యుద్ధభూమియందు, ఆహిండి
తవ్యమ్=సంచరింపబడవలెను. వెన్నంటి తిరుగు మనుట-ఇతి=అని ఆజ్ఞాపింప
బడితిని. తత్=అందుచే, తస్య=ఆ భీమునియొక్క, అనుమార్గమునః=

భూత్వా రుధిరవసాభిః కుంభసహస్రం సంచిను. (వశాగంధే, అజ్జ క్ఖు మాగే శామిణివ హీడింతాదేవీవ శబహుమాణం శద్ధావితి. ఆణత్తే జహ-లుహీలప్పిఆ అజప్పహుది తువ అజ్జ ఉత్తస్స భీమశేణశ్శ పిట్టదోణుపిట్టం శమలే ఆహిండిదవ్వంతి. తా తశ్శ అణుమగ్గ గామిణో హాలణుమాణుశశోణితి ఇదంశణ పణట్ట బుభుక్ఖాపివాశశ్శ ఇహ ఏవ్వ మే శగ్గలోఓ హవీలది. తుమం ని వీశద్ధా భవితి లుహీలవశాహీ కుంభ శహశ్శం శంచేహీ.)

రాక్షసీ : రుధిరప్రియ కిం నిమిత్తం కుమారభీమసేనస్య పృష్ఠతోఽను పృష్ఠమ్ ఆహిండ్యతే! (లుహీలప్పిఆ, కింనిమిత్తం కుమార భీమశేణశ్శ పిట్టదోణు పిట్టం ఆహిండితది.)

రాక్షసః : వసాగంధే, తేన హి స్వామినా వృకోదరేణ దుశ్శాసనస్య రుధిరం పాతుం ప్రతిజ్ఞాతమ్. తచ్చాస్మాభీ రాక్షసైర్మను

వెన్నంటి తిరుగుచున్నవాడను; హత=చనిపోయిన, మానుష=నైనికులయొక్క, శోణితనదీ = రక్తప్రవాహముల(ను)యొక్క, దర్శన = చూచుటతో, ప్రణష్ట= కోల్పోయిన, బుభుక్షే పిపాసస్య=ఆకలిదప్పికలు కలవాడను అయిన, మే=నాకు, ఇహఏవ=ఇచ్చటనే, స్వర్గలోకః=స్వర్గలోకము, భవిష్యతి=కాగలదు. త్వమపి= నీవుకూడ, విశ్రద్ధా భూత్వా=తొందరలేనిదానవై-తాపిగాననుట-రుధిరవసాభిః= నెత్తురు క్రొవ్వులతో, కుంభసహస్రమ్=వేయి కుండలు, సంచిను=నింపుము లేక సంపాదింపుము.

రుధిరప్రియేతి :- ఓ రుధిరప్రియడా! కుమారభీమసేనస్య=భీముని యొక్క, పృష్ఠతోఽనుపృష్ఠమ్=వెనువెంట, కిమ్ నిమిత్తోమ్=ఎందుకోసమని, ఆహిండ్యతే=సంచరింపబడుచున్నవి?—అట్లు తిరుగుజేల యని.

వసాగంధే ఇతి :- ఓసీ వసాగంధా! తేన = ఆ, స్వామినా =

ప్రవిశ్య పాతవ్యమితి. (వశాగఁధే, తేణ హి శామినా
విటదలేణ దుశ్శాశణశ్చ లుహిలం పాదుం పడిన్ణాదమ్. తం
చ అహ్మహి లక్ష్మశేహి అణుప్సవిశిత పాదవ్యంతి.)

రాక్షసీ : (సహర్షమ్) సాధు, స్వామిని, సాధు. సుసంవిధానే మే
భర్తా త్వయా కృతః. (శాహు శామిణీవ శాహు, శుశం
విహానే మే భర్తా తువ కిదే.)

(నేపథ్యే మహాన్ కలకలః, ఉభాహకర్ణయతః)

రాక్షసీ : (ఆకర్ణ్య ససంభ్రమమ్) అరే రుధిరప్రియ, కిం ను ఖల్వేష
మహాన్ కలకలః శ్రూయతే. (అరే లుహిలప్పిత, కిం
క్తు ఏశే మహాన్తే కలకలరే శుణీతి.)

ప్రభువైన, వృకోదరేణ = భీమునిచేత, దుశ్శాసనస్య = దుశ్శాసనమునియొక్క,
రుధిరమ్ = రక్తము, పాతుమ్ = త్రాగుటకొఱకు, ప్రతిజ్ఞాతమ్ హి = ప్రతిజ్ఞ
చేయబడినదికదా! తత్ + చ = అదియు, రాక్షసైః = రాక్షసులమైన, అస్మాభిః = మన
చేత, అనుప్రవిశ్య = భీముని శరీరమున ప్రవేశించి—ఆతనినావేశించి యనుట,
పాతవ్యమ్ = త్రాగబడవలెను. ఇతి = అని—ఏర్పాటులోని అంతర్యమనుట.

సాధ్వీతి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముతో) స్వామిని = ఓ నాయకురాలా!,
సాధు సాధు = బాగు బాగు. సుసంవిధానే = మంచి ఏర్పాటునందు, మే = నాయొక్క,
భర్తా = పెనిమిటి, త్వయా = నీచేత, కృతః = నియుక్తుడయ్యెను—బాగు బాగనుట.

(నేపథ్యే = తెరలో, మహాన్ = గొప్ప, కలకలః = కలకలము. ఉభే =
ఇరువురును, ఆకర్ణయతః = విందురు.)

ఆరేణతి :- (ఆకర్ణ్య = విని, ససంభ్రమమ్ = హడావిడిగా) అరే రుధిర
ప్రియ = ఓరీ రుధిరప్రియుడా! ఏషః = ఇదే, మహాన్ = గొప్ప, కలకలః = కలకలము,
శ్రూయతే = వినిబడుచున్నది, కిమ్ ను ఖలు = ఏమైయుండును!

రాక్షసః : (దృష్ట్వా) వసాగంధే ఏష ఖలు ధృష్టద్యుమ్నేన ద్రోణః
కేశేషు ఆకృష్ట్యాసిచత్రేణ వ్యాసద్యతే. (వశాగంధే, ఏశే
క్షు ఘట్టజుణ్ణేణ దోణే కేశేషు ఆకట్టిత అశివత్రేణ వావాదీ
అది.)

రాక్షసీ : (సహర్షమ్) రుధిరప్రియ! ఏహి, గత్వా ద్రోణస్య రుధిరం
పిబావః. (అహిలప్పిళ, ఏహి. గచ్ఛితి దోణశ్చ లుహిలం
పివహ్ను.)

రాక్షసః : [సభయమ్] వసాగంధే, బ్రాహ్మణశోణితం ఖల్వేతత్.
గళం దహద్దహత్ప్రవిశతి. తత్కిమేతేన. [వశాగంధే,
బ్రాహ్మణశోణితం క్షు ఏదం. గలలం దహంతే దహంతే
పవిశది. తా కిం ఏదితా.]

[నేపథ్యే పునః కలకలః]

వసేతి :- (దృష్ట్వా = చూచి) ఓసీ వసాగంధా! ధృష్టద్యుమ్నేన =
ధృష్టద్యుమ్నునిచేత, ఏషః = ఇడిగో, ద్రోణః = ద్రోణాచార్యుడు, కేశేషు ఆకృష్ట =
జుట్టుపట్టుకొని ఈడ్చబడి (మస్తలపట్టి యనుట) అసి పత్రేణ = బడ్డచారతో,
వ్యాపాద్యతే = చంపివేయబడుచున్నాడు.

రుధిరేతి :- (సహర్షమ్ = సంతోషముగా) ఓరీ రుధిరప్రియా! ఏహి =
రమ్ము, గత్వా = పోయి, ద్రోణస్య = ద్రోణునియొక్క, రుధిరమ్ = రక్తమును,
పిబావః = త్రాగెదము.

వసాగంధేతి :- (సభయమ్ = భయపడుచు) ఓసీ వసాగంధా! ఏతత్ =
ఇది, బ్రాహ్మణశోణితమ్ ఖలు = విప్రని రక్తముగదా! గళమ్ = గొంతును, దహత్
దహత్ ప్రవిశతి = మండించుచు మండించుచు లోనికి దిగును. తత్ = అందుచే,
ఏతేన కిమ్ = ఈ రక్తముతో మనకేమి వలదనుట.

(నేపథ్యే = తెరలో, పునః = మరల, కలకలః = కలకలము)

రాక్షసీ : రుధిరప్రియ, పునరప్యేష మహాన్ కలకలః శ్రూయతే.
[లుహిలప్పిఱ, పుణోవి ఏశే మహంతే కలలలే శుణీఅది.]

రాక్షసః : [నేపథ్యాభిముఖ మవలోక్య] వసాగంధే, ఏష ఖల్వశ్వ
త్థామా ఆశ్వ స్థాసివత్ర ఇత ఏవాగచ్ఛతి. కదాచిత్
ద్రుపదసుత రోషేణావామపి వ్యాపాదయిష్యతి. తదేహి,
అతిక్రమావః. [వసాగంధే ఏశే ఖల్వ అశ్వత్థామే ఆకట్టిదాశి
వత్తే ఇదో ఏవ్య ఆలచ్చది. కదావి దుపదశుదలోశేణ
అహ్మేవి వావాదఇశ్యహి. తా ఏహ, అతిక్రమహమ్మ.]
[ఇతి నిష్క్రాంతౌ - ఇతి ప్రవేశకః]

[తతఃప్రవేశత్వత్థాతఖడ్గః కలకలమాకర్ణయన్నశ్వత్థామా]

రుధిరేతి :- ఓరీ రుధిరప్రియుడా! పునఃఅపి=మరల, ఏషః=ఇదే,
మహాన్=గొప్ప, కలకలః=కలకలము, శ్రూయతే=వినిపించుచున్నది!

వసాగంధేఇతి :- (నేపథ్యాభిముఖమ్ = తెరలోనికి, అవలోక్య =
చూచి) ఓసీ వసాగంధా! ఆశ్వత్థామా = ద్రోణి, ఆశ్వ+అసివత్రః=ఖడ్గమును
దూసివట్టుకొన్నవాడై, ఏషః ఖలు=ఇడిగో, ఇతః ఏవ=ఇతే, ఆగచ్ఛతి=వచ్చు
చున్నాడు. ద్రుపదసుత = ధృష్టద్యుమ్నునిపల్లగల, రోషేణ = క్రోధముతో,
కదాచిత్=ఒకవేళ, ఆవామపి=మన ఇరువురినిగూడ, వ్యాపాదయిష్యతి=చంపివేయ
గలడు. తత్=కావున, ఏహి=రమ్ము. అతిక్రమావః=దాటుకొందము-లేక-
పారిపోదము. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతౌ=నిష్క్రమింతురు.)

(ఇతి ప్రవేశకః=ఇది ప్రవేశకము)

(తతః = పిమ్మట, ఉత్థాతఖడ్గః = ఎత్తిన కత్తి కలవాడై, కలకలమ్ =
కలకలమును, ఆకర్ణయన్ = వినుచు, అశ్వత్థామా = ద్రోణి, ప్రవేశతి = ప్రవే
శించును.)

అశ్వత్థామా : మహాప్రళయ మారుతక్షిభితపుష్కరావర్తక
 ప్రచండఘన గర్జిత ప్రతిరవానుకారీ ముహూః!
 రవః శ్రవణభైరవః స్థగిత రోదసీ కందరః
 కుతోఽద్య సమరోదధేరయమభూతపూర్వః పురః॥ 4

మహాప్రళయేతి - మహాప్రళయ మారుతక్షిభిత పుష్కరావర్తక
 ప్రచండఘన గర్జిత ప్రతిరవానుకారీ, శ్రవణభైరవః, స్థగితరోదసీ కందరః,
 అభూతపూర్వః, అయమ్, రవః, అద్య, పురః, సమరోదధేః, ముహూః, కుతః?

అర్థము :- మహాప్రళయ = మహాప్రళయకాలమునందలి, మారుత=
 వాయువుచే, క్షిభిత=క్రక్కదల్చిబడిన, పుష్కరావర్తక=పుష్కరావర్తకములను
 పేరుగల మేఘములయొక్క, ప్రచండ=భయంకరమైన, ఘన గర్జిత=ఉరుముల
 యొక్క, ప్రతిరవ=ప్రతిధ్వనిని, అనుకారీ=అనుకరించునదియు, శ్రవణభైరవః=
 చెవులకు-లేక వినుటకు భయంకరమైనదియు, స్థగిత=నింపివేయబడిన, రోదసీ
 కందరః = భూనభోంతరాళ గహ్వరము కలదియు, అభూతపూర్వః=అపూర్వ
 మైనదియు, అయి, అయమ్=ఈ, రవః=ధ్వని, అద్య=నేడు, పురః=ఎదుట,
 సమరోదధేః=సంగ్రామ సముద్రమునుండి, ముహూః=నిరంతరముగా లేక మాటి
 మాటికి లేక తెరలు తెరలుగా, కుతః=ఏల వినవచ్చుచున్నది?

సమాసములు :- మహాంశ్చసౌ ప్రళయశ్చ-మహాప్రళయే మారుతః-
 మహాప్రళయ మారుతేన క్షిభితాః; పుష్కర శ్చావర్తక శ్చ-పుష్కరావర్తకౌ;
 మహాప్రళయ మారుతేన క్షిభితౌ చ తౌ పుష్కరావర్తకౌ చ-మహాప్రళయ మారుత
 క్షిభిత పుష్కరావర్తకౌ. ప్రచండం చ తత్ ఘనం చ-ప్రచండఘనం చ తత్
 గర్జితం చ. మహాప్రళయ....పుష్కరావర్తకయోః ప్రచండ ఘన గర్జితమ్-
 గర్జితస్య ప్రతిరవః-ప్రతిరవస్యానుకారీ. శ్రవణాయ భైరవః. రోదస్యాః
 కందరమ్-స్థగితం రోదసీకందరం యేన సః. సమరః ఏవ ఉదధిః-సమరః
 ఉదధి రివ-తస్మాత్. స భూతపూర్వః.

సంధులు :- పుష్కర+అవర్తక, రవ+అనుకారీ-సవర దీర్ఘ. కుతః+

(విచింత్య) ధ్రువం గాండీవివా సాత్యకినా వృకోదరేణ వా యావన
దర్పాదతిక్రాంతమర్యాదేన పరికోఃతస్తాతః సముల్లంఘ్య శిష్య
ప్రియతా మాత్మప్రభావ సదృశ మాచేష్టతే. తథాహి—

యత్ దుర్యోధన పక్షపాతసదృశం యుక్తం యదస్త్రగ్రహే
రామాల్లభసమస్త హేతిగురుణో వీర్యస్య యత్సాంప్రతమ్ |
లోకే సర్వధనుష్మతామధిపతేర్యచ్ఛానురూపం రుషః
ప్రారబ్ధం రిపుఘస్మరేణ నియతం తత్కర్మ తా తేన మే || 5

అద్య-ఉత్వా దేశవిసర్గ-కుతో+అద్య-పూర్వరూపస్వర. సమర+ఉదధేః-గుణ
సంధి. ఉదధేః+అయమ్-రేఫాదేశవిసర్గసంధి.

చందస్సు :- పృథ్వీవృత్తము-జసౌజనయలా వసుగ్రహయతిశ్చ
పృథ్వీగురుః.

| | | | | | |
|--------|------|------|-------|--------|-------------|
| జ | స | జ | స | య | లగ |
| U | U | U | U | U U | U (1-8) |
| మహావ్ర | శయమా | రుతః | భితవు | ష్కరావ | ర్తక-ప్రచంద |

ధ్రువమితి :- (విచింత్య = బాగుగా ఆలోచించి) యావనదర్పాత్ =
కోడెప్రాయపు గర్వము వలన, అతిక్రాంత మర్యాదేన = మర్యాదనతిక్రమించిన
వాడైన, గాండీవివా వా = అర్జునునిచేగాని, సాత్యకినా వా = సాత్యకిచేగాని, వృకో
దరేణ వా = భీమునిచేగాని, పరికోపితః = కోపింపజేయబడినవాడై, తాతః = తండ్రి,
శిష్యప్రియతామ్ = శిష్యవాత్సల్యమును, సముల్లంఘ్య = అతిక్రమించి-విడిచి
యనుట, ఆశ్మప్రభావ సదృశమ్ = స్వకీయపరాక్రమమునకు తగినట్లు, ఆచేష్టతే =
ఆచరించుచున్నాడుగాబోలు, ధ్రువమ్ = నిశ్చయము. తథా హి = అపి యుక్తమే
గదా!

యధితి :- యత్ దుర్యోధన పక్షపాత సదృశమ్, యత్ అస్త్రగ్రహే
యుక్తమ్, యత్ రామాత్ లబ్ధసమస్త హేతి గురుణః వీర్యస్య సాంప్రతమ్,

(పృష్టతో విలోక్య) తతోఽ-రత్ర? రథముపనయతు. అథ నాఅల
మిదానీం మమ రథప్రతీక్షయా. సశస్త్రం వీవాస్మి సడలడలధరప్రభా
భాసురేణ సుప్రగ్రహ విను కథాత స్మిన్మాతమురా ఖడ్గేన

చ, యత్ లోకే సర్వధనుష్కతామ్ అధివతేః రుషః అనురూపమ్, తత్ కర్మ,
రిపుఘస్మరేణ మే తాతేన నియతమ్ ప్రారబ్ధమ్.

అర్థము :- యత్ = ఏది, దుర్యోధన పక్షపాతసదృశమ్ = దుర్యోధన
పక్షపాతమునకు యోగ్యమైనదో; యత్ = ఏది, అస్త్రగ్రహే = ఆయుధస్వీకారము
పట్టి, యుక్తమ్ = తగియున్నదో; యత్ = ఏది, రామాత్ = పరశురామునినుండి, లబ్ధి =
పొందబడిన, సమస్త = అన్నివిధములైన, హేతి = శత్రుములతో, గురుణః = గొప్ప
వాడైన వ్యక్తియొక్క, వీర్యస్య = పరాక్రమమునకు, సాంప్రతమ్ = తగినదో; చ =
మరియు, లోకే = ప్రపంచమునందు, సర్వధనుష్కతామ్ = సమస్తధానుష్కలకును,
అధివతేః = నాయకుడైన వ్యక్తియొక్క, రుషః = కోపమునకు, అనురూపమ్ =
తగినదో; తత్ = అటువంటి, కర్మ = పని, రిపుఘస్మరేణ = శత్రుసంహారకుడైన,
మే = నాయొక్క, తాతేన = తండ్రిచే, నియతమ్ = తప్పక, ప్రారబ్ధమ్ = ప్రారంభింప
బడియుండును. (శార్దూలము)

సమాసములు :- దుర్యోధనే పక్షపాతః - దుర్యోధనపక్షపాతస్య
సదృశమ్ యత్. అస్త్రస్య గ్రహః - అస్త్రగ్రహః - తస్మిన్. సమస్తాశ్చ తాః
హేతయశ్చ - లబ్ధాశ్చ తాః సమస్త హేతయశ్చ - లబ్ధ సమస్త హేతిభిః గురుః - తస్య.
సర్వే చ తే ధనుష్కంతశ్చ - సర్వధనుష్కంతః - తేషామ్. రిపూణాం ఘస్మరః -
రిపుఘస్మరః - తేన. (భక్షకో ఘస్మరోద్ధరః)

సంధులు :- రామాత్ + లబ్ధి - లాదేశసంధి. గురుణః + వీర్యస్య -
ఉత్వాదేశవిసర్గ. అధివతేః + యత్ - రేఫాదేశవిసర్గ. యత్ + చ - శ్చుత్వసంధి.
చ + అనురూపమ్ - సవర్ణదీర్ఘ.

తత్కౌతేతి :- (పృష్టతః = వెనుకకు, విలోక్య = చూచి), తత్కః +
అత్ర = ఎవరక్కడ? రథమ్ = రథమును, ఉపనయతు = తెచ్చునుగాక! తెచ్చునుల.
అథవా = లేక, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు, మమ = నాయొక్క, రథప్రతీక్షయా = రథమునకై

యాచత్ సమరభువనువతరామి. (పరిక్రమ్య వామాక్షి స్పందనం
సూచయిత్వా) ఆః! కథం మమాపి నామాశ్వత్థామ్నః సమర
మహోత్సవ ప్రమోద నిర్భరస్య తాతవిక్రమదర్శన లాలసస్యార్చనా
త్తాని సమర గజన విఘ్నముత్పాదయన్తి. భవతు. గచ్ఛామి.
(సావష్టంభం పరిక్రమ్య గ్రతో విలోక్య) కథ మవధీరిత తాత్ర
ధర్మాణామ్ ఉజ్జిత సత్పురుషోచిత లజ్జావకుంఠనానాం విస్మృత
స్వామి సత్కారలఘుచేతనాం ద్విరద తురంగమ చరణ చారిణామ్

ఎదురుచూచుటతో, అలమ్=చాలును. అరదమునకై ఎదురుచూచుట ఇప్పట్టున
అనవసరమునుట. సశత్రుః ఏవ = ఆయుధము ధరించినవాడనే, అస్మి = అయి
యుంటిని. సజల=నీటితో కూడిన, జలధర=మేఘముయొక్క, ప్రభా=మెరుపువల్ల,
భాసురేణ=ప్రకాశించునదియు, సుప్రగ్రహ=వట్టుకొనుటకు అనువుగా, విమల
కలధాత=అచ్చపు పెండితో చేయబడిన, త్వరుణా=పిడికలదియైన, అమునా=
ఈ, బద్గేన = కత్తితో, సమరభువమ్ = యుద్ధభూమిని, అవతరామి యావత్=
ప్రవేశింతునుగాక! (పరిక్రమ్య=ముందుకు నడచి, వామాక్షి స్పందనమ్=ఎడమ
కన్నదరుటను, సూచయిత్వా=అభినయముతో నిరూపించి) ఆః=అహో! సమర
మహోత్సవ = సంగ్రామమహోత్సవముయొక్క, ప్రమోద = ఆనందముతో,
నిర్భరస్య=నిండినవాడును, తాత=తండ్రియొక్క, విక్రమ=పరాక్రమముయొక్క,
దర్శన = దర్శనమునందు, లాలసస్య = అభిలాషకలవాడునైన, అశ్వత్థామ్నః=
అశ్వత్థామనైన, మమ అపి నామ = నాకుగూడ, అనిమిత్తాని=అపశకుములు,
సమరగమన విఘ్నమ్=యుద్ధమునకేగుటకు ఆటంకమును, ఉత్పాదయన్తి కథమ్=
కల్పించుచున్నవా!. భవతు=కల్పించుగాక! గచ్ఛామి=(సమరమునకే) పోవుదును,
(సావష్టంభమ్ = సగర్వముగా, పరిక్రమ్య = నడచి, అగ్రతః = ముందునకు,
విలోక్య=చూచి) కథమ్ = ఎట్లెట్లా! అవధీరిత = తిరస్కరింపబడిన, తాత్ర
ధర్మాణామ్=తత్త్రియమర్యాదకలవారై, ఉజ్జిత=విడువబడిన, సత్పురుషోచితః=
సజ్జనార్హమైన, లజ్జా=సిగ్గు అనునట్టి, అవకుంఠనానామ్=మేలిమునుగుకలవారై -
సిగ్గు విడిచియనుట, విస్మృత=మరిచిపోబడిన, స్వామి సత్కార=దుర్యోధనుడు

అగణిత కులయశస్సదృశ పరాక్రమవ్రతానాం రణభూమేః సమంతా
దపక్రామతా మయం మహాన్నాదో బలానామ్. (నిరూప్య) అహో
ధిక్ష్వమ్. కథమేతే మహారథాః కర్ణాదయోఽపి సమరాశ్పరాజ్ఞుభా
భవంతి. కథం ను తాతాధిష్ఠితానామపి బలానా మియ మవస్థా
భవేత్! భవతు. సంస్తంభయామి. భోభోః! కౌరవసేనా సముద్ర
వేలా పరిపాలన మహామహీధరా నరపతయః! కృతం కృత మయునా
సమర పరిత్యాగసాహసేన.

చేసిన సత్కారములతో, లఘుచేతసామ్=అల్పమనస్కులై, మేలు మరచినవారై
అనుట, ద్వీరద=వీరుగులయు, తురంగమ=గుఱ్ఱములయు, చరణ=పాదముల
చాటున, చారిణామ్=కదలుచున్నవారై, వాని ప్రక్కనుండి దాగి దాగి పారిపోవు
చున్నారనుట, అగణిత=పరిగణింపబడని, కులయశస్సదృశ=వంశకీర్తికి సాటి
వచ్చు, పరాక్రమవ్రతానామ్ = వీరోచిత నియమములుకలవారై—కులోచిత వీర
వ్రతములను సరకుసేయనివారై అనుట, రణభూమేః = యుద్ధరంగమునుండి
సమంతాత్=అన్నివైపులనుండియు, అపక్రామతామ్=పారిపోవుచున్న, బలానామ్=
నైనికులయొక్క, మహాన్ = గొప్పదైన, నాదః ఆయమ్ = కోలాహలమిది.
(నిరూప్య=సావధానముగా/స్పష్టముగా చూచి) హా ధిక్ కష్టమ్=అయ్యో కష్టము
కష్టము! కథమ్ = ఎట్లా! ఏలే=ఈ, మహారథాః=మహారథులయిన, కర్ణాదయః
అపి=కర్ణుడు మొదలగువారుకూడ, సమరాత్=రణరంగమునుండి, పరాజ్ఞుభాః
భవంతి = పారిపోవుచున్నారు!, తాత+అధిష్ఠితానామ్ = తండ్రి (దోణుడు)
సాయకుడుగానున్న, బలానామ్ అపి=నైన్యములకును, ఇయమ్=ఈ, అవస్థా=
దుఃస్థితి, కథమ్ ను భవేత్=ఎట్లు సంభవించును!. భవతు=అగుగాక. సంస్త
మ్భయామి=నిలువరించును. భోభోః=ఓయోయీ! కౌరవసేనా=కౌరవసైన్యమను
నట్టి, సముద్ర=సముద్రముయొక్క, వేలా=ఒడ్డులను, పరిపాలన=సంరక్షించునట్టి,
మహా మహీధరాః=పెనుమర్వలములయిన(లారా!) నరపతయః=భూపతులారా!,
అయునా = ఈ, సమర పరిత్యాగ = యుద్ధమును వీడుచునట్టి, సాహసేన =
సాహసముతో, కృతమ్ కృతమ్=చాలు చాలును. ఈ సాహసము చేయదగదు
మౌను డనుట.

యది సమర మపాస్య నాస్తి మృత్యో
 రభయమితి యుక్తమితోన్యతః ప్రయాతుమ్ |
 అథ మరణ మవశ్య మేవ జంతోః
 కిమితి ముధా మలినం యశః కురుధ్వే || 6

యదీతి :- సమరమ్, అపాస్య, మృత్యోః, భయమ్, యది నాస్తి, ఇతి, ఇతః, అన్యతః, ప్రయాతుమ్, యుక్తమ్. అథ, జంతోః, మరణమ్, అవశ్యమ్, ఏవ; కిమ్ ఇతి, ముధా, యశః, మలినమ్, కురుధ్వే.

అర్థము :- సమరమ్=యుద్ధమును, అపాస్య=విడచి, వేరొకచోట, మృత్యోః=మృత్యువుయొక్క, భయమ్=భీతి, యది న+అస్తి ఇతి=లేదన్నచో, ఇతః=ఇక్కడినుండి, అన్యతః=వేరొకచోటికి, ప్రయాతుమ్=పోవుట, యుక్తమ్=ఉచితమే. అథ=కాని, జంతోః=ప్రాణికి, మరణమ్=మృత్యువు, అవశ్యమ్ ఏవ=నిశ్చితమే. కిమ్ ఇతి=ఇంక నేమని, ముధా=వ్యర్థముగా, యశః=కీర్తిని, మలినమ్=పంకిలము, కురుధ్వే=చేసికొనుచున్నారు?

సంధులు :- న+అస్తి -నవర్ణదీర్ఘ. మృత్యోః+భయమ్-రేఫాదేశవిసర్గ సంధి. ఇతః+అన్యత-ఇతో+అన్యతః-పూర్వరూపస్వరసంధి.

క్రియ :- డు కృజ్ కరణే-అత్మనే-లట్-మధ్యమ కురుషే-కుర్వాణే-కురుధ్వే.

చందస్సు :- పుష్పితాగ్రవృత్తము-అయుజి నయుగరేఫతో యకారో, యుజి చ నజౌ జరగాచ్చ పుష్పితాగ్రా. 1=3, 2=4.

|| |
 యదిన
 న

|| |
 మరమ
 న

U | U
 పాస్యనా
 ర

I U U
 స్తిమృత్యోః
 య

|| |
 భయమి
 న

I U |
 తియుక్త
 జ

I U |
 మితోన్య
 జ

U | U
 తఃప్రయా
 ర

U
 తుమ్
 గ

ఒకటి, మూడు మరియు రెండు, నాలుగు పాదములు సమానములు.

అపిచ—

అత్తజ్వాలావలీధ ప్రతిబల జలధే రంతకార్యాయమాణే
 సేనానాథే స్థితేఽస్మిన్మమ పితరి గురౌ సర్వధన్వీశ్వరాణామ్ |
 కర్ణాలం సంభ్రమేణ వ్రజ కృప సమరం ముంచ హార్దిక్య శంకాం
 తాతే చాపద్వితీయే వహతి రణధురం కో భయస్యావకాశః || 7

అపిచ=మరియు

అన్వేతి :- అత్తజ్వాలావలీధప్రతిబలజలధే, అంతః, ఔర్వాయ
 మాణే, సర్వధన్వీశ్వరాణామ్, గురౌ, మమ, పితరి, అస్మిన్, సేనానాథే, స్థితే,
 కర్ణ, సంభ్రమేణ, అలమ్, కృప, సమరమ్, వ్రజ; హార్దిక్య, శంకామ్, ముంచ;
 చాపద్వితీయే, తాతే, రణధురమ్, వహతి, భయస్య, అవకాశః, కః?

ఆర్థము :- అత్త=అత్తములనునట్టి, జ్వాలా=జ్వాలలచేత, అవలీధ=
 వ్యాప్తమైన, పతిబల=శత్రువక్షమనునట్టి, జలధే=సముద్రమునకు, అంతరే=
 గర్భమునందలి, ఔర్వాయమాణే = బడబాగ్నివంటివాడగుచు, సర్వధన్వీశ్వ
 రాణామ్=సర్వధానుస్కులకును, గురౌ=గురువైన, మమ=నాయొక్క, పితరి=
 తండ్రి, అస్మిన్=ఈ యుద్ధమునందు, సేనానాథే స్థితే=నైనాధ్యక్షుడైయుండగా,
 కర్ణ=ఓ రాధేయా! సంభ్రమేణ = ఉద్వేగముతో, అలమ్=చాలు—ఉద్వేగపడ
 వద్దనుట కృప = ఓ కృపాచార్యా!, సమరమ్ = యుద్ధమునుగూర్చి, వ్రజ=
 నడుపుము. రణరంగమునకు మరలుమనుట, హార్దిక్య = ఓ హృదికపుత్రుడా!
 కృతవర్యా!; శంకామ్ = భీతిని, ముంచ=విడుపుము. చాపద్వితీయే=ధనుస్సు
 సహాయముగా కలవాడై, తాతే=తండ్రి, రణధురమ్=యుద్ధభారమును, వహతి=
 వహించుచుండగా, భయస్య=భయమునకు, అవకాశః కః=అవకాశమెక్కడిది?
 (సగ్ధరావృత్తము).

సమాసములు :- అస్త్రాగ్రేవ జ్వాలాః—అత్తజ్వాలాభిః—అవలీధమ్—
 అత్తజ్వాలావలీధం ప్రతిబలమ్—అత్తజ్వాలావలీధప్రతిబలమేవ జలధిః (ప్రతి
 బలం జలధిరేవ)—తస్య. ఔర్వమివాచరతీతి—ఔర్వాయమాణః—తస్మిన్. సేనాయాః

(నేపథ్యే)

కుతోఽద్యాపి తే తాతః!

అశ్వత్థామా : (శ్రుత్వా) కిం బ్రూథ-కుతోఽద్యాపి తే తాత ఇతి.
(సరోషమ్) ఆః క్షుద్రాః సమరభీరవః కథమేషం
ప్రలపతాం వః సహస్రధా స దీర్ఘమనయా జిహ్వయా.

శ్లో॥ దగ్ధం విశ్వం దహనకిరణైర్నోదితా ద్వాదశార్కా-
వతా వతా దిశి దిశి న వా సప్తధా సప్త భిన్నాః!

నాథః-తస్మిన్. సర్వే చ తే ధన్వినశ్చ-సర్వధన్వినామ్ ఈశ్వరాః-సర్వ
ధన్వీశ్వరాః-తేషామ్. హృదికస్యావత్యం-హృదిక్యః.

సంధులు :- జ్వాలా+అవలీధ, ధన్వి+ఈశ్వరాణామ్, కర్ణ+అలమ్,
భయస్య + అవకాశః-సవర్ణదీర్ఘ. జలధేః+అంతర్+ఔర్వాయ-రేఫాదేశవిసర్గ.
స్థితే+అస్మిన్-పూర్వరూప. కః+భయస్య-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ.

(నేపథ్యే=తెరలో)

తే=నీయుక్క, తాతః=తండ్రి, అద్య+అపి=ఇప్పుడింకను, కుతః=
ఎక్కడున్నాడు! చనిపోయెననుట.

కిమితి :- (శ్రుత్వా = విని) కిమ్ బ్రూథ = ఏమనుచున్నారు-తే=
నీయుక్క, తాతః=తండ్రి, అద్యాపి=ఇప్పటికిని, కుతః ఇతి=ఎక్కడున్నాడనియా?
(సరోషమ్=క్రోధముతో) ఆః=ఓరీ, క్షుద్రాః=అల్పులారా!, సమరభీరవః=
సమరభీరువులారా! ఏవమ్=ఇట్లు, ప్రలపతామ్=వాగుచున్న, వః=మీయుక్క,
అనయా=ఈ, జిహ్వయా=నాలుకచే, సహస్రధా=వేయి ముక్కలుగా, కథమ్ స
దీర్ఘమ్=ఏల పగులబడలేదు? మీ నాల్గు వేయి వ్రక్కలేల కాలేదను.

దగ్ధమితి :- ద్వాదశ, అర్కాః, దహనకిరణైః, విశ్వమ్, దగ్ధమ్,
స, ఉదితాః; సప్తధా, భిన్నాః, సప్త, వతాః, దిశి దిశి, న, వతాః; గగనతలమ్,

ఛన్నం మేఘైర్న గగనతలం పుష్కరావర్తకాద్యైః
పాపం పాపాః కథయత కథం శౌర్యరాశేః పితుశ్చ ॥ 8

(పవిత్ర్య సంభ్రాంతః సప్రహరః)

సూతః : పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం కుమారః (ఇతి
పాదయోః పతతి)

పుష్కరావర్తకాద్యైః, మేఘైః, న, ఛన్నమ్: హే పాపాః; శౌర్యరాశేః, మే,
పితుః, పాపమ్, కథమ్, కథయత.

అర్థము :- ద్వాదశ = పన్నిద్దరైన, అర్కాః = సూర్యులు, దహన
కిరణైః=అగ్ని కిరణములతో, విశ్వమ్=ప్రపంచమును, దగ్ధమ్=దహించుట
కొఱకు, న+ఉదితాః=ఉదయించనే లేదు. సప్తధా=ఏడుగా, భిన్నాః=విడిపోయిన,
సప్తవాతాః = ఏడు ప్రచండవాయువులు ($7 \times 7 = 49$), దిశి దిశి=అన్ని దిక్కుల
యందును, న వాతాః=వీచుటలేదు; గగనతలమ్=ఆకాశము, పుష్కరావర్తకాద్యైః=
పుష్కరావర్తకాదులైన, మేఘైః = ప్రళయకాలమేఘములతో, న ఛన్నమ్ =
అవరింపబడనేలేదు; హే పాపాః=ఓ పాపాత్ములారా! శౌర్యరాశేః=పరాక్రమ
రాశియైన, మే=నాయొక్క, పితుః=తండ్రియొక్క, పాపమ్=అచుంగళమును,
కథమ్=ఎట్లు, కథయత=పలుకుచున్నారు. ప్రళయమేదో సంభవింపక నా తండ్రి
చనిపోడనుట. ఆవహ ప్రవహ సంవహోద్వహ వివహ పరివహ పరావహో
స్సప్త మారుతాః—విష్టువు

(సంభ్రాంతః = కళవళపడుచున్నవాడును, సప్రహరః = గాయములతో
కూడినవాడునై, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి)

పరిత్రాయతామితి :- కుమారః=అశ్వత్థామ, పరిత్రాయతామ్ పరిత్రాయ
తామ్=రక్షించుగాక, రక్షించుగాక' (ఇతి=అని, పాదయోః=పాదములయందు,
పతతి=పడును.)

అశ్వత్థామా : (విలోక్య) అయే కథం తాతస్య సారథిరశ్వసేనః. ఆర్య
నను త్రైలోక్య త్రాణక్షమస్య సారథిరసి కిం మత్తః
పరిత్రాణ మిచ్ఛసి!

సూతః : (ఉత్థాయ సకరుణమ్) కుతోఽద్యాపి తే తాతః!

అశ్వత్థామా : (సావేగమ్) కిం తాత ఏవ నాస్తి!

సూతః : అథ కిమ్.

అశ్వత్థామా : హా తాత! (ఇతి మోహముపగతః)

సూతః : కుమార, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి.

అయే ఇతి :- (విలోక్య = చూచి) అయే = అహో!; కథమ్ = ఎట్టు!;
తాతస్య = తండ్రియొక్క, సారథిః = రథచోదకుడైన, అశ్వసేనః = అశ్వసేనడా!
ఆర్య = మాన్య!; త్రైలోక్య = ముల్లోకములను, త్రాణ = రక్షించుటయందు,
క్షమస్య = సమర్థుడైన ద్రోణునియొక్క, సారథిః + అసి = సారథివై యుంటివికదా!
మత్తః = నానుండి, పరిత్రాణమ్ = సంరక్షణమును, ఇచ్ఛసి కిమ్ = కోరుచున్నావేమి?

కుత ఇతి :- (ఉత్థాయ = పాదములనుండి లేచి, సకరుణమ్ = జాలిగా)
తే = నీయొక్క, తాతః = తండ్రి, అద్య + అసి = ఇప్పుడింకను, కుతః = ఎక్కడ?

కిమితి :- (సావేగమ్ = కలవరముతో) కిమ్ = ఏమీ! తాతః ఏవ =
తండ్రియే, న + అస్తి = లేదా!

అథేతి :- అథ కిమ్ = అవును (చిత్తమనుటకు పర్యాయపదము)

హేతి :- హా తాత = అయ్యో తండ్రి! (ఇతి = అని, మోహమ్ =
మూర్ఛను, ఉపగతః = పొందును)

కుమారేతి :- కుమారా! సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి = ఊరడిల్లు
మూరడిల్లుము.

అశ్వత్థామా : (లబ్ధసంజ్ఞః సాస్రమ్) హా తాత, హా సుతవత్సల,
హా లోకత్రయైక ధనుర్ధర, హా జామదగ్న్యస్త్రు
వర్షస్వ ప్రతిగ్రహప్రణయిన్, క్వాసి! ప్రయచ్ఛ మే
ప్రతివచనమ్.

సూతః : కుమార! అలమత్యంతశోకావేగేన. వీరపురుషాచితాం
విపత్తిమ్ ఉపగతే పితరి త్వమపి తదనురూపేణైవ
వీర్యేణ శోకసాగరముత్తీర్య సుఖ భవ.

అశ్వత్థామా : (అశ్రూణి విముచ్య) ఆర్య, కథయ కథయ. కథం
తాదృగ్భుజవీర్యసాగరస్తాతోఽపి నామాస్తముపగతః?

హాతాతేతి :- (లబ్ధసంజ్ఞః=తెలివినిపొంది, సాస్రమ్=కన్నీరునించుచు)
ఓ తండ్రీ! హా సుతవత్సల=పుత్రప్రేమకలవాడా! హా లోకత్రయైక ధనుర్ధర=
ముల్లోకములలో సాటిలేని ధనుష్కుడా!; జామదగ్న్య = జమదగ్ని పుత్రుడైన
వరకురామునినుండి, అత్తసర్వస్వ=సమస్తాత్తములను, ప్రతిగ్రహ=స్వీకరించుట
యందు, ప్రణయిన్=కుతూహలపడినవాడా! హా=అయ్యో!, క్వ+అసి=ఎక్కడ
నుంటివి! మే = నాకు, ప్రతివచనమ్=సమాధానమును, దేహి=ఇమ్ము!-మారు
వల్కుచునుట.

కుమారేతి :- కుమారా! అత్యంత శోకావేగేన = మిక్కుటమగు
దుఃఖావేగముతో, అలమ్ = చాలును. దుఃఖింపకుమనుట. వీరపురుష = మహా
వీరులకు, ఉచితామ్ = తగిన, విపత్తిమ్ = అవదను, పితరి=తండ్రీ, ఉపగతే=
పొందినవాడుకాగా, తమిలపి=నీవుకూడ, తత్=దానికి (వానికి), అనురూపేణ=
తగిన, వీర్యేణ ఏవ = పరాక్రమముతోనే, శోకసాగరమ్ = దుఃఖసముద్రమును,
ఉత్తీర్య=దాటి, సుఖీ భవ=సుఖింపుము.

ఆర్యేతి :- (అశ్రూణి=కన్నీటిని, విముచ్య=తుడుచుకొని) ఆర్య=
మాన్యా! తాదృక్ = అటువంటి-లోకప్రసిద్ధుడైన అనుట, భుజవీర్యసాగరః =

కిం భీమాద్గురుదక్షిణాం గురుగదాం భీమప్రియః
ప్రాప్తవాన్

సూతః : శాంతం పాపమ్. శాంతం పాపమ్.

అశ్వత్థామా : అంతేవాసి దయాళురుజ్ఞతనయేనాసాదితో జిష్టునా

సూతః : కథ మేవం భవిష్యతి.

పరాక్రమసముద్రుడైన, తాతః అపినామ = తండ్రీకూడ, కథమ్ = ఎట్లు, అస్తమ్ ఉపగతః = చనిపోయినాడో, కథయ కథయ = చెప్పుము చెప్పుము.

కిం భీమాదితి :- భీమప్రియః, భీమాత్, గురుగదామ్, గురుదక్షిణామ్ ప్రాప్తవాన్ కిమ్? అంతేవాసిదయాళుః, ఉజ్జిత నయేన, జిష్టునా ఆసాదితః, కిమ్? గోవిందేన, సుదర్శనస్య, నిశితమ్, దరావథమ్, ప్రాపితః? ఏభ్యః, అన్యతః, చతుర్థాత్, గురోః, ఆపదమ్, అహమ్, న, శంకే, ఖలు.

అర్థము :- భీమప్రియః = భీముడు ఇష్టుడుగా కల్గిన ద్రోణుడు, భీమాత్ = భీమునినుండి, గురుగదామ్ = పెద్ద గదాఘాతమును, గురుదక్షిణామ్ = గురుదక్షిణగా, ప్రాప్తవాన్ కిమ్ = పొందినాడా?

శాంతమితి :- పాపమ్ = పాపము, శాంతమ్ = శాంతించుగాక! పాపము శమించుగాక! భీముడు చంపలేదనుట.

అంతేవాసి దయాళుః = శిష్యులవల్ల కృపాశువైన ద్రోణుడు, ఉజ్జిత = విడిచిపెట్టబడిన, నయేన = నీతికలవడైన, జిష్టునా = అర్జునునితో; ఆసాదితః కిమ్ = చంపబడినాడా?

కథమితి :- ఏవమ్ = ఇట్లు, కథమ్ భవిష్యతి = ఏల జరుగును — అర్జునుడు చంపుట జరుగలేదనుట.

అశ్వత్థామా : గోవిందేన సుదర్శనస్య నిశితం ధారాపథం ప్రాపితః

సూతః : ఏత దపి నాస్తి.

శంకే నాపద మన్యతఃఖలు గురో రేభ్య శ్చతుర్థా
దహమ్॥ 9

సూతః : కుమార,

ఏతేఽపి తస్య కుపితస్య మహాస్రపాణేః

కిం ధూర్జటేరివ తులాముపయాన్తి సంఖ్యే!

శోకోపరుద్ధ హృదయేన యదా తు శస్త్రం

త్యక్తం తదాస్య విహితం రిపుణాతిఘోరమ్॥ 10

గోవిందేన=శ్రీకృష్ణునిచే, సుదర్శనస్య=విష్ణుచక్రముయొక్క, నిశితమ్=వాడియైన, ధారాపథమ్=అంచును, ప్రాపితః కిమ్=పొందింపబడినాడా?

ఏతదితి :- ఏతదపి=ఇదియును, న+అస్తి=కాదు-శ్రీకృష్ణుడు చంపలేదనుట.

ఏభ్యః=వీనికంటె, అన్యతః=ఇతరుడైన, చతుర్థాత్=నాల్గవవ్యక్తినుండి, గురోః=శంధ్రీకి, అపదమ్=విపత్తును, అహమ్=నేను, న శంకే అయి=ఊహింపలేను సుమా! (శార్థాలము)

ఏతేఽపి :- ఏతే, అపి, కుపితస్య, మహాస్రపాణేః, తస్య, ధూర్జటేః, ఇవ, సంఖ్యే, కిమ్, తులామ్, ఉపయాన్తి?, తు, శోకోపరుద్ధహృదయేన, (తేన) యదా, శస్త్రమ్, న్యస్తమ్, తదా, రిపుణా, అన్య, అతిఘోరమ్, విహితమ్.

అర్థము :- ఏతే అపి=వీరు మువ్వరును (భీమార్జున శ్రీకృష్ణులు), కుపితస్య=క్రুদ্ধుడును, మహాస్రపాణేః=గొప్ప ఆయుధము చేతబట్టినవాడునైన, తస్య=ఆ బ్రోణునికి, ధూర్జటేః ఇవ = శివునికివలె, సంఖ్యే=రణమునందు, తులామ్ = సామ్యమును, ఉపయాన్తి కిమ్ = పొందగలరా? రుద్రునితోనెట్లో

అశ్వత్థామా : కిం పునః కారణం శోకస్యాస్త్ర పరిత్యాగస్య వా?

సూతః : నను కుమార ఏవ కారణమ్.

అశ్వత్థామా : కథ మహామేవ నామ!

సూతః : శ్రూయతామ్ (అశ్రూణి విముచ్య)

ద్రోణునితో కూడనట్లే వీరు సాటిరారునుట. తు = కాని, శోక = దుఃఖముతో, ఉపరుద్ధ = ఆవరింపబడిన, హృదయేన = దేందముకలవాడైన ద్రోణునిచే, యదా = ఏ సమయమునందు, శత్రుమ్ = చేతిలోని ఆయుధము (దనుస్సు), స్యస్తమ్ = విడువ బడినదో, తదా = అదే సమయమున, రిపుణా = శత్రువుచే, అస్య = ఈ ద్రోణునికి, అతిఘోరమ్ = మహాఘోరము (మృతి), విహితమ్ = చేయబడినది. (వనంతతిలక)

సమానములు :- మహచ్ఛ తదత్తం చ-మహాత్తం పాణౌ యస్య సః- మహాత్తపాణిః-తస్య. శోకేన ఉపరుద్ధమ్-శోకోపరుద్ధం హృదయం యస్య సః- కేన.

సంధులు :- ఏతే+అపి-పూర్వరూప. మహా+అస్త్ర, తదా+అస్య, రిపుణా+అతి-నవర్ణదీర్ఘ. ధూర్జపేః+ఇవ-రేఫాదేశవిసర్గ. శోక+ఉప-గుణసంధి.

క్రియ :- యా ప్రావణే-పరస్మై, లభ్-ప్రథమ.

యాతి-యాతః-యాన్తి

కిమితి :- శోకస్య వా = దుఃఖమునకుగాని, అస్త్రపరిత్యాగస్య వా = ఆయుధమును విడుదలకుగాని, కారణమ్ = హేతువు, కిమ్ పునః = ఏమైయుండును!

నన్వీతి :- కుమారః ఏవ = కుమారుడే-నీవే అనుట, కారణమ్ నను = హేతువు సుమా!

కథమితి :- అహమ్ ఏవ = నేనే అనుట, కథమ్ నామ = అదెట్లు!

శ్రూయతామితి :- శ్రూయతామ్ = వినుము! (అశ్రూణి = కాష్ఠములను విముచ్య = తుడుచుకొని)

అశ్వత్థామా హత ఇతి పృథాసూనునా స్పష్టముక్త్యా
 న్వైరం శేషే గజ ఇతి కిల వ్యాహృతం సత్యవాచా
 తచ్చుత్వాసాదయితతనయః ప్రత్యయా త్తస్య రాజ్ఞ
 శ్శస్త్రాణ్యజౌ నయనసలిలం చాపి తుల్యం ముమోచ॥ 11

అశ్వత్థామేతి :- సత్యవాచా, పృథాసూనునా, “అశ్వత్థామా హతః”
 ఇతి స్పష్టమ్, ఉక్త్యా, శేషే, గజః ఇతి, న్వైరమ్, వ్యాహృతమ్, కిలః దయిత
 తనయః, అసౌ, తత్, శ్రుత్వా, తస్య, రాజ్ఞః, ప్రత్యయాత్, అజౌ, శస్త్రాణి,
 చ, నయన సలిలమ్, అపి, తుల్యమ్, ముమోచ.

ఆర్థము :- సత్యవాచా = సత్యవాక్యయిన, పృథాసూనునా = పృథా
 పుత్రుడు ధర్మరాజుచే, అశ్వత్థామా హతః ఇతి = అశ్వత్థామ చచ్చెను అని,
 స్పష్టమ్=వినిపించునట్లు, ఉక్త్యా=పల్కి, శేషే=అంతమునందు (వాక్యము చివర),
 గజః ఇతి=ఏనుగు అని, న్వైరమ్=అస్ఫుటముగా, వ్యాహృతమ్ కిల=పలుకబడినది
 సుమా! దయిత తనయః=పుత్రప్రేమకలవాడైన, అసౌ=ద్రోణుడు, తత్=
 అశ్వత్థామా హతః అన్నంతవరకు, శ్రుత్వా=విని, తస్య=ఆ, రాజ్ఞః=ధర్మజుని
 యొక్క, ప్రత్యయాత్ = నమ్మకముతో-ధర్మజునియందుగల నమ్మకతోననుట,
 అజౌ=రణమునందు, శస్త్రాణి=ఆయుధములు, చ=మరియు, నయన సలిలమ్ అపి=
 కన్నీరును, తుల్యమ్=ఒక్కసారిగా, ముమోచ=విడిచెను.

సమాసములు :- సత్యం సత్యా వా వాక్ యస్య సః—సత్యవాక్-తేన.
 దయితః తనయః యస్య సః. నయనయోః సలిలమ్, (మందాక్రాంత)

సంధులు :- హతః+ఇతి, గజః+ఇతి—విసర్గలోప. తత్+శ్రుత్వా—
 ఛాదేశ. శ్రుత్వా+అసౌ, చ+అపి—సవర్ణదీర్ఘ. శస్త్రాణి+అజౌ—యజాదేశ.

క్రియ :- ముచ ప్రమోచనే, పరస్మై, లిట్, ప్రథమ
 ముమోచ-ముముచతుః-ముముచః.

అశ్వత్థామా : హా తాత, హా సుతవత్సల, హా వృథామదర్థ
పరిత్యక్తజీవిత, హా శౌర్యరాశే, హా శిష్యప్రియ,
హా యుధిష్ఠిరపక్షపాతిన్! (ఇతి రోదితి)

సూత : కుమార, అలమత్యంత పరిదేవన కార్పణ్యేన.

అశ్వత్థామా : శ్రుత్వా వధం మమ మృషా సుతవత్సలేన
తాత త్వయా సహ శరైరసహో విముక్తాః!
జీవామ్యహం పునరయం భవతా విముక్తః
క్రూరేఽపి తన్నయి ముధా తవ పక్షపాతః॥ 12

అలంకారము :- ప్రకృతములైన శత్రుములకు బాష్పధారకు
“ముమోష” అని ఏకక్రియాన్వయము కూర్పబడుటచే దీనిని తుల్యయోగిత
అనవచ్చును. “వద్ధ్వానామ్ ఇతరేషామ్ వా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా”.

హాతాతేతి :- అయ్యో తండ్రీ! పుత్రవత్సలుడా! అయ్యో! వృథా=
వ్యర్థముగా, మదర్థం=నాకొరకునై, పరిత్యక్త=విడువబడిన, జీవిత=ప్రాణము
గలవాడా! అహో శౌర్యరాశీ, శిష్యవత్సలుడా! హా=అయ్యో! యుధిష్ఠిర పక్ష
పాతిన్=ధర్మజునిపట్ల పక్షపాతము (అభిమానాతిశయము) కలవాడా! (ఇతి=అని,
రోదితి=వీడుచును)

కుమారేతి :- కుమారుడా! అత్యంత = మిక్కిలి, పరిదేవన =
దుఃఖించుట చూపచుయిన, కార్పణ్యేన=దయనీయస్థితితో, అలమ్=చాలును.
మిక్కిలి దుఃఖింపవలదనుట.

శ్రుత్యేతి :- హే తాత, మమ, మృషా, వధమ్, శ్రుత్వా, సుతవత్సలేన,
త్వయా, శరైః, సహ, అసహః విముక్తాః; పునః, అయమ్, అహమ్, భవతా,
విముక్తః, అపి, జీవామి; తత్, క్రూరే, మయి, తవ, పక్షపాతః, ముధా.

అర్థము :- హే తాత=ఓ తండ్రీ!, మమ=నాయొక్క, మృషా=

(ఇతి మోహముపగతః)

సూతః : సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు కుమారః.

(తతః ప్రవిశతి కృపః)

కృపః : (సోద్యేగం నిఃశ్వస్య)

ధిక్ సానుజం కురువతిం ధిగజాతశత్రుః

ధిక్ భూపతీన్ విఫలశస్త్రభృతో ధిగస్మాన్.

అసత్యమైన, వధమ్=చావును, శ్రుత్వా=విని, సుతవత్స లేన=పుత్రప్రేమకలవాడ
వైన, త్వయా=నీచేత, శరైః సహ=అయుధములతోపాటుగా, అసహః=ప్రాణములు
కూడ, విముక్తాః=విడువబడినవి. పునః=కాని, అయమ్=ఈ, అహమ్=నేను,
భవతా=నీచేత, వియుక్తః అపి=విరహితుడనయ్యు-నీవు లేనప్పటికి ననుట-
జీవామి=బ్రదికియున్నాను. తత్=అందుచేత, కూరే=కఠినాత్ముడనై, మయి=
నావల్ల, తవ=నీయొక్క, పక్షపాతః=(స్నేహభావము) అభిమానము, ముధా=
వ్యర్థము. (వసంతతిలక)

సంధులు :- శరైః+అసహః=రేపాదేశవిసర్గ. అసహః+విముక్తాః-
ఉత్తాదేశవిసర్గ. జీవామి+అహమ్-యజాదేశ. కూరే+అపి-పూర్వరూప.
తత్+మయి-అనునాశికాదేశ.

(ఇతి=అని, మోహమ్=మూర్ఛను, ఉపగతః=పొందును)

సమాశ్వసిత్వీతి :- కుమారః = కుమారుడు, సమాశ్వసితు -
సమాశ్వసితు=ఊరడిల్లునుగాక ఊరడిల్లునుగాక!

(తతః=అంతట, కృపః=కృపాచార్యుడు, ప్రవిశతి=ప్రవేశించును)

ధిగితి :- (సోద్యేగమ్=లలాటముతో, నిశ్వస్య=నిట్టూర్చి) సానుజమ్,
కురువతిమ్, ధిక్, అజాతశత్రుమ్, ధిక్, విఫలశస్త్రభృతః, భూపతీన్, ధిక్,

కేశగ్రహః ఖలు తదా ద్రుపదాత్మజాయాః
ద్రోణస్య చాద్య లిఖతైరివ వీక్షితో యైః॥ 13

అస్మాన్, ధిక్; తదా, ద్రుపదాత్మజాయాః, చ, అద్య, ద్రోణస్య, కేశగ్రహః, లిఖతైః ఇవ, యైః, వీక్షితః, ఖలు.

అర్థము :- సానుజమ్=సోదరులతో కూడిన, కురువతిమ్=దుర్యోధనుని గురించి, ధిక్=సిగ్గు సిగ్గు! అజాతశత్రుమ్=ధర్మరాజుగురించి, ధిక్=సిగ్గు సిగ్గు!, విఫల శత్రుభృతః=వ్యర్థముగా ఆయుధములు ధరించినవారైన, భూవతీన్=రాజులను గురించి, ధిక్=సిగ్గు సిగ్గు! అస్మాన్=నన్ను గురించి, ధిక్=సిగ్గు సిగ్గు! ఖలు=ఇది ఉచితమేకదా! తదా = అలనాడు (నభిలో) ద్రుపదాత్మజాయాః = ద్రుపది యొక్కయు, చ=మరియు, అద్య=ఈనాడు, ద్రోణస్య=ద్రోణునియొక్కయు, కేశగ్రహః=జుట్టుపట్టుకొనుట, లిఖతైః ఇవ=గీసిన బొమ్మలవంటివారై, యైః= [వైని పేర్కొన్న] ఎవరెవరిచేత, వీక్షితః=చూడబడినదో వారందరికి సిగ్గు పిగ్గునుట. [వసంతతిలక]

సమాసములు :- అనుజైః సహితః-తమ్. అజాతః శత్రుః యస్య-తమ్. విఫలం చ తత్ శత్రుం చ-విఫల శత్రుం చిభర్తి-విఫలశత్రుభృత్-తాన్. కేశానాం గ్రహః. ద్రుపదస్య ఆత్మజా-ద్రుపదాత్మజా-తస్యాః.

సంధులు :- స+అనుజమ్, ద్రుపద+ఆత్మజాయాః, చ+అద్య-సవర్ణదీర్ఘ. భృతః+ధిక్, వీక్షితః+యైః-ఉత్పాదేశవిసర్గ. ద్రుపదాత్మజాయాః+ద్రోణస్య-విసర్గలోప. లిఖతైః+ఇవ-రేపాదేశవిసర్గ.

అలంకారము :- నాడును నేడును కేశగ్రహమును వారింపక చిత్ర ప్రతిమలవలె చూచుచు నిలిచిన నిందార్థులను సిగ్గు సిగ్గుని నిందించుటచేసిది కావ్యలింగము-సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం సమర్థనమ్.

తత్కథం ను ఖలు వత్సం ద్రక్ష్యమ్యశ్వత్థామానమ్! అథవా
హిమవత్సార గురుచేతసి జ్ఞాతలోకస్థితౌ తస్మిన్న ఖలు శోకావేగ
మహా మాశంకే. కిం తు పితుః పరిభవ మదృశముపశ్రుత్య న జానే
కిం వ్యవస్యతీతి. అథవా—

ఏకస్య తావత్పూర్వోఽయం దారుణో భువి వర్తతే

కేశగ్రహే ద్వితీయేఽస్మిన్ నూనం నిశ్శేషితాః ప్రజాః॥ 14

(విలోక్య) తదయం వత్స స్తివృత్తి. యావదుపసర్పామి. (ఉపసృత్య
సంప్రభుమ్) వత్స, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి.

తదీతి :- తత్=అందుచే, వత్సమ్=చిన్నవాడైన, అశ్వత్థామానమ్=
ద్రోణి, కథమ్ ను ఖలు ద్రక్ష్యమి = ఎట్లు చూడగలను! అథవా = అయినను,
హిమవత్=హిమాలయమునలె, సార=దృఢమైనదియు, గురు=విశాలమైనదియు
నైన, చేతసి=హృదయముకలవాడును, జ్ఞాతలోకస్థితౌ=లోకస్థితి నెరిగినవాడునైన,
తస్మిన్=అశ్వత్థామయందు, శోకావేగమ్=దుఃఖాతిశయమును, అహమ్=నేను,
న ఆశంకే ఖలు=ఆశంకింపను సుమా!. కిన్తు=కాని, పితుః=తండ్రికి జరిగిన,
ఆదృశమ్=అనుచితమైన, పరిభవమ్=అవమానమును, ఉపశ్రుత్య=విని, కిమ్
వ్యవస్యతి ఇతి=ఏమిచేయబోవునో, న జానే=ఎరుగను. అథవా=అయినను.

ఏకస్యేతి :- ఏకస్య, అయమ్, దారుణః, పాకః, తావత్, భువి,
వర్తతే; ద్వితీయే, అస్మిన్, కేశగ్రహే, ప్రజాః, నూనమ్, నిశ్శేషితాః.

అర్థము :- ఏకస్య=అలనాడు ద్రౌపదికి చేయబడిన కేశగ్రహమునకు,
అయమ్=ఈ సంగ్రామరూపమైన, దారుణః=భయంకరమైన, పాకః తావత్=
పరిణామము, భువి = భూలోకమునందు, వర్తతే = జరుగుచున్నది. ద్వితీయే=
రెండవదైన, అస్మిన్ = ఈ (ద్రోణనియొక్క) కేశగ్రహే = కేశగ్రహము
జరుగగా, ప్రజాః=లోకులు, నూనమ్=తప్పక, నిశ్శేషితాః=పూర్తిగా నశింతురు.

తదయమితి :- (విలోక్య=చూచి) తత్ అయమ్=ఇతడిదే, వత్సః=

అశ్వత్థామా : (సంజ్ఞాం లబ్ధ్యా సాస్రమే) హా తాత, హా సకల
భవనైకగురో, (అకాశే) యుధిష్ఠిర! యుధిష్ఠిర!

ఆజన్మనో న వితథు భవతా కిలోక్తం
న ద్వేషీ యజ్ఞన మత స్త్వమజాతశత్రుః!
తాతే గురౌ ద్విజవరే మమ భాగ్యదోషాత్
సర్వం తదేకపద ఏవ కథా నిరస్తమ్॥ 15

అశ్వత్థామ, తివృతి = ఉన్నాడు. యావత్ ఉపసర్పామి = సమీపింతునుగాక!
(ఉపసృత్య = సమీపించి, ససంభ్రమమ్ = సంభ్రమముతో) వత్స = దిద్దా!
సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి = ఉరడిల్లుమూరడిల్లుము.

హాతాతేతి :- (సంజ్ఞామ్ = స్పృహను, లబ్ధ్యా = పొంది, సాస్రమే =
కన్నీటితో) అయ్యో తండ్రీ! సకలభవన = ముల్లోకములను, ఏక = అష్టదిగ్గములను
వైన, గురో = దేశికా! (అకాశే = అకాశమునందు చూపునిల్చి యుధిష్ఠిర యుధిష్ఠిర =
ధర్మరాజా! ఓ ధర్మరాజా!

ఆజన్మనైతి :- భవతా, ఆజన్మనః, వితథమ్, న, ఉక్తమ్, కిల;
యత్, జనమ్, న, ద్వేషీ, అతః, త్వమ్, అజాతశత్రుః; తత్, సర్వమ్, మమ,
భాగ్యదోషాత్, ద్విజవరే, గురౌ, తాతే, ఏకపదే, ఏవ, కథమ్, నిరస్తమ్!
[వసంతతిలక]

అర్థము :- భవతా = నీచేత, ఆజన్మనః = పుట్టినదిమొదలుకొని, వితథమ్ =
అసత్యము, న ఉక్తమ్ కిల = పలుకబడలేదుగదా!; యత్ = ఎందువలన, జనమ్ =
ప్రజలను, న ద్వేషీ = ద్వేషింపవో, అతః = అందువలన - ప్రజలను ద్వేషింపక
పోవుట కారణముగా - త్వమ్ = నీవు, అజాతశత్రుః = అజాతశత్రువువైతివి. తత్ =
అది, సర్వమ్ = అంతయు, మమ = నాయొక్క, భాగ్యదోషాత్ = అదృష్టము
చేసికొన్న దోషమువలన, ద్విజవరే = బ్రాహ్మణాగ్రగణ్యుడును, గురౌ = గురువును
అయిన, తాతే = తండ్రీ (ద్రోణుని) విషయమున, ఏకపదే ఏవ = ఒక్కసారిగా,
కథమ్ = ఎట్లు, నిరస్తమ్ = విడువబడినది! అసత్యభాషణమునకేల పాల్పడితివనుట.

సూతః : కుమార, ఏవ తే మాతులః శారద్యతః పార్శ్వే
తిష్ఠతి.

అశ్వత్థామా : (పార్శ్వే విలోక్య సభాష్పమ్) మాతుల, మాతుల!

గతో యే నాద్య త్వం సహ రణభువం సైన్యపతినా
య ఏకః శూరాణాం గురు సమర కంఠా నికషణః!

సమాసములు :- ద్విజేషు వరః-తస్మిన్. భాగ్యస్య దోషః-
కస్మాత్.

సంధులు :- అజన్మనః+న-ఉత్త్రావదేశవిసర్గ. కిల+ఉత్తమ్-గుణ
సంధి. యత్+జనమ్-శ్చుత్వసంధి. అతః+త్వమ్-సాదేశవిసర్గ. వదే+ఏవ-
అయవాదేశసంధి-షడయ్+ఏవ-యవలోపసంధి.

[క్రియ :- ద్విషణ్ అప్రితా, పరస్మై, లబ్, మధ్యమ
[ద్వేషి-ద్విష్టః-ద్విషన్తి] ద్వేషి-ద్విష్టః-ద్విష్ట
[ద్వేష్మి-ద్విష్వః-ద్విష్మః].

కుమారేతి :- కుమారా! ఏషః=ఇతడే, తే=నీయొక్క, మాతులః=
మేనమామ, శారద్యతః=శరద్యతుని కుమారుడు కృపాచార్యుడు, పార్శ్వే=నీ
సమీపమున, తిష్ఠతి=నిలిచియున్నాడు.

మాతులేతి :- (పార్శ్వే=అ వైపునందు, విలోక్య=చూపుటనిగిడ్చి,
సభాష్పమ్ = కన్నీరు కార్చుచు) మాతుల మాతుల = మామయ్యా! అహా!
మామయ్యా!

గతజతి :- యేన, సైన్యపతినా, సహ, అద్య, త్వమ్, రణభువమ్,
గతః; యః, ఏకః, శూరాణామ్, గురు సమర కంఠానికషణః; యేన, భవతః,
చిత్రాః, పరీహసాః, సతతమ్, అభవన్; హే మాతుల; తే, నః, శ్లాఘ్యః;
స్వసుః, భర్తా, కన్య, ను, ఐలు, గతః!

కృతీయాంకము:

పరీహాసాశ్చి తాః సతతమభవన్ యేన భవతః

న్యః శ్లాఘ్యో భర్తా క్వ ను ఖలు స తే మాతుల

గతః॥ 16

అర్థము :- యేన=ఏ, పైన్యవతినా సహ=చమూపతితో కలిసి, అద్య=నేడు, త్వమ్=నీవు, రణమవమ్=యుద్ధరంగమును, గతః=పోయితివో, రణమున కేగితివో అనుట; యః=ఏ, ఏకః=ఒకేఒక్కడు, శూరాణామ్=మహావీరుల యొక్క, గురు=గొప్పదైన, సమర=యుద్ధముచేయవలెనను, కంఠాః=తీవ్రాభిలాషకు, నికషణః=అపనోదకుడో పోరుసల్పవలెనను తీరును వదిలించువాడనుట; యేన=ఎవనితో, భవతః=నీకు, చిత్రాః=పలుతెరగులైన, పరీహాసాః=హేళకోళములు, సతతమ్=ఎల్లప్పుడును, అభవన్=అయినవో; హే మాతుల=ఓ మామయ్యా! తే=నీయొక్క, సః=ఆ, శ్లాఘ్యః=ప్రశంసనీయుడైన, న్యః=భర్తా=(తోబుట్టువు పెనిమిటి) బావగారు, క్వ ను ఖలు గతః=ఎక్కడికి పోయెనో గదా! (శిఖరిణీవృత్తము).

సమాసములు :- రణస్య భూః-తామ్. పైన్యస్య వతిః-తేన. గురుశ్చ అసౌ సమరశ్చ=గురు సమరః ఏవ కంఠాః (గురు సమరే వా)-గురుసమరకంఠాః నికషణః. (సమరస్య కంఠాః-గుర్వి చ సా సమరకంఠాశ్చ).

సంధులు :- గతః+యేన, శ్లాఘ్యః+భర్తా-ఉత్త్రావ్దేశవిసర్గ. యేన+అద్య-సవర్ణపీఠ. యః+ఏకః-విసర్గలోప. పరీహాసాః+చిత్రాః-శాదేశవిసర్గ.

విశేషము :- శరద్వన్మునికి కృపి కృపుడు నిరువురు సంతానము. రెల్లపొదలో ఈ పసిబిడ్డలను చూచి శంతనుమహారాజు తెచ్చి పెంచి పెద్దచేసెను. అందు కృపిని ద్రోణుడు వివాహమాడెను. వీరికి జన్మించినవాడే అశ్వత్థామ. కృపాచార్యుని శారద్వతుడనుట ఈ పూర్వగాథవల్లనే.

కృపః : పరిగత పరిగంతవ్య ఏవ భవాన్. తదల మత్యంత
శోకావేగేన.

అశ్వత్థామా : మాతుల, పరిత్యక్తమేవ మయా పరిదేవనమ్.
ఏషోఽహం సుతవత్సః తాతమేవానుగచ్ఛామి.

కృపః : వత్స, అనువసన్నం భవద్విధానా మిదమ్.

సూతః : కుమార, అలమతిసాహసేన.

అశ్వత్థామా : ఆర్య శారద్వత—

మద్వియోగ భయాత్తాతః పరలోకమితో గతః

కరోమ్యవిరహం తస్య వత్సలస్య సదా పితుః॥ 17

పరిగతేతి :- భవాన్=నీవు, పరిగత పరిగంతవ్యః ఏవ=తెలిసికొన
వలసినదానిని తెలిసికొన్నవాడవే-పరిగతం పరిగంతవ్యం యేన సః-జ్ఞానివనుట.
తత్=అందుచే, అత్యంత శోకావేగేన=మిక్కిలి దుఃఖావేగముతో, అలమ్=
చాలును-దుఃఖింపదగదనుట.

మాతులేతి :- మాతుల=మామా! మయా=నాచేత, పరిదేవనమ్=
శోకము, పరిత్యక్తమ్ ఏవ=విడువబడినద. ఏషః అహమ్=ఈ నేను, సుత
వత్సలమ్ = పుత్రప్రేమకలవాడైన, తాతమ్ ఏవ = తండ్రినే, అనుగచ్ఛామి =
అనుసరింతును.

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా! భవద్విధానమ్=నీవంటివారికి, ఇదమ్=
ట్టిది, ఈ బేలతనమనుట-అనువసన్నమ్=తగనిది.

కుమారేతి :- కుమారా!, అతిసాహసేన అలమ్ = దుస్సాహసము
వలదు.

ఆర్యేతి :- ఆర్య=పూజనీయుడా!, శారద్వత=శరద్వత్సుతా!

మదితి :- తాతః, మద్వియోగభయాత్, ఇతః, పరలోకమ్, గతః,
తస్య, వత్సలస్య, పితుః, సదా, అవిరహమ్, కరోమి.

కృష్ణ : వత్స యావదయం సంసార స్తావత్ప్రసిద్ధైవం లోక
యాత్రా యత్పుత్రైః పితరో లోకద్వయేఽప్యనువర్త
నీయా ఇతి. పశ్య—

నివాపాంజలిదానేన కేతనైః శ్రాద్ధకర్మభిః।

తస్యోపకారే శక్తస్త్యం కిం జీవన్ముతాన్యథా॥ 18

అర్థము :- తాతః = తండ్రియైన ద్రోణుడు, మత్ = నాయొక్క, వియోగ భయాత్ = వియోగమువలని భయముతో (వల్ల), ఇతః = ఈ లోకమునుండి, పరలోకమ్ గతః = పరలోకమేగెను. తస్య = ఆ, వత్సలస్య = స్నేహశీలియైన, పితుః = తండ్రికి, సదా = సతమును, అవిరహమ్ = అవియోగమును (విరహము లేని స్థితిని), కరోమి = కల్పింతును.

సమాసముల్ల :- మమ వియోగః మద్వియోగాత్ భయమ్-తస్మాత్. న విద్యతే విరహః యస్మిన్ కర్మణి తదవిరహమ్.

సంధులు :- ఇతః + గతః = ఉత్తాదేశవిసర్గ. కరోమి + అవిరహమ్ = యజాదేశ. (వత్సావక్రము).

వత్సేతి :- వత్స = బిడ్డా! యావత్ = ఎంతకాలము, అయమ్ = ఈ, సంసారః = ప్రపంచముండునో, తావత్ = అంతవరకును, ఏవమ్ = ఈవిధమైన, లోకయాత్రా = లోక వ్యవహారము, ప్రసిద్ధా ఏవ = ఉండనే ఉండును, యత్ = అది ఏదియనగా, లోకద్వయే అపి = ఇహ పరలోకములు రెండింటను, పితరః = తల్లిదండ్రులు, పుత్రైః = కుమారులచే, అనువర్తనీయాః ఇతి = సేవింపదగినవారనుట. పశ్య = చూడు—

నివాపేతి :- నివాపాంజలి దానేన, కేతనైః, శ్రాద్ధకర్మభిః, తస్య, ఉపకారే, త్వమ్, జీవన్, శక్తః, కిముత, అన్యథాః కిమ్?

అర్థము :- నివాపాంజలిదానేన = పితృతర్పణములనిచ్చుటచేతను,

సూతః : ఆయుష్మన్, యథైవ మాతులస్తే శారద్యతః కథయతి
తత్తథా.

అశ్వత్థామా : ఆర్య, సత్యమేవేదమ్. కిం త్వతిదుర్వహత్వాత్ శోక
భారస్య న శక్నోమి తాతవిరహితః కుణమపి ప్రాణాన్
ధారయితుమ్. తద్గచ్ఛామి తమేనోద్దేశం యత్ర
తథా విధమపి పితరం ద్రక్ష్యేమి. (ఉత్తిష్ఠన్ ఖడ్గ
మవలోక్య విచింత్య) కృతమద్యాపి శత్రుగ్రహణ
విడంబనయా. భగవన్ శత్రుః—

కేతనైః = శ్రాద్ధాంగముగాబెట్టు బ్రాహ్మణ భోజనములచేతను, (కేతనం తు
నిమంత్రణే) శ్రాద్ధకర్మభిః = పిండప్రదానాదులచేతను, తస్య = ఆ తండ్రికి,
ఉపకారే=ఉపకరించుటయందు, త్వమ్=నీవు, జీవన్=జీవించుచున్నవాడవగుచునే,
శక్తః కిముత=సమర్థుడవై యుండగా, కిమ్ అన్యథా=వేరొక పద్ధతితో పనేమి?
పితృసేవకై సహగమనమక్కుటలేదనుట. (వధ్యావక్త్రము).

సమాసములు :- నివాపస్య అంజలిః (నివాపః పితృదానమిత్యమరః)
నివాపాంజలిః దానమ్-తేన. శ్రద్ధయా క్రియత ఇతి-శ్రాద్ధమ్. శ్రాద్ధే విద్యమానాని
కర్మాణి-తైః.

సంధులు - నివాప+అంజలి, కిముత+అన్యథా-సవర్ణదీర్ఘ. తస్య+
ఉపకారే-గుణసంధి. శక్తః+త్వమ్-సాదేశవిసర్గ.

ఆయుష్మన్నితి :- ఆయుష్మంతుడా! తే = నీయొక్క, మాతులః=
మామయైన, శారద్యతః=కృపాచార్యుడు, యథా కథయతి=ఎట్లు చెప్పుచున్నాడో,
తత్=అది, తథా ఏవ=అట్టిదే. అది సమంజసమే అనుట.

అర్చ్యేతి :- ఆర్య=అయ్యా! ఇదమ్=ఇది, సత్యమ్ ఏవ=నిజమే.
కిన్తు = కాని, శోకభారస్య = దుఃఖాతిశయముయొక్క, దుర్వహత్వాత్ =
అసహ్యత్వమువలన—ఓదార్చుకొనిరానిదనుటచే, తాతవిరహితః = పితృ

గృహీతం యేనాసీః పరిభవభయా నోచిత మపి
ప్రభావాద్యస్యాభూన్న ఖలు తవ కశ్చిన్న విషయః |
పరిత్యక్తం తేన త్వమసి సుతశోకాన్న తు భయాత్
విమోక్ష్యే శత్రు త్వాయమామపి యతః స్వస్తి భవతే || 19

వియుక్తుడనై, క్షణమ్ అపి=త్రుటికాలమైనను, ప్రాణాన్=అనువులను, ధార
యితుమ్=ధరించుటకు, న శక్నోమి=చాలకున్నాను. తత్=అందుచే, యత్ర=
ఏ ప్రదేశమునందు, తచావిధమ్ అపి=అట్టి దురవస్థను పొందినవాడే అయినప్పటికిని
(మృతుడనుట) పితరమ్ = తండ్రిని, ద్రక్ష్యేమి = చూడగలనో, తమ్ = ఆ,
ఉద్దేశమ్ ఏవ=ప్రదేశమునే, గచ్ఛామి=పొందుదును. (ఉత్తిష్ఠన్=లేచుచు, ఖడ్గమ్=
కత్తిని, అవలోక్య=చూచి, విచింత్య=ఆలోచించి) అద్యాపి=ఇప్పటికిని, శత్రు=
ఆయుధమును, గ్రహణ=చేపట్టుటయను, విడంబనయా=నటనతో, కృతమ్=
చాలును-నే నాయుధము చేపట్టు టభినయమాత్రమేయనుట. భగవన్ శత్రు=ఖడ్గ
దేవతా!

గృహీతమితి :- యేన, నోచితమ్, అపి, పరిభవభయాత్, గృహీతమ్,
అసీః; యస్య, ప్రభావాత్, తవ, కశ్చిత్, విషయః, న, ఖలు, న, అభూత్; తేన,
త్వమ్, సుతశోకాత్, పరిత్యక్తమ్, అసి, న, తు, భయాత్, హే శత్రు! అహమ్,
అపి, త్వామ్, విమోక్ష్యే, యతః, భవతే, స్వస్తి, అస్తు. (శిఖరిణీవృత్తము)

అర్థము :- యేన=ఎవనిచేత-ఏ నా తండ్రిచేత-న ఉచితమ్ అపి=
యోగ్యము కాకపోయినప్పటికిని, పరిభవ భయాత్ = అవమానభీతివలన,
గృహీతమ్=ధరింపబడినదానవు, అసీః=అయితివో, యస్య=ఎవనియొక్క,
ప్రభావాత్=సామర్థ్యమువలన, తవ=నీకు, కశ్చిత్ విషయః=ఒకానొక లక్ష్యము,
న ఖలు = లేదనుట, న అభూత్ = లేకపోయినదో — తిరుగులేనిదానవు,
పాటిలేనిదానవు అయితివనుట; తేన = అంతటి నా తండ్రిచేత, త్వమ్ =
నీవు, సుతశోకాత్=పుత్రవియోగ దుఃఖమువలన, పరిత్యక్తమ్ అసి=విడువ
బడితివి, తు=అంతేకాని, భయాత్=భయమువలన, న=కాదు. హే శత్రు=ఓ
ఖడ్గమా! అహమ్ అపి=నేనుకూడ, త్వామ్=నిన్ను, విమోక్ష్యే=విడచుచున్నాను,

(ఇతి ఉత్సృజతి)

(నేపథ్యే)

భో భో రాజానః, కథమిహ భవంతః సర్వే గురోర్భారద్వాజస్య
పరిభవ మమునా నృశంసేన ప్రయక్త ముపేక్షంతే.

యతః=ఈ విడుచుటవలన, భవతే=నీకొఱకు, స్వస్తి=శుభము, అస్తు=అగుగాక!
నా చేతిలో ఉన్నప్పటికన్న విడుచుటవలన నీకు గౌరవము పెరుగుననుట.

సమాసములు :- పరిభవాత్ భయమ్-పరిభవ భయమ్-తస్మాత్.
స్తుతాత్ శోకః-తస్మాత్.

సంధులు :- యేన+అసీ, యస్య+అభూత్-సవర్ణ దీర్ఘ. భయాత్+
న, అభూత్+న, కశ్చిత్+న, శోకాత్+న-అనునాశికాదేశ. న+ఉచితమ్-
గుణసంధి.

క్రియలు :- అస భువి, లబ్, వరస్మై, మధ్యమ
అసీ-అస్తమ్-అస్త.
భూ సత్తాయామ్, లాబ్, వరస్మై, ప్రథమ
అభూత్-అభూతామ్-అభూవన్

(ఇతి=అని, ఉత్సృజతి=బద్ధము విడుచును)

(నేపథ్యే=తెరలో)

భో భో రాజానః = ఓ రాజులారా! గురోః=గురువైన, భారద్వాజస్య=
ద్రోణునికి, అమునా=ఈ, నృశంసేన=నీచునిచేత, ప్రయక్తమ్=చేయబడిన,
పరిభవమ్=అవమానమును, భవంతః=మీరు, సర్వే=అందరును, కథమ్=ఎట్లు,
ఉపేక్షంతే=ఉపేక్షించుచున్నారు!

అశ్వత్థామా : (ఆకర్ణ్య శనైః శత్రుం స్పృశన్) కిం గురోర్భార
ద్వాజస్య పరిభవః!

(పునర్వేషణే)

ఆచార్యస్య త్రిభువన గురోర్మస్త శత్రుస్య శోకాత్
ద్రోణస్యాజౌ నయన సలిల జ్వలితార్ద్రాననస్య।

మాతా పాణిం పలితధవలే న్యస్య కృత్వా నృశంసం

ధృష్టద్యుమ్నః స్వశిబిర మయం యాతి సర్వే

సహధ్యమ్॥ 20

కిమితి :- (ఆకర్ణ్య=విని, శనైః=నెమ్మదిగా, శత్రుమ్=ఋగ్ధమును, స్పృశన్=తాకుచు) కిమ్=ఏమీ! గురోః=అనాద్యుడైన, భారద్వాజస్య=ద్రోణునికి, పరిభవః=అవమానమా!

(పునః=మరల, నేపథ్యే=తెరలో)

ఆచార్యస్యేతి :- ఆజౌ, శోకాత్, న్యస్తశత్రుస్య, త్రిభువనగురోః, నయన సలిలజ్వలితార్ద్రాననస్య, ఆచార్యస్య, ద్రోణస్య, పలితధవళే, మాతా, పాణిమ్, న్యస్య, నృశంసమ్, కృత్వా, ఆయమ్, ధృష్టద్యుమ్నః, స్వశిబిరమ్, యాతి సర్వే, సహధ్యమ్. (మందాక్రాంత)

అర్థము :- ఆజౌ=యుద్ధమునందు, శోకాత్=దుఃఖమువలన, న్యస్త=విడువబడిన, శత్రుస్య=ఋగ్ధముకలవాడును, త్రిభువన గురోః=ముల్లోకములకు గురువును, నయన సలిలం=కన్నీట, జ్వలిత=దోగుటచే, అర్ద్ర=చెమ్మగిల్లిన, ఆననస్య=ముఖముకలవాడును, ఆచార్యస్య=గురువునైన, ద్రోణస్య=ద్రోణుని యొక్క, పలిత ధవళే=ముసలితనముచే తెల్లబడిన (పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదిభు-ఇత్యుపరః) మౌశౌ=శిరస్సునందు, పాణిమ్=చేతిని, న్యస్య=ఉంచి, నృశంసమ్=నీచమును (నీచపు పని అని లాక్షణికార్థము), కృత్వా=అచరించి, ఆయమ్=ఈ, ధృష్టద్యుమ్నః=ధృష్టద్యుమ్నుడు, స్వశిబిరమ్=తన శిబిరమును

అశ్వత్థామా : (సక్రోధం సకంపం చ కృపసూతౌ దృష్ట్వా) కిం
నామేదమ్!

ప్రత్యక్ష మాత్మధనుషాం మనుజేశ్వరాణాం
ప్రాయోపవేశ సదృశం వ్రతమాస్థితస్య।
తాతస్య మే పలితమాళి నిరస్తకాశే
వ్యాపారితం శిరసి శత్రు మశత్రుపాణేః 21

గూర్చి, యాతి=పోవుచున్నాడు, సర్వే=అందరును, సహధ్వమ్=సహింపుడీ!-
ఈ అవమానమునిట్లుపేక్షించుట మీకు తగదనుట.

సమాసములు :- త్రయాణాం భవనానాం సమాహారః-త్రిభువనస్య
గురుః-తస్య. స్యంతం శత్రుం యేన-తస్య. నయనయోస్సలిలమ్-నయన
సలిలేన జలితం చ తద్దర్శిం చ-నయన సలిలజలితాద్దర్శిం ఆననం యస్య-నయన
సలిల జలితాద్దర్శనః-తస్య. పలితశ్చ అసౌ ధవళశ్చ-పలితధవళః-తస్మిన్.
స్వస్య శిరీరమ్.

సంధులు :- గురోః+స్యంత-రేపాదేశవిసర్గ. (దోణస్య+అజౌ,
జలిత+అర్ద్ర+ఆననస్య-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- షహ(జ్) మర్షణే, ఆత్మనే, లోబ్, మధ్యమ
సహస్య-సహేథామ్-సహధ్వమ్.

కిమితి :- (సక్రోధమ్=కోపముగను, సకంపమ్=కంపముతోను,
కృపసూతౌ=కృపుని, సూతుని, దృష్ట్వా=చూచి) కిమ్ నామ+ఇదమ్=ఏమీ ఇది!

ప్రత్యక్షమితి :- ఆత్మధనుషామ్, మనుజేశ్వరాణామ్, ప్రత్యక్షమ్
ప్రాయోపవేశ సదృశమ్, వ్రతమ్, అస్థితస్య, అశత్రుపాణేః, మే, తాతస్య, పలిత
మాళి నిరస్తకాశే, శిరసి, శత్రుమ్, వ్యాపారికమ్?

కృప : వత్స, ఏవం కిల జనః కథయతి.

అశ్వత్థామా : కిం తాతస్య దురాత్మనా పరిమృష్టచుభూత్ శిరః!

సూత : (సభయమ్) కుమార, ఆసీ దయం తస్య తేజోరాశే ద్వేవస్య నవః పరిభవావతారః.

అర్థము :- అత్త ధనుషామ్=ధనుర్ధారులై యున్న, మనుజేశ్వరాజామ్=భూపాలురయొక్క, ప్రత్యక్షమ్=ఎట్టయెదుట, ప్రాయోపవేశ సదృశమ్=అమరణ నిరాహారదీక్షతో సమానమైన, ప్రతమ్=నియమమును, ఆస్థిరస్య=స్వీకరించిన వాడును, అశ్రుపాణేః=చేతిలో ఆయుధము లేనివాడును అయిన, మే=నాయొక్క, తాతస్య=తండ్రియొక్క, పలితమా? నిరస్త కాశే=నెరిసిన జుట్టుచే తిరస్కరింప బడిన రెల్లుపూలుకలదైన, శిరసి=శిరస్సునందు, (పూర్తిగా నెరిసిపోయిన జుట్టుతో ద్రోణుని శిరస్సు రెల్లుపూలకన్న తెల్లగానున్నవనుట); శత్రుమ్=బద్ధము, వ్యాపారితమ్=ప్రయుక్తమైనదా? (వసంతతిలక)

సమాసములు :- అత్తం ధనుః యేన సః-అత్త ధనుః-తేషామ్. మనుజానా మీశ్వరాః-తేషామ్. ప్రాయోపవేశేన సదృశమ్. పలితశ్చాసౌ మౌశిశ్చ-పలితమాశినా నిరస్తః-పలితమా? నిరస్తః కాశః యేన తత్-పలిత మా? నిరస్త కాశమ్-తస్మిన్.

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా! జనః=ఆ వ్యక్తి, ఏవమ్=ఇట్లే, కథయతి కిల=చెప్పచున్నాడు కదా!

కిమితి :- కిమ్=ఏమీ!, తాతస్య=తండ్రియొక్క, శిరః=శిరస్సు, దురాత్మనా=దుర్మార్గుడైన ధృష్టద్యుమ్నునిచేత, పరిమృష్టమ్=తాకబడినదా?

కుమారాతి :- (సభయమ్=భయపడుచు) కుమారా! తస్య=ఆ, తేజో రాశేః=ప్రతాపనిధియైన, దేవస్య=గురుదేవునకు, అయమ్=ఈ, నవః=అభూత పూర్వమైన-మున్నెన్నడు కనివినియెరుగనిదనుట, పరిభవావతారః=అవమాన విర్భావము, ఆసీత్=అయ్యెను.

అశ్వత్థామా : హా తాత, హా పుత్రప్రియ! మమ మందభాగధేయస్య
కృతే శత్రుపరిత్యాగాత్ తథావిధేన క్షుద్రేణాత్మా
పరిభావితః. అథవా—

పరిత్యక్తే దేహే రణశిరసి శోకాంధమనసా
శిరః శ్వా కాకో వా ద్రుపదతనయో వా పరిమృశేత్ |
స్ఫురద్దివ్యాస్త్రైః సుద్రవిణ మదమత్తస్య చ రిపో
ర్మమైవాయం పాదః శిరసి నిహతస్తస్య న కరః || 22

హాతాతేతి :- అయ్యో తండ్రీ! ఓ పుత్రవత్సలా!; మందభాగధేయస్య =
అదృష్టవిహీనుడనైన, మమ కృతే = నాకొఱకునైన, శత్రుపరిత్యాగాత్ = ఖడ్గమును
విడుచుటవలన, తథావిధేన = అటువంటి, క్షుద్రేణ = నీచునిచే—యుద్ధమర్మాదల
నుల్లంఘించినవాడనుట; ఆత్మా = నీ హృదయము, పరిభావితః = అవమానింప
బడినది. అథవా = కాని—

పరిత్యక్త ఇతి :- శోకాంధమనసా, రణశిరసి, దేహే, పరిత్యక్తే,
శ్వా, వా, కాకః, వా, ద్రుపదతనయః, వా, శిరః, పరిమృశేత్; స్ఫురత్
దివ్యాస్త్రైః సుద్రవిణమదమత్తస్య, రిపోః, అయమ్, పాదః ఏవ, మమ, శిరసి,
నిహితః, తస్య, శిరసి, కరః, న. (స్ఫురద్దివ్యాస్త్రైః సుద్రవిణ మదమత్తస్య,
రిపోః, శిరసి, చ, అయమ్, మమ, పాదః, ఏవ, నిహితః, న, కరః—అనియు
నన్వయింపవచ్చును.)

అర్థము :- శోకాంధమనసా = దుఃఖవ్యాకులతమనస్కుడైన నా
తండ్రీచే, రణ శిరసి = ఘోరమృతయందు, దేహే = శరీరము, పరిత్యక్తే = విడువ
బడగా, శ్వా వా = కుక్కగాని, కాకః వా = కాకిగాని, ద్రుపదతనయః వా = ధృష్ట
ద్యుమ్నుడుగాని, శిరః = ఆ శిరస్సును, పరిమృశేత్ = తాకుగాక!; స్ఫురత్ =
ప్రకాశించుచున్నది, దివ్యాస్త్ర = మహాస్త్రములయొక్క, ఓఘ = సమూహమనునట్టి,
ద్రవిణ = ధనముచే, మదమత్తస్య = గర్వాంఘుడైన, రిపోః = శత్రువుయొక్క,

ఆఁ దురాత్మన్ పాంచాలాపసద,

తాతం శత్రుగ్రహణవిముఖం నిశ్చయేనోపలభ్య

త్యక్త్వా శంకాం ఖలు విదధతః పాణి మస్యోత్తమాంగే!

అయమ్=ఈ, పాదః ఏవ=పాదమే, మమ=నాయొక్క, శిరసి=శిరస్సునందు, నిహితః=ఉంచబడినట్లే, తస్య=తండ్రియొక్క, శిరసి=శిరస్సునందు, కరః న=చేయి ఉంచుటకాదు. ధృష్టద్యుమ్నుడు ద్రోణుని తలను తాకుట కాదిది నా తలను తన్నుచే అని భావము. (రిపో=శత్రువుయొక్క, శిరసి చ=శిరస్సునందుకూడ, అయమ్=ఈ, మమ=నాయొక్క, పాదః ఏవ=పాదమే, నిహితః=ఉంచబడినది, న కరః=చేయి కాదు. నా తండ్రి శిరస్సుపై నాతడు చేయి వేయగా నే నాతని శిరస్సుపై ప్రతీకారముగా పాదమునే పెట్టెదననుట). (శిఖరిణీవృత్తము).

సమాసములు :- రణస్య శిరః (అగ్రమ్)-తస్మిన్. శోకేన అంధమ్. శోకాంధం మనః యస్య సః-తేన. ద్రుపదస్య తనయః. స్మరన్తి చ తాని దివ్యాని చ-స్మరద్దివ్యాని చ తాని అస్త్రాణి చ-అస్త్రాణామ్ ఓఘః-అస్త్రాఘః ఏవ ద్రవిణమ్-అస్త్రాఘద్రవిణేన మదమత్తః-తస్య.

సంధులు :- శోక+అంధ, దివ్య+అత్త, ఏవ+అయమ్-సవర్ణదీర్ఘ. కాకః+వా, తనయః+వా-ఉత్త్యాదేశవిసర్గ. అత్త+ఓఘ, మమ+ఏవ-వృద్ధిసంధి. రిపోః+మమ-రేఫాదేశవిసర్గ. నిహితః+తస్య-సాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- మృశ ఆమర్శనే-పరస్మై, విధిలిజ్, ప్రథమ.
మృశేత్-మృశేతామ్-మృశేయః

అ ఇతి :- ఆఁ దురాత్మన్ = ఓరీ దురాత్ముడా! పాంచాలాపసద = నీచపాంచాలుడా!

తాతమితి :- తాతమ్ శత్రు గ్రహణవిముఖమ్, నిశ్చయేన, ఉపలభ్య, శంకామ్, త్యక్త్వా, అస్య, ఉత్తమాంగే, పాణిమ్, విదధతః, తే, స్మృతిమ్,

అశ్వత్థామా కరదృతధనుః పాండుపాంచాలసేనా
తూలోత్థేవ ప్రళయవనః కిం వయాతః స్మృతిం లే! ౩౩

యుధిష్ఠిర, యుధిష్ఠిర, అజాతశత్రుః, అమిథ్యావాదిన్, ధర్మపుత్ర,
సానుజస్య తే కిమనేనాపకృతమ్. అథవా కిమనేనాలీకప్రకృతి జిహ్వా
చేతసా. అర్జున, సాత్యకే, బాహుళాలిన్, వృకోదర, మాధవ

పాండు పాంచాలసేనా తూలోత్థేవ ప్రళయవనః, కరదృతధనుః, అశ్వత్థామా,
న, యాతః, కిమ్, ఖలు!

అర్థము :- తాతమ్ = నా తండ్రిని, శత్రుగ్రహణ విముఖమ్ = కత్తి
పట్టుటకు విముఖునిగా, నిశ్చయేన=నిశ్చయముగా, ఉపలభ్య=గుర్తించి, ఇక
కత్తి పట్టదనుటను నిశ్చయముగానెరిగి యనుట; శంకామ్ = (ఔగములను)
భయమును, త్యక్త్వా=విడిచి, అన్యః=ఈ ద్రోణునియొక్క, ఉత్తమాంగే=శిరస్సు
నందు, పాణిమ్=చేతిని, విదధతః=వేయుచున్న, తే=నీయొక్క, స్మృతిమ్=స్మృతి
పథమును;—పాండు పాంచాలసేనా = పాండవుల పాంచాలరైనైవ్యములనునట్టి,
తూల=దూదిని, ఉత్తేవ=ఎగురగొట్టుటయందు, ప్రళయవనః=ఝంఝమా రుతము
వంటివాడును, కరదృతధనుః=చేతబట్టిన విల్లుకలవాడునైన,—అశ్వత్థామా=ఈ
ద్రోణుడు, న యాతః కిమ్ ఖలు=పొందలేదా యేమి? ఆ ఉణమునందు నన్ను
మరచితివి కావలయు నిట్టి యకృత్యమును నిర్భీతిగా చేయగల్గితి వనుట. (మందా
క్రాంత).

సమాసములు :- శత్రుస్య గ్రహణమ్—శత్రుగ్రహణే విముఖః. తమ్.
ఉత్తమం చ తదంగం చ—తస్మిన్. కరేణ దృతమ్—కరదృతం ధనుః యేన సః.
పాండవాశ్చ పాంచాలాశ్చ. పాండుపాంచాలానామ్ సేనా. సేనా ఏవ తూలః. తూలస్య
ఉత్తేవః. ఉత్తేవే ప్రళయవనః. (ప్రళయే పవనః).

యుధిష్ఠిరేతి :- ఓ యుధిష్ఠిరా!, అజాతశత్రుః!, సత్యసంధా! ఓ
ధర్మతాతా! ఇనేన=ఈ ద్రోణునిచే, సానుజస్య=సోదరసహితుడవైన, తే=నీకు,

యత్తం నామ భవతాం సురాసురమనుజులొకైక ధనుర్ధరస్య
ద్విజన్మనః పరిణతవయసః సర్వాచార్యస్య విశేషతో మమ పితరమునా
ద్రుపదకుల కలంకేన మనుజవశునా స్పృశ్యమాన ముత్తమాంగ
ముపేక్షితమ్. అథవా సర్వ ఏనై తే పాతకీనః. కిమేతైః—

కృతమనుమతం దృష్టం వా యైరిదం గురుపాతకం

మనుజవశుభి ర్నిర్మర్యాదై ర్భవద్భి రుదాయుధైః!

నరక రిపుణా సార్థం తేషాం సభీమ కిరీటినా

జయమహ మస్పృజ్మేదోమాంనైః కరోమి దిశాం బలిమ్॥ 24

కిమ్ అవకృతమ్=ఏమి అవకారము చేయబడినది! అథవా=కాదేని, అనేన=ఈ,
అలీకప్రకృతి జిహ్వచేతసా = మిథ్యాస్వభావము కలవానియొక్క కుటిల హృద
యముతో, కిమ్=ఏమిపని? అర్జునా!, సాత్యకీ!, బాహుబలశాలి వృకోదరుడా!,
శ్రీకృష్ణా!, సురాసురమనుజులొకైకధనుర్ధరస్య=దేవ రాక్షస మానవలోకములందు
ఎదురులేని ధానుష్కడును, ద్విజన్మనః=బ్రాహ్మణుడును, పరిణతవయసః=
వయస్సు పైబడినవాడును, సర్వాచార్యస్య=అందరికిని గురువును, విశేషతః=
విశేషించి, మమ=నాయొక్క, పితుః=తండ్రియొక్క, ఉత్తమాంగమ్=శిరస్సు,
ద్రుపదకుల కలంకేన = ద్రుపదవంశమునకు మచ్చవంటివాడైన, అమునా = ఈ,
మనుజవశునా=బుద్ధిహీనునిచేత, స్పృశ్యమానమ్=తాకబడుచుండగా, ఉపేక్షితమ్=
ఉపేక్షించియుారకుండుట, భవతామ్ = మీకు, యత్తమ్ నామ = పాడియేనా!
అథవా=కాదేని, ఏతే సర్వే=వీరందరును, పాతకీనః ఏవ=పాపాత్ములే. ఏతైః=
ఈ పాపులతో, కిమ్=ఏమి ప్రయోజనము—

కృతమితి :- మనుజ వశుభిః, నిర్మర్యాదైః, ఉదాయుధైః, యైః,
భవద్భిః, ఇదమ్, గురుపాతకమ్, కృతమ్, వా, అనుమతమ్(వా), దృష్టమ్(వా),
తేషామ్, నరక రిపుణా, సార్థమ్, సభీమ కిరీటినామ్, అస్పృజ్మేదోమాంనైః,
అయమ్, అహమ్, దిశామ్, బలిమ్, కరోమి.

ఆర్థము :- మనుజు పశుభిః = పశువులవంటి మానవులును (బుద్ధిహీనులను), నిర్మర్యాదైః = మర్యాదలనెరుగనివారును, ఉదాయుధైః = సంధించిన ధనురాద్యాయుధములుకలవారునైన, యైః = ఏ, భవద్భిః = మీచేత, ఇదమ్ = ఈ, గురుపాతకమ్ = మహాపాపము లేక ఆచార్య సంహారము, కృతమ్ వా = చేయబడినదో, అనుమతమ్ వా = అనుమతింపబడినదో, దృష్టమ్ వా = చూడబడినదో - చేసినవారు, అంగీకరించినవారు, చూసినవారుననుట, తేషామ్ = ఆ మీ అందరియొక్కయు, నరక రిపుణా సార్థమ్ = నరకాంతకుడగు శ్రీకృష్ణునితో కలిపి, సభీమ కిరీటీనామ్ = భీమార్జునులతోసహా మీ అందరియొక్కయుననుట - అస్సక్ మేదోమాంసైః = రక్తము, క్రొవ్వు, మాంసములతో, అయమ్ = ఈ, అహమ్ = నేను, దిశామ్ = దశ దిశలకును, బలిమ్ = బలిని, కరోమి = చేయుదును. మీ అందరిని యుద్ధభూమికి బలియిత్తు ననుట.

సమాసములు :- గురు చ తత్ పాతకం చ. (గురు పాతకమ్). మనుజాః పశవః ఇవ - తైః. నరకస్య రిపుః - తేన. భీమశ్చ కిరీటీ చ - భీమ కిరీటీభ్యామ్ సహితాః - న భీమ కిరీటీనః తేషామ్. అస్సక్ష్మ మేదశ్చ మాంసం చ. అస్సక్ష్మేదో మాంసాని - తైః.

సంధులు :- యైః + ఇదమ్, పశుభిః + నిర్మర్యాదైః + భవద్భిః + ఉదాయుధైః - రేఫాదేశవిసర్గసంధులు. అస్సక్ + మేదన్ - అనునాశికాదేశ. మేదన్ + మాంసైః - ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- య కృణో కరణే, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ కరోమి - కుర్వః - కుర్మః.

చందస్సు :- హరిణీవృత్తము. “ననమరసలా గః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ మతా”. న-న-మ-ర-స-ల-గ. 1-6-4-7.

| | | | | | |
|-------|-------|----------|--------|--------|------|
| న | స | మ | ర | స | లగ |
| | | | | | |
| కృతమ్ | నుమతం | దృష్టంవా | యైరిదం | గురుపా | తకమ్ |

కృప : వత్స, కిం న సంభావ్యతే భారవాజతుల్యే కామ
శాలిని దివ్యాత్మగ్రామ కోవిదే భవతి.

అశ్వత్థామా : భో భోః, పాండవ మత్స్య సోమక మాగధాద్యాః
క్షత్రియాపసదాః!

పితుర్ముఖే స్పృష్టే జ్వలదనలభాస్వత్పరశునా
కృతం యద్రామేణ శ్రుతిముపగతం తన్న భవతామ్!
కిమద్యాశ్వత్థామా తదరిరుధిరాసార విఘ్నం
న కర్మ క్రోధాంధః ప్రభవతి విధాతుం రణముఖే! 25

వత్సేతి :- వత్స = బిడ్డా! భారవాజతుల్యే = ద్రోణాచార్యునితో
సమానుడవు, కామశాలిని=భుజబలసంపన్నుడవును, దివ్యాత్మ గ్రామ కోవిదే=
దివ్యాత్మ సమూహమునెరిగినవాడవునైన, భవతి=నీ విషయమునందు, కిమ్ న
సంభావ్యతే=అసంభవమేమున్నది! ఏదయిన సంభవమే—అన్నంతవని చేయగల
వనుట.

భోభోః ఇతి :- భో భోః=ఓరోరీ! పాండవ, మత్స్య, సోమక, మాగధ
ప్రముఖులారా! క్షత్రియాధములారా!

పితురితి :- పితః, మూర్ధ్ని, స్పృష్టే, జ్వలదనలభాస్వత్పరశునా,
రామేణ, యత్, కృతమ్, తత్, భవతామ్, శ్రుతిమ్, న, ఉపగతమ్? క్రోధాంధః,
అశ్వత్థామా, అద్య, రణముఖే, అరిరుధిరాసారవిఘ్నమ్, తత్, కర్మ, విధాతుమ్,
న, ప్రభవతి, కిమ్?

అర్థము :- పితః=తండ్రియైన జమదగ్ని యొక్క, మూర్ధ్ని=తలమీ
నందు, స్పృష్టే=తాకబడగా, శిరస్సును తాకగాననుట, జ్వలత్=మంటుచున్న,
అనల=అగ్నివలె, భాస్వత్=ప్రకాశించుచున్న, పరశునా=గొడ్డలికలవాడైన,
రామేణ=పరశురామునిచేత, యత్=ఏది, కృతమ్=చేయబడినదో, తత్=అది,

సూత, గచ్చ త్వం సర్వోపకరణైః సాంగ్రామికైః
సర్వాయుధైః గుపేతం మహాహవలక్షణం నామాస్మత్
స్యందన ముపనయ.

సూతః : యదాజ్ఞాపయతి కుమారః.

భవతామేమీయొక్క, శ్రుతిమ్=చెవిని, న+ఉపగతమ్=చేరలేదా?—మీరు వినియుండ
లేదా అనుట. క్రోధాంధః=తీవ్ర కోపావిష్టుడైన, అశ్వత్థామా=ఈ అశ్వత్థామ,
అద్య=నేడు, రణముభే=రణాగ్రమునందు, అరి=శత్రువులయొక్క, రుధిర+
అసార=రక్తధారలే, విఘనమ్=పితృభోజనముగా కలిగిన, తత్ కర్మ=ఆ పనిని—
అలనాడు పరకురాముడు చేసిన క్షత్రియసంహారరూపమైన పనిననుట; విధాతుమ్=
చేయుటకు, న ప్రభవతి కిమ్=చాలడా ఏమి? నేనును అంతటి సమర్థుడనే అనుట.
(శిఖరిణీవృత్తము).

సమాసములు :- జ్వలంశ్చాసౌ అనలశ్చ-జ్వలదనలః ఇవ భాస్వాన్—
జ్వలదనలభాస్వాన్ పరకుః యస్య సః—తేన. అరీణాం రుధిరమ్—అరిరుధిరస్య
అసారః—అరిరుధిరాసారః ఏవ విఘనః యస్మిన్ కర్మణి తత్. క్రోధేన అంధః.
రణస్య ముఖమ్—తస్మిన్.

సంధులు - పితుః+మూర్ధ్ని-రేఫాదేశవిసర్గ. తత్+న-అనునాశికాదేశ.
అద్య+అశ్వత్థామా, రుధిర+అసార, క్రోధ+అంధ-సవర్ణదీర్ఘసంధులు.

సూతేతి :- సూత = సూతుడా! త్వమ్ = నీవు, గచ్చ = కదలుము,
సర్వోపకరణైః=సమస్త సాధనములతోను, సాంగ్రామికైః=రణమునకవసరమైన,
సర్వాయుధైః=సమస్తాయుధములతోను, ఉపేతమ్=కూడుకొన్నదియు, మహాహవ
లక్షణమ్ నామ = “మహాహవ లక్షణము” అను పేరుకలదియైన, అస్మత్
స్యందనమ్=మీ రథమును, ఉపనయ=తెమ్ము.

యదీతి :- కుమారః=కుమారుడు, యత్ అజ్ఞాపయతి=అజ్ఞాపించినట్లే.

(ఇతి నిష్కాంతః)

కృప : వత్స, అవశ్య ప్రతికర్తవ్యేఽస్మిన్ దారుణే పరిభవాగ్నౌ
సర్వేషామస్మాకం కోఽన్యస్త్వామంతరేణ శక్తః ప్రతి
కర్తుమ్. కిన్తు—

అశ్వత్థామా : కిమతః పరమ్.

కృప : నైనాపత్యేఽభిషిక్తం భవన్తమిచ్ఛామి సమరభవ
మవతారయితుమ్.

అశ్వత్థామా : మాతుల, పరతంత్రమిద మకించితరగం చ.

(ఇతి=అని, నిష్కాంతః=నిష్క్రమించును.)

వత్సావశ్యేతి :- వత్స=బిడ్డా! అవశ్య ప్రతికర్తవ్యే=తప్పనిసరిగా
ప్రతికారము చేయదగిన, అస్మిన్=ఈ, పరిభవాగ్నౌ=అవమానాన్నియందు,
అస్మాకమ్ సర్వేషామ్=మా అందరికిని, త్వామ్ అంతరేణ=నిన్ను తప్పించి—
నీవుగాక యనుట, అన్యః = వేరొకడు, ప్రతికర్తుమ్ = ప్రతికారము చేయుటకు,
శక్తః=సమర్థుడు, కః(ఎవడు?) ఏడి?. నీవు తప్ప వేరొకడు లేడనుట. కిన్తు=
కాని—

కీమితి :- అతః పరమ్=ఇంతకుమించి, కిమ్=ఏమున్నది? కిన్తు అని
ఆగిపోయితివేమి, ఆ పైది చెప్పుమనుట.

నైనాపత్యేఽభిషిక్తః :- సమరభవమ్ = యుద్ధరంగమును, అవతార
యితుమ్=పొందించుటకు—యుద్ధభూమికి దింపుటకునుట, భవంతమ్ = నిన్ను,
నైనాపత్యే = నైనాధ్యక్షపదవియందు, అభిషిక్తమ్ = అభిషేకింపబడినవానిగా,
ఇచ్ఛామి = కోరుచున్నాను. నైనాధ్యక్షుడవైన పిదప రణమునకేగుట నా
అభిమతమనుట.

మాతులేతి :- మాతుల=మామా! ఇదమ్=ఈ పని, పరతంత్రమ్=
పరుని అధీనములోనిది—నైనాధ్యక్షమునీయవలసినవాడు దుర్యోధనుడనుట, చ=

కృష్ణ : వత్స, న ఖలు పరతంత్రం నాకించితక్రమం చ, పశ్య-

భవేదభీష్మమద్రోణం ధార్తరాష్ట్రబలం కథమ్

యది తత్తుల్య కక్షోఽత్ర భవాన్ ధురి న యుజ్యతే॥

26

మరియు, అకించిత్కరమ్ = ఏమియునొరిగింపనిది-ఆ పదవి వలన ఒరుగున దేమియు లేదనుట.

ప్రత్యేతి :- వత్స=బిడ్డా!, పరతంత్రమ్ న ఖలు=పరాధీనమైనది కానే కాదు, చ=మరియు, అకించిత్కరం న=ఒరిగింపనిదియు కాదు. పశ్య=చూడు-

భవేదీతి :- తత్తుల్యకక్షః, భవాన్, అత్ర, ధురి, న యుజ్యతే, యది, అభీష్మమ్, అద్రోణమ్, ధార్తరాష్ట్రబలమ్, కథమ్, భవేత్.

జర్థము :- తత్తుల్యకక్షః = భీష్మ ద్రోణులతో సమానస్థాయికల్గిన, భవాన్=నీవు, అత్ర=ఈ, ధురి=నైనావత్సమునందు, న యుజ్యతే యది=నియుక్తుడవు కాకపోయినచో, అభీష్మమ్=భీష్ముడు లేనిదియు, అద్రోణమ్=ద్రోణుడు లేనిదియునైన, ధార్తరాష్ట్రబలమ్=దుర్యోధననైన న్యము, కథమ్ భవేత్=ఎట్లు నిలువగల్గును? నైన్యమును కాపాడగల్గువాడు వేరొకడు లేదనుట. (వఘ్న వక్త్రము)

సమాసములు :- తయోః తుల్యా కక్షే యన్య సః. న విద్యతే భీష్మః యస్మిన్ తత్. న విద్యతే ద్రోణః యస్మిన్ తత్. ధృతరాష్ట్రస్యావత్యం పుమాన్-ధార్తరాష్ట్రస్య బలమ్.

సంధులు :- కక్షః+అత్ర-ఉత్తావదేశవిసర్గ-కక్షో+అత్ర-పూర్వరూప స్వరసంది.

కృతపరికరస్య భవాదృశస్య త్రైలోక్యమపి న క్షమం
పరిపంధీభవితుం కిం పునర్యుధిష్ఠిర బలమ్ తదేవం
మన్యే పరికల్పితాభిషేకోపకరణః కౌరవరాజో న
చిరాత్ త్వామేవ అభ్యపేక్షమాణః స్తిష్ఠతీతి.

అశ్వత్థామా : యద్యేవం త్వరతే మే పరిభవానలదహ్యామానమిదం
చేతః తత్రప్రతీకారజలావగాహనాయ. తదహం గత్వా
తాతవధ ఏవణ్ణమానసం కురుపతిం నైనాపత్య
స్వయం గ్రహణ ప్రణయ సమాశ్వాసనయా మంద
సంతాపం కరోమి.

క్రియ :- యుజజ్ సమాధౌ, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ.
యుజ్యతే-యుజ్యేతే-యుజ్యంతే.
భూ సత్తాయామ్, పరస్మై-విధిలిజ్-ప్రథమ
భవేత్-భవేతామ్-భవేయుః.

కృతపరికరస్యేతి :- కృతపరికరస్య = యుద్ధసన్నద్ధుడైన, భవా
దృశస్య=నీపంటివానికి, పరిపంధీభవితుమ్=శత్రువుగా నిలుచుటకు, త్రైలోక్యమ్
అపి=లోకత్రయమైనను, ముల్లోకములైనను, నక్షమమ్=చాలదు, కిం పునః
యుధిష్ఠిరబలమ్=ధర్మజుని నైన్యచునగానెంత! తత్=అందుచే, ఏవమ్=ఇట్లు,
మన్యే = భావించుచున్నాను-పరికల్పిత=నమకూర్పబడిన, అభిషేకోపకరణః=
అభిషేకసానుగ్రి కలవాడై, కౌరవరాజః=దుర్యోధనుడు, న చిరాత్=ఇప్పట్టున,
త్వామ్ ఏవ=నిన్నే, అభ్యపేక్షమాణః=ఎదురుచూచుచున్నవాడై, తిష్ఠతి ఇతి=
ఉండియుండును.

యద్యేవమితి :- యది ఏవమ్ = ఏమైనప్పటికిని, పరిభవానల =
అవమానాగ్నిచేత, దహ్యామానమ్=దహింపబడుచున్న, మే=నాయొక్క, ఇదమ్=
ఈ, చేతః = మనస్సు, తత్ = దానికి, ప్రతీకార=ప్రతీకారముచేయుచునునట్టి,
జలావగాహనాయ=స్నానముకొఱకు, త్వరతే=తొందరపడుచున్నది. తత్=

కృపః : వత్స, ఏవమిదమ్. అతస్తమేనోద్దేశం గచ్ఛామః.

(ఇతి పరిక్రమతః)

(తతః ప్రవిశతః కర్ణదుర్యోధనౌ)

దుర్యోధనః : అంగరాజ,

తేజస్వీ రిపుహతబంధు దుఃఖపారం

బాహుభ్యాం ప్రజతి ధృతాయుధ ప్లవాభ్యామ్।

అందుచే, అహమ్=నేను, గత్వా=వెళ్ళి, తాతవధ విషణ్ణమానసమ్=తండ్రి మృతిచే కుమిలిపోవుచున్న హృదయముగలవాడైన, కురుపతిమ్=దుర్యోధనుని, నైనాపత్యస్వయంగ్రహణంనైనాధ్యక్షపదవిని (నేనుగా) స్వయముగా అంగీకరించుటయనునట్టి, ప్రణయం=ఇష్టకార్యముచే(సి), సమాశ్వాసనయా=ఓదార్చుటతో, మందసంతాపమ్ = ఉపశమించిన దుఃఖముకలవానిగా, కరోమి = చేయుదును. నైనాపత్యమును నేనుగా కోరి దుర్యోధనుని ఆనందింపజేయుదు ననుట.

చత్వేతి :- వత్స=బిడ్డా! ఏవమ్ ఇదమ్=ఇది ఇట్లే—ఇది ఉచితమనుట. అతః=అందుచే, తమ్=ఆ, ఉద్దేశమ్ ఏవ=ప్రదేశమునే—దుర్యోధనుడున్న చోటికే అనుట, గచ్ఛామః=పోవుదము.

(ఇతి=అని, పరిక్రమతః=ముందుకు కదలుదురు)

(తతః=పిమ్మట, కర్ణదుర్యోధనౌ=కర్ణుడును దుర్యోధనుడును, ప్రవిశతః=ప్రవేశింతురు)

అంగరాజా!

తేజస్వీతి :- తేజస్వీ, ధృతాయుధప్లవాభ్యామ్, బాహుభ్యామ్, రిపుహత బంధు దుఃఖపారమ్, ప్రజతి; సంఖ్యే, ఆచార్యః, సుతనిధనమ్, నిశమ్య, శత్రుగ్రహ సమయే, విశత్రుః, ఆసీత్, కిమ్?

ఆచార్యః సుతనిధనం నిశమ్య సంఖ్యే

కిం శత్రుగ్రహ సమయే విశత్రు ఆసీత్ ॥ 27

అర్థము :- తేజస్వీ = పరాక్రమసంపన్నుడైన వ్యక్తి, ధృత = ధరింపబడిన, ఆయుధ = శత్రుములు అనునట్టి, ప్లవాభ్యామ్ = నావలు కలవైన, బాహుభ్యామ్ = బాహువులతో, రిపు = శత్రువులచేత, హత = చంపబడిన, బంధు = చుట్టములు కలుటచేనైన, దుఃఖః = శోకముయొక్క - బంధునాశనమున కలిగిన దుఃఖమనుట, పారమ్ = ఒడ్డును, వ్రజతి = పొందును. మరియు - సంఖ్యే = రణమునందు, ఆచార్యః = ద్రోణాచార్యుడు, సుతనిధనమ్ = పుత్రుని మృతుని, నిశమ్య = విని, శత్రుగ్రహ సమయే = ఆయుధమును పట్టవలసిన తరుణమందు, విశత్రుః = ఆయుధమును వీడినవాడు, ఆసీత్ కిమ్ = అయ్యెనేమి?

సమాసములు :- తేజః అస్య అస్తి ఇతి - తేజస్వీ. రిపుణా హతః - రిపుహతశ్చ అసౌ బంధుశ్చ - రిపుహతబంధోః దుఃఖమ్ - రిపుహతబంధు దుఃఖస్య పారమ్ - తమ్. ఆయుధః ఏవ ప్లవః - ఆయుధప్లవః - ధృతో ఆయుధప్లవో యాభ్యాం తౌ - ధృతాయుధప్లవౌ - తాభ్యామ్. సుతస్య నిధనమ్. శత్రుస్య గ్రహః - శత్రుగ్రహస్య సమయః - తస్మిన్. విగతం శత్రుం యస్య (యేన) సః - విశత్రుః.

సంధులు :- ధృత + ఆయుధ - సవర్ణదీర్ఘ. విశత్రుః + ఆసీత్ - విసర్గలోప సంధి.

క్రియ :- అస భువి, లజ్, వరస్మై - ప్రథమ
ఆసీత్ - ఆస్తామ్ - ఆనన్.

చందస్సు :- ప్రహర్షణీపృత్తము. త్రాతాభిర్మనజరగాః ప్రహర్షి
శీయమ్. 1-3-10

| | | | | |
|---------|-------|-------|--------|-----|
| మ | న | జ | ర | గ |
| UUU | III | IUI | UIU | U |
| తేజస్వీ | రిపుహ | తబంధు | దుఃఖపా | రమ్ |

అథవా సూక్తమిదమభియుక్తైః ప్రకృతిర్దుస్త్యజేతి.
యతః శోకాంధమనసా తేన విముచ్య తాత్రధర్మ
కారక్యం ద్విజాతి ధర్మసులభో మార్దవ పరిగ్రహః
కృతః.

కర్ణః : రాజన్, కౌరవేశ్వర, న ఖల్విద మేవమ్.

దుర్యోధనః : కథం తర్హి.

కర్ణః : ఏవం కిలాస్యాభి పాయో యథా అశ్వత్థామా మయా
పృథివీరాజ్యే అభిషేక్తవ్య ఇతి. తస్యాభావాత్
వృద్ధస్య మే బ్రాహ్మణస్య వృథా శస్త్రగ్రహణమితి
తథా కృతవాన్.

అథవా=లేదా, ప్రకృతిః=స్వభావము దుస్త్యజా ఇతి=దురతిక్రమణీయము
అని, అభియుక్తైః=పండితులచేత, ఇదమ్=ఈ చెప్పబడినది, సూక్తమ్=లెస్స
మాట—అన్వర్థమనుట. యతః=ఏలయన, శోకాంధ=దుఃఖాతిశయముచే వివేకము
కోల్పోయిన, మనసా=మనస్సుకలవాడైన, తేన=ఆ ద్రోణాచార్యునిచేత, తాత్ర
ధర్మకారక్యమ్=క్షత్రియోచితమైన కౌతన్యము, విముచ్య=విడువబడి, ద్విజాతి
ధర్మసులభః = బ్రాహ్మణ ధర్మమునకు అనుకూలమైన, మార్దవ పరిగ్రహః=
మృదుభావస్వీకారము, కృతః=చేయబడినది.

రాజస్మితి :- మహారాజా!, కౌరవేశ్వర=దుర్యోధనా! ఇదమ్=ఇది
(శస్త్రత్యాగము) ఏవమ్=నీవనుకొనుచున్నట్లు, న ఖలు=కాదు సుమా!

కథమితి :- కథమ్ తర్హి=మరియెట్లు!

ఏవమితి :- ఏవమ్ కిల=ఇట్లు సుమా! యథా=ఎట్లయినను ఎప్పటి
కైనను, అశ్వత్థామా=అశ్వత్థామ, మయా=నాచేత (ద్రోణునిచేత), పృథివీరాజ్యే=
భూ సామ్రాజ్యమునందు—రాజపదవియందనుట, అభిషేక్తవ్యః ఇతి=అభిషేకింప
బడవలెను అని, అన్య = ద్రోణునియొక్క, అభిప్రాయః = ఆలోచన, ఇట్టి

దుర్యోధనః : (సశిరఃకంఠమ్) ఏవమిదమ్

కర్ణః : ఏతదర్థం చ కౌరవపాండవ పక్షపాతప్రవృత్త మహా
సంగ్రామస్య రాజకస్య పరస్పరక్షయమపేక్షమాణేన
తేన ప్రధానపురుషవధ ఉపేక్షా కృతా.

దుర్యోధనః : ఊహన్నమిదమ్.

అభిప్రాయమాతనికి కలదనుట; తస్య+అభావాత్=అది పోవుటచే, పుత్ర మరణము
వలన అట్టియభిప్రాయము నెరవేరునవకాశమే లోపించుటచేననుట, వృద్ధస్య=
ముదునలిని, బ్రాహ్మణస్య=బ్రాహ్మణుడను అయిన, మే=నాకు, శత్రుగ్రహణమ్=
ఆయుధధారణము, వృధా ఇతి=వ్యర్థమే అని, తథా=అట్లు, కృతవాన్=చేసినాడు—
ఆయుధము వీడినాడనుట.

ఏవమితి :- (స శిరఃకంఠమ్ = తల పంకించుచు) ఏవమ్ ఇదమ్=
ఇది అంతే!

వీతదితి :- చ=మరియు, ఏతదర్థమ్=ఇందుకారకే, కౌరవ పాండవ
పక్షపాత=కౌరవ పాండవ పక్షపాతముతో, ప్రవృత్త=ప్రారంభింపబడిన, మహా
సంగ్రామస్య = ఘోరయుద్ధముకలదైన, రాజకస్య = రాజసమూహముయొక్క,
(మొత్తము రాజులందరునేదోయొక పక్షమున చేరిపోయిన మహాసంగ్రామమనుట)
పరస్పరక్షయమ్=పరస్పర వినాశమును, అపేక్షమాణేన=కోరుకొనుచున్న, తేన=
ఆ ద్రోణునిచే, ప్రధానపురుషవధే=ముఖ్యులను చంపుటయందు, ఉపేక్షా కృతా=
ఉదాసీనవైఖరి అవలంబింపబడినది—ప్రధాన ప్రతిపక్షులను చంపక ఉపేక్షించె
ననుట.

ఉపేతి :- ఇదమ్=నీవు చెప్పిన ఈ విషయము, ఉపవన్నమ్=యుక్తి
సహమే.

కర్ణ : : అన్యచ్ఛ, రాజన్, ద్రుపదేనాప్యన్య బాల్యాత్
ప్రభృత్యభిప్రాయవేదినా న స్వరాష్ట్రే వాసో దత్తః.

దుర్యోధనః : సాధు, అంగరాజ, సాధు. నిపుణ మభిహితమ్.

కర్ణ : : న చాయం మమైకస్యాభిప్రాయః. అన్యేఽభియుక్తా
అపి నై వేదమన్యథా మన్యస్తే.

దుర్యోధనః : ఏవమేతత్, కః సందేహః.

అన్యధీతి :- అన్యత్ చ=మరొకటియు కలదు, రాజన్=మహారాజా!
బాల్యాత్ ప్రభృతి = చిన్నప్పటినుండియు, అభిప్రాయవేదినా=ద్రోణునియొక్క
ఈ అభిప్రాయమునెరిగినవాడైన, ద్రుపదేన అపి=ద్రుపదునిచేగూడ, స్వరాష్ట్రే=
తన రాజ్యమందు, వాసః=నివాసము, అన్యః=ఈ ద్రోణునికి, న దత్తః=ఈయబడ
లేదు.

సాధ్వీతి :- అంగరాజ=కర్ణా, సాధు సాధు=బాగు బాగు. నిపుణమ్=
నేర్పుగా, అభిహితమ్ = చెప్పబడినది-నీ బుద్ధివైపుజ్యము వెల్లడియగుచున్న
దనుట.

నచేతి :- చ=మరియు, అయమ్=ఈ, అభిప్రాయః=అభిప్రాయము,
న మమ ఏకన్య=నా ఒక్కనిదే కాదు. అభియుక్తః=పండితులు, అన్యే అపి=
ఇతరులుకూడ-మరికొందరు. రాజనీతివిశారదులుకూడ ననుట, ఇదమ్ = దీనిని,
అన్యథా = మరొకరీతిగా (నే చెప్పినదానికి భిన్నముగా) న మన్యంతే ఏవ =
తలంచుట లేనేలేదు.

ఏవమితి :- ఏతత్=ఇది, ఏవమ్=ఇంతే-నిజమే అయియుండుననుట.
సందేహః కః=సందేహమేమి!

దత్త్వాభయం సోఽతిరథో వధ్యమానం కిరీటినా |
సింధురాజముపేక్షేత వై వం చేత్క-థమన్యథా || 28

కృపః : (విలోక్య) వత్స, ఏష దుర్యోధనః సూతపుత్రేణ
సహస్యాం న్యగ్రోధచ్ఛాయాయాముపవిష్టస్తిష్ఠతి.
తదుపసర్పావః.

(తథా కృత్వా)

దత్త్వాఇతి :- ఏవమ్, న, చేత్, అన్యథా, అతిరథః, సః, అభయమ్,
దత్త్వా, కిరీటినా, వధ్యమానమ్, సింధురాజమ్, కథమ్, ఉపేక్షేత.

అర్థము :- ఏవమ్ = నీవు చెప్పినట్లే, న చేత్ = కాకపోయినచో,
అన్యథా=మరి, అతిరథః=అతిరథుడైన, సః=ఆ ద్రోణుడు, అభయమ్ దత్త్వా=
అభయమునిచ్చియు, కిరీటినా = అర్జునునిచే, వధ్యమానమ్ = చంపబడుచున్న,
సింధురాజమ్ = సింధురాజగు జయద్రథుని, కథమ్ = ఎట్లు, ఉపేక్షేత=ఉపేక్షించి
యూరకుండును! ఉపేక్షించెను కావున నీవన్నది నిజమే అనుట.

సంధులు :- దత్త్వా+అభయమ్—సవర్ణదీర్ఘ. సః+అతిరథః—సో+
అతిరథః—పూర్వరూపస్వరసంధి. న+ఏవమ్—వృద్ధిసంధి. (వక్యవక్త్రము)

క్రియ :- ఈక్షణ్ దర్శనే—అత్మనే, విధిలిజ్, ప్రథమ.
ఉప+ఈక్షేత—ఈక్షేయాశామ్—ఈక్షేరన్.

వత్సేతి :- (విలోక్య=చూచి) వత్సా! ఏషః=ఇతడే, దుర్యోధనః=
సుయోధనుడు, సూతపుత్రేణ సహ = రాధేయునితో కలిసి, అస్యామ్ = ఈ,
న్యగ్రోధచ్ఛాయాయామ్ = ముగ్రిచెట్టు నీడలో, ఉపవిష్టః తిష్ఠతి=కూర్చున్నాడు.
తత్ ఉపసర్పావః=నమీపింతుముగాక.

(తథా=అట్లు, కృత్వా=చేసి, సమీపించి అనుట)

ఉభౌ : విజయతాం కౌరవేశ్వరః.

దుర్యోధనః : (దృష్ట్వా) అయే కథం కృపాశ్చక్షత్తామా. (ఆసనాద
వతీర్య కృపం వ్రతి) గురో అభివాదయే. (అశ్వ
త్తామానముద్దిశ్య) ఆచార్యపుత్ర!

ఏహ్యస్మదర్థహత తాత పరిష్వజస్వ
క్లాంతైః సిదం మమ నిరంతరమంగమంగైః |

స్పర్శస్తవైష భుజయోః సదృశః పితుస్తే

శోకేఽపి యో మహతి నికృతిమాదధాతి॥ 29

విజయతామితి :- కౌరవేశ్వరః = దుర్యోధనుడు, విజయతామ్ =
జయించుగాక!

అయేఽఱతి :- (దృష్ట్వా = చూచి), అయే కథమ్ = అహో! ఎట్టా!
కృపః = కృపాచార్యుడును, అశ్వత్థామా = అశ్వత్థామయునా! (ఆసనాత్ = కూర్చున్న
చోటినుండి, ఉత్థాయ = గౌరవసూచకముగా లేచి, కృపం వ్రతి = కృపాచార్యు
నుద్దేశించి-) గురో = ఆచార్య!; అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను.
(అశ్వత్థామానమ్ ఉద్దిశ్య = ద్రోణుద్దేశించి) ఆచార్యపుత్ర!

ఏహీతి :- హే అస్మదర్థహత తాత! ఏహి, క్లాంతైః, అంగైః,
మమ, అంగమ్, నిరంతరమ్, పరిష్వజస్వ, తవ, భుజయోః, ఏషః, స్పర్శః,
తే, పితుః, సదృశః, యః, మహతి, శోకే, అపి, నికృతిమ్, ఆదధాతి. (నః,
శోకే, అపి, తనూరుహేషు, వికృతిమ్ ఏతి శోకేఽపి నో వికృతిమేతి తనూ
రుహేషు).

అర్థము :- అస్మదర్థ హత తాత = మాకొరకునై చనిపోయిన తండ్రి
కలవాడా! ఏహి = రమ్మ, క్లాంతైః = అలిసిపోయిన, అంగైః = నీ బాహువులతో
(అంగములతో) మమ = నాయొక్క, అంగమ్ = శరీరమును, నిరంతరమ్ =
గాఢముగా, పరిష్వజస్వ = కౌగిలించుకొమ్ము. తవ = నీయొక్క, భుజయోః =

(అలింగ్య పార్శ్వ ఉపవేశయతి, అశ్వత్థామా బాష్పము తస్పృజతి)

కర్ణః : ద్రోణాయన, అల మత్స్యర్థ మాత్మానం శోకానలే ప్రక్షిప్య.

బాహులయొక్క, ఏషః=ఈ, స్పర్శః=స్పర్శ, తే=నీయొక్క, పితుః=తండ్రియొక్క స్పర్శతో, సదృశః=సమానము. యః=అయీ స్పర్శ, మహతి=గొప్పదయిన, శోకే అపి = దుఃఖమునందుకూడ, నిర్వృతిమ్ = మనశ్శాంతిని, అదభాతి = కలిగించును. (నః = మాకు, శోకే అపి=దుఃఖసమయమునందును, తనూయహేషు=రోమగ్రంధులయందు, వికృతిమ్=పులికింపను, ఏతి=పొందును-శోకమునందును నీ స్పర్శ రోమాంచమును కలిగించుననుట-ఇది పాఠాంతరము) (వసంతతిలక)

సమానములు :- మమ ఇదమ్-అస్మదర్థం హతః-అస్మదర్థహతః తాతః యస్య సః-అస్మదర్థహత తాతః-తత్సంబుద్ధౌ.

సంధులు :- ఏహి+అస్మత్-యజాదేశ. క్లాంతైః+ఇదమ్-రేపాదేశ విసర్గ. స్పర్శః+తవ, పితుః+తే-సాదేశవిసర్గ. తవ+ఏష-వృద్ధి. శోకే+అపి-పూర్వరూపస్వరసంధి.

క్రియలు :- ఇదో గతౌ, వరస్మై, లోటో, మధ్యమ.

ఏహి/ఇతాత్-ఇతమ్-ఇత.

ష్వజ్జోజ్జో పరిష్వంగే-అత్మనే, లోటో, మధ్యమ

పరి శ్వజస్వ-పరిష్వజేథామ్-పరిష్వజధ్వమ్

(అలింగ్య=కొనించుకొని, పార్శ్వ=ప్రక్కన, ఉపవేశయతి=కూర్చుండబెట్టుకొనును. అశ్వత్థామ, బాష్పమ్ ఉత్సృజతి=కంట తడిపెట్టును)

ద్రోణాయనేతి :- ద్రోణాయన=ద్రోణునందనా!, ఆత్మానమ్=నిన్ను.

దుశ్శోధనః : ఆచార్యపుత్ర, శో విశేష ఆవయోరస్మిన్ వ్యసన
మహర్ణవే. పశ్య—

తాతస్తవ ప్రణయవాన్ స పితుస్సఖా మే
శస్త్రే యథా తవ గురుః స తథా మమాపి।
కిం తస్య దేహనిధనే కథయామి దుఃఖం
జానీహి తత్ గురుశుచా మనసా త్వమేవ॥ 30

నీవు, శోకానలే=దుఃఖాన్నియందు, అత్యర్థమ్=అత్యంతము, ప్రక్షిప్య=ముంచు
కొనుట, అలమ్=చాలు. దుఃఖాన్నిలో మునుగవద్దనుట.

ఆచార్యపుత్రేతి :- గురుసుతా! అస్మిన్ = ఈ, వ్యసనమహర్ణవే=
దుఃఖసముద్రమునందు, ఆవయోః = మన ఇరువురి నడుమ, కః విశేషః=విశేష
మేమి! పశ్య=చూడు—

తాతృతి :- తవ, ప్రణయవాన్, సః, తాతః, మే, పితుః, సఖా.
శస్త్రే, యథా, తవ, తథా, మమ, అపి, సః, గురుః. తస్య దేహ నిధనే,
దుఃఖమ్, కిమ్, కథయామి, తత్, గురుశుచా, మనసా, త్వమేవ, జానీహి.

అర్థము :- తవ=నీయొక్క, ప్రణయవాన్=పుత్రప్రేమకలవాడైన,
సః=ఆ జగత్ప్రసిద్ధుడైన, తాతః=తండ్రి, మే=నాయొక్క, పితుః=తండ్రికి,
సఖా=చెలికాడు. శస్త్రే=శస్త్రవిద్యయందు, యథా=ఎట్లు, తవ=నీకో, తథా=
అట్లు, మమ అపి=నాకును, సః=ఆ మహానుభావుడు, గురుః=గురువు. తస్య=
అటువంటివానియొక్క, దేహనిధనే=మృతివల్ల, దుఃఖమ్=దుఃఖమునుగూర్చి,
కిమ్ కథయామి=ఏమి చెప్పను. తత్=దానిని, గురుశుచా=అత్యంత దుఃఖముతో
కూడిన, మనసా = మనస్సుతో, త్వమ్ ఏవ = నీవే, జానీహి=తెలిసికొనుము.
దుఃఖవిషయమున మనకు హెచ్చుతగ్గులు లేవనుట. (వసంతతిలక)

సమాసములు :- దేహస్య నిధనమ్-తస్మిన్. గుర్విచ సా శుక్ ౪-
గురుశుక్-తయా,

కృప : వత్స, యథాహా కురువతి స్తథైవై తత్.

అశ్వత్థామా : రాజన్, ఏవం పక్షపాతిని త్వయి యుక్తమేవ శోక భారం లఘూకర్తుమ్. కిన్తు—

మయి జీవతి మత్తాతః కేశగ్రహమవాప్తవాన్.

కథమన్యే కరిష్యన్తి పుత్రేభ్యః పుత్రిణః స్పృహమ్॥

31

క్రియ :- కథ వాక్య ప్రబంధే+స్వార్థే ణిచ్-పరస్మై-లట్-ఉత్తమ
కథయామి-కథయావః-కథయామః

జ్ఞా అవబోధనే-పరస్మై-లోట్-మధ్యమ
జానీహి/జానీతాత్-జానీతమ్-జానీత

తేజ్ఞేతి :- వత్స=బిడ్డా!, కురువతిః=ఈ దుర్యోధనుడు, యథా ఆహ=ఎట్లు చెప్పెనో, ఏతత్ = ఇది, తథా ఏవ = అట్లే. నీ అంతగా మహారాజును దుఃఖించుచున్నాడనుట.

రాజన్త్రితి :- రాజన్=మహారాజా! ఏవమ్=ఇట్లు, పక్షపాతిని=నావట్ల ఆదరముకలవాడవైన, త్వయి=నీవు, శోకభారమ్=నా దుఃఖాతిశయమును, లఘూకర్తుమ్=తగ్గించుట (పాలుపంచుకొనుటతో) యుక్తమేవ=అర్హమైనదే. కిన్తు=కాని—

మయీతి :- మయి, జీవతి, మత్తాతః, కేశగ్రహమ్, అవాప్తవాన్; పుత్రిణః, అన్యే, పుత్రేభ్యః, స్పృహమ్, కథమ్, కరిష్యన్తి.

కరము :- మయి=నేను, జీవతి=జీవించియుండగా, మత్తాతః=నా రంధ్రము, కేశగ్రహమ్=కచగ్రహణమును, అవాప్తవాన్=పొందినాడు, పుత్రిణః=పుత్రసంతానపంతులైన, అన్యే = ఇతరులు, పుత్రేభ్యః = సుతులకొఱకు, స్పృహమ్=కోరికను లేక అభిలాషను, కథమ్=ఎట్లు, కరిష్యన్తి=పొనరింతురు! పుత్రప్రేమకు నిక ప్రయోజనమేమనుట.

కర్ణః : ద్రోణాయన, కిమత్ర క్రియతే యదా తేనైవ సర్వ
పరిభవత్రాణ హేతునా శస్త్ర ముత్సృజతా
తాదృశీ మవస్థా మాత్మా నీతః.

అశ్వత్థామా : అంగరాజ, కిమాహ భవాన్, కిమత్ర క్రియత ఇతి.
యత్క్రియతే—

యో యశ్శస్త్రం బిభర్తి స్వభుజగురుమదః పాండవీనాం
చమూనాం

యో యః పాంచాలగోత్రే శిశు రధికవయా
గర్భశయ్యాం గతో వా|

సమాసములు :- మమ తాతః—మత్తాతః. కేశానాం గ్రహః—తమ్.
(పథ్యావక్త్రం చందః).

క్రియః :- డు కృణో కరణే—పరస్మై, లృట్—ప్రథమ
కరిష్యతి—కరిష్యతః—కరిష్యన్తి.

ద్రోణాయనేతి :- ద్రోణాయన = ద్రోణనందనా! సర్వ పరిభవ =
అందరిని అవమానములనుండి, త్రాణ = రక్షించుటకు, హేతునా = కారణభూతుడై,
శస్త్రమ్ = ఆయుధమును, ఉత్సృజతా = విడిచినవాడగుటచే, తేన ఏవ = ద్రోణునిచేతనే,
తాదృశీమ్ = అటువంటిదైన, అవస్థామ్ = దుఃస్థితిని, ఆత్మా = తనకుతాను, నీతః =
పొందింపబడగా (పొందించుకొనగా), అత్ర = ఈ విషయమున, కిమ్ క్రియతే =
ఏమి చేయబడును. అవమానమునతడు కోరి తెచ్చుకొనగా మనమేమి చేయగల
మనుట.

అంగరాజేతి :- అంగరాజ = కర్ణా!, భవాన్ = నీవు, కిమ్ ఆహ =
ఏమంటివి—కిమత్ర క్రియతే ఇతి = ఏమి చేయబడుననియా!—ఈ విషయమున మన
మేమి చేయగలమనియా!. యత్ = ఏది, క్రియతే = చేయబడునో, శ్రూయతామ్ =
విందువుగాక!—విను మనుట.

య ఇతి :- పాండవీనామ్, చమూనామ్, స్వభుజగురుమదః, యః,

యో యస్తత్కర్మసాక్షీ చరతి మయి రణే యశ్చ
 యశ్చ ప్రతీపః
 క్రోధాంధస్తస్య తస్య స్వయ మపి జగతా మంతక
 స్వాంతకోఽహమ్॥ 32

యః, శత్రుమ్, విభర్తి; పాంచాలగోత్రే, యః, యః, శిశుః వా, అధికవయా
 వా, గర్భశయ్యామ్, గతః, వా; యః, యః, తత్ కర్మసాక్షీ; రణే, మయి, చరతి,
 యః, యః, ప్రతీపః, తస్య, తస్య, అపి, స్వయమ్, జగతామ్, అంతకస్య,
 క్రోధాంధః, అహమ్, అంతకః.

అర్థము :- పాండవీనామ్=పాండవులకు సంబంధించిన, చమూనామ్=
 నైస్యములలో, స్వభుజ గురు మదః = తన బాహువులయందు గొప్ప మదము
 కలవాడై, యః యః=ఎవడెవడు, శత్రుమ్=ఆయుధమును, విభర్తి=ధరించునో;
 పాంచాలగోత్రే=పాంచాలవంశమునందు, యః యః=ఎవడెవడు, శిశుః వా=శిశువు
 గాని, గర్భశయ్యామ్=మాతృగర్భాశయమును శయ్యను, గతః వా=పొందినవాడు
 గాని కలదో, తత్కర్మ సాక్షీ=ద్రోణునికి జరిగిన అవమానమునకు సాక్షియైన
 వాడును, చ=మరియు, రణే=యుద్ధమునందు, మయి=నేను, చరతి సతి=సంచరించు
 చుండగా, యః యః=ఎవడెవడు, ప్రతీపః=వ్యతిరేకించువాడు/లేక/ ఎదిరించువాడు
 అగునో, ఇహ=ఈ రణభూమియందు, క్రోధాంధః=అత్యంత కోపావిష్టుడనైన,
 అహమ్=నేను, తస్య తస్య=వానికి వానికిని, అపి=మరియు, స్వయమ్=
 స్వయముగా, జగతామ్ = లోకములకన్నింటికిని, అంతకస్య = వివాళకుడైన
 యమునికిని, అంతకః=అంతకుడను-అయ్యెదననుట.

సమాసములు :- గురు చేదం మదం చ-స్వభుజయోః గురుమదం
 యస్య సః. పాంచాలానామిదం గోత్రం పాంచాలగోత్రమ్-తస్మిన్. అధికం
 వయా యస్య సః-అధికవయాః. గర్భమేవ శయ్యా-తామ్. తత్ చ కర్మ చ-
 తత్కర్మణః సాక్షీ. క్రోధేన అంధః. (స్రగ్ధరావృత్తము)

సంధులు :- యః+యః, గతః+వా-ఉత్వాదేశవిసర్గ. శిశుః+అధిక-
 రేపాదేశవిసర్గ. వయాః+గర్భ-విసర్గలోప. యః+తత్, అంధః+తస్య-సాదేశ

అపి చ, భో జామదగ్న్యశిష్య కర్ణ,

దేశస్థియమరాతిశోణితజలై ర్యస్మిన్ హ్రదాః పూరితాః

క్షత్రాదేవ తథావిధః పరిభవ స్తతస్య కేశగ్రహః।

తాన్యేవాహిత శత్రుఘస్మరగురూణ్యస్త్రాణి భాస్వన్తి మే

యద్రామేణ కృతం తదేవ కురుతే ద్రాణాయనిః కోధనః॥ ౩౩

విసర్గ. యః+చ-వాదేశవిసర్గ. క్రోధ+అంధః, అంతకస్య+అంతకః-సవర్ణ
దీర్ఘ. అంతకః+అహమ్-ఉత్వాదేశవిసర్గ-అంతకో+అహమ్-పూర్వరూప.

క్రియ :- దుభృత్ ధారణపోషణయోః-పరస్మై-లట్-ప్రథమ.
విభర్తి-విభృతః-విభ్రతి.

అపిచేతి :- అపి చ=మరియు, భో జామదగ్న్యశిష్య=పరశురాముని
శిష్యుడా, కర్ణ=ఓయీ కర్ణుడా!

దేశజ్ఞతి :- యస్మిన్, హ్రదాః, అరాతిశోణితజలైః, పూరితాః,
అయమ్, దేశః, సః, తాతస్య, కేశగ్రహః, క్షత్రాత్, ఏవ; తథావిధః, పరిభవః;
అహిత శత్రుఘస్మర గురూణి, భాస్వన్తి, యే, అస్త్రాణి, తాని, ఏవ; రామేణ,
యత్, కృతమ్, క్రోధనః, ద్రాణాయనిః, తత్, ఏవ, కురుతే.

అర్థము :- యస్మిన్ = ఏ ప్రదేశమునందు, హ్రదాః = చెరువులు,
అరాతి=శత్రువుల, శోణిత=రక్తమనునట్టి, జలైః=నీరములతో, పూరితాః=నింప
బడినవో, అయమ్ = ఈ, దేశః = భూభాగము, సః=అదే-భార్గవరాముడు శత్రు
సంహారము చేసినది ఈ దేశమందే అనుట; తాతస్య = తండ్రికి, కేశగ్రహః=
కేశగ్రహణము, క్షత్రాత్ ఏవ = క్షత్రియునివల్లనే, జుట్టుపట్టుకొన్నవాడు
క్షత్రియుడే అనుట; పరిభవః=అవమానము, తథా విధః=సర్వాత్మనా అట్టిదే-
భృగుమహర్షికి జరిగిన అవమానము వంటిదే అనుట; అహిత=శత్రువులయొక్క,
శత్రు = ఆయుధములను, ఘస్మర = భక్షించునవియు, గురూణి = గొప్పవియు,
భాస్వన్తి=ప్రకాశించు వియునైన, మే=నాయొక్క, అస్త్రాణి=అస్త్రములు, తాని

దుర్యోధనః : ఆచార్యపుత్ర, తస్య తథావిధస్య అనన్యసాధారణస్య
తే వీరభావస్య కిమన్యత్ సదృశమ్.

కృపః : రాజన్, సుమహాన్ ఖలు ద్రోణపుత్రేణ వోధు
మధ్యవసితః సమరభారః తదహమేవం మన్యే భవతా
కృతపరికరోఽయముచ్ఛేత్తుం లోకతయమపి సమర్థః

ఏవ=అట్టివే-పరశురాముని అత్తములవంటివే అనుట; రామేణ=పరశురాముని
చేత, యత్ = ఏది, కృతమ్ = అలనాడు చేయబడినదో, క్రోధనః=కోపముదైన,
ద్రోణాయనిః=అశ్వత్థామ, తత్ ఏవ=దానినే-అట్టి క్షత్రియసంహారమునే అనుట,
కురుతే = చేయుచున్నాడు. (సమీప భవిష్యత్తున వర్తమానరూపము)
(శార్దూలము)

సమాసములు :- ఆరాతీనాం శోణితాని-అరాతిశోణితాన్యేవ జలాని-
తైః. అహితానాం శస్త్రాణి-అహితశస్త్రాణాం ఘస్మరాణి-అహితశస్త్ర
ఘస్మరాణి చ తాని గురూణి చ-అహితశస్త్రఘస్మరగురూణి.

సంధులు :- సః+అయమ్-సో+అయమ్-ఉత్త్యాదేశవిసర్గ-పూర్వ
రూపస్వర. జలైః+యస్మిన్-రేఫాదేశవిసర్గ. పరిభవః+తాతస్య-సాదేశ
విసర్గ. తాని+ఏవ, గురూణి+అస్త్రాణి-యజాదేశ. ఏవ+అహిత-సవర్ణదీర్ఘ.

ఆచార్యపుత్రేతి :- ఆచార్య పుత్ర=గురుపుత్రా! అశ్వత్థామా! తథా
విధస్య=అట్టిదే అయినదియు, అనన్యసాధారణస్య=అన్యులయందు సాధారణముగా
కన్పించనిదియనైన, లే=నీయొక్క, తస్య=ఆ జగద్విడితమైన, వీరభావస్య=
వీరత్వమునకు, అన్యత్=నీవన్నట్లు చేయుట కాక వేరొకటి, కిమ్ సదృశమ్=
తగిన పని యేమున్నది?

రాజన్ప్రీతి :- మహారాజా!, ద్రోణపుత్రేణ=అశ్వత్థామచే, వోధుమ్=
వహించుటకు, అధ్యవసితః=నిశ్చయింపబడినదైన, సమరభారః=యుద్ధభారము,
సుమహాన్ ఖలు=చాల పెద్దదిగదా!. తత్=అందుచే, అహమ్=నేను, ఏవమ్=

కిం పునర్యధిష్ఠిరబలమ్. అతోఽభిషిచ్యతాం
నైనాపత్యే.

దుర్యోధనః : సుఘో యుజ్యమానమభిహితం యుష్మాభిః. కిం తు
ప్రాక్షితిపన్నోఽయ మథోఽంగ రాజస్య.

కృపః : రాజన్, అసదృశ పరిభవశోకసాగరే నిమజ్జంతమేన
మంగరాజస్యాథే నైవోపేక్షితుం యుక్తమ్. అస్యాపి
తదేవారికులమనుశాసనీయమ్. అతః కిమస్య పీడా
న భవిష్యతి.

ఇట్లు, మనస్యే = భావించుచున్నాను-భవతా=నీచేత, కృతపరికరః=నజ్జీకృతుడై,
అయమ్=ఈ అశ్వత్థాపు, లోకత్రయమ్ అపి=ములోకములనుగూడ, ఉచ్చేత్తుమ్=
తుత్తునియచు చేయుటకు, సమర్థః=చాలినవాడు, కిమ్ పునః యుధిష్ఠిరబలమ్=ఇంక
పాండవసైన్యము మాట ఏమి!. అతః=అందుచే, నైనాపత్యే=సేనావతిత్వము
నందు, అభిషిచ్యతామ్=ఇతడు అభిషేకింపబడుగాక! సేనావతిని చేయుచునుట.

సుష్మజ్ఞతి :- యుష్మాభిః=తమచేత, యుజ్యమానమ్=యుక్తియుక్త
మైనది, సుఘో అభిహితమ్=చాగుగా చెప్పబడినది. కిన్తు=కాని, అయమ్=ఈ,
అర్థః=వదని, అంగరాజస్య=అంగరాజయిన కర్ణునికి, ప్రాక్ ప్రతిపన్నః=
ముందే నిశ్చయింపబడినది.

రాజస్యతి :- మహారాజా! అసదృశ=పాటిలేని, పరిభవః=అవమాన
చనునట్టి, శోకసాగరే=దుఃఖనముద్రమునందు, నిమజ్జంతమ్=మునిగిపోవుచున్న,
ఏనమ్=ఈ అశ్వత్థాపును, అంగరాజస్య అర్థే=కర్ణుని కొరకునై, ఉపేక్షితుమ్=
నిర్లక్ష్యముచేయుట, న యుక్తమ్=ఉచితము కాదు. అన్య అపి=ఈతనికిగూడ,
తత్ ఏవ=అదే, అరికులమ్=శత్రునమూహము, అనుశాసనీయమ్=సంహరింప
దగినది. అతః=అందుచేత, అన్య=ఈతనికి, పీడా=మనఃభేదము, న భవిష్యతి
కిమ్ = కలుగదా? (తాను సంహరింపవలసిన శత్రువు కర్ణనాయకత్వమున
సంహరింపబడుట అశ్వత్థాపుకు భేదకారక మగుట.)

అశ్వత్థామా : రాజన్, కౌరవేశ్వర, కిమద్యాపి యుక్తా యుక్త
విచారణయా.

ప్రయత్నపరిబోధితః స్తుతిభిరద్య కేశే నిశా
మకేశవ మపాండవం భువనమద్య నిస్సోమకమ్ |
ఇయం పరిసమాప్య తే రణకథాద్య దోశ్శాలినా
మపైతు నృపకాననాతిగురురద్య భారో భువః || 34

రాజన్మితి :- రాజన్ = మహారాజా! కౌరవేశ్వర = కౌరవప్రభూ! అద్య
అపి = ఈ క్షణమునందుకూడ, యుక్తయుక్త విచారణయా కిమ్ = ఉచితానుచిత
విచారణమేల!

ప్రయత్నేతి :- స్తుతిభిః, ప్రయత్న పరిబోధితః, (యథా భవిష్యసి
తథా) అద్య, నిశామ్, కేశే; అద్య, భువనమ్, అకేశవమ్, అపాండవమ్,
నిస్సోమకమ్. అద్య, దోశ్శాలినామ్, ఇయమ్, రణకథా, పరిసమాప్యతే;
నృపకాననాతి గురుః, భారః, భువః, అద్య, అపైతు. (వృధివీచందము)

అర్థము - స్తుతిభిః = సౌఖ్యకాయనికుల స్తోత్రములతో, ప్రయత్న
పరిబోధితః = అతి ప్రయత్నముమీద మేల్కొల్పబడువాడవగునట్లు, అద్య = నేడు,
నిశామ్ = రాత్రిని, కేశే = నిద్రింతువు. నిశ్చింతగా గఢముగా నిద్రింపుమనుట.
అద్య = నేడు, భువనమ్ = లోకము, అకేశవమ్ = కృష్ణరహితము, అపాండవమ్ =
పాండవరహితము, నిస్సోమకమ్ = సోమకవంశరహితమును అగును. అద్య =
ఈనాడు, దోశ్శాలినామ్ = భుజపరాక్రమముకలవారికి, ఇయమ్ = ఈ, రణ కథా =
యుద్ధ వృత్తాంతము - రణమునుమాట - పరిసమాప్యతే = ముగింపజేయబడుచున్నది.
నృప = రాజులనునట్టి, కానన = అరణ్యములతోనైన, అతి గురుః = మిక్కిలి
గొప్పదైన, భారః = బరువు, భువః = భూమికి, అద్య = నేడు, అపైతు = తొలగుగక!

సమాసములు :- ప్రయత్నేన పరిబోధితః - ప్రయత్నపరిబోధితః.
న విద్యంతే కేశవః యస్మిన్. న విద్యంతే పాండవః యస్మిన్. నిర్గతః సోమక

కర్ణః : (విహస్య) వక్తుం సుకరమిదం దుష్కరమధ్యవసితమ్.
బహవః కౌరవబలేఽస్య కర్మణః శక్తాః.

అశ్వత్థామా : అంగరాజ, ఏవమిదమ్. బహవః కౌరవబలేఽత
శక్తాః. కిం తు దుఃఖోపహతః శోకావేగవశాత్
బ్రవీమి న పునర్వీరజనాధిక్షేపేణ.

పంశః యస్మాత్ తత్ నిర్ఘోషకమ్. రణస్య కథా. దోర్భిః శాలస్తే ఇతి
దోష్యానినః-రేషామ్. నృపాః ఏవ కాననాని-నృపకాననైః అతిగురుః.

సంధులు - స్తుతిభిః+అద్య, అతిగురుః+అద్య-రేషాదేశవిసర్గ.
కథా+అద్య, కానన+అతిగురు-సవర్ణదీర్ఘ. భారః+భువః-ఉత్వాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- శీతో స్వపే, ఆత్మనే, లబ్, మధ్యమ
శేషే-శయాథే-శేధ్వే
అప్య లంభనే, కర్మణి, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ

(సమ్+అప్+య)

అప్యతే-అప్యేతే-అప్యన్తే

ఇతో గతౌ, పరన్తై, లోట్-ప్రథమ

ఏతు/ఇతాత్-ఇతామ్-యస్తు (అప+ఏతు-వృద్ధి)

వక్తుమితి :- (విహస్య=బెరుకారముగా నవ్వి) ఇదమ్=ఇది, వక్తుమ్=
చెప్పుటకు, సుకరమ్=తేలికే, అధ్యవసితమ్=నిర్వహించుటకు, దుష్కరమ్=
కష్టము. కౌరవబలే=కౌరవనై న్నమునందు, అస్య=ఈ, కర్మణః=పనికి,
శక్తాః=చాలినవారు-సమర్థులు, బహవః=చాలమంది ఉన్నారు.

అంగరాజేతి :- కర్ణా!, ఇదమ్=ఇది, ఏవమ్=నీవన్నట్లే, బహవః=
పలువురు, కౌరవబలే=కురునై న్నమునందు, అత్ర=ఈ పని చేయుబయందు,
శక్తాః=సమర్థులు. కిన్తు=అయినను, దుఃఖోపహతః=దుఃఖపీడితుడనై, శోకావేగ

కర్ణ : : మూఢ, దుఃఖితస్యాశ్రుపాతః కుపితస్య చాయుధ
ద్వితీయస్య సంగ్రామావతరణముచితం, నైవం విధాః
ప్రలాపాః

అశ్వత్థామా : (సక్రోధమ్) అరేరే రాధాగర్భభారభూత, సూతాప
సద, మమాపి నామాశ్వత్థామ్నా దుఃఖితస్యాశ్రుభిః
ప్రతిక్రియాముపదిశసి న శస్త్రేణ పశ్య—

నిర్విర్యం గురుశాపభాషితవశాత్క్రిం మే తవేవాయుధం
సంప్రత్యేవ భయాద్విహాయ సమరం ప్రాప్తోఽస్మికిం
త్వం యథా!

వశాత్=కోకముయొక్క తీవ్రతవలన, బ్రహ్మి=వల్క్రితినేకాని, వీరజనాధిక్షేపేణ=
కురువీరులపట్ల ధిక్కారముతో, న పునః=కాదు సుమా!

మూఢేతి :- మూఢుడా! దుఃఖితస్య=కోకాక్రాంతునకు, అశ్రుపాతః=
కన్నీరు, చ=చురియు, కుపితస్య=కోపావిప్లవై, ఆయుధ ద్వితీయస్య=శత్రుము
సహాయముగాకల్గినవానికి, సంగ్రామావతరణమ్=యుద్ధభూమికి ఉరుకుట, ఉచితమ్=
అర్హము, ఏవం విధాః=ఇటువంటి, ప్రలాపాః=డంబములు, న=ఉచితముకాదు.

అరేరేఇతి :- (సక్రోధమ్=క్రోధముతో) అరేరే=ఓరోరీ! రాధాగర్భ
భారభూత=రాధాదేవి గర్భాశయమునకు బరువుచేటయినవాడా! సూతాపసద=నీచ
రథకారా! దుఃఖితస్య=దుఃఖితుడనైన, అశ్వత్థామ్నః=అశ్వత్థామను, మమ అపి
నామ = నాకుగూడ, అశ్రుభిః = కన్నీటితో, ప్రతిక్రియామ్ = ప్రతికారమును,
(దుఃఖోపశమనమును), ఉపదిశసి = ఉపదేశించుచున్నావు, న శస్త్రేణ =
ఆయుధముతో కాదనుచున్నావు—ఆయుధము ధరించి ప్రతికారము తీర్చుకొనుటకు
నీవు సమర్థుడవు కావనుచున్నావు. పశ్య=చూడు—

నిర్విర్యమితి :- మే, ఆయుధమ్, తవ, ఇవ, గురుశాపభాషితవశాత్,
నిర్విర్యమ్, కిమ్? త్వమ్, యథా, సంప్రతి, ఏవ, భయాత్, సమరమ్, విహాయ,

జాతోఽహం స్తుతివంశకీర్తనవిదాం కిం సారథీనాం కులే
క్షుద్రారాతికృతాప్రియం ప్రతికరోమ్యసేన నాస్త్రీణ
యత్ || 39

ప్రాప్తః, అస్మి, కిమ్? స్తుతివంశకీర్తనవిదామ్, సారథీనామ్, కులే, అహమ్, జాతః కిమ్?, క్షుద్రారాతికృతాప్రియమ్, అసేన, ప్రతికరోమి, న, అస్త్రీణ, యత్.

అర్థము :- మే=నాయొక్క, ఆయుధమ్=శస్త్రము, తవ ఇవ=నీ యొక్క ఆయుధమువలె, గురుశాప భాషిత వశాత్=గురువుయొక్క శాపోక్తుల వలన, నిర్వీర్యమ్ కిమ్=శక్తిరహితము అయినదా?; త్వమ్ యథా=నీవలె, సంప్రతి ఏవ=ఇప్పుడే, భయాత్=భయమువలన, సమరమ్ విహాయ=యుద్ధము వీడి, ప్రాప్తః=వచ్చినవాడను, అస్మి కిమ్=అయినా?, స్తుతి=పొగడుటలకు, వంశకీర్తన=కులస్తుతులకు, విదామ్=వేత్తలయిన-స్తోత్రపాఠములకు నేర్పరులైన, సారథీనామ్=సూతులయొక్క, కులే=వంశమున, అహమ్=నేను, జాతః కిమ్=పుట్టినవాడనా? క్షుద్ర=నీచులైన, అరాతి=శత్రువులచే, కృత=చేయబడిన, అప్రియమ్=అనిష్టమును, అసేన=కన్నీటితో, ప్రతికరోమి=ప్రతికరింతును, న అస్త్రీణ యత్=ఆయుధముతో కాదు అనుటకు-అని వెనుకకు అన్వయము. (శార్దూలము)

సమాసములు :- శాపరూపమ్ భాషితమ్-శాపభాషితమ్. గురోః శాపభాషితమ్-గురుశాపభాషితస్య వశాత్. వంశస్య కీర్తనమ్-స్తుతయశ్చ వంశకీర్తనాని చ-స్తుతివంశకీర్తనాని వేత్తి-తేషామ్. క్షుద్రశ్చసౌ అరాతిశ్చ-క్షుద్రారాతినా కృతమ్-క్షుద్రారాతికృతం చ తదప్రియం చ.

సంధులు :- తవ+ఇవ-గుణసంధి. తవేవ+ఆయుధమ్, క్షుద్ర+అరాతి, కృత+అప్రియమ్, న+అస్త్రీణ-సవర్ణదీర్ఘ. సంప్రతి+ఏవ, కరోమి+అసేన-యజాదేశ. ప్రాప్తః+అస్మి-ఉత్పాదేశ-ప్రాప్తో+అస్మి-పూర్వరూప సంధి. జాతః+అహమ్-జాతో+అహమ్-ఉత్పాదేశ, పూర్వరూప.

కర్ణః : (సరోధమ్) అరేరే వాచాట, వృథా శత్రుగ్రహణ
దుర్విదగ్ధ పటో!

నిర్వీర్యం వా సవీర్యం వా మయా నోత్సృష్ట
నూయుధం!

యథా పాంచాలభీతేన పిత్రా తే బాహుశాలినా॥ 36

అపిచ—

సూతో వా సూతపుత్రో వా యో వా గో వా
భవామ్యహమ్!

దైవాయత్తం కులే జన్మ మదాయత్తం తు పౌరుషమ్॥

37

క్రియలు :- అన భువి, లబ్, పరస్మై, ఉత్తమ-అస్మి-స్వః-స్మః.
దుక్ష్వో కరణే-పరస్మై, లబ్, ఉత్తమ-కరోమి-కుర్వః-కుర్మః.

వాచాటేతి :- (సరోధముతో) ఓరోరీ! వాచాట=దుష్ప్రలాపి! వృథా=
వ్యర్థముగా, శత్రుగ్రహణ=ఆయుధమువట్టి, దుర్విదగ్ధ=మిడిసిపడుచున్న, పటో=
బ్రహ్మచారి!

నిర్వీర్యమితి :- పాంచాలభీతేన, బాహుశాలినా, తే, పిత్రా, యథా,
ఉత్సృష్టమ్, తథా, మయా, నిర్వీర్యం, వా, సవీర్యమ్, వా, ఆయుధమ్, న,
ఉత్సృష్టమ్.

ఆర్థము :- పాంచాలభీతేన = ద్రుపదపుత్రునికి భయపడినవాడును,
బాహుశాలినా=భుజపరాక్రమముకలవాడునైన, తే=నీయొక్క, పిత్రా=తండ్రితేత,
యథా=ఏవిధముగా, ఆయుధమ్=ఆయుధము, ఉత్సృష్టమ్=విడువబడినదో, తథా=
ఆవిధముగా, మయా=నాచేత, నిర్వీర్యమ్ వా=బలహీనమో, సవీర్యమ్ వా=బల
సహితమో, ఆయుధమ్=ఆయుధము, న ఉత్సృష్టమ్=విడువబడలేదు.

అపి చ=మరియు—

సూతోవేతి :- అహమ్=నేను, సూతః వా=సూతుడనో, సూతపుత్రః

అశ్వత్థామా : (సకోధమ్) అరేరే రథకారకులకలంక, రాధాగర్భ
భారభూత, అరే ఆయుధానభిజ్ఞ, తాతమప్యధిక్షిపసి.
అథవా—

స భీరుః శూరో వా ప్రథితభుజసారస్త్రిభువనే!
కృతం యత్తేనాజౌ ప్రతిదినమియం వేత్తి వసుధా!
పరిత్యక్తం శస్త్రం కథమితి స సత్యవ్రతధరః
పృథాసూనుః సాక్షీ త్వమసి రణభీరో క్వ ను తదా!

38

వా=సూతపుత్రుడనో, యః వా కః వా=ఎవడో ఒకడను, భవామి=అగుదును.
కులే=ఒక కులమునందు, జన్మ=పుట్టుక, దైవాయత్తమ్=దైవాధీనము. తు=కాని,
పౌరుషమ్=శౌర్యముమాత్రము, మదాయత్తమ్=నా అధీనములోనిదే.

అరేరేఐతి :- (సకోధమ్=కోపముతో) అరేరే=ఓరోరీ!, రథకారకుల
కలంక=సూతవంశమునకు మాయని మచ్చవంటివాడా!, రాధాగర్భభారభూతుడా!
ఓరీ!, ఆయుధానభిజ్ఞ=శస్త్రప్రయోగమునెరుగని అజ్ఞుడా!, తాతమ్ అపి=నా
తండ్రినికూడ, అధిక్షిపసి=దెప్పుచున్నావా! అథవా=కానిముఁ—

స భీరురితి :- త్రిభువనే, ప్రథిత భుజసారః, సః, భీరుః వా,
శూరః వా; తేన, ప్రతిదినమ్, ఆజౌ, యత్, కృతమ్, ఇయమ్, వసుధా, వేత్తి;
శస్త్రమ్, కథమ్, పరిత్యక్తమ్, ఇతి, సత్యవ్రతధరః, సః, పృథాసూనుః, సాక్షీ;
రణభీరో, త్వమ్, తదా, క్వ ను అపి? (శిఖరిణీ)

అర్థము :- త్రిభువనే=ముల్లోకములందును, ప్రథిత=ప్రసిద్ధికెక్కిన,
భుజసారః=బాహుబలముకలవాడైన, సః=ఆ ద్రోణుడు, భీరుః వా=పిరికివాడో,
శూరః వా=శూరుడో!—అవి అట్లుండనిమ్ము—తేన=వానిచేత, ప్రతిదినమ్=(ఇన్ని
రోజులుగా) నిత్యమును, ఆజౌ=రణరంగమున, యత్ కృతమ్=ఏది ఆచరింప
బడిందో దానిని, ఇయమ్=ఈ, వసుధా=భూమి, వేత్తి=ఎరుగును; శస్త్రమ్=

కర్ణ : : (విహస్య) ఏవం భీరురహమ్. త్వం పునర్విక్రమైకరసం
పితరమనుస్మృత్య కిం కరిష్యసీతి మహాన్నే సంశయో
జాతః. అపిచ రే మూఢ—

యది శత్రుముఙ్గిత మశత్రుపాణయో
న నివారయన్తి కిమరీ నుదాయుధాన్ |
య దనేన మాళిదళశనేఽప్యదాసితం
సుచిరం స్త్రియేవ నృపచక్రసన్నిధౌ || 39

ఆయుధము, కథమ్=ఎట్లు, పరిత్యక్తమ్ ఇతి=విడువబడినదో అనుటకు, సత్య
వ్రతధరః=సత్యవాక్యపరిపాలకుడైన, నః=ఆ, పృథానూనుః=కౌంతేయుడు,
సాక్షి=వ్రత్యక్షద్రష్ట. రణభీరో=అణికి భయపడువాడా!, త్వమ్=నీవు, తదా=
ఆ సమయమునందు, క్వం సు అసి=ఎచ్చటనుంటివో!

సమాసములు :- భుజయోః సారమ్—వ్రథితం భుజసారం యన్య
సః. శ్రయాణాం భువనానాం సమాహారః—శ్రీభువనమ్—తస్మిన్. దినే దినే
వ్రతిదినమ్. సత్యమేవ వ్రతమ్—సత్యవ్రతస్య ధరః (ధరతీతి ధరః). పృథాయాః
సూనుః. రణాత్ భీరుః—రణభీరుః—తత్సంబుద్ధౌ.

వివమితి :- (విహస్య=వెటకారముగా నవ్వి) ఏవమ్=ఇట్లు, అహమ్=
నేను, భీరుః=పిరికివాడనే—నిజమే. త్వమ్ పునః=నీవుమాత్రము, విక్రమైక
రసమ్=పరాక్రమమున ఆనందించువాడైన, పితరమ్=తండ్రిని, అనుస్మృత్య=
తలచుకొని, కిం కరిష్యసి=ఏమి చేయబోవుచున్నావు, ఇతి=అని, మే=నాకు,
మహాన్=గొప్ప, సంశయః=సంశయము, జాతః=కలిగినది. అపిచ=మరియు,
రే=ఓరీ, మూఢ=మూర్ఖుడా!

యదీతి :- శత్రుమ్, ఉఙ్గితమ్, యది, అశత్రుపాణయః, ఉదాయుధాన్,
అరీన్, న, నివారయన్తి, కిమ్? నృపచక్రసన్నిధౌ, స్త్రియా ఇవ, అనేన, మోః
దళనే, అపి, సుచిరమ్, ఉదాసితమ్,

అశ్వత్థామా : (సకోధం సకంపం చ) దురాత్మన్, రాజవల్లభ,
ప్రగల్భ, సూతాపసద. అసంబద్ధప్రలాపిన్,

అర్థము :- శత్రుమ్ = ఆయుధము, ఉజ్జితమ్ యది=విడువబడినచో,
అశత్రుపాణయః=చేతిలో నాయుధములేని చుహువీరులు, ఉదాయుధాన్=ఎత్తివట్టిన
ఆయుధములు కలవారయిన, అరీన్ = శత్రువులను, న నివారయన్తి కిమ్ =
ఎదుర్కొని మళ్ళించుటలేదా? నృపకక్రసన్నిధౌ=రాజసమూహముయొక్క ఎట్ట
యెదుట, త్రియా ఇవ=అడుదానిచేతవలె, అనేన=నీ తండ్రిచేత, మౌళిదళనే అపి=
శిరశ్చేదముపట్లగూడ, సుచిరమ్=పూర్తియగునంతవరకు, ఉదాసితమ్=ఉపేక్ష
వహించబడినది- నీ తండ్రి అడుదానివలె నూరకుండెనే తప్ప తిరుగబడుటకు
ప్రయత్నమే చేయలే దనుట.

సమాసములు :- న విద్యతే శత్రుం పాణౌ యస్య సః-అశత్రుపాణిః-
పాణి-పాణయః. మౌళేః దళసమ్-తస్మిన్. నృపాణాం చక్రస్య సన్నిధౌ.

సంధులు :- పాణయః+న-ఉత్వాదేశవిసర్గ. దలనే+అపి-పూర్వ
రూపసంధి. అపి+ఉదాసితమ్-యడాదేశ. త్రియా+ఇవ-గుణసంధి.

క్రియ :- వృక్షో ఆవరణే-జిజ్ఞా-పరస్మై, లట్, ప్రథమ
(ని) వారయతి-వారయతః-వారయన్తి.

చందస్సు :- మంజుభాషిణీవృత్తము-సజసా జగౌ చ యది మంజు
భాషిణీ.

| | | | | |
|--------|---------|------|----------|----|
| స | జ | స | జ | గ |
| U | U | U | U | U |
| సుచిరం | త్రియేవ | నృపచ | క్రసన్ని | ధౌ |

దురాత్మన్వృత్తి :- (సకోధమ్ = కోపముతోను, చ = మరియు,
సకంపమ్ = కౌపముతోను) దురాత్మన్ = దుర్మార్గుడా! రాజవల్లభ=రాజునకు
ప్రియోక్తులు పల్కువాడా!, ప్రగల్భ = కోతలరాయడా! సూతాపసద = నీచ
సూతుడా!, అసంబద్ధ ప్రలాపిన్=నోటికివచ్చినట్లు ప్రేలువాడా!

కథమపి న నిషిద్ధో దుఃఖినా భీరుణా వా
 ద్రుపదతనయపాణి స్తేన పిత్రా మమాద్యః |
 తవ భుజబల దర్పాధ్మాయమానస్య వామః
 శిరసి చరణ ఏష న్యన్యతే వారయనమ్ || 40

కథమితి :- దుఃఖినా వా, భీరుణా వా, కథమపి, తేన, మమ, పిత్రా,
 ద్రుపదతనయపాణి, అద్యః, న, నిషిద్ధః; భుజబలదర్పాధ్మాయమానస్య, తవ,
 శిరసి, ఏషః, వామః, చరణః, న్యన్యతే, ఏనమ్, వారయ.

అర్థము :- దుఃఖినా వా=దుఃఖితుడగుటచేతనో, భీరుణా వా=పిరికి
 వాడగుటచేతనో, కథమపి=ఏవిధముగానైనను, తేన=ఆ, మమ=నాయొక్క,
 పిత్రా=తండ్రిచేత, ద్రుపదతనయపాణి=ధృష్టద్యుమ్నుని చేయి, అద్యః=నేడు,
 న నిషిద్ధః = వారింపబడలేదు; భుజబల=బాహుబలపు, దర్ప=గర్వముతో,
 ఆధ్మాయమానస్య = పిక్కటిల్లుచున్న, తవ = నీయొక్క, శిరసి=శిరస్సునందు
 (తలపై ననుట), ఏషః=ఇదే, వామః చరణః=ఎడమకాలు, న్యన్యతే=ఉంచబడు
 చున్నది, ఏనమ్=దీనిని, వారయ=వారిచుము-తప్పించుకొమ్మునుట.

సమానములు :- ద్రుపదస్య తనయః-ద్రుపదతనయస్య పాణిః.
 భుజయోః బలమ్-భుజబలస్య దర్పః-భుజబలదర్పేణ ఆధ్మాయమానః-తస్య.

సంధులు :- నిషిద్ధః+దుఃఖినా-ఉత్వాదేశవిసర్గ. పాణిః+తేన-
 సాదేశవిసర్గ. మమ+అద్యః, వర్ప+ఆధ్మాయమాన-సవర్ణదీర్ఘ. చరణః+
 ఏషః+న్యన్యతే-విసర్గలోపసంధి. వారయ+ఏనమ్-వృద్ధిసంధి.

క్రియ :- వృత్ ఆవరణే-జిజ్ఞా-లోట్-వరస్మై-మభ్యమ.
 వారయ/వారయతాత్-వారయతమ్-వారయత

చందస్సు :- మాలినీవృత్తము-న-న-మ-య-య యుతేయం మాలినీ
 భోగిలోకైః

| | | | | |
|-------|-----|-------|---------|--------|
| న | న | మ | య | య |
| | | UUU | I UU | I U U |
| శిరసి | చరణ | ఏషన్య | న్యతేవా | రయైనమ్ |

(ఇతి తథా కర్తుముత్తివతి)

కృపదుర్యోధనౌ : గురుపుత్ర, మర్షయ మర్షయ. (ఇతి నివారయతః)

(అశ్వత్థామా చరణప్రహారం నాటయతి)

కర్ణ : : (సక్రోధముత్థాయ ఖడ్గమాకృష్య) అరే
దురాత్మన్, వాచాల, బ్రహ్మబంధో, ఆత్మ
శ్లాఘ-

జాత్యా కామమవధ్యోఽసి చరణం త్విదముద్భృతమ్ |
అనేన లూనం ఖడ్గేన పతితం ద్రక్ష్యసి షీతౌ || 41

(ఇతి=అని, తథా=అట్లు, కర్తుమ్=చేయుటకు, ఉత్తిష్ఠతి=లేచును)

గురుపుత్రేతి :- గురుపుత్రా! మర్షయ మర్షయ = తాళము తాళము.
(ఇతి=అని, నివారయతః=వారించుదురు).

(అశ్వత్థామ, చరణప్రహారమ్ = పాదతాడనమును, నాటయతి = అభినయించును)

అరేఇతి :- (సక్రోధమ్=కోపముతో, ఉత్థాయ=లేచి, ఖడ్గమ్=కత్తిని, ఆకృష్య=దూసి) అరే దురాత్మన్=ఓరీ దురాత్మా! వాచాల=వదరబోతా! బ్రహ్మబంధో=బ్రాహ్మణాధమ! ఆత్మశ్లాఘ=ఆత్మస్తుతిపరాయణా!

జాత్యేతి :- జాత్యా, కామమ్, అవధ్యః, అసి, తు, ఉద్భృతమ్, ఇదమ్, చరణమ్, అనేన, ఖడ్గేన, లూనమ్, షీతౌ, పతితమ్, ద్రక్ష్యసి.

ఆర్థము :- జాత్యా=పుట్టుకతో, కామమ్=మిక్కిలి, అవధ్యః అసి=చంపదగనివాడవైతివి-(ఏమి చేసినను నీవవద్యుడవనుట-కామమ్). తు=కాని, ఉద్భృతమ్=నాపై కెత్తబడిన, ఇదమ్=ఈ, చరణమ్=పాదము, అనేన=ఈ, ఖడ్గేన=కత్తితో, లూనమ్=ఖండింపబడినదై, షీతౌ=నేలపై, పతితమ్=పడిపోయినదిగా, ద్రక్ష్యసి=చూతువు.

అశ్వత్థామా : అరే మూఢ! కిం నామ జాత్యా కామమవధ్యోఽహమ్.
ఇయం సా జాతిః పరిత్యక్తా. (ఇతి యజ్ఞోపవీతం
ఛినత్తి. పునశ్చకోధమ్)

అద్య మిథ్యా ప్రతిజ్ఞోఽసౌ కిరీటీ క్రియతే మయా।
శత్రుం గృహాణ వా త్యక్త్వా మౌళౌ వా

రచయాంజలిమ్॥ 42

(ఉభావపి ఖడ్గమాకృష్య అన్యోన్యం ప్రహర్తుముద్యతౌ.
కృపదుర్యోధనౌ వారయతః).

అరే మూఢేతి :- అరే మూఢ=ఓరీ మూఢుడా! కిమ్ నామ=ఏమది!,
అహమ్=నేను, జాత్యా=పుట్టుకచేత, కామమ్ అవధ్యః=ఏమైనను చంపదగని
వాడనా! ఇయమ్=ఇదిగో, సా=ఆ, జాతిః=బ్రాహ్మణత్వము, పరిత్యక్తా=విడువ
బడినది. (ఇతి=అని, యజ్ఞోపవీతమ్=జంచెమును, ఛినత్తి=త్రెంచివేయును.
పునశ్చ=తిరిగి, సకోధమ్=రోషముతో)

అద్యేతి :- అద్య, మయా, అసౌ, కిరీటీ, మిథ్యాప్రతిజ్ఞః, క్రియతే;
శత్రుమ్, గృహాణ, వా, త్యక్త్వా, మౌళౌ, అంజలిమ్, రచయ.

అర్థము :- అద్య=నేడు, మయా=నాచేత, అసౌ=ఆ, కిరీటీ=క్రీడి,
మిథ్యాప్రతిజ్ఞః=అసత్యమైన ప్రతిజ్ఞకలవాడుగా, క్రియతే=చేయబడుచున్నాడు.
(కర్ణుని సంహరింతునన్న కిరీటీ ప్రతిజ్ఞ వ్యర్థమగుననుట). శత్రుమ్=
ఆయుధమును, గృహాణ=చేపట్టుము, వా=లేదా, త్యక్త్వా=ఆయుధము విడిచి,
మౌళౌ=శిరసునందు, అంజలిమ్=నమస్కృతిని, రచయ=వహింపుము-శరణు
వేడు మనుట.

(ఉభౌ అపి=ఇరువురును, ఖడ్గమ్ ఆకృష్య=కత్తిదూసి, అన్యోన్యమ్=
ఒకరినొకరు, ప్రహర్తుమ్=చంపుకొనుటకు, ఉద్యతౌ=ఉద్యుక్తులైరి. కృప
దుర్యోధనులు, వారయతః=వారింతురు).

దుర్యోధనః : సఖే, ఆచార్యపుత్ర, శత్రుగ్రహణేనాలమ్.

కృపః : వత్స, సూతపుత్ర, శత్రుగ్రహణేనాలమ్.

అశ్వత్థామా : మాతుల, మాతుల, కిం నివారయసి. అయమపి
తాతనిందాప్రగల్భః సూతాపసదో ధృష్టద్యుమ్ను
పక్షపాత్యేవ.

కర్ణః : రాజన్, న ఖల్వహం నివారయితవ్యః—

ఉపేక్షితానాం మందానాం ధీరసత్వైరవజ్ఞయా!

అత్రాసితానాం కోధాందైర్భవత్యేషా వికత్థనా॥ 43

సఖే ఇతి :- సఖే=ఓ మిత్రుడా!, ఆచార్యపుత్ర=ఓ ఆచార్యపుత్రుడా!
శత్రుగ్రహణేన=కత్తి దూయుటతో, అలమ్=చాలు—కత్తి దూయవద్దనుట.

వత్సేతి :- వత్స=నాయనా! అశ్వత్థామా!, సూతపుత్ర=ఓ కడుడా!,
శత్రుగ్రహణేన అలమ్=కత్తి దూయుట చాలు చాలు.

మాతులేతి :- మాతుల మాతుల=మామా! మామా! నివారయసి కిమ్=
నివారించువేమి! తాతనిందా ప్రగల్భః = తండ్రిని నిందించుచున్న వాచాలుడు,
సూతాపసదః=నీవ సూతుడు, అయమ్ అపి=వీడుకూడ, ధృష్టద్యుమ్నుపక్షపాతీ
ఏవ=ధృష్టద్యుమ్నుని సాటివాడే.

రాజన్వీతి :- రాజన్=రారాజా!, అహమ్=నేను, నివారయితవ్యః
న ఖలు=ఆపదగినవాడనుకాదు సుమా!—నన్ను కాదు ఆపవలసిన దనుట.

ఉపేక్షితానామితి :- ధీరసత్వైః, అవజ్ఞయా, ఉపేక్షితానామ్,
కోధాందైః, అత్రాసితానామ్, మందానామ్, ఏషా, వికత్థనా, భవతి.

అర్థము :- ధీరసత్వైః=గంభీరస్వభావులచే—ధీరులైన బలవంతులచే,
అవజ్ఞయా = అవజ్ఞతో (వీనిని చంపుట వీరోచితముకాదను భావముతో).

అశ్వత్థామా : రాజన్, ముంచ ముంచైనమ్. ఆసాదయతు
మద్భుజాంతర నిష్పేష సులభ మసూనా మవ
సాదనమ్. అన్యచ్చ, రాజన్, స్నేహేన కార్యేణ వా
యత్త్వమేనం తాతాధిక్షేపకారిణం దురాత్మానం
మత్తః పరిరక్షితు మిచ్ఛసి తదుభయమపి వృథైవ.
పశ్య—

పాపప్రియస్తవ కథం గుణినః సఖాయం

సూతాన్వయః శశధరాన్వయసంభవస్య!

ఉపేక్షితానామ్ = ఉపేక్షింపబడినవారికిని, క్రోధాందైః = తీవ్రకోపావిష్టలచేత,
అత్రాసితానామ్ = భయపెట్టబడినవారికిని, మందానామ్ = మూర్ఖులకును, ఏషా =
ఇటువంటి, వికత్తనా = అత్యస్తతివరాయణత్వము, భవతి = సంభవించుచుండును
(అనుష్టుప్).

రాజన్ ముంచేతి :- రాజన్ = రాజా! ఏనమ్ = వీనిని, ముంచ
ముంచ = విడుపుము విడుపుము, మత్ = నాయొక్క, భుజాంతర = బాహువుల నడిమి
భాగమున, నిష్పేష = నులిమివేయబడుటతో, సులభమ్ = తేలికగా లభించునదైన,
అసూనామ్ అవసాదనమ్ = ప్రాణముల పరిసమాప్తిని - ప్రాణత్యాగముననుట,
ఆసాదయతు = పొందునుగాక. అన్యత్ చ = అంతేకాక, రాజన్ = రాజా!,
స్నేహేన వా = మైత్రితోగాని, కార్యేణ వా = పనితోగాని, (ప్రయోజనముతో
గాని), త్వమ్ = నీవు, తాతాధిక్షేపకారిణమ్ = తండ్రిని నిందించువాడును,
దురాత్మానమ్ = దుష్టుడునైన, ఏనమ్ = ఈ కర్ణుని, మత్తః = నానుండి, పరిరక్షితుమ్ =
కాపాడుటకు, యత్ ఇచ్ఛసి = కోరుచుంటేనేని, తత్ ఉభయమ్ అపి = అవి రెండును,
వృథా ఏవ = వ్యర్థమే. పశ్య = చూడు—(ఎట్లో చెప్పుచున్నారు)

పాపేతి :- హే నృప, శశధరాన్వయ సంభవస్య, గుణినః, తవ,
పాపప్రియః, సూతాన్వయః, అయమ్, కథమ్, సఖా! అహమ్, కిరీటినమ్,
హంతా, ముంచ, అద్య, క్రోధాత్, లోకమ్, అకర్ణమ్, అపృథాత్మజమ్, కుర్యామ్.

హంతా కిరీటినమహం నృప ముంచ కుర్యాం
కోధాదకర్ణమపృథాత్మజమద్య లోకమ్॥ 44

(ఇతి ప్రహర్తు మిచ్ఛతి)

అర్థము :- హే నృప=ఓ రాజా!, శశధరాన్వయసంభవస్య=చంద్ర
వంశమునందు పుట్టినవాడవును, గుణిసః=గుణవంతుడవును అయిన, తవ=నీకు,
పాపప్రియః=పాపకార్యములకిష్టపడువాడును, సూతాన్వయః=రథకారవంశమునకు
చెందినవాడును అయిన, అయమ్=ఈ కర్ణుడు, కథమ్=ఎట్లు, సఖా=చెలికాడు?
ఏవిధముగను నీ చెలిమికి తగడనుట. అహమ్=నేను, కిరీటినమ్=అర్జునుని,
హంతా = చంపబోవుచున్నాను. దీనికోసమై కర్ణుని రక్షింపవలసిన అవసరము
లేదనుట. (అతః=అందుచే) ముంచ=వీనిని వదులుము. అద్యః=ఈరోజు,
కోధాత్ = రోషమువలన(తో), లోకమ్ = ప్రపంచమును, అకర్ణమ్=కర్ణ
రహితమును, అపృథాత్మజమ్=అర్జునరహితమును, కుర్యామ్=తప్పక చేయుదును.
(వసంతతిలకావృత్తము).

సమాసములు :- పాపాని (పాపకృత్వాని) ఏవ ప్రియాణి యన్య
సః. ధరతీతి ధరః, శశన్యధరః-శశధరస్య అన్వయః-శశధరాన్వయే సంభవః
(యన్య సః)-శశధరాన్వయ సంభవః-తస్య. న విద్యతే కర్ణః యస్మిన్ సః-
అకర్ణః-తమ్. పృథాయాః అత్మజః-న విద్యతే పృథాత్మజః యస్మిన్ తమ్.

సంధులు :- ప్రియః+తవ-సాదేశవిసర్గ. సఖా+అయమ్, సూత+
అన్వయః, శశధర+అన్వయ, అపృథా=అత్మజ-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- హన హింసా గతోక్యే, పరస్మై, ఐట్, ప్రథమ
హంతా-హంతారౌ-హంతరః
డు కృజ్ కరణే-పరస్మై-విధిలిజ్-ఉత్తమ
కుర్యామ్-కుర్యావ-కుర్యామ

(ఇతి=అని, ప్రహర్తుమ్=చంపుటకు, ఇచ్ఛతి=సిద్ధపడును)

కర్ణ : : (ఖడ్గముద్యమ్య) అరే వాచాట. బ్రాహ్మణాథము,
అయం న భవసి. రాజన్, ముంచ ముంచ న ఖల్వహం
వారయితవ్యః. (హస్తమిచ్చతి)

(దుర్యోధన కృపా నివారయతః)

దుర్యోధనః : కర్ణ, గురుపుత్ర, కోఽయమద్య యువయో
ర్యవ్యమోహః.

కృప : : వత్స, అన్యదేవ ప్రస్తుతమన్యత్రావేగ ఇతి కోఽయం
వ్యవ్యమోహః స్వబల వ్యసనం చేదమస్మిన్ కాలే
రాజకులస్యాస్య యుష్మత్త ఏవ భవతీతి వామః
పంథాః.

అరేవాచాటేతి :- (ఖడ్గమ్ = కత్తిని, ఉద్యమ్య = పైకెత్తి) ఓరీ
వదరుబోతా!, బ్రాహ్మణాథముడా!, అయమ్=ఇదే, న భవసి=నీవు లేనివాడవగు
చున్నావు (చనిపోవుచున్నావనుట) రాజన్=రాజా!, ముంచ ముంచ=వదలుము
వదలుము, అహమ్=నేను, వారయితవ్యః న ఖలు=వారింపబడవలసినవాడను కాదు
సుమా! (హస్తమ్=చంపుటకు, ఇచ్చతి=సిద్ధపడును).

(దుర్యోధన కృపా=దుర్యోధనుడును కృపాచార్యుడును, వారయతః=
వారింతురు)

కర్ణేతి :- కర్ణ=కర్ణుడా, గురుపుత్ర=ఓ అశ్వత్థామా!, అన్య=నేడు,
యువయోః=మీ ఇరువురియొక్క, అయమ్=ఈ, వ్యవ్యమోహః ఈ=బుద్ధి వినాశ
మేమి!

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా!, ప్రస్తుతమ్=ఇప్పుడు చేయవలసినది, అన్యత్
ఏవ=వేరొకటి, ఆవేగః=కోపావేగము, అన్యత్ర=మరొకచోట (చూపుచుంటివి)
ఇతి=ఇది, వ్యవ్యమోహః అయమ్ ఈ=ఈ బుద్ధివిభ్రమమేమి!, అన్య=ఈ, రాజ
కులస్య=రాజవంశమునకు, స్వబల వ్యసనమ్ ఇదమ్=స్వపక్ష వినాశమనునియ్యద్ది,

అశ్వత్థామా : మాతుల, న లభ్యతేఽస్య కటుప్రలాపినో రథకార
కుల కలంకస్య దర్పః శాతయితుమ్.

కృపః : వత్స, అకాలః ఖలు స్వబలప్రధాన విరోధస్య.

అశ్వత్థామా : మాతుల, యద్యేవమ్—

అయం పాపో యావన్న నిధనముపేయాదరిశరైః

పరిత్యక్తం తావత్ ప్రియమపి మయాస్త్రం రణముఖే

అస్మిన్ కాలే=ఈ తరుణమందు, యుష్మత్తః ఏవ=నీవలననే, భవతి ఇతి=అగుట
యనునది, వామః పంథాః=నింద్య పద్ధతి.

మాతులేతి :- మాతుల = మామయ్యా!, కటుప్రలాపినః=కటువుగా
మాటలాడువాడును, రథకారకుల కలంకస్య=సూతపంశమునకు మాయని మచ్చ
పంటివాడునైన, అన్యః=ఈ కర్ణునియొక్క, దర్పః=గర్వము, శాతయితుమ్=
అణచివేయుటకు, న లభ్యతే=(పిలు) దొరుకకున్నది.

వత్సేతి :- బిడ్డా!, స్వబల = స్వసేనయందు, ప్రధాన = ముఖ్యమైన
వానితో, విరోధస్య=విరోధమునకు, అకాలః ఖలు=ఇది సమయముకాదు సుమా!

మాతులేతి :- మాతుల=మామా!, ఏవమ్ యది=అట్లే అయినచో—

అయమితి :- అయమ్, పాపః, అరిశరైః, నిధనమ్, యావత్, న,
ఉపేయాత్, తావత్, మయా, రణముఖే, ప్రియమ్, అపి, అస్త్రమ్, పరిత్యక్తమ్;
అస్మిన్, బలానామ్, నాథే [సతి]; సమరే, పరికుపితభీమాన్జనభయే,
సముత్పన్నే [సతి], రాజా, ప్రియసఖిబలమ్, వేత్తు.

అర్థము - అయమ్=ఈ, పాపః=దుష్టుడు, అరిశరైః=శత్రుబాణములచే,
నిధనమ్=చావును, యావత్ న ఉపేయాత్=ఎంతవరకు పొందడో, తావత్=అంత
వరకు, మయా=నాచేత, రణముఖే=యుద్ధరంగమునందు, ప్రియమ్ అపి=

బలానాం నాథేఽస్మిన్ పరికుపిత భీమార్జునభయే
సముత్పన్నే రాజా ప్రియసఖబలం వేత్తు సమరే॥ 45

(ఇతి ఖడ్గముత్పజతి)

కర్ణః : (విహస్య) కులక్రమాగతమే నెతస్థవాదృశాం
యదస్త్ర పరిత్యాగో నామ.

ఇష్టమైనదే అయినప్పటికిని, అస్త్రమ్=అయుధము, పరిత్యక్తమ్=విడువబడినదే-
విడిచివేసిననుచు. అస్మిన్=వీడు, బలానామ్=సైన్యములకు, నాథే సతి=
నాయకుడై యుండగా, సమరే=యుద్ధమునందు, పరికుపిత=మిక్కిలి కోపావిష్టులైన,
భీమార్జున=భీమార్జునులవల్ల, భయే=భీతి, సముత్పన్నే [సతి]=కలుగగా, ప్రియ
సఖ బలమ్=ప్రేమపాత్రుడైన చెలికాని శక్తిని, రాజా=రాజు, వేత్తు=తెలిసి
కొనునుగాక! (శిఖరిణీవృత్తము)

సమాసములు :- అరీణాం శరాః_తైః. రణస్య ముఖః-తస్మిన్.
భీమశ్చ అర్జునశ్చ-పరికుపితౌ చ తౌ భీమార్జునౌ చ-పరికుపిత భీమార్జునాభ్యాం
భయమ్-తస్మిన్. ప్రియశ్చాసౌ సఖా చ-ప్రియసఖస్య బలమ్.

సంధులు :- పాపః + యావత్-ఉత్పాదేశవిసర్గ. యావత్+న-
అనునాశికాదేశ. మయా+అస్త్రమ్, భీమ+అర్జున-సవర్ణదీర్ఘ. నాథే+అస్మిన్-
పూర్వరూప.

క్రియ ౨ :- ఇన్ గతౌ-పరస్మై-విధిలిజ్-ప్రథమ.

ఉప+ఇయాత్-ఇయాతామ్-ఇయుః

విద జ్ఞానే-పరస్మై-లోట్-ప్రథమ

వేత్తు/విత్తాత్-విత్తామ్-విదన్తు

[ఇతి=అని, ఖడ్గమ్=కత్తిని, ఉత్పజతి=వదలివేయును]

కులేతి :- [విహస్య=బిగ్గరగా నవ్వి] అస్త్రపరిత్యాగః నామ=అస్త్ర
సన్నాసము చేయుటయన్నది, యత్=ఏదయితే కలదో, ఏతత్=అయియున్నది,

అశ్వత్థామా : ననురే, అపరిత్యక్తమపి భవాదృశై రాయుధం చిర
పరిత్యక్తమేవ నిష్ఫలత్వాత్.

కర్ణ : : అరే మూఢ!

ధృతాయుధో యావదహం తావదన్యైః కిమాయుధైః
యద్వా న సిద్ధమస్త్రీణ మమ తత్కేన సేత్స్యతి॥ 46

(నేపథ్యే)

భవాదృశామ్=మీవంటివారికి, కులక్రమాగతమ్ ఏవ=వంశాచారముగా వచ్చుచున్నదే
కదా!

నన్వీతి :- ననురే=ఓరారీ! భవాదృశైః=నీవంటివారిచే, శత్రుమ్=
ఐద్రము, అపరిత్యక్తమ్ అపి=విడువబడనిదైనను, నిష్ఫలత్వాత్=ప్రయోజన
రహితమగుటవలన, చిరపరిత్యక్తమ్ ఏవ=ఏనాదో విడువబడినదే. నేను విడుచుట
నీవు విడువకుండుట సమానమేయనుట.

అరేఐతి :- అరే మూఢ=ఓరీ మూర్ఖుడా?

ధృతేతి :- అహమ్, యావత్, ధృతాయుధః, తావత్, అన్యైః,
ఆయుధైః, కిమ్? మమ, అస్త్రీణ, యత్, న, సిద్ధమ్, తత్, కేన, సేత్స్యతి.

అర్థము :- అహమ్=నేను, యావత్=ఎంతవరకు, ధృతాయుధః=
ఆయుధము ధరించియుండునో, తావత్=అంతవరకు, అన్యైః=ఇతరములైన,
ఆయుధైః=ఆయుధములతో, కిమ్=ఏమి పని? మమ=నాయొక్క, అస్త్రీణ=
ఆయుధముతో, యత్=ఏది, న సిద్ధమ్=సిద్ధింపదో, తత్=అది, కేన=ఎవనిచేత
లేక దేనిచేత, సేత్స్యతి=సంపాదించబడును? దేనిచేతను సంపాదించబడదనుట.
[అనుష్టుప్]

[నేపథ్యే=తెరలో]

ఆ: దురాత్మన్, ద్రౌపదీ కేశాంబరాకర్షణ మహాపాతకిన్ ధార్తరాష్ట్రాపసద, చిరస్య ఖలు కాలస్య మత్సమ్ముఖమాగతోఽసి. ఊద్రపశో, క్వేదానీం గమ్యతే. అపి చ, భోభో రాధేయ దుర్యోధన సౌబల ప్రభృతయః పాండవవిద్వేషిణ శ్చాపపాణయో మానధనాః శృణ్వన్తు భవంతః—

స్పృష్టా యేన శిరోఽహే నృపశునా పాంచాలరాజాత్మజా
యేనాస్యాః పరిధానమప్యవహృతం రాజ్ఞాం గురూణాం పురః
యస్యోరఃస్థల శోణితాసవమహం పాతుం ప్రతిజ్ఞాతవాన్
సోఽయం మద్భుజపంజరే నిపతితః సంరక్ష్యతాం కౌరవాః॥ 47

ఆ: దురాత్మన్=ఓరీ దుర్మార్గుడా!, ద్రౌపదీ=ద్రౌపదియొక్క, కేశ=కేశపాశమును, అంబర=వస్త్రమును, ఆకర్షణ=లాగుటచే, మహాపాతకిన్=మహాపాపము చేసినవాడా! ధార్తరాష్ట్ర+అవసర=నీచ కౌరవుడా!, చిరస్య కాలస్య=చిరకాలమునకు, మత్సమ్ముఖమ్=నా ఎదుటికి, ఆగతః=వచ్చినవాడవు, అసి ఖలు=అయితివిగదా! ఊద్రపశో=నీచ పశువా! [ఓరీ పండి అనుట], ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, క్వ గమ్యతే=ఎచటికి పోదువు! అపి చ=మరియు, భోభో=ఓరోరీ!, రాధేయ = కర్ణ, దుర్యోధన, సౌబల = శకుని, ప్రభృతయః=ప్రభృతులారా!, పాండవ విద్వేషిణః=పాండవ శత్రువులారా!, చాపపాణయః=ధనుష్పాణులారా!, మానధనాః=అభిమానధనులారా!, భవంతః=మీరు, శృణ్వన్తు=వినుడీ—

స్పృష్టేతి :- యేన, నృపశునా, పాంచాలరాజాత్మజా, శిరోఽహే, స్పృష్టా; యేన, అస్యాః, పరిధానమ్, అపి, రాజ్ఞామ్, గురూణామ్, పురః, అవహృతమ్, యస్య, ఉరఃస్థలశోణితాసవమ్, పాతుమ్, అహమ్, ప్రతిజ్ఞాతవాన్, సః, అయమ్, మద్భుజపంజరే, నిపతితః, కౌరవాః, సంరక్ష్యతామ్.

అర్థము :- యేన=ఏ, నృపశునా=నరరూపజంతువుచేత, పాంచాలరాజాత్మజా=ద్రౌపది, శిరోఽహే=కేశపాశమునందు, స్పృష్టా=తాకబడినదో, యేన=ఎవనిచే, అస్యాః=ద్రౌపదియొక్క, పరిధానమ్ అపి=వస్త్రముకూడ,

(సర్వే ఆకర్ణయన్తి)

అశ్వత్థామా : (సోత్పాసమ్) అంగరాజ, సేనాపతే, జామదగ్న్య
శిష్య, ద్రోణోపహాసిన్, భుజబలపరిరక్షితసకలలోక,
(ధృతాయుధః ఇతి శఠత్వా) ఇదం తదాసన్నతరమేవ
సంవృతమ్. రక్షైనం సాంప్రతం భీమాత్
దుశ్శాసనమ్.

రాజ్ఞామ్=రాజులయొక్క, గురూజ్ఞామ్=పెద్దలయొక్క, పురః=ఎట్టయెదుట,
అపహృతమ్=లాగిపేయబడినదో, యస్య=ఎవనియొక్క, ఉరఃస్థల=వక్షస్సీమ
యందలి, శోణిత+ఆసవమ్=రక్త మనునట్టి మద్యమును, పాతుమ్=త్రాగుటకు,
ఆహమ్=నేను, ప్రతిజ్ఞాతవాన్=ప్రతిజ్ఞచేసి(న) యుంటినో[వాడనో]; సః=ఆ,
అయమ్=ఈ దుశ్శాసనుడు, మత్తుభుజపంజరే=నా బాహు మధ్యమున, నివతః=
చిక్కుకొన్నాడు, హే కౌరవాః=ఓ కౌరవులారా! సంరక్ష్యతామ్=కాపాడబడుగాక!
[శార్థాలము]

సమాసములు :- శిరసి రుహః—తస్మిన్. నా పశురివ—తేన.
పాంచాలానాం రాజా—పాంచాలరాజస్య ఆత్మజా. ఉరఃస్థలస్య శోణితమ్—ఉరఃస్థల
శోణితమేవ ఆసవమ్. మమ భుజౌ—మద్భుజౌ ఏవ పంజరమ్—తస్మిన్.

సంధులు - శిరసి+రుహః—ఉత్పాదేశవిసర్గ. రాజ+ఆత్మజా, యేన+
అస్యాః, శోణిత+ఆసవ—సవర్ణద్వి. అపి+అపహృతమ్—యజాదేశ. యస్య+
ఉరః—గుణసంధి. సః+అయమ్—ఉత్పాదేశ—సో+అయమ్—పూర్వరూప.

క్రియ :- రక్ష పాలనే—కర్మణి [యత్]—ఆత్మనే—లోట—ప్రథమ.
[సం] రక్ష్యతామ్—రక్ష్యతామ్—రక్ష్యంతామ్.

[సర్వే=అందరును, ఆకర్ణయన్తి=విందురు]

అంగరాజేతి :- [సోత్పాసమ్=ఎగతాళిగా] అంగరాజా! సేనాపతీ!
భార్గవరాముని శిష్యుడా! ద్రోణోపహాసిన్=ద్రోణాచార్యుని పరిహసించువాడా!,

కర్ణః : అః కా శక్తిర్వృకోదరస్య మయి జీవతి దుశ్శాసనస్య
 ఛాయాఽపిప్యాక్రమితుమ్. యవరాజ, న భేతవ్యం
 న భేతవ్యమ్. అయమహఽనూగతో స్మి. (ఇతి
 నిష్క్రాంతః)

అశ్వత్థామా : రాజన్ కౌరవనాథ, అభీష్మద్రోణం సంప్రతి కౌరవ
 బలమాలోడయంతౌ భీమార్జునౌ రాధేయేనైవం
 విధేనాన్యేన వా న శక్యేతే నివారయితుమ్. అతః
 స్వయమేవ భ్రాతుః ప్రతీకారపరో భవ.

భుజ=బాహువులయొక్క, బల=శక్తితో, పరిరక్షిత=బాగుగా కాపాడబడిన,
 సకలలోక = సమస్త లోకములు కలవాడా! (ధృతాయుధః=ఇత్యాది శ్లోకమును,
 పఠిత్వా=పఠిచి) ఇదమ్=ఇదిగో, తత్=ఆ సమయము లేక అవసరము, ఆసన్న
 తరమ్ ఏవ=మిక్కిలి సమీపించినదే, సంవృత్తమ్=అయినది, సాంప్రతమ్=
 ప్రస్తుతము, భీమాత్=వృకోదరునినుండి, ఏనమ్=ఈ, దుశ్శాసనమ్=దుశ్శాసనుని,
 రక్ష=రక్షింపుము.

అః కేతి :- అః=అహో!, మయి=నేను, జీవతి=జీవించియుండగా,
 దుశ్శాసనస్య=దుశ్శాసనునియొక్క, ఛాయామ్ అపి=నీడనేని, ఆక్రమితుమ్=
 లోబరచుకొనుటకు, వృకోదరస్య=భీమునకు, కా శక్తిః=బలమెక్కడిది! యవ
 రాజా!, న భేతవ్యమ్ న భేతవ్యమ్=భయపడవలదు, భయపడవలదు. అయమ్=
 ఇదే, అహమ్=నేను, ఆగతః అస్మి=వచ్చినవాడనగుచున్నాను-ఇదే వచ్చుచున్నా
 ననుట. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్రమించును).

రాజన్ప్రీతి :- రాజన్ = రారాజా!, కౌరవనాథ = కురువంశజులకు
 ప్రభువా! సంప్రతి=ఇప్పుడు, అభీష్మద్రోణమ్=భీష్మద్రోణరహితమైన, కౌరవ
 బలమ్=కౌరవనైన్యమును, ఆలోడయన్తై=కలగుండువరచుచున్న, భీమార్జునౌ=
 భీమార్జునులు, ఏవంవిధేన = ఇట్టివాడైన (ప్రగల్భములు పల్కువాడనుట)
 రాధేయేన = కర్ణునిచేగాని, అన్యేన వా = వేరొకనిచేగాని, నివారయితుమ్ =

దుర్యోధనః : ఆః కా శక్తి రస్తి దురాత్మనః పవనతనయన్యాన్యస్య
వా మయి జీవతి శత్రుపాణౌ వత్సస్య ఛాయా
మశ్యాక్రమితుమ్. వత్స, న భేతవ్యం న భేతవ్యమ్.
కః కోఽత్ర భోః రథముపనయ. (ఇతి నిష్క్రాంతః)

(నేపథ్యే కలకలః)

అశ్వత్థామా : (అగ్రతోఽవలోక్య) మాతుల, హా ధిక్కష్టమ్. ఏష
ఖలు భ్రాతః ప్రతిజ్ఞాభంగ భీరుః కిరీటీ సమం
దుర్యోధన రాధేయా శరవన్తై ర్ద్వర్షాన్తై రభిదవతి.

నివారించుటకు, న శక్యేతే=అ ఇరువురును సాధ్యులుకారు—నివారించబడువారు
కారనుట. అతః=అందుచే, స్వయమ్ ఏవ=స్వయముగనే, భ్రాతః=సోదరునికి,
ప్రతీకారపరః=పగచెల్లించుకొనువాడవు, భవ=కమ్ము.

ఆః కేతీ :- ఆః=అహో!, మయి=నేను, శత్రుపాణౌ=అయుధము
పట్టినవాడనై, జీవతి=జీవించియుండగా, వత్సస్య=సోదరునియొక్క, ఛాయామ్
అపి=నీడనేని, అక్రమితుమ్=లోబరచుకొనుటకు, దురాత్మనః=దుష్టుడైన, పవన
తనయస్య వా=భీమునికిగాని, అన్యస్య వా=వేరొకనికిగాని, కా శక్తిః అస్తి=శక్తి
యొక్కడిది! వత్స=బిడ్డా!, న భేతవ్యమ్ న భేతవ్యమ్=భయపడవలదు, భయపడ
వలదు. కః కోఽత్ర భోః=ఓరీ ఎవరక్కడ!, రథమ్=అరదమును, ఉపనయ=
తెమ్ము. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=వెడలును)

(నేపథ్యే=తెరయందు, కలకలః=కోలాహలము)

మాతులేతి :- (అగ్రతః అవలోక్య = ఎదుటికి చూచి) మామా!,
హా=అయ్యో!, ధిక్ కష్టమ్=కష్టము! కష్టము! ఏషః=వీడే, కిరీటీ=అర్జునుడు,
భ్రాతః=సోదరుడైన భీమునియొక్క, ప్రతిజ్ఞా భంగ భీరుః=పతిజ్ఞాభంగముపట్ల
భయపడినవాడై, దుర్యోధన రాధేయా సమమ్ = దుర్యోధన కర్ణుల నిరువురి

సర్వథా పీతం దుశ్శాసనస్య శోణితం భీమేన. న ఖలు
విషహే దుర్యోధనానుజన్యైనాం విపత్తిమవలోక
యితుమ్. అన్యతమనుమతం నామ. మాతుల,
శత్రుం శత్రుమ్.

సత్యాదప్యన్యతం శ్రేయో ధిక్ స్వర్గం నరకోఽస్తు మే!
భీమాత్ దుశ్శాసనం త్రాతుం త్యక్తమత్యక్త
మాయుధమ్॥ 48

నాకేసారి, దుర్వారైః=వారింపనలవిగాని, శరవర్షైః=బాణధారలతో, అభిద్రవతి
ఖలు=పారద్రోలుచున్నాడు సుమా! భీమేన=భీమునిచే, దుశ్శాసన శోణితమ్=
దుశ్శాసనుని రక్తము, సర్వథా=నిరాతంకముగా, పీతమ్=త్రాగివేయబడినట్లే.
దుర్యోధనానుజన్య = రారాజు సోదరునికి జరిగిన, ఏనామ్=ఈ, విపత్తిమ్=
ఆవదను, అవలోకయితుమ్=చూచుటకు, న విషహే ఖలు=నహింపజాలనుగదా!
చూచి మిన్నకుండలేననుట. అన్యతమ్=అసత్యము, అనుమతమ్ నామ=అంగీక
రింపబడినదే— అసత్యమునకు తెలిసి తెలిసి పాల్పడుచున్నాననుట. మాతుల=
మామా!. శత్రుమ్ శత్రుమ్=ఆయుధము, ఆయుధము—ఇమ్మునుట.

సత్యాదితి :- సత్యాత్, అపి, అన్యతమ్, శ్రేయః, స్వర్గమ్, ధిక్,
నరకః, మే, అస్తు. భీమాత్, దుశ్శాసనమ్, త్రాతుమ్, త్యక్తమ్, ఆయుధమ్,
అత్యక్తమ్.

అర్థము : సత్యాత్ అపి=సత్యముకంటెను, అన్యతమ్=అసత్యము,
శ్రేయః=శ్రేయోదాయకము—ప్రస్తుతమట్లున్నదనుట. స్వర్గమ్=స్వర్గము, ధిక్=
తిరస్కరించుచున్నాను. నరకః=నరకమే, మే=నాకు, అస్తు=అగుగాక! భీమాత్=
భీమునినుండి, దుశ్శాసనమ్ = దుశ్శాసనుని, త్రాతుమ్ = రక్షించుటకుగాను,
త్యక్తమ్ = ఇంతకుముందే విడువబడినదైన, ఆయుధమ్ = ఖడ్గము (శత్రుము)
అత్యక్తమ్=వదిలివేయబడినదే—ఆయుధమును మరల చేపట్టదననుట.

(ఇతి ఖడ్గం గ్రహీతుమిచ్ఛతి)

(నేపథ్యే)

మహాత్మన్, భారద్వాజసూనో, న ఖలు సత్యవచన
మానుల్లంఘితపూర్వ ముల్లంఘయితు ముర్హసి.

కృపః : వత్స, అశరీరీణీ భారతీ భవంతమాన్యతా దభిరక్షతి.

అశ్వత్థామా : కథమియమమానుషీ వాగ్మానుషమనుతే సంగ్రామావ
తరణం మమ. భోః కష్టమ్. ఆః పక్షపాతినో దేవా
అపి పాండవానామ్. సర్వథా పీతం దుశ్శాసన
శోణితం భీమేన. భోః కష్టం కష్టమ్.

(ఇతి=అని, ఖడ్గమ్=కత్తిని, గ్రహీతుమ్=స్వీకరించుటకు, ఇచ్ఛతి=
సిద్ధపడును.)

(నేపథ్యే=తెరలో)

మహాత్మన్=మహానుభావా! భారద్వాజసూనో=ద్రోణపుత్రా! అనుల్లంఘిత
పూర్వమ్ = ఇంతకుముందెన్నడును ఉల్లంఘింపబడనిదైన, సత్యవచనమ్ =
సత్యవాక్పాలనము, ఉల్లంఘయితుమ్=అతిక్రమించుటకు, న అర్హసి ఖలు=
అర్హుడవుకావు సుమా!—ఉల్లంఘింపవల దనుట.

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా!, అశరీరీణీ భారతీ=అశరీరవాణి, భవంతమ్=
నిన్ను, అన్యతాత్=అసత్యమునుండి, అభిరక్షతి=కాపాడుచున్నది.

కథమితి :- కథమ్=ఎట్టు! ఇయమ్=ఈ, అమానుషీ వాక్=దైవ
వాక్కు, మమ = నాయొక్క, సంగ్రామావతరణమ్ = యుద్ధమునకేగుటను,
న అనుమనుతే=అంగీకరించుటలేదు. భోః=అయ్యో, కష్టమ్=కష్టము. ఆః=
అహో!, దేవాః అపి=దేవతలుకూడ, పాండవానామ్=పాండవులకు, పక్షపాతినః=
పక్షపాతముకలవారు. దుశ్శాసన శోణితమ్=దుశ్శాసన కత్తము, భీమేన=భీమునిచే,
సర్వథా=నిరాలంకముగా, పీతమ్=త్రాగివేయబడినది. భోః=అయ్యో, కష్టమ్,
కష్టమ్=కష్టము, కష్టము.

దుశ్శాసనస్య రుధిరే పీయమానేఽప్యదాసితమ్ |

దుర్యోధనస్య కర్తాస్మి కిమన్యత్ ప్రియమాహవే! 49

మాతుల, రాధేయకోద్రవశాదనార్యమస్మాభి రాచరి
తమ్. అతస్త్వమపి తావదస్య రాజ్ఞః పార్శ్వవర్తిభవ.

కృప : గచ్ఛామ్యహమత్ర ప్రతివిధాతుమ్ భవానపి శిబిర
సన్నివేశమేవ ప్రతిష్ఠతామ్. (పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ)

—: ఇతి తృతీయోఽంకము :-

దుశ్శాసనస్యేతి :- దుశ్శాసనస్య, రుధిరే, పీయమానే, అపి,
(మయా) ఉదాసితమ్; అహవే, దుర్యోధనస్య, అన్యత్, ప్రియమ్, కిమ్, కర్తా,
అస్మి.

ఆర్థము :- దుశ్శాసనస్య = దుశ్శాసనునియొక్క, రుధిరే = రక్తము,
పీయమానే అపి = త్రాగివేయబడుచున్నప్పటికిని, మయా = నాచేత, ఉదాసితమ్ =
ఉపేక్షింపబడినది—చూచుచూరకుంటిననుట, అహవే = యుద్ధమునందు, దుర్యో
ధనస్య = రాజాజనకు, అన్యత్ = వేరొక, ప్రియమ్ = ఇష్టమును, కిమ్ = దేనిని,
కర్తా = చేయువాడను, అస్మి = అవుదును—ఇంక ఎప్పుడు ఏ ప్రియమును చేయగల
ననుట. (అనుష్టుప్)

మాతులేతి :- మామా! రాధేయ కోద్రవశాత్ = కర్ణునిమీది కోపము
వలన, అస్మాభిః = మనచేత, అనార్యమ్ = అనుచితము, ఆచరితమ్ = ఆచరింప
బడినది. అతః = అందుచే, త్వమపి = నీవుకూడ, అన్యః = ఈ, రాజ్ఞః = రాజునకు,
పార్శ్వవర్తి = సహచరుడవు, భవ = కమ్ము. సహకరింపుచునుట.

గచ్ఛామీతి :- అహమ్ = నేను, అత్ర = ఈ విషయమునందు, ప్రతి
విధాతుమ్ = ప్రతికారము చేయుటకు, గచ్ఛామి = పోవుచున్నాను. భవాన్ అపి =
నీవుకూడ, శిబిరసన్నివేశమ్ ఏవ = శిబిరసమీపమునకే, ప్రతిష్ఠతామ్ = నడుపుము.

(పరిక్రమ్య = ముందునకు నడిచి, నిష్క్రాంతౌ = ఇరువైపులకు నిష్క్రమించిరి.)

—: ఇది మూడవ అంకము :-

చ తు ర్థా జ్ఞః

(తతః ప్రవిశతి ప్రహరమూర్ఛితం రథస్థం దుర్యోధనమపహరన్ సూతః)

(సూతః ససంభ్రమం పరిక్రామతి)

(నేపథ్యే)

భోభో బాహుబలావలేప ప్రవర్తిత మహాసమరదోహదాః, కౌరవ పక్షపాత పణిక్పతప్రాణ ద్రవిణ సంచయా నరపతయః, సంస్తభ్యంతాం సంస్తభ్యంతాం నిహత దుశ్శాసన పీతావశేష శోణిగ స్పృశిత భీభత్స వేష వృకోదర దర్శన భయ పరిస్థిలత్ ప్రహరణాని రణాత్ ప్రద్రవంతి బలాని.

(తతః = అటుపిమ్మట, ప్రహర మూర్ఛితమ్ = దెబ్బతిని మూర్ఛిపోయిన వాడును, రథస్థమ్ = రథముపై పడిఉన్నవాడైన, దుర్యోధనమ్ రాజును, అపహరన్ = రణరంగమునుండి తప్పించుచు, సూతః = రథచోదకుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును).

(సూతః = సూతుడు, ససంభ్రమమ్ = హడావిడిగా, పరిక్రామతి = అటునిటు తిరుగుచుండును)

(నేపథ్యే = తెరలో)

భోభోః = ఓరోరీ!, బాహుబల = భుజశక్తి వల్లనైన, అవలేప = గర్వముతో, ప్రవర్తిత = ప్రారంభింపబడిన, మహాసమరదోహదాః = ఘోరయుద్ధముయొక్క అకాంక్షకల వ్యక్తులారా! (దోహదమిచ్చాకాంక్ష - అచరః) కౌరవపక్షపాత = కౌరవపక్షమును అవలంబించుటతో, పణిక్పత = పణముగాచేయబడిన, ప్రాణ = ప్రాణములనునట్టి, ద్రవిణ సంచయా = ధనరాకులుకల్గిన వ్యక్తులారా! నరపతయః = ఓ రాజులారా!, నిహత = చంపివేయబడిన, దుశ్శాసన = దుశ్శాసనునినుండి, పీత =

సూత్రము : (విలోక్య) కథమేష ధవళ చపల చామర చుంబిత కనక
కమండలునా శిఖరాఙ్గధ వైజయంతీ సూచితేన హత గజ
వాజి నర కలేబర సహస్ర సమృద్ధ విషమోద్ధాత కృత
కలకల కింకిణీ జాలమాలినా రథేన శరవర్షస్తంభిత పరబల
పరాక్రమ ప్రసరః ప్రద్రుతమాత్మబలమాశ్వాసయన్ కృపః
కిరీటినాభియుక్త మంగరాజ మనుసరతి. హంత జాత
మస్మద్బలనా మవలంబనమ్.

తాగగా, అవశేష=మిగిలిన, శోణిత=రక్తముచే, స్పృశిత=స్పృశనమొనరించుటవలన,
(పులుముకొనబడుటచే) బీభత్స=భయంకరమైన, వేష=ఆకారముగల, వృకోదర=
భీమునియొక్క, దర్శన=దర్శనమువలన, భయ=భీతితో, పరిష్ఠలత్=జారిపోవు
చున్న, ప్రహరణాని=ఆయుధములుకలనై, బలాని=నైన్యములు, రణాత్=యుద్ధము
నుండి, ప్రద్రవంతి=పారిపోవుచున్నవి, సంస్తభ్యంతామ్ సంస్తభ్యంతామ్=
నిలువరింపబడుగాక నిలువరింపబడుగాక!

కథమితి :- (విలోక్య = తేరిపారజూచి) కథమ్ = ఎట్లా! ధవళ=
తెల్లనివియు, చపల=రెపరెపలాడుచున్నవియునైన, చామర=ప్రకీర్ణకములతో
(ప్రకీర్ణకం తు చామరమ్-అమరః), చుంబిత=తాకబడుచున్న, కనక=బంగారముతో
చేయబడిన, కమండలునా=కలశములు కలదియు, శిఖర=అగ్రభాగమునందు,
అవబద్ధ=బిగింపబడిన, వైజయంతీ=పతాకతో, సూచితేన=(ఇది కృపుచిద్రవి)
సూచింపబడునదియు, హత=చంపబడిన, గజ=ఏనుగులయొక్కయు, కలేబర
సహస్ర=వేలవేల కలేబరములయొక్కయు, సమృద్ధ=ప్రోవులతోనైన, విషమ +
ఉత్తాత=ఎత్తువల్లముల ఎదురుగొప్పలతో, కృత=కల్పింపబడిన, కలకల=
మ్రోగుటలుగల, కింకిణీజాల మాలినా = చిరుమువ్వలవరుసలు కలదియునైన,
రథేన=అరదముతో, కృపః=కృపాచార్యుడు, అయమ్=ఇదిగో!, శరవర్ష=బాణ
దారలతో, స్తంభిత=స్తంభింపజేయబడిన, పరబల=శక్తునైన్యముయొక్క,
పరాక్రమ ప్రసరః=విక్రమక్రమముకలవాడై, ప్రద్రుతమ్=పారిపోయిన, ఆత్మ
బలమ్=స్వస్థైర్యమును, ఆశ్వాసయన్=(ధైర్యవచనములతో), కలతదేర్చుచున్న

(నేపథ్య కలకలానంతరమ్)

భోభో: అస్మద్దర్శన భయస్థలిత కార్ముక కృపాణ
తోమర శక్తయః, కౌరవచమూ భటాః, పాండవ
పక్షపాతీశ్చ యోధాః, న భేతవ్యం న భేతవ్యమ్.
అయమహం నిహత దుశ్శాసన పీఠరోరఃస్థల ఉతజాసవ
పాన మదోద్ధతో రభసగామీ స్తోకావశిష్ట ప్రతిజ్ఞా
మహోత్సవః, కౌరవరాజస్య ద్యూతనిర్జితో దానః పార్థ
మధ్యమో భీమసేనః సర్వాన్ భవతః సాక్షీకరోమి.
శ్రూయతామ్—

వాడునై, కిరీటినా=అర్జునునితో, అభియుక్తమ్=ముట్టడింపబడిన, అంగ
రాజమ్=కర్ణుని, అనుసరతి=నమీపించుచున్నాడు. హంత=హమ్మయ్య, అస్మత్
బలానామ్=మా సేనలకు, అవలంబనమ్=ఆధారము, జాతమ్=దొరికినది.

(నేపథ్య=తెరలో, కలకలానంతరమ్=కలకలము తరువాత)

భోభో:=ఓరోరీ!, అస్మద్దర్శన=నన్ను చూచుటతో కలిగిన, భయ=భీతితో,
స్థలిత=జారిపోవుచున్న, కార్ముక=ధనుస్సులు, కృపాణ=బిడ్డములు, తోమర=
తోమరములు, శక్తయః="శక్తి" ఆయుధములుకల వ్యక్తులారా!, కౌరవ చమూ
భటాః=కౌరవపై నికులారా!, చ=మరియు, కౌరవపక్షపాతినః=కౌరవపక్షము
నవలంబించినవారైన, యోధాః = వీరులారా! న భేతవ్యమ్=భయపడవలదు,
న భేతవ్యమ్=భయపడవలదు. నిహత=చంపియేబడిన, దుశ్శాసన=దుశ్శాసనుని
యొక్క, ఉరఃస్థల=వక్షఃప్రదేశమునందలి, ఉతజ=రక్తమునునట్టి, ఆనవ=
మద్యమును, పాన=త్రాగుటతో, మదోద్ధతః=మిక్కిలి మత్తిల్లినవాడును, రభస
గామీ=వేగముగా నడచుచున్నవాడును, స్తోక=కొంచెముగా, అవశిష్ట=మిగిలిపోయిన,
ప్రతిజ్ఞామహోత్సవః=ప్రతినెచ్చెల్లించిన సంబరముకలవాడును—అట్టి సంబరమునకు
ఒక్కొంత కొడువయున్నదనుట; కౌరవరాజస్య=దుర్యోధనునకు, ద్యూతనిర్జితః=
జూదమున గెలుచుకొన్న, దానః=సేవకుడును, పార్థమధ్యమః=వృథానందనులలో

రాజ్ఞో మానధనస్య కార్ముకభృతో దుర్యోధవస్యాగ్రతః
 ప్రత్యక్షం కురుబా. ధవస్య మృషతః కర్ణస్య శల్యస్య చ |
 పీతం తస్య మయాద్య పాండవవధూ కేశాంబరాకర్షిణః
 కోష్ఠం జీవత ఏవ తీక్ష కరజ ఙ్గణా దస్పృక్షుసః || 1

నడిమివాడును అయిన, భీమసేనః=భీముడుఅను, (అయమ్=ఈ), అహమ్=నేను, అయమ్=ఇదే, భవతః సర్వాన్=మీమృందరిని, సాక్షీకరోమి = సాక్షులను చేయుచున్నాను. [శూయతామ్=వినుడు!

రాజ్ఞాంతి :- మానధనస్య, కార్ముకభృతః, రాజ్ఞః, దుర్యోధనస్య, అగ్రతః; కురుబాంధవస్య, మృషతః, కర్ణస్య, చ, శల్యస్య, ప్రత్యక్షమ్, అద్య, మయా, పాండవవధూ కేశాంబరాకర్షిణః, జీవతః, ఏవ, తస్య, తీక్షకరజఙ్గణాత్, కోష్ఠమ్, అస్పృక్, పీతమ్.

అర్థము :- మానధనస్య=అభిమానమే ధనముగా కలవాడును, కార్ముకభృతః=ధనుస్సును ధరించియున్నవాడును, రాజ్ఞః రాజునైన, దుర్యోధనస్య=దుర్యోధనునియొక్క, అగ్రతః=ఎట్టయెదుట, కురుబాంధవస్య=కురువంశమునకు గూర్చువాడును, మృషతః=(ఏమియును చేయలేక) ఓర్చి యూరకున్నవాడునైన, కర్ణస్య=కర్ణునియొక్క, ప్రత్యక్షమ్ = కన్నుల ఎదుట, చ = మరియు, శల్యస్య ప్రత్యక్షమ్=శల్యునియొక్క ఎదుట, అద్య=నేడు, మయా=నాచేత— పాండవ వధూ=ద్రౌపదియొక్క, కేశాంబరాకర్షిణః=కేశాంబరముల నూడలాగినవాడును, జీవతః ఏవ=జీవించియున్నవాడునైన, తస్య=దుశ్శాసనునియొక్క, తీక్షకరజఙ్గణాత్-తీక్ష = వాడియైన, కరజ = గోలలతో, ఙ్గణాత్=చిల్చివేయబడినదైన, వక్షసః=ఉరఃస్థలమునుండి, కోష్ఠమ్=గోరువెచ్చని, అస్పృక్=రక్తము, పీతమ్=త్రాగివేయబడినది. (శార్దూలము)

సమాసములు :- మానమేవ ధనం యస్య సః-తస్య. కార్ముకం విభర్తి ఇతి-కార్ముకభృత్-తస్య. కురుబాం బాంధవః-తస్య. పాండవనాం వధూః-కేశాశ్చాంబరం చ-కేశాంబరాణి-పాండవవధోః కేశాంబరాణి-పాండవ

సూతః : (శ్రుత్వా సభయమ్) అయే ఆసన్న ఏవ దురాత్మా కౌరవ
 రాజపుత్ర మహావనోత్పాతమారుతో మారుతిః.
 అనుపలబ్ధ సంజ్ఞశ్చ తావదత్ర మహారాజః. భవతు.
 సుదూరమపహరామి స్వందనమ్ కదాచిత్ దుశ్శాసన
 ఇవాస్మిన్నప్యయమనార్యోఽనార్యమాచరిష్యతి. (త్వరిత
 తరం పరిక్రమ్యావలోక్య చ) అయే, అయమసౌ సరసీ
 సరోజ విలోలన సురభి శీతలమాతరిశ్వ సంవాహిత సాంద్ర
 కిసలయో న్యగ్రోధ పాదపః. ఉచితా విశ్రామభూ రియం

వదూ కేశాంబరాణామ్ ఆకర్షితస్య. తీక్షణశ్చ తే కరణాశ్చ-తీక్షణకరణైః క్షుణ్ణమ్-
 తస్మాత్.

సంధులు :- రాజుః+మాన, భృతః+దుర్యో—ఉత్పాదేశవిసర్గ.
 దుర్యోధనస్య+అగ్రతః, మయా+అద్య, కేశ+అంబర+ఆకర్షణః—నవర్ణ దీర్ఘ.
 ప్రతి+అక్షమ్—యజాదేశ. క ఉష్ణమ్—గుణసంధి. జీవతః+ఏవ—విసర్గలోప.

అయే ఇతి :- (శ్రుత్వా=విని, సభయమ్=భయపడుచు) అయే=అరేరే!
 కౌరవ రాజపుత్ర=ధృతరాష్ట్రుని కుమారులనునట్టి, మహావన=పెద్ద వనమునకు,
 ఉత్పాత = ఉపద్రవరూపమైన, మారుతః = పెనుగాలివంటివాడైన, దురాత్మా=
 దుష్టుడు, మారుతిః=భీముడు-వాయునందనుడనుట, ఆసన్నః ఏవ=సమీపించనే
 సమీపించెను—రానేవచ్చెననుట. అత్ర=ఇక్కడ, మహారాజః=రాజు, అనుపలబ్ధ
 సంజ్ఞః=మూర్ఛనుండి లేచుకొన్నవాడుకాలేదు, భవతు=కానిమ్ము. స్వందనమ్=
 రథమును, సుదూరమ్=మిక్కిలి దూరము అపహరామి=తప్పించును. కదాచిత్=
 ఒకప్పుడు, అయమ్ = ఈ, అనార్యః=దుష్టుడు భీముడు, దుశ్శాసనే ఇవ=
 దుశ్శాసనునిపట్లవలె, అస్మిన్ అపి=ఈ రారాజు విషయమునందును, అనార్యమ్=
 అకృత్యమును, అచరిష్యతి = అచరింపగలడు. (త్వరిత త్వరమ్=మిక్కిలి
 త్వరగా, పరిక్రమ్య=ముందునకు సాగి, అవలోక్య చ=గమనించి) అయే=
 ఆహా!, సరసీ=సరస్సునందలి, సరోజ=పద్మములను, విలోలన=కదల్చుటతో

సమరవ్యాపార స్విన్నస్య వీరజనస్య. అత్రస్థిత శ్చాయాచిత
తాలవృంతేన హరిచందనచ్చటా శీతలేన అప్రయత్న
సురభిణా దశాపరిణామ యోగ్యేన సరసీ సమీరణేనామునా
గతక్లమో భవిష్యతి మహారాజః. లూనకేతుశ్చాయం
రథోఽనివారిత ఏవ ప్రవేక్ష్యతి చ్చాయామ్. (ఇతి ప్రవేశం
రూపయిత్వా) కః కోఽత్ర భోః! (సమంతాదవలోక్య)
కథం న కశ్చిదత్ర పరిజనః. నూనం తథావిధస్య
వృథోఽరస్య దర్శనాదేవం విధస్య చ స్వామినస్త్రాసేన
శిబిరసన్నివేశమేవ ప్రవిష్టః. కష్టం భోః కష్టమ్.

సురభి = సుగంధితమును, శీతల = శీతలమునైన, మాతరిశ్య = వాయువుచే,
సంవాహిత=కదల్పబడిన, సాంద్ర=దట్టమైన, కిసలయః=చిగురాకులు కలదైన,
న్యగ్రోధ పాదవః=మరిచెట్టు, అయమ్ అసౌ=ఇదిగో ఇదే. సమరవ్యాపార=
యుద్ధకృత్యముతో, స్విన్నస్య=అలసిపోయిన, వీరజనస్య=శూరజనమునకు,
ఇయమ్=ఇది, ఉచితా=అర్హమైన, విశ్రామభూః=విశ్రాంతిస్థలము. అత్ర=
ఇక్కడ, స్థితః=విశ్రమించినవాడై, మహారాజః=రాజా, అయాచిత=కోరకయే
లభించిన, తాళవృంతేన=వీచనలు కలదియు, హరిచందనచ్చటా=మంచి గంధపు
రాశివలె, శీతలేన=చల్లనైనదియు, అప్రయత్న సురభిణా=ప్రయత్నము లేకయే
లభించిన-సహజసిద్ధమైన అనుట-సుగంధముకలదియు, దశా=ఉన్నస్థితియొక్క,
పరిణామ=మార్పునకు-అలసటను తొలగించుటకనుట-యోగ్యేన=సమర్థమైనదియు
నైన, అమునా = ఈ, సరసీ సమీరణేన=సరోవరమునుండి వీతెంచుచున్న
వాయువుచేత, గతక్లమః=పోగొట్టబడిన శ్రమ కలవాడు, భవిష్యతి=అగును.
లూన=విరిగిపోయిన, కేతుః=ఔక్త్యముకలదైన, అయమ్=ఈ, రథః=వాహనము,
అనివారితః ఏవ=అపబదవిదే అగుచు-తనంత తాననుట- ఛాయామ్ = నీడను,
ప్రవేక్ష్యతి=ప్రవేశించును. (ఇతి=అని, ప్రవేశమ్=ప్రవేశించుటను, రూపయిత్వా=
అభినయించి) కః కోఽత్రభోః=ఎవరక్కడ! (సమంతాత్ అవలోక్య=అన్ని
వైపులకు చూచి) కథమ్=ఎట్లా!. అత్ర=ఇచ్చట, పరిజనః=సేవకుడు, కశ్చిత్
న = ఒక్కడును లేదే! (నూనమ్ = సమంజసమే). తథావిధస్య = అట్లు

దత్త్వా ద్రోణేన పార్థాదభయమపి న సంరక్షిత సింధురాజః
 క్రూరం దుశ్శాసనేఽస్మిన్ హరిణ ఇవ కృతం భీమసేనేన కర్మ
 దుస్సాధామప్యరీణాం లఘుమివ సమరే పూరయిత్వా ప్రతిజ్ఞాం
 నాహం మన్యే సకామం కురుకులవిముఖం దైవమేతావతాపి॥ 2

భయంకరుడైన, వృకోదరస్య=భీమునియొక్క, దర్శనాత్=దర్శనమువల్లను, చ = మరియు, ఏవం విధస్య=ఇటువంటిదైన (మూర్ఖుపోవుట) స్వామినిః= ప్రభువుయొక్క, త్రాసేన=భీతిచేతను, శివరసన్నివేశమ్ ఏవ=శివరములోనికే, నూనమ్=తప్పక, ప్రవిష్టః=[ప్రతిసేవకుడును] ప్రవేశించియుండును. కష్టమ్ భోః కష్టమ్=కష్టము బాబో కష్టము!

దత్వేతి :- ద్రోణేన, పార్థాత్, అభయమ్, దత్త్వా, అపి, సింధు రాజః, న, సంరక్షితః; భీమసేనేన, అస్మిన్, దుశ్శాసనే, హరిణే, ఇవ, క్రూరమ్, కర్మ కృతమ్; కురుకుల విముఖమ్, దైవమ్, సమరే, అరీణామ్, ప్రతిజ్ఞామ్, దుస్సాధ్యామ్, అపి, లఘుమ్, ఇవ, పూరయిత్వా, ఏతావతా, అపి, సకామమ్, న, అహమ్, మన్యే.

అర్థము :- ద్రోణేన=ద్రోణాచార్యునిచేత, పార్థాత్=అర్జునునినుండి, అభయమ్=అభయము-(సంరక్షణ) దత్త్వా అపి=ఈయబడియు, సింధురాజః= జయద్రథుడు, న సంరక్షితః = రక్షింపబడలేకపోయినాడు; భీమసేనేన = వృకోదరునిచే, అస్మిన్=ఈ, దుశ్శాసనే=దుశ్శాసనుని విషయమున, హరిణే ఇవ=లేడిపట్లవలె-ప్రతిఘటన లేకుండ ననుచు- క్రూరమ్=నిర్దయమైన, కర్మ= పని, కృతమ్ = ఆచరింపబడినది; కురుకుల విముఖమ్ = కురువంశమునకు పరాజ్ఞునిమైన, దైవమ్=దైవము, సమరే=యుద్ధమునందు, అరీణామ్=శత్రువుల యొక్క, ప్రతిజ్ఞామ్=ప్రతిసను, దుస్సాధ్యామ్ అపి=కష్టసాధ్యమునే అయినప్పటి కిని, లఘుమ్ ఇవ=సులభసాధ్యమునువలె, పూరయిత్వా=నెరవేర్చి, ఏతావతా అపి=ఇంతటితోనైనను, సకామమ్=కోరిక తీరినదైనట్లు (దైవము); అహమ్= నేను, న మన్యే=భావింపకున్నాను. ఇప్పటికింకను దైవమునకు కోరిక తీరినట్లు

(రాజానమవలోక్య) కథమద్యాపి న చేతనాం లభతే మహారాజః.
భోః కష్టమ్! (నిఃశ్వాసస్య)

మదకలిత కరేణు భజ్యమానే విపిన ఇవ ప్రకటైకశాలశేషే.
హత సకల కుమారకే కులేఽస్మిన్స్త్వమపి విధేరవలోకితః కటాక్షైః॥ ౩

లేదనుట. (సకామమ్ న ఇతి=కోరిక తీర్చుకొన్నది కాలేదని, అహమ్ మన్యే=నేను భావించుచున్నాను-అనియు అన్వయింపవచ్చును). (సగ్ధరావృత్తము.

సమాసములు :- దుఃఖేన సాధయతుం యోగ్యా-దుస్సాధా-తామ్.
(దుస్సాధ్యామ్ అనియు పాఠము). కామేన సహితమ్. కురుజాం కులమ్-కురు
కులస్య విముఖమ్. కురుకులా ద్యా.

సంధులు :- దుశ్శాసనే+అస్మిన్-పూర్వరూపసంధి. హరిజే+ఇవ-
హరిజయ్+ఇవ-అయవాదేశసంధి - హరిజ ఇవ-యవలోపసంధి. అపి+
అరీణామ్-యజాదేశ. న+అహమ్-సవర్ణదీర్ఘ-ఏతావతా+అపి.

క్రియ :- మనజ్ జ్ఞానే (దివాదిః) ఆత్మనే, లబ్, ఉత్తమ
మన్యే-మన్యావహే-మన్యామహే

కథమితి :- (రాజానమ్ = దుర్యోధనుని, అవలోక్య=పరిశీలించి)
కథమ్=ఎట్టా! మహారాజః=మహారాజా, అద్య అపి=ఇప్పటికిని, చేతనామ్=
స్పృహను, న లభతే = పొందకున్నాడు. భోః కష్టమ్ = అయ్యో కష్టము!
[నిఃశ్వాస=నిట్టూర్చి]

మదకలితేతి :- మదకలిత కరేణు భజ్యమానే, ప్రకటైకశాలశేషే,
విపినే, ఇవ, హతసకలకుమారకే, అస్మిన్, కులే, త్వమ్, అపి, విధేః,
కటాక్షైః, అవలోకితః? [పుష్పితాగ్రావృత్తము].

అర్థము :- మద=మదముతో, కలిత=ఒప్పుచున్న, కరేణు=ఏనుగులతో,
భజ్యమానే=నేనింపబడుచున్నదియు, ప్రకట=ప్రస్ఫుటమై, ఏక=ఒంటరిదైన,

నను భో హతవిధే! భరతకుల విముఖ!

అక్షతస్య గదాపాణే రనారూఢస్య సంశయమ్!

ఏషాపి భీమసేనస్య ప్రతిజ్ఞా పూర్వతే త్వయా! 4

శాల = "శాల" వృక్షము, శేషే=మిగిలియున్నదియు—[శాలశృంగుతదుర్మతః] ఒక్కటే మిగిలియుండుటచే కొట్టవచ్చినట్లు [ప్రకట] కనబడుచున్నదనుట, అయిన, విపినే ఇవ=అరణ్యమునందువలె, హత సకల కుమారకే, హత=చంపి వేయబడిన, సకలకుమారకే=నమస్తపుత్రులు కల్గిన, అస్మిన్=ఈ, కులే=వంశము నందు, త్వమ్ అపి=నీవుకూడ, విధేః=దైవముయొక్క, కటాక్షైః=అనుగ్రహ దృక్కులతో, అవలోకితః [అసి]?=వీక్షింపబడితివా?

సమాసములు :- మదేన కలితాః—మదకలితాశ్చ తే కరేణవశ్చ—మద కలిత కరేణుభిః భజ్యమానమ్—తస్మిన్. ప్రకటశ్చాసౌ ఏకశ్చ—ప్రకటైకశ్చ అసౌ శాలశ్చ—ప్రకటైక శాలః శేషః యస్మిన్—తస్మిన్. హతాశ్చ తే సకలాశ్చ—హత సకలాశ్చ తే కుమారకాశ్చ యస్మిన్—తస్మిన్.

సంధులు :- విపినే+ఇవ—అయదేశ—విపినయ్+ఇవ—యవలోపసంధి. ప్రకట+ఏక—వృద్ధి. కులే+అస్మిన్—పూర్వరూప. అస్మిన్+త్వమ్—తాంస్తాన్ సంధి—అస్మింస్త్యమ్. విధేః+అవలోకితః—రేఫాదేశ.

నన్విత :- నను భో హతవిధే=ఓయీ దుష్టవిధీ! భరతకుల విముఖ= భరతవంశమునకు (కురుపాండవులు) విరోధీ!

అక్షతస్యేతి :- గదాపాణే, అక్షతస్య, సంశయమ్, అనారూఢస్య, భీమసేనస్య, ఏషా, అపి, ప్రతిజ్ఞా, త్వయా, పూర్వతే.

అర్థము :- గదాపాణే = గదను చేపట్టియున్నవాడును, అక్షతస్య = (ఇన్నిరోజుల యుద్ధములలో ఇప్పటికిని) దెబ్బతిననివాడును, సంశయమ్ = జయము లభించునా లభింపదా అను సందేహమును, అనారూఢస్య=పొందనివాడును,

దుర్యోధనః : (శనైరుపలబ్ధసంజ్ఞః) ఆః, కా శక్తిరస్మి దురాత్మనో
వృకోదర హతకస్య మయి జీవతి దుర్యోధనే ప్రతిజ్ఞాం
పూరయితుమ్! వత్స, దుశ్శాసన, న భేతవ్యం న
భేతవ్యమ్. అయచుహ మాగతోఽస్మి. నను సూత,
ప్రాపయ రథం తమోద్దేశం యత్ర వత్సో మే
దుశ్శాసనః.

అయిన, భీమసేనస్య=వృకోదరునియొక్క, ఏషా=ఈ, ప్రతిజ్ఞా అపి=ప్రతిన
కూడ (దుశ్శాసనునివట్ల చేసిన ప్రతిజ్ఞ తీరినది, ఇక తొడలు విరుగగొట్టెదనను
దుర్యోధనునివట్ల ప్రతిజ్ఞ): త్వయా=నీచేత (విధీ!), పూర్యతే=పూరింపబడు
చున్నదా!—ప్రతిజ్ఞాశేషమును పూరింప నహకరించుచున్నావా! హతవిధీ!—అనుట.
(అనుష్టుప్చందము).

సమాసములు :- న తతః—తస్య. గదా పాణౌ యస్య సః—తస్య.
న ఆరూఢః—తస్య.

సంధులు :- పాణేః+అనారూఢస్య—రేఫాదేశవిసర్గ. ఏషా+అపి—
సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- వ్రా పాలన పూరణయోః—కర్మణి—ఆత్మనే—ప్రథమ
పూర్యతే—పూర్యేతే—పూర్యంతే.

ఆ ఇతి :- (శనైః=నెమ్మదిగా, ఉపలబ్ధసంజ్ఞః=మూర్ఛనుండి తెలివి
పొందినవాడై) ఆః=అహో!, దురాత్మనః=దుష్టుడైన, వృకోదరహతకస్య=
నీచుడైన భీమునకు, దుర్యోధనే=దుర్యోధనుడనగు, మయి=నేను, జీవతి=జీవించి
యుండగా, ప్రతిజ్ఞామ్=ప్రతినను, పూరయితుమ్=చెల్లించుకొనుటకు, కా శక్తిః
అస్మి=ఏమి శక్తియున్నది—బలమెక్కడిది!—అనుట. ఆయమ్=ఇదే, అహమ్=
నేను, ఆగతః అస్మి = వచ్చుచున్నాను. నను సూత=ఓయీ సారథీ! మే=
నాయొక్క, వత్సః=సోదరుడు, దుశ్శాసనః=దుశ్శాసనుడు, యత్ర=ఎటనున్నాడో,

సూతః : ఆయుష్మన్, అక్షమాః సంప్రతి వాహస్తే రథ
ముద్వోధుమ్. (అపవర్య) మనోరథం చ.

దుర్యోధనః : (రథాదవతీర్య సగర్వం సాకూతం చ) కృతం స్యందన
గమన కాలాతిపాతేన.

సూతః : (సవై లక్ష్మ్యం సకగుణం చ) మర్షయతు మర్షయ
త్యాయుష్మాన్!

దుర్యోధనః : ధిక్ సూతం కిం రథేన కేవలమరాతి విమర్ద సంఘట్ట
సంచారీ దుర్యోధనః ఖల్వహమ్. తద్గదానూత్ర
సహాయః సమరభువ మవతరామి.

తమ్ = ఆ, ఉద్దేశమ్ ఏవ = ప్రదేశమునే, రథమ్ = రథమును, ప్రాపయ =
పోందింపుము—అదటికే రథమును పోనిమ్మునుట.

ఆయుష్మన్నితి :- ఆయుష్మంచుడా!, సంప్రతి=ఇప్పుడు, వాహః=
అశ్వములు, తే=నీయొక్క, రథమ్=అరథమును, ఉద్వోధుమ్=వహించుటకు,
అక్షమాః=సమర్థములు కావు. (అపవర్య=దుర్యోధనునికి వినబడనట్లు) మనో
రథమ్ చ=మనోరథమునుకూడ—వహింపజాలవనుట. నీ కోరిక తీరదనుట.

కృతమితి :- (రథాత్=రథమునుండి, అవతీర్య=దిగి, సగర్వమ్=
దర్పముతోను, చ=మరియు, సాకూతమ్=సాభిప్రాయముగను) స్యందన=
రథముతో(పై), గమన=వెడలుటవల్లనగు, కాలాతిపాతేన=కాలహరణముతో,
కృతమ్=చాలును. రథముతోకన్న నడిచియే వేగముగా పోదుననుట.

మర్షయత్వితి :- ఆయుష్మాన్=చిరంజీవి, మర్షయతు మర్షయతు=
మన్నించుగాక, మన్నించుగాక!

ధిగితి :- సూతమ్=సారథి, ధిక్=తిరస్కరించుచున్నాను—సూతునితో
పనియేమి అనుట. రథేన కిమ్ = రథముతో(పని) ఏమి!. అహమ్ = నేను,

సూతః : ఆయుష్మన్, ఏవమేతత్. కః సందేహః?

దుర్యోధనః : యద్యేవం కిమేవం భాషసే. పశ్య—

బాలస్య మే ప్రకృతిదుర్లలితస్య పాపః

పాపం వ్యవస్కృతి సమక్షముదాయుధోఽసౌ।

అస్మిన్నివారయసి కిం వ్యవసాయినం మాం

కోధో న నామ కరుణా న చ తేఽస్మి లజ్జా॥ 5

కేవలమ్=కేవలము, అరాతి=శత్రువులయొక్క, విమర్ద=గుంపుతోనైన, సంఘట్ట=సంఘర్షణతో, సంచారీ=చరించు స్వభావముగల, దుర్యోధనః ఖలు=దుర్యోధనుడనుగదా! తత్=అందుచే, గదమాత్ర సహాయః=గదమాత్రమే సహాయముగా గలవాడనై, సమరభవమ్=యుద్ధరంగమును, అవతరామి=ప్రవేశించును.

ఆయుష్మన్నితి :- ఆయుష్మన్ = చిరంజీవీ! ఏతత్ ఏవమ్ = ఇది యిట్లే, సందేహః కః=సందేహమేమి! తప్పక అట్లే రణరంగమునకు పోవ్వునుట.

యదీతి :- ఏవమ్ యది=అట్లే అయినచో, ఏవమ్=ఇట్లు, కిమ్ భాషసే=వలకుచున్నావేమి? పశ్య=చూడు—

బాలస్యేతి :- ఉదాయుధః, పాపః, అసౌ, మే, సమక్షమ్, ప్రకృతిదుర్లలితస్య, బాలస్య, పాపమ్, వ్యవస్కృతి; అస్మిన్, వ్యవసాయినమ్, మామ్, కిమ్, నివారయసి? తే, కోధః, న, నామ; న, కరుణా, చ, లజ్జా, న, అస్తి?

అర్థము :- ఉదాయుధః=ఎత్తిపట్టుకొన్న ఆయుధము(గద)కలవాడును, పాపః=పాపకృత్యములు చేయువాడునైన, అసౌ=ఈ భీముడు, మే=నాయొక్క, సమక్షమ్ = ఎట్టయెదుట, ప్రకృతిదుర్లలితస్య=స్వభావవిధముగా కోమలడైన, బాలస్య = బాలునికి [దుశ్శాసనునికి] యుద్ధమునందు అప్రౌఢుడనుట, పాపమ్=అపకృతిని, వ్యవస్కృతి=చేయబోవుచున్నాడు, అస్మిన్=ఈ విషయమునందు లేక భీమునివట్ల, వ్యవసాయినమ్ = నివారించుటకు పూనుకొన్న, మామ్ = నన్ను, నివారయసి కిమ్=వారిించితివేమి? [రణభూమినుండి ఏల తప్పించితివనుట-సమీప

సూతః : (నకరుణం పాదయోర్నిపత్య) ఏతద్విజ్ఞాపయామి. ఆయుష్మన్. సంపూర్ణ ప్రతిజ్ఞేన నివృత్తేన భవితవ్య మిదానీం దురాత్మనా వృకోదరహతకేన. అత ఏవం బ్రవీమి.

భూతమున ల[దూపము]; తే = నీకు, క్రోధః = కోపము, న నామ = లేదన్న మాటేనా?, కరుణా న?=[చనిపోబోవుచున్న దుశ్శాసనునిపట్ల] దయలేదా?, చ= మరియు, లజ్జా=[స్వపక్షమిట్లయినదే అని] సిగ్గు, న అస్తి=లేదా? [వసంత తిలక].

సమాసములు :- ప్రకృత్యా దుర్లలితః-తస్య. ఉద్భృతమ్ ఆయుధం యేన సః.

సంధులు - ఆయుధః+అసౌ-ఉత్వాదేశవిసర్గ-ఆయుధో+అసౌ- పూర్వరూపసంధి. క్రోధః+న-ఉత్వాదేశవిసర్గ. తే+అస్తి-పూర్వరూపసంధి.

- క్రియ:- 1. వి+అవ+షో అంతకర్మణి, దివాది, పరస్మై, లృట్, ప్రథమ వ్యవస్యతి-వ్యవస్యతః-వ్యవస్యన్తి
2. వృకో ఆవరణే (జిడ్) పరస్మై, లట్, మధ్యమ వారయసి-వారయథః-వారయథ
3. అస భువి, పరస్మై, లట్, ప్రథమ అస్తి-స్తః-సన్తి

ఏతదితి :- (నకరుణమ్ = దయనీయముగా, పాదయోః నిపత్య = పాదములపైబడి) ఏతత్=(నివారించుటకుగల కారణము) దీనిని, విజ్ఞాపయామి= విన్నవించుచున్నాను. ఆయుష్మన్=చిరంజీవీ!, దురాత్మనా=దుష్టుడైన, వృకోదర హతకేన=నీచ భీమునిచే, ఇదానీమ్=ఈపాటికి, సంపూర్ణప్రతిజ్ఞేన=చేసిన ప్రతిస పూర్తిగా చెల్లించుకొన్నవాడై, నివృత్తేన = సమరభూమినుండి మరలినవానిచే, భవితవ్యమ్ = అయియుండవలె. దుశ్శాసన సంహారమును పూర్తిచేసి ఈపాటికి మరలియుండుననుట. అతః=అందుచే, ఏవమ్=ఇట్లు, బ్రవీమి=పలుకుచున్నాను.

దుర్యోధనః : (సహసా భూమా పతన్) హా వత్స, దుశ్శాసన, హా
 బుదాజ్ఞావిరోధిత పాండవ, హా విక్రమైక రస, హా
 మదంక దుర్లలిత, హా అరాతికుల గజఘటా
 మృగేంద్ర, హా యువరాజ, క్వాసి' ప్రయచ్ఛ మే
 ప్రతివచనమ్. (ఇతి నిఃశ్వస్య మోహముపగతః).

సూతః : రాజన్, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి.

దుర్యోధనః : (సంజ్ఞాం లబ్ధ్వా నిశ్వస్య)

యుక్తో యథేష్టముపభోగసుఖేషు నైవ
 త్వం లాలితోఽపి హి మయా న పృథాగ్రజేన।

హేతి :- (సహసా=ఉన్నపాటున, భూమా పతన్=నేలపై పడినవాడై)
 హా వత్స!=అయ్యో బిడ్డా!, దుశ్శాసనా! హా=అయ్యో!, మదాజ్ఞా=నా ఆనతిచే,
 (ఆచరించుటచే) విరోధిత=శత్రువులుగా చేసికోబడిన, పాండవ = పాండవులు
 కలవాడా!, హా = అయ్యో, విక్రమైకరస = పరాక్రమమునందే ఆనందించువాడా!
 (పరాక్రమమొక్కచే ఆనందముగా కలవాడా!, మదంక దుర్లలిత = నా ఒడిలో
 సుకుమారుడా!, హా=అయ్యో, అరాతికుల=శత్రుసమూహమనునట్టి, గజఘటా
 ఏనుగుల సమూహమునకు, మృగేంద్ర=సింహమా! యువరాజా!, క్వ+అసి=
 ఎచ్చటనుంటివి! మే=నాకు, ప్రతివచనమ్=సమాధానమును, ప్రయచ్ఛ=ఇమ్ము-
 బదులుపల్కుమనుట. (ఇతి=అని, నిఃశ్వస్య=నిట్టూర్చి, మోహమ్ ఉపగతః=
 మూర్చిలును).

రాజన్ప్రీతి :- రాజన్ = మహారాజా! సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి=
 ఊరడిల్లము ఊరడిల్లము.

యుక్త ఇతి :- (సంజ్ఞామ్=స్పృహను, లబ్ధ్వా=పొంది, నిశ్వస్య=
 నిట్టూర్చి) హే వత్స, త్వమ్, ఉపభోగ సుఖేషు, యథేష్టమ్, న, యుక్తః ఏవ;

అస్మాన్మై వత్స తన హేతురహం విపత్తే
 ర్యత్కారితోఽస్యవినయం న చ రక్షితోఽసి॥ 6

(ఇతి పతతి)

సూతః : ఆయుష్మన్, సమాశ్వసిహి, సమాశ్వసిహి.

దుర్యోధనః : దిక్కుత, కిమనుష్ఠితం భవతా!

రక్షణీయేన సతతం బాలేనాజ్ఞానువర్తనా!

దుశ్శాసనేన బ్రాత్రాహముపహరేణ రక్షితః॥ 7

వృథా అగ్రజేన, మయా, త్వమ్, న, లాలితః, హి; తవ, అస్యాః, విపత్తేః,
 హేతుః, అహమ్. యత్, అవినయమ్, కారితః, అసి, తు, రక్షితః, న, అసి.

అర్థము :- వత్స = ఓ తమ్ముడా!, త్వమ్ = నీవు, ఉపభోగసుభేషు =
 ఆనందింపదగిన ఐశ్వర్యాది సుఖములయందు, యథేష్టమ్ = స్వేచ్ఛగా, న యుక్తః
 ఏవ = నియుక్తుడవు కానేలేదు. వృథాగ్రజేన = కొరగాని అన్ననైన, మయా = నాచేత,
 త్వమ్ = నీవు, న లాలితః హి = లాలింపబడనేలేదుగదా! తవ = నీయొక్క, అస్యాః =
 ఈ, విపత్తేః = ఆవదకు, హేతుః = కారణము, అహమ్ = నేను, యత్ = ఏలన,
 అవినయమ్ = దౌష్ట్యము, కారితః = చేయుటకు ప్రేరేపింపబడినవాడవు, అసి =
 అయితివి, తు = కాని, రక్షితః న అసి = [[ప్రమాదమునుండి] రక్షింపబడినవాడవు
 కాకపోయితివి.

[ఇతి = అని, పతతి = పడిపోవును]

ఆయుష్మన్ప్రీతి :- చిరంజీవీ!, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి = ఊరడిల్లు
 మూరడిల్లుము.

ధిగితి :- ధిక్ సూత = చీఫ్ సూతుడా!, భవతా = నీచేత, కిమ్ అనుష్ఠితమ్ =
 ఏమి ఆచరింపబడినదయ్యా! - ఎంత నీచవు పని చేసితివయ్యా! అనుట.

రక్షణీయేనేతి :- సతతమ్, రక్షణీయేన, అజ్ఞానువర్తనా, కాలేన,
 బ్రాత్రా, దుశ్శాసనేన, ఉపహరేణ, అహమ్, రక్షితః.

సూత : మహారాజ, మర్మభేదిభి రిషు తోమర శక్తి ప్రాస
వర్తైర్మహారథినామ్ అపహృతచేతనత్వాత్ నిశ్చేష్టః
కృతో మహారాజ ఇత్యపహృతో మయా రథః

దుర్యోధనః : సూత, విరూపం కృతవాససి.

తస్మైవ పాండవశోరనుజద్విషో మే
క్షోభైర్గదాశని కృతైర్న విభోధితోఽస్మి!

అర్థము :- సతతమ్=ఎల్లవేళల, ఆజ్ఞానువర్తి నా=ఆజ్ఞలో మెలగు
వాడును, రక్షణీయేన=[నాచే] రక్షింపదగినవాడును, బాలేన=చిన్నవాడును,
భ్రాత్రా=సోదరుడునై, దుశ్శాసనేన దుశ్శాసనుడనునట్టి, ఉపహారేణ=బలితో,
అహమ్=నేను, రక్షితః=రక్షింపబడితిని. దుశ్శాసనుని బలిపెట్టి నన్ను కాపాడితి
వనుట. [అనుష్టుప్పు]

మహారాజేతి :- మహారాజా!, మహారథినామ్=పాండవవక్షమునందలి
మహారథులకు సంబంధించినవై [వారు ప్రయోగించునవనుట] మర్మభేదిభిః =
ఆయువుపట్టులను చీల్చునవైన, ఇషు = బాణములయొక్కయు, తోమర =
తోమరములు అను ఆయుధములయొక్కయు, శక్తి="శక్తి" అనుపేరి శత్రుముల
యొక్కయు, ప్రాస=భిక్షములయొక్కయు, వర్తైః=ధారాపాతముచే (వృష్టిచే),
అపహృతచేతనత్వాత్ = కొల్లగొట్టబడిన చైతన్యముకలవాడై, చేతనోత్తమును
కోల్పోయి అనుట, మహారాజః=రాజా [నీవు], నిశ్చేష్టః=మూర్ఖుడు,
కృతః=కావింపబడినాడు, ఇతి=అని, మయా=నాచేత, రథః=నీవధిష్ఠించిన
రథము, అపహృతః=రణరంగమునుండి తప్పింపబడినది-తప్పించితి ననుట.

సూతేతి :- సూత = సారథీ! విరూపమ్ = అనునురూపమైన వనిని,
కృతవాన్=చేసినవాడవు, అసి=అయితివి.

తస్మైతి :- మే, అనుజద్విషః, తస్య, పాండవశోః, గదాశనికృతైః,

తామేవ నాధిశయితో రుధిరార్ద్రశయ్యామ్

దౌశ్శాసనీ యదహమాశు వృకోదరో వా॥ 8

క్షోభైః, ఏవ, విబోధితః, న, అస్మి; దౌశ్శాసనీమ్, తామ్, రుధిరార్ద్ర శయ్యామ్, ఏవ, ఆశు, అహమ్, వా, వృకోదరః, వా, న, అధిశయితః.

ఆర్థము :- మే = నాయొక్క, అనుజన్మిషః = తమ్ముని శత్రువైన, తస్య = ఆ, పాండవపక్షాః = పశువువంటి పాండవునియొక్క [భీమునియొక్క], గదాశనికృతైః = గదయనునట్టి పిడుగుచే కల్పింపబడిన, క్షోభైః ఏవ = పీడలచేతనే [దెబ్బలచేతనే] విబోధితః = మూర్ఛదేర్పబడినవాడను, న అస్మి = కాకపోయితిని; దౌశ్శాసనీమ్ = దుశ్శాసనునికి సంబంధించినదైన, తామ్ = ఆ, రుధిరార్ద్రశయ్యామ్ = రుధిర = రక్తముచే, ఆర్ద్ర = తడిసిపోయిన, శయ్యామ్ ఏవ = భూశయగమునే, ఆశు = శీఘ్రముగా, అహమ్ వా = నేనుగాని, వృకోదరః వా = భీముడుగాని, న అధిశయితః = అధిశయించుట జరుగలేదు. నేను పడిపోవుటగాని, భీముని పడగొట్టుటగాని చేయలేకపోతి ననుట. [వసంతతిలకావృత్తము]

సనూసములు :- పాండవః పశు రివ - పాండవపశుః - తస్య. అనుజం ద్వేష్టి ఇతి - అనుజన్మిష్ట్ [ద్వేష్టిత్విత్ - అనుజన్మిష్ట్ ద్వీట్] తస్య. గదా ఏవ అశనిః - గదాశనినా కృతాః - తైః. రుధిరేణ ఆర్ద్రా - రుధిరార్ద్రా చ సా శయ్యా చ - రుధిరార్ద్రశయ్యా - తామ్. దుశ్శాసనస్యేయమ్ - దౌశ్శాసనీ - తామ్.

సంధులు :- తస్య + ఏవ - వృద్ధిసంధి. పక్షాః + అనుజ, క్షోభైః + గదా, కృతైః + న - రేఫాదేశవిసర్గ. ద్విషః + మే, శయితః + రుధిర, వృకోదరః + వా - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. విబోధితః + అస్మి - ఉత్త్వాదేశవిసర్గ - విబోధితో + అస్మి - పూర్వరూప. న + అధిశయితః, గదా + అశని, రుధిర + ఆర్ద్ర - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- అస భువి, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ
అస్మి - స్వః - స్మః

(నిఃశ్వస్య సభో విలోక్య) నను భో హతవిధే, కృపా
విరహిత, భరతకుల విముఖ!

అపి నామ భవేన్మృత్యుర్న చ హంతా వృకోదరః!

సూతః : శాంతం పాపం శాంతం పాపమ్. మహారాజ, కిమిదమ్!

దూర్యోధనః : ఘాతితాశేషబంధోర్మే కిం రాజ్యేన జయేన వా॥ 9

నన్వీతి :- (నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి, సభః విలోక్య = మింటిదిక్కు
మోమై) నను భో హతవిధే=ఓరీ హతవిధీ! (దుష్టుడైన విధాతా!) కృపా
విరహిత=దయావిహీనుడా! భరతకుల=భరతవంశమునకు, విముఖ=శత్రువైన
వాడా!

అపినామేతి :- అపి, మృత్యుః, భవేత్, నామ; చ, హంతా,
వృకోదరః, న, (భవేత్). ఘాతితాశేషబంధోః, మే, రాజ్యేన, కిమ్? జయేన,
వా, కిమ్?

అరము :- అపి=ఏమీ! మృత్యుః=మరణము, భవేత్ నామ=అగుగాక!
చ=కాని, హంతా=వినాశకుడు, వృకోదరః=భీముడు, న భవేత్=కాకుండుగాక!

శాంతమితి :- శాంతమ్ పాపమ్ = పాపము శాంతించుగాక, పాపము
శాంతించుగాక!, మహారాజా! ఇదమ్ కిమ్=ఏమిది!

అరము :- ఘాతిత = చంపివేయబడిన, అశేష బంధోః = సమస్త
బంధువులు కలవాడైన, మే=నాకు, రాజ్యేన=రాజ్యముతో, కిమ్=పనియేమి?,
జయేన వా=జయముతోగాని, కిమ్=పనియేమి? [అనుష్టుప్].

సమాసములు :- అశేషాశ్చ తే బంధవశ్చ-ఘాతితాః అశేషబంధవః
యస్య సః-ఘాతితాశేషబంధుః-తస్య.

సంధులు :- భవేత్+మృత్యుః=అనునాకాదేశ. మృత్యుః+న,
బంధోః+మే=రేఫాదేశవిసర్గ. ఘాతిత+అశేష=సవర్ణదీర్ఘసంధి.

(తతః ప్రవిశతి శరవ్రహ్మర వ్రణ బద్ధ పట్టికాలకృత
కాయః సుందరకః)

సుందరకః : ఆర్యా, అపి నామాస్మిన్నుద్దేశే సారథి ద్వితీయో
దృష్టో యష్మాభిః మహారాజ దుర్యోధనో న వేత్తి.
(నిరూప్య) కథం న కోఽపి మంత్రయతే - భవతు.
ఏతేషాం బద్ధ పరికరాణాం పురుషాణాం సమూహో
దృశ్యతే. అత్ర గత్వా ప్రత్యేమి (పరిక్రమ్య విలోక్య
చ) కథమేతే ఖలు స్వస్వామిణో గాఢవ్రహ్మరాహతస్య
ఘన సన్నాహజాల దుర్భేద్యముఖైః కంకవదనైః
హృదయాత్ శల్యాన్యధ్ధరన్తి. తన్న ఖల్వేతే జానంతి.

(అజ్ఞా అవిణామ ఇమస్మిం ఉద్దేశో సారహిదుఇట దిట్టో
తుంహేహిం మహారాజ దుజ్ఞోహణో ణ వేత్తి. కహం
ణ కోని మంతేది. హోదు. ఏదాణం బద్ధపరికరాణం
పురిసాణం సమూహో దీనఇ. ఏత్థ గదుల పుచ్చిస్సమ్.
కహం ఏదే క్ఖ స్వస్వామిణో గాఢవ్రహ్మరాహదస్స
ఘనసన్నాహ జాల దుర్భేజ్జ ముహేహిం కంకవదనేహిం
హిలఱదో సల్లాఇం ఉద్ధరన్తి, తా ణక్కు ఏదే జాణంతి.

(తతః=అంతట, శరవ్రహ్మర=బాణపుదెబ్బలచేసిన, వ్రణ=గాయములకు,
బద్ధ=కట్టబడిన, పట్టికా=పట్టిలచేత, అలంకృత=కూడుకొనిన, కాయః=శరీరము
గలవాడై, సుందరకః=సుందరకుడనువాడు, ప్రవిశతి=ప్రవేశించును.)

ఆర్యాఇతి :- ఆర్యా=పెద్దలారా!, అస్మిన్=ఈ, ఉద్దేశే=ప్రాంతము
నందు, సారథి ద్వితీయః=సూతుడే తోడుగా కల్గిన, మహారాజ దుర్యోధనః=
సుయోధనమహారాజు, యష్మాభిః = మీచేత, అపి నామదృష్టః = చూడబడినాడా?
న వా ఇతి = లేదా అని. మీకెవరికైన దుర్యోధనుడు కనిపించెనా? అనుట.

భవతు. అన్యతో విచేష్టామి. (అగ్రతోఽపలోక్య
కించిత్ పరిక్రమ్య) ఇమే ఖల్వపరే ప్రభూతతరాః
సంగతా వీరమనుష్యా దృశ్యంతే. తదత్ర గత్వా
ప్రశ్నామి. (ఉపగమ్య) హంహా! జానీథ యాయం

(హోదు, అణ్ణవో విచిణ ఇస్సమ్. ఇమే క్ఖ అవరే
ప్పహూపదరా సంగదా వీరమణుస్సా దీసన్తి. తా
ఏత్థ గదుఅ పుచ్చిస్సమ్. హంహా జాణహ తుంహే
కస్సిం ఉద్దేసే కుగుణాహో వట్టఇత్తి. కహం ఏదే వి)

(నిరూప్య=సమాధానమునకై కొంచెమాగి) కథమ్=ఎట్టు, ఈ అపి=(ఒక్కడు
కూడ) ఎవడును, స మంత్రయతే=బదులు పలుకకున్నాడు! భవతు=అగుగక.
బద్ధపరికరాణామ్ = కవచాదికములు ధరించియున్న లేక సన్నద్ధులైయున్న,
ఏతేషామ్=ఈ, పురుషాణామ్=భలులయొక్క, సమూహాః=గుంపు, దృశ్యతే=
(ఇదిగో) కనిపించుచున్నది. అత్ర=సమీపమునకు, గత్వా=పోయి, ప్రశ్నామి=
అడిగెదను. (పరిక్రమ్య=ముందుకు నడచి, విలోక్య చ=చూచి). కథమ్=
ఎట్టు! ఏతే=వీరు, గాథ=తీవ్రమైన, ప్రహర=చెప్పలచే, ఆహతస్య=కొట్టబడిన
వాడైన, స్వ స్వామిసః=తమ నాయకునియొక్క, హృదయాత్=వక్షఃస్థలము
నుండి, ఘన=దృఢమైన, సన్నాహ=కవచములయొక్క, జాల=సమూహమువలె,
దుర్భేద్య=భేదింపశక్యముగాని, ముఖైః=అగ్రభాగములుగల్గిన, కంకవదనైః=
నారాయణపక్షియొక్క చంచువులతో (అవి శ్రావణములుగా ననుట), శల్యాని=
శరశకలములను, ఉద్ధరన్తి = (ఊడబెరకుచున్నారు) తీయుచున్నారు. తత్=
అందుచేత, ఏతే=వీరు, స జానంతి ఖలు=ఎరుగరన్నమాటయేగదా!, భవతు=
కానిమ్ము. అన్యతః=మరొకపై పునుండి, విచేష్టామి=అన్వేషింతును. (అగ్రతః=
ముందునకు, అపలోక్య=చూచి, కించిత్=కొంచెము, పరిక్రమ్య=నడిచి) ఇమే=
వీరు, అపరే ఖలు = మరికొందరుగదా! ప్రభూతతరాః=అధికసంఖ్యాకులై,
సంగతాః=గుమికూడి, వీరమనుష్యాః=వీరపురుషులు, దృశ్యన్తే=కనిపించు
చున్నారు. తత్ అత్ర = వీరి సమీపమునకు, గత్వా=పోయి, ప్రశ్నామి=

కస్మిన్నద్దేశే కురునాథో వర్తత ఇతి (దృష్ట్వా)
 కథమేతేఽపి మాం ప్రేక్ష్యాధికతరం రుదన్తి. తన్న
 ఖల్నేతేఽపి జానన్తి. హా అతికరుణం ఖల్వత్ర వర్తతే.
 ఏషా వీరమాతా సమర వినిహతం పుత్రకం శ్రుత్వా
 రక్తాంశుక వివసనయా సమగ్రభూషణయా వధ్వా
 సహానుమియతే. (సల్లాఘమ్) సాధు వీరమాతః,

(మం ప్రేక్షిత అహి అదరం రోఅన్ది. తా ఇహు ఏదే వి
 జాణన్తి. హా అదికరుణం క్షు ప్థ వట్టణ. ఏషా
 బీలమాదా సమలవిణిహదం పుత్రతం సుణిత రత్తసుతి
 ణివసణావ సమగ్ర భూసణావ బహూవ సహ అణ
 మరది. సాహ వీరమాదే సాహు)

అడిగెదను. (ఉపగమ్య=సమీపించి) హంహో!=ఓయీ! కస్మిన్ ఉద్దేశే=ఏ
 ప్రదేశమునందు, కురునాథః=దుర్యోధనుడు, వర్తతే ఇతి=ఉన్నాడో, యాయమ్=
 మీరు, జానీథ=ఎరుగుదురా? (దృష్ట్వా=విలోకించి) కథమ్=ఎట్టు! ఏతే అపి=
 వీరుకూడ, మామ్=నన్ను, ప్రేక్ష్య=చూచి, అధికతరమ్=మిక్కిలి, రుదన్తి=
 దుఃఖించుచున్నారు! తత్=అందుచేత, ఏతే అపి=వీరుకూడ, న జానంతి ఖలు=
 ఎరుగరన్నమాటయే! హ=అయ్యో! అత్ర=ఇచట, అతికరుణమ్=మిక్కిలి
 తయనీయముగా, వర్తతే ఖలు=ఉన్నదిగదా! ఏషా=ఇదిగో ఈ, వీరమాతా=వీర
 మాత, సమర=యుద్ధమునందు, వినిహతమ్=చంపబడినాడని, పుత్రకమ్=సుతుని
 గూర్చి, శ్రుత్వా=విని, రక్తాంశుక నివసనయా=ఎఱ్ఱని వస్త్రములు ధరించినదియు,
 సమగ్రభూషణయా=సర్వాభరణములు దాల్చినదియునైన, వధ్వా సహ=కోడలితో
 పాటు, అనుమియతే=చనిపోవుచున్నది-సహాగమనము చేయుచున్న వధువుతో
 పాటు తల్లియు చితి నెక్కినదనుట. (సల్లాఘమ్ = ప్రశంసాపూర్వకముగా) వీర
 మాతః=ఓ వీరమాతా! సాధు సాధు=బాగు బాగు! అన్యస్మిన్=వేరొకరైన,
 జన్మాంతరే అపి=జన్మాంతరమందైనను, అనిహత=రణరంగమున చంపబడని,
 పుత్రకా = కుమారుడు కలదానపు, భవిష్యసి = కాగలపు. భవతు=కానిమ్ము.

సాధు. అన్యస్మిన్నపి జన్మాంతరే అనిహత పుత్రకా
భవిష్యసి. భవతు. అన్యతో విచేష్ఠ్యామి (అన్యతో
విలోక్య) ఆయమపరో బహువ్రహార నిహతకాయోఽ
కృత వ్రణ బంధ ఏవ యోధసమూహ ఇమం
శూన్యాసన తురంగ ముపాలభ్య రోదితి. నూన
మేతేషామత్రైవ స్వామీ వ్యాపాదితః. తన్న ఖల్వేతేఽపి
జానన్తి. భవతు అన్యతో గత్వా వ్రక్ష్యామి. (సర్వతో

(అన్యస్మిం వి జన్మంతరే అనిహదపుత్తర హువిస్సుసి.
హోదు. అన్యదో విచిణ్ణస్సమ్. అలం అవరో
బహుప్పహరణిహదకాఽ అదవ్వణప్పజిరో ఏవ్వ
జోహసమూహో ఇమం సున్ఠాసణం తులంగమం
ఉవాహి రోఇది. ణాణ ఏదాణం ఏత్థ ఏవ్వ సామీ
వావాదిదో. తా ణ్ఠు ఏదే వి జాణన్తి. హోదు. అన్యదో
గదుఅ పుచ్చిస్సమ్. కహం సహ్వ ఏవ్వ అవత్థాణు)

అన్యతః=మరొకవైపు, విచేష్ఠ్యామి=వెదకెదను (కదలుదును). (అన్యతః
విలోక్య=మరొకవైపు చూచి) బహువ్రహార=పలు దెబ్బలచే, నిహత=జర్జరిత
మైన, కాయః=శరీరములు కలదియు, అకృతవ్రణబంధః ఏవ=దెబ్బలకు కట్టు
కట్టబడనిదియునయిన, ఆయమ్ = ఈ, యోధసమూహః=నైవికబృందము,
ఇమమ్=ఈ, శూన్యాసన=శూన్యమైన ఆస్తరణముతోకూడిన (జీనుపై యోధుడు
లేని అనుట), తురంగమ్=అశ్వమును, ఉపాలభ్య=సమీపించి (కొగిలించుకొని),
రోదితి = దుఃఖించుచున్నది. ఏతేషామ్=వీరియొక్క, స్వామీ=నాయకుడు,
నూనమ్=తప్పక, అత్రైవ=ఇచ్చటనే, వ్యాపాదితః=చంపబడియుండును. తత్=
అందుచే, ఏతే అపి=వీరుకూడ, న జానంతి ఖలు=ఎరిగియుండరుగదా!, భవతు=
కానిమ్ము. అన్యతః గత్వా=మరొక దిశకు ఏగి, వ్రక్ష్యామి=వాకలు చేయుదును.
(సర్వతః=అన్ని వైపులకు, విలోక్య=పరిశీలనగా చూచి), కథమ్=ఎట్లా!, సర్వః

విలోక్య) కథం సర్వ ఏవావస్థానురూప వ్యసనమునుభవన్
భాగధేయ విముఖతయా పర్యాకులో జనః. తత్కమత
ప్రత్యక్షమి కం వోపలప్స్యే. భవతు. స్వయమేవాత్ర
విశేష్యామి. (పరిక్రమ్య) భవతు. దైవమిదానీ
ముపాలప్స్యే. హహో!, దైవ, ఏకాదశానా
మతైహిణీనాం నాథో జ్యేష్ఠో బ్రాతృశతస్య భర్తా
గాంగేయ ద్రోణాంగరాజ శల్యకృప కృతవర్మాశ్వత్థామ

(రూపం వ్యసనం అనుభవంతో భాగధేయ విముఖదాప
పజ్జాడలో జనో. తా కం ఏత్థ పుచ్చిస్సమ్. కం వా
ఉవాలహిస్సమ్. హోదు సజం ఏవ్వ ఏత్థ నిదిగిస్సమ్.
హోదు దేవ్వం దాణీ ఉవాలహిస్సమ్. హంహో
దేవ్వ, ఏకదశాణం అఖోహిణీణం నాహో, జ్యేష్ఠో భాదు
సదస్స, ఇత్తా గంగేయ ద్రోణాంగరాజ సల్ల కివ
కీదవమ్మ అస్సత్థామ పుముహస్స రాజచక్కస్స)

జనః = ప్రతి మనుజుడును, అవస్థానురూపమ్ = తన స్థితికి అనుగుణమైన,
వ్యసనమ్ = దుఃఖమును, అనుభవన్ = అనుభవించుచు, భాగధేయ = అదృష్టము
యొక్క, విముఖతయా = వైముఖ్యముతో (దురదృష్టము కారణముగా అనుట),
పర్యాకులః ఏవ = వ్యాకులపడుచున్నవాడే! తత్ = అందుచేత, అత్ర = ఇచట, కమ్ =
ఎవనిని, ప్రత్యక్షమి = అడుగుదును!, కమ్ = ఎవనిని, ఉపాలప్స్యే నా = నిందింతును!
భవతు = కానిమ్ము. స్వయమ్ ఏవ = నా అంతట నేనుగనే, అత్ర = ఈ రణరంగము
నందు, విశేష్యామి = అన్వేషించును. (పరిక్రమ్య = కొంత పరిక్రమించి), భవతు =
సరే కానిమ్ము, ఇదానీమ్ = ఇకనిప్పుడు, దైవమ్ = దైవతమును, ఉపాలప్స్యే =
నిందింతును. హహో దైవ = ఓయీ దైవమా! ఏకాదశానామ్ = పదకొండయిన,
అఖోహిణీనామ్ = అఖోహిణులకు, నాథః = ప్రభువును, బ్రాతృశతస్య = నూర్గురు
సోదరులకు, జ్యేష్ఠః = పెద్దవాడును, గాంగేయః = క్షిప్రుడు, ద్రోణుడు, అంగరాజ =

ప్రముఖస్య రాజ చక్రస్య సకల పృథ్వీమండలైకనాథో
మహారాజ దుర్యోధనోఽప్యన్విష్యతే. అన్విష్య
మాణోఽపి న జ్ఞాయతే కస్మిన్నుద్దేశే పర్వత ఇతి.
(విచింత్య నిఃశ్వస్య చ). అథవా కిమత్ర దైవ
ముచాలభే. తస్య ఖల్విదం నిర్భర్న్విత విదుర వచన
బీజస్యవధీరిత పితామహ హితోపదేశాంకురస్య శకుని
ప్రోత్సాహనాది విరూఢమూలస్య జతుగ్రహ ద్యూత
విష శాఖనః సంభూత చిరకాల సంబద్ధ వైరాలవాలస్య

(సలల పుహవీమండలేక్కణాహో మహారాజ దుజ్ఞో
హణో వి అణ్ణేసీఅది. అణ్ణేసీఅన్తో వి ణ జాణీఅది. కస్మిం
ఉద్దేశే పట్టణ త్తి.)

కర్ణుడు, శల్యుడు, కృపుడు, కృతవర్మ, అశ్వత్థామ, ప్రముఖస్య=మొదలగు
వారితో కూడిన, రాజచక్రస్య=రాజసమూహమునకు, భర్తా=స్వామియు, సకల=
సమస్తమైన, పృథ్వీమండల=భూ చక్రమునకు, ఏకనాథః=చక్రవర్తియైన,
మహారాజ దుర్యోధనః అపి=మహారాజ సుయోధనుడుకూడ, అన్విష్యతే=వెదుక
బడుచున్నాడు. అంతటివానినికూడ అన్వేషించు దురవస్థ యనుట. అన్విష్యమాణః
అపి=వెదుకబడుచుండియు, కస్మిన్ ఉద్దేశే=ఏ ప్రదేశమునందు, పర్వతే ఇతి=
ఉన్నాడో అనుట, న జ్ఞాయతే=తెలియబడుటలేదు—వెదకినను కన్పించలేదనుట.
(విచింత్య=అలోచించి, చ=మరియు, నిఃశ్వస్య=నిట్టూర్చి), అథవా=అయినను,
అత = ఈ విషయమునందు, దైవమ్=దైవతమును, కిమ్ ఉచాలభే=ఏమని
నిందింతును. దైవమును నిందింప బని లేదనుట. నిర్భర్న్విత=తిరస్కరింపబడిన,
విదుర వచన=విదురుని ఉపదేశము, బీజస్య=విత్తుగా కలదియు, విదుర వచనమును
తిరస్కరించుచే వైరవృక్షమునకు బీజ మనుట, అవధీరిత=తిరస్కరింపబడిన,
పితామహ=భీష్మునియొక్క, హితోపదేశ=హితవచనము, అంకురస్య=మొలకగా
కలదియు, శకుని=సౌబలునియొక్క, ప్రోత్సాహన+అది=ప్రోత్సాహకముచే,

పాంచాలీ కేశగ్రహణ కుసుమస్య ఫలం పరిణమతి.
(అన్యతో విలోక్య). యథా తైష వివిధ రత్నప్రభా
సంవలిత సూర్యకిరణ ప్రసూత శక్త చాప సహస్ర
సంపూరిత దశదిశాముఖో లూనకేతువంశో రథో

(అహవా కిం ఏత్థ దేవ్యం ఉవాహహమి. తస్య క్లు ఏదం
ణిబ్బచ్చితి విఉరవఅణవీఆస్స అవహీరిద పిదామహ
హిదోవదేసంకురస్స సఉణిహ్పచ్చాహణాది విరూఢ
మూలస్స జదుగేహ జూదవిన సాహిణో సంభూదచిర
ఆలసంబద్ధవేరాలవాలస్స పంచాలీకేశగ్రహణ కుసుమస్స
ఫలం పరిణమతి. జహ ఏత్థ ఏసో వినిహరరిణప్పహో
సంవలిద సూరకిరణ ప్పసూత సక్కచావ సహస్స
సంపూరిద దసదిశాముహో లూణకేదువంసో రహో)

విరూఢమూలన్యః=వేళ్లుపోసికొన్న మ్రాను కలదియు, శకుని ప్రోత్సాహాదికముచే
వైరవృక్షము వేళ్లుని బలముగా మ్రానువట్టినదనుట, జతుగృహ=లక్క ఇల్లు,
ద్యూత = జూదము, విష=విషము అనునట్టి శాఖిణః=కొమ్మలు కలదియు,
సంభూత=ఉత్పన్నమైనదియు, చిరకాల=చిరకాలమునుండి, సంబద్ధ=వరస్పరాను
బద్ధమైనదియునైన, వైర = శత్రుత్వమే, ఆలవాలన్యః = పాడుగా కలదియు,
పాంచాలీ = ద్రావదియొక్క, కేశగ్రహణ = కొమ్ముణిడింట్లు, కుసుమస్య=
పుష్పముగా కలదియు-వైరతరువు ఆనాడట్లు పుష్పించినదనుట, తన్యః=ఆ వైర
వృక్షమునకు, ఇదమ్ = ఇది, ఫలమ్ = ఫలముగా, పరిణమతి ఖలు=రూపొందు
చున్నది సుమా!, కావున దైవమును నిండింప బని లేదనుట. [అన్యతః=మరొక
వైపునకు, విలోక్య=చూచి] అత్ర=ఇచ్చట, ఏషః=ఇదే, వివిధ=బహువిధము
లైన, రత్న=రత్నములయొక్క, ప్రభా=కాంతులతో, సంవలిత=సమ్మిళితము
లైన, సూర్యకిరణ=సూర్యకిరణములచే, ప్రసూత=ఏర్పడిన, శక్రచాప సహస్ర=
వేయి ఇంద్రధనుస్సులచే, సంపూరిత=పెక్కిటిల్లిన, దశ దిశాముఖః=సమస్త

దృశ్యతే తథాహం తర్కయామ్యపశ్యమేతేన మహారాజ
దుర్యోధనస్య విశ్రామోద్దేశేన భవితవ్యమితి.
యావన్నిరూపయామి. (ఉపగమ్య దృష్ట్వా నిశ్శస్య
చ) కథ మేకాదశానా మతొహిణీనాం నాయకో
భూత్వా మహారాజో దుర్యోధనః ప్రాకృతపురుష
ఇవా శ్లాఘనీయాయాం భూమాపుపవిష్టస్తిష్ఠతి. అథవా
తస్య ఖల్విదం శాంచాలీ కేశగ్రహ కుసుమస్య ఫలం
పరిణమతి.

(దీపక తా అహం తక్మేని అవస్థం ఏదిగా మహారాజ
దుజ్ఞోహణస్స విస్సాముద్దేశేన హోదవ్వమ్. యావ
నిరూపేమి. కహం ఏతదహం అభిహిణీణం నాలకో
భవతి మహారాజ దుజ్ఞోహణో పథద పునో విల
అసలాహణీప భూవిప ఉవవిట్టో చిట్టది. అథవా తస్స
కు ఏదం పంచాలీకేశగ్రహ కుసుమస్స ఫలం పరిణమది.)

దిశాగ్రభాగములు కల్గినదియు, లూన=ఖండింపబడిన, కేతువంశః=జెండాకర
కలదియునైన, రథః=అరదము, యథా దృశ్యతే తథా=ఎట్లు కనబడుచున్నదో
అట్లు కనబడుట కారణముగా ననుట, ఏతేన=దీనితో (ప్రదేశము), మహారాజ
దుర్యోధనస్య=రారాజయిన సుయోధనునియొక్క, విశ్రామోద్దేశేన=విశ్రాంతి
స్థలముతో, భవితవ్యమ్ ఇతి=కావలసియైనదని-ఇది తప్పక దుర్యోధనుడు
విశ్రమించుచున్న స్థలమైయుండునని-అహమ్=నేను, తర్కయామి = భావించు
చున్నాను. యావత్ నిరూపయామి=ఇంతలో నిశ్చయింతును-ఇప్పుడే తేల్చుకొందు
ననుట. (ఉపగమ్య=సమీపించి, దృష్ట్వా=చూచి, నిశ్శస్య చ=నిట్టూర్చి).
కథమ్=ఎట్టా! ఏకాదశానామ్=పదునొకందైన, అతొహిణీనామ్=అతొహిణులకు,
నాయకః భూత్వా=నాయకుడయియుండియు, మహారాజః=రారాజయిన దుర్యోధనుడు,
ప్రాకృతపురుషః ఇవ=సామాన్యమైనపునివలె, శ్లాఘనీయాయామ్=అప్రశస్త
మైన, భూమో=నేలపై, ఉపవిష్టః తిష్ఠతి=పడియున్నాడు! అథవా=అంతే,

(ఉపసృత్య సూతం సంజ్ఞాయా పృచ్ఛతి)

సూతః : (దృష్ట్వా) అయే కథం సంగ్రామాత్సుందరకః
ప్రాప్తః

సుందరకః : (ఉపగమ్య) జయతు, జయతు మహారాజః. (జలగు
జలదు మహారాట)

దుర్యోధనః : (విలోక్య) అయే సుందరక, సుందరక, కచ్చిత్కుశల
మంగరాజస్య.

పాంచాలీ కేశగ్రహ కుసుమస్య=ద్రౌపది కేశగ్రహము పువ్వుగా కల్గిన, తస్య=ఆ వృక్షమునకు, ఇదమ్=ఇది, ఫలమ్ పరిణమతి ఖలు=ఫలముగా రూపొంది
సుమా!—ఇది దానికి ఫలమనుట (నమీవ భూతమున వర్తమానము)

(ఉపసృత్య=నమీపించి, సూతమ్=సారథిని, సంజ్ఞాయా=చేనన్నలతో,
పృచ్ఛతి=అడుగును)

అయేఇతి :- (దృష్ట్వా=చూచి) అయే=అహో!, కథమ్=ఏట్లా!,
సంగ్రామాత్=రణరంగమునుండి, సుందరకః=సుందరకుడు, ప్రాప్తః=వచ్చెనే!

జయత్ప్రీతి :- (ఉపగమ్య=దగ్గరకు నడచి) మహారాజః=మహారాజు,
జయతు జయతు=జయించుగాక జయించుగాక!— జయము జయము మహారాజా!
అనుట.

అయేఇతి :- (విలోక్య=అవలోకించి) అయే=అహో!, సుందరక=సుందరకా!
సుందరక=ఓయీ సుందరకా!, అంగరాజస్య=కర్ణునికి, కచ్చిత్కుశలమ్=క్షేమమేనా?

సుందరకః : దేవ, కుశలం శరీరమాత్రేణ (దేవ, కుశలం సరీర మేత్రేణ)

దుర్యోధనః : (ససంభ్రమమ్) సుందరక, కిరీటినాస్య నిహతా ధౌరేయా, హతః సారథి ర్భగ్నో వా రథః!

సుందరకః : దేవ, న భగ్నో రథః. అస్య మనోరథోఽపి (దేవ, న భగ్నో రథాః. నే మణోరథాః వి)

దుర్యోధనః : (సరోషమ్) కిమవిస్పష్టకథితై రాకులమపి పర్యాకుల యసి మే హృదయమ్. తదశేషతో విస్పష్టం కథ్యతామ్.

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, శరీరమాత్రేణ = కేవల శరీరముతో, కుశలమ్=క్షేమము.

సుందరకేతి :- (ససంభ్రమమ్=సంభ్రమముతో) ఓయీ సుందరకా!, కిరీటినా=క్రీడిచే, అస్య=మన కర్ణునియొక్క, ధౌరేయాః=అశ్వములు, నిహతాః=చంపబడినవా? వా=లేక, సారథిః=సూతుడు, హతః=చంపబడినాడా? వా=లేక, రథః=రథము, భగ్నః=విరుగగొట్టబడినదా?

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, రథః=రథము, న భగ్నః=విరుగగొట్ట బడలేదు. అపి=కానీ, అస్య=కర్ణునియొక్క, మనోరథః=మనోరథము [కోరిక] భగ్నః=భంగము గావింపబడినది.

కిమితి :- (సరోషమ్=రోషముతో) అవిస్పష్ట కథితైః=అస్పష్టమగు వాక్కులతో, ఆకులమ్ అపి=ఇప్పటికే కలతచెందియున్న, మే=నాయొక్క, హృదయమ్=ఎడందను, కిమ్ పర్యాకులయసి=మరింత కలతపెట్టుచున్నావేల? తత్=అందుచే, అశేషతః=పూర్తిగా, విస్పష్టమ్=స్పష్టముగా, కథ్యతామ్ చెప్పబడుగాక!

సుందరక : యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి. అయే! దేవస్య ముకుట మణి ప్రభావేన అపసీతా మే రణప్రహారవేదనా. (ఇతి సాబోపం పరిక్రమ్య) శృణోతు దేవః. అస్తీదానీం కుమార దుశ్శాసన వధ-(ఇత్యర్థోక్తా ముఖయాచార్ద్య శంకాం నాటయతి). (జం దేవో ఆణవేది. అప దేవస్య మఉడమణి పుహవేణ అవణీదా మే రణపుహరవేళిణా. సుణాదా దేవో. అత్థి దాణీం కుమాలదుస్సాసనావహ—)

సూత : సుందరక, కథయ. కథితమేవ దైవేన.

దుశ్శాసన : కథ్యతామ్. శ్రుతమస్మాభిః.

యచితి :- దేవః=మహారాజు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆజ్ఞాపించినట్లే. అయే=అహో!; దేవస్య=మహారాజయొక్క. ముకుట=కిరీటమునందలి, మణి=మణులయొక్క, ప్రభావేన=శక్తితో, మే=నాయొక్క, రణప్రహార=యుద్ధము నందు తగిలిన చెబ్బలవలన, వేదనా=బాధ, అపసీతా=తొలగింపబడినది. (కొన్ని మణుల కాంతుతో నొప్పులు తగ్గునట!) (ఇతి = అని, సాబోపమ్ = సాభిమానముగా, పరిక్రమ్య=కొంత పరిక్రమించి) దేవః=మహారాజు, శృణోతు= వినుగాక. ఇదాసీమ్=ఇప్పుడు, అస్తీ=ఉన్నది, కుమార దుశ్శాసన=కుమార దుశ్శాసనునియొక్క, వధ=మృతి—ఇతి=అని, అర్థోక్త=అర్థోక్తియందు—నగము పలికి ఆగిపోవుట—ముఖమ్=మోమును, ఆచ్ఛాద్య=కప్పికొని, శంకామ్ నాటయతి=శంకనభినయించును.)

సుందరకేతి :- సుందరక=ఓ సుందరకుడా! కథయ=చెప్పుము. దైవేన=దైవముచే, కథితమే ఏవ=ఇది చెప్పబడిన విషయమే. దుశ్శాసన మరణ వార్త విన్నదే శంకింప బని లేదనుట.

కథ్యతామితి :- కథ్యతామ్=చెప్పబడుగాక. నిశ్చంకముగా చెప్పు మనుట. అస్మాభిః=మాచేత, శ్రుతమ్=దుశ్శాసన మరణవార్త ఆలకింపబడినది.

సుందరకః : శృణోతు దేవః. అద్య తావత్కుమార దుఃశాసన
వధామర్షితేన స్వామినాంగరాజేన కృత కుటిల
భృకుటీభంగ భీషణ లలాటపట్టేన అవిజ్ఞాత సంధాన
తీక్షణమోక్ష శిలీముఖ సంఘాత వర్షిణా అభియుక్తః స
దురాచారో మధ్యమ పాండవః. (సునాదు దేవో,
అజ్ఞ దావ కుమాల దుస్సానణ వహః మరిసిదేణ
సామిణా అంగరావణ కిదకుడిలభిఉడి భంగభీషణ లిడల
వట్టేణ అవిజ్ఞాద సంధాణ తిక్ష్ణ మోక్ష సిలీముహ
సంఘాద వరిసిణా అభిజాత్తో సో దురాచారో మజ్ఞమ
పాండవో.)

ఉభౌ : తతస్తతః

సుందరకః : తతో దేవ, ఉభయబల మిలద్దీప్యమాన కరితురగ
పదాతి సముద్భూత ధూళి నికరేణ పర్యస్త గజఘటా

శృణోత్వతి :- దేవః=మహారాజా, శృణోతు=వినుగాక! అద్య=
నేడు, కుమార దుశ్శాసన=కుమార దుశ్శాసనునియొక్క, వధ=మరణముతో,
అమర్షితేన=కోపించినవాడును, కృత=సంధానింపబడిన, కుటిలభృకుటీ=వక్రము
లైన కనుబొమ్మలయొక్క, భంగ=విరుపుతో, భీషణ=భయముగొల్పునదైన,
లలాటపట్టేన=ఫాలభాగముకలవాడును, అవిజ్ఞాత=గమనింపబడని, సంధాన=
ఎక్కుపెట్టుటయు, తీక్షణమోక్ష=వేగముగా విడిచిపెట్టుటయుగల్గిన, శిలీముఖ=
బాణములయొక్క, సంఘాత = సమూహమును, వర్షిణా=కురిపించువాడును,
గుర్తింపబడనంతటి వేగముగా ఎక్కుపెట్టుట విడుచుటలు జరిగినవనుట,
స్వామినా=సేనాపతియైన, అంగరాజేన=కర్ణునిచేత, సః=ఆ, దురాచారః=
దుర్మార్గుడగు, మధ్యమ పాండవః=పాండవ మధ్యముడగు భీముడు, అభియుక్తః=
ఎదుర్కొనినవాడు. కర్ణుడు భీముని ఢీకొనెననుట.

తత ఇతి :- తతస్తతః=తరువాత తరువాత!

తతోద్దేవ ఇతి :- తతః=అటుపిమ్మట, దేవః=మహారాజా!, ఉభయ

సంఘాతేన చ విస్తీర్ణమాజేన అంధకారేణాంధీకృత
ముఖయబలమ్, న ఖలు గగనతలం లక్ష్మీతే.
(తదో దేవ, ఉపాత బల మిలంత దీప్సంత కరి తురత
పదాది సముబ్బాద ధూళి శీతరేణ పల్లతగళి ఘటా
సంఘాదేణ అ విత్థరస్తేణ అంధకారేణ అంధీకిదం
ఉపాత బలమ్. ఇ హు గగనతల లక్ష్మీతి.)

ఉభౌ : తతస్తతః.

సందరకః : తతో దేవ, దూరాకృష్ట ధనుర్గుణాచ్ఛోటన
టంకారేణ గంభీర భీషణేన జ్ఞాయతే గర్జిత ప్రళయ
జలధరేణేతి. (తదో దేవ, దూరాకట్టల ధనుర్గుణా
చ్ఛోడణ టంకారేణ గంభీరభీషణేన జాణీతది గజ్జదం
పలల జలహరేణ త్తి.)

బలంకౌరవపాండవ నైన్యములకు చెందినవై, మిలత్=ధీకానుచున్నవై, దీప్య
మాన = ప్రకాశించుచున్న, కరి=ఏనుగులచేతను, తురగ=అశ్వములచేతను,
పదాతి = కాల్పలముచేతను, సముద్భూత=ఏర్పడిన, ధూళినికరేణ=దట్టమైన
దుమ్ముతోను, చ=మరియు, పర్యస్త=విస్తృతమైన, గజఘటా సంఘాతేన=
ఏనుగుల సమూహముతోను, విస్తీర్ణమాజేన=వ్యాపించుచున్న, అంధకారేణ=
చీకటితో, ఉభయబలమ్=ఇరునైన్యమును, అంధీకృతమ్=గ్రుడ్డిదిగా చేయబడినది.
గగనతలమ్=ఆకాశము, న లక్ష్మీతే ఖలు=కనబడుటలేదు సుమా!. (కనిపించలేదు.)

తత ఇతి :- తతస్తతః=అటుపిమ్మట—

దూరాకృష్టేతి :- తతః=అటుతరువాత, దేవ మహారాజా!, గంభీర
భీషణేన=గంభీరమైనదియు భయంకరమైనదియు, దూరాకృష్ట=కర్ణవర్జితము
లాగబడిన, ధనుర్గుణ = జ్ఞావల్లియొక్క, ఆచ్ఛోటన=విడుచుటవల్ల నైన,
టంకారేణ=టంకారముతో, గర్జిత=గర్జించిన, ప్రళయజలధరేణ ఇతి=ప్రళయకాల
మేఘముచేతనైన ద్వని సుమా అని, జ్ఞాయతే=తెలియుచున్నది. ధనుష్టంకారము
ఆ చీకటిలో మేఘగర్జనవలె మ్రోగినదనుట.

దుర్మోధనః : తతస్తతః.

సందరకః : తతో దేవ, ద్వయోరపి తయోరన్యోన్య సింహనాద
గర్జిత పిశునం వివిధ పరిమూక్త ప్రహరణా హత కవచ
సంగళిత జ్వలన విద్యుచ్ఛటా భాసురం గంభీరస్తనిత
చాప జలధరం ప్రసరచ్ఛరధారాసహస్రవర్షి జాతం
సమరదుర్దినమ్. (తతో దేవ, దోహిణం ని తాణ
అణ్ణోణ్ణ సింహనాద గర్జిత పిశుణం విహిత పరిమూక్త
ప్రహరణా హత కవచ సంగళిత జలణ విజృచ్ఛడా
భాసురం గంభీర త్థణిత చాప జలహరం ప్రసరస్త
సర ధారా సహస్రవరిసం జాదం సమరదుర్దినమ్.)

దుర్మోధనః : తతస్తతః.

తతః : తతస్తతః=అటు తరువాత.

ద్వయోరితి :- తతః=ఆ పిమ్మట, దేవ=మహారాజా!; తయోః=ఆ,
ద్వయోః అపి=ఇరువురియొక్కయు, అన్యోన్య=వరస్పరములైన, సింహనాద=
సింహనాదములనునట్టి, గర్జిత = ఉరుములచే, పిశునమ్ = సూచింపబడినదియు,
వివిధ=విహవిధములై, పరిమూక్త=విడువబడిన, ప్రహరణ=అయుధములచే,
అహత=కొట్టబడిన, కవచ=వర్మములనుండి, సంగళిత=ఎగసివడుచున్న,
జ్వలన=నిప్పురవ్వలనునట్టి, విద్యుత్తటా=మెరుపు గుంపులచే, భాసురమ్=
ప్రకాశించునదియు, గంభీర=సాంద్రముగా, స్తనిత=ఉరుముచున్న, చాప=
ధనుస్సునునట్టి, జలధరమ్=మేఘములు కలదియు, ప్రసరత్=అన్ని వైపులకు
పోవుచున్న, శర=బాణములనునట్టి, ధారాసహస్ర=వర్షసహస్రమును, వర్షి=
కురియుచున్నదియునైన, సమర దుర్దినమ్ = యుద్ధమనునట్టి దుర్దినము కలది,
(సూర్యుడు కనబడకుండ వర్షించిన రోజు) జాతమ్=ఏర్పడెను.

తతః :- తతస్తతః=అటు తరువాత.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, ఏతస్మిన్నంతరే జ్యేష్ఠస్య భ్రాతుః
 పరాభవశంకినా ధనంజయేన వజ నిర్ఘాత నిర్ఘోష
 విషమ రసితద్వజాగ్ర స్థిత మహావానరః, తురంగ
 సంవాహన వ్యాపృత వాసుదేవ శంఖచక్రాసి గదా
 లాంఛిత చతుర్బాహు దండ దుర్దర్శనః, ఆపూరిత
 పాంచజన్య దేవదత్త తార రసిత ప్రతిరవ భరిత దశ
 దిశా ముఖ కుహరో ధావిత స్తమ్బద్దేశం రథవరః.
 (తదో ఆ దేవ, ఏతస్మిం అంతరే జ్యేష్ఠస్య భాదుణో
 పరాభవశంఖినా ధనంజయేన వజ్జ నిర్ఘాత నిర్ఘోష విషమ
 రసిత ఘుల్గిట్టిత మహా వాణరో తురంగమ సంవాహనా
 వాపిత వాసుదేవ సంఖ చక్రాసి గదా లంఛిత
 చతుర్బాహు దండ దుర్దర్శనో ఆపూరిత పంచజన్య
 దేవదత్త తార రసితప్పడిరవ భరిత దశ దిశా ముహ
 కుహరో ధావిదో తం ఉద్దేశం రహవరో.)

ఏతస్మిన్నితి :- దేవ=మహారాజ, తతశ్చ=అటుపిమ్మట-ఏతస్మిన్
 అంతరే=ఇంతలో, జ్యేష్ఠస్య భ్రాతుః=అగ్రజుడైన భీమునికి, పరాభవశంకినా=
 అవమానమును ఆశంకించువాడైన, ధనంజయేన=అర్జునునిచే, వజ్రనిర్ఘాత=వజ్ర
 పాతమువల్లనైన, నిర్ఘోష=ధ్వనివలె, విషమ=భయంకరమైన, రసిత=ఘోషతో
 కూడినదియు, ద్వజాగ్రస్థిత = జెండాపై ప్రకాశించుచున్న, మహావానరః =
 హనుమంతుడు కలదియు, తురంగమ=గుర్రములను, సంవాహన=త్రోలుట
 యందు, వ్యాపృత=విమగ్నుడైన, వాసుదేవ=శ్రీకృష్ణునియొక్క, శంఖ=
 శంఖము, చక్ర = సుదర్శనము, అసి = ఖడ్గము, గదా = కొమోదకములతో,
 లాంఛిత = చిహ్నితములైన, చతుర్బాహుదండ = దండములవంటి నాల్గు
 భుజములతో, దుర్దర్శనః=దుర్నిరీక్ష్యమైనదియు; ఆపూరిత=భాగుగా నూడబడిన,
 పాంచజన్య=పాంచజన్యముయొక్కయు, దేవదత్త =దేవదత్తముయొక్కయు,
 తారరసిత=ఉచ్చైర్నిదముచేనైన, ప్రతిరవ=ప్రతిధ్వనితో, భరిత=నిండిపోయిన,

దుర్యోధనః : తతస్తతః.

సుందరకః : తతో భీమసేన ధనంజయాభ్యా మభియుక్తం పితరం
ప్రేక్ష్య ససంభ్రమం విగలిత మవధూయ రత్నశీర్షక
మాకర్ణాశ్చష్ట కఠిన కోదండ జీవః దక్షిణ హస్తోత్థిప్త
శరపుంఖ విఘట్టన త్వరాయిత సారథిః స్తం దేశ
ముపసతః కుమార వృషసేనః. (తదో భీమసేన
దణంజయహి అభిజత్తం పితరం పేక్షిత ససంభ్రమం
విలలిలం అవధూణిత రథాన సీసలం ఆకర్ణాకట్టిద కఠిన
కోదండ జీవ దాహిణహత్తుక్తిత్త సరపుంఖ విఘట్టణ
తువరాశ్చద సారహిం తం దేశం ఉవణదో కుమాల
విససేనో.)

దశదిశా=దశదిశలయొక్క, ముఖ=అగ్రభాగములనునట్టి, కుహరః=గహ్వరములు
కలదియునైన, రథవరః=శ్రేష్ఠమైన రథము, తమ్=ఆ, ఉద్దేశమ్=ప్రదేశమును
గూర్చి, కర్ణభీములు పోరుచున్న చోటి కనుట, ధావితః=పరుగుతీయింపబడినది.

తతస్తతః :- తతస్తతః=ఆ పిదప-

భీమసేనేతి :- తతః = అప్పుడు, భీమసేన ధనంజయాభ్యామ్ =
భీమార్జునులచే, అభియుక్తమ్=ఆక్రమింపబడిన, పితరమ్=తండ్రిని, ప్రేక్ష్య=
చూచి, కుమారవృషసేనః=కుమార వృషసేనుడు, విగళితమ్=జారిపోవుచున్న,
రత్నశీర్షకమ్=రత్నకిరీటమును, ససంభ్రమమ్=సంభ్రమముతో, అవధూయ=
పైకెగద్రోసికొని, ఆకర్ణ=చెవి వరకు, ఆకృష్ట=లాగబడిన, కఠిన=దృఢమైన,
కోదండ=ధనుస్సుయొక్క, జీవః=నారికలవాడును, దక్షిణహస్త=కుడిచేతితో,
ఉత్థిప్త=ఎత్తబడిన, శరపుంఖ=బాణపు పిడిచే లేక వెనుకభాగముచే, విఘట్టన=
కొట్టుటతో, త్వరాయిత = తొందరపెట్టబడిన, సారథిః=సూతుడుకలవాడై,
సారథిని త్వరపెట్టుచుననుట, తమ్=ఆ, దేశమ్=ప్రదేశమును, ఉపసతః=
పొందెను.

దుర్యోధనః : (సావష్టంభమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, తేనాగచ్ఛతైవ కుమార వృషసేనేన
విదళితాసిలతా శ్యామల స్నిగ్ధపుంఖైః కఠిన కంక
పత్రైః కృష్ణవర్ణైః శాణశిలా నిశిత శ్యామల శల్య
బంధైః కుసుమిత ఇవ తరుర్ముహూర్తైః శిలీముఖైః
ప్రచ్ఛాదితో ధనంజయస్య రథవరః. (తదోల దేవ,
తేణ, ఆ అచ్చంతేణ ఏవ్య కుమాల వినసేనేన విదలి
దాసిలదా సామల సిణిద్ధ పుంఖేహిం కఠిన
కంకపత్రేహి కిసణ పణ్ణేహిం సాణశిలా శిశిద సామల
సల్లబంధేహిం కుసుమిదో విల తరూ ముహూర్తన్తేణ
సిలీముపేహిం ప్రచ్ఛాదిదో ధణంజయస్య రథావరో.)

ఉభౌ : (సహర్షమ్) తతస్తతః.

తతఃపతి :- (సావష్టంభమ్=సగర్వముగా) తతస్తతః=ఆ పదవ

తేనేతి :- దేవ=మహారాజా!, తతశ్చ=ఆ తరువాత; అగచ్ఛతా=
వచ్చుచున్నవాడే అయిన, తేన=ఆ, కుమార వృషసేనేన=కుమార వృషసేనుని
చేత, విదళిత=ఖండింపబడిన, అసిలతా=ఖద్గలతవలె, శ్యామల=నల్ల నివియు,
స్నిగ్ధ=చిక్కనివియునైన, పుంఖైః=పిడులు కల్గినవియు, కృష్ణవర్ణైః=నల్లని
రంగు కలవియు, కఠిన=దృఢమైన, కంకపత్రైః=కాకిరెక్కలు కలవియు, శాణ
శిలా=నికషోపలముచే (అకురాతితో), నిశిత=పదునెక్కింపబడుటచే, శ్యామల=
నలుపెక్కిన, శల్యబంధైః=శల్యబంధములు కలవియు—బాణాగ్రభాగములనుట—
అయిన, శిలీముఖైః=బాణములతో, ధనంజయస్య=కిరీటియొక్క, రథవరః=
రథము, కుసుమితః=పూర్తిగా పుష్పించిన, తరువరః ఇవ=వృక్షరాజమువలె,
ప్రచ్ఛాదితః=కప్పివేయబడినది.

తతఃపతి :- (సహర్షమ్=సానందముగా) తతస్తతః=ఆ పదవ—

సుందరకః : తతో దేవ, తీక్షణ విక్షిప్త నిశితభల్ల బాణవర్షిణా
 ధనంజయేనేమత్ విహస్య భణితమ్-అరేరే వృషసేన,
 పితురపి తావత్తే న యుక్తం మమ కుపితస్యాభిముఖం
 స్థాతుమ్. కిం పునర్భవతో బాలస్య. తద్గచ్ఛ. అపరైః
 కుమారైః సహ యుధ్యస్వ-ఇతి ఏవం వాచం నిశమ్య
 గురుజనాధితేషేణ ఉద్దీపిత కోపాపరక్త ముఖమండల
 విజృంభిత భృకుటీభంగ భీషణేన చాపధారిణా కుమార
 వృషసేనేనాపి మర్మభేదకైః పరుషవిషమైః శ్రుతిసథ
 కృతప్రణయై ర్నిర్భర్నితో గాండివీ బాణైర్న
 పునర్దుష్టవచనైః. (తతో దేవ, తిక్ష్ణ విక్షిప్తణిసిద
 భల్ల బాణ వరిసిణా ధణంజయేణ ఈసి విహసిత భణితమ్-
 అరేరే విససేణ, పిదుణోవి దావదేణ జుత్తం మహ
 కువిదస్స అభిముహం తాదుమ్. కిం ఉణ భవదో
 బాలస్య. తా గచ్ఛ. అవరేహిం కుమారేహిం
 సహ ఆధేహిత్తి. ఏవ్వం వాలిం ణసమిల గురులణా
 హీక్ష్ణ వేణ ఉద్దీవిల కోవోపరత్తముహమండల విటంభల
 భిఉడి భంగభీషణేణ చాపధారిణా కుమాల విససేణ వి
 మమ్మభేదవహిం పరుసవిసమేహిం సుదివహ కీదప్పణ
 ఏహి ణిబ్బచ్చివో గండివీ బాణేహిం ణఉణ దుట్ట
 వలణేహిం.)

తీక్షణత :- దేవ=మహారాజా, తతః=అ తరువాత, తీక్షణ=వేగముగా,
 విక్షిప్త=వెదజల్లబడిన, నిశిత=నాడియైన, భల్ల=ములుకులు కల్గిన, బాణ=
 శరములను, వర్షిణా=కురియుచున్నవదైన, ధనంజయేన=కిరీటిచే, ఈషద్విహస్య=
 మండహసముచేసి, భణితమ్ = ఇట్లు పలుకబడినది- అరేరే వృషసేన = ఓరి
 వృషసేనుడా!, కుపితస్య=కోపించినవాడనైన, మమ=నాయొక్క, అభిముఖమ్=

దుర్యోధనః : సాధు, వృషసేన సాధు. సుందరక, తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, నిశిత శరాభిఘాత వేదనోపజాత మన్యునా
కిరీటినా చండ గాండీవ జీవాశబ్ద నిర్జిత వజ్ర నిర్ఘాత
ఘోషేణ బాణ నిపతన ప్రతిషిద్ధ దర్శనప్రసరేణ
ప్రస్తుతం శిఖాబలానురూపం కిమప్యాశ్చర్యమ్.

ఎట్టయెదుట, స్థాతుమ్=నిల్చుటకు, తే=నీయొక్క, పితుః అపి=తండ్రికికూడ,
న యుక్తమ్=తగనిది. బాలస్య=బాలుడవైన, భవతః=నీకు అసలు తగదని, కిమ్
పునః=వేరే చెప్పవలెనా!; తత్=అందుచే, గచ్ఛ=పోమ్ము. అవరై=ఇంకనున్న,
కుమారై=బాలురతో, నీ వయసువారితో ననుట, యుధ్యస్వ=యుద్ధముచేసికొమ్ము.
ఇతి=అని కిరీటి పల్కెననుట. ఏవమ్=ఇట్టి, వాచమ్=వాక్కును, నిశమ్య=విని,
గురుజన=పెద్దవానియొక్క-తన తండ్రికి చెందిన, అధిక్షేపేణ=నిందావాక్యముతో,
ఉద్గీఃత=ప్రజ్వలించిన, కోవ=రోషముతో, ఉవరక్త=ఎరుపెక్కిన, ముఖమండల=
మొత్తము ముఖమునందు, విజృంభిత=విజృంభించిన, భ్రుకుటీభంగ=కనుబొమ్మల
విరుపులతో, భీషణేన=భయముగొల్పువాడును, చాపధారిణా=ధనుస్సును ధరించి
యున్నవాడనైన, కుమార వృషసేనేన=యువ వృషసేనునిచే; మర్మభేదకై=
ఆయువుపట్టులను నొప్పించునవియు, పరుష విషమై=పరుషములును విషమములు
నైనవియు, శ్రుతిపథ=శ్రోత్రమార్గమునందు, కృతప్రణయై=ఇష్టము కలవియు,
చెవులకు సోకునవియుననుట, అయిన, బాణై=బాణములతో, గాండీవీ=కిరీటి,
నిర్భర్త్రితః=తిరస్కరింపబడినాడు, పునః=అంతేకాని, దుష్టవచనైః న=కటు
ప్రలాపములతో కానేకాదు. మాటలతో కాక ఈపెలతో జాబు చెప్పెననుట.
(నై విశేషణములు - మర్మభేదకైః మొ॥నవి - బాణములకును వచనములకు
నన్వయించును.)

సాధ్యుతి :- వృషసేన = వృషసేనుడా!, సాధు సాధు=బాగు బాగు.
సుందరక=సుందరకుడా, తతస్తతః=ఆ పిమ్మట-

నిశితేతి :- దేవ=మహారాజా!, తతః=ఆ తరువాత, నిశిత=వాడియైన,
శర=బాణములయొక్క, అభిఘాత=దెబ్బలతో, ఉపజాత=కల్గిన, మన్యునా=

(తదో దేవ, కిసిద సరాభిఘాద వేళిణోపజాద
మణ్ణణా కిరిటినా చండగండివ జాత సద్ద ణిజ్జన వజ్జ
ణిగ్గాద ఘోసేణ బాణణిపడన పడిసిద్ధ దంసణప్పనరేణ
పత్తుదం సిక్ఖావలాణరూపం కిం వి అచ్చరిఅమ్.)

దుర్యోధనః : (సాకూతమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, తత్తాదృశం ప్రేక్ష్య శత్రోః సమర
వ్యాపార చతురత్వ మవిభావిత తూణీరముఖ ధనుర్ధణ
గమనాగమన శరసంధాన మోక్ష చటుల కరతలేన
కుమారవృష సేనేనాపి సవిశేషం ప్రస్తుతం సమరకర్మ.
(తదో అ దేవ, తం తారిసం పేక్షి అ సుత్తణో సమర
వ్యాపార చడివత్తణం అవిభావిత తూణీర ముఖ
ఘణుగ్ధణ గమనాగమన సరసంధాన మోక్ష చటుల
కరతలేన కుమార వినసేణేణ వి సవిసేసం పత్తుదం
సమలకమ్మ.)

కోపముకలవాడును, చండ=భయంకరమైన, గాండివ=గాండివముయొక్క, జీవా=నారినుండి పుట్టిన, శబ్ద=ధ్వనిచేత, నిర్జిత=జయింపబడిన, వజ్రనిర్భాత ఘోషేణ=వజ్రాఘాతపు ధ్వని కలవాడును, బాణ=బాణములయొక్క, నివతన=విడచుటలచేత, ప్రతిషిద్ధ=అడ్డగింపబడిన, దర్శనప్రసరేణ=చూపుట కలవాడును—లోకులచూపుటను బాణ ప్రసారముతో అడ్డగించువాడనుట, అయిన, కిరిటినా=క్రీడిచే, శిఖిల+అనురూపమ్ = నేర్పిన విద్యకు బలమునకు ననుగుణమైన, కిమపి ఆశ్చర్యమ్=ఏదో ఒక ఆశ్చర్యజనకము, ప్రస్తుతమ్=ఆచరింపబడినది.

తతః తతః :- (సాకూతమ్=సాభిప్రాయముగా) తతస్తతః=అ పిమ్మట!

తత్తాదృశమితి :- తతశ్చ=అ తరువాత, దేవ=మహారాజా!, శత్రోః=శత్రువుయొక్క, తత్తాదృశమ్=అటువంటిదైన, సమరవ్యాపార=యుద్ధప్రక్రియ

దుర్యోధనః : తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, అత్రాంతరే విముక్త సమరవ్యాపారో
ముహూర్త విశ్రమిత వైరానుబంధో ద్వయోరపి
కురురాజ పాండవ బలయోః “సాధు కుమార వృష
సేన, సాధు” ఇతి కృతకలకలో వీరలోకోఽవలోక
యితం ప్రవృత్తః. (తదో దేవ, ఏథంతరే విముక్త
సమరవ్యాపారో ముహూర్త విస్మయిద వేరానుబంధో
దోణం వి కురురాజ పాండవ బలాణాం “సాహు
కుమాల విససేణ, సాహు” త్తి కిద కలలలో వీరలోఽ
లవలోఇదుం పక్షతో)

యందలి, చతురత్వమ్=నేర్పరితనమును, ప్రేక్ష్య=చూచి, అవిభావిత=గుర్తింప
బడని రీతిగా (అంత వేగముగా), తూణీరముఖ=అంబులపొదియొక్క అగ్ర
భాగమునకు, ధన్యుణ = వింటినారికి, గమన+అగమన=పోవుట వచ్చుటలు
కల్గకట్లుగా, శరసంధాన=బాణమునెక్కుపెట్టుట, మోక్షణ=విడుచుటతో, చటుల=
చంచలమైన, కరతలేన=హస్తము కలవాడైన, కుమార వృషసేనేన+అపి=
కుమార వృషసేనునిచేగూడ, సవిశేషమ్=విశేషముతో కూడిన, సమరకర్మ=
యుద్ధవ్యాపారము, ప్రస్తుతమ్=ఆరంభింపబడినది.

తత ఇతి :- తతస్తతః=అటుపైనటుపైని!

శ్లోత్రేతి :- దేవ=చుహరాడా!, తతః=ఆ పిమ్మట, అత్రాంతరే=
అంతరో, విముక్త=విడిచిపెట్టబడిన, సమరవ్యాపారః=యుద్ధకర్మ కలదియు,
ముహూర్త=క్షణకాలము, విశ్రమిత=అంతరించిపోయిన, వైరానుబంధః=
శత్రుత్వము కలదియైన, కురురాజ పాండవ బలయోః=కౌరవపాండవ సేనలు,
ద్వయోః అపి=రెండింటియందలి, వీరలోకః=భటసమూహము, కుమార వృష
సేనుడా! సాధు సాధు-ఇతి=అని, కృత కలకలః=కలకలము సృష్టించునదై,
అవలోకయితుమ్=చూచుటకు, ప్రవృత్తః=మొదలిడెను. చూచుచు నిచ్చెననుట.

దుర్యోధనః : (సవిస్మయమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ. అవధీరిత సకల ధానుష్క చక్ర
పరాక్రమశాలినః సుతస్య తథావిధేన సమర
కర్మారంభేణ హర్ష రోష కరుణా సంకటే వర్తమానస్య
స్వామినోఽంగరాజస్య నిపతితా శరపద్ధతిర్భీమసేనేన
బాష్ప పర్యాకులా దృష్టిః కుమార వృషసేనేన.
(తదో అ దేవ, అవహీరిత సకల ధానుక్ చక్ర
పరాక్రమసాలినో సుదస్స తహావిహేణ సమల
కర్మాలంభేణ హరిస రోస కరుణాసంకడే వట్టమాణస్స
సామిణో అంగరాజస్స నివడితి సరపద్ధతి భీమసేనే
బాష్ప పజ్జాకలా దిట్టి కుమాల విససేణే.)

దుర్యోధనః : (సభయమ్) తతస్తతః!

తతఃకతి :- (సవిస్మయమ్=అశ్చర్యముతో) తతస్తతః=అటుపైని!

అవధీరితేతి :- దేవ=మహారాజా!, తతశ్చ=ఆ పిమ్మట; అవధీరిత=
తిరస్కరింపబడిన, సకల ధానుష్కచక్ర = విలుకాండ సమూహము కల్గిన,
పరాక్రమశాలినః=పరాక్రమవంతుడును-స్వ పరాక్రమముచే ధానుష్కచక్రమును
తిరస్కరించినవాడనుట-అయిన, సుతస్య=కుమారునియొక్క, తథావిధేన=
అంతటిదైన, సమరకర్మారంభేణ=యుద్ధ ప్రారంభముతో, హర్ష రోష కరుణా
సంకటే = ఆనందము కోపము జాలి అను భావముల సంకీర్ణస్థితియందు, వర్త
మానస్య=తలమునకులగుచున్న, స్వామినః=నాయకుడైన, అంగరాజస్య=కర్ణుని
యొక్క, శరపద్ధతిః = బాణవరంపర, భీమసేనే = భీమునియందును, బాష్ప
పర్యాకులా=బాష్పములతో మనకబారిన, దృష్టిః=చూపు, కుమార వృషసేనే=
కుమార వృషసేనునియందును (పై ననుట) నిపతితా=పడినది.

తతఃకతి :- (సభయమ్=భయపడుచు) తతస్తతః=ఆ పిమ్మటాపిమ్మట!

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, ఉభయబల ప్రవృత్త సాధుకారామర్షి తేన శరవర్ష ప్రజ్వలితేన గాంధీవినా తురగేషు సారథావపి రథవరే ధనుష్యపి జీవాయామపి నరేంద్రలాంఛనే సితాతపత్రేఽపి చ వ్యాపారితః సమం శిలీముఖాసారః. (తదో అ దేవ, ఉభయబలప్రవృత్త సామూకారా మర్షిదేన సరబుసపజ్వలిదేన గాంధీవిణా తురగేసు సారహిం పి రహవరే ధణుం పి జీవాయా పి ఇలింద లాంఛనే సిదాదవత్తే వి వ్యావారిదో సమం సిలీముఖా సారో.)

దుర్యోధనః : (సభయమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, విరథో లూసగుణకోదండః, పరిభ్రమణ వ్యాపారమాత్ర ప్రతిషిద్ధ శరసంపాతో మండలై

ఉభయబలేతి :- దేవ=మహారాజా!, తతశ్చ=అటుపైని, ఉభయ బల=ఇరువారులయందును, ప్రవృత్త=ప్రారంభమైన, సాధుకార=అభినందనలతో, వృషసేనాభినందనలతో ననుట, అమర్షితేన=కోపమునందినవద్దై, శరవర్ష=బాణ వృష్టిచే, ప్రజ్వలితేన=అతిశయించిన, గాంధీవినా=కిరీటిచే, తురగేషు=వృష సేనుని రథాశ్వములయందును, సారథా = సూతునియందును, అపి = మరియు, రథవరే=శ్రేష్ఠమైన రథమునందును, అపి=ఇంకను, ధనుషి=వింటియందును, అపి=మరియు, జీవాయామ్=నారియందును, నరేంద్రలాంఛనే=రాజచిహ్నమైన పతాకయందును, సితాతపత్రే = వెల్లగొడుగునందును, సమమ్ = ఒక్కసారిగా, శిలీముఖాసారః=బాణవర్షము (ఎడతెరిపిలేని బాణధార) వ్యాపారితః=కురిపింప బడినది.

తతః :- (సభయమ్=భీతిగుడుచుచు) తతస్తతః=అ పిమ్మట—

విరథః :- తతశ్చ దేవ, విరథః = రథము కోల్పోయినవాడును, లూస=విరుగగొట్టబడిన, గుణ=నారితో కూడిన, కోదండః=ధనుస్సుకలవాడును,

ర్విచరితుం ప్రవృత్తః కుమారః.. (తదో దేవ, విరహో
లూనగుణ కోదండ్కో పరిబ్భమణ వ్యావారమేత్త
ప్పడిసిద్ధ సరసంపాదో మండలేహీ విలరిడుం పక్షత్తో
కుమారో.)

దుర్యోధనః : (సాశంకమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, సుతరథ విధ్వంసనామహ్నోద్దీప్తేన స్వామి
నాంగరాజేన అగణిత భీమసేనాభియోగేన పరిముక్తో
ధనంజయస్యోపరి శిలీముఖాసారః.. కుమారోఽపి
పరిజనోపసీతమన్యం రథమారుహ్య పునరపి ప్రవృత్తో
ధనంజయేన సహాయోధితుమ్. (తదో, దేవ, సుద
రహ విద్వంసనా మరీసుద్దీవిదేణ సామిణా అంగరావణ
అగణిత భీమసేనాభిజోవణ పరిముక్తో ధనంజయస్త్వ
ఉవరి సిలీముఖాసారో. కుమారో వి పరిజనోవణేదం
జ్జ్ఞం రహం ఆరుహిత పునోవి పక్షత్తో ధనంజయేన
సహ ఆటధేదుమ్.)

పరిభ్రమణ వ్యాపారమాత్ర = అటునిటు గెంతుట మాత్రముచేతనే, ప్రతిషిద్ధ =
అడ్డగింపబడిన లేక తప్పించుకొనబడిన, శరసంపాతః = కోలలవేటు కలవాడును—
బాణపాతమునుండి తప్పించుకొన్నవాడనుట, అయిన, కుమారః = కుమార వృష
సేనుడు, మండలైః = గుండ్రముగా, విచరితుమ్ = తిరుగుటకు, ప్రవృత్తః =
ఆరంభించినవాడయ్యెను. (మండల పరిభ్రమణ విధమగు ఆత్మరక్షణ వద్దతి.)

తతః :- (సాశంకమ్ = ఏమయినదో అను శంకతో) ఆపై నాపై ని—!

సుతేతి :- దేవ = మహారాజా!, తతః = ఆపై ని, సుతః = కుమారునియొక్క,
రథ = రథము (ను)యొక్క, విధ్వంసన = విరుగగొట్టుటవల్ల నైన, అమర్షా =
కోపముతో, ఉద్దీప్తేన = ప్రజ్వలించినవాడును, అగణిత = సరకుగొనని, భీమసేనాభి

ఉభా : సాధు, వృషసేన, సాధు. తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, భణితం చ కుమారేణ-రేరే తాతాధి
క్షేపముఖర మధ్యమ పాండవ, మమ శరాస్తవ శరీర
ముష్ణిత్యాన్యస్మిన్న నిపతంతి-ఇతి భణిత్యా శర
సహస్రైః పాండవశరీరం ప్రచ్ఛాద్య సింహనాదేన
గర్జితం ప్రవృత్తః. (తదో, దేవ, భణితం చ
కుమారేణ-రేరే తాతాహిక్షేపముహల ముష్ణమ
పండవ, మహ సరా తుహ సరీరం ఉజ్జి వ అణ్ణసిం ణ
ణివడన్తి, త్తి భణిత సర సహస్రేహిం పండవ సరీరం
పచ్ఛాదిల సింహనాదేణ గర్జదుం పడల్తో.)

యోగేన = భీముని ఆక్రమణముకలవాడును, భీమునితో యుద్ధమును పరిగణింపక
అనుట, అయిన, స్వామినా = నాయకుడగు, అంగరాజేన = కర్ణునిచే,
ధనంజయోపరి=క్రీడిపై, శీలీముఖాసారః=శరవర్షము, పరిముక్తః=విడువబడినది-
ప్రయోగించెననుట. కుమారః అపి=వృషసేనుడును, పరిజన+ఉపనీతమ్=
సేవకులచే తీసికొనిరాబడిన, అన్యమ్=వేరొక; రథమ్=రథమును, ఆరుహ్య=
అధిరోహించి, ధనంజయేన సహ=కీరీటితో, పునరపి=మరల, ఆయోధితమ్=
యుద్ధముచేయుటకు, ప్రవృత్తః=ప్రారంభించెను.

సాధ్వీతి :- వృషసేనడా!, సాధు సాధు = బి! బి! తతస్తతః =
ఆ పిమ్మట-

భణితమితి :- తతః=అమీదట, దేవ=మహాగజా!, కుమారేణ=వృష
సేనునిచే, భణితమ్ చ=ఇట్లు పల్కబడినది-రేరే=ఓరోరీ! తాతాధిక్షేప ముఖర=
నా త్రాని నిందించు వసరుదోతా! మధ్యమ పాండవ = పాండవమధ్యమడా!,
మమ = నాయొక్క, శరాః = బాణములు, తవ=నీయొక్క, శరీరమ్ ఉజ్జిత్యా=
తనువును విడిచి, అన్యస్మిన్=మరొకదానియందు లేక మరొకని శరీరమునందు,
న నిపతంతి = పడవు, ఇతి = ఇట్లు, భణిత్యా = పలికి, శరసహస్రైః=వేల

దుర్యోధనః : (సవిస్మయమ్) అహో బాలస్య పరాక్రమో ముగ్ధ
స్వభావోఽపి. తతస్తతః

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, తం శరసంపాతం సమవధూయ నిశిత
శరాభిఘాత జాత మన్యునా కిరీటినా గృహితా
రథోత్సంగాత్ కణత్కనక కింకిణీ జాల ఝంకార
విరావినీ, మేఘోపరోధవిముక్త నభస్తల నిర్మలా,
నిశిత శ్యామల స్నిగ్ధముఖ, వివిధ రత్నప్రభా భాసుర
భీషణ రమణీయ దర్శనా-శక్తిః సోపహాసం విముక్తా
చ కుమారాభిముఖ. (తదో చ దేవ, తం సరసంపాదం
సమవధూణి అణిసిన సరాభిఘాత మణ్ణనా కిరీటినా
గృహితా రహుచ్ఛంగాదో కణంత క్వణల కింకిణీజాల
ఝంకార విరావినీ మేఘోపరోహ విముక్త
ణహత్థలణిమ్మలా అణిసిన సామల సింధిధముహీ వివిహ
రలణప్పహా భాసుర భీషణ రమణిజ్జదంసణా సత్తీ
సోపహాసం విముక్తా అ కుమాలాహీముహీ.)

బాణములతో, పాండవ శరీరమ్ = అర్జున శరీరమును, ప్రచ్ఛాద్య=పూర్తిగా
కప్పివేసి, సింహనాదేన=సింహనాదముతో, గర్జితుమ్=గర్జించుటకు, ప్రవృత్తః=
ఆరంభించెను.

అహోఇతి :- (సవిస్మయమ్ = నివ్వెరవడుచు) అహో = ఓహో!,
బాలస్య=బాలునియొక్క, పరాక్రమః=శౌర్యము! అపి=మరియు, ముగ్ధస్వభావః=
అమాయకత్వము! తతస్తతః=ఆ పిమ్మటాపిమ్మట.

తమితి :- దేవ = ప్రభూ! తతశ్చ = ఆ వెనుక, తమ్ = ఆ, శర
సంపాతమ్=బాణవర్షమును, సమవధూయ=చెదరగొట్టి, నిశిత=వారీయైన, శరాభి
ఘాత = బాణపు దెబ్బలతో, జాత=కలిగిన, మన్యునా=కోపముకలవాడైన,

దుర్యోధనః : (సవిషాదమ్) అహహ. తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, ప్రజ్వలంతీం శక్తిం ప్రేక్ష్య విగలిత
మంగరాజస్య హస్తాత్ సశరం ధనుః, హృదయాద్వీర
సులభః ఉత్సాహో, నయనాద్బాష్పసలిలం, వదనా
ద్రసితమ్. హసితం చ ధనంజయేన, సింహనాద
వినాదితం వృకోదరేణ, దుష్కరం దుష్కరమిత్యా
శ్రందితం కురుబలేన. (తదో అ దేవ, పజ్వలంతీం

కిరీటినా=అర్జునునిచే, క్వణత్=మ్రోగుచున్న, కింకిణీజాల=చిరుగంటలచే,
విరావిణీ=పెద్దగా ధ్వనిచేయునదియు, మేఘావరోధ=మేఘములయొక్క అడ్డంకి
నుండి, విముక్త=విడువబడిన, నభస్తల=ఆకాశమువలె, నిర్మలా=స్వచ్ఛ
మైనదియు, విశిత=వాడియైన, శ్యామల=నల్లనైన, స్నిగ్ధ=నునుపైన, ముఖీ=
అగ్రభాగము కలదియు, వివిధ=పలురకములైన, రత్న=రత్నములయొక్క,
ప్రభా=కాంతులతో, భాసుర=ప్రకాశించునదై, భీషణ=భయంకరముగను,
రమణీయ = అందముగను, దర్శనా=చూపట్టునదియునైన, శక్తిః=“శక్తి”
ఆయుధము, రథోత్సంగాత్=రథగర్భమునుండి, గృహీతా=స్వీకరింపబడినదై,
కుమారాభిముఖీ=కుమారవృషసేనుడు గురిగా, సోపహానమ్=పరిహానముతో—
అవహేళనగా ననుట, విముక్తా=విడువబడినది.

అహహేతి :- (సవిషాదమ్=దిగులువడుచు) అహహ=అయ్యయ్యో!
తతస్తతః=ఆపైని—

ప్రజ్వల తీమితి :- దేవ=స్వామీ!, తతశ్చ=ఆపైని, ప్రజ్వలంతీమ్=
మంటలుగ్రక్కుచున్న, శక్తిమ్=శక్తిని, ప్రేక్ష్య=చూచి, అంగరాజస్య=కర్ణుని
యొక్క, హస్తాత్=చేతినుండి, సశరమ్=బాణసహితముగా, ధనుః=విల్లు,
హృదయాత్=ఎడదనుండి, వీరసులభః=వీరోచితమైన, ఉత్సాహః=ఉత్సాహము,
నయనాత్=కన్నులనుండి, బాష్పసలిలమ్=కన్నీరు, వదనాత్=నోటినుండి,
రసితమ్ = హాహాకారము, విగళితమ్=బయల్పెడలెను. చ=మరియునప్పుడు.

సత్రీం పేక్షిత విలలితం అంగరాతస్స హతాదో
ససరం ధణు, హితాదో వీరసులహో ఉచ్చాహో,
ణాణాదో బాష్పసలిలం వలణాదో రసిదం హసిదం
చ ధనంజయీణ, సింహాణాదం విణాదిదం విరుదలేణ
దుక్కలం దుక్కలం త్రి ఆక్కందిదం కురుబలేణ)

దుర్యోధనః : (సవిషాదమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, కుమారవృషసేనేన ఆకర్ణకృష్ట నిశిత
క్షురప్రైశ్చిరం నిధ్యాయార్థపథ ఏవ భాగీరథీవ
భగవతా విషమలోచనేన త్రిధా కృతా శక్తిః.
(తదో, దేవ, కుమార విససేనేన ఆకర్ణ కృష్ట నిశిత
ఖురప్రైహిం చిరం నిధ్యాయ అర్థపథ ఏవ
భాగీరథీ విల భవతా విసమలోచనేన త్రిధా కృతా
శక్తిః.)

ధనంజయేన = కిరీటిచే, హసితమ్ = నవ్వుబడినది - పకాయన నవ్వెననుట.
వృకోదరేణ=భీమునిచే, సింహనాద వినాదితమ్=సింహనాదము చేయబడినది.
కురుబలేన = కారవసేనచే, దుష్కరమ్ దుష్కరమ్ ఇతి = కష్టము కష్టమని,
ఆక్రందితమ్=విలపింపబడినది.

తత్తత్తతి :- (సవిషాదమ్=బాధగా) తతస్తతః=ఆ పిమ్మటాపిమ్మట.

కుమారేతి :- దేవ=ప్రభూ!, తతః=ఆ పిమ్మట, కుమార వృషసేనునిచే,
ఆకర్ణ=చెవిదాక, కృష్ట=ఎక్కుపెట్టబడిన, నిశిత=వాడియైన, క్షురప్రైః=బాణ
విశేషములచేత, చిరమ్=చాలసేపు-బాగుగాననుట, నిధ్యాయ=గురిపెట్టబడి, శక్తిః=
ఆ శక్తి అను ఆయుధము, భగవతా=దేవుడైన, విషమలోచనేన=శంకరునిచేత,
భాగీరథీ ఇవ=గంగవలె, అర్థపథే ఏవ=మార్గమధ్యమునందే, త్రిధా కృతా=
మూడుగా చేయబడినది-ముక్కలుచేసె ననుట.

దుర్యోధనః : సాధు, వృషసేన, సాధు. తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, ఏతస్మిన్నంతరే కృత కలకల ముఖరేణ
వీరలోక సాధువాదే నాంతరితః సమర తూర్యరవః.
సిద్ధచారణగణావముక్త కుసుమ ప్రకరేణ ప్రచ్ఛాదితం
సమరాంగణమ్. (తదో అ దేవ, ఏతస్మి అంతరే
కిద కలకలముహరేణ వీరలోక సాధు వాదేణ
అంతరితో సమర తూర రవీ. సిద్ధచారణ గణ
విముక్త కుసుమప్రకరేణ ప్రచ్ఛాదితం సమరాంగణమ్)

దుర్యోధనః : అహో బాలస్య పరాక్రమః. తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, భణితం స్వామినాంగ రాజేన-భో
వృకోదర, అసమాప్త స్తవ మమాపి సమరవ్యాపారః.

సాధ్యుతి :- వృషసేనా! సాధు సాధు!. తతస్తతః=ఆపైని.

ఏతస్మిన్నితి :- దేవ=ప్రభూ! తతశ్చ=ఆపైని, ఏతస్మిన్ అంతరే=
అంతలో, కృత=చేయబడి, కలకల ముఖరేణ = మార్మోగుచున్న కలకలా
రవములతో, వీరలోక = పైనిక సమూహముయొక్క, సాధువాదేన=బలిబళి
నినాదములతో, సమరతూర్యరవః=రణరంగమునందలి తూర్యధ్వని, అంతరితః=
ముంచబడెను-ఆ కోలాహలములో తూర్యధ్వని మునిగిపోయె ననుట. సిద్ధ=
సిద్ధులయొక్కయు, చారణ = చారణులయొక్కయు, గణ=సమూహముచే,
అవముక్త=వెదజల్లబడిన, కుసుమప్రకరేణ=పూలరానిచే, సమర+అంగణమ్=
యుద్ధభూమి, ప్రచ్ఛాదితమ్=కప్పివేయబడినది.

అహోఇతి :- అహో=ఓహో!, బాలస్య=బాలునియొక్క, పరాక్రమః=
వీరత్వము! తతస్తతః=ఆపై నాపైని-

భణితమితి :- తతశ్చ = ఆపైని, దేవ=ప్రభూ!, స్వామినా=
నాయకుడైన, అంగరాజేన=కర్ణునిచే, భణితమ్=ఇట్లు పల్కబడినది- భో=

తదనుమన్యస్వ మాం ముహూర్తమ్. ప్రేక్షావహే
తావద్వత్సన్య తవ భ్రాతుశ్చ ధనుర్వేద శిక్షా
నిపుణత్వమ్. తవాప్యేతత్ ప్రేక్షణీయమ్-ఇతి
(తదో అ దేవ, భణిదం సామిణా అంగరావణ భో
విరోధల అసమత్తో తుహా మహావి సమలవ్యావారో.
తా అణుమణ్ణ మం ముహూర్త అమ్. పేక్షామహే
దావ వస్సస్స తుహా భాదుణో అ ధణువ్వేద శిక్షా
నిక్షణత్తణమ్. తుహా వి ఏదం పేక్షణీజ్జం త్తి.)

దుర్యోధనః : తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, విశ్రమితాయోధనవ్యాపారా ముహూర్త
విశ్రమిత నిజవైరానుబంధౌ ద్వావపి ప్రేక్షకౌ జాతౌ
భీమసేనాంగరాజౌ. (తదో దేవ విస్సమిదాఽధన
వ్యావారా ముహూర్త విస్సమిద శీఘ్ర వేరాణుబంధా
దువే వి పేక్ష ఆ జాదా భీమసేనాంగరాజ.)

ఓయీ!, వృకోదర=భీమసేనా!, తవ=నీయొక్క, అపి=మరియు, మమ=
నాయొక్కయు-మన ఇరువురి అనుట-సమరవ్యాపారః=పోరుసేత, అసమాప్తః=
ముగియలేదు. తత్=అందుచే, మామ్=నన్ను, ముహూర్తమ్=క్షణకాలము,
అనుమన్యస్వ=అనుమతింపుము. వత్సన్య=నా బిడ్డయొక్కయు, తవ భ్రాతుశ్చ=
నీ సోదరునియొక్కయు, ధనుర్వేద శిక్ష=ధనుర్వేదవిద్యయందలి, నిపుణత్వమ్=
నేర్పరితనమును, ప్రేక్షణీయమ్=ఇరువురము చూతము. తవ+అపి=నీకును,
ఏతత్=ఇది, ప్రేక్షణీయమ్=చూడదగినదే-ఇతి=అని పల్కెననుట.

తత ఇతి :- తతస్తతః=ఆ పిమ్మట-

విశ్రమితేతి :- తతః=ఆ పిమ్మట, దేవ=మహాప్రభూ!, విశ్రమిత=
విడువబడిన, ఆయోధనవ్యాపారౌ=సమరకర్మ కలవారై, ముహూర్త=క్షణకాలము,

దుర్యోధనః : (సాభిప్రాయమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, ఏతస్మిన్నంతరే శక్తిఖండనామర్చితేన గాండీవి నా భణితమ్—అరేరే దుర్యోధన ప్రముఖా (ఇత్యర్థోక్తే లజ్జాం నాటయతి) (తదో ఆ దేవ, ఏతస్మిన్ అంతరే సత్తిఖండనామరిసిదేణ గాండీవి నా భణితమ్—అరేరే దుజ్ఞోహాప్సముహ—)

దుర్యోధనః : సుందరక, కథ్యతామ్. పరవచనమేతత్.

సుందరకః : శృణోతు దేవః “అరే దుర్యోధన ప్రముఖాః కురుబల సేనాప్రభవః, అరే లవినయ నౌ కర్ణధార కర్ణ,

విశ్రమిత = అంతరించిపోయిన, నిజవైరానుబంధౌ = పరస్పర శత్రుత్వము కలవారై, భీమసేనాంగరాజౌ=భీమ కర్ణులు, ద్వౌ ఆపి=ఇరువురును, ప్రేక్షకౌ జాతౌ=చూపరులైరి.

శతతతః :- (సాభిప్రాయమ్ = సాకూతముగా) తతస్తతః = అటు పిమ్మట—

ఏతస్మిన్వృత్తి :- తతశ్చ=అటు పిమ్మట, దేవ=రాజా!, ఏతస్మిన్ అంతరే=ఇంతలో, శక్తి=“శక్తి” ఆయుధముయొక్క, ఖండన=త్రుంచుటతో, అచ్యుతేన=కోపించినవారైన, గాండీవి=అర్జునునిచే, భణితమ్=ఇట్లు పలుకబడినది—అరేరే=ఓరేరే!, దుర్యోధన ప్రముఖ—(అని ఆర్థోక్తే=మాట సగములో, లజ్జామ్ నాటయతి=సిగ్గు నభినయించును.)

సుందరకేతి :- సుందరకుడా!, కథ్యతామ్=చెప్పబడుగాక. ఏతత్=నీవు పలుకుచున్నది, పరవచనమ్=ఇతరులన్న మాట గదా!

శృణోత్వృత్తి :- దేవః=మహారాజా, శృణోతు=వినుగాక! అరే=ఓరే! దుర్యోధన ప్రముఖాః=దుర్యోధనాదులారా, కురుబల సేనాప్రభవః=కురువక్షము

యుష్మాభిర్మమ పరోక్షం బహుభి ర్మహారథైః
 పరివృత్తైశ్చాకీ మమ పుత్రతోఽభిమన్యుర్వాప్యసాదితః.
 అహం పునర్యుష్మాకం ప్రేక్షమాణానా మేవైతం
 కుమారవృషసేనం స్మర్తవ్యశేషం కరోమి-” ఇతి
 భణిత్యా సగర్వమాస్ఫులితమనేన వజ్రనిర్ఘాత నిర్ఘోష
 భీషణజీవారవం గాండీవమ్. స్వామినాపి సజ్జీకృతం
 కాలపుష్పమ్. (సునాదు దేవో, అరే దుజ్ఞోహణ
 పృముహో కురుజల సేనా పహుణో, అరే అవిణయ
 ణో కణ్ణధార కణ్ణ, తుంహేహిం మహా పరోక్షం
 బహుహిం మహారహేహిం పడివారిఅ ఏఆఈ మమ
 పుత్తః అహిమణ్ణు వ్యావాదిదో. అహం ఉణ
 తుంహాణం పేక్షంతాణం ఏవ్వ ఏతం కుమాలవినసేణం
 సుమరిదవ్వసేనం కరోమి, త్తి భణిత సగర్వం
 ఆస్ఫులిదం ణోణ వజ్రణిగ్రాద ణిగ్గోస భీషణ జీవరవం
 గాండీవమ్. సామినా వి సజ్జీకిదం కాలపుట్టమ్.)

నందలి పేనావతుళారా! అరే=ఓరీ!, అవినయ=దుర్మీతియనునట్టి, నౌ=నావకు,
 కర్ణధార=చుక్కాని పట్టువాడా! కర్ణుడా!, మమ=నాయొక్క, పరోక్షమ్=పరోక్షము
 నందు, యుష్మాభిః=మీచేత, బహుభిః=వలుపురైన, మహారథైః=మహారథులచే,
 పరివృత్య=చుట్టుముట్టబడి, ఏకాకీ=ఒంటరివాడైన, మమ పుత్రకః=నా బిడ్డడు,
 అభిమన్యుః=అభిమన్యుడు, వ్యాపాదితః=మట్టగింపబడినాడు. అహమ్ పునః=
 నేను మూత్రము, యుష్మాకమ్=మీరు, ప్రేక్షమాణానామ్ ఏవ=చూపరులగు
 చుండగనే-మీ కన్నుల యెదుటనే అనుట, ఏతమ్=ఈ, కుమారవృషసేనమ్=
 కుమారవృషసేనుని, స్మర్తవ్యశేషమ్=స్మృతిమాత్రావశిష్టునిగా, కరోమి=చేయు
 చున్నాను-ఇతి=అని, భణిత్యా=వల్కి, సగర్వమ్=సగర్వముగా, అనేన=ఈ
 అర్జునునిచే, వజ్రనిర్ఘాత=వజ్రపాతముయొక్క, నిర్ఘోష=ధ్వనివలె, భీషణ=

దుర్యోధనః : (సావహిత్యమ్) తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, ప్రతిషిద్ధ భీమసేన సమరకర్మారంభేణ గాంధీవినా విరచితే అంగరాజ వృషసేన రథ కూలంకషే ద్వే బాణనద్యాః తాభ్యామపి ద్వాభ్యా మన్యోన్య స్నేహదర్శిత శిఖా విశేషాభ్యామభియుక్తః స దురాచారో మధ్యమ పాండవః. (తదో అ దేవ, పడిసిద్ధ భీమసేన సమల కమ్మాలంభేణ గాంధీవిణా విరళిదా అంగరాజ విససేన రహ కూలంకషాట దువే బాణనదీట. తేహిం వి దువేహిం అణ్ణోణ్ణసిణేహ దంసిద సిక్ఖావిసేసేహిం అభిజత్తో సో దురాచారో మజ్ఞమపాండవో.)

భయంకరమైన, డీవా రవమ్ = జ్ఞా టంకారము కల్గునట్లుగా, గాంధీవమ్ = గాంధీవము, ఆస్పాలితమ్ = మోగింపబడినది. స్వాషినా అపి = కర్డునిచేతగూడ, కాలవృష్టమ్ = కాలవృష్టమను పేరుగల వృధనున్న, సజ్జీకృతమ్ = సన్నద్ధము గావింపబడినది.

తతః :- (సావహిత్యమ్ = భావగోపనము చేయుచు) అటుపైని-

ప్రతిషిద్ధేతి :- తతశ్చ = అటుపైని, దేవ = మహారాజా!, ప్రతిషిద్ధ = ఆపివేయబడిన, భీమసేనునియొక్క, సమరకర్మారంభేణ = యుద్ధవ్యాపార ప్రారంభముకలవాడైన, భీముని ఆపి అనుట, గాంధీవినా = కిరీటిచే, అంగరాజ వృషసేనులయొక్క, రథ = రథములనునట్టి, కూలంకషే = ఒడ్డులనొరయునట్టి, ద్వే = రెండు, బాణనద్యాః = కర వాహినులు, విరచితే = సృష్టింపబడినవి. అన్యోన్యః = ఒండొరులపైగల, స్నేహ = అనురాగముతో, దర్శిత = ప్రదర్శింపబడిన, శిఖా విశేషాభ్యామ్ = విద్యానైపుణ్యము కలవారైన, తాభ్యామ్ = ఆ, ద్వాభ్యామ్ అపి = కర్ణ వృషసేనులనుపురిచేతను, సః = ఆ, దురాచారః = దుర్మార్గుడు, మధ్యమ పాండవః = కిరీటి, అభియుక్తః = మార్కొనబడెను.

దుర్యోధనః : తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, గాంధీవినా తారరసిత జీవానిర్హోషమాత్ర
విజ్ఞాత బాణవర్షేణ తథా చరితం పత్రిభిర్యథా న
నభస్తలం న స్వామీ న రథో న ధరణీ న కుమారో
న కేతువంశో న బలాని న సారథిః న దిశో న వీర
లోకశ్చ లక్ష్మ్యతే (తదో ఆ దేవ, గాంధీవినా తార
రసిత జీవ నిర్హోషమేత్త విజ్ఞాత బాణవరిసేణ తహ
ఆచరితం పత్రిహిం జహాణాణమాత్తలం ణ సామీ
ణ రహో ణ ధరణీ ణ కుమారో ణ కేదువంసో ణ
బలాఇం ణ సారహీ ణ తురంగమా ణ దిసాఁ ణ వీర
లోఁ ఆ లక్ష్మీఅది.)

దుర్యోధనః : (సవిస్మయమ్) తతస్తతః!

తతఃకాలః :- తతస్తతః=ఆ పిమ్మటాపిమ్మట-

గాంధీవినేతి :- దేవ=ప్రభూ!, తతశ్చ=ఆ పిమ్మట, తార=పెద్ద
పెట్టున, రసిత=మోగిన, జీవా=నారియొక్క, నిర్హోషమాత్ర=టంకారము
మాత్రమే, విజ్ఞాత=ఎరుగబడిన, బాణవర్షేణ=శరవృష్టి కలవాడైన, గాంధీవినా=
కీర్తిచే, పత్రిభిః=బాణములతో, యథా=ఎట్లు, నభస్తలమ్=ఆకాశము, న
లక్ష్మ్యతే=కనబడదో, స్వామీ=కర్ణుడు, న లక్ష్మ్యతే=కనబడదో, రథః=రథము,
న లక్ష్మ్యతే=కనబడదో, ధరణీ న లక్ష్మ్యతే=భూమి కనబడదో, కుమారః=వృష
సేనుడు కనబడదో, కేతువంశః=జెండాకట్టు కనబడదో, బలాని=సేనలు
కనబడవో, సారథిః దిశః, వీరలోకః=సూతుడు, దిక్కులు, భటసమూహము, న
లక్ష్మ్యతే=కనబడదో, తథా=అట్లు, ఆచరితమ్=ఆచరింపబడినది-అట్లు బాణములు
కురిపించెననుట.

తతఃకాలః :- (సవిస్మయమ్=ఆశ్చర్యపోవుచు) ఆ పిమ్మటాపిమ్మట.

సుందరక : తతశ్చ దేవ, అతిక్రాంతే శరవర్షే క్షణమాత్రమేవ
సహస్రిసింహనాదే పాండవసై న్యే సవిషాదముక్తాక్రందే
కారవబలే సముత్థితో మహాన్ కలకలః - హా హతః
కుమారవృషసేణః-ఇతి. (తదో అ దేవ, అదిక్కస్తే
సరవరిసే క్షణమేత్తం ఏవ్య సహరిససింహనాదే పాండవ
సేన్యే సవిషాదముక్తాక్రందే కోరవబలే సముత్థిదో
మహన్తో కలకలో హా హదో కుమాల విససేణో త్రి.)

దుర్యోధనః : (సబాష్పరోధమ్) తతస్తతః.

సుందరక : తతో దేవ, ప్రేక్షే కుమారం హతసారథి తురంగం
లూనాతపత్ర చాప చామర కేతువంశం స్వర్ణభ్రష్టమివ
సురకుమారమేకేనైవ హృదయ మర్మభేదినా
శిలీముపేన భిన్నదేహం రథమధ్యే పర్యస్తమ్ (తదో

అతీతి :- తతశ్చ దేవ=అపైని మహారాజా!, శరవర్షే=అ బాణవృష్టి,
అతిక్రాంతే=చెలిసిపోగా, క్షణమాత్రమ్ ఏవ=తృటికాలము మాత్రమే, పాండవ
సైన్యే=పాండవసేన, సహర్ష సింహనాదే=అనందముతో సింహనాదము చేయగా,
కారవబలే = కారవసేన, సవిషాద = దుఃఖముతో, ముక్త+అ కందే=చేసిన
అక్రందనము కలదికాగా, మహాన్=పెద్ద, కలకలః=కలకలము, సముత్థితః=
చెలరేగెను-హా=అయ్యో! కుమారవృషసేనః=కుమారవృషసేనుడు, హతః=
చంపబడినాడు-ఇతి=అని కలకలము చెలరేగె ననుట.

అతీతి :- (సబాష్పరోధమ్=కన్నీటిని ఆపుకొనుచు) అపై నాపైని!

ప్రేక్షేతి :- తతః దేవ = అపైని మహారాజా!, హత=చంపబడిన,
సారథి=సూతుడు, తురంగమ్=గుఱ్ఱములు కలవాడును, లూన=ఖండింపబడిన,
అరణ్య=వెల్లగొడుగు, చాప=విల్లు, చామర=పీచోపులు, కేతువంశమ్=జెండా
కక్షయు కలవాడును, హృదయ=గుండెయొక్క, మర్మ=ప్రాణస్నాయువును,

దేవ, పేర్కామి కుమారం హదసారహీ తులంగం
 లూణాదవత్త చావ చామర కేచువంసం సగబ్బట్టం
 విల సులకుమాలం ఏకేణ జ్ఞేవ హీఅల మమ్మ
 భేదిణా సిలీముహేణ భిణ్ణ దేహం రహమజ్ఞే పాల్లత్థం)

దుర్యోధనః : (సాన్రమ్) అహహ కుమార వృషసేన! అలమతః
 పరం శ్రుత్వా. హో వత్స, హో మదంక దుర్లలిత,
 హో మదాజ్ఞాకర, హో గదాయుద్ధ ప్రియశిష్య. హో
 శౌర్యసాగర, హో రాధేయ కులప్రరోహ, హో ప్రియ
 దర్శన, హో దుశ్శాసన నిర్విశేష, హో సర్వగురు
 వత్సల, ప్రయచ్ఛ మే ప్రతివచనమ్.

భేదిణా=భేదించునదైన-గుండెలపై ఆయువుపట్టున దిగబడినదనుట, శిలీముఖేన=
 బాణముతో, భిన్న=చీల్చబడిన, దేహమ్=శరీరముకలవాడును, స్వర్గభ్రష్టమ్=
 స్వర్గోకమునుండి జారిపడిన, సురకుమారమ్ ఇవ=ఒక దేవకుమారునివలె, రథ
 మధ్యే=రథమధ్యమున, పర్యస్తమ్=పడియున్నవాడైన, కుమారమ్=యవరాజగు
 వృషసేనుని, ప్రేక్షే=చూచితిని.

అహహేతి :- (సాన్రమ్=కన్నీటితో) అహహా!, కుమార వృషసేనా!
 అతఃపరమ్=ఇంతకుమించి, శ్రుత్వా=విని, అలమ్=చాలును. ఇకపైని వినజాల
 ననుట. హో=అయ్యో!, వత్స=బిడ్డా!, హో=అయ్యో!, మదంక దుర్లలిత=నా
 యొడిలో క్రిడింపనిచ్చగించువాడా! అదే కోరుకొనువాడా-అనుట, హో=అయ్యో!
 మదాజ్ఞాకర = నా ఆజ్ఞలను నెరవేర్చువాడా! హో=అయ్యో! గదాయుద్ధ=గదా
 యుద్ధమునందు, ప్రియశిష్య=ఆత్మీయుడైన శిష్యుడా!, హో=అయ్యో!, శౌర్య
 సాగర=పరాక్రమమునకు సముద్రమువంటివాడా!, హో=అయ్యో, రాధేయకుల=
 కర్ణుని వంశమునకు, ప్రరోహ=నవాంకురమువంటివాడా!-ఆ వంశమును నిలబెట్ట
 వలసినవాడా! అనుట, హో=అయ్యో, ప్రియదర్శన=ప్రియమును కల్గించు ఆకృతి
 విశేషము కలవాడా! హో, దుశ్శాసన నిర్విశేష=దుశ్శాసననునితో సమానమైనవాడా!

పర్యాప్తనేత్ర మచిరోదిత చంద్రకాంత
ముద్బిద్యమాన నవయావన రమ్యశోభమ్!
ప్రాణాపహర పరివర్తిత దృష్టి దృష్టం
కర్ణేన తత్కథమి వాననపంకజమ్ తే॥ 10

సర్వ గురువత్సల = అందరు గురువులకు ప్రీతిపాత్రుడా! మే=నాకు, ప్రతి
వచనమ్=సమాధానమును, ప్రయచ్ఛ=ఇమ్ము.

పర్యాప్తేతి :- పర్యాప్తనేత్రమ్, అచిరోదిత చంద్రకాంతమ్, ఉద్బిద్య
మాన నవ యావన రమ్య శోభమ్, ప్రాణాపహర పరివర్తితదృష్టి, తే, తత్,
ఆనన పంకజమ్, కర్ణేన, కథమివ, దృష్టమ్!

అర్థము :- పర్యాప్త = విశాలమైన లేక సమగ్రమైన, నేత్రమ్ =
కన్నులు కలదియు, అచిరోదిత=అప్పుడే ఉదయించిన, చంద్ర=జాబిల్లివలె,
కాంతమ్ = అందమైనదియు, ఉద్బిద్యమాన=ఇప్పుడిప్పుడే తొంగిచూచుచున్న,
నవయావన = కొదవయనుచే, రమ్యశోభమ్ = అందమైన జిగి కలదియు,
ప్రాణాపహర=ప్రాణాపగమనముచే, పరివర్తిత=మీదికి పోయిన, దృష్టి =కను
గ్రుడ్లు కలదియు, అయిన, తే=నీయొక్క, తత్=ఆ, ఆనన పంకజమ్=పద్మము
వంటి ముఖము, కర్ణేన=రాధేయునిచే, కథమివ దృష్టమ్=ఎట్లు చూడబడినదో
గదా!-ఎట్లు చూడగలె ననుట. (వసంతతిలక).

సమాసములు :- పర్యాప్తే నేత్రే యస్మిన్ తత్. అచిరాత్ ఉదితః-
అచిరోదితశ్చ సా చంద్రశ్చ-అచిరోదితచంద్ర ఇవ కాంతమ్. ఉద్బిద్యమానం
నవం చ తత్ యావనం చ. రమ్యా చ సా శోభా చ. ఉద్బిద్యమాన నవ
యావనేన రమ్యశోభా యస్య (యస్మిన్) తత్. ప్రాణానా మపహరః. ప్రాణాప
హరేణ పరివర్తితా దృష్టిః యస్మిన్ తత్. ఆననం పంకజమివ-(వాచకధర్మలుప్త)

సంధులు :- పరి+అప్త-యజాదేశ. అచిర+ఉదిత-గుణసంధి.
ప్రాణ+అపహర, ఇవ+అనన-సవర్ణధర్మ.

సూతః : ఆయుష్మన్, అలమత్యంతదుఃఖావేగేన.

దుర్యోధనః : సూత, పుణ్యవంతో హి దుఃఖభాజో భవంతి.
అస్మాకం పునః—

ప్రత్యక్షం హతబంధూనా మేతత్పరిభవాగ్నినా!
హృదయం దహ్యతేఽత్యర్థం కుతో దుఃఖం కుతో

వ్యథా॥ 11

ఆయుష్మన్మితి :- ఆయుష్మంతుడా! అత్యంత దుఃఖావేగేన=అంత
లేని దుఃఖముతో, అలమ్=చాలును. దుఃఖంపవలదనుట.

సూతేతి :- సూతుడా!, పుణ్యవంతః హి=పుణ్యముచేసికొన్నవారే,
దుఃఖభాజః = దుఃఖభాగులు-దుఃఖమునకు పాత్రములు, భవంతి=అగుచున్నారు.
అస్మాకమ్ పునః=మనకేమో—

ప్రత్యక్షమితి :- ప్రత్యక్షమ్, హతబంధూనామ్ (అస్మాకమ్)
హృదయమ్, ఏతత్పరిభవాగ్నినా, అత్యర్థమ్, దహ్యతే, దుఃఖమ్, కుతః, వ్యథా
కుతః!

అర్థము :- ప్రత్యక్షమ్ = ఎట్టయెదుట, హత = చంపబడిన,
బంధూనామ్ = బంధుజనులు కల్గినవారమైన, (అస్మాకమ్ = మనయొక్క)
హృదయమ్=ఎడంద, ఏతత్పరిభవాగ్నినా=ఈ అవమానాగ్నితో, అత్యర్థమ్=
మిక్కిలి, దహ్యతే = దహించివేయబడుచున్నది, ఇక, దుఃఖమ్ కుతః=దుఃఖ
మెక్కడిది, వ్యథా కుతః = బాధ యెక్కడిది! (ఎటనుండి వచ్చు ననుట).
(వధ్యావక్త్రము)

సంధులు :- ప్రతి+అక్షమ్-యజాదేశ. అతి+అర్థమ్-యజాదేశ.
పరిభవ+అగ్నినా-సప్రదీర్ఘ. దహ్యతే+అత్యర్థ-పూర్వరూప. కుతః+దుఃఖమ్,
కుతః+వ్యథా-ఉత్పాదేశవిసర్గసంధులు.

(ఇతి మోహమువగతః)

సూతః : సమాశ్వాసితు సమాశ్వాసితు మహారాజః. (ఇతి పటాంతేన వీజయతి.)

దుర్యోధనః : (లబ్ధసంజ్ఞః) భద్ర సుందరక, తతో వయస్వేన కిం ప్రతిపన్న మంగరాజేన.

సుందరకః : తతశ్చ దేవ, తథావిధస్య పుత్రస్య దర్శనేన సంగలిత మ్మశుజల ముష్ణిత్వా అనవేక్షిత పరప్రహరణాభి యోగేన స్వామినాంగరాజేన అభియుక్తో ధన జయః. తం చ సుతివధామర్షోద్దీపిత పరాక్రమం విముక్త జీవితాశం తథా పరాక్రమంతం ప్రేక్ష్య భీమ పకుల సహదేన సాంచాల ప్రముఖైరంతరితో ధనంజయస్య

క్రియ :- దహ భస్మీకరణే, కర్మణి, లబ్, ఆత్మనే, ప్రథమ.
దహ్యతే-దహ్యతే-దహ్యతే

(ఇతి=అని, మోహమువగతః=మూర్ఛపోవును)

సమాశ్వాసిత్వీతి :- మహారాజః = మహారాజు, సమాశ్వాసితు సమాశ్వాసితు=ఊరడిల్లుగాఊరడిల్లుగాక! (ఇతి=అని, పటాంతేన=వస్త్రాంతలముతో, వీజయతి=విజయమును.)

భద్రేతి :- (లబ్ధసంజ్ఞః = తెప్పరిల్లినవాడై) భద్ర, సుందరక = భద్రుడా, సుందరకా! తతః=తరువాత, వయస్వేన=మిత్రుడయిన, అంగరాజేన = కర్ణునిచేత, కిమ్ ప్రతిపన్నమ్=ఏమి ఆచరింపబడినది? ఏమి చేసె ననుట.

తతశ్చితి :- తతశ్చ దేవ = అపైని ప్రభూ!, తథావిధస్య=అట్లుయి పోయిన, పుత్రస్య=పుత్రునియొక్క, దర్శనేన=దర్శనముచే, సంగలితమ్=జారి పడిన (పడుచున్న), అక్రమం=కన్నీటిని, ఉష్ణిత్వా=ఉష్ణగించి, అనవేక్షిత=

రథవరః. (తతో అ దేవ, తథావిధస్స పుత్తస్స
దంసణేణ సంగలివం అస్సుజలం ఉజ్జి అ అణవేకిద
పరప్పూరణాభిజోషణ సామిణా అంగరావణ
అభిజత్తో ధణజట. తం అ సుదవహామసి సుద్ధీవిద
పరక్కమం విముక్క జీవివాసం తహ పరక్కమంతం
పేక్కి అ భీమ ణణిల సహదేవ పంచాలప్పముహేహిం
అంతరిదో ధణంజలస్స రహవరో.)

దుర్యోధనః : తతస్తతః.

సుందరకః : తతో దేవ, శల్యేన భణితమ్-అంగరాజ, హత
తురంగమో, భగ్నకూబరస్తే రథః. తన్న యుక్తం
భీమార్జునాభ్యాం సహాయోద్ధమ్-ఇతి భణిత్యా

గణింపబడని, పర = శత్రువులయొక్క, ప్రహరణ=ఆయుధములయొక్క,
అభియోగేన=ప్రయోగము కలవాడును, శత్రువులు ప్రయోగించు ఆయుధములను
సరకుగొనక అనుట; స్వామినా = నాయకుడైన, అంగరాజేన=కర్ణునిచే,
ధనంజయః=కిరీటీ, అభియుక్తః=ఎదుర్కొనబడెను. కీర్తిని ధీకొనె ననుట.
సుత=పుత్రునియొక్క, వధ=మృతివల్లనైన, అమర్షా=కోపముతో, ఉద్దిపిత=
ప్రజ్వలిల్లిన, పరాక్రమమ్=పరాక్రమము కలవాడును, విముక్త=విడువబడిన,
జీవితాశమ్ = జీవితేచ్ఛ కలవాడును, అయి, తథా=అట్లు, పరాక్రామంతమ్=
పరాక్రమించుచున్న, తమ్=ఆ కర్ణుని, పేక్ష్య=చూచి, భీమ నకుల సహదేవ
పాంచాల ప్రముఖైః=భీమాదులచే, ధనంజయస్య=కిరీటీయొక్క, రథవరః=
శ్రేష్ఠమైన రథము, అంతరితః=దాచివేయబడినది-తప్పింపబడినదనుట.

తత ఇతి :- తతస్తతః=ఆ పిమ్మటాపిమ్మట-!

శల్యేనేతి :- తతః దేవ=ఆ పిమ్మట ప్రభూ!, శల్యేన=కర్ణసారథియైన
శల్యునిచే, భణితమ్=ఇట్లు పలుకబడినది- అంగరాజా!, హత=చంపబడిన,

నివర్తితో రథోఽవతారితః స్వామీ స్వందనాత్
 బహుప్రకారం చ సమాశ్వాసితః. (తదో దేవ,
 సల్లేణ భణితమ్-అగరాళి, మాద తులంగమో భగ్గ
 కూబరో దే రహో తా ణ జత్తం భీమాజ్జణేహిం సహ
 ఆజ్ఞాదుం- త్తి భణిత నివర్తిదో రహో ఓదారిదో
 సామీ సందణాదో బహుప్పహారం ఆ సమస్సాదిదో.)

దుర్యోధనః : తతస్తతః.

సుందరకః : తతశ్చ స్వామినా సుచిరం విలప్య పరిజనోపసీతమన్యం
 రథం ప్రేక్ష్య దీర్ఘం నిఃశ్వస్య మయి దృష్టిర్వినిశ్చిప్తా.
 సుందరక ఏహీతి భణితం చ. తతోఽహముపగతః
 స్వామిసమీపమ్. తతోఽపనీయ శీర్షస్థానాత్ పట్టికాం
 శరీరసంగలితైః శోణితబిందుభి ర్లిప్తముఖం బాణం
 కృత్వాభిలిఖ్య ప్రేషితో దేవస్య సందేశః (ఇతి

తురంగమః=అశ్వములు కలదియు, భగ్న=విరిగిపోయిన, కూబరః=నొగలు
 కలదియు, తే=నీయొక్క, రథః=రథము. తత్=అందుచే, భీమార్జునాభ్యామ్ సహ=
 భీమార్జునులతో, ఆయోధ్యమ్ = యుద్ధముచేయుట, న=తగదు. ఉచితముకాదు,
 ఇతి=అని, భణిత్వా=చెప్పి, రథః=రథము, నివర్తితః=మళ్ళింపబడినది. స్వామీ=
 కర్ణుడు, స్వందనాత్=రథమునుండి, అవతారితః=దింపబడినాడు, చ=మరియు,
 బహుప్రకారమ్=పలుతెరగుల, సమాశ్వాసితః=ఊరడింపబడినాడు.

తతః ఇతి :- తతస్తతః=ఆ తరువాత-!

స్వామినేతి :- తతశ్చ=ఆపైని, స్వామినా=కర్ణునిచే, సుచిరమ్=
 చాలసేపు, విలప్య=దుఃఖింపబడి, పరిజనోపసీతమ్=సేవకులచే కొనిరాబడిన,
 అన్యమ్ రథమ్=మరొక స్వందనమును, ప్రేక్ష్య=చూచి, దీర్ఘమ్ నిఃశ్వస్య=
 నిట్టూర్చి, మయి=నాయందు, దృష్టిః=చూపు, వినిశ్చిప్తా=నిలువబడినది-నావంక

పట్టికామర్పయతి). (తదో అ సామిణా సుతరం
విడవిఅ పరిఅణోవణీదం అణ్ణం రహం. పేక్షిఅ దీహం
నిస్ససిఅ మగ్గి దిట్టి విణిక్ఖివిదా. సుందరఅ, ఏహి త్తి
భణిదం అ. తదో అహం ఉవగదో సామిసమీవమ్.
తదో అవణీఅ సీసటాణాదో పట్టిఅం సరీరసంగలిదేహీం
సోణిఅ బిందుహిం లిత్తముహం బాణం కదుఅ అహి
లిహిఅ ప్పేసిదో దేవస్స సందేసో.)

(దుర్యోధనో గృహీత్వా వాచయతి యథా)

స్వస్తి. మహారాజ దుర్యోధనం సమరాంగణాత్ కర్ణః
ఏతదంతం కంఠే గాఢమాలింగ్య విజ్ఞాపయతి —

చూచెననుట. సుందరక=ఓ సుందరకా!, ఏహి ఇతి=రమ్మని, భణితం చ=వల్కలడినదియును. తతః=అంతట, అహమ్=నేను, సామి సమీపమ్=నాయకుని దగ్గరకు, ఉవగతః=చేరితిని. తతః=అటుపై ని, శీర్షస్థానాత్=శిరోభాగమునుండి, పట్టికామ్=వస్త్రవిశేషమును, అవనీయ=తీసి (ఉష్ణీషమునకుగాని కిరీటమునకుగాని సంబంధించినది) బాణమ్=కోలను, శరీర సంగలితైః=శరీరమునుండి జారిన, సోణితబిందుభిః=రక్తబిందువులతో, లిప్తముఖమ్=తడిసిన అగ్రభాగముగలదిగా, కృత్వా=చేసి, అభిలిఖ్య=వ్రాసి, దేవస్య=మహారాజునకు, సందేశః=సందేశము, ప్రేషితః=పంపబడినది. (ఇతి=అని, పట్టికామ్=లేఖపట్టమును, అర్పయతి=సమర్పించును.)

(దుర్యోధనుడు, గృహీత్వా=స్వీకరించి, వాచయతి=చదువును, యథా=ఎట్లనగా—)

స్వస్తి=శుభమగుగాక!, మహారాజ దుర్యోధనమ్=మహారాజయిన దుర్యోధనుని, కర్ణః=కర్ణుడు, ఏతదంతమ్=ఇదే చివరిదియగునట్లుగా, కంఠే గాఢమ్ ఆలింగ్య=గళమునందు గాఢముగా కొలిించుకొని—ఇదే తుదికొలియనుట, సమరాంగణాత్=యుద్ధమునుండి, విజ్ఞాపయతి=విన్నవించుచున్నాడు.

అస్త్ర గ్రామవిధౌ కృతీ న సమరేష్వస్యాస్తి తుల్యః పుమాన్
 బ్రాతృభ్యోఽపి మమాధికోఽయమమునా జేయాః పృథాసూనవః |
 యత్సంభావిత ఇత్యహం న చ హతో దుశ్శాసనారి ర్మయా
 త్వం దుఃఖప్రతికారమేహి భుజయోర్వీర్యేణ బాష్పేణ వా || 12

అన్వేతి :- అయమ్, అస్త్రగ్రామవిధౌ, కృతీ; సమరేషు, అన్యః, పుమాన్, న, అస్తి; మమ, అయమ్, బ్రాతృభ్యః అపి, అధికః; అమునా, పృథాసూనవః, జేయాః; ఇతి, అహమ్, యత్సంభావితః, చ, మయా, దుశ్శాసనారి, న, హతః, త్వమ్, భుజయోః, వీర్యేణ, వా, బాష్పేణ, వా, దుఃఖ ప్రతిహరమ్, ఏహి.

అర్థము :- అయమ్=ఈ కర్ణుడు, అస్త్రగ్రామవిధౌ=అస్త్రసమూహముల ప్రయోగోపసంహారాది విధులయందు, కృతీ = నేర్పరి; సమరేషు = యుద్ధముల యందు, అన్యః=పీనికి, తుల్యః=సాటివచ్చు, పుమాన్=మొనగాడు, న అస్తి = లేడు; మమ=నాకు, అయమ్=ఇతడు, బ్రాతృభ్యః అపి=సోదరులకంటెను, అధికః=ఎక్కువవాడు; అమునా=ఈ కర్ణునిచే, పృథాసూనవః=పృథాపుత్రులు, (ధర్మజ, భీమ, అర్జునులు), జేయాః=జయింపబడువారు, (జేతుం యోగ్యాః), ఇతి=అని, అహమ్=నేను, యత్సంభావితః=గౌరవింపబడితిని (యత్ పాద పూరకము), చ=కాని, మయా=నాచేత, దుశ్శాసనారి=భీముడు, న హతః= చంపబడలేదు - ధర్మార్జునుల మాట యట్లుండ భీమునైనను చంపలేకపోయితి ననుట-లేదా-వారిలో నతిభయంకరుడైన భీముని చంపి నీకు బరువు తగ్గింపనైతి ననుట. త్వమ్=నీవు, భుజయోః=బాహువులయొక్క, వీర్యేణ వా=శక్తితోగాని, బాష్పేణ వా=కన్నీటితోగాని, దుఃఖప్రతికారమ్=నీ దుఃఖమునకు ప్రతికారమును, ఏహి = పొందుము. శక్తియున్నచో వారిని జయింపుము లేదేని విలపింపుమనుట. (శార్దూలము)

సమాసములు :- అస్త్రాణాం గ్రామః-అస్త్రగ్రామస్య విధిః-తస్మిన్. పృథాయాః సూనవః. దుశ్శాసనస్య అరిః. దుఃఖస్య ప్రతికారమ్.

దుర్యోధనః : వయస్య కర్ణ, కిమిదం భ్రాతృశతవధ దుఃఖతం
మామపరేణ వాక్ శల్యేన ఘట్టయసి, భద్ర సుందరక,
అథేదానీం కిమారంభో అజ్ఞరాజః?

సుందరకః : దేవ, అపనీత శరీరావరణ ఆత్మవధకృతనిశ్చయః
పునరపి పార్థేన సహ సమరం మార్గయతే. (దేవ,
అపనీత శరీరావరణో అప్పవహకిత ఇచ్చట పుణో వి
పత్థేణ సహ సమలం మగ్గది.)

సంధులు :- సమరేషు+అస్య, ఇతి+అహమ్-యతాదేశ. అస్య+
అస్తి, మమ+అధికః, దుశ్శాసన+అరిః-సవర్ణ దీర్ఘ. భ్రాతృభ్యః+అపి,
అధికః+అయమ్-ఉత్త్యైదేశవిసర్గ-భ్రాతృభ్యో+అపి, అధికో+అయమ్-పూర్వ
రూపసంధి. సంభావితః+ఇతి-విసర్గలోప. హతః+దుశ్శాసన-ఉత్త్యైదేశవిసర్గ.
అరిః+మయా, భటయోః+వీర్యే-రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఇత్ గతౌ, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ
ఏతు/ఇతాత్-ఇతామ్-యస్తు; ఏహి/ఇతాత్-ఇతమ్-ఇత
అయాని-అయావ-అయామ

వయస్యేతి :- వయస్య, కర్ణ=మిత్రుడా! కర్ణా!, కిమిదమ్=ఏమిది!,
భ్రాతృశతవధ = నూర్గురు సోదరుల మృతివలన, దుఃఖితమ్=విలపించుచున్న,
మామ్=నన్ను, అపరేణ=మరియొక, వాక్ శల్యేన=వాగ్రూపముగు బాణముతో,
ఘట్టయసి = కొట్టుచుంటివి, భద్ర, సుందరక=భద్రుడా సుందరకా!, అథ=
తరువాత, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, అంగరాజః=కర్ణుడు, కిమారంభః=ఏ ఆరంభము
కలవాడయ్యెను-ఏమిచేసె ననుట.

దేవేతి :- అపనీత = తొలగింపబడిన, శరీరావరణః=కవచముగల
వాడును, ఆత్మవధ=స్వవినాశమునకు, కృతనిశ్చయః=నిర్ణయించుకొన్నవాడును,
అయిన రాధేయుడు, పార్థేన సహ=పార్థునితో, పునరపి=తిరిగి, సమరమ్=
యుద్ధమును, మార్గయతే=అన్వేషించుచున్నాడు-చేయజూచుచున్నాడనుట.

ద్యోధనః : (ఆవేగాదాసనాదుత్తిష్ఠన్) సూత, రథముపసయ. సుందరక త్వమపి మద్వచనాత్ త్వరితతరం గత్వా వయస్యమంగరాజం ప్రతిబోధయ, అలమతి సాహసేన. అభిన్న ఏవాయ మావయోః సంకల్పః. న ఖలు భవానేనో జీవితపరిత్యాగాకాంక్షీ. కిం తు—

హత్వా పార్థాశ్శలిల మశివం బంధువర్గాయ దత్త్వా ముక్త్యా బాష్పం సహ కతిపయైర్మంత్రిభిశ్చారిభిశ్చ! కృత్వాన్యోన్యం సుచిరమపునర్భావి గాఢోపగూహం సంత్యక్త్వాహో హత తనుమిమాం దుఃఖితో

నిర్మృతౌ చ॥ 13

నూతేతి :- (ఆవేగత్=ఆవేగము వలన, ఆసనాత్=కూర్చున్న చోటి నుండి, ఉత్తిష్ఠన్ = లేచుచున్నవాడై.) సూతుడా!, రథమ్=స్వందనమును, ఉపసయ=తెమ్ము. సుందరకుడా!, త్వమపి=నీవుకూడ, త్వరితతరమ్=మిక్కిలి వేగముగా, గత్వా=వీగి, వయస్యమ్=మిత్రుడైన, అంగరాజమ్=రాధేయుని, మద్వచనాత్=నా మాటగా, ప్రతిబోధయ=చెప్పము, అతి సాహసేన=అధిక సాహసముతో, అలమ్=చాలును. ఆవయోః=మన ఇరువురియొక్క, అయమ్=ఈ (ఆత్మవధ), సంకల్పః=స్వీకృత నిర్ణయము, అభిన్నః ఏవ=ఒకటియే. భవాన్=నీవు, ఏకః=ఒకడవే, జీవిత పరిత్యాగ+ఆకాంక్షీ=ప్రాణపరిత్యాగము నాకాంక్షించువాడవు, న ఖలు=కాదు సుమా! కింతు=కాని—

హత్వేతి :- పార్థాన్, హత్వా; బంధువర్గాయ, అశివం, సలిలం, దత్త్వా; కతిపయైః, మంత్రిభిః, చ, చారిభిః, సహ, బాష్పమ్, ముక్త్యా; అపునర్భావి, గాఢోపగూహం, అన్యోన్యమ్, సుచిరమ్, కృత్వా; దుఃఖితౌ, చ, నిర్మృతౌ, ఇమామ్, హతతనుమ్, సంత్యక్త్వః.

అర్థము :- పార్థాన్=ప్రభానందనులను, హత్వా=చంపి; బంధు వర్గాయ = బాంధవులకొరకు, అశివమ్ సలిలమ్ = అశుభ తర్పణములను,

అథ చ శోకం ప్రతి మయా న కించి త్సందేష్టవ్యమ్!

వృషసేనో న తే పుత్రో న మే దుశ్శాసనోఽనుజః!

త్వాం బోధయామి కిమహం త్వం మాం సంస్థాపయిష్యసి॥ 14

దానాదికములో విడుచునది శుభోదకముకాగా మృతులకు విడుచునది అశుభ సలిల మనుట, దత్త్వా=ఇచ్చి; కతివయై=అల్పసంఖ్యలో మిగిలిన, మంత్రిభిః= అమాత్యులలో, చ=మరియు, చారిభిః సహ=గూఢచారులతో, బాష్పమ్ ముత్త్వా= కన్నీరుకార్చి-రాజోద్యోగుల మృతికి దుఃఖించి యనుట; అషునర్భావి=మరింక భవిష్యత్తులో జరుగనిదైన, గాథోపగూహమ్ = గాథపరిష్కరమును, అన్యోన్యమ్ = పరస్పరము, సుచిరమ్=చాలసేపు, కృత్వా=చేసి-ఒందొరు కొగిలించుకొని యనుట, దుఃఖితౌ=దురపిల్లినవారము, చ=మరియు, నిర్వృతౌ= ఆనందించినవారమునై, ఇమామ్ = ఈ, హతతనుమ్ = పాడు శరీరమును, సంత్యజ్యైవః=విడుతుముగాక! (మందాక్రాంత)

సమాసములు :- న శివమ్-అశివమ్. బంధునాం వర్గః-తస్మై. హతా చేయం తనుశ్చ-హత తనుః-తామ్.

సంధులు :- కతివయై+మంత్రిభిః-రేపాదేశ, మంత్రిభిః+చారిభిః+ చ-శషసాదేశ, కృత్వా+అన్యోన్యమ్-సవర్ణదీర్ఘ. గాథ+ఉపగూహమ్-గుణ సంధి; సంత్యజ్యైవః+హత-ఉత్పాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- తృజ హానౌ, లృట్ పరస్మై, ఉత్తమ త్యజ్యైమి-త్యజ్యైవః-త్యజ్యైమః.

అర్థాంతి :- అథ చ=మరియు, శోకమ్ ప్రతి=శోకమునుగూర్చి, మయా= నాచే, సందేష్టవ్యమ్ = నీకు తెలుపబడవలసినది, కించిత్=ఏ కొంచెమును, న=లేదు.

వృషసేనాంతి :- వృషసేనః, తే, పుత్రః, న; దుశ్శాసనః, మే, అనుజః, న; అహమ్, త్వామ్, కిమ్, బోధయామి!, త్వమ్, మామ్, కిమ్, సంస్థాపయిష్యసి.

సుందరక : యద్దేవ ఆజ్ఞాపయతి. (ఇతి నిష్క్రాంతః) (జం దేవో ఆణవేది.)

దుర్యోధనః : తూర్ణమేవ రథముపస్థాపయ.

అర్థము :- వృషసేనః=వృషసేనుడు, తే=నీయొక్క, పుత్రః=సుతుడు, న=కాదు; దుశ్శాసనః=దుశ్శాసనుడు, మే=నా యొక్క, అనుజః=తమ్ముడు, న=కాదు; అహమ్=నేను, త్వమ్=నిన్ను, కిమ్ బోధయామి=ఏమని ఊరడింపను! త్వమ్=నీవు, మామ్=నన్ను, కిమ్ సంస్థాపయిష్యసి=ఏమి చేర్చవలయును!. నశ్వరములైన శరీరములవల్ల బంధుత్వా మోహములు తగవనియు, వానిని తెంచుకొన్నచో దుఃఖములు నూరడింపులు నవసరము లేదనియు భావము. సర్వస్వమును తన ఎట్లయెదుట నాశనముకాగా దుర్యోధనునికీ పేదాంతముచితమే. దీని భాయలు పై క్లొకమునందున్నవి. కాగా వృషసేనుడు నీ పుత్రుడు కాదనుటలో అతడు నాకును పుత్రుల్యుడే అనియు, దుశ్శాసనుడు నాకే కాదు నీకును సోదరుడే అనియు భావమని కొందరు వ్యాఖ్యాతలు.

నందులు :- వృషసేనః+న, పుత్రః+న—ఉత్త్వా దేశవిసర్గ. దుశ్శాసనః+అనుజః—ఉత్త్వా దేశ—దుశ్శాసనో+అనుజః—పూర్వరూపసంధి.

క్రియలు : బుధ అవగమనే. (స్వార్థే జీచ్)-లట్, పరవైత్రి, ఉత్తమ బోధయామి—బోధయావః—బోధయామః

స్థా గతి నివృత్తై—ప్రేరణే జీచి పుగాగమే

స్థాపి—ల్యట్, ఆత్మనే—మధ్యమ

స్థాపయిష్యసి—స్థాపయిష్యథః—స్థాపయిష్యథ

యదితి :- దేవః=మహారాజు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆజ్ఞాపించినట్లే. (ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్రమించును)

తూర్ణమితి :- తూర్ణమ్ ఏవ=వెంటనే, రథమ్=రథమును, ఉపస్థాపయ=నా సమీపమున నిల్పుము.

దుర్యోధనః : కిం నామ తాతోఽంభా చ సంప్రాప్తా! కష్ట మతి
 బీభత్స మాచరితం దేవేన, సూత, గచ్ఛ త్వం
 స్యందనం తూర్థముపహర. అహమపి తాతదర్శనం
 పరిహరన్నేకాంతే తిష్ఠామి.

సూతః : దేవ, త్వదేకశేష బాంధవావేతో కథమివ న
 సమాశ్వాసయసి.

దుర్యోధనః : సూత, కథమివ సమాశ్వాసయామి విముఖభాగధేయః.
 పశ్య—

బదుచున్న, రథమ్=స్యందనమును, ఆరుహ్యం=ఎక్కి, దేవస్య సమీపమ్=మహా
 రాజనౌద్దకు, ఉపగతౌ=వచ్చుచున్నారు.

కిమితి :- కిమ్=ఏమీ!, తాతః=తండ్రియు, అంభా చ=తల్లియు,
 సంప్రాప్తా నామ=వచ్చిరా!. కష్టమ్ = అయ్యో!, దేవేన=దైవముచే, అతి
 బీభత్సమ్=మిక్కిలి భయంకరమైనవని, ఆచరితమ్=ఆచరింపబడినది. సూతుడా!,
 త్వమ్=నీవు, గచ్ఛ=పోమ్ము, స్యందనమ్=రథమును, తూర్థమ్=కీర్ణముగా,
 ఉపహర = తెమ్ము. అహమ్ అపి=నేనుకూడ, తాత దర్శనమ్=తండ్రిగారి
 దర్శనమును, పరిహరన్=పరిహరించుచు, ఏకాంతే=ఏకాంతమునందు, తిష్ఠామి=
 వేచియుండును.

దేవేతి :- మహారాజా!, ఏతౌ=ఈ వృద్ధులిరువురును, త్వత్ ఏకశేష
 బాంధవౌ = నీవు ఒక్కడవే మిగిలియున్న బంధువుగా గలవారు—వీరికి మిగిలిన
 బంధువు నీవొక్కడవే అనుట. కథమితి న సమాశ్వాసయసి = మరి నీవు
 ఓదార్పకపోవుటెట్లు!—వారి నోదార్పక తప్పించుకొనుట పాడిగాదనుట.

సూతేతి :- సారథీ!, విముఖ భాగధేయః = దురదృష్టవంతుడను,
 కథమివ సమాశ్వాసయామి=ఏగతి నోదార్తును! పశ్య=చూడు—

అద్యైవావాం రణముపగతౌ తాతమంబాం చ దృష్ట్వా
 ఘ్రాతస్తాభ్యాం శిరసి విసతోఽహం చ దుశ్శాసనశ్చ |
 తస్మిన్ బాలే ప్రసభమరిణా ప్రాపితే తామవస్థాం
 పార్శ్వం పిత్రోరపగతఘృణః కిం ను వక్ష్యామి గత్వా || 15

అద్యైతి :- అవామ్, అద్య ఏవ, తాతమ్, చ, అంబామ్, దృష్ట్వా,
 రణమ్, ఉపగతౌ; విసతః, అహమ్, చ, దుశ్శాసనః, తాభ్యామ్, శిరసి,
 ఘ్రాతః; తస్మిన్, బాలే, అరిణా, ప్రసభమ్, తామ్, అవస్థామ్, ప్రాపితే (సతి);
 అపగతఘృణః, అహమ్, పిత్రోః, పార్శ్వమ్, గత్వా, కిమ్ ను, వక్ష్యామి!

అర్థము :- అవామ్ = మేమిరువురమును (దుర్యోధన దుశ్శాసనులు)
 అద్య ఏవ = ఈనాడే, తాతమ్ = తండ్రిని, చ = మరియు, అంబామ్ = తల్లిని,
 దృష్ట్వా = దర్శించి, రణమ్ = రణరంగమును, ఉపగతౌ = సమీపించినారము.
 విసతః = సమస్కరించినవాడనై, అహమ్ = నేను, చ = మరియు, దుశ్శాసనః =
 దుశ్శాసనుడును, తాభ్యామ్ = (తల్లిదండ్రులు) ఆ ఇరువురిచేతను, శిరసి = తలపై,
 ఘ్రాతః = మూర్కొనబడినాడను - అహమ్ ఘ్రాతః, దుశ్శాసనశ్చ ఘ్రాతః అని
 ప్రత్యేకాన్వయము. తస్మిన్ = అ, బాలే = చిన్నవాడైన దుశ్శాసనుడు, అరిణా =
 శత్రువుచే, ప్రసభమ్ = బలాత్కారముగా, తామ్ = అటువంటి, అవస్థామ్ = దురవస్థను,
 ప్రాపితే సతి = పొందినబడగా, అపగతఘృణః = దయలేనివాడనై, (అహమ్ =
 నేను), పిత్రోః = తల్లిదండ్రులయొక్క, పార్శ్వమ్ = పక్కకు, గత్వా = పోయి,
 కిమ్ ను వక్ష్యామి = ఏమి పలుకుదును! (మందాక్రాంతావృత్తము)

సమాసములు :- మాతా చ పితా చ - (పుమాన్ ప్రియా - ఏకశేష)
 పితరా - తయోః - పిత్రోః. అపగతా ఘృణా యస్మాత్ సః - అపగత ఘృణః.

సంధులు :- అద్య+ఏవ-వృద్ధిసంధి. ఏవ+అవామ్-సవర్ణదీర్ఘ.
 ఘ్రాతః+తాభ్యామ్. దుశ్శాసనః+చ-శషసాదేశవిసర్గసంధి. పిత్రోః+అపగత-
 రేఫాదేశవిసర్గ.

తథాశ్యవశ్యం వందనీయా గురూ. (ఇతి నిష్కాంతౌ)

—: ఇతి చతుర్థోఽంకః :—

క్రియ :— వచ పరిభాషణే, పరస్మై, అప్తమ
 వశ్యతి—వశ్యతః—వశ్యన్
 వశ్యసి—వశ్యతః—వశ్యథ
 వశ్యమి—వశ్యవః—వశ్యమః.

తథేతి :— తథాపి=అయినప్పటికిని, గురూ=తల్లిదండ్రులు, అవశ్యమ్
 వందనీయా=తప్పక నమస్కరింపదగినవారు.

(ఇతి=అని, నిష్కాంతౌ=నిష్క్రమించినారు)

—: ఇది నాల్గవ అంకము :—

పంచమాంకము

(తతః ప్రవిశతి రథయానేన గాంధారి సంజయో ధృతరాష్ట్రీశ్చ)

ధృతరాష్ట్రీ : వత్స సంజయ, కథయ కథయ కస్మిన్నుద్దేశే కురుకుల కాననైకశేష ప్రవాలో వత్సో మే దుర్యోధనస్తివృతి. కచ్చిజీవతి వా న వా.

గాంధారి : జాత, యది సత్యం జీవతి మే వత్సస్తత్కథయ కస్మిన్ దేశే వర్తతే. (జాద, జగి సచ్చం జీవది మే వచ్చో తా కహేహి కస్సిం దేశే వట్టది.)

సంజయః : సస్వేష మహారాజ ఏక ఏవ స్యగ్రోధచ్ఛాయాయా ముపవిష్ట స్తివృతి.

(తతః=అంతట, రథయానేన=రథప్రయాణముతో, గాంధారి=గాంధారి, సంజయుడు, ధృతరాష్ట్రీశ్చ=ప్రవేశించును)

వత్సేతి :- వత్స, సంజయ = బిడ్డా సంజయుడా!, కథయ కథయ = చెప్పుము చెప్పుము, కురుకుల = కౌరవవంశమునట్టి, కానన = వనమునకు, ఏక శేష = ఒంటరిగా మిగిలిన, ప్రవాలః = చిగురాకువంటివాడైన, మే = నాయొక్క, వత్సః = సుతుడు, దుర్యోధనః = దుర్యోధనుడు, కస్మిన్ ఉద్దేశే = ఏ ప్రదేశమునందు, తివృతి = ఉన్నాడు!, కచ్చిత్ జీవతి వా = జీవించియున్నాడా? న వా = లేదా?

జాతేతి :- జాత = వత్సా!, మే = నాయొక్క, వత్సః = కుమారుడు, సత్యమ్ = నిజముగా, యది జీవతి = జీవించియున్నచో, కస్మిన్ దేశే = ఏ ప్రదేశమునందు, వర్తతే = ఉన్నాడో, తత్ కథయ = అది చెప్పుము.

సన్వీతి :- నను = విను!, ఏషః = ఇడిగో, మహారాజః = దుర్యోధనుడు,

గాంధారీ : (సకరణమ్) జాత. ఏకాకితి భణసి. కిం ను ఖలు
సాంప్రతం బ్రాతృశత మస్య పార్శ్వే భవిష్యతి.
(జాత, ఏకాకితి భణసి కిం ను క్షు సంపదం భాదు
సదం నే పాస్యే భవిష్యది.)

సంజయః : తాత, అంబ, అవతరతం స్వైరం రథాత్. (ఉభౌ
అవతరణం నాటయతః)

(తతః ప్రవిశతి సప్రీడముపవిష్టో దుర్యోధనః)

సంజయః : (ఉపసృత్య) విజయతాం మహారాజః సన్ద్వేష తాతః
అంబయా సహ ప్రాప్తః. కిం న షశ్యతి మహారాజః.

ఏకః ఏవ = ఒక్కడే, న్యగ్రోధచ్ఛాయాయామ్ = వటవృక్షపు నీడయందు,
ఉపవిష్టః తిష్ఠతి = కూర్చున్నాడు.

జాతేతి :- (సకరణమ్ = జాలిగా) జాత = బిడ్డా!, ఏకాకి ఇతి భణసి =
ఒంటరిగా అనుచున్నావు, సాంప్రతమ్ = ఇప్పుడు, బ్రాతృశతమ్ = సోదరశతము,
అస్య = దుర్యోధనునియొక్క, పార్శ్వే = ప్రక్కన, భవిష్యతి కిమ్ ను ఖలు =
ఉండునేగదా!

తాతేతి :- తాత = తండ్రీ!, అంబ = అమ్మా!, రథాత్ = స్వందనమునుండి,
స్వైరమ్ = భీరభీరముగా, అవతరత = దిగుడి!

(ఉభౌ = ఇరువురును, అవతరణమ్ = దిగుటను, నాటయతః = నటించురు)

(తతః = ఆపైని, సప్రీడమ్ ఉపవిష్టః = సిగ్గుపడుచున్న (కూర్చున్న),
దుర్యోధనః = సుయోధనుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును.)

విజయతామితి :- (ఉపసృత్య = సమీపించి) మహారాజః = మహారాజు,
విజయతామ్ = జయించుగాక!, ఏషః = ఇదిగో, తాతః = తండ్రీ, అంబయా సహ =
తల్లిగారితో కలిసి, ప్రాప్తః నను = సమీపించెను సుమా!, మహారాజః = మహారాజు,

(దుర్యోధనో వైలక్ష్యం నాటయతి)

ధృతరాష్ట్రః : శల్యాని వ్యవసీయ కంకవదనై రున్మోచితే కంకశే
బద్ధేషు వ్రణపట్టకేషు శనకైః కర్ణే కృతాపాశ్రయః!
దూరాన్నిర్జిత సాంత్వితాన్నరపతీనాలోకయః శ్రీలయా
సహ్య పుత్రక వేదనేతి న మయా పాపేన పృష్టో

భవాన్ ॥ 1

న వశ్యతి కిమ్ = చూడదేమి?—లేచి స్వాగతము పల్కలేదు కావున చూడలేదా
అనుట.

(దుర్యోధనః=సుయోధనుడు, వైలక్ష్యమ్=సిగ్గుపడుటను, అభినయతి=
నటించును)

శల్యానీతి :- కంకశే, ఉన్మోచితే, కంకవదనైః, శల్యాని,
వ్యవసీయ; వ్రణపట్టకేషు, బద్ధేషు [సత్పు]; కర్ణే, శనకైః, కృతాపాశ్రయః;
నిర్జితసాంత్వితాన్, నరపతీన్, దూరాత్, శ్రీలయా, ఆలోకయన్, పుత్రక, వేదనా,
సహ్య, ఇతి, పాపేన, మయా, భవాన్, న, పృష్టః. [తార్దలము].

అర్థము :- కంకశే=కవచము, ఉన్మోచితే=తొలగింపబడగా, కంక
వదనైః = కంకపక్షి చంచువులతో [ముక్కులతో] తేక అట్టి పరికరములతో,
శల్యాని=శరీరమునందు విరిగిపోయిన బాణపు తునుకలను, వ్యవసీయ=పెరికివేసి,
వ్రణపట్టకేషు=మందు పులిమిన పట్టీలు, బద్ధేషు సత్పు=కట్టబడుచుండగా, కర్ణే=
రాధేయునియందు, శనకైః=నెమ్మడిగా, కృత=కల్పింపబడిన, అపాశ్రయః=
తలదిండు కలవాడవై, [రాధేయునిపై తల ఆన్ని - పడకపై తల ఆనించు
ప్రదేశమును అపాశ్రయ మందురు.] నిర్జిత సాంత్వితాన్ = తొలుత ఓడింపబడి
అటుపై ని ఓదార్పబడుచున్న, నరపతీన్=రాజులను, దూరాత్=దూరమునుండి,
శ్రీలయా = సవిలాసముగా, ఆలోకయన్=చూచుచున్నవాడవై, పుత్రక=బిడ్డా!,
వేదనా=నొప్పి, సహ్య=ఓర్పుకొనదగినదిగానున్నదా?, ఇతి=అని, పాపేన=

(ధృతరాష్ట్ర) గాంధారి చ స్పర్శేనోపేత్యాలింగతః)

గాంధారి : వత్స, అతిగాఢప్రహారవేదనా పర్యాకులస్యాస్మాను
సన్నిహితేష్వపి న ప్రసరతి తే వాణీ. (వచ్చు, అది
గాఢప్రహార వేదనా పజ్జాతలస్స అంహసు సన్నిహి
దేసు విణ పుసరది దే వాణీ.)

పాపాత్ముడనైన, మయా=నాచేత, భవాన్=నీవు, న పృష్టః [అసి]=వల్కరింప
బడినవాడవు కాకపోయితివి.

సమాసములు :- కంకానాం వదనాని-తైః. ప్రజానాం పట్టకాః-
తేషు. కృతః అపాశ్రయః యేన వా యస్మై వా సః. నిర్జితాశ్చ తే సాంత్యితాశ్చ-
నిర్జిత సాంత్యితాః-తాన్. నరాణాం పతయః-తాన్.

సంధులు :- వి+అవసీయ-యజాదేశ. వదనైః+ఉన్మోచితే-
రేఫాదేశవిసర్గసంధి. ఉత్+మోచితే, దూరాత్+నిర్జిత-అనునాశికాదేశ. కృత+
అపాశ్రయః-సవర్ణదీర్ఘ. ఆలోకయన్+లీలయా-లాదేశసంధి [తోర్లి]. వేదనా+
ఇతి-గుణసంధి. పృష్టః+భవాన్-ఉత్సాదేశవిసర్గసంధి.

[ధృతరాష్ట్రః=ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి చ=గాంధారియు, స్పర్శేన=
స్పర్శతో, ఉపసృత్య = సమీపించి-తడుముకొనుచు వచ్చి]- అలింగతః =
కొగిలింతుడు].

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా! అతి గాఢ=మిక్కిలి గాఢములైన, ప్రహార=
దెబ్బలవల్లనైన, వేదనా=బాధతో, పర్యాకులస్య=కలతచెందినవాడవైన, తే=
షీయొక్క, వాణీ=వాక్కు, సన్నిహితేషు+అపి=సమీపమునకు వచ్చిన వారమే
అయినప్పటికిని, అస్మాను=మావల్ల, న ప్రసరతి=ప్రసరించుట లేదు-దగ్గరకు
వచ్చినను మమ్ము వల్కరించుటకు నోరు విప్ప వేమునుట.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, దుర్యోధన, కిమకృతపూర్వః సంప్రతి మయ్య
స్వయ మవ్యాహరః.

గాంధారి : వత్స, యది త్వమప్యస్మాన్నాలపసి తత్కిం
సాంప్రతం వత్సో దుశ్శాసన ఆలపతి దుర్మర్షణో
వాథాన్యో వా. (వచ్చు, జగ్గ తుమం వి అహ్మే
ణాలవసి తా కిం సంపదం వచ్చో దుశ్శాసణో ఆలవది
దుర్మర్షిణో వా అథ అణ్యో వా.)

(ఇతి రోదితి)

దుర్యోధనః : పాపాఽహ మప్రతికృతానుజనాశదర్శి
తాతస్య బాష్పపయసాం తవ చాంబ హేతుః।

దుర్యోధనేతి :- వత్స = బిడ్డా, దుర్యోధనుడా!, కిమ్ = ఏమిది!
సంప్రతి=ఇప్పుడు, మయి=అపి=నావట్లగూడ, అయమ్=ఈ, అవ్యాహరః=
పలుకుమి [మానము], అకృతపూర్వః=పూర్వమెన్నడు ననుష్ఠింపబడినది కాదు—
ఇంతకు ముందెన్నడును నీవు నాతో పల్కుక భీష్మించుకొన్నది లేదనుట.

యదీతి :- వత్స=తండ్రీ!, అస్మాన్=మమ్ముగూర్చి [మాతో], త్వమ్=
నీవు, న ఆలపసి యది=పలుకవేని, సాంప్రతం=ప్రస్తుతము, వత్స=బిడ్డయైన,
దుశ్శాసనః=దుశ్శాసనుడు, ఆలపతి కిమ్=పలుకునా? దుర్మర్షణో వా ఆలపతి=
దుర్మర్షణుడుగాని పలుకునా?, అన్యః వా ఆలపతి = మరొకడుగాని పలుకునా?
[దుర్మర్షణులు కొరవుల పేరులు]

[ఇతి=అని, రోదితి=దుఃఖించును]

పాపాఽహితి :- అంబ, అప్రతికృతానుజనాశదర్శి, పాపః, అహమ్,
తాతస్య, చ, తవ, బాష్పపయసామ్, హేతుః; విమలే, అత్ర, భరతాన్వయే,
దుర్జాతమ్, వః, సుతక్షయకరమ్, మామ్, సుతః, ఇతి, కిమ్, అవైషి?

దుర్జాతమత్ర విమలే భరతాస్వయే వః

కిం మాం సుతక్షయకరం సుత ఇత్యవైషి॥ 2

గాంధారి : జాత, అలం పరిదేవితేన. త్వమపి తావదేవోఽస్యాంధ
యుగలస్య మార్గోపదేశకః. తచ్చిరం జీవ. కిం మే
రాజ్యేన జయేన వా. (జాద, అలం పరిదేవిదేణ.

అర్థము :- అంబ = ఓ కల్లీ!, అప్రతికృత = ప్రతీకారము చేయక,
అనుజ = సోదరులయొక్క, నాశ = వినాశమును, దర్శి = చూచుచు నుడికొన్న
వాడును. సోదర వినాశమునకు ప్రతీకారము చేయనైతి ననుట, పాపః = పాపాత్ముడు
నైన, అహమ్ = నేను, తాతన్య = తండ్రియొక్కయు, చ = మరియు, తవ = నీ
యొక్కయు, బాష్పవయసామ్ = దుఃఖాశ్రువులకు, హేతుః = కారణభూతుడను.
విమలే = నిర్మలమైన, అత్ర = ఈ, భరతాస్వయే = భరతవంశమునందు, దుర్జాతమ్ =
చెడబుట్టినవాడును [కుపుత్రుడననుట], వః = మీకు, సుతక్షయకరమ్ = పుత్ర
నాశకుడనైన, మామ్ = నన్ను, సుతః ఇతి = పుత్రుడని, కిమ్ అనైషి = ఏల భావించు
చున్నావు? సుత శబ్దమునకు యోగ్యుడను కాననుట. [వసంతతిలక]

సమాసములు :- అనుజానాం నాశః. అనుజనాశః. అప్రతికృతశ్చాసౌ
అనుజనాశశ్చ-అప్రతికృతానుజనాశం పశ్యతి ఇతి-అప్రతికృతానుజనాశదర్శి.
బాష్పరూపాణి చ తాని పయాంసి-తేషామ్. కరోతి ఇతి కరః-క్షయస్య కరః-
క్షయకరః [క్షయం కరోతితి క్షయకరః]. సుతానాం క్షయకరః-తమ్.

సంధులు :- పాపః+అహమ్-ఉత్పాదేశవిసర్గ-పాపౌ+అహమ్-
పూర్వరూప. అప్రతికృత+అనుజ, చ+అంబ, తరత+అన్వయే-సవర్ణ దీర్ఘ.
సుతః+ఇతి-విసర్గలోప. ఇతి+అనైషి-యజాదేశసంధి. అవ+ఏషి-వృద్ధిసంధి.

క్రియ :- అవ+ఇత్ గతౌ, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
అనైషి-అవేధః-అవేత

జాత్రేతి :- జాత=వత్సా!, పరిదేవితేన=తులించుటతో, అలమ్=భార్య.

తుమం వి దావ ఏకో ఇమస్మ అంభజాఅలస్మ
 నూగ్గోవ దేసః తా చిరంజీవ. కిం మే రజ్జేణ
 జవణ వా.)

దుర్యోధనః : మాతః కినువ్యసదృశం కృపణం వచస్తీ
 సుక్షత్రియా క్వ భవతీ క్వ చ దీనతైమా!
 నిర్వత్సలే సుతశతస్య విపత్తిమేతాం
 త్వం నానుచింతయసి రక్షసి మామయోగ్యమ్॥ ౩

అన్యః=ఈ, అంభయుగలన్యః=గుడ్డిజంటకు, త్వమ్ అపి=నీవయినను, ఏకః=ఒక్కడవే, మార్గోవదేశకః = దారిచూపువాడవు—సహాయకుడవనుట. రజ్జే=అందుచే, చిరమ్=పెద్దకాలము, జీవః=బ్రదుకుము. రాజ్యేన=రాజ్యముతోగాని, జయేన వా=జయముతోగాని, మే=నాకు, కిమ్=ఏమి ప్రయోజనము!

మూత్రఇతి :- మాతః, తే, వచః, కినుపి అనదృశమ్, కృపణమ్. సుక్షత్రియా, భవతీ, క్వ? చ, ఏషా, దీనతా, క్వ? నిర్వత్సలే, సుతశతస్య, ఏతామ్, విపత్తిమ్, త్వమ్, న, అనుచింతయసి; అయోగ్యమ్, మామ్, రక్షసి.

అర్థము - మాతః=ఓ తల్లీ!, తే=నీయొక్క, వచః=మాట, కినుపి అనదృశమ్=ఏదో అననురూపము—నీఅంతటి వ్యక్తికి తగనిదనుట. కృపణమ్=జాలిగొల్పునది. సుక్షత్రియః=ఉత్తమ క్షత్రియవంశసంభవమైన, భవతీ=నీవు, క్వ=ఎక్కడ!, చ=మరియు, ఏషా=ఈ, దీనతా=దైన్యము, క్వ=ఎక్కడ! హే నిర్వత్సలే=పుత్రప్రేమ లేనిదానా!, త్వమ్=నీవు, సుతశతస్య=పుత్రుల సూక్ష్మరియొక్క, ఏతామ్=ఈ, విపత్తిమ్=అపదను, న అనుచింతయసి=చింతింపకున్నావు, అయోగ్యమ్=అనర్హుడనైన, మామ్=నన్ను, రక్షసి=కాపాడుచున్నావు. (వచః తతిలక)

సమాసములు :- న సదృశమ్—అనదృశమ్. సుతానాం శతమ్—తస్య. న యోగ్యః—అయోగ్యః—తమ్.

నూనం విచేష్టితమిదం సుశోకస్య.

సంజయః : మహారాజ, కిం వాయం లోకవాదో వితథః—“న
ఘటస్య కూపపాతే రజ్జురపి తత్ర ప్రక్షేప్తవ్యా” ఇతి
దుర్యోధనః : అపుష్కలమిదమ్. ఉపక్రియమాణాభావే కిముప
కరణేత. (ఇతి రోదితి)

సంధులు :- కిమపి+అనదృశమ్—యజాదేశ. వచః + తే—సాదేశ
విసర్గ. దీనతా+ఏషా—వృద్ధిసంధి. న+అనుచింతయసి—నవర్ణదీర్ఘసంధి.

క్రియలు :- చితి స్మృత్యామ్—ఊచ్—పరస్మై, లట్, మధ్యమ
చింతయసి—చింతయథః—చింతయథ
రక్ష పాలనే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
రక్షసి—రక్షథః—రక్షథ

నూనమితి :- ఇదమ్ = ఈ, విచేష్టితమ్ = పని-ఇట్లు పలుకుట,
నూనమ్=తప్పనిసరిగా, పుత్రశోకస్య=పుత్రశోకమునకు సంబంధించినదే.

మహారాజేతి :- మహారాజా!, ఘటస్య=ఘటముయొక్క, కూపపాతే=
నూతపాటునందు, నీరు తోడుకొను పాత్ర నూతిలో పడిపోగా అనుట, రజ్జుః
అపి=త్రాడుకూడ, తత్ర=నూతియందు, ప్రక్షేప్తవ్యా న=పడవేయదగినది కాదు,
ఇతి=అనునట్టి, అయమ్=ఈ, లోకవాదః=లోకోక్తి, వితథః కిమ్ వా=అనత్యమా?

అపుష్కలమితి :- ఇదమ్=నీవు చెప్పిన ఈ మాట, అపుష్కలమ్=
అనచర్మము లేక అశ్రేష్ఠము (శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలఃస్యాత్). ఉపక్రియ
మాణస్య=ఉపకార్యునియొక్క (ఉపకారములను లేక భోగములను పొందదగిన
వ్యక్తి) అభావే=అభావమునందు, ఉపకరణేన కిమ్=భోగముతో నేమి ప్రయోజనము!
(అనుభవించదగిన వ్యక్తులే లేనప్పుడు ఇక భోగములే?) (ఇతి=అని, రోదితి=
దుఃఖించును.)

ధృతరాష్ట్రః : (దుర్యోధనం పరిష్వజ్య) వత్స, సమాశ్వాసిహి.
సమాశ్వాసయ చాస్మాన్ ఇమామతిదీనాం మాతరం
చ.

దుర్యోధనః : తాత, దుర్లభః సమాశ్వాస ఇదానీం యుష్మాకమ్.
కిం తు—

కుంత్యా సహ యువామద్య మయా నిహతపుత్రయా!
విరాజమానౌ శోకేఽపి తనయా ననుశోచతమ్॥ 4

వత్సేతి :- (దుర్యోధనమ్=సుయోధనుని, పరిష్వజ్య=అలింగనము చేసికొని) వత్స=బిడ్డా!, సమాశ్వాసిహి=ఊరడిల్లము. అస్మాన్=మమ్ము, చ=మరియు, ఇమామ్=ఈ, అతిదీనామ్=మిక్కిలి దీనుడలైన, మాతరమ్=తల్లిని, సమాశ్వాసయ=ఊరడింపజేయుము.

తాతేతి :- తాత=తండ్రి!, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, యుష్మాకమ్=మీకు, సమాశ్వాసః=ఊరడింపు, దుర్లభః=సులభముకాదు. కింతు=కాని—

కుంత్యేతి :- అద్య, మయా, నిహతపుత్రయా, కుంత్యా, సహ, శోకే, అపి, విరాజమానౌ, యువామ్, తనయాన్, అనుశోచతమ్.

అర్థము :- అద్య=ఈనాడు, మయా=నాచేత, నిహతపుత్రయా=చంపి వేయబడిన కుమారులు కలదైన, కుంత్యా సహ = కుంతీదేవితో కలిసి, శోకే అపి=శోకమునందుకూడ, విరాజమానౌ=విడివడక ఒప్పుచున్నవారై, యువామ్=మీరిరువురు, తనయాన్ = సుతులనుగూర్చి, అనుశోచతమ్=దుఃఖింతురుగాక! పొండపులను చంపి నేను చత్తు ననుట తాత్పర్యము.

సమాసములు :- నిహతాః పుత్రాః యస్యాః సా—నిహతపుత్రా—తయా.

సంధులు :- శోకే+అపి—పూర్వరూపసంధి.

గాంధారి : జాత ఏతదేవ సాంప్రతం ప్రభూతం యత్స్వమపి
 తావదేకో జీవసి. తజ్జాత, అకాలస్తే సమరస్య.
 ప్రసీద. ఏష తే శీర్షాంజలిః. నివర్త్యతాం సమర
 వ్యాపారాత్. అపశ్చిమం కురు పితుర్వచనమ్.
 (జాద, ఏవం ఏవ్య సంపదం పృథూదం జం తుమం వి
 దావ ఏకో జీవసి. తా జాద అకాలో దే సమరస్య.
 పుసీద. ఏసో దే సీసంజలీ. నివర్త్యతాం సమర
 వ్యాపారాదో. అపశ్చిమం కరేహి నిక్షణో వలీణమ్)

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, శృణు వచనం తవాంబాయా మమ చ నిహ
 తాశేష బంధువర్గస్య. పశ్య—

క్రియ :— కువ శోకే—పరస్మై, లోట్, మధ్యమ, “అను” ఉపసర్గ.
 శోచ/శోచతాత్—శోచతమ్—శోచత

అనుష్టుప్ చందస్సు.

జాతేతి :— జాత=బిడ్డా!, త్వమ్=నీవు, ఏకః అపి=ఒకడవైనను,
 జీవసి=బ్రతికియున్నావు, సాంప్రతమ్=ఇప్పుడు, ఏతత్ ఏవ=ఇదే, ప్రభూతమ్=
 ఎక్కువ—ఇప్పట్టున నిదే పదివేలనుట. తే=నీకు, సమరస్య=యుద్ధమునకు,
 అకాలః=ఇది తగిన సమయము కాదు. ప్రసీద=ప్రసన్నుడవగుము. తే=నీకు,
 ఏషః=ఇదే, శీర్షాంజలిః=నమస్కారము, సమరవ్యాపారాత్=యుద్ధకర్మనుండి,
 నివర్త్యతామ్ = మరణము. పితుః = తండ్రియొక్క, వచనమ్ = మాటను,
 అపశ్చిమమ్ కురు=దాటకుము. (అపశ్చిమమ్=అవిలంఘ్యము, కాదనరానిది).

వత్సేతి :— వత్స=నాయనా!, తవ=నీయొక్క, అంబాయాః=తల్లి
 యొక్కయు, నిహత=చంపివేయబడిన, అశేష బంధువర్గస్య=సమస్త బంధు
 సముదాయము కలవాడవైన, మమ=నాయొక్కయు, వచనమ్=మాటను, శృణు=
 వినుము. పశ్య=చూడు—

దాయాదా న యయోర్భలేన గణితాస్తా ద్రోణభీష్మా హతౌ
కర్ణస్యాశ్మజమగ్రతః శమశుతో భీతం జగత్సాల్మణాత్ |
వత్సానాం నిధనేన మే త్వయి రిపుః శేషప్రతిజ్ఞోఽధునా
మానం వైరిషు ముంచ తాత పితరానంధావిమా పాలయ || 5

దాయాదా ఇతి :- యయోః, బలేన, దాయాదాః, న, గణితాః, తౌ,
ద్రోణ భీష్మా, హతౌ; కర్ణస్య, ఆత్మజమ్, అగ్రతః, శమయతః, పాల్మణాత్,
జగత్, భీతమ్; మే, వత్సానామ్, నిధనేన, అధునా, రిపుః, త్వయి, శేషప్రతిజ్ఞః;
హే తాత, వైరిషు, మానమ్, ముంచ, అంధో, ఇమా, పితరో, పాలయ.
(శార్దూలము)

అర్థము :- యయోః=ఎవరియొక్క, బలేన=పరాక్రమము కారణముగా,
దాయాదాః=దాయాదులైన పాండవులు, న గణితాః=పరిగణింపబడరైరో, తౌ=
ఆ, ద్రోణ భీష్మా=ద్రోణాచార్యుడును భీష్మాచార్యుడును, హతౌ=చంపవడిరి,
కర్ణస్య=రాధేయునియొక్క, ఆత్మజమ్=కుమారుని, అగ్రతః=(ఆతని) ఎట్ట
యెదుటనే, శమయతః=చంపువాడైన, పల్మణాత్=అర్జునునివలన, జగత్=లోకము,
భీతమ్ = హడలిపోయినది. మే=నాయొక్క, వత్సానామ్=సుతులయొక్క,
నిధనేన=చావుతో, అధునా=ఇప్పుడు, రిపుః=శత్రువు, త్వయి=నీవట్టి, శేష
ప్రతిజ్ఞః=మిగిలిన ప్రతిజ్ఞకలవాడు—నిన్ను చంపునట్టి ప్రతిజ్ఞమాత్రమే శేషించి
యున్నవాడనుట. తాత=నాయనా!, వైరిషు=శత్రువులయందు, మానమ్=
కోపమును, ముంచ=విడుపుము. అంధో=గుడ్డివారమైన, ఇమా=ఈ, పితరో=
తల్లిదండ్రులను, పాలయ=పరిపోషింపుము లేక రక్షింపుము.

సమాసములు :- ద్రోణశ్చ భీష్మశ్చ-ద్రోణభీష్మా. ఆత్మజః
జాయత ఇతి ఆత్మజః-తమ్. శేషా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః-శేషప్రతిజ్ఞః.

సంధులు :- దాయాదాః+న-విసర్గలోపసంధి. యయోః+బలేన-
రేఫాదేశవిసర్గ. గణితాః+తౌ-సాదేశవిసర్గ. కర్ణస్య+ఆత్మజమ్-సవర్ణషీర్ష.
శమయతః+భీతమ్-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. శేషప్రతిజ్ఞః+అధునా=ఉత్త్వాదేశవిసర్గ-

దుర్యోధనః : సమరా త్రుతినివృత్త్య కిం మయా కర్తవ్యమ్!

గాంధారీ : జాత, యత్పితా తే విదురో వా భణతి. (జాద జం పిదా దే విఱరో వా భణది.)

సంజయః : దేవ, ఏవమిదమ్.

దుర్యోధనః : సంజయ, అద్యా పృష్టదేష్టవ్య మస్తి?

సంజయః : దేవ, యావత్ప్రాణితి తావదుపదేష్టవ్యభూమిర్విజి గీఃః ప్రజ్ఞానతామ్.

శేషప్రతిజ్ఞా+అథునా = పూర్వరూపస్వరసంది. పితరౌ+అంధౌ+ఇమా = అయవాదేశసంధులు.

క్రియ ::- పాల రక్షణే (స్వార్థే జీవ్), పరస్మై, లోబ్, మధ్యమ
పాలయ/పాలయతాత్-పాలయతమ్-పాలయత

సమరాదితి :- సమరాత్=యుద్ధమునుండి, ప్రతినివృత్త్య=వెనుదిరిగి, మయా=నాచేత, కిమ్ కర్తవ్యమ్=చేయదగ్గ వనియేమి? నేనేమి చేయవలె ననుట.

జాతేతి :- జాత=జుమారా!, యత్=ఏమి చేయవలెనో, తే=నీయొక్క, పితా=తండ్రిగాని, విదురః వా=విదురుడుగాని, భణతి=చెప్పును.

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, ఏవమ్ ఇదమ్=ఇది సమంజసమే.

సంజయేతి :- సంజయ=సంజయుడా!, అద్య అపి=ఇప్పుడుకూడ, ఉపదేష్టవ్యమ్-ఉపదేశింపదగినది, అస్తి=ఉన్నదా?

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, యావత్ ప్రాణితి=ఎంతవరకు జీవించి యుండునో, తావత్=అంతవరకు, విజిగీః=జయశీలుడు, ప్రజ్ఞానతామ్=బుద్ధి మంతులకు, ఉపదేష్టవ్యభూమిః = ఉపదేశస్థానమే. బ్రతికియున్నంతవరకు నాతనికి నువదేశము లీయవలసినదే అనుట.

దుర్యోధనః : (సక్రోధమ్) శృణుమస్తావద్భవత ఏవ ప్రజ్ఞావతః
సంప్రత్యస్మ దనురూప ముపదేశమ్.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, యుక్తవాదిని సంజయే కిమత్ర క్రోధేన. యది
ప్రకృతి మాపద్యసే తవహమేవ భవంతం బ్రవీమి.
శూయతామ్.

దుర్యోధనః : కథయతు తాతః.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, కిం విస్తరేణ. సంధత్తాం భవానిదానీమపి
యుధిష్ఠిరసమీప్సిత పణబంధేన.

శృణుమితి :- (సక్రోధమ్=కోపముతో) తావత్ = అయినచో,
ప్రజ్ఞావతః = బుద్ధిశాలివైన, భవతః ఏవ=నీనుండియే, సంప్రతి=ఇప్పుడు,
అస్మదనురూపమ్ = మాకు తగిన, ఉపదేశమ్=ప్రబోధమును, శృణుమః=
విందుముగాక!

వత్సేతి :- వత్స=కుమారా!, సంజయే=సంజయుడు, యుక్తవాదిని=
తగినమాటలాడుచుండగా, అత్ర = పీనివల్ల, క్రోధేన కిమ్ = కోపమే?
ప్రకృతిమ్=కోపరహిత సహజస్థితిని. ఆపద్యసే యది=పొందుదువేని, తత్=
అప్పుడు, అహమ్ ఏవ=నేనే, భవంతమ్=నిన్నుగూర్చి, బ్రవీమి=పల్కుదును.
శూయతామ్=వినుము.

కథయత్వితి :- తాత=తండ్రి, కథయతు=చెప్పునుగాక!

వత్సేతి :- వత్స=తనయుడా!, విస్తరేణ కిమ్=విస్తృతితోనేమి!-పలు
మాటలేల యనుట. ఇదానీమ్ అపి=ఇప్పుడయినను, ఈస్పృతపణ బంధేన=
కోరిన పణబంధముతో, భవాన్=నీవు, యుధిష్ఠిరమ్=ధర్మరాజును, సంధత్తామ్=
కలుపుకొనుము-యుధిష్ఠిరుడు కోరునదో లేక నీకు తోచినదో ఇచ్చి సంధి
చేసికొమ్మనుట.

దుర్యోధనః : తాత, తనయన్నేహవైక్లవ్యాదంతా బాలికత్వా
 సంజయశ్చ కామమేవం బ్రవీతు యుష్మాకమప్యేవం
 వ్యామోహః. అథవా ప్రభవతి పుత్రనాశ జన్మా
 హృదయజ్వరః. అన్యచ్ఛ తాత, అస్థలిత భ్రాతృ
 శతోఽహం యదా తదావధీరిత వాసుదేవ
 సామోపన్యాసః. సంప్రతి హీ దృష్ట పితామహ
 చార్యానుజ రాజచక్ర విపత్తిః స్వశరీరమాత్ర
 స్నేహాత్ ఉదాత్తపురషప్రీడావహ మసుఖావసానం
 చ కథమివ కరిష్యతి దుర్యోధనః సహ పాండవైః
 సంధిమ్. అన్యచ్ఛ, నయవేదిన్, సంజయ—

తాతేతి :- తాత = తండ్రీ!, తనయన్నేహ = పుత్రప్రేమతోనైన,
 వైక్లవ్యాత్ = వికలత్వమువలన, అంతా = తల్లియు, బాలికత్వాత్ = మూర్ఖతవలన,
 సంజయశ్చ = సంజయుడును, ఏవమ్ = ఇట్లు, కామమ్ బ్రవీతు = యథేచ్ఛగా పల్కిన
 పల్కుదురుగాక! యుష్మాకమపి = మీకుకూడ, ఏవమ్ = ఇట్లు, వ్యామోహః = బుద్ధి
 విభ్రమమా! అథవా = లేక, పుత్రనాశజన్మా = పుత్రవినాశమువలన పుట్టినదైన,
 హృదయజ్వరః = మనోవేదన, ప్రభవతి = కలుగుచున్నదా! తాత = తండ్రీ!, అన్యత్
 చ = మరొక విషయము, యదా = ఏనాడు, అహమ్ = నేను, అస్థలిత భ్రాతృశతః =
 చెక్కుచెదరని సూర్గురు సోదరులతో కూడియుంటినో, తదా = అలనాడే,
 అవధీరిత = తిరస్కరింపబడిన, వాసుదేవ = శ్రీకృష్ణునియొక్క, సామోపన్యాసః =
 శాంతిప్రబోధము కలవాడనైతిని—సూర్గురు సోదరులును బ్రతికియున్నప్పుడే
 సంధికి అంగీకరింపలే దనుట. సంప్రతి = ఇప్పుడు, దృష్ట = చూడబడిన,
 పితామహ = ధీమృనియొక్కయు, ఆచార్య = ద్రోణునియొక్కయు, అనుజ = తమ్ముల
 యొక్కయు, రాజచక్ర = రాజసమూహముయొక్కయు, విపత్తిః = వినాశము
 కలవాడై, స్వశరీరమాత్ర స్నేహాత్ = స్వతనువుపై గల అనురాగమువలన,
 ఉదాత్తపురుష = మహాపురుషులకు, ప్రీడావహమ్ = సిగ్గుచేటయినదియు, అసుఖా
 వసానమ్ = సుఖవ్రదమైన ముగింపుకానిదియైనన, సంధిమ్ = పొత్తును, పాండవైః

హీయమానాః కిల రిపోర్మపాః సందధతే పరాన్ ।

దుశ్శాసనే హతేఽహీనాః సానుజాః పాండవాః

కథమ్ ॥ 6

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, ఏవం గతేఽపి మత్ప్రార్థనయా న కించిన్న
కరోతి యుధిష్ఠిరః. అన్యచ్ఛ సర్వదైవాప్రకృష
మాత్మానం మన్యతే యుధిష్ఠిరః.

సహ=పాండవులతో, దుర్యోధనః=ఈ సుయోధనుడు, కథమ్ కరిష్యతి=ఎట్లు
చేయును! ఈ పరిస్థితులలో ననలే చేయననుట. అన్యత్ చ=మరొక మాట,
నయవేదిన్=నీతివిశారదుడా, సంజయా!

హీయమానాః ఇతి :- రిపోః, హీయమానాః, సృపాః, పరాన్,
సందధతే, కిల; దుశ్శాసనే, హతే, అహీనాః, సానుజాః, పాండవాః, కథమ్?

అర్థము :- రిపోః=శత్రువుకంటె, హీయమానాః=క్షీణించిపోవుచున్న,
సృపాః=రాజులు, పరాన్=శత్రువులను, సందధతే=సందించుకొందురు, సంది
చేసికొందురనుట, కిల=అవునుగదా!, దుశ్శాసనే=దుశ్శాసనుడు, హతే=
చనిపోగా — నానుండి రెండవవాడు చంపబడగా, అహీనాః = క్షీణింపనివారై,
సానుజాః=సోదరసహితులైయున్న, పాండవాః=పాండవులు, కథమ్=ఎట్లు,
సందిం కుర్వంతి=సందికి అంగీకరింతురు? అంగీకరింపరనుట—కావున రాజు
నీతినిబట్టి ఈ తరుణమునందు సందిప్రస్తావన అనుచితమని భావము. (అనుష్టుప్
చందము).

సంధులు :- రిపోః+సృపాః=రేఫాదేశవిసర్గ. హతేః+అహీనాః=
పూర్వరూప. స+అనుజాః=సవర్ణ దీర్ఘ.

క్రియ :- డు ధాన్ ధారణపోషణయోః, అత్కనే, లట్, ప్రథమ
(సమ్) ధత్తే-దధతే-దధతే

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా!, ఏవమ్ గతే అపి = ఇట్టి అనుకూలస్థితిని

గాంధారి : జాత, ఉపపత్తియుక్తం ప్రతిపద్యస్వ పితుర్వచనమ్.
(జాద, ఉపపత్తి జుత్తం పడినజుత్తం పితుణో నఅణమ్)

దుర్యోధనః : తాత, అంబ, సంజయ,

ఏకేనాపి వినానుజేన మరణం పార్థః ప్రతిజ్ఞాతవాన్
భ్రాతృజాణం నిహతే శతేఽభిలషతే దుర్యోధనో
జీవితమ్!

తం దుశ్శాసనశోణితాశన మరిం భిన్నం గదా కోటిభి
ర్భీమం దిక్షు న విక్షీపామి కృపణః సంధి విదధ్యా
మహమ్! 7

జాతేతి :- జాత=వత్సా, ఉపపత్తియుక్తమ్=సహేతుకమైన, పితుః
వచనమ్=తండ్రి మాటను, ప్రతిపద్యస్వ=స్వీకరింపుము.

తాతేతి :- తాత=తండ్రి!, అంబ=తల్లి!, సంజయ=సంజయుడా!

ఏకేనేతి :- అనుజేన, ఏకేన, అపి, వినా, మరణమ్, పార్థః,
ప్రతిజ్ఞాతవాన్; దుర్యోధనః, భ్రాతృజాణమ్, శతే, నిహతే (అపి), జీవితమ్,
అభిలషతే; అహమ్, దుశ్శాసన శోణితాశనమ్, తమ్, అరిమ్, భీమమ్, గదా
కోటిభిః, భిన్నమ్ (కృత్వా), దిక్షు, న, విక్షీపామి? కృపణః, సంధిమ్,
విదధ్యామ్?

అర్థము :- అనుజేన=సోదరుడు, ఏకేన అపి=ఒక్కనితోనేని, వినా=
లేకుండునట్లు—ఒక్క సోదరుడేని మిగులనట్లు—మరణమ్=చావును [చంపుట
ననుట], పార్థః=అర్జునుడు, ప్రతిజ్ఞాతవాన్=ప్రతినిబట్టినాడు, దుర్యోధనః=
దుర్యోధనుడనయ్యుండియు, భ్రాతృజాణమ్=సోదరులయొక్క, శతమ్=శతము—
నూర్గురు తమ్ములు ననుట; నిహతే [అపి]=చంపివేయబడినప్పటికిని, జీవితమ్=
తానొక్కడు జీవించియుండుటకు, అభిలషతే=వాంఛించుచున్నాడు!; అహమ్=
ఈ నేను, దుశ్శాసన శోణితాశనమ్ = దుశ్శాసనమనియొక్క రక్తము గ్రోలిన,

గాంధారీ : హా జాత, దుశ్శాసన, హా మదంకదుర్లలిత. హా యుక్తరాజ, లిశురపూర్వ ఖలు కన్యాసి లోక ఈదృశీ విపత్తిః. హా వీరశత్రుప్రసవినీ హత గాంధారి, దుఃఖశతం ప్రసూతాసి, న పునః సుతశతమ్. (హా జావ దుశ్శాసన, హా మదంకదుర్లలిత, హా జులరాజ,

తమ్=అ, అరిమ్=శత్రువైన, భీమమ్=భీమనేనుని, గదా కోటిభిః=గదాగ్ర భాగములతో, విన్నమ్ (కృత్వా)=తుత్తునియించేసి, దిష్ట=విష్టులయ్యారు, న విక్షిపామి=విసరివేయనా? కృపణః=అతి దీనుడనై, సంభిమ్=ఒకరినొకఁడు, విదధ్యామ్=చేసికొననా?—సంభిచేసికొనను, తుత్తునియించేసి విసరివేయుచు ననుట. (శార్దూలవృత్తము)

సమాసములు :- ప్రతిజ్ఞాత మస్యాస్తీతి-ప్రతిజ్ఞాతవాన్. దుశ్శాసనస్య శోణితమ్-దుశ్శాసనశోణితమేవ అశనం యస్య సః-తమ్. గదాయాః కోటియః-తైః.

సంధులు :- ఏకేన+అపి, వినా+అనుజేన, ఛోడిత+అశన-సవర్ణ దీర్ఘ. శతే+అభిలషతే-పూర్వరూప. దుర్యోధనః+జీరితుమ్-ఉత్తానేశవిసర్గ. కోటిభిః+భీమమ్-రేఫాదేశవిసర్గ.

- క్రియలు :- 1 అషణ్ కాంతా, లబ్, అత్మనే, ప్రథమ
అభిలషతే-అభిలషేతే-అభిలషన్తే [అభి ఉపసర్గ]
2 షివణ్ ప్రేరణే, లబ్, పరస్మై, ఉత్తమ
విక్షిపామి-విక్షిపావః-విక్షిపామః [వి ఉపసర్గ]
3 డు ధాణ్ ధారణపోషణయోః, విధిలిజ్, పరస్మై
ఉత్తమ
దధ్యామ్-దధ్యావ-దధ్యామ [వి ఉపసర్గ]

హా జాతేతి :- హా జాత=అయ్యో దిద్దా!, దుశ్శాసన=దుశ్శాసనుడా!
హా=అయ్యో, మదంక దుర్లలిత=నా ఒడిలో లాలించబడినవాడా!, హా యువ

అస్మద పువ్వా ఖ్థ కస్స వి లోప ఈదిసి విపత్తి. హా
వీరసదప్పసవిణీ హదగాంధారి దుక్ఖసదం ప్పసూదాసి,
ణ ఉణ సుదసదమ్.)

(సర్వే రుదన్తి)

సంజయః : తాత, అంబ, ప్రతిబోధయితుం మహారాజ మిమాం
భూమిం యువా మాగతౌ. తదాత్మాపి తావ
త్సంస్తభ్యతామ్.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, దుర్యోధన, ఏవం విముఖేషు భాగధేయేషు
త్వయి చాముంచతి సహజం మానమరిషు త్వదేశేశేష
జీవితాలంబనేయం తపస్వినీ గాంధారి కమవలంబతాం
శరణ మహం చ

రాజ=అయ్యో యువరాజా! లోకే = లోకమునందు, కస్య అపి=ఎవనికైనను,
ఈదృశీ = ఇటువంటి, విపత్తిః=అపద, అశ్రుతపూర్వా ఖలు=విని యెరుగనిది
గదా . హా = అయ్యో!, వీరశతప్రసవినీ = నూర్గురు పీరులను గన్న, హత
గాంధారి=అభాగ్యురాలా! గాంధారీ!, దుఃఖశతమ్=నూరు దుఃఖములను, ప్రసూతా
అసి=కన్నదానపైతివి, పునః=అంతేకాని, న సుత శతమ్=నూర్గురు పుత్రులను
కాదు.

[సర్వే=అందరును, రుదన్తి=దుఃఖింతురు]

తాతేతి :- తాత=తండ్రీ!, అంబ=తల్లీ!; మహారాజమ్=దుర్యోధనుని,
ప్రతిబోధయితుమ్ = ఊరార్చుటకొఱకు, ఇమామ్=ఈ, భూమిమ్=ప్రదేశమును
గూర్చి-ఇచ్చటికనుట, యువామ్ = మీ ఇరువురును, ఆగతౌ=వచ్చిరి. తత్=
అందుచేత, ఆత్మా అపి = మిమ్ము మీరుకూడ, స్వయముగా, సంస్తభ్యతామ్
తావత్=నిగ్రహించుకోవడునుగాక!

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా!, దుర్యోధనుడా!, ఏవమ్=ఈ జరుగుచున్న

దుర్యోధనః : శ్రూయతాం యత్రప్రతిపత్తు మిదానీ ప్రాప్త కాళమ్.

కలితభవనా భుక్తైశ్వర్యా స్తిరస్కృత విద్విషః
ప్రణతశిరసాం రాజ్ఞాం చూడాసహస్ర కృతార్చనాః |
అభిముఖమరీన్ ఘ్నంతః సంఖ్యే హతాః శతమాత్మజాః
వహతు సగరేణోధా తాతో ధురం

సహితోఽంబయా || 8

రీతిగా, భాగదేయేషు=అదృష్టములు, విముఖేషు=విముఖములుకాగా, త్వయి చ=నీవుకూడ, అరిషు = శత్రువులవట్ల, సహజమ్ మానమ్ = ప్రకృతిసిద్ధమైన కోపమును, అమించతి=విడువనివాడవగుచుండగా, త్వదేకశేష=నీవు ఒక్కడవే మిగిలియున్న, జీవితాలంబనా=జీవితాచారముగాకలదైన, ఇయమ్=ఈ, తవస్వినీ=దీనురాలైన, గాంధారి=గాంధారి, చ=మరియు, అహమ్=నేనును, కమ్=ఎవనిని, శరణమ్ అవలంబితామ్=శరణువేడుకోవలె!—మాకు దిక్కెవ్వరనుట. [తవస్వీతావసే చానుకంపార్థే చ తవస్వినీతి విశ్వః].

శ్రూయతామితి :- యత్=ఏది, ప్రతిపత్తుమ్=అవరించుటకు, ప్రాప్త కాళమ్=తగినదో, శ్రూయతామ్=వినుము—చెప్పుచున్నాననుట.

కలితేతి :- కలితభవనా, భుక్తైశ్వర్యా, తిరస్కృతవిద్విషః, ప్రణత, శిరసామ్, చూడాసహస్రకృతార్చనాః, శతమ్, అత్మజాః, సంఖ్యే, అరీన్, అభిముఖమ్, ఘ్నంతః, హతాః. అంబయా సహితః, తాతో, సగరేణ, ఊధామ్, ధురమ్, వహతు.

అర్థము :- కలితభవనా=వశీకరించుకొనబడిన భవనము కలవారును, జగత్తును వశీకరించుకొన్నవారనుట, భుక్తైశ్వర్యా=అనుభవించిన మహా భోగ భాగ్యముల కలవారును, తిరస్కృత = ఓడింపబడిన, విద్విషః=శత్రువులు కలవారును, ప్రణత=నమస్కరించుచున్న, శిరసామ్=శిరస్సులయొక్క, చూడా సహస్ర=కీరీటముల వేయి చేత—వేయి కీరీటములచేత ననుట, కృత=నిర్వహింప

విపర్యయే త్వస్యాధిపతేరల్లంఘితః తౌత్రధర్మః స్యాత్.

బడిన్, అర్చనాః=పూజలు కలవారును, అయిన, శతమ్ ఆత్మజాః=నూర్గురు కుమారులు, సంఖ్యే=యుద్ధమునందు, అరీన్=శత్రువులను, అభిముఖమ్=ముఖముఖి, ఘ్నంతః=చంపుచున్నవారై, హతాః=చంపబడిరి. అంబయా సహితః=తల్లితో కలిసినవాడై, తాతః=కండ్రి, సగరేణ=సగరచక్రవర్తి చేత, ఊఢామ్=వహించబడినదైన, ధురమ్=(పరిపాలనా)భారమును, వహతు=వహించునుగాక! ఆరువేలమంది పుత్రులను కోల్పోయియు సగరచక్రవర్తి భూపరిపాలనభారము వహించినట్లే నీవును వహింపుమనుట—రామాయణగాథ.

సమాసములు :- కలితం భవనం యైః తే. భుక్తాని ఐశ్వర్యాణి యైః తే. తిరస్కృతాః విద్విషః యైః తే. ప్రణతాని శిరాంసి యేషాం తే ప్రణతశిరసః—తేషామ్. చూడానాం సహస్రమ్. చూడాసహస్రేణ కృతమ్ అర్చనా యేషాం తే.

సంధులు :- భవనాః+భుక్త—విసర్గలోప. భుక్త+ఐశ్వర్య—వృద్ధి. ఐశ్వర్యాః+తిరస్కృత—సాదేశవిసర్గ. కృత+అర్చనాః—సవర్ణదీర్ఘ. ఆత్మజాః+వహతు—విసర్గలోప. సగరేణ+ఊఢామ్—గుణసంధి. తాతః+ధురమ్—ఉత్వాదేశ విసర్గ. సహితః+అంబయా—ఉత్వాదేశవిసర్గ—సహితో+అంబయా—పూర్వరూప సంధి.

క్రియ :- వహతో ప్రాపణే, లోబ్, పరస్మై, ప్రథమ వహతు/వహతాత్—వహతామ్—వహన్తు

చందస్సు :- హరిణీవృత్తము, న—న—మ—ర—న—రా—గః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ.

| | | | | | |
|------|------|---------|---------|-------|------|
| | U | UU U | U U | U | U |
| వహతు | సగరే | ఊఢాం తా | తో ధురం | సః తో | ంబయా |

విపర్యయేణతి :- అన్య=దీనికి, విపర్యయేతు=భిన్నముగా జరిగినచో, అధిపతేః=రాజయొక్క, క్షత్రధర్మః=క్షత్రియధర్మము, ల్లంఘితః స్యాత్=అతిక్రమింపబడినట్లే అగును.

(నేపథ్యే మహాన్ కలకలః)

గాంధారీ : (ఆకర్ణ్య సభయమ్) జాత, కుత్రైతత్ హాహాకార
మిశ్రితం తూర్యరసితం శ్రూయతే. (జాద, కహిం
ఏదం హాహాకారమిస్సం తూరరసితం సుణీఅది.)

సంజయః : అంబ, భూమిరియమేవం విధానాం భీరుజన
త్రాసనానాం మహా నినాదానామ్.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, సంజయ, జ్ఞాయతామత్తిభైరవః ఖలు విస్తారీ
హాహరవః. కారణేనాస్య మహతా భవితవ్యమ్.

దుర్యోధనః : తాత, ప్రసీద. పరాజ్ఞుఖం ఖలు దైవమస్మాకమ్.

(నేపథ్యే=తెరలో, మహాన్ కలకలః=పెద్ద కోలాహలము)

జాతేతి :- (ఆకర్ణ్య=విని, సభయమ్=భీతితో) జాత=బిడ్డా!, హాహాకార
మిశ్రమ్ = హాహాకారములతో కలిసినదై, తూర్యరసితమ్ = తూర్యధ్వని,
శ్రూయతే=వినిబిడుచున్నది, ఏతత్=ఇది, కుత్ర=ఎక్కడినుండి?

అంబేతి :- వత్స!, భీరుజన త్రాసనానామ్=పిరికివారిని భయపెట్టునవైన,
మహానినాదానామ్=మహాధ్వనులకు, ఏవం విధానామ్=ఇటువంటివానికి, ఇయమ్=
ఇది, భూమిః=నిలయము. (రజరంగమనుట)

వత్సేతి :- వత్స సంజయ = బిడ్డా పంజయా! విస్తారీ=నలుదెసలకు
వ్యాపించుచున్న, హాహరవః=ఈ ఆక్రందనధ్వని, అత్తిభైరవః ఖలు=మిక్కిలి
భయంకరముగానున్నదిగదా!, జ్ఞాయతామ్=తెలిసికొనుము. అస్య=ఈ ద్వనికి,
మహతా=గొప్పదైన, కారణేన=కారణముతో, భవితవ్యమ్=కాదగినది-పెను
హేతువేదో ఉండియేయుండును చూచిరమ్మనుట.

తాతేతి :- తాత=కండ్రీ!, ప్రసీద=మన్నించుము. దైవమ్=విధి,
అస్మాకమ్=మాకు, పరాజ్ఞుఖం ఖలు=ప్రతికూలమైయున్నదికదా! అవరమ్ అపి=

యావదపరమసి కించిదత్యాహితం న శ్రావయతి
తావదేవాజ్ఞాపయ మాం సంగ్రామావతరణాయ.

గాంధారి : జాత, ముహూర్తం తావన్నాం మందభాగ్యాం
సమాశ్వాసయ. (జాద, ముహూర్తం దావ మం
మందభాగ్యణీం సమస్సానేహి.)

ధృతరాష్ట్రః : పతన్యద్యపి భవాన్ సమరాయ కృతనిశ్చయస్తథాపి
రహః పరప్రతీఘాతోపాయశ్చింత్యతామ్.

దుర్యోధనః : ప్రత్యక్షం హతబాంధవా మమ పరే హంతుం

న యోగ్యా రహః

కిం వా తేన కృతేన తైరివ కృతం యన్న ప్రకాశ్యం
రణే!

మరొక్కటియునైన, కించిత్ అత్యాహితమ్=ఏదో ఒక అమంగళమును, యావత్=ఎంతలో, న శ్రావయతి=వినిపించజేయదో (యుద్ధము కర్త) తావత్=అంతలో, మామ్ = నన్ను, సంగ్రామావతరణాయ=యుద్ధభూమిని ప్రవేశించుటకొఱకు, ఆజ్ఞాపయ=ఆజ్ఞాపించుము. మరొక అమంగళము వినిపించకముందే నేను రణరంగమున కేగెదను, అనుజ్ఞ ఇమ్మునుట.

జాతేతి :- జాత=బిడ్డా!, మందభాగ్యామ్=దురదృష్టవంతురాలనైన, మామ్=నన్ను, ముహూర్తమ్=క్షణకాలము, సమాశ్వాసయ=ఉపశమింపుము.

వత్సేతి :- బిడ్డా!, యద్యపి = ఏమయినప్పటికిని, భవాన్ = నీవు, సమరాయ=యుద్ధముకొఱకే, కృతనిశ్చయః=నిర్ణయించుకొనియుంటివి, తథాపి=అయినను, రహః=రహస్యముగా, పరప్రతీఘాతోపాయః=శత్రువులను దెబ్బతీయు నుపాయము, చింత్యతామ్=అలోచింపబడుగాక! అట్టి ఉపాయము చూడుమనుట.

ప్రత్యక్షమితి :- మమ, పరే, ప్రత్యక్షమ్, హతబాంధవాః, రహః,

గాంధారి : జాత. ఏకాకీ త్వమ్. కస్తే సాహాయ్యం కరిష్యతి.
(జాద, ఏకై తుమమ్. కో జే సహాయత్తణం
కరిస్తుది.)

దుర్యోధనః : ఏకోఽహం భవతీసుతక్షయకరో మాతః కియంతోఽ
రయః

సామ్యం కేవలమేతు దైవమధునా నిష్పాండవా

మేదిని॥ 9

హంతుమ్, న యోగ్యాః; వా, తేన, కృతేన, కిమ్, తైః, ఇవ, రణే, పకాశ్యమ్,
యతే, న, కృతమ్; హతః, అహమ్, భవతీ సుతక్షయకరః, ఏకః, అరయః,
కియంతః, అధునా, కేవలమ్, దైవమ్, సామ్యమ్, ఏతు; మేదిని నిష్పాండవా.

అర్థము :- చుచు=నాయొక్క, పరే=శత్రువులు, ప్రత్యక్షమ్=పలువుర
యెదుట, హతబాంధవాః=చంపిన బంధువులు కలవారైరి—నా బంధువులను చంపి
రనుట. రహః=రహస్యముగా, హంతుమ్ = చంపుటకు, న యోగ్యాః=వారు
అర్హులుకాదు; తైః ఇవ = వారి(చేతను)వలెనే, రణే = రణరంగమునందు,
ప్రకాశ్యమ్ = పలువురు చూచుచుండగా, యత్ న కృతమ్=(శత్రుసంహారము)
చేయబడదేని, తేన కృతేన=(రహస్యపు) ఆ పనితో, కిమ్=ఏమి ప్రయోజనము!

జాతేతి - జాత=బిడ్డ!, త్వమ్=నీవు, ఏకాకీ=ఒంటరివాడవు. తే=
నీకు, కః=ఎవడు, సాహాయ్యమ్=సహకారమును, కరిష్యతి=చేయును!

ఏకైతి :- మాతః=తల్లి!, అహమ్=నేను, భవతీ సుతక్షయకరః=నీ
బిడ్డలను నాశముచేసినవాడను, ఏకః = ఒంటరివాడనే; అరయః = శత్రువులు,
కియంతః=ఎంతమంది—అయిదుగురు మాత్రమే కదా అనుట; అధునా=నేడు,
కేవలమ్=కేవలము, దైవమ్=విధి, సామ్యమ్ ఏతు=సమానత్వమును వహించును
గాత=నేటిదనుక వారికి అనుకూలించిన దైవము నేడు నాకనుకూలించకున్నమానె
సమదృష్టిని వహించినదాలు ననుట; మేదిని=ఈ భూమి, నిష్పాండవా=పాండవ
రహితులు కాగలదు. (కార్థాల విక్రీడితము)

(నేపథ్య కలకలానంతరమ్)

భో భో యోధాః, నివేదయంతు భవతః కౌరవేశ్వరాయ ఇదం మహత్కదనం ప్రవృత్తమ్. అలమషీయ శ్రవణ పరాజ్ఞుభతయా. యతః కాలానురూపం ప్రతివిధాతవ్యమిదానీమ్. తథాహి—

త్యక్తప్రాజనరశ్మి రంకితతనుః పార్థాంకితైర్మార్గజైః

వాహైః స్యందనవర్తమానాం పరిచయాదాకృష్టమాణః శనైః!

సమాసములు :- హతాః బాంధవాః యైః తే. భవత్యాః సుతాః— భవతీసుతానాం క్షయకరః.

సంధులు :- ప్రతి+అక్షమ్—యతాదేశ. బాంధవాః+మమ, యోగ్యాః+రహః—విసర్గలోప. తైః+ఇవ—రేఫాదేశవిసర్గ. యతో+న—అనునాశికాదేశ. ఏకః+అహమ్, కియంతః+అరయః—ఉత్వాదేశవిసర్గ—ఏకో+అహమ్, కియంతో+అరయః—పూర్వరూపసంధి. క్షయకరః+మాతః—ఉత్వాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- ఇహో గతౌ, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ

ఏతు/ఇతాత్—ఇతామ్—యన్తు

(నేపథ్య=తెరలో, కలకలానంతరమ్=కలకలము తరువాత)

భో భో యోధాః=ఓరోరీ యోధులారా! భవంతః=మీరు, కౌరవేశ్వరాయ=దుర్యోధనునికి, ఇదమ్=ఈ, ప్రవృత్తమ్=జరిగిన, మహత్కదనమ్=గొప్పదైన యుద్ధమును, నివేదయన్తు=విన్నవించుడి! అప్రియ=అనిష్టమును, శ్రవణ=వినుట యందలి, పరాజ్ఞుభతయా=వైముఖ్యముతో, అలమ్=చాలును—అట్టి వైముఖ్యమిక పనికిరాదనుట. యతః=ఏలయన, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, కాలానురూపమ్=కాలానుగుణమైన, ప్రతివిధాతవ్యమ్=ప్రతిక్రియ చేయవలసియున్నదిగదా! తథాహి=అంతే.

త్యక్తైః :- త్యక్తప్రాజనరశ్మిః, పార్థాంకితైః, మార్గజైః, అంకిత తనుః, స్యందన వర్తమానామ్, పరిచయాత్, వాహైః, శనైః, అకృష్టమాణః,

వార్తామంగపతే ర్విలోచనజలై రావేదయన్ పృచ్ఛతాం
శూన్యేనైవ రథేన యాతి శిబిరం శల్యః కురూన్ శల్యయన్॥

10

విలోచనజలైః, అంగపతేః, వార్తామ్, పృచ్ఛతామ్, ఆవేదయన్, కురూన్, శల్యయన్, శల్యః, శూన్యేన, ఏవ, రథేన, శిబిరమ్, యాతి.

అర్థము :- త్యక్త=చదలిపేసిన, ప్రాజనరశ్మిః=ముకుందాశ్వు-వర్ణములు కలవాడును, పార్థాంకితైః = అర్జుననామాక్షరచిహ్నితములైన, మార్గతైః = బాణములతో, అంకిత తనుః=అంకితమైన శరీరము కలవాడును. అర్జున బాణములు శరీరమున దిగబడియున్నవనుట, స్వందనవర్తనామ్=రథమార్గముయొక్క, పరిచయాత్=పరిచయమువలన-దారి తెలిసినవగుటచే, వాహైః=అశ్వములచేత, శనైః=మెల్లగా, ఆకృష్టమాణః=కొనిరాబడుచున్నవాడును, విలోచనజలైః=కన్నీటితో, అంగపతేః=కర్ణనియొక్క, వార్తామ్=నిధనవార్తను, పృచ్ఛతామ్=పృచ్ఛకులకు, ఆవేదయన్=తెలియజేయుచున్నవాడనై, కురూన్=కౌరవులను, శల్యయన్=దుఃఖింపజేయుచు, శల్యః=శల్యుడు, శూన్యేన ఏవ=కర్ణుడు లేని, రథేన=రథముతో, శిబిరమ్ యాతి=గుడారమునకు వచ్చుచున్నాడు (కౌర్వుల విక్రీడితము)

సమాసములు :- ప్రాజనే (ప్రాజనం తోదనం తోత్రమ్) రశ్మయః-
త్యక్తైః ప్రాజనరశ్మయః యేన సః. పార్థేన అంకితాః-తైః స్వందనానామ్
వర్తాని-తేషామ్. విలోచనయోః జలమ్-తైః.

సంధులు :- రశ్మిః+అంకిత, అంకితైః+మార్గతైః+వాహైః, అంగ
పతేః+విలోచనజలైః+ఆవేదయన్-రేఫాదేశవిసర్గ. పార్థ+అంకితైః-సవర్ణదీర్ఘ.
శూన్యేన+ఏవ-వృద్ధి. కురూన్+శల్యయన్-శుప్త్యసంధి.

క్రియ :- యా ప్రాపతే, లట్, వరస్మై, ప్రథమ
యాతి-యాతః-యాన్తి

దుర్యోధనః : (శ్రుత్వా సాశంకమ్) ఆః కేనేదమవిస్పష్ట
మశనిత దారుణమ్ ఉద్ఘోషితమ్. కః
కోఽత్ర భోః. (ప్రవిశ్య సంభ్రాంతః)

సూతః : హా హతాః స్మః. (ఇత్యాత్మానం పాతయతి)

దుర్యోధనః : అయి, కథయ కథయ.

ధృతరాష్ట్ర సంజయా : కథ్యతాం కథ్యతామ్.

సూతః : ఆయుష్మన్ కిమన్యత్.

శల్యేన యథా శల్యేన మూర్ఛితః ప్రవిశతా
జనోఘోఽయమ్!

శూన్యం కర్ణస్య రథం మనోరథమివాధి

రూఢేన॥ 11

అఃఇతి :- (శ్రుత్వా = విని, సాశంకమ్ = జంకుచు) ఆః=అహో!
అవిస్పష్టమ్ = స్పష్టము కానిదియు, అశనిపాతదారుణమ్ = పిడుగుపాటువలె
భయంకరమునైన, ఇదమ్=ఈ మాట, కేన=ఎవనిచేత, ఉద్ఘోషితమ్=ప్రకటింప
బడినది-ఆ అరచినవాడెవడనుట. కః కోఽత్రభోః=ఎవరక్కడ!

(ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, సంభ్రాంతః=హడావిడిపడుచు)

హేతి :- హా=అయ్యో!, హతాః స్మః=హతులమైతిమి. (ఇతి=
అని, ఆత్మానమ్=తననుతాను, పాతయతి=పడవేయును-పడిపోవు ననుట)

అయీతి :- అయి=ఓయీ! కథయ కథయ=చెప్పుము చెప్పుము.

కథ్యతామితి :- కథ్యతామ్ కథ్యతామ్=చెప్పబడుగాక, చెప్పబడుగాక!

ఆయుష్మన్నితి :- ఆయుష్మంతుడా కిమ్ అన్యత్=వేరొకటేమున్నది!

శల్యేనేతి :- మనోరథమ్, ఇవ, కర్ణస్య, శూన్యమ్, రథమ్,

దుర్యోధనః : హా వయస్య కర్ణ. (ఇతి మోహముపగతః)

గాంధారి : జాత, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి. (జాత, సమస్సన, సమస్సన.)

సంజయః : సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు దేవః

ధృతరాష్ట్రః : భోః కష్టం కష్టమ్.

భీష్మే ద్రోణే చ నిహతే య ఆసీదనలంబనమ్।

నత్సస్య మే సుహృచ్ఛూరో రాధేయః సోఽప్యయం

మాతః॥ 12

అధిరూఢేన, శల్యేన, యథా, తథా, ప్రవిశతా, శల్యేన, అయమ్, జనోఘః, మూర్ఛితః.

అర్థము :- మనోరథమ్ ఇవ=కోరికవలె, కర్ణస్య=కర్ణునియొక్క, కూన్యమ్ = కూన్యమైన (కర్ణవిరహితమైన), రథమ్ = రథము, అధిరూఢేన= గ్రుచ్చుకొన్న, శల్యేన యథా=జాణముచేతనెట్లో, తథా=అట్లు, ప్రవిశతా= శిబిరమును ప్రవేశించుచున్న, శల్యేన=శల్యునితో, అయమ్=ఈ, జనోఘః=వీర నముదాయము, మూర్ఛితః=మూర్ఛనొందింపబడినది. (ఆర్యావృత్తము)

హా ఇతి :- హా=అయ్యో!, వయస్య=మిత్రుడా!, కర్ణ=కర్ణుడా! (ఇతి= అని, మోహమ్ ఉపగతః=మూర్ఛపోవును)

జాతేతి :- జాత=నిడ్డా!, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి=ఊరడిల్లుము.

సమాశ్వసిత్వితి :- దేవః=ప్రభువు, సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు= ఊరడిల్లుగాకూరడిల్లుగాక!

భో ఇతి :- భో=అయ్యో!, కష్టమ్ కష్టమ్=కష్టము కష్టము.

భీష్మే ఇతి :- భీష్మే, చ, ద్రోణే, నిహతే, యః, (అస్మాకమ్),

వత్స, సమాశ్వసిహి, సమాశ్వసిహి. నను భో హతవిధే—

అంధోఽనుభూత శతపుత్ర వివత్తి దుఃఖః
శోచ్యం దశామువగతః సహ భార్యయాహమ్ |
అస్మిన్న శేషిత సుహృద్గురుబంధువర్గే
దుర్యోధనేఽపి హి కృతో భవతా నిరాశః || 13

అవలంబనమ్, అసీత్, మే, వత్సస్య, సుహృత్, కూరః, నః, ఆయమ్, రాధేయః, అపి, హతః.

అర్థము :- భీష్మే=భీష్ముడు, చ=మరియు, ద్రోణే=ద్రోణుడును, నిహతే=పంపబడగా, యః=ఎవడు (అస్మాకమ్=మాకు) అవలంబనమ్=అధారము, అసీత్=అయ్యెనో, మే=నాయొక్క, వత్సస్య=తనయునికి, సుహృత్=మిత్రుడో, కూరః=కూరుడో, నః=ఆ, ఆయమ్=ఈ, రాధేయః అపి=కర్ణుడుకూడ, హతః=హతుడాయెను. (అనుష్టుప్)

సంధులు :- యః+అసీత్=విసర్గలోప. సుహృత్+కూరః=ఛత్వ సంధి. కూరః+రాధేయః=ఉత్వాదేశవిసర్గ. హః+అపి=ఉత్వాదేశవిసర్గ-సో+అపి=పూర్వరూప. అపి+ఆయమ్=యదాదేశసంధి.

వత్సేతి :- వత్స = బిడ్డా!, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి=ఊరడిల్లు మూరడిల్లుము. నను భో=అయ్యయ్యా!, హతవిధే=పాడుదై నమా!

అంధజితి :- అనుభూత శతపుత్ర వివత్తిదుఃఖః, అంధః, అహమ్, భార్యయా సహ, శోచ్యమ్, దశామ్, ఉవగతః, అశేషిత సుహృద్గురుబంధువర్గే, అస్మిన్, దుర్యోధనే, అపి, భవతా, హి, నిరాశః, కృతః.

అర్థము :- అనుభూత=అనుభవించబడిన, శతపుత్ర వివత్తి=మార్గదు సుతుల వినాశరూపమైన, దుఃఖః=దుఃఖము కలవాడను, అంధః=గ్రుడ్డివాడనునైన, అహమ్=నేను, భార్యయా సహ=భార్యతోకూడ, శోచ్యమ్=శోచనీయమైన,

వత్స, దుర్యోధన, సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి.
సమాశ్వాసయ తపస్విసిం మాతరం చ.

దుర్యోధనః : (లబ్ధసంజ్ఞః)

అయి కర్ణ కర్ణసుఖదాం ప్రయచ్ఛ మే
గిరముద్గిరన్నివ ముదం మయి స్థిరామ్!

దశామ్=అవస్థను, ఉపగతః=పొందితిని; అశేషితః=పూర్తిగా నాశనమైపోయిన, సుహృత్ గురు బంధువర్గే = స్నేహితుల, గురువుల, బంధువుల సమాహము కలవాడైన, అస్మిన్=ఈ, దుర్యోధనే అపి=దుర్యోధనునియందుకూడ, భవతా= నీచేత (ఓ విధీ!); నిరాశః = హతాశుడను, కృతః హి = కావించబడితినా! (వనంతతిలక).

సమాసములు :- శతపుత్రాణాం వివర్తిః-శతపుత్రవివర్తిః దుఃఖమ్-అనుభూతం శతపుత్రవివర్తి దుఃఖం యేన సః. సుహృదశ్చ గురవశ్చ బంధవశ్చ-సుహృద్గురుబంధునాం వర్గః-న శేషితః-అశేషితః సుహృద్గురు బంధువర్గః యస్య సః-తస్మిన్.

సంధులు :- అంధః+అనుభూత-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ-అంధో+అనుభూత-పూర్వరూప. భార్యయా+అహమ్-సవర్ణదీర్ఘ. అస్మిన్+అశేషిత-అనునాశిత ద్విత్వ. దుర్యోధనే+అపి-పూర్వరూప. కృతః+భవతా-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ.

వత్సేతి :- వత్స, దుర్యోధన=బిడ్డా దుర్యోధనుడా! సమాశ్వసిహి సమాశ్వసిహి=ఊరడిల్లుమూరడిల్లుము. తపస్విసిమ్=దీనురాలైన, మాతరం చ= తల్లినికూడ, సమాశ్వాసయ=ఓదార్చుము.

(లబ్ధసంజ్ఞః=దుర్యోధనుడు మూర్ఛదేరి)

అయీతి :- అయి కర్ణ, మయి, స్థిరామ్, ముదమ్, ఉద్గిరన్, ఇవ, కర్ణసుఖదామ్, గిరమ్, మే, ప్రయచ్ఛ; వృషణేన వత్సల, సతతావియుక్తమ్, అకృతాప్రియమ్, ప్రియమ్, మామ్, విహాయ, యాన?

సతతావియుక్త మకృతాప్రియం ప్రియం

వృష సేనవత్సల విహాయో యాసి మామ్॥ 14

అర్థము :- అయి కర్ణ=ఓయీ రాధేయా! మయి=నాపై, స్థిరామ్=నిశ్చలమైన, ముదమ్=ఆనందమును, ఉద్గిరన్ ఇవ=వెదజల్లుచున్నవాడవై, కర్ణ సుఖదామ్=చెవులపండువైన, గిరమ్=వాక్కును, మే=నాకు, ప్రయచ్ఛ=ఇమ్ము-నాతో పల్కుమనుట. వృషసేన వత్సల=వృషసేనుని కన్నతండ్రి, సతతావియుక్తమ్=ఎల్లవేళల నెడజాయనివాడును, అకృతాప్రియమ్=నీకు అనిష్టమును చేయనివాడును, ప్రియమ్=ఇష్టుడునైన, మామ్=నన్ను, విహాయ=విడిచి, యాసి=పోవుచుంటివా?

సమాసములు :- కర్ణాభ్యామ్ సుఖదా-తామ్. న వియుక్తః-సతతమ్ అవియుక్తః-తమ్. న ప్రియమ్-స కృతమ్-అకృతమ్ అప్రియమ్ యేన సః-తమ్. వృషసేనః వత్సలః యస్య సః-తత్సంబుద్ధౌ.

సంధులు :- ఉద్గిరన్ ఇవ-అనునాకదివత్స. సతత+అవియుక్తమ్, అకృత+అప్రియమ్-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- 1) యా ప్రాపణే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
యాసి-యాథః-యాథ

2) దాన్ దానే, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ (దాన్ 10
యచ్ఛ - పాప్రూథ్యాస్తామ్నా దాన్-పిబజిప్రు తమ
తిష్ఠమన యచ్ఛ-)
యచ్ఛ/యచ్ఛతాత్-యచ్ఛతమ్-యచ్ఛత. (ప్ర ఉపసర్గ)

చందస్సు :- మంజుభాషిణి “సజసాజగౌ చ యది మంజుభాషిణీ”.

| | | | | |
|-------|--------|--------|---------|----|
| స | జ | స | జ | గ |
| I I U | I U I | I I U | I U I | U |
| అయిక | ర కర్ణ | సుఖదాం | ప్రయచ్ఛ | మే |

(ప్రసర్గోహముపగతః)

(సర్వే సమాశ్వాసయన్తి)

దుర్యోధనః : మమ ప్రాణాధికే తస్మిన్నంగానామధిపే హతే!

ఉచ్ఛ్వాసన్ అపి లజ్జేహమాశ్వాసే తాత కా కథా॥ 15

అపిచ—

శోచామి శోచ్యమపి శత్రుహతం న వత్సం

దుశ్శాసనం తమధునా న చ బంధువర్గమ్!

(పునః=మరల, మోహమ్ ఉపగతః=మూర్ఛపోవును, సర్వే=అందరును, సమాశ్వాసయన్తి=ఉబ్బుట.)

మమోఽథ :- తాత, అంగానామ్, అధిపే, మమ, ప్రాణాధికే, తస్మిన్, హతే సతి, ఉచ్ఛ్వాసన్ అపి, అహమ్, లజ్జే, ఆశ్వాసే, కా, కథా!

అర్థము :- తాత=తండ్రీ!, అంగానామ్=అంగదేశములకు, అధిపే=అధిపతియు, మమ=నాకు, ప్రాణాధికే=ప్రాణములకంటె నధికుడునైన, తస్మిన్=ఆ కర్ణుడు, హతే సతి=నిహతుడుకాగా, ఉచ్ఛ్వాసన్ అపి=ఊపిరిపీల్చుచున్న వాడనై, అహమ్=నేను, లజ్జే=సిగ్గుపడుచున్నాను—ఇంకను జీవించియున్నందుకే సిగ్గుచున్నదనుట, ఆశ్వాసే=ఊరడిల్లుటవల్ల, కా కథా=ఇక చెప్పనదేమున్నది! (అనుష్టుప్).

సంధులు :- తస్మిన్+అంగానామ్, ఉచ్ఛ్వాసన్+అపి—అనునాక చ్విత్త్వ. లజ్జే+అహమ్—పూర్వరూపసంధి.

అపి చ=మరియు

శోచామితి :- అధునా, శత్రుహతమ్, శోచ్యమ్, వత్సమ్, దుశ్శాసనమ్, చ, తమ్, బంధువర్గమ్, న, శోచామి. కర్ణే, అతిదుఃశ్రవమ్, అసాధు, యేన, కృతమ్, సమరే, తస్య, కులస్య, నిదనమ్, కర్తాస్మి.

యేనాతి దుఃశ్రవణసాధు కృతం తు కర్ణే
కర్తాస్మి తస్య విధనం సమరే కులస్య ॥ 16

గాందారి : జాత, శిథిలయ తావత్ క్షణమాత్రం బాష్ప
మోక్షమ్ (జాద, సిఫిలేహి దావ క్షణమేత్తం
బాష్పమోక్షమ్).

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, క్షణమాత్రం పరిమార్జయాశ్రూణి.

అర్థము :- అధనా=ఇప్పుడు, శత్రుహతమ్=శత్రువుచే నిహతుడును,
శోచ్యమ్=నేను దుఃఖింపవలసినవాడును, వత్సమ్=పోదరుడునైన, దుశ్శాసనమ్=
దుశ్శాసనునిగూర్చి, చ=మరియు, తమ్=ఆ, బంధువర్గమ్=బంధుసమూహమును
గూర్చియు, న శోచామి=దుఃఖింపను. (క్రిస్తు=కాని) కర్తే=కర్తవ్యవిషయ, అతి
దుఃశ్రవణమ్=వినరానిదైన, అసాధు=అమంగళము, యేన=ఎవనిచే, కృతమ్=
చేయబడినదో, సమరే=యుద్ధమునందు, తస్య=ఆ శత్రువుయొక్క, కులస్య=
వంశముయొక్క, విధనమ్=వినాశమును, కర్తాస్మి=చేయుచును. పాండవవంశ
నాశము చేయుదు ననుట.

నమానములు :- శత్రుజా హతః-తమ్. బంధూనాం వర్గః-తమ్.
న సాధు-అసాధు. [వసంతతిలక]

క్రియ :- దు కృశ్ కరణే, బుట్, వరనై, ఉత్తమ
కర్త-కర్తౌ-కర్తారః
కర్తాసి-కర్తాస్థః-కర్తాస్థ
కర్తాస్మి-కర్తాస్వః-కర్తాస్వః

జాతేతి :- జాత=బిడ్డా!, క్షణమాత్రమ్=క్షణకాలము, బాష్పమోక్షమ్=
కన్నీరు విడచుటను, శిథిలయ=అపుము.

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా!, క్షణమాత్రమ్=క్షణకాలము, అశ్రూణి=
కన్నీటిని, పరిమార్జయ=తుడుచుకొనుము.

దుర్యోధనః : మామద్విశ్వ త్యజన్ ప్రాణాన్ తేనచిన్మ నివారితః।
తత్కృతే త్యజతో బాష్పం కిం మే దీనస్య
వార్యతే॥ 17

సూత, కేనైతదసంభావనీయ మస్మత్కులాంతకరం
కర్మ కృతం స్యాత్.

సూతః : ఆయుష్మన్, ఏవం కిం జనః కథయతి—

భూమా విమగ్నచక్ర శ్చక్రాయుధసారథేః శరైస్తస్య।
నిహతః కిలేంద్రసూనోరస్మత్సేనా కృతాంతస్య॥ 18

మామితి :- మామ్ ఉద్విశ్వ, ప్రాణాన్, త్యజన్, తేనచిత్, న,
నివారితః; తత్కృతే, బాష్పమ్, త్యజతః, దీనస్య, మే, కిమ్, వార్యతే?
[అనుష్టుప్]

ఆర్థము :- మామ్ ఉద్విశ్వ=నన్నుద్దేశించి, ప్రాణాన్=ప్రాణములను,
త్యజన్=విడచుచున్నవాడై కష్టము, తేనచిత్ న నివారితః=ఎవనిచేతను వారింపబడ
లేదు—అతనిని కాపాడినవాడు లేడనుట. తత్కృతే=ఆ కష్టముద్దేశించి, బాష్పమ్=
కన్నీరు, త్యజతః=విడుచుచు, దీనస్య=దుఃఖితుడనైన, మే-నాకు, కిమ్ వార్యతే=
వారింపబడుచున్నాడే?—నన్ను వారింతురేల అనుట.

సూతేతి :- సూత = రథచోదకా!, అసంభావనీయమ్ = ఊహింప
రానిదియు, అస్మత్ కులాంతకరమ్ = నూ వంశమును ముగించునదియునైన,
ఏతత్=ఈ, కర్మ=అకార్యము, తేన=ఎవనిచేత, కృతమ్ స్యాత్=చేయబడి
యుండును?

ఆయుష్మన్నితి :- ఆయుష్మంతుడా!, జనః=జనము, ఏవమ్=ఇట్లు,
కథయతి కిల=చెప్పుచున్నది నుమీ!—జను లిట్లునుకొనుచున్నారనుట.

భూమావితి :- భూమా, విమగ్నచక్రః, చక్రాయుధసారథేః,
అస్మత్సేనాకృతాంతస్య, తస్య, ఇంద్రసూనోః, శరైః, నిహతః కిల.

దుర్యోధనః : కర్ణాననేందుస్మరణాత్ క్షుభితః శోకసాగరః।

బాడబేనేవ శిఖరా పీయతే క్రోధజేన మే॥ 19

తాత, అంబ, ప్రసీదతమ్.

జ్వలనః శోకజన్మా మామయం దహతి దుస్సహః।

సమానాయామ్ విపత్తౌ మే వశం సంశయిశో రణః॥ 20

అర్థము :- భూమౌ=భూమియందు, నిమగ్న చక్రః=కూరుకొనిపోయిన రథచక్రము కలవాడైన కర్ణుడు, — చక్రాయుధ సారథేః = శ్రీకృష్ణుడు సారథిగా కలవాడును, అస్మత్=మనయొక్క, సేనా=పైన్యమునకు, కృతాంతస్య=యముడు నైన, తస్య=ఆ, ఇంద్రసూనోః=అర్జునునియొక్క, శరైః=బాణములచే, నిహతః కిల=నిహతుడాయె నట!

ప్రేక్షతి :- కర్ణాననేందుస్మరణాత్=కర్ణునియొక్క ముఖమనునట్టి చంద్రుని స్మరించుటవలన, క్షుభితః=కల్లోలితమైన, శోకసాగరః=దుఃఖసముద్రము, బాడబేన ఇవ=బడబానలముతోవలె, మే=నాయొక్క, క్రోధజేన=కోపమునుండి పుట్టిన, శిఖినా=అగ్నితో, పీయతే=త్రాగివేయబడుచున్నది. దుఃఖసాగరము క్రోధాగ్నితో ఇంకిపోవుచున్నదనుట. [అనుష్టుప్పు]

తాతేతి :- తాత=తండ్రి, అంబ=తల్లి, ప్రసీదతమ్=ఁజూరడియిడు.

జ్వలనఇతి :- దుస్సహః, శోకజన్మా, అయమ్, జ్వలనః, మామ్, దహతి. సమానాయామ్, విపత్తౌ, మే, సంశయితః, రణః, వరమ్.

అర్థము :- దుస్సహః=సహించరానిదియు, శోకజన్మా=దుఃఖమునుండి పుట్టినదియనైన, అయమ్=ఈ, జ్వలనః=అగ్ని, మామ్=నన్ను, దహతి=కాల్చి వేయుచున్నది. సమానాయామ్=తుల్యమైన, విపత్తౌ=అపదయందు, మే=నాకు, సంశయితః = సందేహాన్నదమైన, రణః = యుద్ధము, వరమ్=శ్రేష్ఠము. యుద్ధము మానినను బ్రదుకననుట. (అనుష్టుప్పు)

ధృతరాష్ట్రః : (దుర్యోధనం పరిష్వజ్య దుదన్)

భవతి తనయ లక్ష్మీః సాహసేష్వీదృశేషు
ద్రవతి హృదయమేతత్ భీమముత్రేష్వీదృశ్య భీమమ్।
అనికృతి నిపుణం తే చేష్టితం మానశౌండ
ఫలబహులమరీణాం సంగరం హా హతోఽస్మి॥ 21

గాంధారి : జాత, తేనైవ సుతశత కృతాంతేన నృకోదరేణ సమం
సమరం మార్గయసే. (జాద, తేణ ఏవ్వ సుదసద
కరంతేణ విటదరేణ సమం సమలా మగ్గసి.)

భ. త్రితి :- దుర్యోధనమ్=సుయోధనుని, పరిష్వజ్య=కొగిలించుకొని,
దుదన్=దు.ఁచించుచు). తనయ, ఈదృశేషు, సాహసేషు, లక్ష్మీః, భవతి;
భీమమ్, భీమమ్, ఉత్రేష్వీదృశ్య, ఏతత్, హృదయమ్, ద్రవతి; మానశౌండ, తే,
చేష్టితమ్, అనికృతి నిపుణమ్, అరీణామ్, సంగరమ్, ఫలబహుళమ్, హా, హతః,
అస్మి.

అర్థము :- తనయ=కుమారా!, ఈదృశేషు=ఈనిధమైన, సాహసేషు=
సాహసకృత్కములయందు, లక్ష్మీః=జయలక్ష్మి, భవతి=నివసించును. భీమమ్=
భయంకరుడైన, భీమమ్ = భీముని, ఉత్రేష్వీదృశ్య=భావించి, ఏతత్=ఈ,
హృదయమ్ = గుండె, ద్రవతి=నీరై పోవుచున్నది. మానశౌండ=అభిమాన
విఖ్యాతా! (శౌంధోమత్తేన విఖ్యాతే), తే=నీయొక్క, చేష్టితమ్=పని, అనికృతి
నిపుణమ్ = శత్రువును వంచించలేనిది (నికృతి = శత్రువంచన), అరీణామ్=
శత్రువులయొక్క, సంగరమ్=యుద్ధము లేక ప్రతిజ్ఞ, ఫలబహుళమ్=బహు
వంచనలతో కూడినది; హా = అయ్యా!, హతః అస్మి = చచ్చితిని. (మాలినీ
వృత్తము)

గంధారు :- సాహసేషు ఈదృశేషు-యజాదేశ. హతః+అస్మి-
ఉత్సాదేశవిసర్గ-హతో+అస్మి-పూర్వరూప.

జాతేతి :- జాత = బిడ్డా!, సుతశత కృతాంతేన=నూర్గురు సుతులకు

దుర్యోధనః : తిష్ఠతు తావత్ పృథోదరః.

పాపేన యేన హృదయస్థమనోరథో మే
సర్వాంగచందనరసో నయనామలేందుః!
పుత్రస్తవాంబ తవ తాత నయైకశిష్యః
కర్ణో హతః సపది తత శరాః పతంతు॥ 22

సూత, అబిహదాసి కాలాతిపాతేన సజ్జం మే
రథముపాహర భయం చేత్ పాండవేశ్వసిష్ఠ,
గదామాత్ర సహాయ ఏవ సమరభువ మవతరామి.

యముడైన, తేన=అ, పృథోదరేణ ఏవ=భీమునితోనే, సమయే=సమానముగా,
సమరమే=యుద్ధమును-ద్వంద్వయుద్ధమును, మార్గయనే=కోరుకొనుచున్నావా?

తిష్ఠత్తి తి :- పృథోదరః=భీముడు; తావత్ తిష్ఠతు=ఉండిననుండుగాక!

పాపేనైతి :- మే, హృదయస్థమనోరథః, సర్వాంగచందనరసః,
నయనామలేందుః, అంబి తవ, పుత్రః, తాత, తవ, నయైకశిష్యః, కర్ణః, యేన,
పాపేన, హతః, తత్ర, శరాః, సపది, పతంతు.

అర్థము :- మే = నాయొక్క, హృదయస్థమనోరథః=గుండెలోని
కోరికవంటివాడును, సర్వాంగచందనరసః=సర్వశరీరమునకు గండపుపూతవంటి
వాడును, నయనామలేందుః=కన్నులకు మచ్చలేని జాబిలివంటివాడును, అంబి=ఓ
తల్లీ!, తే=నీకు, పుత్రః=పుత్రునివంటివాడును, తాత=తండ్రి!, తవ=నీకు, నయైక
శిష్యః=నీతిశాస్త్రమున ప్రసిద్ధశిష్యుడును అయిన, కర్ణః=రాధేయుడు, యేన=ఏ,
పాపేన=పాపాత్మునిచే, హతః=చంపబడినాడో, తత్ర=అ పాపి శరీరమునందు,
శరాః=బాణములు, సపది=వెనువెంటనే-ఇప్పుడే, పతంతు=పడుగాక! (వనంశ
లక)

సూతేతి :- సూత=సారథీ! ఇదానీమే=ఇప్పుట్టున, కాలాతిపాతేన=

సూత్ర : అలమ్యధా సంభావితేన. అయమహమాగత ఏవ.
(ఇతి నిష్కాంతః)

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, దుర్యోధన, యది స్థిర ఏవాస్మాన్ దగ్ధమయం
తే వ్యవసాయస్తత్సన్నిహితేషు వీరేషు సేనాపతిః
కశ్చిదభిషిచ్యతామ్.

దుర్యోధనః : సన్వభిషిక్త ఏవ.

గాంధారి : జాత, కతరః పునః స యత్రేమాం మాతాశా
మవలంబిష్యే. (జాద, కదరోక్షణ సో జహిం ఏదం
మాదాసం ఓలంబిస్సమ్).

కాలయాపనతో, అలమ్ = చాలును-కాలయాపన తగదనుట. సజ్జమ్ = సర్వ
సన్నద్ధమైన, మే = నాయొక్క, రథమ్ = అరదమును, ఉపాహర = ఇటకు తెమ్ము.
పాండవేభ్యః = పాండవులవలన, భయంచేత్ = భయమగుచో, తిష్ఠ = ఉండిపోమ్ము.
గదామాత్ర సహాయః ఏవ = గదమాత్రమే సహాయముగా కలవాడనగుచునే, సమర
భువన్ = యుద్ధభూమిని, అవతరామి = ప్రవేశింతును.

అలమితి :- అన్యధా = మరొకవిధముగా, సంభావితేన = ఆలోచించుటతో,
అలమ్ = చాలు-నా జాగు నన్యధా తావింపవలదనుట. అహమ్ = నేను, అయమ్ =
ఇదే, అగతః = వచ్చినవాడను. (ఇతి = అని, నిష్కాంతః = నిష్క్రమించును).

వత్సేతి :- వత్స దుర్యోధన = బిడ్డా దుర్యోధనుడా! అస్మాన్ = మమ్ము,
దగ్ధమ్ = దహించేయుటకు, తే = నీయొక్క, అయమ్ = ఈ, వ్యవసాయః = పూచిక,
స్థిరః ఏవ యది = స్థిరమైనదే అగుచో, సన్నిహితేషు = సన్నిహితులై యున్న,
వీరేషు = మహావీరులయందు, కశ్చిత్ = ఒకానొకడు, సేనాపతిః = సేనాపతిగా,
అభిషిచ్యతామ్ = పట్టాభిషిక్తుడగుగాక!

సన్వభి : :- నను అభిషిక్తః ఏవ = అభిషేకింపబడినాడేకదా!

జాతేతి :- జాత = తనయుడా!, ఇమామ్ = ఈ, మాతాశామ్ = మలగి
పోయిన ఆళలుగల తల్లిని, యత్ర = ఎవనియందు, అవలంబిష్యే = చేరవేయుదువో.

ధృతరాష్ట్ర: : కిం వా శల్య ఉత వాశ్వత్థామా?

సంజయ: : హా కష్టమ్!

గతే భీష్మే హతే ద్రోణే కర్ణే చ వినిపాతితే!
అశా బలవతీ రాజన్ శల్యో జేష్యతి పాండవాన్॥ 23

దుర్యోధన: : కిం వా శల్యేనోత వాశ్వత్థామా!

కర్ణాలింగనదాయీ వా పార్థప్రాణహరోఽపి వా!
అనివారిత సంపాతైరయ మాత్మాశ్రువారిభిః॥ 24

ఎవనిని ఆధారముగా చూపింతువో అనుట, స: = ఆ చుహువీరుడైన సేనాపతి,
కతర: పున: = ఎవడు?

కిమితి :- కిమ్ శల్య: వా=శల్యుడా? ఉత=లేక, అశ్వత్థామా వా= అశ్వత్థామయా?

హా కష్టమ్=అయ్యో కష్టము!

గతేతి :- భీష్మే=భీష్ముడు, గతే=పోగా, ద్రోణే=ద్రోణాచార్యుడు, హతే=చనిపోగా, చ=మరియు, కర్ణే=కర్ణుడు, వినిపాతితే=హతుడుకాగా, శల్య: = ఇపుడింక శల్యుడు, పాండవాన్=పాండవులను, జేష్యతి=జయించును! రాజన్=రాజా!, అశా=అశ, బలవతీ=బలవత్తరమైనది సుమా! (అనుష్టుప్)

కింవేతి :- కిమ్ వా శల్యేన=శల్యునితోనేమి? ఉత=లేక, అశ్వత్థామ్నా వా=అశ్వత్థామతో మాత్రమేమి పని?

కర్ణేతి :- కర్ణాలింగనదాయీ వా=కర్ణునికి ఆలింగనము నిచ్చువాడనో, పార్థ=అర్జునునియొక్క, ప్రాణహర: అపి వా=ప్రాణములను హరించువాడనో, అనివారిత సంపాతై: = అడ్డగింపబడని ప్రవాహముకలవైన, ఆశ్రువారిభి: =

(నేపథ్యే కలకలానంతరమ్)

భో భోః కౌరవబల ప్రధానయోధాః, అలమస్మా
నవలోక్య భయాదితస్తలో గమనేన. కథయన్తు
భవంతః, కస్మిన్నుద్దేశే సుయోధనస్తిష్ఠతీతి. (సర్వే
ససంభ్రమ మాకర్ణయంతి)

(ప్రవిశ్య సంభ్రాంతః)

సూతః : ఆయుష్మన్,

కన్నీటితో, అయమ్=ఇదే, ఆత్మా=నన్నునేను, అభిషిక్తః=అభిషేకించుకొంటిని.
నేనే పేనాపతిని చచ్చుటో చంపుటో తేల్చుకొందు ననుట.

సమాసములు :- కర్ణస్య అలింగనమ్ దదాతి తచ్చీలమన్య-కర్ణాలింగన
దాయా. పార్థస్య ప్రాణాః-పార్థప్రాణాన్ హరతి ఇతి పార్థప్రాణహరః.
అనివారితః సంపాతః యేషాం తే-తైః. అశ్రురూపం వారి-తైః. (అనుష్టుప్)

సంధులు :- హరః+అపి-ఉత్వాదేశవిసర్గ-హరో+అపి-హర్వరూప.
సంపాతైః+అయమ్-రేఫాదేశవిసర్గ. ఆత్మా+అశ్రు-సవర్ణదీర్ఘసంధి.

(నేపథ్యే=తెరలో, కలకలానంతరమ్=కలకలము తరువాత)

భో భోః=ఓయోయీ! కౌరవబల ప్రధానయోధాః=కౌరవనైస్యము నందలి
ముఖ్య వీరులారా! అస్మాన్=మమ్ము, అవలోక్య=చూచి, భయాత్=భయము
వల్ల, ఇతస్తతః గమనేన = అటునిటు వరుగులాపెట్టుటతో, అలమ్=చాలు.
సుయోధనః=దుర్యోధనుడు, కస్మిన్ ఉద్దేశే=ఏ ప్రదేశమునందు, తిష్ఠతి ఇతి=
ఉన్నాడో, భవంతః = మీరు, కథయన్తు=చెప్పండి! (సర్వే = అందరును,
ససంభ్రమమ్=సంభ్రమముతో, ఆకర్ణయన్తి=విందురు)

(సంభ్రాంతః=తొట్రవడువాడై, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి)

ఆయుష్మన్=ఆయుష్కుండుడా!

ప్రాప్తా వేకరథారూఢౌ పృచ్ఛంతౌ త్యామితస్తతః।

సర్వే : కశ్చ కశ్చ!

సూతః : సః కర్ణాశిః స చ క్రూరో వృకకర్మా వృకోదరః॥ 25

గాంధారి : (సభయమ్) జాత, కిమత ప్రతిపత్తవ్యమ్. (జాద, కిం ఏత్థ పడిపజ్జదవ్వం.)

దుర్యోధనః : నను సన్నిహితైవేయం గదా.

గాంధారి : హా హతాస్మి మందభాగినీ. (హా హదాస్మి మందభాగినీ.)

ప్రాప్తానితి :- ఏకరథారూఢౌ=ఒకేరథము నధిష్ఠించినవారును, ఇతస్తతః=అటునిటు, త్యామ్=నిన్ను, పృచ్ఛంతౌ=అడుగుచున్నవారు నిరువురు, ప్రాప్తౌ=సమీపించిరి. (అనుష్టుప్)

కశ్చేతి :- కశ్చ కశ్చ=ఎవడెవడు!

స ఇతి :- సః=వాడే, కర్ణాశిః=కర్ణుని చంపిన అర్జునుడును, చ=మరియు, క్రూరః=దయావిహీనుడును, వృకకర్మా=తోడేలు పనులవంటి పనులు చేయువాడునైన, వృకోదరః=భీముడును, ప్రాప్తౌ=వచ్చిరనుట.

జాతేతి :- (సభయమ్=వెరపుతో) జాత=కుమారా! అత్ర=ఇప్పుడు, ప్రతిపత్తవ్యమ్ కిమ్=చేయదగినదేమి?

సన్నితి :- ఇయమ్=ఇదే, గదా=గదాయుధము, సన్నిహితా ఏవ సను=దగ్గరనేయున్నదికదా!

హా ఇతి :- హా=అయ్యో! మందభాగినీ = దురదృష్టవంతురాలనైన నేను, హతా అస్మి=హతురాలనైతిని.

దుర్యోధనః : అంబ, అలమిదానీం కార్పణ్యేన. సంజయ, రథ
మారోప్య పిశా ఇవిరం ప్రతిష్ఠస్వ. ప్రాప్తోఽ
స్మచ్ఛోకాపనోదీ జనః.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, క్షణమేకం ప్రతీక్షస్వ యావదనయోర్భావ
ముపలభే

దుర్యోధనః : తాత, కిమనేనోపలభ్యేన?

(తతః ప్రవిశతౌ రథారూఢౌ భీమాద్జనౌ)

భీమః : భోభోః సుయోధనానుజీవినః, కిమితి సంభ్రమా
దయథాయథం చరంతి భవంతః. అలఃసూనయోః
శంకయా.

అంతేతి :- అంబ=తల్లీ!, ఇదానీమ్=ఈ సమయమున, కార్పణ్యేన=
దైన్యముతో, అలమ్=చాలును—బేలతనము తగదనుట. సంజయ=సంజయుడా!,
రథమ్ ఆరోప్య=రథమెక్కించి, పితరౌ=తల్లిదండ్రులను, ఇవిరమ్=గుడారమును
గూర్చి, ప్రతిష్ఠస్వ=కొనిపోమ్ము. అస్మత్=నాయొక్క, శోకాపనోదీ=శోకమును
పోగొట్టవాడైన, జనః=పురుషుడు, ప్రాప్తః=సమీపించినాడు.

వత్సేతి :- వత్స = తనయా!, యావత్=ఎంతలో, అనయోః=ఈ
ఇరువురియొక్క, భావమ్=హృదయమును, ఉపలభే=పొందెదనో, తావత్=
అంతవరకు, ఏకమ్ క్షణమ్=ఒక్క క్షణము, ప్రతీక్షస్వ=ఆగుము.

తాతేతి :- తాత=తండ్రీ, అనేన = వీరి భావము, ఉపలభ్యేన=
పొందబడినదగుటతో, కిమ్=ఏమి ప్రయోజనము—తెలిసికొని ఏమి లాభమునుట.

(తతః = అంతట, రథారూఢౌ=రథారూఢులై, భీమాద్జనౌ=భీముడు
అర్జునుడును, ప్రవిశతౌ=ప్రవేశింతురు.)

భోభోఇతి :- భోభోః=ఓయోయీ! సుయోధనానుజీవినః=దుర్యోధనుని

కర్తా ద్యూతచ్ఛలానాం జతుమయ శరణోద్ధీపనః సోఽభిమానీ
కృష్ణా కేశోత్తరీయ వ్యవసయశ మరుత్పాండవా యస్య దాసాః |
రాజా దుశ్శాసనాదేర్గురు రనుజశతస్యాంగరాజస్య మిత్రం
క్వాస్తే దుర్యోధనోఽసౌ కథయత న రుషా ద్రష్టుమభ్యాగతౌ స్వః || 26

సేవకులారా! కిమ్ ఇతి సంభ్రమాత్=ఇదియేమి అను సంభ్రమముతో, అయథా
యథమ్=అటునిటు, భవంతః=మీరు, వరన్తి=పరుగులుపెట్టుచున్నారు. ఆవయోః=
మా ఇరువురియొక్క, శంకయా = భయముతో, అలమ్=చాలు—మమ్ముజూచి
భయపడవద్దనుట.

కర్తృత్రి :- ద్యూతచ్ఛలానామ్, కర్తా; జతుమయశరణోద్ధీపనః, కృష్ణా
కేశోత్తరీయ వ్యవసయశ మరుత్; అభిమానీ; పాండవాః, యస్య, దాసాః;
దుశ్శాసనాదేః, అనుజశతస్య, గురుః; అంగరాజస్య, మిత్రమ్; రాజా, అసౌ,
దుర్యోధనః, క్వ, ఆస్తే, కథయత; రుషా, న; ద్రష్టుమ్, అభ్యాగతౌ, స్వః.

అర్థము :- ద్యూత = జూదమునందలి, చలానామ్ = మోసములకు,
కర్తా=కారకుడును; జతుమయ=లాఠినిర్మితమైన, శరణ=గృహమునకు, ఉద్ధీపనః=
ప్రజ్వలనకర్తయు—తగులబెట్టించినవాడనుట; కృష్ణా=దొపదియొక్క, కేశ+
ఉత్తరీయ = జుట్టును వస్త్రమును, వ్యవసయన=అవహరించుటలో; మరుత్=
వాయువై నవాడును; యస్య=ఎవనికి, పాండవాః=పాండవులు, దాసాః=సేవకులో;
అభిమానీ=అహంకారియు, దుశ్శాసనాదేః=దుశ్శాసనుడు మొదలైన, అనుజ
శతస్య=నూర్గురు సోదరులకు, గురుః=పెద్దవాడును లేక మార్గదర్శకుడును; అంగ
రాజస్య=కర్ణునికి, మిత్రమ్=స్నేహితుడును; రాజా=రారాజును అయిన, అసౌ=
ఆ సుప్రసిద్ధుడైన, దుర్యోధనః=దుర్యోధనుడు, క్వ ఆస్తే=ఎక్కడనున్నాడో,
కథయత=చెప్పడి. రుషా=కోపముతో, న=కాదు; ద్రష్టుమ్=చూచుట కొఱకు,
అభ్యాగతౌ స్వః=ఇరువురమును వచ్చితిమి. ((నర్ధరావృత్తము))

సమాసములు :- ద్యూతే చలాని-తేషామ్. జతుమయం శరణం—
జతుశరణస్య ఉద్ధీపనః. కృష్ణాయాః కేశోత్తరీయాణి—కేశాశ్చ ఉత్తరీయం చ—

భృతరాష్ట్రః : సంజయ, దారుణః ఖిలూపక్షేపః పాపస్య.

సంజయః : తాత కర్మణా కృతనిశ్శేష విక్రియాః సంప్రతి వాచా
వ్యవస్యంతి.

కేశోత్తరీయానాం వ్యవసయనమ్-కృష్ణా... వ్యవసయే మరుత్ ఇవ. అనుజానాం
శతమ్-తస్య.

సంధులు :- ద్యూత+ఫలానామ్-తుగాగమ శరణ+ఉద్దీపనః, కేశ+
ఉత్తరీయ-గుణసంధి. సః+అభిమానీ, దుర్యోధనః+అసౌ-ఉత్త్యాదేశవిసర్గ-
సౌ+అభిమానీ, దుర్యోధనో+అసౌ-పూర్వరూపసంధి. పాండవాః+యస్య-
విసర్గలోప. దుశ్శాసనాదేః+గురుః+అనుజ-రేఫాదేశవిసర్గసంధి దుశ్శాసన+
ఆదేః, శతస్య+అంగరాజస్య, క్వ+ఆస్తే-సవర్ణదీర్ఘ. అభి అగతౌ-యజ్ఞాదేశ
సంధి.

క్రియలు :- 1) అసజ్ ఉపవేశనే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
ఆస్తే-అసాతే-అసతే; ఆస్మే-అసాథే-ఆధ్వే
ఆసే-ఆస్వహే-ఆస్మహే

2) కథ వాక్యప్రబంధే; పరస్మై, లోబ్, మధ్యమ
కథయ/కథయతాత్-కథయతమ్-కథయత

3) అస కువి, పరస్మై, లబ్, ఉత్తమ
అస్మి-స్వః-స్మః

సంజయేతి :- సంజయ = సంజయుడా! పాపస్య=ఈ పాపాత్ముని
యొక్క, ఉపక్షేపః=అధిక్షేపము, దారుణః ఖిల=భీషణముగదా!

కాతేతి :- తాత = తండ్రీ!, కర్మణా=చేతతో, కృత=చేయబడిన,
నిశ్శేష విక్రియాః=పమస్త అనిష్టములుకలవారై, సంప్రతి=ఇప్పుడు, వాచా=
మాటతో, వ్యవస్యన్తి=చేయుచున్నారు.

దుర్యోధనః : సూత, కథయ గత్వోభయో రయం తిష్ఠతీతి.

సూతః : యథాజ్ఞాపయతి దేవః. (తావ్రపసృత్య) భో వృకోద రాష్ట్రనౌ ఏష మహారాజస్తాతేనాంబయా చ సహ న్యగ్రోధచ్ఛాయాయా మాపవిష్ట స్తిస్థతి.

అర్జునః : ఆర్య, ప్రసీద. న యుక్తం పుత్రశోకపీడితౌ పితరౌ పునరస్మద్దర్శనేన ఉద్వేజయితుమ్. తద్గచ్ఛానః.

భీమః : మూఢ, అనుల్లంఘనీయః సదాచారః. న యుక్త మనభివాద్య గురూన్ గంతుమ్. (ఉపసృత్య)

సూతేతి :- సూత=సారథీ!, గత్వా=వెళ్ళి, ఉభయోః=ఇరువురికిని, అయమ్=ఈతడు(దుర్యోధనుడు), తిష్ఠతి ఇతి=ఇటనున్నాడని, కథయ=తెలుపుము.

యథేతి :- దేవః=మహారాజ, యథా ఆజ్ఞాపయతి = ఆనతిచ్చినట్లే. (తౌ=ఆ ఇరువురిని, ఉపసృత్య=సమీపించి), భో=ఓయీ, వృకోదర+అష్టనౌ=భీమకిరీటులాదా!, ఏషః=ఇదే, మహారాజః=దుర్యోధన మహారాజ, తాతేన=తండ్రితోను, అంబయా సహ=తల్లితోడను, న్యగ్రోధచ్ఛాయాయామ్=మట్టిచెట్టు నీడయందు, ఉపవిష్టః తిష్ఠతి=కూర్చుండియున్నాడు.

ఆర్యేతి - ఆర్య=గౌరవాద్వా!, ప్రసీద=ప్రసన్నుడవగుము. పుత్ర శోక పీడితౌ = పుత్రశోకముతో బాధింపబడుచున్న, పితరౌ=తల్లిదండ్రులను, అస్మత్ దర్శనేన=మా దర్శనముతో, పునః=మరల, ఉద్వేజయితుమ్=అధికముగా దుఃఖింపజేయుట, న యుక్తమ్=సబబు కాదు. తత్=అందుచే, గచ్ఛానః=మేమిరువురము నిష్క్రమింతుము.

మూఢేతి :- మూఢ = మూర్ఖుడా! సదాచారః = సజ్జనప్రదాయము, అనుల్లంఘనీయః = ఉల్లంఘింపదగినది కాదు. గురూన్ = తల్లిదండ్రులను (పెద్దలను), అనభివాద్య = నమస్కరింపక, గంతుమ్ న యుక్తమ్ = పోవుట యుక్తము కాదు. (ఉపసృత్య=సమీపించి), సంజయః=సంజయ డా!, పిత్రోః=

సంజయ, పిత్రోర్నమస్కృతిం శ్రావయ. అథవా
తిష, స్వయం విశ్రావ్య నామకర్మణీ వందనీయా
గురవః (ఇతి రథాదవతరతః).

అర్జునః : (ఉపగమ్య) తాత, అంబ,

సకలరిపుజయాశా యత్ర బద్ధా సుతైస్తే
తృణమివ పరిభూతో యస్య గర్వేణ లోకః |
రణశిరసి నిహంతా తస్య రాధాసుతస్య
ప్రణమతి పితరౌ వాం మధ్యమః పాండవోఽయమ్ ||

27

తల్లిదండ్రులకు, నమస్కృతిమ్ = నమస్కారమును, శ్రావయ = చెప్పము.
(వినిపింపుము). అథవా = కాదులే, తిష్ఠ = ఉండుము. నామకర్మణీ విశ్రావ్య =
గోత్రనామాదులను వినిపించి, స్వయమ్ = స్వయముగా, గురవః = పెద్దలు,
వందనీయాః = నమస్కరింపదగినవారు. (ఇతి = అని, రథాత్ = రథమునుండి,
అవతరతః = దిగుదురు.)

(ఉపగమ్య = నమిపించి) తాత = తండ్రీ!, అంబ = తల్లీ!

సకలైతే :- తే, సుతైః, సకల రిపుజయాశా, యత్ర, బద్ధాః, యస్య,
గర్వేణ, లోకః, తృణమ్, ఇవ, పరిభూతః; తస్య, రాధాసుతస్య, రణశిరసి,
నిహంతా, అయమ్, మధ్యమః, పాండవః, పితరౌ, వామ్, ప్రణమతి.

అర్థము :- తే = నీయొక్క, సుతైః = పుత్రులచేత, సకల రిపు జయాశా =
నమస్త శత్రువులను జయించు కోరిక, యత్ర = ఎవనియందు, బద్ధా = నిబద్ధింప
బడినదో; యస్య = ఎవనియొక్క, గర్వేణ = అతిశయముతో, లోకః = ప్రపంచ
మంతయు, తృణమ్ ఇవ = గడ్డిపోచవలె, పరిభూతః = అనమానింపబడినదో,
తస్య = అ, రాధాసుతస్య = కర్ణునికీ, రణశిరసి = రణాగ్రమున, నిహంతా = యముడైన,

భీమః : చూర్ణితాశేష కౌరవ్యః క్షీణో దుశ్శాసనాస్పజా |
భంక్తా సుయోధనస్యోర్వోర్భీమోఽయం శిరసాంచతి ||

28

ధృతరాష్ట్రః : దురాత్మన్ వృకోదర, స ఖల్విదం భవతైవ కేవలం
ససత్నానామ్ అపకృతమ్ యావత్ క్షత్రం

అయమ్=ఈ, మధ్యమః పాండవః=పాండవమధ్యముడు, పితరో=తల్లిదండ్రులైన, వామ్=మిమ్మిద్దరిని, వణమతి=మ్రొక్కుచున్నాడు. (మాలినీవృత్తము)

సమాసములు :- సకలాశ్చ తే రివవశ్చ-జయస్య ఆశా-సకల రిపుషు జయాశా. రణస్య శిరః-తస్మిన్. రాధాయాః సుతః-తస్య. మాతా చ పితా చ-పితరో (పుమాన్ ప్రియా-ఏకశేష).

సంధులు :- జయ+ఆశా-సవర్ణ దీర్ఘ. సుతైః+తే-సాదేశవిసర్గ. పరిభూతః+యస్య-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. పాండవః+అయమ్-ఉత్త్వాదేశ-పాండవో+అయమ్-పూర్వరూప.

క్రియ :- ఇమ ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ, వరన్వై, లట్, ప్రథమ నమతి-నమతః-నమన్తి (ప్ర ఉపసర్గ)

చూర్ణితేతి :- చూర్ణిత = తుత్తునియలు చేసిన, అశేష కౌరవ్యః=సమస్త పాండవులు కలవాడును, దుశ్శాసనాస్పజా = దుశ్శాసనుని రక్తముతో, క్షీణః=మడిచినవాడును, సుయోధనస్య=దుర్యోధనునియొక్క, ఊర్వోః=తొడలకు, భంక్తా = భంజకుడును-తొడలను తొందరలోనే విడగొట్టబోవువాడనుట, అయమ్=ఈ, భీమః=భీముడు, శిరసా అంచతి=శిరస్సుతో ప్రణమిల్లుచున్నాడు. (అనుష్టుప్).

సమాసములు :- అశేషాశ్చ తే కౌరవ్యాశ్చ - చూర్ణితాః అశేష కౌరవ్యాః యేన సః. దుశ్శాసనస్య అస్మక్-తేన.

దురాత్మన్నితి :- దురాత్మన్ వృకోదర = దుష్టుడా! భీముడా!

తావత్సమగ విజయినో జితా హతాశ్చ వీరాః.
తత్కిమేవం వికత్తనాభి రస్మానుద్వేజయసి.

భీమః : తాత, అలం మన్యునా

కృష్టా కేశేషు కృష్టా తవ సదసి వధూః

పాండవానాం నృపైరైః

సర్వే తే క్రోధవహ్నా కృశశలభకులావజ్ఞయా యేన

దగ్ధాః

ఏతస్మాత్ శ్రావయేహం నఖిల భుజబలశ్లాఘయా

నాపి దర్పాత్

పుత్రైః పౌత్రైశ్చ కర్మణ్యతిగురణి కృతే తాత సాక్షీ

త్వమేవ॥ 29

సవత్సానామ్ = శత్రువులకు, ఇదమ్ = ఈవిధమైన, అవకృతమ్ = అవకారము, కేవలమ్ = కేవలము, భవతా ఏవ నఖిలం = నీచే మాత్రమే కాదుగదా!—నీవాక్కడవే సాధించినది కాదనుట. యావత్ క్షత్రమ్ తావత్ = రాజసమున్నంతవరకు, సమర విజయినః = యుద్ధమునందు జయించుకొలముగలవారైన, వీరాః = ధూరులు, జితాః = జయింపబడుదురు, చ = మరియు, హతాః = చంపబడుదురు. తత్ = అట్టి యెడల, ఏవహ్ = ఇట్లు, వికత్తనాభిః = అత్యప్రశంసలతో, అస్మాన్ = మమ్ము, కిమ్ ఉద్వేజయసి = ఉద్వేగపరుచుచున్నావే?

తాతైతి :- తాత = తండ్రీ!, మన్యునా = కోపముతో, అలమ్ = చాలును—కోపము వద్దనుట.

కృష్టేతి :- తవ, సదసి, యైః, నృపైః, పాండవానామ్, వధూః, కృష్టా, కేశేషు, కృష్టా, తే, సర్వే, క్రోధవహ్నాః, కృశశలభకులావజ్ఞయా, యేన, దగ్ధాః (యత్ న దగ్ధాః అనియు పాఠము), ఏతస్మాత్, అహమ్,

శ్రావయే; భుజబలశ్లాఘయా, న ఖలు, దర్పాత్, అపి, న; తాత, పుత్రైః, పౌత్రైః, కృతే, అతిగురుణి, కర్మణి, త్వమ్, ఏవ, సాక్షి.

అర్థము :- తవ=నీయొక్క, సదసి=పేరొలగమున, యై=ఏ, నృపైః=రాజులచేత, పాండవానామ్=పాండుపుత్రులయొక్క, వధూః=భార్యయైన, కృష్ణా=ద్రౌపదీదేవి, కేశేషు కృష్ణా=జుట్టుబట్టి ఈడ్వబడినదో, తే సర్వే=ఆ రాకుమారులందరు, క్రోధవహ్నా=కోపాగ్నియందు, యేన=ఏ కారణముచేత, కృశ=కృశించిపోయిన, శలభ కుల=మిడుతల సమూహముయొక్క, అవజ్ఞయా=అవమానముతో, దగ్ధాః=దహింపబడిరో, ఏతస్మాత్=ఇందుచేత, అహమ్=నేను, శ్రావయే = ఆత్మప్రశంసను వినిపించుచుంటిని. (ఆ రాకుమారులందరును నీ కోపాగ్నియందు, యత్=ఎందువలన, న దగ్ధాః=దహింపబడెరో, ఏతస్మాత్=అందువలన వినిపించుచుంటిని—అలనాడు నీవు కోపింపనందువలన నింతలువృద్ధి ననుట.) భుజబల శ్లాఘయా=బాహుబలమును పొగడికొనుటతో, న ఖలు=కాదు, దర్పాత్ అపి = గర్వమువల్లనైనను, న=కాదు. తాత=తండ్రీ, పుత్రైః=పుత్రులతో, పౌత్రైః=మనుమలతో, కృతే=చేయబడిన, అతిగురుణి కర్మణి=ఘనకార్యమువట్ల, త్వమ్ ఏవ=నీవే, సాక్షి=సాక్షివి. (నగ్గర)

సమాసములు :- క్రోధః ఏవ వహ్నిః-తస్మిన్. కృశాశ్చ తే శలభాశ్చ-కృశ శలభానాం కులమ్-కృశ శలభకులస్య అవజ్ఞా ఇవ అవజ్ఞా-తయా. భుజానాం బలమ్-భుజబలస్య శ్లాఘా-తయా.

సంధులు :- నృపైః+యైః-రేఫాదేశవిసర్గ. ఏతస్మాత్+శ్రావయే-ఛత్వసంధి. శ్రావయే+అహమ్-పూర్వరూప. న+అపి-సవర్ణదీప్త. పౌత్రైః+చ-తాదేశవిసర్గ. కర్మణి+అతిగురుణి-యజాదేశ. కుల+అవజ్ఞయా-సవర్ణదీప్త.

క్రియా :- శ్రు శ్రవణే-ప్రేరణే ణిచ్-అత్మనే, లట్, ఉత్తమ శ్రావయే-శ్రావయావహే-శ్రావయామహే

దుర్యోధనః : అరేరే మహత్తనయ. కిమేవం వృద్ధస్య రాజ్ఞః పురతో
నిందితవ్యమ్ ఆత్మకర్మ జ్ఞానునే. అపి చ—

కృష్ణా కేశేషు భార్యా తవ తవ చ పశోస్తస్య
రాజ్ఞస్తయోర్వా
ప్రత్యక్షం భూపతీనాం మమ భవనపతేరాజ్ఞయా
ద్యూతదాసీ!

అస్మిన్ వైరానుబంధే వద కిమపకృతం తైః
హతా యే నరేంద్రాః
బాహ్వోర్వీర్యాతిరేక ద్రవిణ గురుమదం
మామజిత్యైవ దర్పః॥ 30

అర్థము :- అరేరే మహత్తనయ = ఓరోరీ భీమసేనా!, వృద్ధస్య =
ముదుసలియైన, రాజ్ఞః = రాజుయొక్క, పురతో = ఎదుట, ఏవమ్ = ఈవిధముగా,
నిందితవ్యమ్ = నిందింపదగిన, ఆత్మకర్మ = నీ పనిని, జ్ఞానునే కిమ్ = పొగడుకొను
చున్నావేమి? అపి చ = మరియు—

కృష్ణేతి :- భవనపతే, మమ, అజ్ఞయా, భూపతీనామ్, ప్రత్యక్షమ్,
కేశేషు, కృష్ణా, ద్యూతదాసీ, తవ, భార్యా, వా? పశోః, తవ, [భార్యా] వా?,
రాజ్ఞః తస్య, [భార్యా] వా?, తయోః, [భార్యా] వా?; యే, నరేంద్రాః, హతాః,
తైః, అస్మిన్, వైరానుబంధే, కిమ్, అపకృతమ్, వద; బాహ్వోః, వీర్యాతిరేక
ద్రవిణ గురుమదమ్, మామ్, అజిత్యా, ఏవ, దర్పః?

అర్థము :- భవనపతే = జగద్విభుడనైన, మమ = నాయొక్క,
జ్ఞయా = ఆనతితో, భూపతీనామ్ = రాజులయొక్క, ప్రత్యక్షమ్ = ఎట్టియెదుట,
కేశేషు కృష్ణా = జుట్టుబట్టి యీడ్చబడినదైన, ద్యూతదాసీ = జూదమున నోటువడిన
దాసి-ద్రావడి, తవ = నీయొక్క, [క్రీడి] భార్యా వా = ఇల్లాలా? చ = లేక, పశోః =
పశువులదనైన, తవ భార్యా వా = నీ పెద్దామా? [భీముడు], రాజ్ఞః = రాజునిన,

(భీముః కోదం నాటయతి)

అర్జునః : ఆర్య ప్రసీద. కిమత్ర కోదేన.

తస్య=ఆ ధర్మజనియొక్క, భార్యా వా=సతియా?, తయోః=ఆ నకుల సహదేవు లిరువురియొక్క, భార్యా వా=పత్నియా?, యే=ఏయే, నరేంద్రాః=రాజులు, హతాః=చంపబడిరో, తైః=ఆయా రాజులచేత, అస్మిన్=ఈ మన ఇరువురి యొక్క, వైరానుబంధే=శత్రుత్వమునందు, కిమ్ అపకృతమ్=ఏమి అపకారము చేయబడినదో, వద=చెప్పుము. బాహ్వోః=భుజములయొక్క, వీర్యాతిరేక= బలాధిక్యమనునట్టి, ద్రవిణ=ధనముతో, గురు=అధికమగు, మదమ్= అహంకారము కలవాడనైన, మామ్=నన్ను, (భుజబల సంపదతో మడించిన యనుట), అజిత్వా ఏవ=ఓడింపకయే, దర్పః=ఇంత గర్వమా? (స్వగౌ).

సమాసములు :- భువనస్య పతిః-తస్య. భువః పతిః-తేషామ్- భూపతీనామ్. ద్యౌతే నిర్జితా [క్రితా] దాసీ-మధ్యమపదలోపి. వైరస్య అనుబంధః-తస్మిన్. సరాణాం ఇంద్రాః. వీర్యస్య అతిరేకః-వీర్యాతిరేకః ఏవ ద్రవిణమ్-గురౌశ్చ సౌ మదశ్చ-వీర్యాతిరేక ద్రవిణేన గురుమదః యస్య సః-తమ్. న జిత్వా.

సంధులు :- పశోః+తస్య, రాజ్ఞః+తస్య-సాదేశవిసర్గ. తయోః+ వా, పతేః+అజ్ఞయా, తైః+హతాః, బాహ్వోః+వీర్య-రేఫాదేశవిసర్గ. వైర+ అనుబంధే, వీర్య+అతిరేక-సవర్ణదీర్ఘ. హతాః+యే-విసర్గలోప. నర+ ఇంద్రాః-గుణసంధి. సరేంద్రాః+బాహ్వో-విసర్గలోప. అజిత్వా+ఏవ- వృద్ధిసంధి.

క్రియ :- వద వ్యక్తాయాం వాచి, వరస్మై, లోప్, మధ్యమ వద/వదతాత్-వదతమ్-వదత

[భీమః=భీముడు, కోదమ్ నాటయతి=కోపము నభినయించును]

ఆర్యేతి :- ఆర్యుడా, ప్రసీద=ప్రసన్నుడవగుము, అత్ర=ఇప్పట్లున, కోదేన కిమ్=కోపముతో పనియేమి?

అప్రియాణి కరోత్యేష వాచా శక్తో న కర్మణా।
హతభ్రాతృశతో దుఃఖః ప్రలాపైరస్య కా వ్యథా॥ 31

భీమః : అరేరే భరతకుల కలంక.

అత్రైవ కిం న విశసేయ మహం భవంతం
దుశ్శాసనానుగమనాయ కటుప్రలాపిన్!

అప్రియాణీతి :- హతభ్రాతృశతః, దుఃఖీ, ఏషః, కర్మణా, న, శక్తః, వాచా, అప్రియాణి, కరోతి; అస్య, ప్రలాపైః, కా, వ్యథా?

శ్లోము :- హత = చంపబడిన, భ్రాతృశతః = నూర్గురు సోదరులు కలవాడును, దుఃఖీ = దుఃఖించుచున్నవాడనైన, ఏషః = ఈ దుర్యోధనుడు, కర్మణా = కార్యముతో - కార్యరూపముగా ఆచరించుట కనుట, న శక్తః = అనమర్థుడై, వాచా = [వాగ్రూపముగా] వాక్కుతో, అప్రియాణి = అనిష్టములను, కరోతి = చేయుచున్నాడు, అస్య = ఈతనియొక్క, ప్రలాపైః = అనర్థకవాక్కులతో [ప్రలాపోన్వర్థకం వచః-ఇత్యుచరః], కా వ్యథా = మనకేమి బాధ?

సమాసములు :- బ్రాతృశాం శతమ్-హతం బ్రాతృశతం యస్య సః. న ప్రియాణి-అప్రియాణి.

సంధులు :- కరోతి+ఏష-యజాదేశ. ఏషః+వాచా-తదేతద్విసర్గ లోపసంధి. శక్తః+న, బ్రాతృశతః+దుఃఖీ-ఉత్తావిదేశవిసర్గ. ప్రలాపైః+అస్య-రేఫాదేశవిసర్గసంధి. [అనుష్టుప్]

అరేరే :- అరేరే = ఓరోరీ!, భరతకుల కలంక = భరతవంశమునకు మాయని మచ్చవంటివాడా!

అత్రేతి :- కటుప్రలాపిన్! మద్గదాగ్ర నిర్బిద్యమాన రణితాస్థిని, తే, శరీరే, గుః, విఘ్నమ్, యది, న, కురుతే; దుశ్శాసనానుగమనాయ, భవంతమ్, అహమ్, అత్ర, ఏవ, కిమ్, న, విశసేయమ్?

విఘ్నం గురుర్న కురుతే యది మద్గదాగ్ర
నిర్భిద్యమానరణితాస్థిని తే శరీరే॥ 32

అన్యచ్చ మూఢ,

శోకైః స్త్రీవన్న యనసలిలం యత్పరిత్యాజితోఽసి
భ్రాతుర్వక్షఃస్థల విఘటనే యచ్చ సాక్షీకృతోఽసి॥

అర్థము - కటుప్రలాపిన్=అసహ్యముగా మాటలాడువాడా, మత్=నాయొక్క, గదా=గదయొక్క, అగ్ర=అగ్రభాగముచే, నిర్భిద్యమాన=విరుగ గొట్టబడుచున్నవై, రణిత=పటపట ధ్వనిచేయుచున్న, అస్థిని=ఎముకలుకలదైన, తే=సీయొక్క, శరీరే=శరీరమునందు, గురుః=తండ్రియైన ధృతరాష్ట్రుడు, విఘ్నమ్=అడ్డుపాటును, న కురుతే యది=చేయదేని-వారింపబున్నచో అనుట, దుశ్శాసనానుగమనాయ=దుస్ససేనుని అనుసరించుటకొఱకు, భవంతమ్=నిన్ను, అహమ్=నేను, అత్ర ఏవ=ఇచ్చటనే, కిమ్ న విశసేయమ్=చంపకుందునా?- ఈపాటికి చంపివేసియుండు ననుట. [వసంతతిలక]

సమాసములు :- దుశ్శాసనస్య అనుగమనమ్-తస్మై. కటు ప్రలాపి తచ్చీలమస్యేతి-కటుప్రలాపి-తత్సంబుద్ధౌ. మమ గదా-మద్గదాయాః అగ్రమ్-మద్గదాగ్రేణ నిర్భిద్యమానాని [రణితాని చాస్థిని] రణితాస్థిని యస్మిన్ తత్-మద్గదాగ్ర నిర్భిద్యమాన రణితాస్థి-తస్మిన్.

సంధులు :- అత్ర+ఏవ-వృద్ధి. దుశ్శాసన+అనుగమనాయ, గదా+అగ్ర, రణిత+అస్థిని-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- శష[సు] హింసాయామ్, పరస్మై, విధిలి, ఉత్తమ శసేయమ్-శసేవ-శసేమ [వి.ఉపసర్గ]

అన్యదితి :- మూఢ=మూర్ఖుడా, అన్యత్ చ=ఇంకొక మాట-

శోకైరితి :- శోకైః, స్త్రీవత్, నయన సలిలమ్, పరిత్యాజితః, యత్,

అసీదేతత్తవ కున్యవతేః కారణం జీవితస్య
 క్రుద్ధే యుష్మత్కుల కమలిసీకుంజరే భీమసేనే॥ ౩౩

అసి; చ, భ్రాతుః, వక్షఃస్థల విఘటనే, సాక్షీకృతః, యత్, అసి, ఏతత్, యుష్మత్కుల కమలిసీకుంజరే, భీమసేనే, క్రుద్ధే, అపి, కున్యవతేః, తవ, జీవితస్య, కారణమ్, అసీత్.

అర్థము :- శోకైః=ఏడ్పులతో, ప్రీవత్=అబలవలె, నయనసలిలమ్=కన్నీటిని, పరిత్యాజితః=విడిచినవాడవు, యత్=ఏ కారణముచేత, అసి=అయితివో; చ=మరియు, భ్రాతుః=నీ సోదరునియొక్క, వక్షఃస్థల విఘటనే=గుండెను చీల్చువట్టున, సాక్షీకృతః = సాక్షిగా చేయబడినవాడవు, యత్=ఏ కారణముచేత, అసి=అయితివో, ఏతత్=ఈ ద్వయము—[ఇప్పుడు ఏడ్పుట, నీవు సాక్షిగా దుశ్శాసనుని చంపెదనని నేను ప్రతిజ్ఞ చేసియుండుట అను నీ రెండును కారణముగా]; యుష్మత్కుల = నీ వంశమునునట్టి, కమలిసీ = పద్మలతకు, కుంజరే=ఏనుగువంటివాడైన, భీమసేనే=ఈ భీమసేనుడు, క్రుద్ధే అపి=కోపించిన వాడయినప్పటికిని, కున్యవతేః=దుష్టరాజువైన, తవ=నీయొక్క, జీవితస్య=ప్రాణ ధారణకు, కారణమ్ అసీత్=హేతువయ్యెను. లేకున్నచో నందరికంటె ముందుగనే నిన్ను చంపియుండు ననుట. [మందాక్రాంతావృత్తము]

సమాసములు :- నయనయోః సలిలమ్ — తమ్. వక్షఃస్థలస్య విఘటనమ్-తస్మిన్. కుత్పితశ్చాసౌ నృపతిశ్చ-కున్యవతిః-తస్య. తవ కులమ్-యుష్మత్కులమేవ కమలిసీ-యుష్మత్కుల కమలిన్యాః కుంజరః-తస్మిన్.

సంధులు :- ప్రీవత్+నయన-అనునాశికాదేశ. త్యాజితః+అసి, కృతః+అసి-ఉత్తాదేశవిసర్గ-త్యాజితో+అసి, కృతో+అసి-పూర్వరూపసంధులు. భ్రాతుః+వక్షః-రేఫాదేశవిసర్గ. యత్+చ-శ్చుత్త్వసంధి.

క్రియ :- అస భువి, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
 అసి-స్థః-స్థ
 లట్-అసీత్-అస్తామ్-అసన్-ప్రథమ

దుర్యోధనః : దురాత్మన్, భరతకులావశవ, ద్యూతదాస. పాండవ
పశో, నాహం భవానివ వికత్తనావ్రగల్భః. కింతు—

ద్రక్ష్యంతి న చిరాత్సుప్తం బాంధవాస్త్యాం రణాంగణే!
మద్ధదాభిన్న మత్తోఽస్థివేణికా భీమ భూషణమ్॥ 34

దురాత్మన్మితి :- దురాత్మన్=దుర్మార్గుడా!, భరతకులావశవ=భరత
వంశమున చెడబుట్టినవాడా!, ద్యూత దాస = జూదమున చిక్కిన దాసుడా!,
పాండవ పశో = పాండవులయందు పశువువంటివాడా!, అహమ్=నేను, భవాన్
ఇవ=నీవువలె, వికత్తనా వ్రగల్భః=అత్యస్తతివరాయణుడను, న=కాదు. కింతు=
కాని—

ద్రక్ష్యంతితి : మద్గదా భిన్నవక్షోఽస్థి వేణికా భీమ భూషణమ్, రణాం
గణే, సుప్తమ్, త్యామ్, బాంధవాః, న చిరాత్, ద్రక్ష్యన్తి.

ఆర్థము :- మత్ = నాయొక్క, గదా=గదచేత, భిన్న=వగులగొట్ట
బడిన, వక్షః=ఉరఃస్థలమునందలి, అస్థి=ఎముకలనునట్టి, వేణికా=మాలికతో,
భీమ=భయంకరమైన, భూషణమ్=అలంకారముకలవాడవై, రణాంగణే=యుద్ధ
రంగమునందు, సుప్తమ్=పడియున్నవాడవునైన-దీర్ఘనిద్రబోవుచున్నవాడవియ్యేని,
త్యామ్=విన్ను, బాంధవాః=నీ సోదరాదులు, న చిరాత్=తొందరలోనే, ద్రక్ష్యన్తి=
చూడగలరు. (అనుష్టుప్)

సమాసములు :- రణస్య అంగణమ్-తస్మిన్. మమ గదా—
మద్గదయా భిన్నమ్—మద్గదాభిన్నమ్ చ తత్ వక్షశ్చ—మద్గదాభిన్న వక్షసః అస్థిని—
అస్థినాం వేణికా—భీమం చ తత్ భూషణం చ—వేణికా ఏవ భీమభూషణమ్ యస్య
సః—తమ్.

సంధులు :- బాంధవాః+త్యామ్=సోదేశవిసర్గ. రణ+అంగణే—
సవర్ణదీర్ఘ. వక్షః+అస్థి=ఉత్త్యాదేశవిసర్గ-వక్షో+అస్థి=పూర్వరూపసంధి.

భీమః : (విహస్య) యద్యేవం నాశ్రద్ధేయో భవాన్. తథాపి
ప్రత్యాసన్నమేవ కథయామి.

పీనాభ్యాం మద్భుజాభ్యాం భ్రమితగురు గదాఘాత
సంచూర్ణితోరోః

క్రూరస్యాధాయ పాదం తవ శిరసి నృణాం పశ్యతాం
శ్వః ప్రభాతే!

త్వన్ముఖ్యభ్రాతృ చకోద్దళన గళదస్పృక్చందనేనానఖాగ్రం
స్త్యానేనార్ద్రేన చాక్తః స్వయమనుభవితా భూషణం

భీమమస్మి॥ శిశ్

క్రియ :- దృశీర్ ప్రేక్షణే, పరస్మై, లృట్, ప్రథమ
ద్రక్ష్యతి-ద్రక్ష్యతః-ద్రక్ష్యన్తి

యదీతి :- (విహస్య = పరిహసించి), ఏవమ్ యది=అయినచో,
భవాన్=నీవు, అశ్రద్ధేయః న=ఉపేక్షింపదగినవాడవు కాదు. తథాపి=అయినను,
ప్రత్యాసన్నమ్ ఏవ=సమీపించిన విషయమునే-తొందరలో జరుగబోవుచున్నదాని
ననుట; కథయామి=చెప్పుచున్నాను.

పీనాభ్యామితి :- శ్వః, ప్రభాతే, పశ్యతామ్, నృపాణామ్, (అగ్రే),
పీనాభ్యామ్, మద్భుజాభ్యామ్, భ్రమిత గురు గదాఘాత సంచూర్ణితోరోః, తవ,
క్రూరస్య, శిరసి, పాదమ్, ఆధాయ, స్త్యానేన, చ, అర్ద్రేణ, త్వన్ముఖ్య భ్రాతృ
చకోద్దళన గళదస్పృక్చందనేన, అనఖాగ్రమ్, ఆక్తః, స్వయమ్, భీమమ్,
భూషణమ్, అనుభవితా, అస్మి.

అర్థము :- శ్వః ప్రభాతే=రేపు ప్రొద్దుట, పశ్యతామ్=చూచుచున్న,
నృపాణామ్=రాజులయొక్క, (అగ్రే=ఎట్టయెదుట) బిదికియున్న రాజులందరు
చూచుచుండగా ననుట, పీనాభ్యామ్ = బలిష్ఠములైన, మత్ భుజాభ్యామ్=నా
దాహువులచేత, భ్రమిత=విసరబడిన, గురు గదా=పెను గదయొక్క, ఆఘాత=

(నేపథ్యే)

దెబ్బితో, సంచూర్ణిత=నుగ్గుగావింపబడిన, ఊరోః=ఊరువులు కలవాడవైన, క్రూరస్య=దుష్టుడవైన, తవ=నీయొక్క, శిరసి=శిరస్సునందు(మీద), పాదమ్=నా పాదమును, ఆధాయ=ఉంచి, స్త్రాసేన=సాంద్రమైనదియు, చ=మరియు, ఆర్ద్రేణ=ఆర్ద్రమైనదియు, త్వన్ముఖ్య=నీవు ప్రధానుడవుగానున్న, భ్రాతృచక్ర=సోదరసమాహమయొక్క, ఉద్దళన=ఖండనవలన, గళత్=స్రవించుచున్న, అస్యక్=రక్తమునునట్టి, చందనేన=మంచిగంధముతో, ఆనఖాగ్రమ్=నఖశిఖా పర్యంతము, ఆత్తః=పులుముకొనబడినవాడనై-రక్తస్నానముచేసి యనుట; స్వయమ్=నా అంతట నేను (స్వయముగా), భీమమ్=భయంకరమైన, భూషణమ్=అలంకారమును, అనుభవితా=అనుభవించువాడను-ధరించువాడ ననుట, అస్మి=అగుచున్నాను. (సమీప భావిని వర్తమానము-అవశ్యంభావియని సూచన.) [స్రగ్ధరావృత్తము]

సమాసములు :- మమ భుజౌ-తాభ్యామ్. గుర్వీ చ సా గదా చ-భ్రమితా చ సా గురుగదా చ-భ్రమిత గురు గదాయాః ఆఘాతః-తేన సంచూర్ణితౌ ఊరూ యస్య సః-భ్రమిత....సంచూర్ణితోరుః-తస్య. త్వమ్ ముఖ్యః యేషాం తే-త్వన్ముఖ్యశ్చ తే భ్రాతరశ్చ. భ్రాతృణాం చక్రమ్-చక్రస్య ఉద్దళనమ్-ఉద్దళనాత్ గళత్ చ తదస్యశ్చ-అస్యగేవ చందనమ్-తేన. నఖశ్చ అగ్రశ్చ అనయోః సమాహారః-నఖాగ్రమ్-నఖస్య అగ్రమితి వా-ఆనమంతాత్ నఖాగ్రమ్.

సంధులు :- గదా+ఆఘాత, క్రూరస్య+ఆధాయ, చందనేన+ఆనఖాగ్రమ్, స్త్రాసేన+ఆర్ద్రేణ-సవర్ణ దీర్ఘసంధులు. చూర్ణిత+ఊరోః, చక్ర+ఉద్దళన-గుణసంధి. త్వత్+ముఖ్య-అనునాశికాదేశ.

క్రియ :- అస భువి, పరస్మై, లట్, ఉత్తమ
అస్మి-స్వః-స్మః

(నేపథ్యే=తెరలో)

భోభో భీమసేనార్జునా, ఏమ ఖలు నిహతాశేమారాతిచక్ర
అక్రాంతపరశురామాభిరామయశాః ప్రతాప తాపిత
దిబ్బండల స్థాపిత స్వజనః శ్రీమా నజాతశత్రుద్దేహో
యుద్ధిష్ఠిరః సమాజ్ఞాపయతి.

ఉభౌ : కిమాజ్ఞాపయత్యర్ఘ్యః!

(పునర్వేషభ్యే)

కుర్వంత్యాస్తా హతానాం రణశిరసి జనా వహ్నిసాద్దేహభారా
నశ్రూన్మిశ్రం కథంచిద్దదతు జలమమీ బాంధవా

బాంధవేభ్యః!

భోభో ఇతి :- భోభో=ఓయోయీ!, భీమసేనార్జునా=భీమార్జునులారా!,
నిహత = చంపివేయబడిన, అశేష+అరాతిచక్రః = సమస్త శత్రుబృందము
కలవాడును, అక్రాంత=స్వాధీనపరచుకొనబడిన, పరశురామ+అభిరామ యశాః=
పరశురామని సుందరమైన కీర్తి కలవాడును, ప్రతాప=వరాక్రమముతో, తాపిత=
సంతప్తములైన, దిబ్బండల = దిక్పరమాహమునందు, స్థాపిత=నిలువబడిన,
స్వజనః = స్వీయ మనుజులు కలవాడును, అజాతశత్రుః=కామకోధాదులు లేని
వాడును, దేవః=మహారాజునైన, శ్రీమాన్ యుద్ధిష్ఠిరః=శ్రీశ్రీశ్రీ ధర్మరాజుల
వారు, ఏషః=ఇదే, సమాజ్ఞాపయతి ఖలు=ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు సుమా!

కిమితి :- అర్ఘ్యః = గౌరవ్యుడు, కిమ్ ఆజ్ఞాపయతి=ఏమి ఆజ్ఞాపించు
చున్నాడు!

(పునః=మరల, నేపథ్యే=తెరలో)

కుర్వంత్యితి :- ఆస్తాః, జనాః, రణశిరసి, హతానామ్, దేహభారాన్,
వహ్నిసాత్ కుర్వంతుః; అమీ, బాంధవాః, బాంధవేభ్యః, కథంచిత్, అశ్రూ
న్మిశ్రమ్, జలమ్, దదతు; గృధ్రకంక్తైః, ఖండితాన్, జ్ఞాతిదేహాన్, హత నర
గహనే, మార్గంతామ్; అయమ్, భాస్వాన్, రిపుభిః సహ, అస్తమ్, ప్రయాతః;
బలాని, సంహ్రాయంతామ్.

మార్గంతాం జ్ఞాతి దేహాన్ హతనరగహనే ఖండితాన్

గృధ్రకంఠైః

అస్తం భాస్వాన్ ప్రయాతః సహ రిపుభిరయం

సంహ్రియంతాం బలాని॥ 36

అర్థము :- అప్తాః=అత్మీయులైన, జనాః=యోధులు, రణశిరసి=రణాగ్రమునందు, హతానామ్ = చంపబడినవారియొక్క, దేహభారాన్ = శవసమాహములను, వహింపాత్ కుర్వంతు=అగ్నికి నర్పింతురుగాక!, అమీ=ఈ, బాంధవాః=బంధువులు, బాంధవేభ్యః=బంధువుల కొఱకు, కథంచిత్=మిక్కిలి పూనికతో, అశ్రునిశ్రమి=కన్నీటితో కలగలిపి, జలమ్ దదతు=తర్పణోదకము సమర్పింతురుగాక!; గృధ్రకంఠైః=గ్రద్దలతో కాకులతో, ఖండితాన్=పొడువబడిన, జ్ఞాతి దేహాన్=దాయాదుల శరీరములను, హత నర గహనే=చనిపోయిన యోధుల శరీరములతో సంకులమైన రణరంగమునందు, మార్గంతామ్=వెదకుదురుగాక!; అయమ్=ఇదే, భాస్వాన్=సూర్యుడు, రిపుభిః సహ=శత్రువులతో కలిసి, అస్తమ్ ప్రయాతః = అస్తమించెను, కావున - బలాని = పైన్యములు, సంహ్రియంతామ్=ఉపసంహరింపబడుగాక!

సమాసములు :- రణస్య శిరః-తస్మిన్. దేహానాం భారః-తాన్. అశ్రుభిః ఉన్నిశ్రం యథా భవతి తత్తథా. జ్ఞాతీనాం దేహాః-తాన్. హతాశ్చ తే నరాశ్చ-హత నరైః గహనమ్-తస్మిన్. గృధ్రాశ్చ కంకాశ్చ-తైః. [సగ్రరావృత్తము]

సంధులు :- కుర్వంతు+అప్తాః-యథాదేశ. అప్తాః+హతానామ్, జనాః+వహిం, బాంధవాః+బాంధవేభ్యః-విసర్గలోపసంధులు. అశ్రు+ఉన్నిశ్రమ్-సప్రదీర్ఘ. ఉత్+మిశ్రమ్-అనునాశికాదేశ. కంఠైః+అస్తమ్, రిపుభిః+అయమ్-రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియలు :- డు కృళ్ కరణే, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ-కరోతు/కురుతాత్-కురుతామ్-కుర్వంతు. డు దాళ్ దానే, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ-దదాతు/దత్తాత్-దత్తామ్-దదతు. మృగ అన్వేషణే, ఆత్మనే, లోట్, ప్రథమ-

ఉభౌ : యదాజ్ఞాపయత్యార్యః. (ఇతి నిష్క్రాంతౌ)

(నేపథ్యే)

అరేరే గాండీవాకర్షణ బాహుశాలిన్ అర్జున, క్వేదానీం
గమ్యతే!

కర్ణకోదేన యుష్మద్విజయి ధనురిదం త్యక్తమేతాన్యహాని
ప్రౌఢం విక్రాంతమాసీద్వన ఇవ భవతా శూరశూన్యే
రణేఽస్మిన్!

స్పర్శం స్పృతోత్తమాంగే పితు రనవజితన్యస్త
హేతేరుపేతః

కల్పగ్నిః పాండవానాం ద్రుపదసుత చమూఘస్మరౌ
ద్రాణీరస్మిన్ ॥ 37

మార్గతామ్-మార్గతామ్-మార్గంతామ్. హృత్ హరణే, ఆత్మనే, లోటే, ప్రథమ-
ప్రాయతామ్-ప్రాయేతామ్-ప్రాయంతామ్.

యదీతి :- ఆర్యః=మహారాజా, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆనతిచ్చినయట్లే.
(ఇతి=అని, నిష్క్రాంతౌ=నిష్క్రమింతురు).

(నేపథ్యే=తెరలో)

అరేరే ఇతి - అరేరే=ఓరోరీ!, గాండీవ ఆకర్షణ బాహుశాలిన్=గాండీవము
నెక్కువెట్టు భుజబలము కలవాడా!, అర్జున=కిరీటీ!, ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, క్వ
గమ్యతే=ఎచ్చటికి (పోవుచున్నది) పోదువు!

కర్ణేతి :- యుష్మద్విజయి, ఇదమ్, ధనుః, కర్ణకోదేన, ఏతాని,
అహాని, త్యక్తమ్. శూర శూన్యే, వనే, ఇవ, అస్మిన్, రణే, భవతామ్,
విక్రాంతమ్, ప్రౌఢమ్, ఆసీత్. అనవజితన్యస్త హేతేః, పితుః, ఉత్తమాంగే,

స్పర్శమ్, స్మృత్వా, పాండవానామ్, కల్పాగ్నిః, ద్రుపదసుత చమూఘస్మరః,
ద్రోణః, ఉపేతః, అస్మి.

అర్థము :- యుష్మద్విజయి = మిమ్ము జయించు శీలము గలదైన,
ఇదమ్=ఈ, ధనుః=నా ధనుస్సు, కర్ణకోద్రేన=రాధేయునివల్ల కోపముతో,
ఏతాని అహాని = ఇన్ని రోజులపాటు, త్యక్తమ్ = విడువబడినది. (అనాటి
ప్రతిజ్ఞానుసార మనుట), కూర కూన్యే = కూరుడన్నవాడే లేని, వనే ఇవ=
అరణ్యమునందువోలె, అస్మిన్=ఈ, రణే=యుద్ధరంగమునందు, భవతామ్=మీ
పాండవులయొక్క, విక్రాంతమ్ = విజృంభణము, ప్రాథమ్=ప్రబలమైనది,
ఆసీత్=అయ్యెను—మీ పరాక్రమము సాగినదనుట. అనవశిత=ఓడింపబడకయే,
న్యస్త హేతేః = విడువబడిన ఆయుధము కలవాడైన—పుత్రభోకముతో విడిచెనే
తప్ప ఓడిపోయి కాదనుట; పితుః = తండ్రియొక్క (ద్రోణునియొక్క),
ఉత్తమాంగే=శిరస్సునందు గావింపబడిన, స్పర్శమ్=అమర్శమును, స్మృత్వా=
స్మరించి, పాండవానామ్=పాండుపుత్రులకు, కల్పాగ్నిః=వ్రళయాగ్నియు, ద్రుపద
సుత = ధృష్టద్యుమ్నునియొక్క, చమూ = సేనకు, ఘస్మరః=భక్షకుడనైన,
ద్రోణః = అశ్వత్థామను నేను, ఉపేతః అస్మి = సమీపించినవాడనైతిని—నేనిదే
వచ్చితి నింకెక్కడికి పోగల వనుట.

సమాసములు :- కర్ణే-కర్ణవిషయే-కోద్రే-తేన. యుష్మాన్
విజేతుం శీలమస్య-యుష్మద్విజయి ధనుః. కూరేభ్యః కూన్యమ్-తస్మిన్.
అంగేషు ఉత్తమమ్-తస్మిన్. అనవశితా చ సా న్యస్తా చ-అనవశితన్యస్తా
హేతిః యేన సః-తస్య. కల్పే అగ్నిరివ. దుపదస్య సుతః-ద్రుపదసుతస్య
చమూః-చమూః ఘస్మరః.

సంధులు :- ధనుః+ఇదమ్, పితుః+అనవశిత, హేతేః+ఉపేతః,
ద్రోణః+అస్మి-రేఫాదేశవిసర్గ. ఏతాని+అహాని-యతాదేశ. వనే+ఇవ=
అయవాదేశ-వనయ్+ఇవ-యవలోపసంధి. రణే+అస్మిన్-పూర్వరూప. స్మృత్వా+
ఉత్తమాంగే-గుణసంధి. కల్ప+అగ్నిః-సవర్ణదీర్ఘ. ఘస్మరః+ద్రోణః-
ఉత్వాదేశవిసర్గ.

ధృతరాష్ట్రః : (ఆకర్ణ్య సహర్షమ్) పతన్ దుర్యోధన, ద్రోణవధ
పరిభవోద్దీక్షితక్రోధపాపకః పితురపి సమధికబలః
శిఖావా సమరోపమశ్చాయమ్ అశ్వత్థామా ప్రాప్తః
తత్ప్రత్యుపగమనేన తావదయం సంభావ్యతాం వీరః.

గాంధారి : జాత, ప్రత్యుద్గచ్ఛేనం మహాభాగమ్. (జాద, పచ్చు
గచ్చ ఏదం మహాభాగమ్.)

దుర్యోధనః : తాత, అంబ, కిమనేనాంగరాజవధాశంసినా వృథా
యావనశస్త్ర బలభరేణ.

వత్సేతి :- (ఆకర్ణ్య = విని, సహర్షమ్ = అనందముగా) పతన్
దుర్యోధన = బిడ్డా సుయోధనా!, ద్రోణ = ద్రోణాచార్యునియొక్క, వధ =
హననముచేసిన, పరిభవ = అవమానముతో, ఉద్దీప్తః = ప్రజ్వలించబడిన, క్రోధ =
కోపముననట్టి, పాపకః = అగ్ని కలవాడును, పితుః అపి = తండ్రికంటె గూడ,
సమధికబలః = అత్యధికమగు పరాక్రమము కలవాడును, శిఖావాన్ = జ్ఞాన
సంపన్నుడును (నేర్పుటయందు నేర్పరియు); చ = మరియు, అమర + ఉపమః =
దేవతలతో సమానమైనవాడును అగు, అశ్వత్థామా = ద్రోణ, అయమ్ = ఇదే,
ప్రాప్తః = వచ్చినాడు. అయమ్ = ఈ, వీరః = కూరుడు, ప్రత్యుపగమనేన =
అభ్యుత్థానముతో - ఎదురు వెడలుటతో; సంభావ్యతామ్ = గౌరవింపబడుగాక!

జాతేతి :- జాత = బిడ్డా!, ఏనమ్ = ఈ, మహాభాగమ్ = మహానుభావుని
గూర్చి, ప్రత్యుద్గచ్ఛ = ఎదురు వెడలుము.

తాతేతి :- తాత = తండ్రి!, అంబ = తల్లి!, అంగరాజ = కర్ణునియొక్క,
వధ = చావును, అశంసినా = కోతవాడును, వృథా = వ్యర్థమైన, యావన = ఎల
క్రాయము, శస్త్ర బల = ఆయుధబలములయొక్క, భరేణ = బరువు కలవాడునైన,
అనేన = ఈ అశ్వత్థామతో, కిమ్ = ఏమి పని?

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, న ఖల్వస్మిన్నాకాలే పరాక్రమవతామేవం
విధానాం వాఙ్మూలతేనాపి విరాగ ముత్పాదయితు
మర్హసి.

(ప్రవిశ్య)

అశ్వత్థామా : విజయతాం కౌరవాధిపతిః.

దుర్యోధనః : (ఉత్థాయ) గురుపుత్ర, ఇత ఆస్యతామ్.
(ఇత్యుపవేశయతి).

అశ్వత్థామా : రాజన్ దుర్యోధన!

కర్ణేన కర్ణసుభగం బహు యత్తదుక్త్వా
యత్సంగరేషు విహితం వివితం త్వయా తత్.

పల్నేతి :- వత్స = బిడ్డా, పరాక్రమవతామ్ = పరాక్రమవంతులైన,
ఏవం విధానామ్ = ఇటువంటివారికి, వాఙ్మూలతేన అపి = మాటమాత్రముగానేని,
విరాగమ్ = అనంతృప్తిని, ఉత్పాదయితుమ్ = కల్పించుటకు, అస్మిన్ కాలే = ఈ
తరుణమునందు, న అర్హసి ఖలు = తగవు సుమా! - కల్పింప దగదనుట.

(ప్రవిశ్య = అశ్వత్థామ ప్రవేశించి)

విజయతామితి :- కౌరవాధిపతిః = దుర్యోధనుడు, విజయతామ్ =
జయించుగాక!

గుర్వితి :- (ఉత్థాయ = ఆసనమునుండి లేచి) గురుపుత్ర = ఆచార్య
నందనా!, ఇతః = ఇటు, ఆస్యతామ్ = కూర్చుండుము. (ఇతి = అని, ఉపవేశయతి =
కూర్చుండజేయును.)

రాజన్నితి :- రాజన్ = మహారాజా!, దుర్యోధన = సుయోధనుడా!

కర్ణేనేతి :- కర్ణేన, కర్ణసుభగమ్, బహు, ఉక్త్వా, సంగరేషు, యత్,

ద్రోణిస్త్యధిశ్యధనురాపతితోఽభ్యమిత్ర
మేషోఽధునా త్యజ నృప ప్రతికారచింతామ్॥ 38

దుర్యోధనః : (సాభ్యసూయమ్) ఆచార్యపుత్ర

అవసానేఽఙ్గరాజస్య యోధవ్యం భవతా కిల!

మమాప్యంతం ప్రతీక్షస్య కః కర్ణః కసుయోధనః॥ 39

విహితమ్, తత్, త్వయా, విదితమ్. అధునా, అధిజ్యధనుః, ఏషః, ద్రోణి,
అభ్యమిత్రమ్, ఆపతితః; నృప, ప్రతికారచింతామ్, త్యజ.

అర్థము :- కర్ణేన=కర్ణునిచేత, కర్ణ సుభగమ్=చెవికి ఇంపవునట్లు,
బహు = అధికముగా, ఉక్తా = పలుకబడి-కర్ణుడు అధికముగా మాటలాడి;
సంగరేషు=యుద్ధములయందు, యత్=ఏది, విహితమ్=ఆచరింపబడినదో-కర్ణుడు
ఏమి చేసెనో అనుట, తత్=అదియంతయు, త్వయా=నీచేత, విదితమ్=తెలియ
బడినది. నీవే చూచితివిగదా అనుట. అధునా=ఇప్పుడు, అధిజ్యధనుః=ఎక్కువెట్లు
బడిన ధనుస్సు కలవాడై, ఏషః=ఈ, ద్రోణిః=అశ్వత్థామ, అభ్యమిత్రమ్=శత్రు
సమ్ముఖమునకు, ఆపతితః=వచ్చి పడెను. నృప=రాజా!, ప్రతికారచింతామ్=
ప్రత్యవకారము శత్రువులకు చేయలేకపోయితినే అను ఆలోచనను లేక బాధను,
త్యజ=విడుపుము-అది నాకు విడిచిపెట్టు మనుట. (వసంతతిలక)

ఆచార్యేతి :- (సాభ్యసూయమ్=ఈర్ష్యతో) ఆచార్యనందనా!

అవసానే ఇతి :- అంగరాజస్య, అవసానే, భవతా, యోధవ్యమ్,
కిల; మమ అపి, అంతమ్, ప్రతీక్షస్య; కః, కర్ణః, కః, కసుయోధనః?

అర్థము :- అంగరాజస్య=కర్ణునియొక్క, అవసానే కిల=అంతము
నందుగదా! భవతా=నీచేత, యోధవ్యమ్=యుద్ధము ఆచరింపబడవలసినది. మమ=
నా యొక్క, అంతమ్ అపి=చావునుకూడ, ప్రతీక్షస్య=నిరీక్షింపుము. కః కర్ణః=
కర్ణుడెవడు, కః కసుయోధనః = దుర్యోధనుడెవడు! ఇరువురికి భేదము లేనే
లేదనుట.

అశ్వత్థామా : (స్వగతమ్) కథ మధ్యాపి స ఏవ కర్ణపక్షపాతః,
అస్మాసు చ పరిభవః (ప్రకాశమ్) రాజన్
కౌరవేశ్వర ఏవం భవతు. (ఇతి నిష్క్రాంతః).

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, క ఏష తే వ్యామోహో యదస్మిన్నపి కాలే
ఏవం విధస్య మహాభాగస్యాత్థామో వాక్పారుష్యే
ణాపరాగ ముత్పాదయసి.

దుర్యోధనః : కిమస్యాపియ మన్వతం చ మయోక్తమ్. కిం వా
నేదం క్రోధస్థానమ్. పశ్య—

కథమితి :- (స్వగతమ్=తనలో) కథమ్=ఎట్లా!, అధ్యాపి=నేటికిని,
సః ఏవ=అదే, కర్ణపక్షపాతః=కర్ణనిపట్ల అభిమానము, చ=మరియు, అస్మాసు=
మావట్ల, సః ఏవ=అదే, పరిభవః=తిరస్కారము. (ప్రకాశమ్=ప్రకాశముగా)
రాజన్ = రాజా!, కౌరవేశ్వర = దుర్యోధనా!, ఏవం భవతు=అట్లే యగుగాక!
(ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=నిష్క్రమించును).

పత్యేతి :- వత్స=బిడ్డా!, అస్మిన్ కాలే అపి=ఈ తరుణమందుగూడ,
ఏవం విధస్య=ఇట్టివాడైన, మహాభాగస్య=మహానుభావుడు, అశ్వత్థామః=
అశ్వత్థామకు, వాక్పారుష్యేణ = వాక్కాఠిన్యముతో, అపరాగమ్=ద్వేషమును,
ఉత్పాదయసి=కలిగించుచున్నావు, తే=నీయొక్క, ఏషః=ఈ, వ్యామోహః=
బుద్ధి విభ్రమము—లేక అహంకారము, కః=ఏమిది?

కిమితి :- అన్య = ఈ అశ్వత్థామకు, అప్రియమ్ = అహితమును,
అన్యకమ్=అసత్యమును, మయా=నాచేత, ఉక్తమ్ కిమ్=పల్కబడినదా?—అట్టిది
మాట్లాడితినా అనుట. ఇదమ్=ఇది, క్రోధస్థానమ్=కోపమునకు అర్హమైనది,
స వా కిమ్=కాదా?. పశ్య=చూడుము—

అకలితమహిమానం క్షత్రియై రాత్తచాపైః

సమరశిరసి యుష్మద్భాగ్యదోషా ద్విపన్నమ్ |

పరివదతి సమక్షం మిత్రమంగాధిరాజమ్

మమ ఖలు కథయాస్మిన్ గో విశేషోఽర్జునే వా || 40

అకలితేతి :- అత్తచాపైః, క్షత్రియైః, అకలితమహిమానమ్, సమరశిరసి, యుష్మద్భాగ్యదోషాత్, విపన్నమ్, మిత్రమ్, అంగాధిరాజమ్, మమ, సమక్షం, పరివదతి, ఖలు; అస్మిన్, అర్జునే, వా, కః, విశేషః, కథయ.

అర్థము :- అత్తచాపైః=ధరించిన ధనుస్సులు కలవారైన, క్షత్రియైః=యోధులచేత, అకలిత=ఎఱుంగబడని, మహిమానమ్=మహత్త్వము కలవారైన, కష్టని మహత్త్వమును ఈ క్షత్రియులు గుర్తింపలేకపోయిననుట, సమరశిరసి=రణరంగమునందు, యుష్మత్=నీయొక్క, భాగ్యదోషాత్=దురదృష్టము వలన, విపన్నమ్ = చనిపోయినవాడును, మిత్రమ్=నాకు అత్యంతము ఆత్మీయుడైన, అంగాధిరాజమ్ = అంగదేశముల కధిపతియగు కర్ణుని, మమ = నాయొక్క, సమక్షమ్ = ఎట్టయెదుట, పరివదతి ఖలు = తూలనాడునుగదా, అస్మిన్ = ఈ అశ్వత్థామయందును, అర్జునే=కిరీటియందును, కః వా విశేషః=భేదమేమున్నదో, కథయ=చెప్పము-బాహ్య శత్రువు కిరీటి కాగా అంతరంగ శత్రువు అశ్వత్థామ-ఈ ఇరువురికిని భేదము లేదనుట. (మాలినీవృత్తము).

సమాసములు :- అకలితః మహిమా యస్య సః-తమ్. ఆత్మైః చాపైః యైః తే. తైః. సమరస్య శిరః-తస్మిన్. తవ భాగ్యమ్-యుష్మద్భాగ్యస్య దోషః-తస్మాత్. అంగానామ్ అధిరాజా-తమ్.

సంధులు :- క్షత్రియైః+అత్త-రేఫాదేశవిసర్గ. అంగ+అధిరాజమ్, కథయ+అస్మిన్-సవర్ణ దీర్ఘ. కః+విశేషః-ఉత్వాదేశవిసర్గ. విశేషః+అర్జునే-ఉత్వాదేశవిసర్గ-విశేషో+అర్జునే-పూర్వరూప.

ధృతరాష్ట్రః : వత్స, తదాపి కోఽత్ర దోషః అవసానమిదానీం
భరతకులస్య. సంజయ, కిమిదానీం కరోమి మంద
భాగ్యః. (విచింత్య) భవత్వేవం తావత్. సంజయ,
మద్వచనాత్ బ్రూహి భారద్వాజమశ్వత్థామానమ్.

స్మరతి న భవాన్పితం స్తన్యం విభజ్య సహామునా
మమ చ మృదితం క్షౌమం బాల్యే త్వదంగవివర్తనైః |
అనుజ నిధన స్థితాత్ శోకా దతిప్రణయాచ్చ యత్
వచన వికృతివ్యస్య కోధో ముఖా క్రియతే త్వహా ||

41

క్రియలు :- 1) వద వ్యక్తాయాం వాచి, పరస్మై, లట్, ప్రథమ
పదతి-పదతః-పదన్తి

2) కథ వాక్యప్రబంధే-జీవ్ స్వాస్థే-
పరస్మై, లోట్, మధ్యమ
కథయ/కథయతాత్-కథయతమ్-కథయత

వత్సేతి :- వత్స=బిడ్డా!, తదాపి=అయినప్పటికిని, అత్ర=ఇప్పుట్టున,
దోషః ఈ = దోషమేమున్నది. ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు, భరతకులస్య = భరత
వంశమునకు, అవసానమ్ = ఇది అంత్యసమయము. సంజయ = సంజయుడా!
మందభాగ్యః = దురదృష్టవంతుడను, ఇదానీమ్ = ఇప్పుడు, కిమ్ కరోమి=ఏమి
చేయను. (విచింత్య=అలోచించి) ఏవమ్=ఈ చెప్పబోవునట్లు, భవతు=అగుగాక!,
సంజయ = సంజయుడా!, భారద్వాజమ్ = భారద్వాజ వంశోత్పన్నుడగు,
అశ్వత్థామానమ్=ద్రాణి నుద్దేశించి, మద్వచనాత్=నా మాటగా[వలన], బ్రూహి=
చెప్పుము.

స్మరతితి :- అమునా, సహ, విభజ్య, స్తన్యమ్, పితమ్, బాల్యే,
త్వదంగవివర్తనైః, మమ, క్షౌమమ్, మృదితమ్; భవాన్, న, స్మరతి?; అనుజ

సంజయః : యదాజ్ఞాపయతి తాతః. (ఇత్యుత్తిష్ఠతి).

ధృతరాష్ట్రః : అపి చేద మన్యత్త్వయా వక్తవ్యమ్.

యన్మోచితస్తవ పితా వితథేన శత్రుం

యత్రాదృశః పరిభవః స తథావిధోఽభూత్.

నిధనస్సీతాత్, శోకాత్, చ, అతివ్రజయాత్, అన్య, వచన వికృతిషు, యత్, క్రోధః, త్వయా, క్రియతే, తత్, ముదా.

జర్థము :- అమునా సహ = ఈ దుర్యోధనునితో కలిసి, విభజ్య = పంచుకొని, స్తన్యమ్ = తల్లిపాలు, పితమ్ = నీచే [తాగబడినది]. బాల్యే = బాల్యమునందు, త్వదంగవివర్తనైః - త్వత్ = నీయొక్క, అంగ = శరీరముయొక్క, వివర్తనైః = కదలికలతో - నీవు వడి దొర్లుటతో ననుట, మమ = నాయొక్క, క్షౌమమ్ = శుభ్రవస్త్రము, మృదితమ్ = మాపివేయబడినది. భవాన్ = నీవు, న స్మరతి = పీనివి స్మరించుటవేదా? అనుజ = సోదరులయొక్క, నిధన = మృతివలన, స్సీతాత్ = పొందిపొరలిన, శోకాత్ = దుఃఖమువలనను, చ = మరియు, అతివ్రజయాత్ = కర్ణుని పట్లగల అత్యధిక మైత్రివల్లను, [వల్లిన], అన్య = ఈ దుర్యోధనునియొక్క, వచన వికృతిషు = వికృతవచనములయందు - అనుచితోక్తులయందనుట, యత్ = ఏ, క్రోధః = కోపము, త్వయా = నీచేత, క్రియతే = చేయబడుచున్నదో, తత్ = అది - నీవు కోపించుట - ముదా = వ్యర్థమే సుమా! [హరిణీవృత్తము]

యదితి :- తాతః = తండ్రి, యత్ ఆజ్ఞాపయతి = ఆనతిచ్చినట్లే. (ఇతి = అని, ఉత్తిష్ఠతి = లేచును).

అపిచేతి :- అపిచ = మరియు, త్వయా = నీచేత, వక్తవ్యమ్ = చెప్పదగినది, అన్యత్ = మరొక్కటున్నది.

యన్మోచితఇతి :- తవ, పితా, వితథేన, శత్రుమ్, యత్, మోచితః; తాదృశః, తథావిధః, సః, పరిభవః, యత్, అభూత్; ఏతత్, విచింత్య, ఆత్మని, బలమ్, : , విచింత్య, దుర్యోధనోక్తమ్, అపహాయ, పౌరుషమ్, విధాన్యసి, ఇతి [త్వయా వక్తవ్యమ్].

వీతద్విచింత్య బలమాత్మని పౌరుషం చ
దుర్యోధనోక్త మపహాయ విధాన్యసీతి॥ 42

సంజయః : యదాజ్ఞాపయతి తాతః. (ఇతి నిష్కాంతః)

దుర్యోధనః : సూత, సాంగ్రామికం మే రథ ముపకల్పయ.

అర్థము :- తవ = నీయొక్క, పితా = తండ్రి, వితథేన = అనత్య
వచనముతో, శత్రుమ్ = ఆయుధమును, యత్ మోచితః = విడిచిపెట్టినవబడినవాడనియు,
తాదృశః = అటువంటిదై, తథావిధః = ఆప్రకారమై - చెప్పరాని దనుట - సః = ఆ,
పరిభవః = (ధృష్టద్యుమ్నకృతమైన) అవమానము, యత్ అభూత్ = ఏది జరిగెనో,
ఏతత్ = ఇదియు (ఈ రెండింటి ననుట), విచింత్య = ఆలోచించి, ఆత్మని = నీయందలి,
బలమ్ = శక్తిని, విచింత్య = సంభావించి, చ = మరియు, దుర్యోధనోక్తమ్ = ఈ
సుయోధనునిచే పలుకబడిన వికృతి వచనమును, విహాయ = విడిచిపెట్టి - మరచి
పోయి అనుట; పౌరుషమ్ = పీరోచిత కృత్యమును - పురుషకారము ననుట,
విధాన్యసి = నిర్వర్తించువు. ఇతి = అని - నీవు అశ్వత్థామకు చెప్పవలె ననుట.
(వసంతతిలక).

సంధులు :- యత్ + మోచితః - అనునాశికాదేశ. మోచితః + తవ -
సాదేశవిసర్గ. తథావిధః + అభూత్ - ఉత్సాదేశవిసర్గ - తథావిధో + అభూత్ - పూర్వ
రూపసంధి. విధాన్యసి + ఇతి - సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియలు :- భూసత్తాయామ్, పరస్మై, లుజ్, ప్రథమ - అభూత్ -
అభూతామ్ - అభూవన్. డు ధాజ్ ధారణపోషణయోః, పరస్మై, లృట్, మధ్యమ -
ధాన్యసి - ధాన్యథః - ధాన్యథ.

యదీతి :- తాతః = తండ్రి, యత్ ఆజ్ఞాపయతి = అనతిచ్చినట్లే (ఇతి =
అని, నిష్కాంతః = నిష్క్రమించును).

సూత్రేతి :- సూత = రథసారథీ!, సాంగ్రామికమ్ = యుద్ధమున
కువయోగింపబడు, మే = నాయొక్క, రథమ్ = రథమును, ఉపకల్పయ = ఏర్పాటు
చేయుము - తెమ్మనుట.

సూతః : యదాజ్ఞానయశ్శాయస్మాన్. (ఇతి నిష్కాంతః).

ధృతరాష్ట్రః : గాంధారి, ఇతో వయం మద్రాధిపతేః శల్యస్య
శిబిరమేవ గచ్ఛామః. వత్స, త్వముష్యేవం కురు.
(ఇతి పరిక్రమ్య సర్వే నిష్కాంతాః)

—: ఇతి పంచమోఽఙ్కః :—

యదితి :- ఆయుష్మాన్=ఆయుష్యంతుడు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆనతి
యిచ్చినట్లే. (ఇతి=అని, నిష్కాంతః=నిష్క్రమించును).

గాంధారీతి :- గాంధారి=ఓ గాంధారరాజ పుత్రీ, ఇతః=ఇచ్చటినుండి,
వయమ్=మానము, మద్రాధిపతేః=మద్రదేశాధీశుడైన, శల్యస్య=శల్యునియొక్క,
శిబిరమ్ ఏవ = శిబిరము నుద్దేశించియే—అచటికే అనుట, గచ్ఛామః=పోవుదము.
వత్స=బిడ్డా! త్వమ్ అపి=నీవుకూడ, ఏవమ్=ఇట్లే, కురు=చేయుము. (ఇతి=
అని, పరిక్రమ్య=కదలి, సర్వే=అందరును, నిష్కాంతాః=నిష్క్రమించురు).

—: ఇది ఆయదన అంకము :—

షష్ఠాః

(తతః ప్రవిశతి ఆసనస్థో యుధిష్ఠిరో ద్రౌపదీ చేటి
పురుషశ్చ)

యుధిష్ఠిరః : (విచింత్య నిఃశ్వస్య చ)

తీర్ణే భీష్మమహోదధౌ కథమపి ద్రోణానలే నిర్వృతే
కర్ణాశీవిషభోగిని ప్రళమితే శల్యే చ యాతే దివమ్ |

తతః :- (తతః = తరువాత, ఆసనస్థః = ఆసనముపై కూర్చున్న వాడైన, యుధిష్ఠిరః = ధర్మరాజు, ద్రౌపదీ = పాంచాలి, చేటి = చేటిక, చ = మరియు, పురుషః = ఒక పురుషుడును, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును - ప్రత్యేకాన్వయము)

విచింత్యతి :- (విచింత్య = కొంచెమునేపు ఆలోచించి, చ = మరియు, నిఃశ్వస్య = నిట్టూర్చి)

తీర్ణే :- కథమ్ అపి భీష్మమహోదధౌ తీర్ణే, ద్రోణానలే నిర్వృతే, కర్ణాశీవిషభోగిని ప్రళమితే, చ, శల్యే, దివమ్ యాతే, జయే స్వల్పావశేషే, ప్రియసాహసేన భీమేన, రథసాత్, వాచా అమీ సర్వే వయమ్ జీవితసంశయం సమారోపితాః.

అర్థము :- కథమపి = ఎట్లాబో, అతి కష్టముమీద అనుట, భీష్మ = శాంతనవుడనునట్టి, మహోదధౌ = మహాసముద్రము, తీర్ణే = చాలబడినదగుచుండగా, ద్రోణ = ద్రోణాచార్యుడనునట్టి, అనలే = అగ్ని, నిర్వృతే = చల్లారగా, కర్ణ = రాదేయుడనునట్టి, ఆశీవిష = కోరలలో విషము నింపుకొన్న, భోగిని = సర్పము, ప్రళమితే = నాశితముకాగా, చ = మరియు, శల్యే = శల్యుడు, దివమ్ యాతే = స్వర్గస్థుడుకాగా, ఇట్లు, జయే = జయము, స్వల్ప + అవశేషే = ఈషదసమాప్తము కాగా, జయము పూర్తిగా లభించుట యన్నది కనుచూపుమెరలో నుండగా అనుట,

భీమేన ప్రియసాహసేన రభసాత్ స్వల్పవశేషే జయే
సర్వే జీవితసంశయం వయ మమీ వాచా

సమారోపితాః॥ 1

ప్రియసాహసేన=సాహసకృత్యములపట్ల ఇష్టము కలవదైన, భీమేన=భీమునిచే, రభసాత్ = తొందరపాటు వలన, వాచా=ప్రతిజ్ఞతో-తెల్లవాచునరికి దుర్యోధనుని సంహరింతునను ప్రతిజ్ఞతో అనుట, అమీ సర్వే వయమ్=ఈ మేమందరమును, జీవిత సంశయమ్ = బ్రదికెదమా లేదా అను సందేహవస్థను, సమారోపితాః = పొందింపబడితిమి. తొందరపాటుతో చేసిన ఆ భీషణప్రతిజ్ఞ నెరవేరనిచో భీముడు ఉండడు-అటుపైని మేమెవ్వరము నుండము, ఇట్లు మా బ్రతుకులు ఈ క్షణమున సందేహస్పదములైన వనుట.

సమాసములు :- భీష్మః ఏవ మహోదధిః-తస్మిన్. ద్రోణః ఏవ అనలః-తస్మిన్. ఆశీః=సర్పదంష్ట్ర-అహేః శరీరం భోగఃస్యాత్ ఆశీరవ్యహిదంష్ట్రికా అని అమరము [1-8-తీ]. కేచిత్తు ఈకారాంత మాశీశబ్దమాహుః-“ఆశీమివ కళామిందోః” — ఇతి రాజకేఖరః — అని భానుజిదీక్షితుడు తన రామాశ్రమిలో వివరించెను. కావున ఆశీషి ఆశ్యాం వా విష మస్య ఇతి ఆశీవిషః స చాసౌ భోగీ చ ఆశీవిషభోగీ-కర్ణః ఏవ ఆశీవిషభోగీ-తస్మిన్. ఆశీవిష మన్నను భోగి అన్నను అర్థమొక్కటే. ఇట్లు ఏకార్థక పదద్వయమును ప్రయోగించుటచే విషసర్పము అను రీతిని కర్ణుని దౌష్ట్యము ప్రధానముగా స్ఫురించును. ప్రియః సాహసః యస్య సః-ప్రియసాహసః-తేన. స్వల్పమ్ అవశేషం యస్మిన్ సః-స్వల్పవశేషః-తస్మిన్. జీవితస్య సంశయమ్.

సంధులు :- ద్రోణ+అనలే, కర్ణ+ఆశీవిష, స్వల్ప+అవశేషే-సవర్ణదీర్ఘసంధులు.

చందస్సు :- శార్దూలవికీర్ణడితము.

అలంకారము :- భీష్మునియందు మహోదధితత్వము, ద్రోణునియందు అనలత్వము, కర్ణునియందు ఆశీవిషభోగితత్వము ఆరోపింపబడినవి. న్యూనత్వాధిక్య

ద్రౌపదీ : (సబాష్పమ్) మహారాజ, పాంచాల్యేతి కిం న
భణితమ్! (మహారాజ, పాంచాలిపత్ని కిం న
భణితమ్)

యుధిష్ఠిరః : కృష్ణే, నను మయా (పురుషమవలోక్య) బుధక!

పురుషః : దేవ, ఆజ్ఞాపయ.

యుధిష్ఠిరః : ఉచ్యతాం సహదేవః—క్రుద్ధస్య వృశోదరస్యాపహ్నాపిత
దారుణాం ప్రతిజ్ఞాముపలభ్య ప్రణాప్తస్య మానినః కౌరవ
రాజస్య పదవీమన్వేష్టు మతినిపుణమతయస్తేషు తేషు

ములు చెప్పబడలేదు. కావున ఇందు అనుభయ తాద్రూప్యరూపకమున్నదన
వలెను. “విషయ్యభేద తాద్రూప్య రంజనం విషయస్య యత్ రూపకం
తత్త్రిధాధిక్య న్యూనత్వానుభయోక్తిభిః”.

సబాష్పమితి :- (సబాష్పమ్ = కన్నీరుకార్చుచు) మహారాజా!
పాంచాల్యా = ద్రౌపదిచేత, (జీవితసంశయం సమారోపితాః) ఇతి = అని, కిమ్
న భణితమ్ = అనలేదేమి!

కృష్ణఇతి :- కృష్ణే = ద్రౌపదీ!, నను = నిజమునకు, మయా = నాచేత—
మీరెల్లరు జీవితసంశయం సమారోపితాః అనుట. (పురుషమ్ = ద్వాస్తపురుషుని,
అవలోక్య = చూచి), బుధక = ఓ బుధకుడా!

దేవఇతి :- దేవ = మహారాజా!, ఆజ్ఞాపయ = ఆజ్ఞాపింపుము. భృత్యులు
మహారాజును “దేవ” అని సంబోధింపవలెను. దేవేతి నృపతిర్వాచోఽభృత్యైః,
ప్రకృతిభిస్తథా సార్వభౌమః, పరిజనైర్భట్ట భట్టారకేతి చ (3-319) అని
రసార్ణవసుధాకరము.

ఉచ్యతామితి :- సహదేవః = సహదేవుడు, ఉచ్యతామ్ = చెప్పబడును
గాక, సహదేవునికి ఈప్రకారముగా చెప్పుమనుట—క్రుద్ధస్య = కోర్కె విష్టుడయిన,

స్థానేషు పరమార్థాభిజ్ఞాశ్చారాః సుసచివాశ్చ భక్తి
మంత్రః పటుపటహరవవ్యక్తఘోషణాః సుయోధన
సంచారవేదినః ప్రతిశ్రుత ధనపూజా ప్రత్యుపక్రియాః
చరన్తు సమంతాత్ సమన్తపంచకమ్. అపిచ—

వృకోదరస్య=భీమసేనునియొక్క, అవర్మపిత దా=జామ్=అరోజుననే పూర్తి
కావింపబడవలసిన దగుటచే భీకరమైన, (మరునాటికి వాయిదా పడకుండు
చెల్లించుకొనవలసినదగుట దాని భీషణత్వము) ప్రతిజ్ఞామ్=దుర్యోధన సంహార
రూపమగు ప్రతిజ్ఞను, ఉపలభ్య=తెలిసికొని, ప్రణవస్య=పారిపోయినవాడును,
మానినః=అభిమానముకలవాడును అయిన, కౌరవరాజస్య=దుర్యోధనునియొక్క,
పదవీమ్ = మార్గమును—అచూకి అనుట, అన్వేష్టుమ్ = వెదకుటకు, అతినిపుణ
మతయః=గొప్ప నేర్పరులును, తేషు తేషు స్థానేషు=ఆయా ప్రదేశములందలి,
పరమార్థ+అభిజ్ఞాః = యథార్థస్థితి నెరిగినవాడును, ఆయా ప్రాంతములతో
వరిచయము కలవారనుట, భక్తిమంత్రః = మనయెడల భక్తికలవారును, పటు =
గొప్పదయిన, పటహ=భేరియొక్క, రవ=ధ్వనితో, వ్యక్త=స్పష్టముగావింప
బడి, ఘోషణాః = చాటింపు కలవారును, టముకుతో చాటింపువేయువారనుట,
సుయోధన సంచార వేదినః = దుర్యోధనుని కదలికలను గుర్తించువారును, ప్రతి
శ్రుత=ప్రతిజ్ఞగావింపబడిన, ధన=ధనదానము, పూజా=సత్కారము మొదలయిన,
ప్రత్యుపక్రియాః = ప్రత్యుపకారములు కలవారును, ధనదాన సత్కారాదికమును
ప్రత్యుపకారముగా పొందగలరని ప్రతిజ్ఞాపూర్వకముగా వచింపబడినవారై అనుట,
అట్లు విశ్వాసము కలుగబలుకుమని సహదేవునికి సూచన, అయిన, చరాః=
గూఢచారులును, చ = మరియు, సుసచివాః=మంచి మంత్రులును—విశ్వాసపాత్రు
లయిన అనుట, సమంతపంచకమ్=సమంతపంచకమును పేరుగల సరోవరమును,
సమంతాత్ = అన్నివైపుల, చరన్తు = సంవర్తింతురుగాక, వెదుకబంపు నేర్పాటు
చేయుమని సహదేవునికి ఆజ్ఞ. అపిచ=మరియు

పంకే వా నైకతే వా సునిభృతపదవీవేదినో యాన్తు దాశాః
 కుంజేషు క్షుణ్ణవీరున్నిచయపరిచయా వల్లవాః సంచరన్తు |
 నాగవ్యాఘ్రాటపీషు శ్వపచపురవిదో యే చ రంధ్రేష్యభిజ్ఞా
 యే సిద్ధవ్యంజనా వా ప్రతిమునినిలయం తే చ చారాశ్చరన్తు || 2

పంకేవేతి :- సునిభృత పదవీవేదినః దాశాః పంకే వా నైకతే వా
 యాన్తు, క్షుణ్ణవీరున్నిచయ పరిచయాః వల్లవాః కుంజేషు సంచరన్తు, శ్వపచ
 పురవిదాః, నాగవ్యాఘ్రాటపీషు, చ యే రంధ్రేషు, అభిజ్ఞాః, వా, సిద్ధవ్యంజనాః,
 తే, చారాః, ప్రతిమునినిలయమ్ చరన్తు.

అర్థము :- సునిభృత=మిక్కిలి గూఢముగానున్న, పదవీ=అడుగు
 జాడను, వేదినః = గుర్తింపగలవారైన, దాశాః = చేపలవాడు, నీటిలో జాడ
 తీయగల నేర్పరులు వీరనుట, పంకే వా = బురదతోకూడిన ప్రదేశములందును,
 వా = అట్లే, నైకతే = ఇసుకతినైలందును, యాన్తు = వెడలుదురుగాక, అట్టి
 ప్రదేశములందు అన్వేషించుటకు దీవరులను (కైవర్తే దాశ దీవరా) పంపు
 మనుట. క్షుణ్ణ=నలిగిన, వీరుత్వేచయ=లతాసమూహముయొక్క, పరిచయాః=
 జ్ఞానముకలవారైన, వల్లవాః = గోపకులు, తీగెలు ఆకులు నలుగుటనుబట్టి
 కొంపములోపల దాగిన ప్రాణిని గుర్తింపగల చతురులు వీరనుట;
 కుంజేషు = పొదలలో, సంచరన్తు = అన్వేషింతురుగాక. శ్వపచ=చండాలుర
 యొక్క, పుర=పల్లెలను-అన్యత్తు యన్మూలనగరాత్ పురం తచ్చాఖా నగరమ్
 (అమర, 2-2-1), విదాః = ఎరిగినవారును, చ=మరియు, రంధ్రేషు=మహా
 బలములయందు, అభిజ్ఞాః=నేర్పరులును, కొండగుహలు చెట్టుతొట్టులు మొదలగు
 చోట్ల వెదుకగల నేర్పరులనుట, యే=ఎవరు కలరో, తే చారాః=ఆ గూఢచారులు,
 నాగవ్యాఘ్ర+అటపీషు = సర్పములతో లేక ఏనుగులతో పులులతో నిండిన
 అరణ్యములందు, సంచరన్తు=అన్వేషింతురుగాక, వా=అట్లే, సిద్ధవ్యంజనాః=
 సిద్ధపురుషుల వేషములను ధరించినవారై, చారాః=మరికొందరు గూఢచారులు,
 ప్రతి ముని నిలయమ్ చ = ప్రతి ఆశ్రమమును, చరన్తు = అన్వేషింతురుగాక.
 ఋష్యాశ్రమములను కూడ విడువక తదుచితవేషధారులైన చారులచే వెదికింపు
 నునుట.

పురుషః : యథాజ్ఞాపయతి దేవః.

యుధిష్ఠిరః : తిష్ఠ. ఏవం చ వత్తవ్యః సహదేవః—

సహసములు :- సునిభృతా చ సా పదవీ చ—సునిభృత పదవీ, తాం వేత్తి తచ్చీలమస్యేతి—సునిభృతపదవీవేదీ(న్)—వేదినా—వేదినః. వీరుతాం నిచయః—వీరున్నిచయః, క్షుణ్ణశ్చసౌ వీరున్నిచయశ్చ — క్షుణ్ణవీరున్నిచయస్య పరిచయః యేషాం తే. నాగశ్చ వ్యాఘ్రాశ్చ—నాగవ్యాఘ్ర ప్రధానాః అటవ్యః—నాగవ్యాఘ్రాటవ్యః [మధ్యమపదలోపి]—తాసు. శ్వానం పచతీతి—శ్వపచః, శ్వపచానాం పురాణే—తాని వేత్తి ఇతి శ్వపచపురవిత్—విదా—విదః. సిద్ధానాం వ్యంజనాని వేషాదికాని యేషాం తే—సిద్ధవ్యంజనాః. మునేః నిలయః—ముని నిలయం మునినిలయం ప్రతి—ప్రతిమునినిలయమ్. వీర్వానమునందు “ప్రతి”తో అవ్యయాభావ సమాసము.

సంధులు :- వేదినః+యాన్తు, విదః+యే—ఉత్వాదేశవిసర్గసంధి. వీరుతే+నిచయ—అనునాశికాదేశ. పరిచయాః+వల్లవాః, అభిజ్ఞాః+యే, వ్యంజనాః+వా—విసర్గలోపసంధులు. రంధ్రేషు+అభిజ్ఞాః—యజ్ఞాదేశ. చారాః+చరన్తు—శషసాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియలు :- యాతు/యాతాత్—యాతామ్—యాన్తు
పరస్మై, లోబ్, ప్రథమ
చరతు/చరతాత్—చరతామ్—చరన్తు
పరస్మై, లోబ్, ప్రథమ

భందస్సు :- స్రగ్ధరావృత్తము

యధేతి :- దేవః=మహారాజు, యథా=ఎట్లు, అజ్ఞాపయతి=అజ్ఞాపించుచున్నాడో, తథా=అట్లే.

తిష్ఠేతి :- తిష్ఠ=ఆగుము. సహదేవః=సహదేవుడు, ఏవం చ=ఈప్రకారముగా కూడ, వత్తవ్యః = చెప్పబడవలసినవాడు, అజ్ఞాపింపవలసినది ఇంకను ఉన్నదనుట.

జ్ఞేయ రహః శంకితమాలవంతః సుప్తా రుగార్తా మదిరావిధేయాః।
త్రాసో మృగాణాం వయసాం విరావో నృపాంశపాదప్రతిమాశ్చ
యత్ర॥ 3

జ్ఞేయాగతి :- రహః శంకితమ్ ఆలవంతః, సుప్తాః, రుగార్తాః, మదిరావిధేయాః (తే) జ్ఞేయాః; యత్ర, మృగాణాం త్రాసః, యత్ర వయసాం విరావః, చ, యత్ర నృపాంశపాదప్రతిమాః, తత్ర విచేయాః. మదిరావిధేయాః అనుటకు చ వనే విచేయాః అని పాఠాంతరము.

అర్థము :- రహః=ఏకాంతమునందు, శంకితమ్=పరులెవరయినను వినుచున్నారేమో అను శంకతో, ఆలవంతః=సంభాషించుకొనువారును, సుప్తాః=శయించువారును, రుగార్తాః=రోగపీడితులును, మదిరా విధేయాః=మద్యమునకు దాసులును, పలవరింతురుగాన, జ్ఞేయాః=తెలియదగినవారు. యత్ర=ఎచ్చట, మృగాణామ్=పశువులయొక్క, త్రాసః=వెరపు కనిపించుచున్నదో, తత్ర=అచ్చట, ఎచ్చట పశువులు బితుకు బితుకుచున్నవో అచ్చట అనుట, యత్ర=ఎచ్చట, వయసామ్=పక్షులయొక్క, విరావః=కలకలారావము వినిపించుచున్నదో, తత్ర=అచ్చట, ఎచ్చట (పరుల అలికిడికి) పక్షులు అరచుచున్నవో అచ్చట అనుట; చ=అట్లే, నృప+అంక=రాజులక్షణములతోకూడిన, పాద=అడుగులయొక్క, ప్రతిమాః=జాడలు గల ప్రదేశములును, విచేయాః=అన్వేషింపదగినవి. దావలేని మహారహస్యము బయటపడుటకిన్ని మార్గములున్న వనుట.

సమాసములు :- రోగేణ ఆర్తాః-రుగార్తాః, మదిరాయాః విధేయాః. నృపస్య అంకాః యేషు తే-నృపాంకాః (వ్యధికరణ బహువ్రీహిః). నృపాంకా చ తే పాదౌచ-నృపాంశపాదయోః ప్రతిమాః యేషు తే నృపాంశపాదప్రతిమాః ప్రదేశాః.

సంధులు :- జ్ఞేయాః+రహః, సుప్తాః+రుగార్తాః+మదిరా-విసర్గలోప సంధులు. విరావః+నృప, త్రాసః+మృగాణామ్-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. నృప+అంక-సవర్ణదిర్ఘ. ప్రతిమాః+చ-శషసాదేశ.

పురుషః : యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి నిష్క్రమ్య పునః
ప్రవిశ్య సహర్షమ్) దేవ, పాంచాలకః ప్రాప్తః.

యుధిష్ఠిరః : త్వరితం ప్రవేశయ.

పురుషః : (నిష్క్రమ్య పాంచాలకేన సహ ప్రవిశ్య) ఏష దేవః.
ఉపసర్పతు పాంచాలకః

పాంచాలకః : జయతు జయతు దేవః. ప్రియమావేదయామి మహా
రాజాయ దేవ్యై చ.

చందస్సు :- ఉపజాతి-ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రల కలయిక.

UU |
జేయార
త

UU |
హశ్యంకి
త

I U |
తమాల
జ

UU
పన్తః
గగ

I U |
నృపాంక
జ

UU |
పాదప్ర
త

I U |
తిమాశ్చ
జ

UU
యత్ర
గగ

యదితి :- దేవః=మహారాజు, యత్=ఏది, అజ్ఞాపయతి=అజ్ఞాపించు
చున్నాడో, తత్=అదే చేయుచున్నట్లు. [ఇతి=అని, నిష్క్రమ్య=నిష్క్రమించి,
పునః=తిరిగి, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి, సహర్షమ్=ఆనందముతో] దేవ=మహారాజా!,
పాంచాలకః=పాంచాలకుడను గూఢచారి, ప్రాప్తః=వచ్చియున్నాడు.

త్వరితమితి :- త్వరితమ్=వెంటనే, ప్రవేశయ=ప్రవేశపెట్టుము.

నిష్క్రమ్యేతి :- [నిష్క్రమ్య = నిర్గమించి, పాంచాలకేన సహ=
పాంచాలకునితోసహ, ప్రవిశ్య=పునఃప్రవేశించి] ఏషః దేవః=ఈతడే మహా
రాజు, పాంచాలకః=పాంచాలకుడు, ఉపసర్పతు=సమీపించుచునుగాక. వ్యక్తులను
ప్రవేశపెట్టునపుడు ఏష మహారాజః అని నిర్దేశించుట ఆచారము.

జయత్వీతి :- దేవః=మహారాజు, జయతు జయతు=జయించును
గాక. మహారాజాయ=మహారాజు కొరకును, చ=మరియు, దేవ్యై=మహారాజు

యుధిష్ఠిరః : భద్ర పాంచాలక, కచ్చిదాసాదితా తస్య దురాత్మనః
కౌరవాభమస్య పదవీ!

పాంచాలకః : దేవ, న కేవలం పదవీ. న ఏవ దురాత్మా దేవీ
కేశాంబరాకర్షణ మహాపాతక ప్రధానహేతు రుపలబ్ధః.

యుధిష్ఠిరః : సాధు! భద్ర! ప్రియమావేదితమ్. అథ దర్శనగోచరం
గతః?

కౌరకును, మహారాజునకును మహారాజ్ఞికి ననుట, ప్రియమ్ = ఇష్టమును,
ఆవేదయామి = విన్నవించుకొనుచున్నాను, ప్రియకరమయిన విషయమును
చెప్పబోవుచున్నాననుట.

భద్రదేవీ :- భద్ర పాంచాలక=భద్రుడా! ఓ పాంచాలకా! గూఢచారులను
“భద్ర” “భద్రముఖ” పదములతో సంబోధింపవలెనని నియమము. “శిల్పాధికార
నామభ్యాం భద్ర భద్రముఖేతి వా” [3-3-6] అని రసార్థవస్తుధాకరము.
దురాత్మనః=దుష్టస్వభావుడును, కౌరవ+అభమస్య=కౌరవులలో నీచుడును అయిన,
తస్య=ఆ దుర్యోధనునియొక్క, పదవీ=జాడ, అసాదితా కచ్చిత్=దొరికినదా
యేమి? “కౌరవాభమస్య” అను మాట కొన్ని ప్రతులలో లేదు.

దేవీదేవీ :- దేవ=మహారాజా!, న కేవలం పదవీ=జాడమాత్రమే కాదు,
దేవీ=మహారాజ్ఞియొక్క, కేశ=జుట్టును, అంబర=వస్త్రమును, ఆకర్షణ=లాగుట
అనునట్టి, మహాపాతక=మహాపాపమునకు, ప్రధాన హేతుః=మూలకారణుడైన,
నః ఏవ ఉపలబ్ధః=వాడే దొరికినాడు.

సాధ్వీతి :- సాధు=బాగుబాగు. [సుందరం రుచిరం చారు సుషమం
సాధు శోభనం, కాంతం మనోరమం రుచ్యం మనోజ్ఞం మంజు మంజులమ్
3-1-52 అని అమరము] భద్రా, ప్రియమ్=మిక్కిలి ఇష్టమైన విషయము,
ఆవేదితమ్ = నీచే చెప్పబడినది. అథ దర్శన గోచరం గతః=కంటబడినదా?
జాడ తెలియుటయేనా లేక వ్యక్తి కనిపించినదా? అనుట. “అథ” అనునది

యుధిష్ఠిరః : త్రస్తం వినాపి విషయా దురువిక్రమస్య
 చేతో వివేకపరిమంథరతాం ప్రయాతి |
 జానామి చోద్యతగదస్య వృకోదరస్య
 సారం రణేషు భుజయోః పరిశంకితశ్చ || 4

త్రస్తమితి :- విషయాత్ వినా అపి త్రస్తం మే చేతః వివేక
 పరిమంథరతాం ప్రయాతి, రణేషు ఉరు విక్రమస్య ఉద్యత గదస్య వృకోదరస్య
 భుజయోః సారం జానామి, చ, పరిశంకితః.

అర్థము :- విషయాత్=కారణము, వినా అపి=లేకున్నను, త్రస్తమ్=
 భీతిగొన్న, మే=నాయొక్క, చేతః=మనస్సు, వివేక=కర్తవ్యనిర్ణయ విషయమున,
 పరిమంథరతామ్=మాంద్యమును (మందగామీ తు మంథరః-అమర, 2-7-7¹),
 ప్రయాతి = పొండుచున్నది, కర్తవ్యమును వేగముగా నిర్ణయించుకొనలేకున్నా
 ననుట. రణేషు = యుద్ధములందు, ఉరువిక్రమస్య=గొప్ప హక్రమము కల
 వాడును, ఉద్యత గదస్య=పైకెత్తబడిన గద కలవాడును అయిన, వృకోదరస్య=
 భీమసేనునియొక్క, భుజయోః=భుజముల, సారమ్=బలమును, జానామి=
 ఎరుగుదును, చ=అయినను, పరిశంకితః (అస్మి)=అనిష్టమునాశంకించుచున్నాను.

విశేషములు :- వినశ్చోభ్యాం నానాశౌ న సహ (5-2-27)
 సూత్రముచే నిషేధార్థక విశబ్దమునకు “నా” ప్రత్యయము స్వార్థమున చేరి వినా
 అను తద్ధిత మేర్పడినది. దీనితో యోగమున్నప్పుడు ద్వితీయా తృతీయా
 పంచమీ విభక్తు లపయుక్తము లగుచుండును. కారణం, కారణేన, కారణాత్
 వినా అను రీతిగా.

సమాసములు :- ఉరుః విక్రమః యస్య సః-ఉరువిక్రమః-తస్య.
 వివేకే పరిమంథరతా-తామ్. ఉద్యతా గదా యేన సః-ఉద్యతగదః-తస్య.
 వృకస్య ఉదర మివ ఉదరం యస్య సః-వృకోదరః-తస్య, వృధికరణ
 బహువ్రీహిః.

(ద్రౌపదీమహాకవ్య) అయి సుక్షత్రియే!

గురూణాం బంధూనాం క్షీణిపతిసహస్రస్య చ పురః

పురాభూదస్మాకం నృపనదసి యోఽయం పరిభవః!

సంధులు :- వినా+అపి=నవర్ణ. చేతః+వివేక-ఉత్త్వాదేశవిసర్గసంధి. చ+ఉద్యత, వృక+ఉదరస్య-గుణసంధులు. పరిశంకితః+చ-శషసాదేశసంధి.

అలంకారము :- కారణము లేకుండగనే మనసు బెగడొందుచున్నది వివేకశూన్యమగుచున్నది అనుటలో విభావనాలంకారము స్పష్టము. “విభావనా వినాపి స్యాత్ కారణం కార్యజన్మచేత్”. ధర్మజుని ఈ అలంకార భీతి వలన దుర్యోధనుని గదాయుధధృతిపాండిత్యము వ్యంగ్యము అగుచున్నది. భీముని భుజ బలము నెరిగియు శంకితుడనగుచున్నాననుటయు మరియొక విభావన. “విరుద్ధాత్ కార్యసంపత్తిః దృష్టా కాచిద్విభావనా శితాంకురజాంతస్త్విం హంత సంతాపయన్తి తామ్”

చందస్సు :- వసంతతిలకావృత్తము.

ద్రౌపదీమితి :- (ద్రౌపదీమ్=ద్రౌపదిని, అవలోక్య=చూచి), అయి సుక్షత్రియే=ఓ క్షత్రియకులాంగనా!

గురూణామితి :- ప్రియే!, గురూణాం బంధూనాం చ క్షీణిపతి సహస్రస్య పురః, నృపనదసి అస్మాకం యః ఆయం పరిభవః పురా అభూత్ తస్య పారం ద్వితయమపి ప్రాయః గమయతి అద్యః, నః ప్రాణానాం క్షయః వా కురుపతివశోః నిధనమ్.

అర్థము :- ప్రియే=ఓ పేయసీ!, గురూణామ్=గురువులయొక్కయు, బంధూనామ్=చుట్టములయొక్కయు, చ=మరియు, క్షీణిపతి సహస్రస్య=అనేక రాజసమూహముయొక్కయు, పురః=అగ్రభాగమున-వారి ఎట్టయెదుట ననుట, నృపనదసి=రాజసభయందు, అస్మాకమ్=మనకు, యః=ఏవిధమయిన, పరిభవః=అవమానము, ఆయమ్=ఇది, పురా=మున్ను, అభూత్=సంభవించినదో, తస్య=

ప్రియే ప్రాయస్తస్య ద్వితయమపి పారం గమయతి

క్షయః ప్రాణానాం నః కురుపతిపశో ర్వాద్య నిధనమ్॥ 5

ఆ అవమానముయొక్క, పారమ్=అంతమును, ద్వితయమ్ అపి=రెండును, చెప్పబోవు విధానముల జంట అనుట, ప్రాయః = బహుశః, గమయతి = పొందించును. ఏమేమిటి ఆ జంట అనుటను వివరించుచున్నాడు—అద్య=నేడు, నః=మనయొక్క, ప్రాణానామ్=అనువుల, క్షయః=నాశము, అవమానమును తుదముట్టించు విధము ఇది ఒకటి, వా=ఇది కానిచో, కురుపతిపశో=పశువైన దుర్యోధనునియొక్క, నిధనమ్=మరణము, ఇది రెండవది అనుట. దుర్యోధనుడు నెగ్గినచో భీమునితోపాటు మనమును చత్తుము కావున ప్రాణత్యాగముతో అవమానము తీసును. భీముడే నెగ్గినచో దుర్యోధనుని చావుతో అవమానభారము తొలగును—జూటలో ఏది జరిగినను నేటితో పరిభవభారము తొలగిపోగలదనుట.

విశేషములు :- మహారాజు తన పట్టమహిషిని దేవీ శబ్దముతోను, తదితరాగనలను ప్రియా పదముతోను వ్యవహరింపవలెనని రసార్థవసుధాకరము—రాజ్ఞా తు మహిషీ వాచ్యా దేవీత్యన్యః ప్రియా ఇతి 3.324—అయినను ధర్మజుని చేత పట్టమహిషినే ప్రియా అనిపించుట లోక మర్యాదననుసరించుట.

సనూనములు :- క్షితేః పతిః—క్షితిపతిః—క్షితిపతీనాం సహస్రమ్—తస్య. కురుజాం పతిః—కురుపతిః ఏవ పతుః—కురుపతిపతుః—తస్య.

సంధులు :- పురా+అభూత్, వా+అద్య—సవర్ణ దీర్ఘ సంధులు. యః+అయమ్—ఉత్వాదేశ—యో+అయమ్—పూర్వరూప. ప్రాయః+తస్య—శషసాదేశ. పశోః+వా—రేఫాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- భూసత్తా యామ్—పరస్మై—లుక్—ప్రథమ
అభూత్—అభూయమ్—అభూవన్

అథవా కృతం సందేహేన.

నూనం తేనాద్య వీరేణ ప్రతిజ్ఞాభంగభీరుణా!

బధ్యతే కేశపాశస్త్రే స చాస్యాకర్షణక్షమః॥ 6

చందస్సు :- శిఖరిణీవృత్తము :- ర నై రు దై శ్చి న్నా య మన స భలా
గ శ్చి ఖరిణీ-1-6-11

| | | | | | |
|---------|---------|---------|------|----------|---------------|
| య | మ | న | స | భ | లగ |
| UUU | UUU | UUU | UUU | UUU | UU |
| గురుణాం | బంధూనాం | క్షితివ | తినహ | ప్రసవ్యచ | పురః పురాభూత్ |

అథవేతి :- అథవా=అయినను, సందేహేన కృతమ్=సందేహముతో
చాలును. ఎవరు జయితురు ఏమి జరుగును అను సందేహములతో పని
లేదనుట. కృతమ్ అనునది అలమ్ పర్యాయము. “కృతం యుగేలమర్థే
స్యాద్విహితే హింసితే త్రిపుణ్ణతి మేదిసి” 3-3-67.

నూనమితి :- ప్రతిజ్ఞాభంగభీరుణా వీరేణ తేన అద్య తే కేశపాశః,
చ, అస్య, ఆకర్షణక్షమః నూనం వ(బ)ధ్యతే.

అర్థము - ప్రతిజ్ఞా భంగ భీరుణా=చేసిన ప్రతిజ్ఞ నెరవేరకపోవుటపట్ల
భయపడువాడయిన, తేన=ఆ, వీరేణ=వీరుడగు భీమునిచేత, అద్య=నేడు, తే=
నీయొక్క, కేశపాశః=శిరోజకమూహము, చ=అట్లే, అస్య=ఈ కేశపాశము
యొక్క, ఆకర్షణ=లాగుటయందు, క్షమః=శక్తుడయిన, సః=ఆ దుర్యోధనుడును,
నూనమ్=నిశ్చయముగా, బధ్యతే=బంధింపబడును.

విశేషములు :- వనియోరభేదః అనునార్యోక్తి ననుసరించి యిచట
వధ్యతే=బధ్యతే అని రెండు రూపములు అంగీకరింపబడును. కేశపాశవక్షమున
బధ్యతే = ముడివేయబడును (బంధ బంధనే) అనియు, దుర్యోధనవక్షమున
వధ్యతే = చంపబడును (వధ-హస హింసాయామ్) అనియు సమన్వయము.
అనుష్టుప్ చందము.

పాంచాలకః కథయ కథయ కథముపలబ్ధః స దురాత్మా
కస్మిన్నుద్దేశే కిం వాధునా ప్రవృత్తమితి.

ద్రాపదీ : భద్ర, కథయ కథయ. (బద్ధ, కహేహి కహేహి)

పాంచాలకః : శృణోతు దేవో దేవీ చ. అస్తీహ దేవేన హతే
మద్రాధిపతౌ శత్ర్యే గాంధారరాజ కుల శలభే సహదేవ

సమాసములు :- ప్రతిజ్ఞాయః భంగః-ప్రతిజ్ఞాభంగాత్ భీరుః-
తేన. కేశానాం పాశః-కేశపాశః. ఇట పాశ శబ్దము సమాహారకము. “పాశః
పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పరే” (అమర, 2-6-98). ఆకర్షణే
క్షమః.

అలంకారము :- కేశపాశమునకు సుయోధనునకు నిందు ఏక
క్రియాన్వయము (బిద్యతే) కూర్పబడినది. ఇవి రెండును ప్రకృతములే. కావున
నిందు తుల్యయోగిత. “వర్ణ్యానామితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా,
సంకువన్తి సరోజాని నైవరిణీవదనాని చ”.

సంధులు :- తేన+అద్య, చ+అన్య+ఆకర్షణ-సవర్ణ దీర్ఘ సంధులు.
పాశః+తే-సాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ : - వద్, బంధ్-కర్మణి-ఆత్మనే-లట్-ప్రథమ
బిద్యతే-బిధ్యేతే-బిద్యన్తే

పాంచాలకేతి :- పాంచాలకుడా, సః=ఆ, దురాత్మా=దుష్టుడు,
కథమ్=ఎట్లు, ఉపలబ్ధః=దొరికినాడు, అధునా=ఇప్పుడు, కస్మిన్ ఉద్దేశే=ఏ
ప్రదేశమున, కిం వా ప్రవృత్తమ్ ఇతి=ఏమి జరిగినదో, కథయ కథయ=చెప్పు
చెప్పుము.

భద్రేతి :- భద్రుడా! కథయ కథయ=చెప్పుము చెప్పుము.

శృణోత్వితి :- దేవః=మహారాజు, చ=మరియు, దేవీ=మహారాజ్ఞి,

శస్త్రానలం ప్రవిష్టే సేనాపతి నిధన నిరాక్రంద విరళ
యోధోఽజ్ఞతాసు సమరభూమిషు రిపుబల పరాజయోద్ధత
వర్గిత విచిత్ర పరాక్రమాసాదిత విముఖారాతి చక్రాసు
ధృష్టద్యుమ్నాధిష్ఠితాసు చ యుష్మత్సేనాసు ప్రణష్టేషు
కృపకృతవర్మాశ్వత్థామసు తథా దారుణాపర్యుషితాం
ప్రతిజ్ఞా ముపలభ్య కుమార వృకోదరస్య న జ్ఞాయతే
క్వాపి ప్రలీనః స దురాత్మా కౌరవాధమః.

శృణోతు=వినునుగాక! వినుడు చెప్పుచున్నాననుట. దేవేన=మహారాజచేత,
మద్రాధిపతౌ=మద్రదేశాధిపతియైన, శత్యే=శత్యుడు, హతే సతి=చంపబడగా,
గాంధారరాజ=గాంధారరాజయిన శకునియొక్క, కుల=వంశమనునట్టి, శలభే=
మిడుత, సహదేవ=సహదేవునియొక్క, శత్రు=అయుధమనునట్టి, అనలమ్=
అగ్నిని, ప్రవిష్టే సతి=ప్రవేశింపగా, సమరభూమిషు=యుద్ధరంగములు, సేనా
పతిః = సేనాపతియొక్క (శల్య, శకుని) నిధన=చావుచేత, నిరాక్రంద=బిట్ట
రోదించుచున్న, విరళయోధ=హతశేషులయిన స్వల్ప భటులచేత, ఉజ్జితాసు=
విడిచిపెట్టబడినవి యగుచుండగా, మిగిలినవారు పారిపోగా ననుట, రిపుబల=శత్రు
సైన్యముయొక్క, పరాజయ=పరాజయముతో, ఉద్ధత=ఉద్బంధమైన, వర్గిత=
వర్గితమనునట్టి గతివిశేషముతో కూడినవియును, విచిత్ర = అద్భుతమైన,
పరాక్రమ=శౌర్యముచే, ఆసాదిత=ఆక్రమింపపడినవై, విముఖ=పారిపోవుచున్న,
అరాతిచక్రాసు=శత్రుసైన్యములుగలవియునైన, యుష్మత్సేనాసు=మీ సైన్యములు,
ధృష్టద్యుమ్న=ధృష్టద్యుమ్నునిచే, అధిష్ఠితాసు = అధిష్ఠింపబడినవగుచుండగా,
ఆతడు సేనాపతి కాగా అనుట, చ=మరియు, కృప కృతవర్మాశ్వత్థామసు=కృప
కృతవర్మాశ్వత్థామలు, ప్రణష్టేషు=పారిపోగా, తథా=అట్లు, అపర్యుషితామ్=ఆ
రోజుననే నెరవేర్చవలసినదియు, దారుణామ్=భీకరమైనదియునైన, కుమార
వృకోదరస్య=భీమసేనునియొక్క, ప్రతిజ్ఞామ్=ప్రతిసను, ఉపలభ్య=తెలిసికొని,
సః=ఆ, దురాత్మా=దుష్టుడైన, కౌరవాధమః=కౌరవసేనుడు దుర్యోధనుడు, క్వాపి=
ఎక్కడో, ప్రలీనః అప్తి=దాగియున్నాడు, న జ్ఞాయతే=తెలియవచ్చుటలేదు.

యుధిష్ఠిరః : తతస్తతః:-

ద్రాపదీ : అయి, పరతః కథయా. (అయి, పరదో కహేహి)

పాంచాలకః : అవధత్తాం దేవో దేవీ చ. తతశ్చ భగవతా వాసు
దేవేనాధిష్ఠితమేకంధ మారూఢౌ కుమారభీమార్జునౌ
సమంతా త్సమంతపంచకం పర్యటితు మారబ్ధౌ త
మనాసాదితవంతౌ చ. అనంతరం దైవమనుశోచతి
మాదృశే భృత్యవర్గే, దీర్ఘముష్ణం చ నిశ్చసతి కుమారే
బీభత్సే, జలధర సమయ నిశా సంచారి తడిత్రుర

తతస్తతః=తరువాత!

అయీతి :- అయి = ఓయీ, పరతః = తరువాత (ఏమయినదో)
కథయ=చెప్పుము.

అవధత్తామితి :- దేవః=మహారాజు, చ=మరియు, దేవీ=మహారాజ్ఞి,
అవధత్తామ్=వినుగాక!, తతశ్చ=అటుతరువాత, భగవతా=భగవంతుడైన, వాసు
దేవేన=శ్రీకృష్ణునిచేత, అధిష్ఠితమ్=అధిష్ఠింపబడిన, కృష్ణుడు సారధిగాననుట,
ఏక రథమ్=ఒకే ఆరథమును, అరూఢౌ=అధిరోహించినవారై, కుమారభీమార్జునౌ=
భీముడునర్జునుడును, సమంతపంచకమ్=సమంతపంచకమును పేరుగల సరస్సును,
సమంతాత్=నలువైపుల, పర్యటితుమ్=తిరుగుటకు, అరబ్ధౌ=ప్రారంభించిన
వారును, తమ్=ఆ దుర్యోధనుని, అనాసాదితవంతౌ చ=కనుగొనలేనివారునయ్యి.
అనంతరమ్=తరువాత, మాదృశే=మావంటి, భృత్యవర్గే=సేవకులసమూహము,
దైవమ్=దేవుని, అనుశోచతి=ధ్యానించుచుండగా, కుమారే బీభత్సౌ=కుమార
కిరీటి, దీర్ఘమ్ ఉష్ణం చ నిశ్చసతి=వేడినిట్టాయులు విడుచుచుండగా, వృకోదరే=
భీముడు, జలధర సమయ = వానకాలమందలి, నిశా=రాత్రిపూట, సంచారి=
పరుగిడుచున్న, తడిత్రువ్రకర = మెరుపులపిండువలె, పింగళై=కెంపెక్కిన,
కటాక్షై=క్రీగంటిచూపులతో, గదామ్=తన గదను, ఆదీపయతి=మెరయించు

పింగళైః కటాక్షై రాదీపయతి గదాం వృకోదరే,
 యత్కించనకారితా మధిక్షిపతి విధే ర్భగవతి
 నారాయణే, కశ్చిత్సంవిదితః కుమారస్య మారుతే
 ర్భుజిత మాంసభారః ప్రత్యక్షగ విశసిత మృగలోహిత
 చరణనివసనః త్వరమాణోఽన్తికముపేత్య పురుషః
 పరుషశ్వాసగ్రస్తార్థశ్రుతవర్ణానుమేయపదయా వాచా
 కథితవాన్ - దేవ కుమార! అస్మి నృహతోఽన్య
 సరస స్తీరే ద్వే పదపద్ధతీ సమంతీర్ణప్రతిబింబే, తయో
 రేకా స్థలముత్తీర్ణా న ద్వితీయా. పరత్ర కుమారః
 ప్రమాణ మితి. తతః ససంధ్రమం ప్రస్థితాః సర్వే
 వయం తమేవ పురస్కృత్య. గత్వా చ సరస్తీరం

చుండగా, భగవతి=భగవంతుడైన, నారాయణే=వాసుదేవుడు, విధేః=విధియొక్క,
 యత్కించనకారితామ్=ఏదియైన చేయగల స్వేచ్ఛాప్రవృత్తిని, అధిక్షిపతి=లోలో
 విందించుచుండగా, సంవిదితః = పరిచితుడైన, కశ్చిత్ పురుషః = ఒకానొకడు
 (బోయవాడు), ఉజ్జిత=విడువబడిన, మాంసభారః=మాంసపు బరువుకలవాడై,
 మోయుచున్న బరువును అల్లంతదూరమున దించుకొని యనుట, ప్రత్యగ్ర =
 అప్పుడే, విశసిత=చంపబడిన, మృగ=హరిణములచే, లోహిత=ఎఱ్ఱనైన, చరణ
 నివసనః=పాదములు వత్తములు కలవాడై, మృగముల రక్తము చిందిన దనుట,
 త్వరమాణః=త్వరపడుచున్నవాడై, కుమారస్య మారుతేః=కుమారభీమునియొక్క,
 అంతికమ్=సమీపమును, ఉపేత్య=పొంది, దగ్గరకు వచ్చి యనుట, పరుషః
 కఠినమైన లేక బిడవుగా సాగుచున్న, శ్వాస=ఊర్పులతో, గ్రస్త=కబళింప
 బడినవగుటచే, అర్థశ్రుత=సగము సగమే విసబడుచున్న, వర్ణ=అక్షరములతో,
 అనుమేయః=ఊహింపదగిన లేక తెలియదగు, పదయా=పదములుగలదైన, వాచా=
 వాక్కుతో, కథితవాన్=ఈవ్రకారముగా చెప్పినాడు—దేవ! కుమార!=మహారాజా!
 కుమారభీమసేవా! మహాతః=విద్వదయిన, అన్యః=ఈ, సరసః=తటాకముయొక్క,
 అస్మిన్=ఈ, తీరే=ఒడ్డున, పదపద్ధతి=అడుగుజాడల వసనలు, ద్వే=రెండు,

పరిజ్ఞాయమాన సుయోధన పదలాంఛనాం పదవీ
 మాసాద్య భగవతా వాసుదేవేనోక్తమ్ - భో వీర!
 వృకోదర! జానాతి కిల సుయోధనః సలిలస్తంభనీం
 విద్వామ్. తన్నూనా తేన త్వన్భయాత్ సరసీమేనా
 మధిశయితేశ భవితవ్యమ్. ఏతచ్ఛ వచనముపశ్రుత్య
 రామానుజస్య సకల దిక్షికుంజపూరితాతిరిక్తమ్
 ఉద్రాభాత సలిలచర శకుంతకులం త్రాసోద్ధత నక్ర
 గ్రాహ మాలోద్య సరస్సలిలం ధైరవం చ గర్జిత్యా
 కుమార వృకోదరేణాభిహితమ్ - అరేరే వృథా
 ప్రఖ్యాపితాలీకపారుషాభిమానిన్, పాంచాలరాజ
 తనయాకేశాంబరాక్షరణ మహాపాతకిన్, ధార్త
 రాష్ట్రాపసద,

సమవతీర్ణ=నీటిలోనికి దిగినందులకు, ప్రతిబింబే=చిహ్నములై, కనిపించుచున్న
 వనుట. (జలమవతీర్ణే = నీటిలోనికి దిగినవి, సమవతీర్ణ పద ప్రతిబింబే=అనియు
 పాఠాంతరములు). తయోః=ఆ రెండింటిలో, ఏకా=ఒక వరుస, స్థలమ్ ఉత్తీర్ణా=
 ఒడ్డుకెక్కినది, ద్వితీయా=రెండవది, న ఉత్తీర్ణా=తిరిగి గట్టునకెక్కలేదు, పరత్ర=
 అటుపైని, కుమారః ప్రమాణమ్ = కుమారభీముడే ప్రమాణము. ఏమి
 యూహింతురో ఊహించుకొనుడనుట. ఇతి = అని చెప్పెనని అన్వయము.
 తతః=అంతట, తమ్ ఏవ=వానినే, పురస్కృత్య=ముందుంచుకొని, వయమ్=
 మేము, సర్వే=అందరము, సంభ్రమమ్=సంభ్రమముతో, ప్రస్థితాః=కదలితిమి.
 సరసీరమ్ = తటాకమునొడ్డును, గత్వా=నమీపించి, పరిజ్ఞాయమాన=తెలియ
 నుడుచున్న, సుయోధన=దుర్యోధనునియొక్క, పదలాంఛనామ్=పాదచిహ్నములు
 కలదైన (చక్రాసి వజ్రాఖాః రేఖాః కుర్వన్తి భూపతిమ్ అనుచొప్పున నుండు
 చక్రాది చిహ్నములచే ననుట), పదవీమ్ = జాడను, అసాద్య=బొంది లేక
 గుర్తించి, భగవతా=భగవంతుడైన, వాసుదేవేన=శ్రీకృష్ణునిచే, ఉక్తమ్=ఇట్లు
 పలుకబడినది-భో వీర! వృకోదర!=ఓ వీరుడా! భీమసేనడా!, సుయోధనః=

జన్మేందోరమలే కులే వ్యవదిశస్యద్వాపి ధత్సే గదాం
మాం దుశ్శాసన కోష్ట శోణిత మధుక్షీబం రిపుం మన్యసే!
దర్పాఢో మధుకై టభద్విషి హరావప్రస్థతం చేష్టసే
మత్త్రాసాన్మృషశో విహాయ సమరం పంకేఽధునా లీయసే॥ 7

దుర్యోధనుడు, సలిలస్తంభసీమ్=జలస్తంభనమను, విద్యామ్=విద్యను, జానాతి
కిల=ఎఱుంగునుగదా!, తత్=అందుచే, త్వత్ భయాత్=నీనుండి భయమువలన,
ఏనామ్=ఈ, సరసీమ్=సరస్సును, అధికయితేన=మునిగివయ్యెనవాడుగా, తేన=ఆ
సుయోధనునిచే, నూనమ్=తప్పక, భవితవ్యమ్=కాదగియున్నది. తప్పక ఇందే
మునిగియున్నాడనుట. రామానుజస్య = బలరాముని తమ్ముడైన వాసుదేవుని,
ఏతత్=ఈ, పచనమ్=మాటను, ఉపశ్రుత్య=విని; సకల దిక్ నికుంజ=దశ
దిశలనునట్టి గహ్వరములలో, పూరిత=నిండినదై, అతిరిక్తమ్=వెక్కినముగా
మిగులునట్లును, ఉద్భ్రాత = భయపడి పరుగులుపెట్టుచున్న, సలిలచర=జల
చరములయు, శకుంత=పక్షులయు, కులమ్=సమూహము కలుగునట్లును, త్రాన=
భయమువలన, ఉద్ధత=ఉద్బంధములైన, సక్ర=మొసళ్ళు, గ్రాహమ్=జలజంతు
విశేషములు కలుగునట్లును, సరస్సలిలమ్=తటాకోదకమును, ఆలోడ్య=కలగుండు
వరచి, చ=మరియు, భైరవమ్=భీషణముగా, గర్జిత్వా=బిట్టరచి, కుమార వృకో
దరేణ=భీమునిచే, అభిహితమ్=ఇట్లు పలుకబడినది-అరేరే=ఓరోరీ!, వృధా=
వ్యర్థముగా, ప్రఖ్యాత=ప్రకటింపబడిన, అలీక=అసత్యమైన, పౌరుషాభిమానిన్=
పౌరుషాభిమానముకలవాడా! మగటిమిపై నీ యభిమాన మళిక చునుట. పాంచాల
రాజ తనయా=ద్రౌపదియొక్క, కేశాంబర=కేశపాశమును వస్త్రమును, ఆకర్షణ=
లాగుటచే, మహాపాతకిన్=మహాపాపి! అట్టి మహాపాపమును చేసినవాడా అనుట;
ధర్త రాష్ట్రోపసద=ధృతరాష్ట్రుని సంతతిలో నీచుడా!

జన్మేందోరితి :- అమలే, ఇందో, కులే, జన్మ, వ్యవదిశసి; అదా,
అపి, గదామ్, ధత్సే; దుశ్శాసన కోష్ట శోణిత మధుక్షీబమ్, మామ్, రిపుమ్,
భాషసే; మధుకై టభద్విషి, హరా, అపి, దర్పాఢః, ఉద్ధతమ్, చేష్టసే; హే
నృపశో, అధునా, మత్త్రాసాత్, పంకే, లీయసే.

అర్థము :- అమలే=కళంకరహితమైన, ఇందోః కులే=చంద్రవంశము నందు, జన్మ=పుట్టుకను, వ్యవధిశసి=ప్రకటించుచున్నావు (పుట్టితివనుట); అద్య అపి=నేడుకూడ, గదామ్ = గదను, ధత్సే=ధరించుచున్నావు; దుశ్శాసన=దుశ్శాసనునియొక్క, కోష్ఠ=గోరువెప్పని, శోణిత=రక్తమనునట్టి, మధు=మధ్యముతో (సురా అని పాశాంతరము), క్షీబమ్=మడించిన, మామ్=నన్ను, రిపుమ్=శత్రువుగా, భాషసే=చెప్పుకొనుచున్నావు; నన్ను శత్రువుగా చెప్పుకొను వానికి ఇట్టి నై చ్యము తగదనుట; మధుకై టభద్విషి=మధుకై టభులకు శత్రువైన, హరౌ అపి = నారాయణుని విషయమునందును, దర్పాంధః = గర్వాంధుడవై, ఉద్ధతమ్=బెట్టిదమును, చేష్టసే=పొనరించుచున్నావు, హే నృపశో=ఓరి! నరరూప పరువా!, అధునా = ఇప్పుడు, మత్ త్రాసాత్=నానుండి భయమువలన, పంకే=బురదలో (చెరువులో ననుట) లీయసే=దాగుచున్నావు. (ఛందస్సు-శార్దూల విక్రీడితము)

సమాసములు :- కించి దుష్టమ్-కోష్ఠం చ తత్ శోణితమ్ చ-కోష్ఠ శోణితమ్-తదేవ మధు-మధునా క్షీబః-తమ్. దర్పేణ అంధః. మధుశ్చ కై టభశ్చ-మధుకై టభయోః ద్విబ్-తస్మిన్. నా పశురివ-నృపకుః-తత్సంబుద్ధో-నృపశో!. మత్ త్రాసః-తస్మాత్.

సంధులు :- జన్మ+ఇందోః, కా+ఉష్ట-గుణసంధులు. ఇందోః+అమలే-రేఫాదేశవిసర్గ. వి+అవధిశసి+అద్య, అపి+ఉద్ధతమ్-యణాదేశ. అద్య+అపి, దర్ప+అంధ-సవర్ణదీర్ఘ. హరౌ+అపి-అయవాదేశసంధి. త్రాసాత్+నృపశో-అనునాశికాదేశ. అంధః+మధు-ఉత్వాదేశ. పంకే+అధునా-పూర్వ రూపసంధి.

శిరు :- దిశజ్ అతిసర్జనే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ, దిశసి-దిశథః-దిశథ. డు దాజ్ (ధారణపోషణయోః)-లట్, అత్మనే, మధ్యమ; ధత్సే-దధాథే-ధద్దే. మనుజః (అవబోధనే) లట్, కర్మణి, మధ్యమ; మన్యసే-మన్యేథే-మన్యధ్యే. చేష్టసే-చేష్టేథే-చేష్టధ్యే (చేష్ట-నామధాతువు) లీయసే-లీయేథే-లీయధ్యే (లా ఆదానే-కర్మణి ప్రయోగః).

అపి చ భో మానాంధ!

పాంచాల్యా మన్యువహ్నిః స్ఫుటముపశమితప్రాయ ఏవ ప్రసహ్య
వ్యాసకైః కేశపాకైః హతపతిషు మయా కౌరవాంతఃపురేషు।
బ్రాతు ర్దుశ్శాసనస్య స్రవదస్యగురసః పీఠమానా నిరీక్ష్య
కోధాత్కిం భీమసేనే విహితమనమయే యత్త్వయాస్తోఽభిమానః॥ 8

అపిచేతి :- అపిచ=మరియు, భో మానాంధ=ఓ అభిమానాంధుడా!

పాంచాల్యేతి :- మయా, ప్రసహ్య, కౌరవాంతఃపురేషు, హతపతిషు;
వ్యాసకైః, కేశపాకైః, పాంచాల్యాః, కోధవహ్నిః, స్ఫుటమ్, ఉపశమిత
ప్రాయః, ఏవ; బ్రాతుః, దుశ్శాసనస్య, ఉరసః, స్రవత్, అస్యక్, పీఠమానమ్,
నిరీక్ష్య, కోధాత్, త్వయా, భీమసేనే, కిమ్, విహితమ్; యత్, అనమయే,
అభిమానః, అస్తః?

అరము :- మయా = నాచేత, ప్రసహ్య = హతాత్తుగా, కౌరవాంతః
పురేషు=కౌరవకాంతలు, హత పతిషు=చంపబడిన భర్తలు కలవారగుచుండగా,
వ్యాసకైః=విడివడిన, కేశపాకైః=(వారి) జడలచే, పాంచాల్యాః=ద్రోపదియొక్క,
మన్యువహ్నిః=కోపాగ్ని, స్ఫుటమ్=పూర్తిగా, ఉపశమితప్రాయః ఏవ=చల్లార్ప
బడినట్లే. బ్రాతుః=సోదరుడైన, దుశ్శాసనస్య=దుశ్శాసనునియొక్క, ఉరసః=
వక్షఃస్థలమునుండి, స్రవత్=ఉబ్బుతున్న, అస్యక్=రక్తమును, పీఠమానమ్=
త్రాగుచున్నవానిని, నిరీక్ష్య = చూచి, కోధాత్ = కోపముతో, త్వయా=నీచేత,
భీమసేనే = ఈ భీమునివల్ల, విహితమ్ కిమ్=ఏమి యాచరింపబడినది? భీమునికి
ప్రత్యవకారమేమి చేయగల్గితివనుట. యత్=ఏలన్న, అనమయే=వేళ కాకముందే,
అభిమానః = నీ గర్వము, అస్తః కిమ్ = అస్తమించినదా యేమి? (సగ్ధరా
వృత్తము)

సమానములు :- మన్యురేవ వహ్నిః. హతాః పతయః యేషాం
తే. కౌరవాణా మంతఃపురాఃతేషు. అంతఃపుర శబ్దము లక్షణావృత్తి ననుసరించి

ద్రౌపదీ : నాథ, అపనీతో మే మన్యుర్యది పునరపి సులభం దర్శనం భవిష్యతి. (జాహ, అపనీతో మే మన్యు జగి పునో వి సులహం దంసణం భవిస్తుది.)

యుధిష్ఠిరః : కృష్ణే, నామంగళాని వ్యాహర్తుమర్హస్యస్మిన్ కాలే. భద్ర, తతస్తతః.

పాంచాలకః : దేవ, తతశ్చైవం భాషమాజేన వృకోదరేణావతీర్య కోధోద్ధతభ్రమిత భీషణ గదాపాణినా సహస్రై వోల్లంఘితతీర ముత్సన్ననభినవన మపవిద్ధ

అంతఃపురకాంతలకు బోధకము. కాగా నిది పుంలింగమగుట విగ్రహమున యేషాం తే అనియు తేషు అనియు చెప్పబడినది. న సమయః-అసమయః-తస్మిన్.

సంధులు :- పాంచాల్యాః+మన్యు, ప్రాయః+ఏవ-విసర్గలోప. పాశైః+హస్త, భ్రాతుః+దుశ్శాసన-రేఫాదేశ. కౌరవ+అంతఃపుర, త్వయా+అస్తః-సవర్ణ దీర్ఘ. అస్తః+అభిమానః-ఉత్తాదేశ-అస్తో+అభిమానః-పూర్వ రూప.

నాథేతి :- నాథ! [ఇది ఆమె మనస్సులో భీమునికే సంబుద్ధి] పునరపి=మరల తిరిగి, దర్శనమ్=నీ దర్శనము, సులభమ్=తేలికగా దొరకునది, భవిష్యతి యది=అగుచో చాలు, మే=నాయొక్క, మన్యుః=[కౌరవులపై]కోపము, అపనీతః=పోగొట్టబడినదే, నీవు నిరపాయముగా తిరిగివచ్చిన చాలుననుట.

కృష్ణేతి :- కృష్ణే = ద్రౌపదీ, అస్మిన్ కాలే=ఈ సమయమున, అమంగళాని=అశుభములను, వ్యాహర్తుమ్=వలుకుటకు, అర్హస్యః=తగవు. ఇప్పుడమంగళముల నాశంకింపకు మనుట. భద్రదా! తతస్తతః = తరువాత నేమైనది చెప్పము.

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా!, తతః చ=అటుపైని, ఏవమ్=పైని చెప్పినట్లు, భాషమాజేన=గర్జించుచున్నవాడును, క్రోధ=కోపముతో, ఉద్ధత=

మూర్ఛిత గ్రాహ ముద్రాభంత మత్స్య శకుంత
మతిభైరవారవ భ్రమిత వారిసంచయ మాయత మపి
తత్సరః సమంతాదవలోడితమ్.

యుధిష్ఠిరః : భద్ర, తథాపి కిం నోత్థితః!

పాంచాలకః : దేవ, కథం నోత్థితః!

త్యక్తోత్థితః సరభసం సరసః స మూల
మద్యూత కోప దహనోగ్ర విషస్ఫులింగః!

ఉద్బంధముగా, భ్రమిత=త్రిప్పబడుచున్న, భీషణ=భయంకరమైన, గదా=గదతో
కూడిన, పాణినా=బాహువులుకలవాడునైన, వృకోదరేణ=భీమునిచే, అవతీర్య=
ప్రవేశింపబడి (అత డందు దిగియుననుట), సహసా ఏవ = ఒక్కసారిగా,
ఉల్లంఘిత=దాటివేయబడిన, తీరమ్=ఒడ్డుకల్లునట్లును, ఉత్సన్న=శిథిలమైన,
నలినీపనమ్=పద్మలతలు కల్లునట్లును, అవవిధ = గ్రుచ్చబడి లేక నలిగిపోయి,
మూర్ఛిత=మూర్ఛిల్లిన, గ్రాహమ్=నక్రములు కల్లునట్లును, ఉద్రాంత=పైకెగిరి
పడుచున్న, మత్స్య=చేపలు, శకుంతమ్=పక్షులు కల్లునట్లును, అతిభైరవ=మిక్కిలి
భయంకరమైన, ఆరవ=ధ్వనితో, భ్రమిత=తరగలెత్తిన, వారిసంచయమ్=నీరు
కల్లునట్లును, తత్ సరః=ఆ సరస్సు, ఆయతమ్ అపి=విశాలమైనదే అయినప్పటికిని,
సమంతాత్=పూర్తిగా, అవలోడితమ్=కలచివేయబడినది.

భద్రేతి :- భద్ర = భద్రుడా!, తథాపి = అటుల చేసినప్పటికిని,
న ఉత్థితః కిమ్=లేచినవాడు కాలేదా ఏమి?

దేవఇతి :- దేవ = మహారాజా!, కథమ్ నోత్థితః = లేచినవాడు
కాకుండుటెట్లు!

త్యక్తోత్థితః :- సరసః, మూలమ్, సరభసమ్, త్యక్తోత్థితః, ఉద్యూత
కోప దహనోగ్ర విషస్ఫులింగః, సః, ఆయన్త భీమ భుజమందర వేల్లనాభిః,
సుమధితాత్, (సరసః), క్షీరోదధేః, కాలకూటః, ఇవ, ఉత్థితః.

ఆయస్త భీమ భుజ మందర వేల్ల నాభిః

క్షీరోదధేః సుమధితాదివ కాలకూటః॥ 9

అర్థము :- సరసః=సరోవరముయొక్క, మూలమ్=అథోభాగమును, సరభసమ్=వేగముగా, త్యక్త్వా=విడిచి; ఉద్భూతం=వెలువడుచున్న, కోవ=కోశమునునట్టి, దహనం=ఆగ్నియొక్క, ఉగ్రం=భయంకరమైన, విషం=విషమువంటి, స్ఫులింగః=కణములు కలవాడై, విషతుల్యమైన కోశాగ్నికణములను వెలిగ్రక్కుచున్నవాడై అనుట; ఆయస్త=పొడవైన, భీమ=భీమసేనునియొక్క, భుజ = బాహువునునట్టి, మందర = మంథరవర్షముయొక్క, వేల్ల నాభిః=తిరుగుడులతో, సుమధితాత్=బాగుగా చిలికివేయబడినదైన, సరసః=ఆ సరోవరమునుండి, క్షీరోదధేః=క్షీరసముద్రమునుండి, కాలకూటః ఇవ=కాలకూటమువలె, సః=ఆ దుర్యోధనుడు, ఉత్థితః=లేచెను.

సమాసములు :- కోవః ఏవ దహనః, ఉగ్రం చ తత్ విషం చ; కోవదహనః ఏవ ఉగ్రవిషమ్, కోవదహనోగ్రవిషస్య స్ఫులింగాః; ఉద్భూతాః కోవ దహనోగ్ర విషస్ఫులింగాః యస్మాత్ సః. భీమస్య భుజః—భీమభుజః, ఆయస్తః భీమభుజః ఏవ మందరః; ఆయస్త భీమభుజమందరస్య వేల్ల నాః—తాభిః. క్షీరస్య ఉత క్షీరసహితః ఉదధిః—క్షీరోదధిః. ఉదధీ రూఢః.

సంధులు :- త్యక్త్వా+ఉదధిః, దహనం+ఉగ్ర, క్షీరం+ఉదధేః—గుణ సంధులు. సః+మూలమ్—తదేతద్విసర్గలోపసంధి.

ఛందస్సు :- వసంతతిలక—ఉక్తా వసంతతిలకా తథా జగ్ గః

U U I
త్యక్త్వాన్తి
క

U I I
తస్మర
క

I U I
భసంప
జ

I U I
రసస్య
జ

U U
మూలమ్
గగ

అలంకారము :- కోవమునందు దహనత్వ మారోపింపబడుటచే నిది రూపకము. కోవదహనమునందు ఉగ్రవిషత్వ మారోపింపబడి మరొక రూపకము.

యుద్ధిష్ఠిరః : సాధు, సుక్షత్రియ, సాధు.

ద్రౌపదీ : ప్రతిపన్నః సమరో న వా. (పడిబుట్టో సమరో య వా)

పాంచాలకః : ఉత్థాయ చ తస్మాత్సలిలాశయాత్ కరయుగళోత్థంభిత
తోరణీకృత భీమగదః కథయతి స్మ-అరేరే మారుతే!
కిం భయేన ప్రలీనం దుర్యోధనం మన్యతే భవాన్.
మూఢ! అనిహత పాండుపుత్రః ప్రకాశం లజ్జమానో
విశ్రమితు మధ్యపసితవా నస్మి పాతాలమ్. ఏవం
చోక్తే వాసుదేవ కిరీటిభ్యాం ద్వాపవ్యంతస్సలిలే

ఇవి రెండును అనుభయ తాద్రూప్యరూపకములు. భుజమందరమనుచో కూడ
విట్టిదే. క్షీరసముద్రమునుండి కాలకూటమువలె సరస్సునుండి సుయోధనుడు
లేచెను. ఉపమానోపమేయములకు ఏకక్రియాన్వయము (ఉత్తిరః) చెప్ప
బడుటచే నిది దీపకము. వదన్తి వర్ణ్యావర్ణ్యానాం ధర్మైక్యం దీపకం బుధాః,
మదేన భాతి కలభః ప్రతాపేన మహీపతిః.

సాధ్వితి :- సుక్షత్రియః ఉత్తమ రాజవంశ సంజాతా!, సాధు సాధు=
బాగు బాగు.

ప్రతిపన్నః :- సమరః=యుద్ధము, ప్రతిపన్నః వా=జరిగినదా,
న వా=లేదా!

ఉత్థాయేతి :- తస్మాత్ = ఆ, సలిలాశయాత్ = సరస్సునుండి,
ఉత్థాయ చ=లేచి, కరయుగళ=రెండు చేతులతోను, ఉత్థంభిత=పైకెత్తబడి,
తోరణీకృత = వలయాకారముగా త్రిప్పబడుచున్న, భీమ=భయంకరమయిన,
గదః=గద కలవదై, కథయతిస్మ=(ఈ ప్రకారముగా) చెప్పుచున్నవాడయ్యెను-
అరేరే మారుతే=ఒరోరీ భీముడా!, భయేన=భయముతో, ప్రలీనమ్=దాగినవానిగా,
దుర్యోధనమ్=ఈ దుర్యోధనుని, భవాన్=నీవు, మన్యతే కిమ్=తలచుచున్నావా?
[భవద్యోగమున ప్రథమపురుష]. మూఢ=మూర్ఖుడా!, అనిహత=చంపబడని,

నిషిద్ధ సమర సమారంభౌ స్థల ముత్తారితౌ భీమ
సుయోధనౌ. ఆసీనశ్చ కౌరవరాజః క్షీతితలే గదాం
నిక్షిప్య విశీర్ణ రథ సహస్రం నిహత కురు శత గజ వాజి
వర సహస్ర కశేబర సమ్మర్ద సంపతత్ గృధ్ర కంక
జంబూక ముత్సన్నసుయోధ మస్మద్వీర విముక్త సింహ
నాద మపమిత్ర బాంధవ మకౌరవం రణస్థాన
మవలోక్య ఆయత ముష్ణం చ నిఃశ్వసితవాన్. తతశ్చ
వృకోదరేణ అభిహితమ్-అయి భోః కౌరవరాజః,
కృతం బంధునాశ దర్శన మన్యునా. మైవం విషాదం
కృథాః పర్యాప్తాః పాండవాః సమరాయాహమసహాయ
ఇతి.

పాండుపుత్రః=పాండవులు కలవాడనై, పాండవులను చంపలేనివాడనై అనుట,
ప్రకాశమ్=స్ఫుటముగా, లజ్జమానః=సిగ్గుపడుచున్నవాడనై, విశ్రమితుమ్=
విశ్రాంతి తీసికొనుటకై, పాతాలమ్=అథోలోకమును, అధ్యవసితవాన్ అస్మి=
పొందినవాడనై తిని. పాతాళమునకేగి విశ్రమింప నిశ్చయించుకొంటి ననుట.
ఏవమ్=ఇట్లు, ఉక్తే చ=వల్కుగా, భీమ సుయోధనౌ=భీమ దుర్యోధనులు, ద్వౌ
అపి=ఇరువురును, నలిలే=నీటియందు, నిషిద్ధ=వారింపబడిన, సమర సమారంభౌ=
యుద్ధప్రారంభముకలవారై, సరోవరములోనే కలియబడకుండ వారింపబడి
యనుట, నాసుదేవ కిరీటిభ్యామ్=కృష్ణార్జునులచే, స్థలమ్=ఒడ్డును, ఉత్తారితౌ=
పొందింపబడినవారైరి. ఈ ఇరువురు నాఇరువురి నొడ్డుకు రావించిరనుట. చ=
ఆ విమ్మట, కౌరవరాజః=దుర్యోధనుడు, ఆసీనః=కూర్చున్నవాడై, గదామ్=
గదను, క్షీతితలే=నేలమీద, నిక్షిప్య=ఉంచి, విశీర్ణ=తుత్తునియలైపోయిన, రథ
సహస్రమ్=అనేక రథములు కలదియు, నిహత=చంపివేయబడిన, కురు శత=
నూర్గురు కౌరవులయు (దుర్యోధనుడు ఒక్కడే మిగిలియున్నాడుకాన నిట శత
శబ్దము), గజ=వీనుగులయు, వాజి=గుఱ్ఱములయు, నర=భటులయు, సహస్ర=
వేసవేల, కశేబర=శరీరముల, సమ్మర్దే=ప్రోవుపై, సంపతత్=వ్రాలుచున్న,

ఇత్థం చ శ్రుత్వాసూయాన్వితాం దృష్టిం కుమారయో ర్నితీ
ప్యోక్తవాన్ ధార్తరాష్ట్రః—

కర్ణదుఃశాసనవధా త్తుల్యావేవ యువాం మమ

అప్రియోఽపి ప్రియో యోద్ధుం త్వమేవ ప్రియసాహసః॥ 11

అగునుగాక!. నీవు కోరుకొన్నవానితో యుద్ధము చేయవచ్చు ననుట. (క్షణ
ఉద్ధర్షో మహ ఉద్ధవ ఉత్సవః, 1-7-38, ఉత్సేకామర్షయోరిచ్ఛాప్రసవే మహ
ఉత్సవః 3-3-209, అమర).

సమాసములు :- సుఖేన యోద్ధుం యోగ్యః-తమ్. ఆత్మం శత్రు
యేన సః-ఆత్మశత్రుః-తస్య. రణే [రణాయ వా] ఉత్సవః-రణోత్సవః.

సంధులు :- మన్యసే+అస్మాకమ్, తే+అస్తు-పూర్వరూపన్వయ
సంధులు. దంశితస్య+ఆత్మ-నవర్ణదీర్ఘ. రణ+ఉత్సవః-గుణసంధి.

చందస్సు :- పథ్యావక్త్రము.

క్రియలు :- మను అవబోధనే-ఆత్మనే-లబ్-కర్మణి-మధ్యమ
మన్యసే-మన్యేథే-మన్యధ్వే
అన భువి-పరస్మై-లోట్-కర్తరి-ప్రథమ
అస్తు-స్తః-సస్తు

ఇత్థమితి :- ఇత్థమ్=ఈప్రకారముగా పల్కినదానిని, శ్రుత్వా=విని,
అసూయాన్వితామ్=అసూయతో కూడిన, దృష్టిమ్=చూపును, కుమారయోః=
భీమార్జునులపై, నిశీవ్య=నిలిపి, ధార్తరాష్ట్రః=దుర్యోధనుడు, ఉక్తవాన్=
వక్త్రాను-

కరేణి :- కర్ణదుఃశాసన వధాత్, మమ, యువామ్, తుల్య, ఏవ;
అప్రియః అపి ప్రియసాహసః త్వమ్ ఏవ యోద్ధుమ్ ప్రియః.

ఇత్తుత్తాయ పరస్పర క్రోధాధిక్షేప పరుషవాక్కులహ ప్రస్తావిత
 ఘోరసంగ్రామా విచిత్ర విభ్రమ భ్రమిత గదా పరిభాసుర భుజ
 దండౌ మండలైః విచరితు మారభ్యా భీమ దుర్యోధనౌ. అహం చ
 దేవేన చక్రపాణినా దేవసకాశ మనుప్రేషితః. ఆహ చ దేవో దేవః
 నందనః-అపర్యుషిత ప్రతిజ్ఞే చ మారుతౌ, ప్రణిష్టే కారవరాజే
 మహా నాసీన్నో విపాదః. సంప్రతి పునర్భీమసేనాసాదితే సుయోధనే
 నిష్కంటకీభూతం భునన్తతలం పరికలయతు భవాన్. అభ్యుద
 యోచితా శ్వానవరతం ప్రవర్త్యంతాం మంగళసమారంభాః. కృతం
 సందేహేన.

అర్థము :- కర్ణ దుఃశాసన వధాత్=కర్ణుని దుఃశాసనుని చంపుటవలన,
 మమ=నాకు, యువామ్=మీరిరువురును, తుల్యో ఏవ=సమానులే. (కర్ణుని చంపిన
 అర్జునుడు, దుశ్శాసనుని చంపిన భీముడు నిరువురు నాకు విరోధులే అనుట),
 అప్రియః అపి=అనిష్టుడవే అయినప్పటికిని, ప్రియసాహసః=సాహసప్రియుడ
 వైన, త్వమ్ ఏవ=నీవే, యోద్ధుమ్=యుద్ధము కొఱకు, ప్రియః=ఇష్టుడవు.

సమాసములు :- కర్ణశ్చ దుశ్శాసనశ్చ-కర్ణదుశ్శాసనయోః వధః-
 తస్మాత్. న ప్రియః-అప్రియః. ప్రియమ్ సాహసం యస్య సః-ప్రియసాహసః.

సంధులు :- తుల్యో+ఏవ-అయవాదేశసంధి. అప్రియః+అపి-
 ఉత్వాదేశ-అప్రియో+అపి-పూర్వరూపసంధి. ప్రియః+యోద్ధుమ్-ఉత్వాదేశ.

ఛందస్సు :- పశ్యావక్త్రము.

ఇత్తుత్తాయేతి :- ఇతి=అని, ఉత్థాయ=లేచి, పరస్పర=ఒకరినొకరు
 చెందిన, క్రోధ=కోపముతోనైన, అధిక్షేప=తిరస్కారముతో కూడిన, పరుష=
 కఠినమైన, వాక్=వాగ్రూపమయిన, కలహ=యుద్ధముతో, ప్రస్తావిత=ప్రారంభింప
 బడిన, ఘోర=భయంకరమైన, సంగ్రామ=రణము కలవారును, విచిత్ర=అశ్చర్య
 జనకమైన, విభ్రమ=విలాసముతో, భ్రమిత=త్రిప్పబడుచున్న, గదా=గదలతో,

పూర్వంతాం సలిలేన రత్నకలశా రాజ్యాభిషేకాయ తే
 కృష్ణాత్యంతచిరోజ్ఞితే చ కబరీబళధే కరోతు క్షణమ్ |
 రామే శాతకుతారభాసురకరే క్షత్రద్రుమోచ్ఛేదిని
 క్రోధాంధే చ వృకోదరే పరివతత్యాజౌ కుత స్సంశయః || 12

పరిభాసుర=ప్రకాశించుచున్న, భుజదండో=దీర్ఘములైన బాహువులు కలవారును,
 [భుజౌ దండవివ యయోస్తా]; అయిన, భీమ దుర్యోధనౌ=భీమ దుర్యోధనులు,
 మండలైః=[కలియబడుటకనువుగా] వలయాకారములో, విచరితుమ్=తిరుగుటకు,
 ఆరణ్యే=మొదలిడిరి. అహం చ=నేనేమో, దేవేన=భగవంతుడైన, చక్రపాణినా=
 శ్రీకృష్ణునిచే, దేవ సకాశమ్ = మహారాజ సమీపమునకు [తమయొద్దకనుట],
 అనుప్రేషితః = పంపబడితిని. దేవః=దేవుడైన, దేవకీనందనః=శ్రీకృష్ణుడు,
 అహం చ = ఇట్లు చెప్పెనుకూడ. మారుతౌ=భీముడు, అవర్యుషిత ప్రతిజ్ఞే=ఆ
 రోజుననే దుర్యోధనుని సంహరింతునను ప్రతిజ్ఞ చేసినవాడగుచుండగా, కౌరవ
 రాజే=దుర్యోధనుడు, ప్రణమే=పారిపోగా [అదృశ్యుడుకాగా], నః=మనకు,
 మహాన్=పెద్ద[గొప్ప], విషాదః=దిగులు, ఆసీత్=[సంభవించెను] కలిగెను.
 సంప్రతి=ఇప్పుడు, పునః=తిరిగి, భీమసేనేన=భీమునిచే, సుయోధనే=దుర్యో
 ధనుడు, అసాదితే=పట్టుపడగా, భువనతలమ్=భూగోళము, నిష్క్రంఠకీభూతమ్=
 శత్రురహితము గావింపబడినట్లు, భవాన్=నీవు, పరికలయతు=తలంతువుగాక!,
 అభ్యుదయోచితాః=జయోచితములైన, మంగళ సమారంభాః=శుభకార్యములు,
 అనవరతమ్ = నిరంతరముగా, ప్రవర్త్యంతామ్ = నిర్వహింపబడుగాక!,
 సందేహేన = అనుమానముతో, కృతమ్ = చాలును. జయమువల్ల సందేహింప
 వవసరము లేదనుట.

పూర్వంతామితి :- తే, రాజ్యాభిషేకాయ, రత్నకలశా, సలిలేన,
 పూర్వంతామ్; చ, కృష్ణా, చిరోజ్ఞితే, కబరీబంధే, క్షణమ్, కరోతు; శాతకుతార
 భాసురకరే, క్షత్రద్రుమోచ్ఛేదిని, రామే, చ, క్రోధాంధే, వృకోదరే, ఆటా,
 పరివతతి, కుతః, సంశయః!

అర్థము :- తే=నీకు, రాజ్యాభిషేకాయ=పట్టాభిషేకముకొఱకు, రత్న కలశాః=రత్నములు పొదిగిన కుంభములు, సలిలేన=నీటితో, పూర్యంతామ్=నింపబడుగాక, చ=మరియు, కృష్ణా=ద్రౌపదీదేవి, అత్యంత చిరోజ్జితే=చాల కాలమునుండి విడిచిపెట్టబడిన, కబరీబంధే=శిరోజుబంధనమున, క్షణమ్=పండువు, కరోతు=చేసికొనుగాక, జుట్టు ముడుచుకొను ఆనందమును పొందుగాక అనుట, శాత=వాడియైన, కుతార=గొడ్డలితో, భాసుర=ప్రకాశించుచున్న, కరే=హస్తము కలిగినవాడును, క్షత్ర=క్షత్రియులనునట్టి, ద్రుమ=తరువులను, ఉచ్చేదిని=నరికి వేయువాడునైన, రామే=పరశురాముడు, ఆజౌ=రణరంగమునందు, పరిపతతి=అవతరించుచుండగా, చ = మరియు లేక అట్లే, క్రోధాంధే=కోపావిష్టుడైన, వృకోదరే=భీముడు, ఆజౌ పరిపతతి, సంశయః=సందేహము, కుతః=ఎక్కడిది!, జయము లభించునా లభింపదా అను సంశయమునకు అవకాశమే లేదనుట. శార్దూలము.

సమానములు :- రత్నమయాః ఉత రత్నభూషితాః కలశాః-రత్న కలశాః. రాజ్యే అభిషేకః-తస్మై. అత్యంతం చిరాత్ ఉజ్జితః-తస్మిన్. కబర్యాః బంధః-తస్మిన్. శాత శ్చాసౌ కుతారః, శాతకుతారేణ భాసురః, శాత కుతారభాసురః కరః యస్య సః-తస్మిన్. క్షత్రా ఏవ ద్రుమాః, క్షత్ర ద్రుమాన్ ఉచ్చేత్తుం శీల మస్య-క్షత్రద్రుమోచ్చేదీ-తస్మిన్. క్రోధేన అంధః-తస్మిన్.

సంధులు :- రత్నకలశాః+రాజ్య-విసర్గలోప. రాజ్య+అభిషేకాయ, కృష్ణా+అత్యంత, క్రోధ+అంధే-సవర్ణదీర్ఘ. అతి+అంత, పరిపతతి+ఆజౌ-యజాదేశ. చిర+ఉజ్జిత, ద్రుమ+ఉచ్చేదిని-గుణసంధి.

- క్రియలు :-** 1) పూ పూరణే, కర్మణి, ఆత్మనే, లోబ్, ప్రథమ పూర్యతామ్-పూర్యేతామ్-పూర్యంతామ్
2) దు కృణో కరణే-ఉభయ-లోబ్-ప్రథమ-పరస్మై. కరోతు/కురుతాత్-కురుతామ్-కుర్వన్తు

(దాపదీ : (సబాష్పమ్) యద్దేవ స్త్రిభువననాథో భణతి
తత్కథ మన్యథా భవిష్యతి. (జం దేవో త్రిహుతానా
నాహో భణాది తం కథాం అజ్ఞాహో భవిస్సది).

పాంచాలకః : న కేవల మియమాశీః. అసురనిషూదన స్వాదేశోఽపి.

యుధిష్ఠిరః : కో హి నామ భగవతా సందిష్టం వికల్పయతి. కః
కోఽత్ర భోః.

(ప్రవిశ్య)

కంచుకీ : ఆజ్ఞాపయతు దేవః.

యుధిష్ఠిరః : దేవస్య దేవకీనందనస్య బహుమానాత్ వత్సస్య మే

యద్దేవణతి :- (సబాష్పమ్ = బాష్పములతో), త్రిభువననాథః =
ముల్లోకములకు ఏలికయైన, దేవః = శ్రీకృష్ణుడు, యత్ = ఏది, భణతి = పల్కు
చున్నాడో, తత్ = అది, కథమ్ = ఎట్లు, అన్యథా భవిష్యతి = వేరొక రీతిగా నగును?
(అనత్యము కాబోదనుట).

న కేవలమితి :- ఇయమ్ = ఇది, కేవలమ్ = కేవలము, ఆశీః న =
అశీస్నే కాదు, అసుర నిషూదనస్య = రాక్షసాంతకుడైన కృష్ణునియొక్క, ఆదేశః
అపి = ఆజ్ఞయును.

కోహీతి :- భగవతా = భగవంతునిచేత, సందిష్టమ్ = అదేశింపబడినదానిని,
కో హి నామ వికల్పయతి = ఎవడు మాత్ర మాచరింపకుండును! చేయవలెనా
మానవలెనా అను వికల్పములు తగవనుట. కః కోఽత్ర భోః = ఎవరక్కడ?

(ప్రవిశ్య = కంచుకి ప్రవేశించి)

అజ్ఞేతి :- దేవః = మహారాజు, ఆజ్ఞాపయతు = ఆజ్ఞాపించునుగాక.

దేవస్యేతి :- దేవకీనందనస్య = దేవకీ సుతుడైన, దేవస్య = శ్రీకృష్ణుని

విజయ మంగళాయ ప్రవర్త్యంతాం తదుచితాః
సమారంభాః.

కంచుకీ : యథాజ్ఞాపయతి దేవః. (సోత్సాహం పరిక్రమ్య)
భో భోః సంవిధాత్మాణాం పురస్సరాః! యథా ప్రధాన
మంతర్వేత్తౌకాః, దౌవారికాశ్చ, ఏష ఖలు భుజబల
పరిక్షేపాత్తిర కౌరవ పరిభవ సాగరస్య, నిర్యూయధ
దుర్వహ ప్రతిజ్ఞా భారస్య సుయోధనానుజ శతోన్మూలన
ప్రభంజనస్య దుఃశాసనోరఃస్థల విదళన నరసింహస్య
దుర్యోధనోరుస్తంభ భంగ వినిశ్చిత విజయస్య బలినః
ప్రాభంజనేః వృకోదరస్య స్నేహ పక్షపాతినా మనసా
మంగళాని కర్తున్మాజ్ఞాపయతి దేవో యుధిష్ఠిరః.

యొక్క, బహుమానాత్=కౌరవము వలన, మే=నాయొక్క, వత్సస్య=చిరంజీవికి
(భీమునికి), విజయ మంగళాయ=విజయోత్సవము కొరకు, తదుచితాః=దానికి
తగిన, సమారంభాః=సంరంభ ప్రారంభములు, ప్రవర్త్యంతామ్=జరుపబడును
గాక.

అర్థేతి :- దేవః=మహారాజు, యథా అజ్ఞాపయతి=అజ్ఞాపించినట్లే.
(సోత్సాహం=సంతోషముతో, పరిక్రమ్య=రంగస్థలముపై నొకపెడకు నడిచి)
భో భోః = ఓయోయీ!, సంవిధాత్మాణామ్ = పురోహితులలో, పురస్సరాః=
అగ్రగములారా!, యథా ప్రధానమ్ = ప్రాధాన్యక్రమము నతిక్రమింపని,
అంతర్వేత్తౌకాః=అంతఃపుర సంచారులారా!, చ=మరియు, దౌవారికాః=ద్వార
పాలకులారా!, భుజబల=బాహుబలమునునట్టి, పరిక్షేప=నొకతో, ఉత్తిర్ణ=దాట
బడిన, కౌరవ = కౌరవులచేనైన, పరిభవ=అవమానమునునట్టి, సాగరస్య=
సముద్రము కలవాడును, నిర్యూయధ=నెరవేర్చబడిన, దుర్వహ=అతి కఠినమైన,
ప్రతిజ్ఞా భారస్య = ప్రతిజ్ఞా భారము కలవాడును, ఘోర ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చిన
వాడనుట, సుయోధన=దుర్యోధనునియొక్క, అనుజశత=తమ్ములు నూర్గురను,

(ఆకాశే) కిం బ్రూథ- సర్వతోఽధికతరమపి ప్రవృత్తం
కిం నాలోకయసి ఇతి. సాధు పుత్రకాః సాధు. అనుక్త
హితకారితా హి ప్రకాశయతి మనోగతాం స్వామి
భక్తిమ్.

యుధిష్ఠిరః : ఆర్య జయంధర!

కంచుకీ : ఆజ్ఞాపయతు దేవః.

ఉన్మూలన=పెకలించుటయందు, ప్రభంజనస్య=వెనుగాలియైనవాడును, దుశ్శాసన=
దుస్ససేనునియొక్క, ఉరఃస్థల=పక్షఃప్రదేశమును, విదశన=చీల్చుటయందు,
నరసింహస్య=నృసింహుడైనవాడును, దుర్యోధన=దుర్యోధనునియొక్క, ఊరు
స్తంభ = స్తంభములవంటి తొడలను (తొడలనునట్టి స్తంభములను), భంగ=
విరుగగొట్టుటతో, వినిశ్చిత=నిశ్చయింపబడిన, విజయస్య=విజయము కలవాడును,
బలినః=బలవంతుడును, ప్రాభంజనే=వాయుపుత్రుడును. అయిన-వృకోదరస్య=
భీమునికి, మంగళాని = విజయోత్సవ సూచకములగు కుభాలంకరణములను,
కర్తృమ్=చేయుటకు, ఏషః=ఈ, దేవః=మహారాజయిన, యుధిష్ఠిరః=ధర్మజుడు,
స్నేహ పక్షపాతినా=వాత్సల్యముతో కూడిన, మనసా=మనస్సుతో, ఆజ్ఞాపయతి=
ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు. (ఆకాశే=ఆకాశముందు విని, తెరవెనుకనుండి ఎవరో
ఏదో అడుగుచున్నట్లు అభినయించి-దీనినే ఆకాశభాషితమందురు), కిం బ్రూథ=
ఏమనుచున్నారా!, సర్వతః=అన్నివైపులను, అధికతరమ్=మిక్కుటముగా,
ప్రవృత్తమ్=నిర్వహింపబడిన విజయోత్సవమును, న ఆలోకయసి కిమ్ ఇతి=
చూడలేదా అనియా! (చూడవేమనియా!), పుత్రకాః=చిరంజీవులారా!, సాధు
సాధు=బాగు బాగు. అనుక్త హితకారితా=చెప్పకయే హితముచేయుట, మనో
గతామ్=మనస్సులోనున్న, స్వామిభక్తిమ్=ప్రభుభక్తిని, ప్రకాశయతి హి=
ప్రకటించునుగదా!

అర్యేత్తి :- ఆర్య జయంధరుడా!

ఆజ్ఞాపయత్ప్రీతి :- దేవః=మహారాజా, ఆజ్ఞాపయతు=ఆజ్ఞాపించును
గాక!

యుధిష్ఠిరః : గచ్ఛ ప్రయఖ్యాపకం పాంచాలకం పారితోషికేన
పరితోషయ.

కంచుకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి పాంచాలకేన సహ
నిష్క్రాంతః).

ద్రాపదీ : మహారాజ, కిం నిమిత్తం పునర్నాథ భీమసేనేన స
దురాచారో భణితః-పంచానా మప్యస్మాకం మధ్యే
యేన తే రోచతే తేన సహ తే సంగ్రామో భవత్స్యతి.
యది మాద్రీసుతయో రేతరేణ సహ సం గామస్తేన
ప్రార్థితో భవేత్తతోఽత్యాహేతం భవేత్. (మహారాజ,
కిం నిమిత్తం ఊణా వా భీమసేనేణ సో దురాచారో
భణిదో-పంచాణం వి అహ్మణం మజ్జే జేణ దే రోలది
తేణ సహ దే సంగ్రామో హోదు తి. జఈ మద్దీ
సుదాణం ఏకదరేణ సహ సంగ్రామో తేణ ప్థిదో భవే
తదో అచ్ఛాహేదం భవే)

గచ్ఛేతి :- గచ్ఛ=వెడలుము, ప్రయఖ్యాపకమ్=ప్రియమైన వార్తను
చెప్పిన, పాంచాలకమ్=ఈ పాంచాలకుని, పారితోషికేన=బహుమానముతో,
పరితోషయ=సంతోషపెట్టుము.

యదితి :- దేవః = మహారాజ, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆజ్ఞాపించినట్లే
(ఇతి = అని, పాంచాలకేన సహ=పాంచాలకునితో కలిసి, నిష్క్రాంతః=
వెడలెను).

మహారాజేతి :- మహారాజా!, కిమ్ నిమిత్తమ్=ఎందుకోనమని, నాథ
భీమసేనేన=నాధుడైన భీమునిచేత, సః=ఆ, దురాచారః=దుర్మార్గుడైన దుర్యో
ధనుడు, భణితః=చెప్పబడినాడు-అస్మాకమ్=మా, పంచానామ్ అపి మధ్యే=
అయిదుగురిలో, యేన=ఎవనితో, తే=నీకు, సంగ్రామః=యుద్ధము, రోచతే=

యుధిష్ఠిరః : కృష్ణే, ఏవం మన్యతే జరాసంధఘాతీ. హత సకల
సుహృద్బంధు వీరానుజ రాజన్యాసు కృప కృత
వర్మాశ్వత్థామ శేషా స్వేకాదశసు అక్షౌహిణీ
ష్వబాంధవః శరీరమాత్ర విభవః కదాచిదుత్సృష్ట
నిజాభిమానో ధార్తరాష్ట్రః పరిత్యజే దాయుధం తపో
వసం వా వ్రజేత్ సంధిం వా షిత్రుముఖేన యాచేత్.
ఏవం సతి సుదూర మతిక్రాంతః ప్రతిష్ఠాభారో
భవే త్సకలరిపు జయస్యేతి. సమరం ప్రతిపత్తుం
పంచానామపి పాండవానా మేకస్యాపి నైవ యుః
సుయోధనః. శంకే చాహం గదాయుధం వృణోదర
స్యైవానేన. అయి సుక్షత్రియే పశ్య—

ఇష్టమో, తేన సహ=వానితోనే, తే=నీకు, సంగ్రామః=యుద్ధము, భవతు=అగును
గాక, ఇతి=అని-భీముడు దుర్యోధనునితో నేల పర్కెనని అన్వయము. పునః
అనునది వాక్యాలంకారమునకే. మాద్రీసుతయోః=మాద్రీ కుమారులిద్దరిలో, ఏక
తరేణ సహ=ఏ ఒక్కనితోనో, తేన=వానిచేత, సంగ్రామః=యుద్ధము, ప్రార్థికః=
కోరబడినది, భవేత్ యది=అయ్యేనేని, అత్యాహితమ్=మిక్కిలి భయంకరము,
భవేత్=అయ్యియుండెడిది.

కృష్ణఇతి :- కృష్ణే = ఓ ద్రావదీ!, జరాసంధ ఘాతీ=జరాసంధుని
సంహరించినవాడైన భీముడు, ఏవమ్=ఇట్లు, మన్యతే=భావించబడుచున్నాడా!,
ఏకాదశసు=పదునొకందైన, అక్షౌహిణీషు=అక్షౌహిణులు, హత=చంపివేయబడిన,
సకల=సమస్తమైన, సుహృత్=మిత్రులు, బంధు=చుట్టములు, వీర=వీరులు,
అనుజ=సోదరులు (తేక వీరులైన సోదరులు), రాజన్యాసు = సామంతరాజులు
కలవియును, కృప=కృపాచార్యుడు, కృతవర్మ=కృతవర్మయు, అశ్వత్థామ=
ద్రోణపుత్రుడు, శేషాసు=మాత్రమే మిగిలియున్నవియును, అగుచుండగా—లేక—
అయిపోగా, అపాంధవః = బంధుహీనుడును, శరీరమాత్ర విభవః=శరీరము

కోగ్రోధోద్ధూర్ణగదస్య నాస్తి సదృశః సత్యం రణే మారుతేః
 కౌరవ్యే కృతహస్తతా పునరియం దేవే యథా సీరిణి!
 స్వస్త్వస్తూర్ధిత ధార్తరాష్ట్ర సలిసి నాగాయ వత్సాయ మే
 శంకే తస్య సుయోధనేన సమరం నై వేతరేషా మహమ్॥ 13

మాత్రమే సంపదగా మిగిలినవాడును, అయిన, ధార్తరాష్ట్రః = దుర్యోధనుడు, కదాచిత్=ఒకవేళ, ఉత్సృష్ట=విడిచిపెట్టిన, నిజాభిమానః=తన యభిమానము కలవాడై, అయుధమ్=గదను, పరిత్యజేత్=వదలునుగాక, వా=లేక, తపోవనమ్=తపోవనమును, వ్రజేత్=వెడలునుగాక (పొందునుగాక), వా=లేక, పితృముఖేన=తండ్రి ద్వారమున, సంధిమ్=పొందును, యాచేత్=కోరునుగాక. ఏవం సతి=అట్లే అయినచో, నకల రిపుజయస్య = సమస్త శత్రువులను జయించుటకు అనునట్టి, ప్రతిజ్ఞాభారః=ప్రతిజ్ఞ చేసిన బరువు, సుదూరమ్=మిక్కిలి దవ్వగా, అతిక్రాంతః=లంఘింపబడినది, భవేత్=అగును. సమరమ్=యుద్ధమును, ప్రతిపత్తమ్ = పొందుటకు, సుయోధనః = దుర్యోధనుడు, పంచానామ్ అపి = అయిదుగురైన, పాండవానామ్=పాండవులలో, ఏకస్య అపి=ఒకనికేని, క్షమః న ఏవ=చాలనే చాలదు. గదాయుధమ్=గదాయుధము, అనేన=వీనితో, వృకోదరస్య ఏవ=భీమునికే అని, అహమ్=నేను, శంకే=భావించుచున్నాను. అయి సుక్షత్రియే!=ఓ రాట్పుత్రీ!, పశ్య=చూడుము (విను మనుట)-

కోగ్రోధేతి :- రణే కోగ్రోధోద్ధూర్ణగదస్య మారుతేః సదృశః న అస్తి, సత్యమ్; పునః దేవే సీరిణి యథా ఇయమ్ కృతహస్తతా, కౌరవ్యే (వర్తతే), ఉద్ధత ధార్తరాష్ట్ర సలిసి నాగాయ, మే, వత్సాయ, స్వస్తి, అస్తు, అహమ్, సుయోధనేన, తస్య, సమరమ్, శంకే, ఇతరేషామ్, నైవ.

అర్థము :- రణే = యుద్ధమునందు, కోగ్రోధ = కోపముచేత, ఉద్ధూర్ణ = పైకెత్తబడిన, గదస్య=గద కలవాడైన, మారుతేః=భీమునికి, సదృశః=సాటి వచ్చువాడు, న అస్తి=లేదు, సత్యమ్=ఇది వాస్తవము. పునః=కాని, దేవే=భగవంతుడైన, సీరిణి=బలరామునియందు (బలరామునికి), యథా=ఏటువంటి,

(నేపథ్యే)

తృప్తితోఁగి స్మి భోస్తృప్తితోఁగి. సంభావయతు కశ్చిత్
సలిలచ్ఛాయా సంప్రదానేన మామ్.

ఇయమ్=ఈ గదావిషయకమైన, కృతహస్తతా=నేర్పరితనమున్నదో, కొరవ్వే=దుర్యోధనునియందును, [తాదృశీ = అంతటిది, వర్తతే = కలదు]. ఉద్ధత=ఉద్ధందుడైన, ధార్తరాష్ట్ర=కౌరవ్యుడనునట్టి, నశినీ=వద్మమునకు, నాగాయ=ఏనుగువంటివాడైన [వద్మలతను ఏనుగు భంజించుననుట], మే వత్సాయ=నా [తమ్మునికి] చిరంజీవికి, స్వస్తి=శుభము, అస్తు=అగుగాక. అహమ్=నేను, సుయోధనేన=దుర్యోధనునితో, తస్య=భీమునికి, సమరమ్=యుద్ధమును, శంకే=ఊహించుచున్నాను, ఇతరేషామ్ = తక్కిన పాండవులకు [దుర్యోధనునితో యుద్ధమును], న ఏవ=భావించుటలేదు.

సమాసములు :- క్రోధేన ఉద్ధర్తా, క్రోధోద్ధర్తా గదా యేన సః-తస్య. ఉద్ధతశ్చాసౌ ధార్తరాష్ట్రశ్చ, ఉద్ధత ధార్తరాష్ట్ర ఏవ నశినీ, ఉద్ధత ధార్తరాష్ట్ర నశిన్యై నాగః-తస్యై.

సంధులు :- క్రోధ+ఉద్ధర్త, నైవ+ఇతరేషామ్-గుణసంఘట. న+అస్తి, అస్తు+ఉద్ధత-సవర్ణ దీప్తు. పునః+ఇయమ్=రేఫాదేశ. స్వస్తి+అస్తు-యణాదేశ. న+ఏవ-వృద్ధి. [శార్థాలవిక్రీడితము].

క్రియలు :- అస భువి-పరస్మై-లట్-ప్ర:-అస్తి-స్తః-సన్తి లోట్-ప్ర:-అస్తు/స్తాత్-స్తామ్-సన్తు శకిజ్ శంకాయామ్-లట్-ఉత్తమ శంకే-శంకావహే-శంకామహే

[నేపథ్యే=తెరవెనుక]

తృప్తితః అస్మి భోః తృప్తితః అస్మి=సంతోషించితి నోయీ సంతోషించితిని. కశ్చిత్=ఎవడేని, సలిల=జలమును, ఛాయా=నీడను, సంప్రదానేన=ఇచ్చుట(ల)తో మామ్=నన్ను, సంభావయతు=గౌరవించునుగాక.

యుధిష్ఠిరః : (ఆకర్ణ్య) కః కోఽత్ర భోః.

(ప్రశ్న)

కంచుకీ : ఆజ్ఞాపయతు దేవః.

యుధిష్ఠిరః : జ్ఞాయతాం కిమేతత్!

కంచుకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి నిష్క్రమ్య పునః ప్రవిశ్య) దేవ క్షున్నా నతిథి రుపస్థితః.

యుధిష్ఠిరః : శీఘ్రం ప్రవేశయ.

కంచుకీ : యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి నిష్క్రాంతః)
(తతః ప్రవిశతి మునివేషధారీ చార్వాకో నామ రాక్షసః)

కథితి :- [ఆకర్ణ్య=విని], కః కోఽత్ర భోః=ఎవరక్కడ!

[ప్రవిశ్య=కంచుకీ ప్రవేశించి]

అజ్ఞేతి :- దేవః=మహారాజు, ఆజ్ఞాపయతు=ఆజ్ఞాపించునుగాక.

జ్ఞాయతామితి :- ఏతత్ = ఈ వినిపించుచున్నది, కిమ్=ఏమియో, జ్ఞాయతామ్=తెలియబడునుగాక. [తెలిసికొని రమ్మనుట]

యద్దితి :- దేవః = మహారాజు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆజ్ఞాపించినట్లే. [ఇతి=అని, నిష్క్రమ్య=వెడలి, పునః=తిరిగి, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి], దేవః=మహారాజా!, క్షున్నాన్=ఆకలిగొన్న, అతిథిః=అతిథి, ఉపస్థితః=వచ్చియున్నాడు.

శీఘ్రమితి :- శీఘ్రమ్=వెంటనే, ప్రవేశయ=ప్రవేశపెట్టుము.

యద్దితి :- మహారాజు, యత్ ఆజ్ఞాపయతి=ఆదేశించినట్లే. [ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః = వెడలెను]. [తతః = వెంటనే, మునివేషధారీ = ముని

రాక్షసః : (ఆత్మగతమ్) ఏహోఽస్మి చార్వాణో నామ రాక్షసః
 సుయోధనస్య మిత్రం పాండవాన్ వంచయితుం
 భ్రమామి. (ప్రకాశమ్) తృప్తితోఽస్మి. సంభావయతు
 మాం కశ్చిజ్జలచ్ఛాయా ప్రదానేన, (ఇతి రాజః
 సమీప ముపసర్పతి).

(సర్వ ఉత్తిష్ఠన్తి)

యుధిష్ఠిరః : మునే అభివాదయే.

రాక్షసః : అకాలోఽయం సముదాచారస్య. జలప్రదానేన
 సంభావయతు మామ్.

వేషమును ధరించియున్న, చార్వాణః నామ = చార్వాణుడనునట్టి, రాక్షసః =
 రక్కసుడు, ప్రవిశతి = ప్రవేశించును].

విషయతః :- [ఆత్మగతమ్ = తనలో], ఏషః అస్మి = ఇదిగో నేనే,
 చార్వాణః నామ = చార్వాణుడనునట్టి, రాక్షసః = రాక్షసుడను, సుయోధనస్య = దుర్యో
 ధనునికి, మిత్రమ్ = స్నేహితుడను, పాండవాన్ = పాండవులను, వంచయితుమ్ =
 మోసగించుటకు, భ్రమామి = తిరుగుచున్నాను. [ప్రకాశమ్ = ప్రకాశముగా],
 తృప్తితః అస్మి = దప్పికగొంటిని. కశ్చిత్ = ఎవడేని, జల + ఛాయా + ప్రదానేన =
 నీరునీడల విచ్చుటతో, మామ్ = నన్ను, సంభావయతు = అనుగ్రహించునుగాక.
 [ఇతి = అని, రాజః = యుధిష్ఠిరునియొక్క, సమీపమ్ = పజ్జను, ఉపసర్పతి =
 సమీపించును]. [సర్వే = అందరును, ఉత్తిష్ఠన్తి = లేచురు]

మునేఽయతః :- మునే = ఓ మునీ!, అభివాదయే = నమస్కరించుచున్నాను.

అకాలజ్ఞతః :- సముదాచారస్య = ఈ శిష్టాచారమునకు, అయమ్ = ఇది,
 అకాలః = తగినసమయము కాదు. జలప్రదానేన = నీటినిచ్చుటతో, మామ్ = నన్ను,
 సంభావయతు = గౌరవింతువుగాక (భవాన్ కర్త).

పుట 423 - తృప్తితోఽస్మి భో స్తృప్తితోఽస్మి = దప్పికగొంటినోయీ దప్పిక
 గొంటిని. ప్రమాదము కంతవ్యము.

యుధిష్ఠిరః : మునే ఇదమాసనమ్. ఉపవిశ్యతామ్.

రాక్షసః : (ఉపవిశ్య) నను భవతాపి క్రియతా మాసనపరిగ్రహః.

యుధిష్ఠిరః : (ఉపవిశ్య) కః కోఽత్ర భోః. సలిల ముపనయ.

(ప్రవిశ్య గృహీత భృంగారః)

కంచుకీ : (ఉపసృత్య) మహారాజ, శిశిర సురభి సలిల సంపూర్ణోఽయం భృంగారః పానభాజనం చేదమ్.

యుధిష్ఠిరః : మునే, నిర్వర్త్యతా ముదన్యాప్రతికారః.

రాక్షసః : [పాదౌ ప్రక్షాల్య ఉపస్పృశన్ విచింత్య] భోః క్షత్రియ స్త్వమితి మన్యే.

మునేఇతి :- మునే=మహానీ!, ఇదమ్=ఇదిగో ఇది, అసనమ్=అసనము. ఉపవిశ్యతామ్=కూర్చుండబడుగాక. కూర్చుండుమనుట.

నన్వీతి :- (ఉపవిశ్య=కూర్చుండి) నను=మరి, భవతా అపి=నీచే గూడ, అసన పరిగ్రహః=అసన స్వీకారము, క్రియతామ్=చేయబడుగాక.

కఇతి :- (ఉపవిశ్య=కూర్చుండి) కః కోఽత్ర భోః = ఎవరక్కడ, సలిలమ్ = జలమును, ఉపనయ = తెమ్ము. (గృహీత భృంగారః=కలశము చేబూని, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి)

మహారాజఇతి :- (ఉపసృత్య=సమీపించి) మహారాజా!, శిశిర=చల్లనైన, సురభి=సుగంధిలమైన, సలిల=నీటితో, సంపూర్ణః=నిండినదైన, భృంగారః=గిన్నె, ఆయమ్=ఇదిగో, చ=మరియు, పానభాజనమ్=త్రాగుట కవకరించు పాత్ర, ఇదమ్=ఇదిగో.

మునేఇతి :- మునే=మహానీ!, ఉదన్యా ప్రతికారః=దప్పికకు ప్రతి క్రియ, నిర్వర్త్యతామ్=నిర్వర్తింపబడుగాక. దప్పిక తీర్చుకొనుమనుట.

భోఇతి :- (పాదౌ=పాదములను, ప్రక్షాల్య=కడిగి, ఉపస్పృశన్=

యుధిష్ఠిరః : సమ్యక్స్వేదీ భవాన్. క్షత్రియ ఏవాస్మి.

రాక్షసః : సులభశ్చ స్వజన వినాశః సంగ్రామేషు ప్రతిదినమతో
నాదేయం భవద్భ్యో జలాదికమ్. భవతు. ఛాయ
యైవానయా సరస్వతీ శిశిర తరంగ స్పృశా మరుతా
చానేన విగతక్లమో భవిష్యామి.

[దాసదీ : బుద్ధిమతికే, వీజయ మహర్షిమనేన తాలవృంతేన.
[బుద్ధిమదిప వీవహి మహేసి ఇమిణా తాలవంతేణ]

[చేటి తథా కరోతి]

అచమించుచు, విచింత్య=అలోచించి) భోః=ఓయీ!, త్వమ్=నీవు, క్షత్రియః=
క్షత్రియుడవు, ఇతి=అని, మన్యే=భావించుచున్నాను.

సమ్యగితి :- భవాన్=నీవు, సమ్యక్=బాగుగా, వేదీ=గ్రహించినవాడవు,
సరిగనే ఊహించితివనుట. క్షత్రియః ఏవ=క్షత్రియుడనే, అస్మి=అయియుంటివి.

సులభఇతి :- సంగ్రామేషు = రంగములయందు, ప్రతిదినమ్=
విత్యమును, స్వజన వినాశః=బంధు నాశనము, సులభః=[మీకు] చేరువలోనిది,
అతః = అందుచే, భవద్భ్యః = మీ క్షత్రియులనుండి, జలాదికమ్=ఉదకము
మున్నగునది, న ఆదేయమ్ = స్వీకరింపదగినది కాదు. భవతు = అగుగాక.
అనయా=ఈ, ఛాయయా=నీడతోను, చ=మరియు, సరస్వతీ=(సరస్వతీ) నది
యొక్క, శిశిర=చల్ల నైన, తరంగ=కెరటములను, స్పృశా=తాకునదైన, అనేన=
ఈ, మరుతా=వాయువుచేతను, విగతక్లమః=పోగొట్టబడిన అలనట కలవాడను,
భవిష్యామి=అవుదును.

బుద్ధీతి :- బుద్ధిమతికే=ఓ బుద్ధిమతికా!, అనేన=ఈ, తాలవృంతేన=
వీవనతో, మహర్షిమ్=మునీశ్వరుని, వీజయ=వీచము.

[చేటి=చెలికత్తె, తథా=అట్లే, కరోతి=చేయును]

రాక్షసః : భవతి, అనుచితోఽయమస్మాను సముదాచారః.

యుధిష్ఠిరః : మునే, కథయ కథమేవం భవాన్ పరిశ్రాంతః.

రాక్షసః : మునిజన సులభేన కౌతూహలేన తత్ర భవతాం మహా
క్షత్రియాణాం దండ్యయుద్ధమవలోకయితుం పర్యటామి
సమంతపంచకమ్. అద్య తు బలవత్తయా శరదాతప
స్యాపర్యాప్త మేవావలోక్య గదాయుద్ధమ్ అర్జున
సుయోధనయో రాగతోఽస్మి.

(సర్వే విషాదం నాటయన్తి)

భవత్తితి :- భవతి = ఓ గౌరవింపదగినదానా!, అయమ్ = ఈ,
సముదాచారః = శిష్టాచారము, అస్మాను = మావట్ల, అనుచితః = తగనిది.

మున ఇతి :- మునే = మహర్షి!, భవాన్ = నీవు, ఏవమ్ = ఇట్లు, కథమ్ =
ఏది, పరిశ్రాంతః = అరిసినవాడవో, కథయ = చెప్పుము. ఇది కు వచ్చిన పని
యేమనుట.

మునిజనేతి :- మునిజన = మౌనులకు, సులభేన = స్వభావసిద్ధమైన,
కౌతూహలేన = కుతూహలముతో, తత్ర భవతామ్ = గౌరవార్హులయిన, మహా
క్షత్రియాణామ్ = మహారాజులయొక్క, ద్వంద్వయుద్ధమ్ = ద్వంద్వయుద్ధమును,
అవలోకయితుమ్ = చూచుటకు, సమంతపంచకమ్ = సమంతపంచకమును,
పర్యటామి = గ్రుమ్మరుచుంటిని. అద్య తు = నేడు మాత్రము, శరదాతపస్యః =
శరత్కాలపు ఎండయొక్క, బలవత్తయా = అధిక్యముచేత, అర్జున సుయో
ధనయోః = అర్జున దుర్యోధనులయొక్క, గదాయుద్ధమ్ = గదాయుద్ధమును,
అపర్యాప్తమ్ ఏవ = సగమువరకు మాత్రమే, అవలోక్య = చూచి, ఆగతః = వచ్చిన
వాడను, అస్మి = అయితిని. సర్వే = అందరును, విషాదమ్ = దుఃఖమును,
నాటయన్తి = అభినయింతురు].

కంచుకీ : మునే, న ఖల్వేవమ్. భీమసుయోధనయోరితి కథయః.

రాక్షసః : ఆః! అవిదితవృత్తాంత ఏవ కథం మామాక్షిపసి.

యుధిష్ఠిరః : మహర్షే, కథయ కథయ.

రాక్షసః : క్షణమాత్రం విశ్రమ్య సర్వం కథయామి భవతో న పునరస్య వృద్ధస్య.

యుధిష్ఠిరః : కథయ కిమర్జున సుయోధనయోరితి.

రాక్షసః : నను పూర్వమేవ కథితం మయా ప్రవృత్తం గదా యుద్ధమితి.

మునేఞ్చితి :- మునే=మహర్షీ!, ఏవమ్=ఇట్లు, న ఖలు=కాదు సుమీ! భీమ సుయోధనయోః=భీమ దుర్యోధనులకు [ద్వంద్వయుద్ధము], ఇతి=అని, కథయ=చెప్పము.

అఃఇతి :- ఆః=ఆః!, అవిదిత వృత్తాంతః ఏవ = ఏమి జరిగినదో ఎరుగనివాడవయ్య, మామ్=నన్ను, ఆక్షిపసి కథమ్=తప్పుపట్టుచున్నావా లేక సరిదిద్దుచున్నావా?

మహర్షేఞ్చితి :- మహర్షే=ఓ మునీ!, కథయ కథయ=చెప్పు చెప్పుము.

క్షణమాత్రమితి :- క్షణమాత్రమ్=క్షణకాలము, విశ్రమ్య=నేడదేరి, సర్వమ్=సమస్తమును, భవతః=నీకు, కథయామి=తెల్పుదును. పునః=కాని, అన్యః=ఈ, వృద్ధస్య=ముసలివానికి [కంచుకీ] మాత్రము, న=కాదు. ఈతనికి మాత్రము చెప్పననుట.

కథయేతి :- కథయ=చెప్పము, అర్జున సుయోధనయోః ఇతి కిమ్=అర్జునదుర్యోధనుల కనియా?

నన్వీతి :- నను=అవును, పూర్వమ్ ఏవ=ఇంతకుముందే, మయా=

యుధిష్ఠిరః : న భీమ సుయోధనయోరితి.

రాక్షసః : వృత్తం తత్. (యుధిష్ఠిరో ద్రాపదీ చ మోహముపగతో)

కంచుకీ : (సలిలేనాసిచ్యు) సమాశ్వసితు దేవో దేవీ చ.

చేటీ : సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు దేవీ. (సమస్ససదు సమస్ససదు దేవీ)
(ఉభౌ సంజ్ఞాం లభేతే)

యుధిష్ఠిరః : కిం కథయసి మునే, వృత్తం భీమ సుయోధనయోర్గదాయుద్ధమితి!

నాచేక, కథితమ్=చెప్పబడినది, గదాయుద్ధమ్=[ఆ ఇరువురికి] గదాయుద్ధము, ప్రవృత్తమ్ ఇతి=ప్రారంభమైనదని.

నేతి :- భీమ సుయోధనయోః=భీమ దుర్యోధనులకు, న ఇతి=కాదని?

వృత్తమితి :- తత్ = అది [భీమ సుయోధనులకు గదాయుద్ధము] వృత్తమ్ = జరిగిపోయిన విషయము. [యుధిష్ఠిరః=ధర్మజుడు, ద్రాపదీ చ=పాంచాలియు, మోహమ్ ఉపగతో=మూర్ఖుడయ్యిరి].

సమాశ్వసిత్వీతి :- [సలిలేన=జలముతో, అసిచ్యు=జల్లి, నీరు జల్లియనుట], దేవః=మహారాజు, సమాశ్వసితు=ఊరడిల్లునుగాక, చ=మరియు, దేవీ=మహారాజ్ఞి, సమాశ్వసితు=తేమకొనుగాక.

చేటీ :- దేవీ=మహారాజ్ఞి, సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు=ఊరడిల్లుగాకూరడిల్లుగాక.

ఉభౌ=ఇరువురును, సంజ్ఞామ్=తెలిపిని, లభేతే=పొందుదురు]

కిమితి :- మునే=మహర్షి! కిమ్ కథయసి=ఏమి చెప్పుచుంటివి, భీమ

ద్రాపదీ : భగవన్, కథయ కథయ కిం వృత్తమితి? (భలవం
కహేహి కహేహి కిం వృత్తం త్రి)

రాక్షసః : కంచుకిన్, కా పునరేతౌ?

కంచుకీ : బ్రహ్మన్ ఏష దేవో యుధిష్ఠిరః, ఇయమపి పాంచాల
రాజ తనయా.

రాక్షసః : ఆః, దారుణముపక్రాంతం మయా నృశంసేన.

ద్రాపదీ : హా నాథ భీమసేన! (ఇతి మోహముపగతా) (హా
ణాహ భీమసేన)

సుయోధనయోః=భీమ దుర్యోధనులకు, గదాయుద్ధమ్=గదాయుద్ధము, వృత్తమ్
ఇతి=జరిగిపోయినదనియా.

భగవన్నితి :- భగవన్=మహాత్మా!, కిమ్=ఏది, వృత్తమ్ ఇతి=జరిగి
పోయినదో, కథయ కథయ=చెప్పు చెప్పుము.

కంచుకిన్నితి :- కంచుకీ, ఏతౌ = వీరిద్దరు, కా పునః = ఎవరు?
[పునః వాక్యాలంకారము]

బ్రహ్మన్నితి :- విప్రుడా!, ఏషః=ఇతడు, దేవః=మహారాజయిన,
యుధిష్ఠిరః=ధర్మరాజు, అపి=మరియు, ఇయమ్=ఈమె, పాంచాలరాజతనయా=
ద్రాపది.

ఆ ఇతి :- ఆః=అహో!, నృశంసేన=క్రూరుడనైన, మయా=నాచేత,
దారుణమ్=కఠినమైన [ప్రసంగము], ఉపక్రాంతమ్=ప్రారంభింపబడినది.

హేతి :- హా నాథ భీమసేన=అయ్యో నాథ భీమసేన!, [ఇతి=అని,
మోహమ్=మూర్ఛను, ఉపగతా=పోయినది].

కంచుకీ : కిం నామ కథితమ్?

చేటి : సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు దేవీ. (సమస్ససదు సమస్ససదు దేవీ)

యుధిష్ఠిరః : (సాస్రమ్) బ్రహ్మన్!

పదే సందిగ్ధ ఏవాస్మిన్ దుఃఖమాస్తే యుధిష్ఠిరః!

వత్సస్య నిశ్చితే తత్త్వే ప్రాణత్యాగాదయం సుఖీ॥ 14

కిమితి :- కథితమ్=చెప్పబడినది, కిమ్ నామ=ఏమది, ఏమంటివనుట.

సమాశ్వసిత్సీతి :- దేవీ=మహారాజ్ఞి, సమాశ్వసితు సమాశ్వసితు= ఊరడిల్లునుగా కూరడిల్లునుగాక!.

బ్రహ్మన్నితి :- [సాస్రమ్=కన్నీటితో] బ్రహ్మన్=ఓ విప్రుడా!

పదేఽతి :- అస్మిన్ సందిగ్ధే పదే ఏవ యుధిష్ఠిరః దుఃఖమ్ ఆస్తే; వత్సస్య తత్త్వే నిశ్చితే [సతి] అయమ్ ప్రాణత్యాగాత్ సుఖీ [భవిష్యతి].

అర్థము :- అస్మిన్=ఈ, సందిగ్ధే=సందేహస్పదమైన, పదే ఏవ= మాయందే, యుధిష్ఠిరః=ధర్మరాజు, దుఃఖమ్=దుఃఖము, ఆస్తే=కలుచున్నది. ధర్మరాజు దుఃఖమును పొందుచున్నాడనుట. వత్సస్య = బిడ్డయొక్క [భీముని యొక్క], తత్త్వే=సత్యస్థితి, నిశ్చితే [సతి]=స్పష్టపడినచో, అయమ్=ఈ యుధిష్ఠిరుడు, ప్రాణత్యాగాత్ = అనువులుకాయుట వలన, సుఖీ = దుఃఖవిముక్తుడు, [భవిష్యతి=కాగలడు]. భీముడు మరణించుట జరిగినచో నేను జీవించియుండ ననుట.

చందస్సు :- పశ్యావక్త్రము. [చూ. పుట-63]

సమాసము :- ప్రాణానాం త్యాగః-ప్రాణత్యాగః-తస్మాత్.

రాక్షసః : (సానందమాత్మగతమ్) అత్రైవ మే యత్నః.
(ప్రకాశమ్) యది త్వవశ్యం కథనీయం తథా సంక్షేపతః
కథయామి, న యుక్తం బంధు వ్యసనం విస్తరే
ణావేదయితుమ్.

యుధిష్ఠిరః : (అశ్రూణి ముంచన్)

సర్వథా కథయ బ్రహ్మన్ సంక్షేపాద్విస్తరేణ వా
వత్సస్య కిమపి శ్రోతుమేష దత్తః క్షణో మయా॥ 15

సంధులు :- సందిగ్ధే+ఏవ-అయవాదేశసంది-సందిగ్ధయ్+ఏవ-యవ
లోపసంది. ఏవ+అస్మిన్-సవర్ణదీర్ఘసంది.

క్రియ :- ఆసజ్ ఉపశేషనే, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ
ఆస్తే-ఆసాతే-ఆసతే; ఆస్సే-ఆసాతే-ఆధ్వే;
ఆసే-ఆస్వహే-ఆస్మహే.

ఋత్యైవేతి :- (సానందమ్=సంతోషముతో, అత్మగతమ్=తనలో) మే=
నాయొక్క, యత్నః=ప్రయత్నము, అత్ర ఏన=ఈ విషయమునందే. ధర్మజుని
ప్రాణత్యాగమునందే అనుట. [ప్రకాశమ్=ప్రకాశముగా], అవశ్యమ్=తప్పక,
కథనీయమ్=చెప్పవలసినది, యది తు=అయినచో, తథా=అట్లే[సరే], సంక్షేపతః=
సంగ్రహముగా, కథయామి=చెప్పుదును. బంధు వ్యసనమ్=అయినవారి ఆపద,
విస్తరేణ = సవిస్తరముగా [వివరములతో], ఆవేదయితుమ్ = చెప్పుట,
న యుక్తమ్=తగదు.

సర్వధేతి :- [అశ్రూణి=కన్నీటిని, ముంచన్=విడుచుచు], బ్రహ్మన్,
సంక్షేపాత్ వా విస్తరేణ వా సర్వథా కథయ, వత్సస్య కిమపి శ్రోతుమ్ ఏషః
క్షణః మయా దత్తః.

అర్థము :- బ్రహ్మన్=ఓ విప్రుడా!, సంక్షేపాత్ వా=సంగ్రహముగానో.

రాక్షసః : శ్రూయతామ్.

తస్మిన్ కౌరవభీమయో గురుగదాఘోరధ్వనౌ
సంయుగే

ద్రౌపదీ : [సహసాత్థాయ] తతస్తతః. [తదో తదో]

రాక్షసః : [స్వగతమ్] కథం పునరనయోర్లబ్ధసంజ్ఞతామపనయామి!

సీరీ సత్వరమాగతశ్చిర మభూత్తస్యాగ్రత స్సంగరః!

విస్తరేణ వా = విపులముగానో, సర్వథా=ఏదోవిధముగా, కథయ=చెప్పుము.
వత్సస్య=భీమునియొక్క, కిమ్ అపి=ఏదయినను, భీమునికి సంబంధించిన ఏ
దుర్వార్తనైనను అనుట, శ్రోతుమ్=వినుటకు, ఏషః=ఈ, క్షణః=క్షణకాలము,
మయా=నాచేత, దత్తః=సమర్పితము.

శ్రూయతామ్ :- వినుము.

తస్మిన్మితి :- కౌరవభీమయోః, గురుగదా ఘోరధ్వనౌ, తస్మిన్,
సంయుగే, [[ప్రవర్తితే సతి] సీరీ సత్వరమ్ ఆగతః, తస్య అగ్రతః సంగరః
చిరమ్, అభూత్, తు హతినా ప్రియఃష్యతామ్ ఆలంబ్య రహసి సంజ్ఞా ఆహితా,
యామ్ ఆసాద్య కుటూత్తమః దుశ్శాసనారా ప్రతికృతిమ్ గతః.

అర్థము :- కౌరవభీమయోః = దుర్యోధన భీములకు నడుమ, గురు=
పెద్దవయిన, గదా=గదలయొక్క, ఘోర=భయంకరమైన, ధ్వనౌ=చప్పుడుతో
కూడిన, తస్మిన్=అ, సంయుగే=యుద్ధము [[ప్రవర్తితే సతి=జరుగుచుండగా]-

తతః తతః :- (సహసా = హఠాత్తుగా, ఉత్థాయ = లేచి) తతః తతః=
కడవత.

కథమితి :- [స్వగతమ్=తనలో] అనయోః=ఈ ఇరువురికి, లబ్ధి
సంజ్ఞరామి=స్పృహను, కథమ్=ఎట్లు, పునః=తిరిగి, అపనయామి=పోగొట్ట
గలను! [పై ఘోరము నడుమ సంభాషణ కొనసాగుచున్నది].

అలంబ్య ప్రియశిష్యతాం తు హలినా సంజ్ఞా

రహస్యాహితా

యామాసాద్య కురూత్తమః ప్రతికృతిం దుఃశ సనారా

గతః॥ 16

అర్థము :- సీరీ=బలరాముడు, సత్వరమ్=శీఘ్రముగా, ఆగతః=వచ్చెను. తస్య = అతనియొక్క, అగ్రతః=ఎదుట, సంగరః=యుద్ధము, చిరమ్ = చాలనేపు, అభూత్ = జరిగెను. తు=కాని, హలినా=బలరామునిచేత, ప్రియశిష్యతామ్=శిష్యప్రేమను, అలంబ్య=ఆశ్రయించి, రహసి=గుట్టుగా, సంజ్ఞా=సంకేతము, ఆహితా=ఉపదేశింపబడినది. యామ్=ఏది ఉపదేశింపబడెనో, తామ్=దానిని, ఆసాద్య=పొంది, కురూత్తమః=దుర్యోధనుడు, దుశ్శాసనాః=దుశ్శాసన సంహారకుడగు భీమునివల్ల, ప్రతికృతిమ్=ప్రతీకారమును, గతః=పొందెను. చెల్లించుకొనెననుట. (శార్దూలము)

సమాసములు :- కౌరవశ్చ భీమశ్చ-తయోః. గుర్వ్యా చ తే గదే చ-గురుగదే, ఘోరశ్చాసౌ ధ్వనిశ్చ-ఘోరధ్వనిః, గురుగదయోః ఘోరధ్వనిః యస్మిన్ సః-గురుగదాఘోరధ్వనిః-తస్మిన్. [సీరమ్ అస్యాస్తీతి-సీరీ-సీరిజా-సీరిణః] త్వరయా సహితమ్-సత్వరమ్. ప్రియః శిష్యః యస్య సః. ప్రియశ్చాసౌ శిష్యశ్చేతి వా ప్రియశిష్యస్య భావః-తామ్. [హల మస్యాస్తీతి-హలీ, తేన] కురుషు ఉత్తమః. దుశ్శాసనః అరిః యస్య సః-తస్మిన్.

సంధులు :- భీమయోః+గురు-రేఫాదేశవిసర్గసంధి. ఆగతః+చిరమ్-శషసాదేశ. తస్య+అగ్రతః, కురు+ఉత్తమః, దుశ్శాసన+అరౌ-సవర్ణదీర్ఘ. రహసి+ఆహితః-యజాదేశ.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, యజ్, పరస్మై, ప్రథమ
అభూత్-అభూతామ్-అభూవన్.

యుధిష్ఠిరః : హా వత్స వృకోదర. [ఇతి మోహముపగతః]

ద్రౌపదీ : హా నాథ భీమసేన, హా మమ పరిభవ ప్రతీకార
పరిత్యక్తజీవిత, జటాసుర బక హిడింబ కిర్మీర కీచక
జరాసంధ నిఘూదన, సౌగంధికాహరణ చాటుకార,
దేహి మే ప్రతివచనమ్. [ఇతి మోహముపగతా]
[హా నాహ. భీమసేన, హా మమ పరిభవ పడితర
పంచుత్తజీవిత, జటాసుర బల హిడింబ కిర్మీర కీచక
జరాసంధ నిఘూదన, సౌగంధికాహరణ చాటుకార,
దేహి మే పడివలెనమ్]

కంచుకీ : [సాస్రమ్] హా కుమార భీమసేన, ధార్తరాష్ట్ర కుల
కమలినీ ప్రాతేయవర్ష. [ససంభ్రమమ్] సమాశ్వాసితు
మహారాజః. భద్రే, సమాశ్వాసయ స్వామినీమ్.
మహర్షే, త్వమపి తావదాశ్వాసయ మహారాజమ్.

హా వత్సేతి :- హా = అయ్యో!, వత్స=బిడ్డా, వృకోదర=భీముడా!,
[ఇతి=అని, మోహమ్=మూర్ఛను, ఉపగతః=పోందెను].

హా నాథేతి :- హా=అయ్యో!, నాథ = పెనిమిటి!, భీమసేన=భీమ
సేనుడా!, హా=అయ్యో!, మమ=నాయొక్క, పరిభవ=అవమానమునకు, ప్రతీకార=
ప్రతీకారము చేయుటకు, పరిత్యక్త=విడువబడిన, జీవన=ప్రాణములుగలవాడా!,
జటాసుర=జటాసురుని, బక=బకాసురుని, హిడింబ=హిడింబుని, కిర్మీరుని,
కీచకుని, జరాసంధుని, నిఘూదన = చంపినవాడా!, సౌగంధిక+అహరణ=
సౌగంధికపుష్పమును తెచ్చుటతో, చాటుకార=నాకు ప్రియము చేసినవాడా!, మే=
నాకు, ప్రతివచనమ్ దేహి = బదులు వల్కుము. [ఇతి = అని, మోహమ్
ఉపగతః=మూర్ఛపోయినది].

హా కుమారేతి :- అయ్యో కుమార భీమసేనుడా!, [సాస్రమ్ =

రాక్షసః : [స్వగతమ్] ఆశ్వాసయామి ప్రాణాన్ పరిత్యాజ
యితుమ్. [ప్రకాశమ్] భో భీమాగ్రజ, తుణమేక
మాధీయతాం సమాశ్వాసః. కథాశేషోఽస్తి.

యుధిష్ఠిరః : [సమాశ్వాసస్య] మహర్షే, కిమస్తి కథాశేషః.

ద్రౌపది : [[ప్రతిబుధ్య] భగవన్, కథయ కీదృశః కథాశేష ఇతి.
(భలవం కహేహి కీదిసో కహసేసోతి)].

కంచుకే : కథయ కథయ.

కన్నీటితో]; ధర్మరాష్ట్ర కుల = కౌరవవంశమనునట్టి, కమలినీ=పద్మలతకు,
ప్రాణేయవర్ష=మంచువానవంటివాడా!, [ససంభ్రమమ్=సంభ్రమముతో], మహా
రాజః=మహారాజు, సమాశ్వాసితు=ఊరడిల్లుగాక. భద్రే=ఓ చేటీ!, స్వామినీమ్=
మహారాజుని, సమాశ్వాసయ=ఊరడిల్ల జేయుము. మహర్షే=ఓ మునిశ్వరా!,
త్వమ్ అపి=నీవుకూడ, మహారాజమ్=మహారాజును, సమాశ్వాసయ=ఊరడిల్ల
జేయుము. [తావత్-వాక్యాలంకారము].

ఆశ్వాసయామితి :- [స్వగతమ్=తనలో] ప్రాణాన్=అనువులను,
పరిత్యాజయితుమ్ = పోగొట్టుటకొఱకు, ఆశ్వాసయామి = ఊరడిల్ల జేయుదును.
[ప్రకాశమ్=ప్రకాశముగా], భో భీమాగ్రజ=ఓ భీముని అన్నా!, ఏకమ్ ఉణమ్=
ఒకేఒక్క ఉణముసేపు, సమాశ్వాసః=దైర్యము (ఊరట), ఆధీయతామ్=ధరింప
బడుగాక. నిమేష మూరడిల్లుచునుట. కథాశేషః=చెప్పవలసిన వృత్తాంతమున
మిగులు, అస్తి=ఉన్నది.

మహర్షేఐతి :- (సమాశ్వాసస్య = తేరుకొని) మహర్షీ; కథాశేషః =
కొఱవ, కిమ్ అస్తి=ఏమున్నది.

భగవన్నితి - భగవన్=మహాత్మా! కథాశేషః=మిగులు, కీదృశః
ఇతి=ఎట్టిదో, కథయ=తెల్పుము.

కథయేతి :- కథయ కథయ=చెప్పుము చెప్పుము.

రాక్షసః : తతశ్చ హతే తస్మిన్ సుక్షత్రియే వీరసుఖానాం గతి
ముపగతే సమగ్ర సంగలితం భ్రాతృవధ శోకజం
బాష్పం ప్రమృజ్య భ్రాతృవధశోకా దపహాయ
గాండివం ప్రత్యగ్ర క్షతజచ్చటా చర్చితాం తామేవ
గదాం భ్రాతృహస్తాదాకృష్య నివార్యమాణోఽపి
సంధిత్సునా వాసుదేవేన ఆగచ్ఛాగచ్ఛేతి సోపహాసం
భ్రమిత గదా యుంకార మూర్ఛిత గంభీర వచన
ధ్వనినాహూయమానః కారవరాజేన తృతీయోఽనుజస్తే
కిరీటీ యోధుమారబ్ధః. అశృణినస్తస్య గదాఘాతాత్
నిధన ముత్పేక్షమాణేన కామపాలేన అస్తున పక్షపాతీ
దేవకీసూనుః అతివ్రయత్నాత్ స్వరథ మారోఽప్య
ద్వారకాం నీతః.

తతశ్చేతి :- తతశ్చ=అటుతరువాత, తస్మిన్=ఆ, సుక్షత్రియే=రాక్ష
కుమాసుడగు భీముడు, వీర సులభామ్=మహావీరులకు లభించునట్టి, గతిమ్=
అవస్థను, ఉపగతే=పొందగా, భ్రాతృ వధ శోకజమ్=అగ్రజుని మృతి వలని
దుఃఖముతో పొడమినదియు, సమగ్ర సంగలితమ్=సమగ్రముగా ప్రవించునదియు
నైన, బాష్పమ్=కన్నీటిని, ప్రమృజ్య=తుడుచుకొని, భ్రాతృ వధ=అగ్రజుని
హాననము వలన పుట్టిన, శోకాత్=దుఃఖము వలన, గాండివమ్=గాండివమును,
అపహాయ=విడిచి, ప్రత్యగ్ర=క్రొత్తయైన, క్షతజ+చటా=రక్తధారలతో,
చర్చితామ్=పులుచుబడిన, తామ్ ఏవ=అదే, గదామ్=గదను, భ్రాతృ=అన్న
యొక్క, హస్తాత్=చేతినుండి, ఆకృష్య=లాగుకొని, సంధిత్సునా=పొందొనరింప
గోచువాడైన, వాసుదేవేన=శ్రీకృష్ణునిచే, నివార్యమాణః అపి=వారింపబడుచున్న
వాడయ్యును; ఆగచ్ఛ ఆగచ్ఛ ఇతి=రమ్ము రమ్మని, సోపహాసమ్=ఎకసత్కెముగా;
భ్రమిత=త్రిప్పబడుచున్న, గదా=గదయొక్క, యుంకార=ధ్వనితో, మూర్ఛిత=
కప్పివేయబడిన, గంభీర=గంభీరమైన, వచన=వాక్కుయొక్క, ధ్వనినా=సవ్వడి
కలవాడయిన, కారవరాజేన=దుర్యోధనునితో, ఆహూయమానః=పిలువబడుచున్న

యుధిష్ఠిరః : సాధు భో అర్జున, తదైవ ప్రతిపన్నా వృకోదరపదవీ
గాండీవం పరిత్యజతా. అహం పునః కేనోపాయేన
ప్రాణాపగమమహోత్సవ ముత్సహిష్యే.

ద్రౌపదీ : హా నాథ భీమసేన, న యుక్తమిదానీం తే కనీయాంసం
భ్రాతరమశిక్షితం గదాయాం దారుణస్య శత్రోరభి
ముఖం గచ్ఛంతముపేక్షితుమ్. [మోహముపగతా]
[హా నాథా భీమసేన, న జత్తం దాణిం దే కణీఅసం
భాదరం అసిక్ఛిదం గదావ దారుణస్స సత్తుణో అహి
ముహం గచ్ఛంతం ఉపేక్షిదుమ్]

వాదై, తే=నీయొక్క, తృతీయః=మూడవవాడైన, అనుజః=తమ్ముడగు, కిరీటీ=అర్జునుడు, యోధుమ్=యుద్ధము చేయుటకు, ఆరబ్ధః=మొదలిడెను. గదా ఘాతాత్=దుర్యోధనుని గదయొక్క దేబ్బితో, అకృతినః=గదాయుద్ధమున నేర్పరికానట్టి, తస్య=అర్జునునియొక్క, నిధనమ్=మృతిని, ఉత్పేక్షమాణేన=ఊహించువాడైన, కామపాలేన=బలరామునితోసహా, అర్జున పక్షపాతీ=కిరీటీపట్ల మొగ్గుచూపునట్టి, దేవకీసూనుః=శ్రీకృష్ణుడు, అతివ్రత్యత్వాత్=మిక్కిలి వ్రతవత్సమున, రథమ్=రథమును, ఆరోఘ్య=ఎక్కించుకొని, ద్వారకామ్=ద్వారకాపట్టణము నుద్దేశించి, (వత్సనమునకనుట), నీతః=(అర్జునుడు) కొనిపోబడెను.

పాధ్వీతి :- భో అర్జున = ఓయీ అర్జునుడా!, సాధు = లెస్స లెస్స. గాండీవమ్=గాండీవమును, పరిత్యజతా=విడిచిపెట్టువాడవైన నీచేత, తదా ఏవ=ఆ క్షణమునందే, వృకోదర పదవీ=భీముడేగిన స్థానము (మృతి), ప్రతిపన్నా=స్వయముగా పొందబడినది. పునః=మరి, అహమ్=నేను, కేన ఉపాయేన=ఏ ఉపాయముతో, ప్రాణాపగమ మహోత్సవమ్ = అనువులు వీడు వండువును, ఉత్సహిష్యే=అభిలషింతును.

హా నాథేతి :- హా=అయ్యో! నాథ! భీమసేన=పెనిమిటి! భీమసేనుడా!, గదాయామ్ = గదాయుద్ధమునందు, అశిక్షితమ్ = నేర్పరికానట్టి, కనీయాంసమ్

రాక్షసః : తతశ్చాహమ్.

యుధిష్ఠిరః : భవతు మునే, కిమతః పరం శ్రుతేన, హా తాత భీమ
సేన, కాంతారవ్యసన బాంధవ, హా మచ్ఛరీర స్థితి
విచ్ఛేదకాతర, జతుగృహ విపత్సముద్ర తరణయాన
పాత్ర, హా కిరీర హిడింబాసుర జరాసంధ విజయైశ్
మల్ల, హా కీచక సుయోధనాసుజ కమలిసీ కుంజర,
హా ద్యూత పణప్రణయిన్, హా మదాజ్ఞా సంపాదక,
హా కౌరవ వన దావానల

బ్రాతరమ్ = చిన్న తమ్ముని; దారుణస్య = కఠినమైన, శత్రోః = శత్రువుయొక్క
(దుర్మోధనుని), అభిముఖమ్ = సమక్షమునకు, గచ్ఛంతమ్ = పోవుచున్నవానిని,
ఉపేక్షితుమ్ = పట్టించుకొనకుండుట (వారింపకుండుట), తే = నీకు, ఇదానీమ్ =
ఇప్పట్టున, న యుక్తమ్ = ఉచితము కాదు. (ఇతి = అని, మోహమ్ ఉపగతా =
మూర్ఛిలైను).

తత ఇతి :- తతః చ = అటుపిమ్మట, అహమ్ = నేను -

భవత్ప్రితి :- మునే = మహర్షి!, భవతు = చాలు. అతః పరమ్ = ఇంతకు
పైది, శ్రుతేన = వినుటతో, కిమ్ = ఏమి? ఇకపై కథ విననవసరము లేదనుట.
హా = అయ్యో!, తాత = బిడ్డా!, భీమసేన = భీముడా!, కాంతార వ్యసన = వనవాసపు
కష్టములయందు, బాంధవ = సహాయముచేసినవాడా!, హా = అయ్యో, మత్ =
నాయొక్క, శరీర = తనువుయొక్క, స్థితి = అస్తిత్వముయొక్క, విచ్ఛేద = విచ్ఛేదము
వలన, కాతర = భయపడువాడా!, నేను శరీరము విడుతున్నప్పుడు భీతిజెందినవాడా!
అనుట; జతుగృహ = లాజిగృహమునందైన, విపత్ = ఆపదయనునట్టి, సముద్ర =
సముద్రమును, తరణ = దాటువట్టున, యానపాత్ర = నావయైనవాడా!; హా = అయ్యో,
కిరీరుడు, జరాసంధుడు, హిడింబాసురులను, విజయ = జయించినట్టి, ఏకమల్ల =
అద్వితీయ ముల్లాడా!, హా!, కీచక = కీచకుడనునట్టియు, సుయోధనాసుజ = దుశ్శాసను
డనునట్టియు, కమలిసీ = తామరతీగలకు, కుంజర = ఏనుగయినవాడా!, హా =

నిర్లజ్జస్య దురోదరవ్యసనినో వత్స త్వయా సా తదా
 భక్త్యా మే సమదద్విషాయుతబలేనాంగీకృతా దాసతా।
 కిం నామాపకృతం మయాధిక మతిస్త్వయ్యద్య యద్గమ్యతే
 త్వక్త్వా నాథమబాంధవం సపది మాం ప్రీతిః క్వ తే సాఽధునా॥ 17

అయ్యో!, ద్యూత = జూదమునందు, పణ=నేను గెల్చుకొన్న పణమువట్టి, ప్రణయిన్=ఇష్టపడువాడా! ద్యూతపణముగానుండుటకు (ఒడ్డబడుటకు) అంగీకరించువాడా! అనియును. మత్=నాయొక్క, ఆజ్ఞా=ఆనతులను, సంపాదక=నెరవేర్చువాడా!, హా=అయ్యో!, కౌరవ=చార్తరాఘ్నులనునట్టి, వన=అరణ్యమునకు, దావానల=దవానలమువంటివాడా!

నిర్లజ్జస్యేతి :- హే వత్స!, దురోదర వ్యసనినః, నిర్లజ్జస్య మే, భక్త్యా, సమదద్విషాయుత బలేన, త్వయా, తదా, సా, దాసతా, అంగీకృతా, అద్య, మయా, త్వయి, అతః, అధికమ్, కిమ్ నామ, అపకృతమ్, యత్, మామ్, అనాథమ్, అబాంధవమ్, సపది, త్వక్త్వా, గమ్యతే, అధునా, తే, సా, ప్రీతిః, క్వ.

అర్థము :- హే వత్స=ఓ బిడ్డా!, దురోదర వ్యసనినః=జూదమాడు దురభ్యాసము కలవాడను, నిర్లజ్జస్య=సిగ్గులేనివాడనునైన, మే=నాకు, భక్త్యా=శ్రద్ధతో;-సమద=మదముతోకూడిన, దద్విష=ఏనుగులయొక్క, అయుత=పది పేలతో సమానమైన, బలేన=శక్తి కలవాడవైన, త్వయా=నీచేత, తదా=అప్పుడు, సా=అటువంటి, దాసతా = సేవకత్వము, అంగీకృతా=అంగీకరింపబడినది. అద్య=నేడు, మయా=నాచేత, త్వయి=నీవట్టి, అతః=అంతకంటె, అధికమ్=మిక్కుటముగా, కిమ్ నామ=ఏమది, అపకృతమ్=అపకారము చేయబడినది?, యత్=ఏలననగా, మామ్ = నన్ను, అనాథమ్=(రక్షకుడు) దిక్కులేనివానిని, అబాంధవమ్ = చుట్టములులేనివానిని, సపది=హఠాత్తుగా, త్వక్త్వా=విడిచి, గమ్యతే=(నీచే) పోబడుచున్నది. విడిచిపోయితివనుట. అధునా=ప్రస్తుతము, తే=నీయొక్క, సా=అలనాటిదైన, ప్రీతిః=ఆ ప్రేమ, క్వ (గతా)=ఏచు పోయినది? ఆనాటి భక్తిరక్తులు ఏమయినవనుట. (శార్దూలము).

ద్రౌపదీ : [సంజ్ఞాముపలభ్యోత్థాయ చ] మహారాజ, కిమేత
ద్వర్తతే. (మహారాజ, కిం ఎవ్వం వట్టె).

యుధిష్ఠిరః : కృష్ణే, కిమన్యత్—

సమాసములు :- నిర్గతా లజ్జా యన్యః సః—నిర్లజ్జః—తన్యః. దుష్టమ్
ఉదరమ్ యన్య తత్—దురోదరమ్ (వణే ద్యూతే దురోదరమ్) వ్యసనమ్ యన్య
విద్యతే సః—దురోదర వ్యసనీన్—తన్యః. మదేన సహితాః—సమదాశ్చ తే
ద్విపాశ్చ—సమద ద్విపానామ్ అయుతమ్—సమద ద్విపాయుతన్య బలమివ బలం
యన్య సః—సమద ద్విపాయుత బలః—తేన. న నాథః యన్య సః—అనాథః—
తమ్. న విద్యంతే బాంధవాః యన్య సః—అబాంధవః—తమ్.

సంధులు :- వ్యసనినః+వత్స-ఉత్వాదేశవిసర్గసంధి. ద్విప+అయుత,
బలేన+అంగీకృతా, నామ+అపకృతమ్, మయా+అధిక, త్యక్త్వా+అనాథ, సా+
అధునా-సవర్ణదీర్ఘ. అతః+త్వయి-సాదేశవిసర్గ. త్వయి+అద్య-యణాదేశసంధి.

క్రియ :- గమ్ గతౌ-కర్మణి, ఆత్మనే, లట్, ప్రథమ

గమ్యతే-గమ్యేతే-గమ్యంతే. (శార్దూలము)

అలంకారము :- నిర్లజ్జన్య, దురోదర వ్యసనినః, అనాథమ్,
అబాంధవమ్ అను విశేషణములు ధర్మజునిపట్లను, సమదద్విపాయుత బలేన,
దాసతా అనునవి భీమునిపట్లను సాఖిప్రాయములగుటచే నిందు పరికరాలంకారము.
“అలంకారః పరికరః సాఖిప్రాయే విశేషణే”.

మహారాజేభి :- (సంజ్ఞామ్=స్మృతిని, ఉపలభ్య=పొంది, చ=
మరియు, ఉత్తాయ=లేచి) మహారాజా, కిమ్ ఏతత్ వర్తతే=ఏమి జరుగుచున్నది.

కృష్ణేణతి :- కృష్ణే=ద్రౌపదీ, అన్యత్ కిమ్=వేరేయమున్నది!—

స కీచకనిషూదనో బక హిడింబ కిర్మీరహః
మదాంధ మగధాధిప ద్విరద సంధి భేదాశనిః |
గదాపరిఘశోభినా భుజయుగేన తేనాన్వితః
ప్రియస్తవ మమానుజోఽర్జునగురు ర్గతోఽస్తం కిల || 18

స కీచకేతి :- కీచక నిషూదనః, బక హిడింబ కిర్మీరహః, మదాంధ మగధాధిప ద్విరద సంధిభేదాశనిః, గదాపరిఘశోభినా తేన భుజయుగేన, అన్వితః తవ, ప్రియః, మమ అనుజః, అర్జునగురుః, అస్తమ్ గతః కిల.

అర్థము :- కీచక నిషూదనః = కీచకుని సంహరించినవాడును, బక-హిడింబ-కిర్మీరహః = బక హిడింబ కిర్మీరులను చంపినవాడును, (కిర్మీరుడు బకాసురుని తమ్ముడు), మదాంధ=గర్వాంధుడైన, మగధాధిప=జరాసంధుడనునట్టి, ద్విరద=ఏనుగుయొక్క, సంధి=కీళ్ళను, భేద=ఎడలించునట్టి, అశనిః=పిడుగు వంటివాడును, గదా పరిఘ=పరిఘ వంటి (అయుధ విశేషము, అర్ధము) గదతో, శోభినా = ప్రకాశించునట్టి, తేన = ఆ ప్రసిద్ధమయిన, భుజయుగేన = బాహువుల జంటతో, అన్వితః = కూడినవాడును, తవ=నీకు, ప్రియః=ఇష్టుడును, నాధుడు ననుట, మమ=నాకు, అనుజః=తమ్ముడును, అర్జునగురుః=కిరీటికి అగ్రజుడును (అయిన భీముడు), అస్తం గతః కిల=అస్తమించినాడట! (వార్తా సంభావ్యయోః కిల)

సమాసములు :- కీచకస్య నిషూదనః, బకశ్చ హిడింబశ్చ కిర్మీరశ్చ-బక హిడింబ కిర్మీరాన్ హస్తీతి-బక హిడింబ కిర్మీరహః. మదేన అంధః-మగధానాం (రాజ్యానామ్) ఆధిపః. మదాంధశ్చాసౌ మగధాధిపశ్చ. మదాంధ మగధాధిప ఏవ ద్విరదః. మదాంధ....ద్విరదస్య సంధయః. మదాంధ....సంధీనాం భేదః....భేదే అశనిః. గదా పరిఘ ఇవ (ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే) గదాపరిఘేన శోభిత ఇతి-శోభిన్-తేన. భుజానాం యుగమ్-తేన. అను జాయత ఇతి అనుజః. అర్జునస్య గురుః.

సంధులు :- సః+కీచక-తదేతద్విసర్గలోప నిషూదనః+బక-ఉత్త్యయేదేశ

[దౌపదీ : నాథ భీమసేన, త్వయా కిల మే కేశాః సంయమితవ్యాః.
 న యుక్తం వీరస్య క్షత్రియస్య ప్రతిజ్ఞాతం శిథిల
 యితుమ్. తత్ప్రతిపాలయ మాం యావదుపసర్పామి.
 (పునర్మోహముపగతా) (నాహ భీమసేన, తువ కిల
 మే కేశా సంజమితవ్యా. ఇ జత్తం వీరస్స ఖత్తి అస్స
 పడిణ్ణాదం సిఢిలేరుమ్. తా పడివాలేహి హం జావ
 ఉవసస్సామి).

విసర్గ. మద+అంధ, మగధ+అధివ, భేద+అశనిః, తేన+అన్వితః, మమ+
 అనుజః-సవర్ణదీర్ఘ. ప్రియః+తవ-సాదేశవిసర్గ. అనుజః అర్జున-ఉత్వాదేశ-
 అనుజో+అర్జున-పూర్వరూప. గురుః+గతః-రేఫాదేశ. గతః+అస్తమ్-
 ఉత్వాదేశ-గతో+అస్తమ్-పూర్వరూపసంధి.

చందస్సు :- పృథ్వీవృత్తము-జసౌ జనయలా పసుగ్రహయతిశ్చ
 పృథ్వీ గురుః.

| | | | | | |
|---------|-------|--------|-------|---------|-----------|
| ప్రియర్ | వమమా | సుజోరు | నగురు | రతోస్తం | కిల (1-9) |
| I U I | I I U | I U I | I I U | I U U | I U |
| జ | స | జ | స | య | లగ |

నాథేతి :- నాథ, భీమసేన=వెనిమిటి భీమసేనుడా!, మే=నాయొక్క,
 కేశాః=శిరోజములు, త్వయా=నీచేత, సంయమితవ్యాః కిల=ముడివేయబడవలసినవి
 గదా!. వీరస్య = వీరుడైన, క్షత్రియస్య=క్షత్రియునకు, ప్రతిజ్ఞాతమ్=పూనిని
 ప్రతినను, శిథిలయితుమ్ = నడలింతు, న యుక్తమ్=ఉచితముకాదు. తత్=
 అందుచేత, యావత్=ఎంతలో, ఉపసర్పామి=నిన్ను చేరుదునో, తావత్=అంత
 సేపు, మామ్=నన్ను, ప్రతిపాలయ=ప్రతీక్షింపుము. (పునః=మరల, మోహమ్
 ఉపగతా=మూర్ఛపోవును)

యుధిష్ఠిరః : (అకాశే) అంబ పృథ్వీః శ్రుతోఽముం తవ పుత్రస్య
సముదాచారః మామేక మనాథం విలపంత ముత్సృజ్య
క్వాపి గతః. తాత జరాసంధ శత్రో!, కిం నామ
వైపరీత్యమేతావతా కాలేనాల్పాయుషి త్వయి
సమాలోకితం జనేన. అథవా మయైవ బహుపలభ్యమ్.

దత్త్వా మే కరదీకృతాఖిల సృపాం యన్మేదిసిం లజ్జనే
ద్యూతే యచ్చ పణీకృతోఽపి హి మయా న క్రుధ్యసి
ప్రియసే!

అంబైతి :- (అకాశే=మిన్ను జూచుచు) అంబ, పృథ్వీ = తల్లీ వృథా
దేవీ!, తవ=నీయొక్క, పుత్రస్య=కుమారునియొక్క, అయమ్=ఈ, సముదా
చారః=శిష్టాచారము, శ్రుతః=వింటివా!, మామ్=నన్ను, ఏకమ్=ఒంటరివానిని,
అనాథమ్=దిక్కులేనివానిని, విలపంతమ్=దుఃఖించుచున్నవానిని, ఉత్సృజ్య=
విడిచిపెట్టి, క్వపి=ఎక్కడికో, గతః=వెడలెను. తాత=బిడ్డా, జరాసంధ శత్రో=
జరాసంధుని శత్రువా! [అతనిని చంపినవాడా!], అల్పాయుషి=అల్పాయుర్దాయము
కలవాడవైన, త్వయి=నీయందు, ఏతావతా కాలేన=ఇంతకాలముగా, జనేన=
[లోకులచే] ప్రజచేత, కిం నామ వైపరీత్యమ్ = ఏ విపరీతస్వభావము,
సమాలోకితమ్ నామ=చూడబడినదో!, అథవా=కాక, మయా ఏవ=నాచేతనే,
బహు+ఉపలభ్యమ్=ఎక్కువ చూడబడినది. (అనన్న మృత్యువయిన మనుజుని
స్వభావమునగు మార్పు వచ్చునని లోకప్రసిద్ధి. దుష్టుడు శిష్టుడుగను,
కోపనుడు శాంతస్వభావుడుగను మారుచుందురు. అట్టి ఏ మార్పును లోకము
గుర్తించినదో కాని నేనే పెద్ద మార్పులను నీలో చూచితి ననుట).

దత్త్వైతి :- కరదీకృతాఖిలసృపామ్ మేదిసిం మే దత్త్వా, యత్,
లజ్జసే; మయా, ద్యూతే, పణీకృతః అపి యత్ చ న క్రుధ్యసి, ప్రియసే, హి;
మమ, స్థిత్యర్థమ్, మత్స్యరాజభవనే, యత్, సూదతామ్, ప్రాప్తః, అపి; హే
వత్స, ఏతాని వినశ్యరస్య, తే, చిహ్నాని, సహసా, దృష్టాని.

స్థిత్యర్థం మమ మత్స్యరాజభవనే ప్రాప్తోఽసి

యత్సూదతాం

వత్సైతాని వినత్స్వరస్య సహసా దృష్టాని చిహ్నాని తే॥

19

అర్థము :- కరదీకృత=కప్పము చెల్లించువారుగా చేయబడిన, అఖిల నృపాఘ్=సమస్త రాజులు కలిగిన, మేదిసీమ్=భూమిని, మే=నాకొఱకు, దత్వా= ఇచ్చియు, యత్ లజ్జనే=సిగ్గులుచున్నావు. (ఇంకను నీయకపోతినేయని). మయా= నాచేత, ద్యూతే = జూదమునందు, పణీకృతః అపి=పణముగా నొడ్డబడియు, న క్రుద్యసి హి=కోపింపవు సరిగదా, ప్రీయసే = సంతసించుచున్నావు; (ఇవి భూతకాలికములే అయినప్పటికిని వర్తమానస్మృతి సారస్యమున లడంతత), మమ= నాయొక్క, స్థిత్యర్థమ్=ఉనికి కొఱకు, మత్స్యరాజభవనే=విరటుని కొలువులో, సూదతామ్=పాపకత్వమును, ప్రాప్తః అసి=పొందితివి; హే వత్స=తమ్ముడా!, ఏతాని=ఇవి, వినత్స్వరస్య=నశించునన్న, తే=నీయొక్క, చిహ్నాని=లక్షణములు, సహసా=హఠాత్తుగా నిప్పుడు, దృష్టాని=గుర్తింపబడినవి. (ఇవియన్నియు నీ స్వభావమునకు వివరీతములనుట నిప్పుడే గుర్తించితి ననుట.) శార్దూలము.

సమాసములు :- కరం దదాతి ఇతి-కరదః. ఆకరదాః కరదాః కృతాః ఇతి కరదీకృతాః. అఖిలాశ్చ తే నృపాశ్చ-అఖిలనృపాః. కరదీ కృతాః అఖిలనృపాః యస్యాం సా-కరదీకృతాఖిలనృపా-తామ్. అపణః పణః కృత ఇతి-పణీకృతః. మత్స్యానాం రాజా-మత్స్యరాజస్య భవనమ్-తస్మిన్.

సంధులు :- కృత+అఖిల, ప్ర+అప్తః=సవర్ణదీర్ఘ. యత్ + మేదిసీమ్=ఆసునానికాదేశ. యత్+చ+ఘృత్వసంధి. కృతః+అపి=ఉత్వాదేశ సంధి-కృతో+అపి=పూర్వరూపసంధి. స్థితి+అర్థమ్=యణాదేశ. ప్రాప్తః+ అసి=ఉత్వాదేశ-ప్రాప్తో+అసి=పూర్వరూప. వత్స+ఏతాని=వృద్ధిసంధి.

మునే, కిం కథయసి (తస్మిన్ కారవభిమయోః 6-13
ఇత్యాది వరతి)

రాక్షసః : ఏవమేతత్.

యుధిష్ఠిరః : ధిగస్మద్భాగధేయాని భగవన్ కామపాల, కృష్ణాగ్రజ,
సుభద్రాభాతః.

జ్ఞాతిప్రీతిర్మనసి న కృతా క్షత్రియాణాం న ధర్మో
రూఢం సఖ్యం తవపి గణితం నానుజన్యార్జునేన

క్రియలు :- లజ్జసే-లజ్జేథే-లజ్జధేస్వ
ప్రియసే-ప్రియేథే-ప్రియధేస్వ } ఆత్మనే, లబ్, మధ్యమ
క్రుధ్యసి-క్రుధ్యథః-క్రుధ్యథ } వరస్యై, లబ్, మధ్యమ
అసి-స్థః-స్థ }

మునేఇతి :- మునే=మహర్షి!, కిమ్ కథయసి=ఏమి పల్కుచుంటివి?
[తస్మిన్ కారవభిమయోః-ఇత్యాది శ్లోకమును మరల చదువును]

ఏవమితి :- ఏతత్=ఇది, ఏవమ్=ఇట్లు.

ధిగితి :- ధిక్ అస్మత్ భాగధేయాని = నిందింపదగినవి మా
అదృష్టములు. భగవన్=భగవంతుడా!, కామపాల=బలరాముడా!, కృష్ణాగ్రజ=
శ్రీకృష్ణుని అగ్రజుడా!, సుభద్రా భాతః=సుభద్రకు సోదరుడా!

జ్ఞాతిప్రీతిః :- జ్ఞాతిప్రీతిః, మనసి, న, కృతా; క్షత్రియాణామ్, ధర్మః
మనసి, న, కృతః; అనుజన్య, అర్జునేన, రూఢమ్, తత్, సఖ్యమ్, అపి, న,
గణితమ్; శిష్యయోః, భవతా, స్నేహబంధః, కామమ్, తుల్యః, భవతు; మంద
భాగ్యే, మయి, ఇత్థమ్, విముఖః, అసి, ఆయమ్, కః, వంధాః.

తుల్యః కామం భవతు భవతః శిష్యయోః స్నేహబంధః
కోఽయం పంథా యదసి విముఖో మందభాగ్యే
మయీతత్త్వమ్॥ 20

(ద్రౌపదీముపగమ్య) అయి పాంచాలీ, ఉత్తిష్ఠ,

అర్థము :- జ్ఞాతిప్రీతిః=బిందుత్వపు ప్రేమ [సుఖద్ర వలన], మనసి=మనస్సునందు, న కృతా = గణింపబడలేదు; ఉత్తియజామ్=రాజులయొక్క, ధర్మః=ఆచారము, మనసి న కృతః=మనసునందు పరిగణింపబడలేదు. [ద్వంద్వ యుద్ధమున జోక్యము కల్పించుకొనరాదన్నది], అనుజన్య = తమ్ముడైన శ్రీకృష్ణునికి, అర్జునేన=కిరీటితో, రూఢమ్=పెంపొందియున్న, తత్=ఆ, సఖ్యమ్ అపి=చెలిమియును, న గణితమ్=లెక్కింపబడలేదు; శిష్యయోః=శిష్యులిరువురియందును, భవతః = నీయొక్క, స్నేహబంధః=చెలికారము, కామమ్=మిక్కిలి, తుల్యః=సమానమైనది, భవతు=అగుగాక; మందభాగ్యే=దురదృష్టవంతుడనైన, మయి=నావల్లు, ఇత్తమ్=ఇట్లు, విముఖః అసి=పరాజ్ఞుబుడ వైతివి, అయమ్=ఇది, కః పంథాః=ఏ పద్ధతి? బిందుప్రీతికిగాని, రాజధర్మము నకుగాని, స్నేహభావమునకుగాని, శిష్యవాత్సల్యమునకుగాని అనువయిన పద్ధతి కాదనుట. [మందాక్రాంతావృత్తము]

సమాసములు :- జ్ఞాతేః ప్రీతిః. స్నేహస్య బంధః.

సంధులు :- ప్రీతిః+మనసి-రేపాదేశవిసర్గ. ధర్మః+రూఢ, విముఖః+మంద-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. న+అనుజన్య+అర్జునేన, మయి+ఇత్తమ్-సప్టర్ణిష్టు. కః+అయమ్ ఉత్త్వాదేశ-కో+అయమ్-పూర్వరూప. పంథాః+యత్-విసర్గలోప.

క్రియలు :- భవతు/భవతాత్-భవతామ్-భవన్తు

[లోట్, పరస్మై, ప్రథమ]

అసి-స్థః-స్థ [అస భువి-లట్-పరస్మై, మధ్యమ]

అయీతి :- [ద్రౌపదీమ్=పాంచాలిని, ఉపగమ్య=సమీపించి] అయి పాంచాలీ=ఓ ద్రౌపదీ, ఉత్తిష్ఠ=లేము. అవామ్=మనమిరువురమును, సమాన

సమాశదుఃఖాపీ వాచాం భవావః. మూర్ఖయా
కిం మామేవ మతిసంధత్సే.

[దౌపదీ : (లబ్ధసంజ్ఞా) బద్ధాతు నాథో దుర్యోధన రుధిరార్ద్రేణ
హస్తేన దుశ్శాసన విముక్తం మే కేశహస్తమ్. హంజే
బుద్ధిమతికే, తవ ప్రత్యక్షమేవ నాథేన ప్రతిజ్ఞాతమ్.
(కంచుకినముపేత్య) ఆర్య, కిం సందిష్టం తావత్ మే
దేవేన దేవకీనందనేన పునరపి కేశరచనామారభ్యతా
మితి. తదుపనయ మే పుష్పదామాని విరచయ
తావత్క-బరీమ్. కురు భగవతో నారాయణస్య
వచనమ్. న ఖలు సోఽలీకం సందిశతి. అథవా కిం
మయా సంతప్తయా భణితమ్. అచిరగత మార్యపుత్ర
మనుగమిష్యామి. (యుధిష్ఠిరముపగమ్య) మహారాజ,
ఆదీపయ మే చితామ్. త్వమపి క్షత్రధర్మమనువర్త
మాన ఏవ నాథస్య జీవిత హరస్యాభిముఖో భవః

దుఃఖౌ ఏవ=తుల్య దుఃఖము కలవారమే, భవావః=అయ్యియుంటిమి. మూర్ఖయా=
మోహముతో, మామ్=నన్ను, ఏవమ్=ఇట్లు, కిమ్ అతిసంధత్సే=మోసగించు
చుంటివేమి?

బద్ధాత్వీతి :- (లబ్ధసంజ్ఞా = స్మృతినిపొందినదై) దుశ్శాసన =
దుశ్శాసననిచే, విముక్తమ్=విడియింపబడిన, మే=నాయొక్క, కేశహస్తమ్=
జడను, దుర్యోధన=సుయోధనునియొక్క, రుధిర=రక్తముతో, అర్ద్రేణ=
తడిసిన, హస్తేన=చేతితో, నాథః=స్వామి, బద్ధాతు=ముడిపేయునుగత. హంజే
బుద్ధిమతికే=ఓ బుద్ధిమతికా!, తవ=నీయొక్క, ప్రత్యక్షమ్ ఏవ=ఎట్టయెదుటనే
గదా, నాథేన=స్వామిచేత, ప్రతిజ్ఞాతమ్=ప్రతిజ్ఞ చేయబడినది. (కంచుకినమ్=
కంచుకిని, ఉపేత్య = సమీపించి) ఆర్య=గౌరవింపదగినవాడా!, దేవేన=
భగవంతుడయిన, దేవకీనందనేన=శ్రీకృష్ణునిచేత, మే=నాకు, కిమ్ సందిష్టమ్=

అథవా యత్తే రోచతే. (బంధేదు కాహో దుజ్జోహణ
 గుధిలాద్దేణ హత్థేణ దుస్సాసణ విముక్కం మే కేస
 హత్థమ్, హంజే బుద్ధిమదివ, తవ పచ్చక్ఖం ఏవ్వ
 కాహేణ పడిణ్ణాదమ్. అజ్జ, కిం సందిట్టం దావ మే
 దేవేణ దేవకీనందణేణ పుణో వి కేసరలణా ఆరంభీఅదు
 త్తి. తా ఉవణేహి మే పుప్పదామాఇం. విరపహి
 దావ కబరీమ్. కరేహి భలవదో కారాలణస్స
 వలణమ్. ఇ క్ఖ సో అలీలం సందిసది. అహవా
 కిం మప సంతత్తాప భణిదమ్. అచిరగదం అజ్జఉత్తం
 అణుగమిస్సమ్. మహారాతి, ఆదీవల మే చిదామ్.
 తుమం వి ఖత్తధమ్మం అణువట్టంతో ఏవ్వ కాహస్స
 జీవిదసారస్స అహిముహో హోహి. అహవా ఇం దే
 రోఅది).

ఏమి కబురంపబడినది! పునరపి = మరల, కేళ రచనామ్=సిగ ముడుచుటను,
 ఆరభ్యతామ్ ఇతి=ప్రారంభింపుమనియా?, తత్=అయినచో, మే=నాకు, పుష్ప
 దామాని=పూలమాలలను, ఉపనయ=తెమ్ము. కబరీమ్=జుట్టుముడిని, విరచయ=
 రచింపుము. భగవతః = భగవంతుడయిన, నారాయణస్య = శ్రీకృష్ణునియొక్క,
 వచనమ్=మాటను, కురు=నెరవేర్చుము. సః=ఆ మహాత్ముడు, అలీకమ్=
 అసత్త్వమును, న సందిశతి ఖలు=కబురంపడుగదా!, అథవా=కాక, సంతప్తయా=
 దుఃఖితురాలనైన, మయా=నాచేత, కిం భణితమ్=ఏమి పల్కబడినది! నేనేమంటి
 ననుట. అచిరగతమ్=ఇప్పుడిప్పుడే మరణించిన, ఆర్యపుత్రమ్=పెనిమిటిని,
 అనుగమిష్యామి = అనుసరింతును. [యుధిష్ఠిరమ్ = ధర్మజుని, ఉపగమ్య=
 సమీపించి], మహారాజ=స్వామీ!, మే=నాకు, చితామ్=చితిని, ఆదీవయ=
 రగిలించుము. త్వమ్ అపి = నీవును, ఉత్రధర్మమ్ ఏవ = రాజాచారమునే,
 అనువర్తమానః=అనుసరించుచున్నవాడవై, నాభస్య=నా భర్తయొక్క [భీముని
 యొక్క అనుట], జీవిత హరస్య=ప్రాణముల నవహరించిన దుర్బోధనునికి,

యుధిష్ఠిరః : యుక్తమాహ పాంచాలీ. కంచుకిన్, క్రియతామియం
తపస్విని చితాసువిభాగేన సహ్యవేదనా, మమాపి
సజ్జం ధనురుపనయ. అలమథవా ధనుషా.

తస్యైవ దేహరుధిరోక్షిత పాటలాంగీ
మాదాయ సంయతి గదా మపవిధ్య చాపమ్ |
భ్రాతృప్రియేణ కృతమద్య యదర్జునేన
శ్రేయో మమాపి హి తదేవ కృతం జయేన || 21

అభిముఖః భవ=ఎదిరించువాడవు కమ్ము. అథవా=కాదేని, యత్=ఏది, తే=నీకు,
రోచితే=చుచించునో [తత్=అది, కురు=చేయుము].

యుక్తమితి :- పాంచాలీ=ద్రౌపది, యుక్తమ్ ఆహ=ఉచితముగా
పల్కెను. కంచుకిన్=ఓ కంచుకీ!, ఇయమ్=ఈ, తపస్విని=వతివ్రత, చితా
సంవిభాగేన=చితి నారోహించుటతో, సహ్యవేదనా=ఓర్పుకొనబడిన దుఃఖము
కలదిగా, క్రియతామ్ = చేయబడునుగాక! (చితారోహణముతో ఈమె దుఃఖము
తీరిపోవు ననుట). మమ అపి=నాకును, సజ్జమ్=సన్నద్ధమైన, ధనుః=విల్లును,
ఉపనయ=తెమ్ము. అథవా=అయినను, ధనుషా=ధనుస్సుతో, అలమ్=చాలును.
ధనుస్సు వద్దులెమ్మునుట.

తస్యైతి :- దేహ రుధిరోక్షిత పాటలాంగీమ్ తస్య గదామ్ ఏవ
ఆదాయ, సంయతి, చాపమ్, అపవిధ్య, భ్రాతృప్రియేణ, అర్జునేన, అద్య, యత్,
కృతమ్, తత్, ఏవ, మమ, అపి, శ్రేయః; జయేన, కృతమ్.

ఋరము :- దేహ=శరీరముయొక్క, రుధిర=రక్తముతో, ఉక్షిత=
సిక్తమై, పాటలాంగీమ్=ఎర్రబడిన దేహము కలదైన, తస్య=భీమునియొక్క,
గదామ్ ఏవ=గదనే, ఆదాయ=స్వీకరించి, సంయతి=యుద్ధమునందు, చాపమ్=
గాండీవమును, అపవిధ్య=విడిచిపెట్టి, భ్రాతృప్రియేణ=సోదరప్రేమ కలవాడైన,
అర్జునేన=కిరీటచే, అద్య=నేడు, యత్=ఏది, కృతమ్=చేయబడినదో, తత్ ఏవ=

రాక్షసః : రాజన్, రిపుజయవిముఖం తే యది చేతస్తదా యత్ర
తత్రవా ప్రాణత్యాగం కురు. వృథా తత్ర గమనమ్.

కంచుకీ : ధిజ్ఞునే! రాక్షస సదృశం హృదయం భవతః.

రాక్షసః : (సభయం స్వగతమ్) కిం జ్ఞాతోఽహ మనేన.
(ప్రకాశమ్) భోః కంచుకిన్, తయోర్గదయా ఖలు

అదియే, మమ అపి=నాకును, శ్రేయః=మంచిది. జయేన=జయముతో, కృతమ్=చాలును. జయ మవసరములేదనుట.

సమాసములు :- దేహస్య రుధిరమ్-దేహరుధిరేణ ఉక్షితం చ తత్ పాటలం చ-దేహరుధిరోక్షితపాటలమ్ అంగం యస్యాః సా-తామ్. భ్రాతా ప్రియః యస్య సః-తేన. (వసంతతిలకావృత్తము)

సంధులు :- తస్య+ఏవ-వృద్ధిసంధి. పాటల+అంగీమ్, మమ+అపి-సవర్ణ. రుధిర+ఉక్షిత-గుణసంధి. శ్రేయః+మమ-ఉత్వాదేశవిసర్గసంధి.

రాజన్వితః :- రాజన్=ప్రభూ!, తే=నీయొక్క, చేతః=మనస్సు, రిపు=శత్రువును, జయ = ఓడించుటయందు, విముఖమ్ యది = పరాజ్ఞాఖమేవి (అట్టి ఉత్సాహము లేనిచో) యత్ర తత్ర వా=ఎక్కడో అక్కడ, ప్రాణత్యాగమ్=అనువులు విడుచుట, కురు=చేయుము. తత్ర=రణరంగమునకు, గమనమ్=పోవుట, వృథా=వ్యర్థమే.

ధిగీతి :- మునే = మహర్షి!, ధిక్ = ఛీ!, భవతః=మీయొక్క, హృదయమ్=ఎడంద, రాక్షస సదృశమ్=రాక్షసోపమము.

మితి :- (సభయమ్=భయముతో, స్వగతమ్=తనలో) అనేన=పీనిచే, అహమ్=నేను, జ్ఞాతః కిమ్=గుర్తింపబడితినా యేమి? [ప్రకాశమ్=ప్రకాశముగా] భోః కంచుకిన్=ఓ కంచుకీ!, తయోః=అ, అర్జున దుర్యోధనయోః=అర్జున సుయోధనులకు, గదయా=గదతో, యుద్ధమ్=సమరము, ప్రవృత్తమ్

యుద్ధం ప్రవృత్త మర్జున దుర్యోధనయోః. జానామి
చ తయోర్గదాయాం భుజసారమ్. దుఃఖితస్య పునరస్య
రాజన్వే రపర మనిష్టశ్రవణం పహరన్నేవం బ్రవీమి.

యుధిష్ఠిరః : (బాష్పం విసృజన్) సాధు మహర్షే సాధు; సుస్నిగ్ధ
మభిహితమ్.

కంచుకీ : మహారాజ, కిం నామ శోకాంధతయా దేవేన దేవ
కల్పేనాపి ప్రాకృతేనైవ త్యజ్యతే ఔత్రధర్మః.

యుధిష్ఠిరః : ఆర్య జయంధర.

ఖలు=జరిగినదిగదా!. చ=మరియు, గదాయామ్=గదాయుద్ధముందు, తయోః=ఆ
దుర్యోధనార్జునులు ఇరువురియొక్క, భుజసారమ్=బాహుబలమును, జానామి=
ఎరుగుదును, దుఃఖితస్య=దుఃఖితుడై యున్న, అస్య=ఈ, రాజన్వే=రాజముపై,
పునః=తిరిగి, అపరమ్=మరియొక, అనిష్టశ్రవణమ్=అప్రియశ్రుతిని, పరిహరిన్=
వారించుచున్నవాడనై, ఏవమ్=ఇట్లు [రణరంగమునకు పోవద్దని], బ్రవీమి=
వలెకుచున్నాను. [అటుకు పోయినచో అర్జున నిధనవార్త వినవలసి వచ్చు
ననుట].

సాధ్యతి :- [బాష్పమ్=కన్నీటిని, విసృజన్=విడుచుచు] మహర్షే=
మునీ!, సాధు సాధు=లెస్స లెస్స. సుస్నిగ్ధమ్ = [మంచి మైత్రితో కూడినది]
హితకరమైనది, అభిహితమ్=[నీచే] చెప్పబడినది.

మహారాజేతి :- మహారాజా! దేవకల్పేన = దేవునితో తుల్యుడనైన,
దేవేగ=ప్రభువపు నీచే, శోకాంధతయా = దుఃఖముచేనైన కర్తవ్యమూఢతతో,
ఔత్రధర్మః=రాజధర్మము, ప్రాకృతేన ఇవ=సామాన్యునిచేవలె, త్యాజ్యతే కిం
నామ=విడిచిపెట్టబడుచున్నదేమిది!

ఆర్యేతి :- ఆర్య = అయ్య [గౌరవింపదగినవాడా!] జయంధర=
జయంధరుడా!

శక్త్యామి నో పరిఘ పీవర బాహుదండౌ

విత్తేశ శక్ర పుర దర్శిత వీర్యసారౌ

భీమార్జునౌ క్షీతితలే ప్రవిచేష్టమానౌ

ద్రష్టుం తయోశ్చ నిధనేన రిపుం కృతార్థమ్॥ 22

శక్త్యామితి :- పరిఘ పీవర బాహుదండౌ, విత్తేశ శక్ర పుర దర్శిత వీర్యసారౌ, క్షీతితలే, ప్రవిచేష్టమానౌ, తౌ, భీమార్జునౌ, చ, తయోః, నిధనేన, కృతార్థమ్, రిపుమ్, ద్రష్టుమ్, నో, శక్త్యామి. [వసంతతిలకావృత్తము]

అర్థము :- పరిఘ=అర్గళములవలె, పీవర=బలిష్ఠములైన, బాహుదండౌ=పొడవైన బాహువులు కలవారును, విత్తేశ = కుబేరునియొక్కయు, శక్ర = దేవేంద్రునియొక్కయు, పుర=పట్టణములయందు, దర్శిత=ప్రదర్శింపబడిన, వీర్య సారౌ=బలవిశేషము కలవారును, క్షీతితలే=భూమండలమందు, ప్రవిచేష్టమానౌ= సంచరించుచున్నవారును, అయిన, తౌ=భీమార్జునులను, చ=మరియు, తయోః= ఆ ఇరువురియొక్క, నిధనేన=మృతితో, కృతార్థమ్=కృతకృత్యుడైన, రిపుమ్= శత్రువును, ద్రష్టుమ్=చూచుటకు, నో శక్త్యామి=శక్తుడను కాజాలను. [ఇక తమ్ములను చూడలేననియు, శత్రువును చూచి సహింపలేననియు].

సమాసములు :- పరిఘపత్ పీవరా-పరిఘపీవరా. బాహు దండౌవివ-బాహుదండౌ. పరిఘపీవరా బాహుదండౌ యయోః తౌ-పరిఘపీవర బాహుదండౌ. విత్తేశశ్చ శక్రశ్చ, విత్తేశ శక్రయోః పురే, విత్తేశశక్ర పురయోః దర్శితః-విత్తేశ శక్రపుర దర్శితః వీర్యసారః (వీర్యస్య సారః) యాభ్యామ్-తౌ. భీమశ్చ అర్జునశ్చ-భీమార్జునౌ. క్షీతేః తలమ్-తస్మిన్. కృతః అర్థః యేన నః-కృతార్థః-తమ్.

సంధులు :- భీమ+అర్జున, కృత+అర్థ-సవర్ణద్వి. తయోః+చ-కాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- శక్తో శక్తౌ, లృట్, పరస్మై, ఉత్తమ;
శక్త్యామి-శక్యోమః-శక్యేమః

అయి పాంచాలరాజతనయే. మద్దుర్నయ ప్రాప్త,
శోచ్యదశే, యథా సందీప్యతే పావకః తథా సహితా
వేవ బంధుజనం సంభావయావః.

[దాపదీ : ఆర్య, కురు దారుసంచయమ్. ప్రజ్వాల్యతాం చిత్తా.
త్వరతే మే హృదయం నాథం ప్రేక్షీతుమ్.
(సర్వతోఽవలోక్య) కథం న కోఽపి మహారాజస్య
వచనం కరోతి. హా నాథ భీమసేన, తదేవేదం రాజ
కులం త్వయా విరహీతం పరిజనోఽపి సాంప్రతం
పరిహరతి. (అజ్ఞ, కరేహి దారు సంచయమ్. పజ్జలీతగు
చిదా. తువరది మే హీలలం కాథం పేక్షిదుమ్.
కహం ణ కో వి మహారాజస్య వలణం కరేది. హా
కాహ భీమసేన, తం ఏవ్వ ఏదం రాలతలం తువ
విరహీదం పడితణో వి సంపదం పరిహరది)

అయీతి :- అయి పాంచాలరాజ తనయే = ఓ పాంచాలాధిప పుత్రీ!,
మత్=నాయొక్క, దుర్నయ=దుర్నితవలన, ప్రాప్త=లభించిన [ప్రాందిన], శోచ్య
దశే=దీనావస్థ కలదానా!, పావకః=అగ్ని, యథా=ఎట్లు, సందీప్యతే=ప్రజ్వలించ
జేయబడునో, తథా=అట్లు, సహితౌ ఏవ=మనమిరువురము కలిసియే, బంధు
జనమ్=ఆప్తులను, సంభావయావః=గౌరవించము. ఇరువురము కలిసియే అగ్ని
ప్రవేశముచేసి మృతులను కలిసికొందమనుట.

ఆర్యేతి :- ఆర్య=అయ్యా!, దారుసంచయమ్=కర్ణాలప్రోగుసేతను,
కురు=చేయుము. చిత్తా=చిత్తి(సౌద), ప్రజ్వాల్యతామ్=రగిలించబడుగాక!, మే=
నాయొక్క, హృదయమ్=ఎడంద, నాథమ్=పెనిమిటిని, ప్రేక్షీతుమ్=చూచుటకు,
త్వరతే=త్వరపడుచున్నది. [సర్వతః=అన్నివైపులకును, అవలోక్య=చూచి],
కథమ్=ఎట్లా!, మహారాజస్య=ప్రభువుయొక్క, వచనమ్=ఆజ్ఞను, కః అపి=
ఎవడును, న కరోతి?=చేయకున్నాడేమి!. హా=అయ్యా, నాథ=పెనిమిటి! భీమ

యుధిష్ఠిరః : మహర్షే, న కశ్చిత్ శృణోతి తావదావయోర్వచనమ్.
తదింధప్రదానేన ప్రసాదః క్రియతామ్.

రాక్షసః : మానిజన విరుద్ధమిదమ్. [స్వగతమ్] పూర్ణో మే మనో
రథః. యావదనుపలక్ష్మితః సమింధయామి వహ్నిమ్.
[ప్రకాశమ్] రాజన్, న శక్నుమో వయమిహ
స్థాతుమ్. [ఇతి నిష్క్రాంతః]

యుధిష్ఠిరః : కృష్ణే, న కశ్చిదస్మద్వచనం కరోతి. భవతు. స్వయం
మేవాహం దారుణంచయం కృత్వా చితా
మూడీపయామి.

సేన=భీముడా!, ఇదమ్=ఈ, రాజకులమ్=రాజవంశము, తత్ ఏవ=అదే
[ఎప్పటిదే]; త్వయా=నీచేత, విరహితమ్=లేనిది-నీవు లేనిదనుట; సాంప్రతమ్=
ఇప్పుడు, పరిజనః అపి=సేవకబృందముకూడ, పరిహరతి=విడుచుచున్నది. నీవు
లేని రాజకులమును సేవకులుకూడా పరిహరించుచున్నారనుట.

మహర్షేః ఇతి :- మహర్షీ!, అవయోః=మా ఇరువురియొక్క, వచనమ్=
మాటను, కశ్చిత్ తావత్=ఏ ఒక్కడును, న శృణోతి=విన్నకున్నాడు. తత్=
అందుచే, ఇంధప్రదానేన = అగ్ని నిచ్చుటతో, ప్రసాదః = అనుగ్రహము,
క్రియతామ్=చేయబడుగాక! నిష్ప్ర పెట్టి అనుగ్రహించుమనుట.

మునిజనేతి :- ఇదమ్=ఇది [అగ్ని నిచ్చుట], మునిజన విరుద్ధమ్=
మావంటి మహర్షులకు తగనిది. [స్వగతమ్=తనలో] మే=నాయొక్క, మనో
రథః=కోరిక, పూర్ణః=నెరవేరినది. అనుపలక్షితః=చూడబడనివాడనై [కన్పింప
కుండననుట], వహ్నిమ్=అగ్నిని, సమింధయామి=రగిలించును. (ప్రకాశముగా)
రాజా! వయమ్=మేము, ఇహ=ఇంకనిచ్చుట, స్థాతుమ్=నిలుచుటకు, న శక్నుమః=
చాలము. ఉండజాలమనుట. [ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=వెడలును]

కృష్ణః ఇతి :- కృష్ణే = ద్రావణీ!, అస్మత్ వచనమ్=మన మాటను,

ద్రౌపదీ : త్వరతాం త్వరతాం మహారాజః. [తువరశు తువరదు మహారాట].

[నేపథ్యే కలకలః]

ద్రౌపదీ : [సభయమాకర్ణ్య] మహారాజ, కస్యోపేష బల దర్పితస్య విషమః శంఖ నిర్ఘోషః శ్రూయతే. అపరమ స్య పియం శ్రోతుమస్మి నిర్బంధస్తతో విలంబ్యతే. [మహారాజ, కస్య వి ఏసో బలదప్పదస్య విసమో సంఖనిర్ఘోసో సుణీలది. అవరం వి అప్పిలం సుణీదుం ఆత్తి ణిబ్బుధో తదో విలంబీలది].

యుధిష్ఠిరః : న ఖలు విలంబ్యతే. ఉత్తిష్ఠ.

న కశ్చిత్ కరోతి=ఎవడును చేయుటలేదు. భవతు=కానిమ్ము. అహమ్=నేను, స్వయమ్ ఏవ = స్వయముగానే, దారుసంచయం కృత్వా = కట్టెలు ప్రోగుచేసి, చితామ్=సొదను, ఆదీపయామి=రగుల్తును.

త్వరతామితి :- మహారాజః = ప్రభువు, త్వరతామ్ త్వరతామ్ = మిక్కిలి త్వరపడుచుగాక! [త్వరాజ్ సంభ్రమే]

[నేపథ్యే = తెరలో, కలకలః=కలకలము]

మహారాజేతి :- [సభయమ్=భయముతో, ఆకర్ణ్య=విని] మహారాజా! బలదర్పితస్య=బలముచే గర్వితుడైన, కస్య అపి=ఎవనియొక్కయో, విషమః=భయంకరమైన, శంఖనిర్ఘోషః=శంఖారావము, ఏషః=ఇది, శ్రూయతే=వినిబడుచున్నది. అప్రియమ్=అనిష్టము, అపరమ్ అపి=మరొకటికూడ, శ్రోతుమ్=వినుటకు, నిర్బంధః=తప్పని పరిస్థితి, అస్మి=ఉన్నది, తతః=అందుచేతనే, విలంబ్యతే=జాగ్రచున్నది.

న ఖల్వీతి :- విలంబ్యతే న ఖలు = తాత్పరము చేయబడుటలేదు. ఉత్తిష్ఠ=లెమ్ము.

యేనాసి తత్ర జతువేశ్యని దీప్యమానే
నిర్వాహితా సహ సుతైర్భుజయోర్భలేన |
తస్య ప్రియస్య బలిసన్తనయస్య పాప
మాఖ్యామి తేఽంబ కథయేత్ కథమీదృగన్యః || 23

యేనేతి :- తత్ర, జతువేశ్యని, దహ్యమానే, యేన, భుజయోః, బలేన, సుతైః సహ నిర్వాహితా అసి; తస్య ప్రియస్య, బలిసః, తనయస్య పాపమ్, తే, ఆఖ్యామి, అన్యః, ఈదృక్, కథమ్, కథయేత్. (వసంతతిలకా వృత్తము)

అర్థము :- తత్ర=వనవాస సమయమున, జతువేశ్యని=లాజగృహము, దహ్యమానే = మండిపోవుచుండగా, యేన=ఎవనిచేత, భుజయోః=భాహావుల యొక్క, బలేన=సారముతో, సుతైఃసహ=పుత్రులతో సహ, నిర్వాహితా అసి=బయటికి గొంపోబడితివో (రక్షింపబడితివో అనుట), తస్య=ఆ, ప్రియస్య=ఇష్టుడును, బలిసః=బలశాలియును, అయిన, తనయస్య=కుమారునియొక్క (భీమసేనునియొక్క), పాపమ్=మృతిరూప కిల్బిషమును, తే=నీకు, ఆఖ్యామి=చెప్పుచున్నాను, అన్యః=నేను గాక వేరొకడు, ఈదృక్=ఇట్టిదానిని (లేక ఇట్లు), కథమ్=ఎట్లు, కథయేత్=చెప్పును! నావంటి కఠినహృదయుడే తప్ప అన్యుడు చెప్పలేడనుట.

సంధులు :- యేన+అసి-సవర్ణద్విర్లు. సుతైః+భుజయోః+బలేన-రేఫాదేశవిసర్గ. బలిసః+తనయ-సాదేశవిసర్గ. తే+అంబ-పూర్వరూపసంధి.

క్రియ :- అజ్+ఖ్యా ప్రకథనే-లట్, పరస్మై, ఉత్తమ
ఆఖ్యామి-ఆఖ్యావః-ఆఖ్యామః

అలంకారము :- యఃవిషయమును చెప్పుట విశేషము. అన్యుడిట్టిది చెప్పలేడనుట సామాన్యము. సామాన్యముతో విశేషమును సమర్థించుటయైనది కావున అర్థాంతరన్యాసము-ఉక్తి రర్థాంతరన్యాసః స్యాత్ సామాన్య విశేషయోః.

ఆర్య, జయంధర, త్వయాపి సహదేవసకాశం గంతవ్యమ్. వక్తవ్యశ్చ
తత్రభవాన్ పాండుకులబృహస్పతి ర్మాద్రేయః కనీయానస్మాకం.
సకల కురు కుల కమలాకర దావానలో యుధిష్ఠిరః పరలోకమభిప్రసృతః
ప్రియానుజ మప్రతికూలం సతత మాశంసనీయ మసమ్మాధా
వ్యసనేఽభ్యుదయే చ ధృతిమంతం భవంతమవిరళమాలింగ్య శిరసి
చాఘాయేదం ప్రార్థయతే—

మమ హి వయసా దూరేణాల్పః శ్రుతే నమో భవాన్
సహజ కృతయా బుద్ధ్యా జ్యేష్ఠో మనీషితయా గురుః।

అర్చేతి :- ఆర్య జయంధర=ఆర్యుడా జయంధరుడా!, త్వయా అపి=
నీచేగూడ, సహదేవ సకాశమ్ = సహదేవుని సన్నిధి, గంతవ్యమ్=పోదగినది.
సహదేవునొద్దకు పొమ్మనుట. తత్రభవాన్=గౌరవింపదగినవాడును, పాండు
కుల=పాండురాజ వంశమునకు, బృహస్పతిః=బృహస్పతియు, అస్మాకమ్=మా
అందరికిని, కనీయాన్=చిన్నవాడునైన, మాద్రేయః=మాద్రీసుతుడగు సహదేవుడు,
వక్తవ్యః=ఈప్రకారముగా చెప్పదగినవాడు. ఇట్లు చెప్పుమనుట. సకల కురుకుల=
సమస్తమైన కౌరవవంశమునకుట్టి (పాండవులును కౌరవులే కనుక), కమలాకర=
పద్మాలయమునకు, దావానలః=దవాగ్నివంటివాడగు, యుధిష్ఠిరః=ధర్మజుడు, పర
లోకమ్=పరలోకమును, అభిప్రసృతః=ప్రస్థానించువదై, ప్రియానుజమ్=ఇష్టుడైన
తమ్ముని, అప్రతికూలమ్=ఎదురుచెప్పనివానిని (అనుకూలుడనుట), సతతమ్=
ఎల్లప్పుడు, ఆశంసనీయమ్=దీనింపదగినవానిని, అసమ్మాధమ్=అనిశ్చితస్థితి లేని
వానిని, వ్యసనే=కష్టమునందు, అభ్యుదయే చ=ఉత్పవమునందును, ధృతిమంతమ్=
దైర్యవంతుని, భవంతమ్ = నిన్ను, అవిరళమ్ = గాఢముగా, ఆలింగ్య=
కొగిలించుకొని, శిరసి=శిరస్సునందు, ఆఘాయే=ఘాతించి) మూర్ఛిని,
ఇదమ్=ఇది, ప్రార్థయతే=వేడుచున్నాడు—

మమేతి :- భవాన్, వయసా, దూరేణ, అల్పః, శ్రుతేన, సమః;
సహజకృతయా, బుద్ధ్యా, జ్యేష్ఠః; మనీషితయా, గురుః; అతః. పాణీ, శిరసి,

శిరసి ముకుతౌ పాణీ కృత్వా భవంతమతోఽర్థయే

మయి విరళతాం నేయః స్నేహః పితుర్భవ వారిదః॥ 24

ముకుతౌ, కృత్వా, భవంతమ్, అభ్యర్థయే-మయి, స్నేహః, విరళతాం, నేయః, పితుః, వారిదః, భవ.

అర్థము :- భవాన్=నీవు, వయసా=ప్రాయముచేత, మమ=నాకు, దూరేణ=అధికముగా (మిక్కిలి), అల్పః=చిన్నవాడవు; శ్రుతేన=జ్ఞానముచేత, సమః=తుల్యుడవు, సహజకృతయా=జన్మసిద్ధమైన, బుద్ధ్యా=తెలివితేత, జ్యేష్ఠః=పెద్దవాడవు, మనీషితయా=వ్రజ్ఞుడవు, గురుః=బ్రహ్మ, అతః=అందుచే, పాణీ=రెండు చేతులను. శిరసి = శిరస్సునందు, ముకుతౌ కృత్వా=ముకుళింపజేసి, భవంతమ్=నిన్ను, అభ్యర్థయే=ప్రార్థింతును-మయి=నావల్ల, స్నేహః=మైత్రి, విరళతామ్=కృశత్వమున, నేయః=పొందింపదగినది, పితుః=తండ్రియైన పాండు రాజునకు, వారిదః=తర్పణముల నిచ్చువాడవు, భవ=కమ్ము.

సంధులు :- దూరేణ+అల్పః=సవర్ణదీర్ఘ. సమః+భవాన్, జ్యేష్ఠః+మనీషితయా-ఉత్తాదేశవిసర్గసంధి. అతః+అర్థయే-ఉత్తాదేశ-అతో+అర్థయే-పూర్వరూప. పితుః+భవ-రేఫాదేశవిసర్గసంధి.

చందస్సు :- హరిణీవృత్తము. “నసమరసలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ మతా”

| | | | | | |
|-------|-------|----------|--------|--------|------|
| మయివి | దలతాం | నేయఃస్నే | హఃపితు | ర్భవవా | రిదః |
| | U | U U U | U U | U | U |
| న | స | మ | ర | స | ంగ |

క్రియ :- అర్థ (కిచ్) యాచనే, ఆత్మనే, లబ్, ఉత్తమ
అర్థయే-అర్థయావహే-అర్థయామహే
భూ, పరస్మై, లోబ్, మధ్యమ
భవ/భవతాత్-భవతమ్-భవత

అపి చ, సంవర్ధితస్య నిత్యాభిమానినోఽస్మత్సదృశ హృదయసారస్యాపి
నకులస్య మమాజ్ఞయా వచనే స్థితవ్యమ్. తదుచ్యతాం నకులః.
నానుగంతవ్యాస్మత్సదవీ. త్వయా హి వత్స!—

విస్మృత్యాస్మాన్ శ్రుతివిశదయా ప్రజ్ఞయా సానుజాంశ్చ
పిండాన్ పాండో రుదకప్రపతా నశ్రుగర్భాన్ ప్రదాతుమ్।

అచేతి :- అపి చ=మరియు, జాలే=చిన్నవృక్షం, సంవర్ధితస్య=పెంచబడినవాడును [ప్రేమతో చిన్నతనమునుండియు పెంచితిమనుట], నిత్యాభిమానినః=నిత్యం నాత్మాభిమానము కలవాడును, అస్మత్ సదృశ=మాతో సమానమైన, హృదయసారస్య=చిత్తస్థైర్యము కలవాడనైన, నకులస్య అపి=నకులునికి కూడ, మమ=నాయొక్క, ఆజ్ఞయా=ఆనతో, వచనే=మాటయందు, స్థితవ్యమ్=నిలువదగియున్నది. నా ఆజ్ఞ నాతడును మన్నింపవలసిన అవసరమున్నదనుట, తత్=అందుచే, నకులః=నకులుడు, ఉచ్యతామ్=చెప్పబడుగాక—అస్మత్ పదవీ=మా మార్గము, న+అనుగంతవ్యా = అనుసరింపదగినది కాదు. వత్స!=బిడ్డా!, త్వయా హి=నీచేతనేమో—

విస్మృత్యేతి :- శ్రుతి విశదయా, ప్రజ్ఞయా, సానుజాన్, అస్మాన్, విస్మృత్య, చ, పాండోః, అశ్రుగర్భాన్, పిండాన్, ఉదక ప్రపతాన్, ప్రదాతుమ్, దాయాదానామ్, అపితు, యాదవానామ్, కులే, వా, కాంతారే, వా, కృతవసతినా, [త్వయా] శరీరమ్, రక్షణీయమ్.

అర్థము :- శ్రుతి = అధ్యయనముచేత, విశదయా=నిర్మలమైన, ప్రజ్ఞయా=బుద్ధివిశేషముచేత, సానుజాన్=తమ్ములతో కూడిన [భీమార్జునులతో], అస్మాన్=మమ్ము, విస్మృత్య=మరచిపోయి, చ=మరియు, పాండోః=పాండురాజునకు, అశ్రుగర్భాన్=కన్నీటితో నిండిన, పిండాన్=పిండములను [శ్రాద్ధాన్నకబళములు], ఉదకప్రపతాన్=తర్పణములను, ప్రదాతుమ్=ఇచ్చుటకొఱకుగాను, దాయాదానామ్=బంధువులయొక్క, అపితు=లేక, యాదవానామ్=యదువంశ సంభవులయొక్క, కులే వా = గృహమునందుగాని [కులం జనపదే గోత్రే

దాయాదానామపి తు భవనే యాదవానాం కులే వా
కాంతారే వా కృతవసతినా రక్షణీయం శరీరమ్॥ 25

గచ్చ జయంధర, అస్మచ్చరీర స్పృష్టికయా శాపితేన
భవతాఽకాలహీన మిదమవశ్య మావేదనీయమ్.

ద్రాపదీ : హలా బుద్ధిమతికే, భణ మమ వచనేన ప్రియశఙ్ఖం
సుభద్రామ్-అద్య వత్సాయా ఉత్తరాయా ఆసన్న
సత్వాయాశ్చతుర్థో మాసో వర్తతే. (సర్వథా నాభికులే

సజాతీయగణేఽపి చ, భవనే చ తనా-ఇతి మేదిన్]; కాంతారే వా=అరణ్యమందు
గావి, కృతవసతినా=నివసించువాడనై, త్వయా=నీచేత, శరీరమ్=తనువు,
రక్షణీయమ్=రక్షింపదగినది. ఎచటనేని నివసించి శరీరమును కాపాడుకొమ్మనుట.
[మందాక్రాంతావృత్తము].

సమాసములు :- క్రుత్యా విశదా-కృతివిశదా-తయా. అనుజ్ఞైః
సహితాః-సానుజ్ఞాః-తాన్. అశ్రూణి గర్భే యేషాం తాన్. కృతా వసతిః
యేన-కృతవసతిః-తేన. ఉదకస్య పృషతాః-తాన్.

సంధులు :- విస్మృత్య+అస్మాన్, స+అనుజాన్-సవర్జదీర్ఘ.
సానుజాన్+చ-తాంస్తాన్సంధి. పాండోః+ఉదక-రేఫాదేశవిసర్గసంధి.

గచ్ఛేతి :- జయంధరుడా!, గచ్చ = వెడలుము. అన్యత్ శరీర
స్పృష్టికయా = నా శరీరమును తాకుటతో, శాపితేన=ఒట్టువేసినవాడనైన నా
తనువుపై ప్రమాణము చేసి, భవతా=నీచేత, అకాలహీనమ్=శీఘ్రముగా (కాల
హీనము కాకుండ), ఇదమ్ = ఈ విషయము, అవశ్యమ్ = తప్పనిసరిగా,
ఆవేదనీయమ్=నివేదించదగినది.

హలేతి :- హలా బుద్ధిమతికే=ఓ బుద్ధిమతికా!, ప్రియశఙ్ఖమ్=ఇష్టసఖి
అయిన, సుభద్రామ్=సుభద్రను, మమ వచనేన=నా మాటగా, భణ=వల్కుము-

తాం నిక్షిపసి). త్వమేవ కులప్రతిష్ఠాపకం సావధానం
రక్ష. కదాపీతః పరలోకగతస్య శ్వసురకులస్య
అస్మాకమపి సలిలబిందుదో భవ్యవ్యతి-ఇతి (నాలా
బుద్ధిమదివ, భణాహ మమ వఅణేణ పిఅసహీం
సుభద్దామ్-అజ్ఞ వచ్చావ ఉత్తరావ ఆసన్నసత్తావ
చఉత్తో మాసో బట్టణ. తుమం ఏవ్య కుల పడిట్రావఅం
సావహాణం రక్ష. కదా వి ఇదో పరలోకగతస్య ససుర
ఉలస్య అహ్వాణం వి సలిలబిందుదో భవిష్యది-త్తి).

యుధిష్ఠిరః : (సాన్రమ్) భోః కష్టమ్.

శాఖారోధస్థగితవసుధామండలే మండితాశే
పీనస్కంధే సునదృశ మహామూలపర్యంతబంధే!

అద్యః=ప్రస్తుతము, వత్సానాః=బిడ్డయైనట్టియు, ఆసన్నసత్వానాః=గర్భవతి
యైనట్టియు, ఉత్తరాయః=ఉత్తరకు, చతుర్థః మాసః=నాల్గవ నెల, వర్తతే=
నడుచుచున్నది. [సర్వదా=అన్నివిధములుగను (మిక్కిలి జాగరూకతతో ననుబ),
తామ్=ఆమెను, నాభికులే=పుట్టింటియందు, నిక్షిపసి=ఉంచుము]. తమేవ=
నీవే, కుల ప్రతిష్ఠాపకమ్=వంశోద్ధారకుని, సావధానమ్=జాగ్రత్తగా, రక్ష=
కాపాడుము. ఇతః=ఈ లోకమునుండి, పరలోకగతస్య=పరలోకమునకేగిన,
శ్వసుర కులస్య=శ్వసుర వంశమునకు, అస్మాకమ్ అపి=మనకును, కదాపి=
ఏప్పుడైనను, సలిలబిందుదః=జల తర్పణముల నిచ్చువాడు, భవిష్యతి=కాగలడు
(అ పుట్టబోవువాడు).

భోః ఇతి := (సాన్రమ్=కన్నీటితో) భోః=అయ్యో!, కష్టమ్=కష్టము.

శాఖేతి :- శాఖారోధ స్థగితవసుధామండలే, మండితాశే, పీనస్కంధే,
సు నదృశమహామూల పర్యంతబంధే, సుమహతి, తరా, దైవాత్, దగ్ధే;
ఛాయయా, అర్ధీ, అయం, జనః, తస్య, అస్మిన్, సూక్ష్మేంకురే, కమపి, ఆశా
బంధమ్, కురుతే.

దగ్ధే దైవా త్సుమహతి తతా తస్య సూక్ష్మాంకురేఽస్మిన్
ఆశాబంధం కమపి కురుతే ఛాయయాగ్ధీ జనోఽయమ్॥

26

అర్థము :- శాఖా=కొమ్మలయొక్క, రోధ=అతిశయముచే, స్థగిత=కప్పివేయబడిన, వసుధామండలే=భూమండలము కలదియును, మండితాశే=అలంకరింపబడిన దిక్కులు కలదియును, పీన=లావైన, స్కంధే=కాండము కలదియును, సు సదృశ=యోగ్యమైనదియు, మహా=విపులమైనదియనైన, మూలవర్యంతబంధే=అలవాలము కలదియును, అయిన, మహతి=గొప్పదైన, తరౌ=వృక్షము, దైవాత్=దురదృష్టవశమున, దగ్ధే=కాలిపోగా, ఛాయయా అర్థి=నీడను కోరుచున్న, అయమ్ జనః=ఈ ప్రాణి (ద్రౌపది), తస్య=ఆ మహావృక్షము యొక్క, అస్మిన్=ఈ (ఉత్తరాగర్భము నందలి), సూక్ష్మాంకురే=చిన్న మొలకయందు, కమ అపి=ఏదో, ఆశాబంధమ్=కాంక్ష సంయోజనమును, కురుతే=చేయుచున్నది.

సమాసములు :- శాఖానాం రోధః-శాఖారోధేన స్థగితమ్-శాఖారోధ స్థగితం వసుధామండలమ్ యస్య సః-తస్మిన్. మండితాః ఆశాః యేన-తస్మిన్. పీనః స్కంధః యస్య సః-తస్మిన్. సూక్ష్మాశ్చాసౌ అంకురశ్చ-సూక్ష్మాంకురః-తస్మిన్. ఆశాయాః బంధః-తమ్. (మందాక్రాంతావృత్తము).

సంధులు :- మండిత+ఆశే, సూక్ష్మ+అంకురే, ఛాయయా+అర్థి-సవర్ణ దీర్ఘ. అంకురే+అస్మిన్-పూర్వరూపసంధి. జనః+అయమ్-ఉత్వాదేశ విసర్గ-జనో+అయమ్-పూర్వరూపసంధి. అస్మిన్+ఆశా-అనునాసికద్విత్వసంధి.

క్రియ :- డు కృజ్ కరణే, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ కురుతే-కుర్వాతే-కుర్వతే

అలంకారము :- మహావృక్షము నాశనము కాగా చిన్ని మొలకయందు ఆశలు పెంచుకొనుట చెప్పబడినది. పాండుకులమునందు మహాతరుత్వమారోపింపబడినది. ఉత్తరాగర్భస్థ శిశువునందు సూక్ష్మాంకురత్వ మారోపింపబడినది.

సాధు. ఇదానీమధ్యవసితం కరణీయమ్. (కంచుకిన మవలోక్య) ఆర్య జయంధర, స్వశరీరేణ శాపితోఽసి. తథాపి న గమ్యతే.

కంచుకి : (సాక్రందమ్) హా దేవ, పాండో, తవ సుతానా మజాతశత్రు భీమార్జున నకుల సహదేవానా మయం దారుణః పరిణామః. హా దేవి, కుంతి, భోజరాజ భవన పతాకే—

భ్రాతుస్తే తనయేన శౌరిగురుణా శ్యాలేన గాండీవి న స్తస్యైవాఖిల ధార్తరాష్ట్ర నలినీ వ్యాలోలనే దంతినః!

అధ్యవసానముతో అప్రకృతములే చెప్పబడుట నిది రూపకాతిశయోక్తి. “రూపకాతిశయోక్తిఃస్యాత్ నిగీర్యాధ్యావసానతః”.

సాధ్వితి :- సాధు=బాగు బాగు. ఇదానీమ్=ఇప్పుడు, అధ్యవసితమ్= నిర్ణీతము, కరణీయమ్=చేయదగినది. (అనుష్ఠింపదగినదనుట). (కంచుకినమ్= కంచుకిని, అవలోక్య=చూచి), ఆర్య జయంధరుడా!, స్వశరీరేణ=నా శరీరముతో, శాపితః అసి=ఒట్టు వేసితిని (నా శరీరముపై ఆనగా శవభము చేయింపబడితి వనుట). తథా అసి = అయినను, న గమ్యతే = వెడలుట లేదు. (నీవు కదలవేమి అనుట).

హా దేవేతి :- (సాక్రందమ్=రోదించుచు), హా=అయ్యో, దేవ= మహారాజా!, పాండో!=పాండుశృపాలా!, తవ=నీయొక్క, సుతానామ్= పుత్రులకు, అజాతశత్రు, భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులకు, ఆయమ్=ఈ, దారుణః=భయంకరమైన, పరిణామః=మార్పు. హా=అయ్యో, దేవి=మహారాజ్ఞీ!, కుంతి = కుంతీదేవి!, భోజరాజ=భోజరాజయొక్క, భవన=ప్రాసాదమునకు, పతాకే!=కేతనమువంటిదానా!

భ్రాతురితి :- లే, భ్రాతుః, తనయేన, శౌరిగురుణా, గాండీవినః,

ఆచార్యేణ వృకోదరస్య హలినోన్మత్తేన మత్తేన వా
దగ్ధం త్వత్సుతకాననం నను మహీ యస్యాశ్రయా
చ్ఛీతలా॥ 27

శ్యాలేన, అఖిలధార్తరాష్ట్రా నలిసీ వ్యాలోలనే, దంతినః, తస్య, ఏవ, వృకో
దరస్య, ఆచార్యేణ, మత్తేన, వా, ఉన్మత్తేన, హలినా, యస్య, ఆశ్రయాత్,
నను, మహీ, శీతలా, (తత్), త్వత్సుతకాననమ్, దగ్ధమ్.

అర్థము :- తే=నీయొక్క, బ్రాతుః=సోదరుడైన వసుదేవునియొక్క,
తనయేన = కుమారుడును, శౌరిగురుజా = శ్రీకృష్ణునికంటె అగ్రజుడును,
గాండీవినః=అర్జునునికి, శ్యాలేన=బావ(మరది)యును; అంతేకాక; అఖిల=నమస్త
మైన, ధార్తరాష్ట్ర=ధృతరాష్ట్ర సంతానమనునట్టి, నలిసీ=కమల లతయొక్క,
వ్యాలోలనే=పెకలించుబయందు, దంతినః=ఏనుగువంటివాడైన, తస్య ఏవ=అదే
(మృతుడు గావింపబడిన), వృకోదరస్య=భీమునికి, ఆచార్యేణ=గురుడును;
మత్తేన వా=మదిందినవాడో, ఉన్మత్తేన వా=పిచ్చెక్కినవాడో అయిన, హలినా=
బలరామునిచేత; ఏమి చేయబడినదనగా -- యస్య = ఏ పాండవులయొక్క,
ఆశ్రయాత్=ఆశ్రయము వలన (సంరక్షణము వలన), మహీ=భూమి, శీతలా=
నను=చల్లగానున్నదో [కుశలముగానున్నదో అనుట], తత్=ఆ, త్వత్ సుత
కాననమ్ = నీ పుత్రులనునట్టి వనము, దగ్ధమ్=కాల్చివేయబడినది. [భూమి
ఇప్పుడు నిరాశ్రయ యనుట].

సమాసములు :- శౌరేః గురుః-తేన. అఖిలాశ్చ తే ధార్తరాష్ట్రాశ్చ-
అఖిల ధార్తరాష్ట్రా ఏవ నలిసీ-తస్యాః వ్యాలోలనమ్-తస్మిన్. తవ సుతాః-
త్వత్సుతాః ఏవ కాననమ్. [శార్దూలము]

పదములు :- బ్రాతుః+తే, గాండీవినః+తస్య-సాదేశవిసర్గసంధి.
తస్య+ఏవ-వృద్ధి. ఏవ+అఖిల, యస్య+ఆశ్రయాత్-సవర్ణదీర్ఘ. వి+అలోలనే
-యణాదేశ. హలినా+ఉన్మత్త-గుణసంధి. ఉత్+మత్త-అనునాసికాదేశ.
ఆశ్రయాత్+శీతలా-ఛాదేశసంధి.

(ఇతి రుదన్నిష్క్రాంతః)

యుధిష్ఠిరః : జయంధర, జయంధర.

(ప్రవిశ్య)

కంచుకీ : ఆజ్ఞాపయతు దేవః.

యుధిష్ఠిరః : వక్తవ్యమితి బ్రవీమి. న పునరేతావన్ని భాగధేయాని
 సః. యది కదాచిద్విజయీ స్యాత్ వత్సోఽర్జున
 సృద్వక్తవ్యోఽస్మద్వచనాత్ భవతా—

హలీ హేతుస్సత్త్వం భవతి మమ వత్సస్య నిధనే
 తథాప్యేష భ్రాతా సహజ సుహృదస్తే మధురిపోః!

[ఇతి=అని, రుదన్=ఏడ్చుచు, నిష్క్రాంతః=వెడలును]

జయంధరేతి :- జయంధర, జయంధర=జయంధరుడా! జయంధరుడా!

[ప్రవిశ్య-తిరిగివచ్చి]

ఆజ్ఞాపయత్వీతి :- దేవః=మహారాజు, ఆజ్ఞాపయతు=ఆజ్ఞాపించుగాక.

వక్తవ్యమితి :- వక్తవ్యమ్=చెప్పదగినది, ఇతి=అని, బ్రవీమి=
 చెప్పుచున్నాను. సః=మాయొక్క, భాగధేయాని పునః=అదృష్టములన్నచో,
 ఏతావన్ని న = ఇంతటివి కావు. యది=అయినప్పటికిని, కదాచిత్=ఒకవేళ,
 వత్సః=బిడ్డయైన, అర్జునః=కిరీటి, విజయీ స్యాత్=గెలుపొందినవాడగుచో,
 అస్మత్ వచనాత్=నా మాటగా, భవతా=నీచేత, వక్తవ్యః=చెప్పబడవలసినవాడు—
 నీవిట్లు చెప్పవలె ననుట.

హలీతి :- మమ, వత్సస్య, నిధనే, హలీ, హేతుః, భవతి, సత్త్వమ్;
 తథా, అసి, ఏషః, తే, సహజ సుహృదః, మధురిపోః, భ్రాతా; అతః, భవతా,

అతః క్రోధః కార్యో న ఖలు మయి చేత్ ప్రేమ భవతా
వనమ్ గచ్ఛేర్మా గాః పునరకరుణాం తౌత్రపదవీమ్॥ 28

క్రోధః, న, కార్యః, ఖలు; మయి, ప్రేమచేత్, న ఖలు; వనమ్ గచ్ఛేః;
అకరుణామ్, తౌత్రపదవీమ్, పునః, మాగాః.

అర్థము :- మమ=నాయొక్క, వత్సన్య=తమ్ముడైన భీమునియొక్క,
నిధనే=మరణమునందు, హలీ=బలరాముడు, సేతుః భవతి=కారణమగుచున్నాడు,
సత్యమ్=నిజమే; తథా అపి=అయినప్పటికిని, ఏషః=ఈ బలరాముడు, లే=నీకు,
సహజ సుహృదః=సహజమిత్రుడైన, మధురిపో=శ్రీకృష్ణునికి, భ్రాతా=
సోదరుడు; అతః=అందువలన, భవతా=నీచేత, క్రోధః=[వానిపై] కిసుక,
న కార్యః ఖలు = వహింపదగినదికాదు సుమా!, మయి = నా విషయమందు,
ప్రేమచేత్=ప్రేమ ఉన్నచో, క్రోధః న ఖలు కార్యః; వనమ్=అరణ్యమును,
గచ్ఛేః=పోమ్ము, అడవికి పోమ్మునుట; అకరుణామ్=దయావిహీనమైన, తౌత్ర
పదవీమ్ పునః=రాజపదవిని మాత్రము, [ప్రతీకారేచ్ఛను] మాగాః=పొందకుము.

సమాసములు :- సహజశ్చ సౌ సుహృచ్చ-తన్య మధుః రిపుః
యన్య సః-తన్య. న విద్యతే కరుణా యస్యాం సా-తామ్ తౌత్రన్య పదవీ-
తామ్. (శిఖిణీవృత్తము)

సంధులు :- తథా+అపి-సవర్ణదీర్ఘ. అపి+ఏషః-యణాదేశ. ఏషః+
భ్రాతా-తదేతద్విసర్గలోప. సుహృదః+తే-సాదేశవిసర్గ. కార్యః+న భవతః+
వనమ్-ఉత్త్యాదేశవిసర్గ. గచ్ఛేః+మా-రేఫాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- భూ, లబ్, పరస్మై, ప్రథమ-భవతి-భవతః-భవన్తి.
గమ్ గతౌ, విధిలిజ్, పరస్మై, మధ్యమ-గచ్ఛేః-గచ్ఛేతమ్-గచ్ఛేత.

లుజ్, పరస్మై, మధ్యమ-అగాః-అగాతమ్-అగాత (ఇణో గా లుజి).

అలంకారము :- బలరాముడు హంతవ్యుడు కాడనుట తే సహజ
సుహృదః మధురిపోః భ్రాతా అను కారణముచే సమర్థింపబడినది. అడవికే

కంచుకీ : యథాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి నిష్క్రాంతః)

యుధిష్ఠిరః : (అగ్నిం దృష్ట్వా సహర్షమ్) కృష్ణే, ననూద్ధత శిఖా
హస్తాహూతాస్మద్విధ వ్యసనిజనః సమిద్ధో భగవాన్
హుతాశన స్తత్రేంధనీకరో మ్యాత్మానమ్.

ద్రౌపదీ : ప్రసీదతు ప్రసీదతు మహారాజో మమనానాపశ్చిమేన
ప్రణయేన. అహం తావదగ్రతః ప్రవిశామి. (ప్రసీదహు
ప్రసీదహు మహారాజ. మమ ఇమిణా అపచ్ఛిమేన
పణవణ. అహం దావ అగ్గదో పవినామి.)

పొమ్ముగానీ రాజపదవిని పొందవద్దనుట అకరుణామ్ అను హేతువుతో సమర్థింప
బడినది. కావున కావ్యలింగమగును. సమర్థనీయస్యార్థస్య కావ్యలింగం
సమర్థనమ్.

యధేతి :- దేవః=మహారాజు, యథా=ఎట్లు, ఆజ్ఞాపయతి=ఆజ్ఞాపించు
చున్నాడో, తథా=అట్లే. [ఇతి=అని, నిష్క్రాంతః=వెడలును].

కృష్ణ ఇతి :- [అగ్నిమ్=చిత్తాగ్నిని, దృష్ట్వా=చూచి, సహర్షమ్=
సానందముగా], కృష్ణే=ద్రౌపదీ!, నను=చూడుము, ఉద్ధత=పైకి లేచుచున్న,
శిఖా=జ్వాలామనట్టి, హస్త=చేతులతో, అహూత=పిలువబడిన, అస్మద్విధ=
మనవంటి, వ్యసని జనః = దుఃఖితులు కలవాడై, భగవాన్=భగవంతుడగు,
హుతాశనః=అగ్ని, సమిద్ధః=ప్రజ్వరిల్లుచున్నాడు, తత్ర=అందు, ఆత్మానమ్=
నన్ను, ఇంధనీకరోమి=సమిధ గావించును.

ప్రసీదత్వీతి :- మహారాజ, మమ = నాయొక్క, అనేన=ఈ,
అపశ్చిమేన=చివరిదైన, ప్రణయేన=కోరికతో, ప్రసీదతు ప్రసీదతు=తప్పక
అనుగ్రహించుగాక. నా చివరికోరికను శీఘ్రమనుట. అహమ్ తావత్=నేనే,
అగ్రతః=ముందుగా, ప్రవిశామి=అగ్నిలో ప్రవేశించును.

యుధిష్ఠిరః : యద్యేవం సహితావేనాభ్యుదయ ముపభోక్త్యావహే.

చేటి : హ భగవన్తో లోకపాలాః, పరిత్రాయధ్వమ్. ఏవ ఖలు సోమవంశకాజర్షీ రాజసూయ సంతర్పిత హవ్య వాహః ఖండవ సంతర్పిత హుతవహస్య కిరీటీనో జ్యేష్ఠో భ్రాతా సుగృహీత నామధేయో మహారాజ యుధిష్ఠిరః. ఏమాపి పాంచాలరాజతనయా దేవీ యజ్ఞవేదిమధ్యసంభవా యాజ్ఞసేనీ. ద్వావపి నిమగ్నరుణజ్వలనస్య ప్రవేశేన ఇంద్రసింభవతః. తత్సరిత్రాయధ్వమార్యాః, పరిత్రాయధ్వమ్. కిథం న కోఽపి పరిత్రాయతే. (తయోరగ్రతః పతిత్వా) కిం వ్యవసితం దేవ్యా దేవేన చ. [హ భవన్తో లోకపాలా, పరిత్రాలహ పతిత్తాలహ. ఏసోఽస్థు సోమ వంశరావసీ రాలసూయ సంతర్పిత హవ్యవాహో ఖండవ సంతర్పిత హుదవహస్య కిరీడినో జ్యేష్ఠో భ్రాతా సుగృహీత నామహేతు మహారాజ జహిత్వీనో. ఏసా వి పాంచాలరాజతనయ దేవీ యజ్ఞవేదిమధ్య సంభవా

యథీతి :- ఏవమ్ యపి = అర్హయినచో, సహితా ఏవ=ఇదపురము కలిసియే, అభ్యుదయమ్=పరలోకప్రాప్తిని, ఉపభోక్త్యావహే=అనుభవించుము.

హామి :- హా=అయ్యో! భగవంతః లోకపాలాః = భగవానులైన దిక్పాలకులారా! పరిత్రాయధ్వమ్=రక్షించుదు. ఏషః=ఇతడు, సోమవంశ= చంద్రవంశమువాడైన, రాజర్షీ=రాజముషి; రాజసూయ=రాజసూయమునందు, సంతర్పిత=అనందింపజేయబడిన, హవ్యవాహః=అగ్ని కలవాడు; ఖండవ= ఖండవ వనదహనముచే, సంతర్పిత=అనందింపజేయబడిన, హుతవహస్య= అగ్ని కలవాడైన, కిరీడినః = అర్జునునకు, జ్యేష్ఠః భ్రాతా = పెద్ద సోదరుడు; సుగృహీత నామధేయః=చేరెన్నికగన్నవాడు; మహారాజ యుధిష్ఠిరః ఇతి=మహా

మహాయ శాంతనవే. అయమపి పితామహాయ విచిత్ర
వీర్యాయ. (సాస్రమ) తాతస్యాధునావసరః. అయమపి
తత్రభవతే సుగృహీతనామ్నే పిత్రే పాండవే.

అద్యప్రభృతి వారీదమస్మత్ దుర్లభం పునః
తాత మాద్ర్యంబయా సార్థం మయా దత్తం

నిపీయతామ్॥ 29

సుతుడును, గురవే=గురువునైన, భీష్మాయ=భీష్ముని కొఱకు. అయమ్=ఈ
జలాంజలి, ప్రపితామహాయ=ముత్తాతయైన, శాంతనవే=శాంతనమహారాజు కొఱకు.
అపి=మరియు, అయమ్=ఇది, పితామహాయ=తాతగారైన, విచిత్రవీర్యాయ=
విచిత్రవీర్యుని కొఱకు. (సాస్రమ్=కన్నీటితో), అధునా=ఇప్పుడు, తాతస్య=
తండ్రికి, అవసరః=సమయము. ఆయమ్ అపి=ఇదియు, తత్రభవతే=
గౌరవార్హుడును, సుగృహీతనామ్నే=సుప్రసిద్ధుడనై, పిత్రే=తండ్రియైన, పాండవే=పాండురాజు కొఱకు.

అద్యప్రభృతి :- తాత, ఇదమ్, వారి, అద్యప్రభృతి, అన్యత్తః,
పునః దుర్లభమ్, మయా, దత్తమ్, మాద్ర్యంబయా సార్థమ్, నిపీయతామ్.

అర్థము :- తాత=తండ్రి! ఇదమ్=ఈ, వారి=జలము, అద్యప్రభృతి=
నేడు మొదల, అన్యత్తః=నానుండి, పునః=తిరిగి, దుర్లభమ్=నీకు అందదు.
మయా=నాచేత, దత్తమ్=ఈయబడిన ఈ జలాంజలి, మాద్ర్యంబయా సార్థమ్=
మా తల్లి మాద్రితో కలిపి, నిపీయతామ్=త్రాగబడుగాక.

చందిదస్సు :- పథ్యావక్త్రము

క్రియ :- పా పానే, కర్మణి, ఆత్మనే, లోటే
పీయతామ్-పీయేతామ్-పీయంతామ్

ఏతజ్జలం జలజనీలవిలోచనాయ

భీమాయ భోస్తవ మమాప్యవిభక్తమస్తు!

ఏకం క్షణం విరమ త్వం విపాసితోఽపి

పాతుః త్వయా సహ జవాదయ మాగతోఽస్మి॥ 30

ఏతజ్జలమితి :- ఏతత్, జలమ్, జలజ నీలవిలోచనాయ, భీమాయ; భోః, తవ, మమ అపి, అవిభక్తమ్, అస్తు. హే వత్స! విపాసితః అపి, ఏకం, క్షణమ్, విరమ, త్వయా సహ, పాతుమ్, అయమ్, జవాత్, ఆగతః అస్మి. [ఉక్తా వసంతతిలకా తథజా జగౌ గః-వసంతతిలక]

అర్థము :- ఏతత్=ఈ, జలమ్=నీరు, జలజ=కలువలవలె, నీల=నల్లనైన, విలోచనాయ=కన్నులు కలవాడైన, భీమాయ=భీముని కొఱకు. భోః=ఓయీ!, తవ=నీకు, మమ అపి=నాకును, అవిభక్తమ్=ఒక్కటే, అస్తు=అగును గాక. హే వత్స=ఓ బిడ్డా!, విపాసితః అపి=దప్పికగొన్నవాడవే అయినను, ఏకమ్ క్షణమ్=ఒక్క-క్షణము, విరమ=ఆగుము, త్వయా సహ=నీతో కలిసి, పాతుమ్ = త్రాగుటకొఱకు, అయమ్ = ఇదే [ధర్మజుడను], జవాత్=పేగముగా, ఆగతః అస్మి=వచ్చుచున్నాను.

సమాసములు :- జలజే ఇవ నీలే-జలజనీలే విలోచనే యస్య సః-తస్మై. స విభక్తమ్-అవిభక్తమ్.

సంధులు :- ఏతత్+జలమ్-శ్చత్వసంధి. భోః+తవ-సాదేశవిసర్గ సంధి. మమ+అపి-సప్తద్విర్లు. అపి+అవిభక్తమ్-యజాదేశ. విపాసితః+అపి, ఆగతః+అస్మి-ఉక్త్యాదేశవిసర్గ-విపాసితో+అపి, ఆగతో+అస్మి-పూర్వ రూపసంధి.

క్రియలు :- అస భువి, పరస్మై, లోట్, ప్రథమ
అస్తు/స్తాత్-స్తామ్-సన్తు

అథనా సుక్షాత్రియాణాం గణిముపగతు వత్స మహముపగతోఽప్యకృతీ
ద్రష్టుమ్. వత్స భీముసేన—

మయా పీతం పీతం తదను భవతాంజ్ఞాస్తనయుగం
మదుచ్చిష్టైర్వృత్తిం జనయసి రనైర్వత్సలతయా!
వితానేషుప్తేవం తవ మమ చ సోమే విధిగభూత్
నివాపాంభః పూర్వం పిబసి కథమేవం త్వమధునా॥ 31

అథవా=కాక, సుక్షాత్రియాణామ్=రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, గతిమ్=మార్గమును,
ఉపగతమ్=పొందినవాడైన, వత్సమ్=చిరంజీవిని, ద్రష్టుమ్ అపి=చూచుటకుకూడ,
అహమ్=నేను, అకృతీ=నోచినవాడనుగాను. వత్స=బిడ్డా, భీముసేన=భీముడా!

మయేతి :- అంజాస్తనయుగమ్, మయా, పీతమ్, తదను, భవతా,
పీతమ్; వత్సలతయా, మదుచ్చిష్టైః, రనైః, వృత్తిమ్, జనయసి; వితానేషు,
అపి, తవ, చ, మమ, సోమే, ఏవమ్, విధిః, అభూత్, అధునా, త్వమ్,
నివాపాంభః, పూర్వమ్, కథమ్, పిబసి.

అర్థము :- అంజాస్తనయుగమ్=తల్లిపాలు, మయా=నాచేత, పీతమ్=
త్రాగబడెను, తదను = ఆ పిమ్మట, భవతా=నీచేత, పీతమ్=త్రాగబడెను,
వత్సలతయా=ప్రేమతో, మత్+ఉచ్చిష్టైః=నేను తిని విడిచినవైన, రనైః=పదార్థము
లతో, వృత్తిమ్=జీవనమును, జనయసి=గడిపితివి, (స్మృతిసామీప్యమున లభి);
వితానేషు అపి=యజ్ఞములయందును, తవ=నీకు, చ=మరియు, మమ=నాకు,
సోమే=సోమరస విషయమున, ఏవమ్=ఇట్లే, విధిః=నియమము, అభూత్=కలదు
(ఉండెను); అధునా=ఇప్పుడు, త్వమ్=నీవు, నివాపాంభః=తర్పణమును,
పూర్వమ్ = నాకన్న ముందుగా, కథమ్ పిబసి=ఎట్లు త్రాగుదువు. (శిఖరిణీ
వృత్తము)

సమాసములు :- స్తనయోః యుగమ్, అంజాయాః స్తనయుగమ్.
మయా ఉచ్చిష్టైః-తైః. నివాపార్థమ్ అంభః-నివాపాంభః-తమ్.

కృష్ణే, త్వమపి దేహీ సలిలాంజలిమ్.

[ద్రౌపదీ : హంజే, బుద్ధిమతికే, ఉపనయ మే సలిలమ్. [హంజే బుద్ధిమదిప ఉవణేహి మే సలిలమ్].

[చేటి తథా కరోతి]

[ద్రౌపదీ : [ఉపసృత్య జలాంజలిం పూరయిత్వా] మహారాజ, కన్నె సలిలం దదామి. [మహారాజ, కన్న సలిలం దేహి]]

యుధిష్ఠిరః : తన్నె దేహి జలం కృష్ణే సహసా గచ్ఛతే దివమ్।
అబాపి యేన గాంధార్యా దుదితేన సఖకృతా ॥ 32

సంధుతు :- భవతా+అంబా, నివాప+అంభః—సవర్ణదీర్ఘ. ఉచ్చిష్టైః+వృత్తిమ్, రస్యైః+వత్సల, విధిః+అభూత్—రేఫాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- జన జననే, జిచ్, పరస్మై, లట్, మధ్యమ—జనయసి—జనయథః—జనయథ. పా పానే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ—పిబసి—పిబథః—పిబథ.

కృష్ణణతి :- కృష్ణే=ద్రౌపదీ!, త్వమ్ అపి=నీవుకూడ. సలిలాంజలిమ్=నివాపాంజలిని, దేహి=ఇమ్ము.

హంజతి - హంజే=ఓసీ బుద్ధిగుడికా!, మే=నాకు, సలిలమ్=నీరు, ఉపనయ=తెమ్ము.

[చేటి=చెలికత్తె, తథా=అట్లే, కరోతి=చేయును]

మహారాజేతి :- [ఉపసృత్య=సమీపించి, జలాంజలిమ్=నివాపాంజలిని, పూరయిత్వా=నింపి) మహారాజా!, కన్నె=ఎవనికొఱకు, సలిలమ్=జలాంజలిని, దదామి=ఇత్తును! (ఎవరికిమ్మందువనుట).

తన్నెణతి :- హే కృష్ణే!, యేన, అంబా, అపి, దుదితేన, గాంధార్యాః, సఖీకృతా, తన్నె, సహసా, దివమ్, గచ్ఛతే, జలమ్, దేహి.

ద్రౌపదీ : నాథ భీమసేన, పరిజనోపనీకముదకం స్వర్గగతస్య తే
పాదోదకం భవతు. [నాహ భీమసేన, పరిజనోపనీకం
ఉదలం సగ్గ గదస్స దే పాదోదకం భోదు].

యుధిష్ఠిరః : ఘల్గుణాగ్రజ!

అసమాప్త ప్రతిజ్ఞేఽపి యాతే త్వయి మహాభుజే!
ముక్తకేశ్యైవ దత్తస్తే ప్రియయా సలిలాంజలిః॥ ౪౫

అర్థము :- హే కృష్ణే=ఓ ద్రౌపదీ!, యేన=ఎవనిచేత, అంబా అపి=తల్లియైన కుంతీదేవికూడ, రుదితేన=దుఃఖముతో, గాంధార్యాః=గాంధారికి, సఖీ కృతా=సమాన గావింపబడినదో, తస్మై=అతని కొఱకు, సహసా=హఠాత్తుగా, దివమ్=స్వర్గమును, గచ్ఛతే=పొందుచున్నవని కొఱకు, [భీమునికొఱకును] జలమ్=నివాపాంజలిని, దేహి=ఇమ్ము.

సంధులు :- అంబా+అపి-సవర్ణదీర్ఘసంధి. గాంధార్యాః+రుదితేన-విసర్గలోపసంధి. [పథ్యావక్త్రము]

క్రియ :- య దాక్షో దానే, పరస్మై, లోట్, మధ్యమ
దేహి/దత్తాత్-దత్తమ్-దత్త

నాథేతి :- నాథ భీమసేన=భర్తా! భీమసేనుడా!, పరిజన=ఈ సేవకురాలిచే, ఉపనీతమ్=ఈయబడిన, ఉదకమ్=ఈ జలము, స్వర్గగతస్య=స్వర్గస్థుడవైన, తే=నీకు, పాదోదకమ్ భవతు=పాద్యమగుగాక!

ఘల్గుణోతి :- ఘల్గుణాగ్రజ=అర్జునునిపైవాడా!, మహాభుజే, అపి, త్వయి, అసమాప్త ప్రతిజ్ఞే, యాతే (సతి); తే, ముక్తకేశ్యై, ఏవ, ప్రియయా, సలిలాంజలిః, దత్తః. (పథ్యావక్త్రము)

అర్థము :- మహాభుజే అపి=బలిష్ఠమైన బాహువులు కలవాడవయ్యును, త్వయి=నీవు, అసమాప్త ప్రతిజ్ఞే=నెరవేర్చుకొనని ప్రతిసకలవాడవై, యాతే=

ద్రాపదీ : ఉత్తిష్ఠ మహారాజ, దూరం గచ్ఛతి తే భ్రాతా!
[ఉత్తేహి మహారాజ, దూరం గచ్ఛతి దే భాదా].

యధిష్ఠిరః : [దక్షిణాక్షి స్పందనం సూచయిత్వా] పాంచాలి,
నిమిత్తాని మే కథయంతి సంభావయిష్యసి వృకోదరమితి.

ద్రాపదీ : మహారాజ, సునిమిత్తం భవతు. [మహారాజ,
సునిమిత్తం భోదు].

స్వర్గస్థుడవుకాగా, తే=నీకు, ముక్తకేశ్యా ఏవ=ముడువని జుట్టు కలదైన (జుట్టు
ముడువని), ప్రియయా=ద్రాపదిచేత, సలిలాంజలిః=నివాపాంజలి, దత్తః=
ఈయబడెను.

సమానములు :- అసమాప్తా ప్రతిజ్ఞా యేన సః-తస్మిన్. మహానై
భుజౌ యస్య సః-తస్మిన్. ముక్తాః కేశాః యస్యాః సా-ముక్తకేశీ-తయా.
సలిలైః అంజలిః-సలిలాంజలిః.

సందులు :- ప్రతిజ్ఞే+అపి-పూర్వరూప. కేశ్యా+ఏవ=వృద్ధిసంధి.
దత్తః+తే-సాదేశవిసర్గ. సలిల+అంజలిః-సవర్ణద్వి.

ఉత్తిష్ఠేతి :- మహారాజా! ఉత్తిష్ఠ=లెమ్ము, తే=నీయొక్క, భ్రాతా=
సోదరుడు, దూరమ్ గచ్ఛతి=[స్వర్గాభిముఖముగా] దూరమేగును. [అప్పుడందు
కొనలేము కావున వెంటనే బయలుదేరుచును].

పాంచాలీతి :- [దక్షిణాక్షి స్పందనమ్=కుడికన్ను అదరుటను, సూచ
యిత్వా=అభినయించి] పాంచాలీ!, నిమిత్తాని=శకునములు, వృకోదరమ్=భీముని,
సంభావయిష్యసి=చూడగలవు, ఇతి=అని, మే=నాకు, కథయంతి=చెప్పుచున్నవి.

మహారాజేతి :- మహారాజా!, సునిమిత్తం భవతు = శుభశకునము
అగుగాక!

[నేపథ్యే కలకలః; ప్రవిశ్య సంభ్రాంతః]

కంచుకీ : పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం మహారాజః. ఏష ఖలు
దురాత్మా కౌరవావసదః క్షతజాభిషేక పాటలితాంబర
శరీరః, సముచ్చితదిగ్ధ భీషణగదాపాణి రుద్ర్యత కాల
దండ ఇవ కృతాంతోఽత్రభవతీం పాంచాలరాజ
తనయా మితస్తతః పరిమార్గమాణ ఇత ఏవాభివర్తతే.

యుధిష్ఠిరః : హా దైవ! తే నిర్ణయో జాతః. హా గాండివధన్వన్.

[ఇతి ముహ్యతి]

[నేపథ్యే=తెరలో, కలకలః=కలకలము]

[సంభ్రాంతః=విభ్రాంతుడై, ప్రవిశ్య=ప్రవేశించి]

పరిత్రాయతామితి :- మహారాజా, పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతామ్=
కాపాడుగాక కాపాడుగాక!, దురాత్మా=దుర్మార్గుడైన, కౌరవావసదః=కౌరవాధముడు
[దుర్యోధనుడు], క్షతజః=నెత్తుటితోనైన, అభిషేకః=స్నానమువలన, పాటలిత=
ఎఱ్ఱనైన, అంబర=వస్త్రములు, శరీరః=తనువును కలవాడై, సముచ్చిత=పై తెల్ల
బడినదియు, దిగ్ధ=రక్తనిక్తమును, భీషణ=భయదమునైన, గదాపాణి=గదను
చేబూనినవాడై, రుద్ర్యత=పై కెత్తబడిన, కాలదండః=కాలపాశముగల, కృతాంతః
ఇవ=యమునివలె, అత్రభవతీమ్=గౌరవార్హుడైన, పాంచాలరాజతనయామ్=
ద్రౌపదిని, పరిమార్గమాణః=నెడకుడున్నవాడై, ఇతః ఏవ=ఇవటికే, ఏషః ఇయ=
ఇదిగో వీడే, అభివర్తతే=వచ్చుచున్నాడు.

హేతి :- హా దైవమా! తే=నీయొక్క, నిర్ణయః=నిశ్చయమే, జాతః=
నెరవేరినది. ఓయీ, గాండివధన్వన్=గాండివీ!

[ఇతి=అని, ముహ్యతి=మూర్ఛపోవును]

[ద్రాపదీ : హా ఆర్యపుత్ర, హా మమ స్వయంవర స్వయంగ్రాహ
దుర్లలిత, ప్రియం భాతరమనుగతోఽసి, న పునర్మహా
రాజ మిమం దాసజనం చ. [ఇతి మోహమువగతా]
[హా అజ్ఞకీర్త, హా మమ సతింవర సతింగాహ
దుర్లలిత, పీతిం భాదుతిం అణుగదోసి. ఇ ఉణ మహా
రాలిం ఇమం దాసజణం అ]

యుధిష్ఠిరః : హా వత్స, సవ్యసాచిన్; హా త్రిలోచనాంగ నిష్పేష
మల్ల, హా నివాత కవచోద్ధరణ నిష్కంటకీకృతామర
లోక, హా బదర్యాశ్రమ ముని ద్వితీయ తాపస, హా
ద్రోణాచార్య ప్రియశిష్య, హా అస్త్రశిఖౌ బల
పరిలోపిత గాంగేయ హా రాధేయకుల కమలీన్
ప్రాతేయవర్ష, హా గంధర్వ నిర్వాసిత దుర్యోధన, హా
పాండివకుల కజులీన్ రాజహంస,

హా ఆర్యపుత్రేతి :- ఓయీ ఆర్యపుత్రుడా!, మమ = నాయొక్క,
స్వయంవరమునందు, స్వయంగ్రాహ = స్వయంగ్రాహముగొన్న
లేకుండగనే విచ్చేసిన అనియును], దుర్లలిత=ఓక్కరీ! కిరీటీ!,
భాతరమ్=సోదరుని, అనుగతః అసి=అనుసరించితివా!
ఇయమ్=ఈ మహారాజును, చ=మరియు, దాసజనమ్=ఈ
న అనుగతః అసి=అనుసరించితివికావు.

[ఇతి=అని, మోహమ్ ఉపగతా=మూర్ఛపోయెను]

వత్సేతి :- హా=అయ్యో!, వత్స=బిడ్డా!, సవ్యసాచిన్=కవ్వడి!,
ముక్కుంటియొక్క, అంగ=శరీరమును, నిష్పేష=నుగ్గుచేసిన లేక
మల్ల = మల్లయుద్ధవీరుడా!, నివాత కవచ=నివాత కవచులనునట్టి
ఉద్ధరణ=పెకలించివేయుటతో, నిష్కంటకీకృత=నిష్కంటకము

తాం వత్సలా మనభివాద్య విసీతమం బాం

గాథం చ మామనుపగుహ్య మయాప్యనుక్తః!

ఏతాం స్వయంవర వధూం దయితామదృష్ట్వా

దీర్ఘప్రవాస మయి తాత కథం గతోఽసి॥ 34

గావింపబడిన, [కంటకము = ముల్లు], అమరలోక = స్వర్లోకము కలవాడా!, బదర్యాశ్రమ=బదరికాశ్రమమందలి, ముని=మునులయందు, ద్వితీయ=రెండవ వాడవైన, తావన=మనీ!, ద్రోణాచార్య ప్రయశిష్యుడా!, అత్రశిష్య బల=అత్రవిద్యా బలముతో, పరితోషిత=ఆనందింపజేయబడిన, గాంగేయ=భీష్ముడు కలవాడా!, రాధేయ కుల=కర్ణుని వంశమనునట్టి, కమలినీ=పద్మమునకు, ప్రాలేయవర్ష=మంచు వాన వంటివాడా!, గంధర్వ = గంధర్వులనుండి, నిర్వాసిత = విడిపించిన, దుర్యోధన = సుయోధనుడు కలవాడా! దుర్యోధనుని గంధర్వుల బారినుండి విడిపించినవాడా అనుట; పాండవకుల = పాండవవంశమనునట్టి, కమలినీ= సరోవరమునందలి, రాజహంస=మరాళరాజా!

తామిత్రి:- అయి తాత, తామ్, వత్సలామ్, అంబామ్, విసీతమ్, అనభివాద్య, చ, మామ్, గాథమ్, అనుపగుహ్య, మయా, అపి, అనుక్తః, స్వయంవరవధూమ్, ఏతామ్, దయితామ్, అదృష్ట్వా, దీర్ఘ ప్రవాసమ్, కథం గతః ఆసి? [వసంత తిలక]

అర్థము :- అయి తాత=ఓ వత్సా!, తామ్=అ, వత్సలామ్=ప్రేమ పూర్ణయైన, అంబామ్=తల్లిని, విసీతమ్=విషయమొప్పునట్లు, అనభివాద్య= నమస్కరింపక, చ=మరియు, మామ్=నన్ను, గాథమ్=గట్టిగా, అనుపగుహ్య= కౌగిలింపక, మయా అపి=నాచేనైనను, అనుక్తః=అజ్ఞాపింపబడనివాడవై, నా అనుమతి స్వీకరింపక అనుట, స్వయంవర వధూమ్ = స్వయంవరపు పెండ్లి కూతురైన, ఏతామ్=ఈ, దయితామ్=ప్రేయసిని, అదృష్ట్వా=చూడక, దీర్ఘ ప్రవాసమ్=అంతరించి ప్రవాసమును [మరణమును], కథమ్=బట్టి, గతః=పొందిన వాడవు, అసీ=అయితని?

[మోహముపగతః]

కంచుకీ : భోః కష్టమ్! ఏవ దురాత్మా కౌరవాథమీ
 యథేష్టమిత ఏవాభివర్తతే. సర్వథా ప్రవేశకాలః,
 చితాసమీపముపసయా మ్యత్రభవతీ పాంచాలరాజ
 తనయామ్. అహమప్యేవమేవానుగచ్ఛామి. [చేటిం
 ప్రతి] భద్రే, త్వమపి దేవ్యా భ్రాతరం ధృష్టద్యుమ్నం
 సకుల సహదేవో వా అవాల్నుహి. అథవా ఏవ
 మహస్థితే మహారాజేఽస్తమితయోర్భీమార్జునయోః
 కుతోఽత్ర పరిత్రాణాశా.

నమోనములు :- న అభివాద్య-అనభివాద్య. న ఉపగుహ్య-
 అనుపగుహ్య. న ఉక్తిః-అనుక్తిః. స్వయంవరేణ ఆసీత్ వధూః-స్వయం
 వర వధూః [మధ్యమ పదలోపి] తామ్. న దృష్ట్యా-అదృష్ట్యా. దీర్ఘశ్చసౌ
 ప్రవాసశ్చ-తమ్.

నంధులు :- మయా+అపి-సవర్ణదీర్ఘ. అపి+అనుక్తిః-యణాదేశ.
 గతః+అపి-ఉత్త్వాదేశసంధి-గతో+అపి-పూర్వరూపసంధి.

క్రియ :- అస భువి, అహి, పరస్మై, మధ్యమ-అసి-స్థః-స్థ.

[మోహమ్=మూర్ఛను, ఉపగతః=పొందెను]

భోః కష్టమితి :- భోః కష్టమ్=అయ్యో కష్టము కష్టము! ఏషః=ఈ,
 దురాత్మా=దుర్మార్గుడైన, కౌరవాథమః=నీవ కౌరవుడు, యథేష్టమ్=స్వేచ్ఛగా,
 ఇతః ఏవ=ఇతే, అభివర్తతే=వచ్చుచున్నాడు. సర్వథా=అన్ని విధములను,
 ప్రవేశకాలః=అన్ని ప్రవేశమునకు తగిన సమయము. అత్రభవతీమ్=గౌరవ్య
 అయి, పాంచాలరాజతనయామ్ = ద్రౌపదిని, చితాసమీపమ్ = చితిదగ్గరకు,
 ఉపసయామి = కొనిపోదును. అహమ్ అపి = నేనును, ఏవమేవ = ఇట్లే,
 అనుగచ్ఛామి=అనుసరింతును. [చేటిమ్ ప్రతి=చెలికత్తెతో] భద్రే=భద్రురాలా!

ఊరుం కరేణ పరిఘట్టయతః సలీలం
 దుర్యోధనస్య పురతోఽపహృతాంబరా యా
 దుఃశాసనేన కచకర్షణభిన్నమౌళిః
 సా ద్రావదీ కథయత క్వ పునఃప్రదేశే॥ 35

కంచుకీ : హా దేవి యజ్ఞవేదిసంభవే, పరిభూయసే సంప్రత్యనాథా
 కురుక్షల కలంకేన.

ఊరుమితి :- సలీలమ్, కరేణ, ఊరుమ్, పరిఘట్టయతః,
 దుర్యోధనస్య, పురతః, యా, అపహృతాంబరా; దుశ్శాసనేన, యా, కచకర్షణ
 భిన్నమౌళిః; సా, ద్రావదీ, పునః, క్వ, ప్రదేశే, (అస్తితి) కథయత.

అర్థము :- సలీలమ్=విలాసముగా, కరేణ=చేతితో, ఊరుమ్=తొడను,
 పరిఘట్టయతః=చరచుచున్న, దుర్యోధనస్య=సుయోధనునియొక్క, పురతః=
 ఎట్టియెదుట, యా=ఎవతె, అపహృతాంబరా=ఊడ్చబడిన వస్త్రములు కలదాయెనో,
 దుశ్శాసనేన=దుశ్శాసనునిచేత, యా=ఎవతె, కచకర్షణ=క్రొమ్ముడిని వట్టిలాగుటచే,
 భిన్న=చెల్లాచెదరైన, మౌళిః=జడ కలదిగా, (కృతా=చేయబడినదో), సా=
 అయివంటి, ద్రావదీ=పాంచాలి, పునః, క్వ=ఏ, ప్రదేశే=స్థానమునందు, (అస్తి
 ఇతి=ఉన్నదో) ఉన్నదో, కథయత=చెప్పుదు. (వసంతతిలక)

సమానములు :- లీలయా సహితమ్-సలీలమ్ అపహృతాని
 అంబరాణి యస్యాః సా-అపహృతాంబరా. కచస్య కర్షణమ్-కచకర్షణేన భిన్నః
 మౌళిః యస్యాః సా.

నందులు :- పురతః+అపహృత-పురతో+అపహృత-పూర్వరూప
 సంధి. అపహృత+అంబరా-సవర్ణదీర్ఘ.

క్రియ :- కథ వాక్యప్రబంధే, పరస్మై, తోట్, మధ్యమ
 కథయ/కథయతాత్-కథయతమ్-కథయత

హా దేవీతి :- యజ్ఞవేదినుండి పుట్టిన ఓ ద్రావదీదేవీ! సంప్రతి =

యుధిష్ఠిరః : (సహస్థాయ సావష్టంభమ్) పాంచాలి, న
భేతవ్యమ్. (ససంధ్రమమ్) కః కోఽత్ర భోః.
సనిషంగం మే ధనురుపనయ. దురాత్మన్ దుర్యోధన
హతక, ఆగచ్ఛగచ్ఛ. అవసయామి తే గదాకౌశల
సంభృతం భుజదర్పం శిలీముఖాసారేణ. అన్యచ్చ రే
కురుకులాంగార—

ప్రియమనుజమపశ్యస్తం జరాసంధశత్రుం
కుశితహర కిరాతద్వేషిణం తం చ వత్సమ్!
త్వమివ కఠినచేతాః ప్రాణితుం నాస్మి శక్తో
నను పునరపహర్తు బాణవర్షైస్తా నామూనః॥ 36

ఇప్పుడు, అనాథా=దిక్కులేనిదావై, కురుకుల కలంకేన=కురువంశ దుష్టుచేత,
పరిభ్రాయసే=అవమానింపబడుచున్నావు.

పాంచాలీతి :- [సహసా=హస్తాత్త్రుగ, ఉత్థాయ=లేచి, సావష్టంభమ్=
దర్పముతో] పాంచాలీ! న భేతవ్యమ్=భయపడవలదు. [ససంధ్రమమ్=తొందర
పాటుతో] కః కోఽత్ర భోః=ఓయీ ఎవరక్కడ!, సనిషంగమ్=అమ్ములపొదితో
పాటు, మే=నాయొక్క, ధనుః=వింటిని, ఉపనయ=తెమ్మ. దురాత్మన్=
దుర్మార్గుడా! దుష్ట దుర్యోధనుడా!, ఆగచ్ఛ ఆగచ్ఛ=రమ్ము, రమ్ము. గదాకౌశల=
గదాయుద్ధనైపుణ్యముతో, సంభృతమ్=సమృద్ధమైన, రే=నీయొక్క, భుజ
దర్పమ్ = భుజ గర్వమును, శిలీముఖ + అసారేణ = బాణప్రవాహముతో,
అవసయామి=పోగొడుదును. రే=ఓరీ! కురుకుల+అంగార=కురువంశమునకు
నిప్పుపంటివాడా! అన్యత్ వ=వేరొకటియు నున్నది—

ప్రియమితి :- జరాసంధశత్రుమ్, ప్రియమ్, తమ్, అనుజమ్, చ,
కుశిత హరకిరాతద్వేషిణమ్, తమ్, వత్సమ్, అపశ్యన్, కఠినచేతాః, త్వమ్ఇవ,

(తతః ప్రవిశతి గదాపాణిః శతజస్తిక్త సర్వాంగో భీమ
సేనః)

భీమసేనః : (ఉద్ధతం పరిక్రామన్) భోభోః సమంతపంచక
సంచారిణః సైనికాః, కోఽయమావేగః.

ప్రాణితుమ్, శక్తః, న, అస్మి, పునః, బాణవరైః, తవ, అసూన్, అవహర్తుమ్,
నను, శక్తః.

అర్థము :- జరాసంధశత్రుమ్ = జరాసంధునికి శత్రువైనట్టియు
(సంహారకుడనుట), ప్రియమ్=నాకు ఇష్టమైనట్టియు, తమ్=ఆ, అనుజమ్=
సోదరుడగు భీముని, చ=మరియు, కుపిత=కోపించిన, హరకిరాత=కిరాత
రూపముననున్న శివుని, ద్వేషిజమ్=విడిరించినవాడగు, తమ్=ఆ, వత్సమ్=బిడ్డ
అట్లును, అవశ్యన్=చూడకుండ, కఠిన చేతాః=రాయివంటి మనస్సు కలవాడనై,
త్వమ్ ఇవ=నీ(పు)వరే, ప్రాణితుమ్=జీవించియుండుటకు, శక్తః=సమర్థుడను,
న అస్మి=కాను. ఒకడు తక్కువగా నుద్గురు సోదరులు చనిపోయినను నీవు
బ్రతికియుంటివి, కావి నేనట్లు బ్రతుకలేననుట, పునః=అంతేకాదు, బాణవరైః=
బాణముల వృష్టితో, తవ=నీయొక్క, అసూన్=ప్రాణములను, అవహర్తుమ్=
అవహరించుటకు, శక్తః నను=సమర్థుడను నుమా! (మాలినీ-న.న.చ.య.య).

సమాసములు :- జరాసంధస్య శత్రుః-తమ్. హరః ఏవ కిరాతః-
కుపితశ్చాసౌ హరకిరాతశ్చ, కుపిత హరకిరాతస్య ద్వేషి-తమ్. కఠినం చేతాః
యస్య సః-కఠినచేతాః. బాణానాం వర్షః-తైః.

సంధులు :- అవశ్యన్+తమ్-తాంస్తాన్సంధి. న+అస్మి, తవ+
అసూన్-సవర్ణరీర్త. శక్తః+నను-ఉత్తాదేశవిసర్గ.

[తతః=పిమ్మట, గదాపాణియై, శతజ=రక్తముచే, నిక్త=తడిసిన,
సర్వాంగః=సర్వశరీరముకలవాడై, భీమసేనః=భీముడు, ప్రవిశతి=ప్రవేశించును]

భోభోఇతి :- [ఉద్ధతమ్ = ప్రచండముగా, పరిక్రామన్=తిరుగుచు]

నాహం రక్షో న భూతో రిపురుధిరజలస్థావితాంగః ప్రకామం
నిస్తీర్ణోరుప్రతిజ్ఞా జలనిధి గహనః క్రోధనః క్షత్రియోఽస్మి।
భోభో రాజన్యవీరాః సమరశిఖిశిఖాదగ్ధశేషాః కృతం వః
త్రాసేనాసేన లీనైర్హత కరితురగాంతర్హతైరాస్యతే యత్ ॥ 37

భోభోః = ఓయోయీ!, సమంతపంచకసంచారులైన, పైనికాః=భటులారా!
అహమ్=ఈ, ఆవేగః=భయముతోకూడిన తొందర, కః=ఏమి?, ఏల ఇంతగా
అవేగపడుచున్నారనుట.

నాహమితి :- అహమ్, న, రక్షః, న, భూతః, రిపురుధిరజల
స్థావితాంగః, ప్రకామమ్, నిస్తీర్ణోరుప్రతిజ్ఞాజలనిధిగహనః, క్రోధనః, క్షత్రియః,
అస్మి. సమరశిఖిశిఖాదగ్ధశేషాః, భోభోః, రాజన్యవీరాః, వః, అసేన, త్రాసేన,
కృతమ్, యత్, (యుష్మాభిః) హత కరితురంగాంతర్హతైః, లీనైః, అస్యతే.

అర్థము :- అహమ్=నేను, న రక్షః=రాక్షసుడనుకాను; న భూతః=
దయ్యమునుకాను, రిపు=శత్రువులయొక్క, రుధిర=రక్తముచే, స్థావిత=పూర్తిగా
తడువబడిన, అంగః=శరీరము కల్గినవాడును, ప్రకామమ్=మిక్కిలి, నిస్తీర్ణం=దాట
బడిన, ఉరు=గొప్పదయిన, ప్రతిజ్ఞా=ప్రతిస అనునట్టి, జలనిధి=సముద్రము
యొక్క, గహనః=లోతుకల్గినవాడును, క్రోధనః=కోపించినవాడును అయిన,
క్షత్రియః అస్మి=క్షత్రియుడనైయుంటిని. సమర=యుద్ధమనునట్టి, శిఖి=అగ్ని
యొక్క, శిఖా=జ్వాలలచేత, దగ్ధ=దగ్ధులుకాగా, శేషాః=మిగిలినవారైన, భోభోః=
ఓయోయీ! రాజన్యవీరాః=క్షత్రియకూరులారా!, వః=మీకు, అసేన=ఈ,
త్రాసేన=భయముచేత, కృతమ్=చాలును. యత్=ఏలయనగా, హత=చనిపోయిన,
కరి=ఏనుగులచేత, తురగ=అశ్వములచేత, అంతర్హతైః=కప్పబడినవారై,
లీనైః=దాగుకొన్నవారైన, యుష్మాభిః=మీచేత, అస్యతే=ఉండబడుచున్నది.
కరితురగ కశేబరముల చాటున దాగుకొనుచుంటచే మీరు భయపడుచున్నారని
తెలియుచున్నది. భయము వలదనుట. [[సర్గరా]

సమాసములు :- రిపోః రుధిరమ్-రిపురుధిరమేన జలమ్-రిపు రుధిర

కథయన్తు భవంతః కస్మిన్నుద్దేశే పాంచాలీ తిష్ఠతి.

ద్రౌపదీ : (లబ్ధసంజ్ఞా) పరిత్రాయతాం పరిత్రాయతాం మహారాజః. (పరిత్రాయదు పరిత్రాయదు మహారాజ్)

కంచుకీ : దేవి పాండుస్నుషే, ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ. సంప్రతి యుడితి చితావ్రవేశ ఏవ శ్రేయాన్.

జలేన ప్లావితాని—రిపురుధిరజలప్లావితాని అంగాని యన్య సః. ఉరు ప్రతిజ్ఞా ఏవ జలనిధిః—ఉరుప్రతిజ్ఞాజలనిధేః గహనమ్—నిస్తీర్ణమ్ ఉరుప్రతిజ్ఞాజలనిధిగహనమ్ యేన సః. రాజన్యాశ్చ తే వీరాశ్చ—రాజన్యవీరాః. సమరః ఏవ శిఖి—సమర శిఖిసః శిఖాః—సమరశిఖి శిఖాభిః దగ్ధాః—సమరశిఖి శిఖాదగ్ధేషు కేషాః. కరిణశ్చ తురగాశ్చ—కరితురగాః—హతాశ్చ తే కరితురగాః—హతకరితురగైః అంతర్హితాః—తైః.

సంధులు :- న+అహమ్, ప్లావిత+అంగః, త్రాసేన+అనేన—సవర్ణ దీర్ఘ. రక్షః+న, భూతః+న—ఉత్త్యాదేశవిసర్గ. నిస్తీర్ణ+ఉరు—గుణసంధి. ఉత్రియః+అస్మి—ఉత్త్యాదేశ—ఉత్రియో+అస్మి—పూర్వరూపసంధి. వః+త్రాసేన—సాదేశవిసర్గ. లీనైః+హత, అంతర్హితైః+అన్యతే—రేపాదేశవిసర్గ.

క్రియ :- అన్, కర్మణి, ఆత్మనే, లబ్, ప్రథమ
అన్యతే—అన్యేతే—అన్యనే

కథయన్వీతి :- భవంతః = మీరు, పాంచాలీ = ద్రౌపది, కస్మిన్ ఉద్దేశే=ఏ ప్రదేశమునందు, తిష్ఠతి=ఉన్నదో, కథయన్తు=చెప్పండి!

పరిత్రాయతామితి :- [లబ్ధసంజ్ఞా=స్పృహపొంది] మహారాజః=మహారాజా, పరిత్రాయతామ్ పరిత్రాయతామ్=రక్షించుగాక రక్షించుగాక!

దేవీతి :- పాండుస్నుషే=పాండురాజు కోవలిపైన, దేవి=మహారాజీ!

ద్రాపదీ : (సహసోత్థాయ) కథం న సంభావయామ్యద్యాపి
చితాసమీపమ్. (కహం య సంభావేమి అజ్ఞవి చిదా
సమీపమ్)

యధిష్ఠిరః : కోఽత్ర భోః. సనిషంగం ధనురుపనయ. కథం-న
కశ్చిత్పరిజనః. భవతు. బాహుయుద్ధేనైవ దురాత్మానం
గాఢమాలింగ్య జ్వలన మభిపాతయామి. (పరికరం
బధ్నాతి).

కంచుకీ : దేవి పాండుస్నుషే, సంయమ్యంతా మిదాసీం
నయనోపరోధినో దుశ్శాసనావక్ష్మస్తా మూర్ధజాః.
అస్తమితా సంప్రతి ప్రతీకారాశా. చితాసమీపమేవ
ద్రుతతరం సంభావయ.

ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ=లెమ్ము లెమ్ము. సంప్రతి=ఇప్పుడు, యుడితి=వేగముగా, చితా
ప్రవేశః ఏవ=చితిలోనికి చొచ్చుటయే, శ్రేయాన్=ఉత్తమము లేక శుభప్రదము.

కథమితి :- [సహసా=హఠాత్తుగా, ఉత్థాయ=లేచి] కథమ్=ఎట్టు!,
అద్యాపి=ఇంకను, చితాసమీపమ్=చితిదగ్గరకు, న సంభావయామి=చేరనైతినా!
నేనిప్పటికింకను చితికి దూరముగానే ఉంటినా అనుట.

కోఽత్రేతి :- ఈ అత్ర భోః=ఎవరక్కడ?, సనిషంగమ్ = పొదితో
కూడిన, ధనుః=ధనుస్సును, ఉపనయం=లెమ్ము. కథమ్=ఎట్టు!, కశ్చిత్ పరిజనః
న = సేవకుడెవ్వడును లేడే!. భవతు=కానిమ్ము. బాహుయుద్ధేన+ఏవ=బాహు
యుద్ధముతోనే, దురాత్మానమ్=దుర్మార్గుని, ఆలింగ్యం=కౌగిటబట్టుకొని, జ్వలనమ్
అభిపాతయామి=చితాగ్నిలోనికి పడగొట్టెదను. (పరికరమ్=నడుముపట్టమును,
బధ్నాతి=బిగించును-ఉత్తరీయాదికముతో నడుము బిగించుట).

దేవీతి :- పాండుస్నుషే=పాండురాజు కోడలివైన, దేవి=మహారాజ్ఞీ

యుధిష్ఠిరః : కృష్ణే, న ఖల్వనిహతే తస్మిన్ దురాత్మని దుర్యోధనే
సంహర్తవ్యాః కేశాః.

భీమసేనః : పాంచాలి, న ఖలు మయి జీవతి సంహర్తవ్యా
దుశ్శాసన విలులితా వేణీరాత్మపాణిభ్యామ్. తిష్ఠతు
తిష్ఠతు. స్వయమేవాహం సంహరామి.

(ద్రౌపదీ భయ-దపసర్పతి)

ఇదానీమ్ = ఇకనిప్పుడు, నయనోపరోధినః = చూపునడ్డగించుచున్నవియు,
దుశ్శాసనావకృష్టాః = దుశ్శాసనునిచేత లాగబడినవియునైన, మూర్ఖజ్ఞాః =
ఋరోజములు, సంయమ్యంతామ్ = ముడువబడుగాక! ఏలయన్నచో, సంప్రతి =
ప్రస్తుతము, ప్రతీకారాశా = దుర్యోధనునికి ప్రతీకారముచేసి భీముడు ముడుచునన్న
ఆశ, అస్తమితా = అడుగంటినది. చితాశమీవమ్ ఏవ = చితినే, ద్రుతతరమ్ =
మిక్కిలి వేగముగా, సంభావయ = గౌరవింపుము లేక ఆదరింపుము.

కృష్ణజిత్తి :- కృష్ణే = ద్రౌపదీ!, తస్మిన్ = ఆ, దురాత్మని = దుష్టుడైన,
దుర్యోధనే = దుర్యోధనుడు, అనిహతే = చంపబడకపోగా, జీవించియుండగా
ననుట, కేశాః = ఋరోజములు, న సంహర్తవ్యాః = ముడువదగినవి కాదు - ముడువ
రాదనుట.

పాంచాలీతి :- ద్రౌపదీ, మయి = నేను, జీవతి = జీవించియుండగా,
దుశ్శాసన విలులితా = దుశ్శాసనునిచే తెచ్చబడిన, వేణీ = జడ, ఆత్మపాణిభ్యామ్ =
పొందచేతుంటో, సంహర్తవ్యా = ముడువదగినది, న ఖలు = కాదుగదా! తిష్ఠతు,
తిష్ఠతు = ఆగుగ రాగుగాక! స్వయమ్ = స్వయముగ, అహమ్ ఏవ = నేనే,
సంహరామి = ముడిచేయుదును.

[ద్రౌపది, భయాత్ = భీతివలన, అపసర్పతి = దూరము జరుగును]

భీమనేనః : తిష్ఠ తిష్ఠ. భీరు శ్వాధునా గమ్యతే. (ఇతి కేశేషు గ్రహీతుమ్ ఇచ్ఛతి).

యుధిష్ఠిరః : (వేగాద్భీరుమా లింగ్య) దురాత్మన్, భీమార్జునశత్రో, సుయోధనహతక,

ఆశైశవాదనుదినం జనితాపరాధో
మత్తో బలేన భుజయోర్హత రాజపుత్రః।
ఆసాద్య మేఽన్తరమిదం భుజపంజరస్య
జీవన్ ప్రయాసి న పదాత్పదమద్య పాప॥ 38

తిష్ఠేతి :- తిష్ఠ తిష్ఠ=అగుమాగుము, భీరు=భయస్వభావా!, అధునా= ఇప్పుడు, క్వ గమ్యతే=ఎచటికి పోబడుచున్నది? ఎచట పోదువనుట. (ఇతి= అని, కేశేషు గ్రహీతుమ్=జుట్టు పట్టుకొనుటకు, ఇచ్ఛతి=ప్రయత్నించును).

దురాత్మన్తితి :- (వేగాత్=తొందరగా, భీమమ్=భీముని, అలింగ్య= బాహువులతో బంధించి) దురాత్మన్=దుష్టుడా!, భీమార్జున శత్రో=భీమార్జునులకు శత్రువైనవాడా! సుయోధన హతక=నీచ దుర్యోధనుడా!

ఆశైశవాదితి :- హే పాప, ఆశైశవాత్, అనుదినమ్, జనితాపరాధః; భుజయోః, బలేన, మత్తః, హత రాజపుత్రః, అద్య, మే, భుజపంజరస్య, ఇదమ్, అంతరమ్, ఆసాద్య, జీవన్, పదాత్, పదమ్, న, ప్రయాసి. (వసంత తిలక)

అర్థము :- హే పాప = ఓ పాపాత్ముడా!, ఆశైశవాత్=బాల్యము నుండియు, అనుదినమ్ = నిత్యమును, జనితాపరాధః = (పాపములు) మాకు అనిష్టములు చేసినవాడవును, భుజయోః=బాహువులయొక్క, బలేన=సారముతో, మత్తః = మదించినవాడవును, హత=చంపబడిన, రాజపుత్రః=భీమార్జునులు కలవాడవును, భీమార్జునులను సంహరించినవాడవనుట, అటువంటి నీవు, అద్య=

భీమసేన : అయే కథమార్యః సుయోధనశంకయా శ్రోధాన్నిర్దయం
మామాలింగతి.

కంచుకీ : [నిరూప్య సహర్షమ్] మహారాజ, వంచ్యసే. ఆయం
ఖల్వాయుష్మాన్ భీమసేనః సుయోధనతతజారుణీకృత
సకల శరీరాంబరో దుర్లక్ష్యవ్యక్తిః. అలమధునా
సందేహేన.

ఇప్పుడు, మే=నాయొక్క, భుజపంజరస్య=బాహుపంజరముయొక్క, ఇదమ్=
ఈ, అంతరమ్=మధ్యభాగమును, ఆసాద్య=పొంది, జీవన్=బ్రతికియుండి,
పదాత్ పదమ్=ఒక్క అడుగైనను, న ప్రయాసి=కదలలేవు.

సమాసములు :- ఆనమంతాత్ శైశవమ్-తస్మాత్. దినే దినే-
అనుదినమ్. జనితాః అపరాధాః యేన సః. హతౌ రాజపుత్రౌ యేన సః.
భుజయోః పంజరః-తస్య. శైశవా దారభ్య-ఆశైశవమ్-తస్మాత్.

సంధులు :- జనిత+అపరాధః-సవర్ణదీర్ఘ. అపరాధః+మత్తః+
బలేన-ఉత్త్వాదేశవిసర్గసంధులు. భుజయోః+హత-రేఫాదేశవిసర్గ. మే+
అంతరమ్-పూర్వరూపసంధి.

క్రియ :- యా ప్రావణే, పరస్మై, లట్, మధ్యమ
యాసి-యాథః-యాథ

అయేఇతి :- అయే=అరే!, కథమ్=ఎట్టూ!, ఆర్యః=ఆర్యుడగు
ధర్మజుడు, సుయోధన శంకయా = దుర్యోధనుడను బ్రాంతితో, క్రోధాత్=
కోపముగా, నిర్దయమ్=దయావిరహితముగా, మామ్=నన్ను, అలింగతి=కొగిలబట్టు
కొనుచున్నాడు.

మహారాజేతి :- (నిరూప్య = గుర్తుపట్టి, సహర్షమ్=సంబరముతో)
మహారాజా! వంచ్యసే=మోసగించబడుచున్నావు, అయమ్=ఇతడు, ఆయుష్మాన్=
చిర-జీవియైన, భీమసేనః ఖలు=భీముడు సుమా! సుయోధన=దుర్యోధనునియొక్క,

చేటి : [[ద్రాపదీ మాలింగ్య] దేవి, నివర్త్యతాం నివర్త్య తామ్. ఏష ఖలు పూరిత ప్రతిజ్ఞాభారో నాథస్తే వేణీ సంహారం కర్తుం త్వామేవాన్విష్యతి. [దేవి, చివట్టి అదు చివట్టిఅదు. ఏసో క్ఖ పూరిద పడిణ్ణాభారో ణాహో దే వేణీసంహారం కాదుం తుమం ఏవ్వ అణ్ణే సేది].

[ద్రాపదీ : హంజే, కిం మా మలీకవచనై రాశ్వాసయసి. [హంజే, కిం మం అలీఅవఅణేహిం ఆసాసేసి].

యుధిష్ఠిరః : జయంధర, కిం కథయసి నాయమనుజద్వేషే దుర్యోధన హతకః.

క్షతజ=రక్తముతో, అరుణీకృత=ఎరుపుగావింపబడిన, సకల శరీర+అంబరః=మొత్తము శరీరమును వస్త్రములును కలవాడై, దుర్లక్ష్మ్య వ్యక్తిః = తేలికగా గుర్తింపబడనివాడగుచున్నాడు-గుర్తించుట కష్టమగుచున్నదనుట. అధనా = ఇప్పుడు, సందేహీన=ఔనా కాదా అను సందేహముతో, అలమ్=చాలును.

దేవీతి :- (ద్రాపదీమ్=పాంచాలిని, అలింగ్య=కొనిలించుకొని) దేవి=మహారాజీ! నివర్త్యతామ్ నివర్త్యతామ్=మరలము మరలుము. పూరిత=నెరవేర్చబడిన, ప్రతిజ్ఞాభారః = ప్రతిజ్ఞయొక్క బరువు కలవాడై, కఠినమైన ప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చినవాడై అనుట, తే=నీయొక్క, నాథః=పెనిమిటి, వేణీసంహారమ్ కర్తుమ్=జడను ముడుచుటకై, త్వమ్ ఏవ=నిన్నే, అన్విష్యతి=వెదకుచున్నాడు, ఏషః ఖలు=ఇతడే సుమా! (ఈ సమీపించినవాడని హస్త నిర్దేశము).

హంజఇతి :- హంజే=ఓసీ! మామ్ = నన్ను, అలీకవచనై=అబద్ధములతో, ఆశ్వాసయసి కిమ్=ఓదార్పుచుంటివాయేమి?

జయంధరేతి :- జయంధరుడా! కిమ్ కథయసి = ఏమనుచుంటివి!,

భీమసేన : దేవ, అజాతశత్రుః, భీమార్జునగురో, కుత్సోఽద్యాపి
దుర్యోధనహతకః. మయా హి తస్య దురాత్మనః
పాండుకులపరిభావినః—

భూమా క్షిప్తం శరీరం నిహితమిదమస్మక్చందనాభం
నిజాంగే

లక్ష్మీరార్యే నిషణ్ణా చతురుదధిపయా స్థీమయా

సార్థముర్యాన్!

అయమ్=ఇదమ్, అనుజద్వేషి=నా సోదరులను ద్వేషించువాడైన—సంహర్త
యనుట—దుర్యోధన హతకః న=దుష్ట దుర్యోధనుడు కాదా!

దేవేతి :- దేవ=మహారాజా! అజాతశత్రుః=అజాతశత్రుడా! భీమార్జున
గురో=భీమార్జునులకు పెద్దవాడా!—అగ్రజా! అనుట—అద్య+అపి = ఇప్పటికిని,
దుర్యోధన హతకః=దుష్టదుర్యోధనుడు, కుతః=ఎక్కడ! ఇప్పుడింక దుర్యో
ధనుడు లేడనుట. మయా=నాచేత, తస్య=ఆ, దురాత్మనః=దుష్టుడును, పాండు
కుల పరిభావినః=పాండువంశమునకు అవమానము చేయువాడునైన దుర్యోధనని
యొక్క—

భూమావితి :- శరీరమ్, భూమా, క్షిప్తమ్; ఇదమ్, అస్మక్, చందనాభమ్,
చందనాభమ్, నిజాంగే, నిహితమ్; చతురుదధి పయస్థీమయా, ఉర్వా, సార్థమ్,
లక్ష్మీః, ఆర్యే, నిషణ్ణా; భృత్యాః, మిత్రాణి, యోధాః, ఏతత్, అఖిలమ్, కురు
కులమ్, రణాగ్నో, దగ్ధమ్; హే క్షితిప, యత్, బ్రవీషి, తత్, ధార్తరాష్ట్రస్య,
ఏకమ్, నామ, అధున, శేషమ్, (అస్తి).

ఆర్థము :- శరీరమ్=దేహము, భూమా=భూమియందు, క్షిప్తమ్=
(నాచే) పడగొట్టబడినది ఇదమ్=ఈ, అస్మక్=నెత్తుచు, చందనాభమ్=
రక్తచంపనపద్యముగా, నిజాంగే=నా శరీరమున, నిహితమ్=పులుముకొనబడినది.
చతురుదధి పయస్థీమయా=నాలుగు సముద్రముల నీరే అవదిగా కలిగిన, ఉర్వా
సార్థమ్=భూమితోపాటు, లక్ష్మీః=రాజ్యసంపద, ఆర్యే=అగ్రజునియందు,

భూత్యా మిత్రాణి యోధాః కురుకుల మఖిలం

దగ్ధమేతద్రణాగ్నౌ

నామైకం యద్రువీషి క్షీతిప తదధునా ధార్తరాష్ట్రస్య
శేషమ్॥ 39

[యుధిష్ఠిరః స్వైరం ముక్త్యా భీమమువలోకయన్నశ్రూణి
ప్రమార్జయతి].

నిషణ్ణా=ఉంచబడినది, భృత్యా=సేవకులు, మిత్రాణి=స్నేహితులు, యోధాః=వీరులు, ఏకత్=ఈ, అఖిలమ్=సమస్తమైన, కురుకులమ్=కురువంశమును, రణాగ్నౌ=యుద్ధవహ్నియందు, దగ్ధమ్=భస్మీవటలమైపోయినది; హే క్షీతిప=ఓ రాజా!, యత్=ఏది, బ్రువీషి=పలుకుచుంటివో, తత్=అది, ధార్తరాష్ట్రస్య=దుర్యోధనునియొక్క, ఏకమ్ నామ=పేరు మాత్రమే, అధునా=ఇప్పుడు, శేషమ్ (అస్తి)=విగిలియున్నది, దుర్యోధనుడు ఇక లేడనుట. [[నగధావృత్తము]

సమాసములు :- చందనస్య ఆభా ఇవ ఆభా (కాంతి) యస్య తత్-చందనాభమ్. నిజం చ తత్ అంగం చ తస్మిన్-నిజాంగే. చత్వారశ్చ తే ఉదధయశ్చ-చతురుదధీనాం పయాంసి ఏవ సీమా యస్యాః సా-చతురుదధిపయస్సీమా-తయా. కురోః కులమ్-కురుకులమ్. రణమేవాగ్నిః-రణాగ్నిః-తస్మిన్. క్షీతిం పాలయతి ఇతి-క్షీతిపః-తత్సంబుద్ధే. ధృతరాష్ట్రస్యావత్యం పుమాన్-ధార్తరాష్ట్రః-తస్య. [చందనం. తదనులేపస్థోవలక్షకం చ.]

సంధులు :- చందన+ఆభమ్, నిజ+అంగే, స+అర్థమ్, రణ+అగ్నౌ-సచర్ణద్విష్ట. లక్ష్మీః+ఆర్యే, చతున్+ఉదధి-రేఫాదేశవిసర్గసంధులు. భృత్యాః+మిత్రాణి-విసర్గలోప. నామ+ఏకమ్-వృద్ధిసంధి.

క్రియ :- బ్రాహ్మ వ్యక్తాయాం వాచి-పంచై-లబ్-మధ్యమ
బ్రువీషి-బ్రూభః-బ్రూభ

(యుధిష్ఠిరః = ధర్మజుడు, స్వైరమ్=నెమ్మదిగా, ముక్త్యా=విడిచి,

భీమసేన : [పాదయోః పతిత్వా] జయత్వార్యః.

యుధిష్ఠిరః : వత్స, బాష్పజలాంతరితనయనత్వాన్న పశ్యామి తే
ముఖచంద్రమ్. తత్కథయ కచ్చిజ్జీవతి భవాన్సమం
కిరీటినా.

భీమసేన : నిహత సకల రిపువక్షే త్వయి నరాధిపే, జీవతి
భీమోర్జునశ్శ.

యుధిష్ఠిరః : [పునర్గాఢమాలింగ్య]

భీమమ్ = భీముని, అవలోకయన్ = చూచుచు, అశ్రుణి = బాష్పములను,
ప్రమార్దయతి=తుడుచుకొనును).

జయత్వృతి :- (పాదయోః=పాదములయందు, పతిత్వా=పడి.కాళ్ళపై
పడి అనుట) ఆర్యః=అగ్రజుడు, జయతు=జయించుగాక!

వత్సేతి :- వత్స = బిడ్డా!, బాష్పజలాంతరితనయనత్వాత్=కన్నీట
మునిగిన నేత్రములగుటచే-చూపులకు కన్నీరడ్డమై అనుట, తే = నీయొక్క,
ముఖచంద్రమ్ = చంద్రతుల్యమయిన ముఖమును, న పశ్యామి=చూడలేనై తిని.
తత్=అందుచే, కథయ=చెప్పుము, భవాన్=నీవు, కిరీటినా సమమ్=కిరీటితో
సమముగా, జీవతి కచ్చిత్=బ్రదికియుంటివా?

నిహతేతి :- నిహత=చంపివేయబడిన, సకల రిపువక్షే=సమస్త శత్రు
పక్షము కలవాడవై-శత్రుపక్షమునంతటిని చంపివేసి అనుట, త్వయి = నీవు,
నరాధిపే=రాజువగుచుండగా, భీమః=భీముడు, చ=మరియు, అర్జునః=కిరీటియు,
జీవతి=బ్రతికేయున్నాడు. రెండును సమానముగా సత్యములనుట.

[పునః=తిరిగి, గాఢమ్=గట్టిగా, అలింగ్య=కొనిబిచ్చుకొని]

రిపోరాస్తాం తావన్నిధన మిదమాఖ్యాహి శతశః
ప్రియో భ్రాతా సత్యం త్వమసి మమ యోఽసౌ

బకరిపుః!

భీముసేనః : ఆర్య, సోఽహమ్.

యుధిష్ఠిరః : జరాసంధస్వీరస్సరసి రుధిరాసార సలిలే

తటాఘాత క్రీడా లలిత మకరః సంయతి భవాన్॥ 40

రిపోరితి :- రిపోః, నిధనమ్, తావత్, ఆస్తామ్. ఇదమ్, శతశః, ఆఖ్యాహి, సత్యమ్, త్వమ్. మమ, ప్రియః, భ్రాతా, యః, బకరిపుః, అసౌ, అసి; భవాన్, సంయతి, జరాసంధస్య, రుధిరాసారసలిలే, ఉరస్సరసి, తటాఘాతక్రీడా లలితమకరః.

ఆరము :- రిపోః = శత్రువుయొక్క, నిధనమ్=చావు, ఆస్తామ్ తావత్=అగుగాక. ఇదమ్ = దీనిని, శతశః=నూరుమార్లు-ముమ్మాటికనుట, ఆఖ్యాహి=పల్కుము. సత్యమ్=నిజమా? త్వమ్=నీవు, మమ=నాయొక్క, ప్రియః=ఇష్టుడవైన, భ్రాతా=సోదరుడవా? యః=ఎవడు, బకరిపుః=బకాసురుని చంపినవాడో, అసౌ=అతడు, త్వమ్ అసి=నీవే అయియుంటివా?

అర్యేతి :- ఆర్య!, సః అహమ్ = అవును అతడే నేను.

భవాన్=నీవు, సంయతి=యుద్ధమునందు, జరాసంధస్య=జరాసంధునియొక్క, రుధిరాసార=రక్తప్రవాహమనునట్టి, సలిలే=జలముతోకూడిన, ఉరస్సరసి=వక్షస్పరోవరమునందు, తటాఘాతక్రీడా=ఒడ్డులను కొట్టుటయను నాటతో, లలిత=సుందరమైన, మకరః=నక్రమవేన?

సమాసములు :- బకస్య రిపుః-బకరిపుః. ఉరః ఏవ సరః-ఉరస్సరః-తస్మిన్. రుధిరస్యాసారః-రుధిరాసారః ఏవ సలిలమ్ ఇవ యస్మిన్-రుధిరాసార సలిలమ్-తస్మిన్. తటయోః ఆఘాతః-తటాఘాతః యస్యాం క్రీడాయాం సా-తటాఘాతక్రీడయా లలితః-తటాఘాతక్రీడాలలితశ్చాసౌ మకరశ్చ.

భీమసేనః : ఆర్య, స ఏవాహమ్. తన్ముంచతు మామూర్యః
క్షణమేకమ్.

యుధిష్ఠిరః : కిమపరమవశిష్టమ్.

భీమసేనః : ఆర్య, సుమహదవశిష్టమ్. సంయచ్ఛామి తావదనేన
సుయోధన శోణితోక్షితేన పాణినా పాంచాల్యా
దుశ్శాసనావకృష్టం కేశహస్తమ్.

యుధిష్ఠిరః : గచ్ఛతు భవాన్. అనుభవతు తపస్వినీ వేణీసంహార
మహోత్సవమ్.

చందస్సు :- శిఖరిణీవృత్తము. రసైః రుద్రైశ్చిన్నా యమననభ
లాగః శిఖరిణీ. య-మ-న-న-భ-లగ. 1-6-11 యతులు.

అర్చ్యేతి :- ఆర్యుడా!, అహమ్=నేను, నః ఏవ=అతడనే. తత్=
అందుచే, ఆర్యః=అగ్రజుడు, మామ్=నన్ను, ఏకం క్షణమ్=ఒక్క క్షణకాలము,
ముంచతు=వదలిపెట్టునుగాక!

కిమితి :- కిమ్=ఏమీ! అపరమ్=చురికొంత పని, అవశిష్టమ్ = మిగిలి
యున్నదా!

సుమహదితి :- ఆర్య!, సుమహత్=అనలైన గొప్పపని, అవశిష్టమ్=
మిగిలియే యున్నది. సుయోధన=దుర్యోధనునియొక్క, శోణిత=రక్తముతో,
క్షితేన=తడిసినదైన, అనేన=ఈ, పాణినా=చేతితో, దుశ్శాసనావకృష్టమ్=
దుశ్శాసనునిచే తెచ్చబడినదైన, పాంచాల్యః=ద్రావదియొక్క, కేశహస్తమ్=
కేశపాశమును, సంయచ్ఛామి తావత్=ముడుతును (ముడువవలసియున్నది).

గచ్ఛత్వితి :- భవాన్=నీవు, గచ్ఛతు=వెడలుదువుగాక-వెడలుమనుట.
తపస్వినీ=తపస్సంపన్నుడైన-సాధ్వి యనుట-ద్రావది, వేణీసంహార మహోత్స
వమ్=జర ముడుచు పండువును, అనుభవతు=జరుపుకొనుగాక!

కాంతే రాజ్ఞః కురూణామపి రుధిరమిదం మద్గదా

చూర్ణితోరో

రంగే అంగే నిషక్తం తవ పరిభవజన్యానలస్యోప

శాంత్యై॥ 41

కృష్ణా అసి=ఈడ్వబడితివో, తస్య=వానికి సంబంధించినవియు, మమ=నాయొక్క, తరయోః=చేతులందు, పీతశేషాణి=త్రాగబడగా మిగిలినవియునైన, ఏతాని=ఈ, స్త్రీనాని=చిక్కని (సాంద్రములైన), అస్మంజి=రక్తములను, స్పృశ=తాకుము. హే కాంతే=ఓ ప్రియా!, మత్=నాయొక్క, గదా=గదతో చూర్ణితోరోః=చిరుక గొట్టబడినతొడలుకలవాడును, కురూణామ్=కురుదేశములకు, రాజ్ఞఃఅసి=రాజయిన దుర్యోధనునియొక్కయు, ఇదమ్=ఈ, రుధిరమ్=రక్తము, తవ=నీకు సంబంధించిన, పరిభవజన్య=అవమానమువలన పుట్టిన, అనలస్య=అగ్నియొక్క, ఉపశాంత్యై=ఉపశమనమునకై, అంగే అంగే=ప్రత్యంగమునందును, నిషక్తమ్=పులుముకొనబడినది. [నీవును నన్ను కౌగిలించుకొని హృత్ప్రేమను చర్చియుకొను మనుట]. స్రగ్ధరావృత్తము.

సమాసములు :- నా పశు రివ-నృపకుః-తేన [ఉపమితసమాసము] పీతాత్ శేషమ్-పీతశేషమ్-తాని. మమ గదా-మద్గదయా చూర్ణితా ఊరూయస్య సః-మద్గదాచూర్ణితోరుః-తస్య. పరిభవాత్ జాతః-పరిభవజన్యః-తస్య.

సంధులు :- యేన+అసి, పరిభవజన్య+అనలస్య-సవర్ణదీర్ఘ. స్త్రీనాని+ఏతాని, శేషాణి+అస్మంజి-యజాదేశ. చూర్ణిత+ఊరోః, అనలస్య+ఉపశాంత్యై-గుణసంధులు. ఊరోః+అంగే-రేఫాదేశవిసర్గసంధి. అంగే+అంగే-పూర్వరూపస్వరసంధి.

క్రియలు :- అస భువి పరస్మై, లట్, మధ్యమ

అసి-స్థః-స్థ

స్పృశ సంస్పర్శనే-పరస్మై, లోట్, మధ్యమ

స్పృశ/స్పృశతాత్-స్పృశతమ్-స్పృశత

బుద్ధిమతికే!, క్వ సా సంప్రతి భానుమతీ యోపహసతి
పాండవదారాన్. భవతి యజ్ఞవేదిసంభవే యాజ్ఞసేని!

ప్రశ్న : ఆజ్ఞాపయతు నాథః, (అణవేదుణాహా)

భీమసేన : స్మరతి భవతీ యన్మయోక్తమ్. (చంచద్భుజేత్యాది-
1-21 పూర్వోక్తం పఠతి)

బ్రహ్మపదీ : నాథ, న కేవలం స్మరామి. అనుభవామి చ నాథస్య
ప్రసాదేన (తావా, న కేవలం సుమరామి. అణువా
నామి అ తావాస్మ ప్రసాదేన)

భీమసేనః : (వేణీమవధూయ) భవతి, సంయుక్తా మిదాసీం

బుద్ధిమతికేజలి :- ఓ బుద్ధిమతికా!, యా=ఏవతే, పాండవదరాన్=పాండవ పత్నిని, ఉపహసతి=పరిహసించునో [పరిహసించినదో అనుట] సా=అ, భానుమతీ=భానుమతీదేవి, సంప్రతి=ఇప్పుడు, క్వ=ఎక్కడ? భవతి=పవిత్రురాలా!, యజ్ఞ వేది సంభవే=యజ్ఞ వేదికనుండి పుట్టినదానా!, యాజ్ఞ సేని=ఓ ద్రౌపదీ!

అజ్ఞాపయత్వీతి :- నాథః=స్వామి, అజ్ఞాపయతు=అజ్ఞాపించుగాక!

స్మరణీతి :- భవతీ=శ్రీసుతి, మయా=నాచేత, యత్=ఏది, ఉక్తమ్=చెప్పబడినదో [లేక ప్రతిజ్ఞాతమో], తత్=దానిని, స్మరతి=స్మరించునా! అలనాటి నా ప్రతిజ్ఞ గుర్తున్నదా అనుట. [చంచదృఢ ప్రమిత-ఇత్యాది శ్లోకమును మరల పఠించును]

నాథేతి :- నాథ=స్వామీ!, న కేవలం స్మరామి=స్మరించుచే కాదు,
నాథస్య=స్వామియొక్క, ప్రసాదేన=అనుగ్రహముతో, అనుభవమి చ=
అనుభవించుచున్నానుకూడ.

భూతి :- [వేణిష్=ద్రావదీ శిరోజములను, అవధూయ=దూసి/

ధార్తరాష్ట్రకుల కాలరాత్రిః దుశ్శాసన విలులితేయం
వేణీ.

[దౌపదీ : నాథ, విస్మృతాస్మ్యేతం వ్యాపారమ్. నాథస్య
ప్రసాదేన పునరపి శిక్షిష్యే. (తానా, విసుమరిదహ్ని
ఏతం వావారమ్. తానాస్య ప్రసాదేన పునో వి
సిక్తిస్సమ్)

(భీమసేనో వేణీం బధ్నాతి)

(నేపథ్యే)

మహాసమరానలదగ్ధశేషాయ స్వస్తి భవతు రాజన్య
కులాయ.

దుర్వి] శ్రీమతీ!, ధార్తరాష్ట్రకులంకారవంశమునకు, కాళరాత్రిః=ప్రళయ
రాత్రియు, దుశ్శాసన విలులితా=దుశ్శాసనునిచే తెమల్పబడినదియునైన, ఇయమ్=
ఈ, వేణీ=కేశపాశము, సంయమ్యతామ్=ముడువబడుగాక!

నాథేతి :- నాథ=స్వామీ!, ఏతమ్=ఈ, వ్యాపారమ్=పనిని [జడ
వేసికొనుటను] విస్మృతా=మరచినదానను, అస్మి=అయితిని. నాథన్య=స్వామి
యొక్క, ప్రసాదేన=అనుగ్రహముతో, పునరపి=మరల తిరిగి, శిక్షిష్యే=
నేర్చుకొందును.

[భీమసేనుడు, వేణీమ్=కేశపాశమును, బధ్నాతి=ముడుచును]

[నేపథ్యే=తెరవెనుక]

మహాసమరం=మోరసంగ్రామమునట్టి, అనలం=అగ్నియందు, దగ్ధం=దగ్ధము
కాగా, శేషాయ=మిగిలినట్టి, రాజన్యకులాయ=క్షత్రియసమూహమునకు, స్వస్తి
భవతు=కుభవగుగాక!

క్రోధాంధైర్యస్య మోక్షాత్ క్షతనరపతిభిః పాండుపుత్రైః కృతాని
ప్రత్యాశం ముక్తకేశాన్యశులభుజబలైః పార్థివాంతఃపురాణి |
కృష్ణాయాః కేశపాశః కుపితయమనభో ధూమకేతుః కురూణాం
సోఽయం బద్ధః ప్రజానాం విరమతు నిధనం స్వస్తి రాజ్ఞాం కులేభ్యః ||
42

క్రోధాంధైరితి :- యస్య, మోక్షాత్, క్రోధాంధైః, క్షతనరపతిభిః,
అతుల భుజబలైః, పాండుపుత్రైః, ప్రత్యాశమ్, పార్థివాంతఃపురాణి, ముక్తకేశాని,
కృతాని, సః, అయమ్, కుపితయమనభిః, కురూణామ్, ధూమకేతుః, కృష్ణాయాః,
కేశపాశః, బద్ధః, ప్రజానామ్, నిధనమ్, విరమతు, రాజ్ఞాం కులేభ్యః, స్వస్తి.

అర్థము :- యస్య=ఏ కేశపాశముయొక్క, మోక్షాత్=విమోచనము
వలన [జుట్టును వట్టి లాగుల వలన], క్రోధాంధైః=తీవ్రకోపావిష్టులైనవారును,
క్షత నరపతిభిః=నంహరింపబడిన రాజులు కలవారును, అతుల=సాటిలేని, భుజ
బలైః=బాహుశక్తి కలవారులైన, పాండుపుత్రైః=పాండవులచేత, ప్రత్యాశమ్=
అన్నిదిక్కులయందును, పార్థివాంతఃపురాణి=రాజాంతఃపురములు, ముక్తకేశాని=
శిరోజములు లేనివిగా, కృతాని=చేయబడినవో, సః=అటువంటిదైన, అయమ్=ఈ
[కేశపాశము], కుపితయమనభిః = కోపించిన యమునితో సమానమైనదియు,
కురూణామ్=కొరవులకు, ధూమకేతుః=ధూమకేతువునైన, కృష్ణాయాః కేశపాశః=
ద్రావణీ కేశహస్తము, బద్ధః=ముడువబడినది, కావున-ప్రజానామ్=వజలయొక్క,
నిధనమ్=మరణము, విరమతు=ఆగిపోవుగాక! రాజ్ఞామ్=రాజులయొక్క,
కులేభ్యః=వంశములకై, స్వస్తి=శుభమగుగాక! [నగ్ధరావృత్తము]

సమానములు :- క్రోధేన అంధాః-క్రోధాంధాః-తైః. నరాణాం
పతయః నరపతయః క్షతాః నరపతయః యైః-క్షతనరపతయః-తైః. పాండోః
పుత్రాః-తైః. ఆశాయామ్ ఆశాయామ్-ప్రత్యాశమ్, ముక్తాః కేశాః యేషాం
తాని-ముక్తకేశాని. భుజయోః బలమ్-భుజబలమ్-అతులం భుజబలం యేషాం
తే-అతులభుజబలాః-తైః. పార్థివానామ్ అంతఃపురాణి-పార్థివాంతఃపురాణి.

యుధిష్ఠిరః : దేని, ఏమ తే వేణీసంహారోఽభిసంద్యతే నభస్తల
సంచారిణా సిద్ధజనేన.

(తతః ప్రవిశతః కృష్ణార్జునౌ)

కృష్ణః : (యుధిష్ఠిరముపగమ్య) విజయతాం నిహత సకలారాతి
మండలః సానుజో యుధిష్ఠిరః.

కుపితశ్చాసౌ యమశ్చ-కుపితయమస్య సఖా-కుపితయమసఖః. [రాజాహస్యభిభ్య
ష్టచ్]

సందులు :- క్రోధ+అంతః, పార్థివ+అంతఃపుర-సవర్ణదీర్ఘ.
అంతః+యస్య-రేపాదేశవిసర్గ. ప్రతి+అశా, కేశాని+అతుల-యజాదేశ.
యమసఖః+ధూమ-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ. సః+అయమ్-ఉత్త్వాదేశవిసర్గ - సో+
అయమ్-పూర్వరూపస్వరసంది.

విశేషము :- ఇందు అంతఃపుర శబ్దము లక్షణావృత్తి చే అంతఃపుర
శ్రీలను బోధించును. అనపాయిత్యము [విడువకుండుట] హేతువు. అట్లే
కురూణామ్ అన్నది కౌరవులకు బోధకము.

క్రియ :- రముణో క్రిడాయాం-వరస్మై, లోట్, ప్రథమ
రమతు/రమతాత్-రమతామ్-రమన్తు

దేవీత్రి :- దేవి=ద్రౌపదీ!, తే=నీయొక్క, ఏషః=ఈ, వేణీసంహారః=
వేణీసంహారము [జుట్టు ముడుచుట], నభస్తల సంచారిణా=ఆకాశమున సంచరింపు,
సిద్ధజనేన=సిద్ధజాతి జనముచే, అభిసంద్యతే=ప్రళంపింపబడుచున్నది.

[తతః = అంతట, కృష్ణార్జునౌ = కృష్ణుడునర్జునుడును, ప్రవిశతః=
ప్రవేశించుట]

విజయతామితి :- [యుధిష్ఠిరమ్=ధర్మజుని, ఉపగమ్య=సమీపించి]
నిహత=నంపివేయబడిన, సకల=సమస్త మైన, అరాతిమండలః=శత్రుసమూహము

అర్జునః : జయత్వార్యః.

యుధిష్ఠిరః : (విలోక్య) అయే, భగవాన్ పుండరీకాక్షో వత్సశ్చ
కిరీటీ, భగవన్, అభివాదయే (కిరీటినం ప్రతి)
ఏహ్యహి వత్స, పరిష్వజస్య మామ్.

(అర్జునః ప్రణమతి)

యుధిష్ఠిరః : [వాసుదేవం ప్రతి] దేవ, కుతస్తస్య విజయాదన్యద్యస్య
భగవాన్ పురాణపురుషో నారాయణః స్వయం
మంగళాన్యాశాస్తే.

కలవాడును, సానుజః=తమ్ములతో కూడినవాడునైన, యుధిష్ఠిరః=ధర్మజుడు,
విజయతామ్=జయించునుగాక!

జయత్వీతి :- అర్యః=అగ్రజుడు, జయతు=జయించుగాక!

అయేఇతి :- [విలోక్య = చూచి] అయే = అహో! భగవాన్=
భగవంతుడైన, పుండరీకాక్షః=శ్రీకృష్ణుడు, చ=మరియు, వత్సః=పోదరుడు,
కిరీటీ=అర్జునుడును. భగవన్=పరమాత్మా!, అభివాదయే=నమస్కరించుచున్నాను
(వందన మనుట). [కిరీటినం ప్రతి=అర్జునునితో] వత్స=బిడ్డా!, ఏహి ఏహి=
రారమ్ము, మామ్=నన్ను, పరిష్వజస్వ=కొగిలించుకొమ్ము.

[అర్జునః=కిరీటీ, ప్రణమతి=మొక్కును]

దేవఇతి :- (వాసుదేవం ప్రతి=శ్రీకృష్ణునితో) దేవ=మహానుభావా!,
భగవాన్=భగవంతుడును, పురాణపురుషః=పురాణపురుషుడైన, నారాయణః=
శ్రీమహావిష్ణువు, స్వయమ్=తనకుతానుగా, యస్య=ఎవనికి, మంగళాని=శుభము
లను, ఆశాస్తే = ఆకాంక్షించునో, తస్య=ఆ చునుజునికి, విజయాత్=విజయము
కంటె, అన్యత్=వేరొకటి (అవజయ మనుట), కుతః=ఎట్లు సంభవించును!

కృతగురు మహదాదిక్షోభ సంభూతమూర్తిం
 గుణేనముదయనాశస్థానహేతుం ప్రజానామ్ |
 అజమమతమచింత్యం చింతయిత్వాపి న త్వాం
 భవతి జగతి దుఃఖ కిం పునర్దేవ దృష్ట్వా" 43
 [అర్జునమాలింగ్య] వత్స!, పరిష్వజస్వ మామ్.

కృతేతి :- కృతగురుమహదాదిక్షోభసంభూతమూర్తిమ్, గుణేనమ్,
 ప్రజానామ్, ఉదయ నాశస్థానహేతుమ్, అజమ్, అమరమ్, అచింత్యమ్, త్వామ్,
 చింతయిత్వా, అపి, దుఃఖీ, న, భవతి, హే దేవ, దృష్ట్వా, పునః, కిమ్.

అర్థము :- కృత=చేయబడిన, గురు=పెద్దదియు, మహత్=గొప్పదియు
 వైవ (విస్తృతమైనదియు ననుట), ఆదిక్షోభ=ముమ్మెదటి విస్ఫోటనమునుండి,
 సంభూత=పుట్టిన లేక ఏర్పడిన, మూర్తిమ్=రూపముకలవాడును, తేజోమయమైన
 శక్తి తొట్టతొలిగా ప్రియబలుచే నేర్పడిన రూపము కలవాడనగా ప్రకృతి స్వరూపు
 డనుట; గుణేనమ్=నత్వాది త్రిగుణాత్మకుడును, ప్రజానామ్=జీవులయొక్క,
 ఉదయ=పుట్టుకకు, నాశ=నాశమునకు, స్థాన=స్థితికిని, హేతుమ్=కారణమైన
 వాడును, అజమ్=పుట్టుక లేనివాడును, అమరమ్=గిట్టుట లేనివాడును, అచింత్యమ్=
 ఆలోచనలకు అందనివాడును, అయిన, త్వామ్=నిన్ను, జగతి=ఇహమున,
 చింతయిత్వా అపి=ధ్యానించినంతమాత్రముననే, దుఃఖీ న భవతి=జీవుడు దుఃఖ
 విరహితుడగుచున్నాడు, హే దేవ=ఓ పరమాత్మా! దృష్ట్వా=నిన్ను చూచినచో,
 కిం పునః=ఇక చెప్పెడిదేమి!

సమాసములు :- కృతం చ తత్ గురు చ తత్ మహచ్ఛ-కృతగురు
 మహచ్ఛ తత్ ఆచి చ-కృతగురుమహదాది చ తత్ ఖోభం చ-కృతగురు
 మహదాదిఖోభాత్ సంభూతః మూర్తిః యస్య సః-తమ్. ఉదయం చ నాశం చ
 స్థానం చ-ఉదయనాశస్థానాని-తేషాం హేతుః-తమ్.

వత్సేతి :- (అర్జునమ్=కిరీటిని, అలింగ్య=కొగిలించుకొని) వత్స=
 దిడ్డా!, మామ్=నన్ను, పరిష్వజస్వ=కొగిలించుకొనుము.

కృష్ణ : మహారాజ, యధిష్ఠిర,

వ్యాసోఽయం భగవానమీ చ మునయో వాల్మీకి

రామాదయో

ధృష్టద్యుమ్నముఖాశ్చ సైన్యపతయో మాద్రీసుతాధిష్ఠితాః
ప్రాప్తా మాగధ మత్స్య యాదవకులై రాజ్ఞావిధేయైః సమం
స్కంధోత్తంభిత తీర్థవారికలశా రాజ్యాభిషేకాయ తే॥ 44

మహారాజేతి :- మహారాజ! = ఓ మహారాజా!, యధిష్ఠిరుడా!,

వ్యాసోఽయమితి :- అయమ్, భగవాన్, వ్యాసః, చ, అమీ, వాల్మీకి
రామాదయః, మునయః; చ, ఆజ్ఞావిధేయైః, మాగధ మత్స్య యాదవకులైః,
సమమ్, స్కంధోత్తంభితతీర్థవారికలశాః, మాద్రీసుతాధిష్ఠితాః, ధృష్టద్యుమ్న
ముఖాః, సైన్యపతయః, తే, రాజ్యాభిషేకాయ, ప్రాప్తాః.

అర్థము :- అయమ్ = ఇతడే, భగవాన్ వ్యాసః = వ్యాసభగవానుడు,
చ = మరియు, అమీ = వీరే, వాల్మీకిరామాదయః = వాల్మీకి వరకురామాదులగు,
మునయః = మునులు; చ = మరియు, ఆజ్ఞావిధేయైః = నీ ఆజ్ఞకు వశంవదులైన,
మాగధ మత్స్య యాదవకులైః = మగధ మత్స్య యాదవవంశములవారితో,
సమమ్ = సమానముగా, స్కంధ = భుజములపై, ఉత్తంభిత = ఎత్తుకొనబడిన,
తీర్థవారికలశాః = తీర్థోదకములతో నిండిన కదవలు కలవారై, మాద్రీసుతాధిష్ఠితాః =
నకుల సహదేవులు నాయకులుగా కలవారునై, ధృష్టద్యుమ్నముఖాః = ధృష్ట
ద్యుమ్నాదులైన, సైన్యపతయః = సేవనాయకులు; తే = నీయొక్క, రాజ్యాభి
షేకాయ = పట్టాభిషేకమునకై, ప్రాప్తాః = వచ్చిరి. (శార్దూలము)

సమాసములు :- వాల్మీకిశ్చ రామశ్చ - వాల్మీకిరామౌ ఆదీ యేషాం
తే. ధృష్టద్యుమ్నః ముఖః (ప్రధానీ) యేషాం తే. సైన్యానాం పతయః -
సైన్యపతయః. మాద్రీసుతాభ్యామ్ అధిష్ఠితాః - మాద్రీసుతాధిష్ఠితాః. మాగధాశ్చ
మత్స్యాశ్చ యాదవాశ్చ - మాగధమత్స్యయాదవానాం కులాని - తైః. ఆజ్ఞాయాః
విధేయైః - తైః. స్కంధేషు ఉత్తంభితాః - స్కంధోత్తంభితాః. తీర్థానాం వారిజీ -

అహం పునర్దురాత్మనా చార్వాకేణ విప్రకృతం భవంత
మూలభ్య అర్జునేన సహ త్వరితతరమాయాతః.

యుధిష్ఠిరః : కథం చార్వాకేన రక్షసా వయమేవం విప్రలభ్యాః!

భీమసేనః : (సరోషమ్) శ్వాసా ధార్తరాష్ట్రసఖః పుణ్యజనాపసదో
యేనార్యస్య మహాంశ్చిత్తవిభ్రమః కృతః.

కృష్ణః : నిగృహీతః స దురాత్మా నకులేన. తతః-ధయ మహా
రాజ, కిమస్మాత్పరం సమీహితం సంపాదయామి

తీర్థవారీణి. తీర్థవారీణాం కలకాః-తీర్థవారికలకాః స్కంధోత్తంభితాః తీర్థవారి
కలకాః యైః తే. రాజ్యే అభిషేకః-రాజ్యాభిషేకః-తస్మై.

సంధులు :- వ్యాసః+అయమ్-ఉత్వాదేశవిసర్గ-వ్యాసో+అయమ్-
పూర్వరూపస్వరసంధి. మునయః+వాత్మికి, ఆదయః+ధృష్ట, పతయః+మాద్రీ-
ఉత్వాదేశవిసర్గ. రామ+ఆదయః, సుత+అధిష్ఠితాః, రాజ్య+అభిషేకాయ-
సవ్యర్థి. ముఖాః+చ-శాదేశవిసర్గ. ప్రాప్తాః+మాగధ, కలకాః+రాజ్య-
విసర్గలోపసంధి. తతైః+అజ్ఞా-లేఖాదేశవిసర్గ. స్కంధ+ఉత్తంభిత-గుణసంధి.

అహంపునరితి :- అహం పునః=నేనేమో, దురాత్మనా=దుర్మార్గుడైన,
చార్వాకేన=చార్వాకనిచేత, విప్రకృతమ్=మోసగింపబడినవానినిగా, భవంతమ్=
విన్ను, ఉపలభ్య=విని (నీవు మోసగింపబడుట విని యనుట), అర్జునేన సహ=
అర్జునునితోకూడి, త్వరితతరమ్=మిక్కిలి వేగముగా, ఆయాతః=వచ్చినవాడను.

కథమితి :- కథమ్=ఎట్లు! రక్షసా=రాక్షసుడైన, చార్వాకేన=
చార్వాకనిచేత, ఏవమ్=ఇట్లు, వయమ్=మేము, విప్రంభ్యాః=మోసగింపబడితిమా!

శ్వాసావితి :- (సరోషమ్=రోషముతో) యేన=ఎవనిచేత, ఆర్యస్య=
ధర్మజునికి, మహాన్=గొప్పడైన, చిత్తవిభ్రమః=మతిభ్రమము, కృతః=
కర్తించబడినదో, ధార్తరాష్ట్రసఖః=మిత్రుని సమీపమున, పుణ్యజనాపసదః=
దుష్ట రాక్షసుడైన, అహం=ఆ చార్వాకను, క్వ=ఎక్కడ?

నిగృహీతమితి :- సహ=అ, దురాత్మా=దుర్మార్గుడు, నకులేన=

యుధిష్ఠిరః : న కించిన్న దదాతి భగవాన్ ప్రసన్నః. అహం తు
పురుషసాధారణ్యా బుద్ధ్యా సంతృప్తామి. న ఖల్వహః
పర మభ్యర్థయితుం త్నమః. పశ్యతు దేవః—

క్రోధాంధై స్సకలం హతం రిపుకులం పంచాక్షతాస్తే

వయం

పాంచాల్యా మమ దుర్నయోపజనితస్తీర్ణో

నికారాణ్ణవః!

నకులునిచేత, నిగృహీతః=పంపబడెను. తత్=అందుచేత, మహారాజః=ఓ మహా
రాజా!, అస్మాత్ పరమ్=ఇంతకన్న అధికముగా, సమీహితమ్=నీవు కోరుకొన్నది,
కిమ్=దేనిని, సంపాదయామి=అందింపవలసియుంటినో, తత్=దానిని, కథయః
చెప్పుము. ఇంతకన్న నీవేమి కోరుకొనువో తెల్పుము సంపాదించునుట.

న కించిదితి :- ప్రసన్నః=ప్రసన్నుడైన, భగవాన్=భగవంతుడు,
న కించిత్ న దదాతి = దేనినీయడు! (కించిత్ = దేనినైనను, న దదాతి ఇతి=
ఈయడనుట, న=లేదు) స్వరమునిచ్చు ననుట. అహం తు=నేనేమో, పురుష
సాధారణ్యా=మానవసహజమైన, బుద్ధ్యా=బుద్ధితో, సంతృప్తామి=సంతృప్తును
అతః పరమ్ = ఇంతకన్న వేరొకటి, అభ్యర్థయితుమ్=కోరుటకు, త్నమః=
సమర్థుడను, న ఖలు=కానుగదా! దేవః=పరమాత్మ, పశ్యతు=(చూచుగాక)
వినుగాక—

క్రోధాంధైరితి :- క్రోధాంధైః, సకలమ్, రిపుకులమ్, హతమ్; తే,
వయమ్, పంచ, అక్షతాః; మమ, దుర్నయోపజనితః, నికారాణ్ణవః, పాంచాల్యా,
తీర్ణః; దేవః, పురుషోత్తమః, త్వమ్, సుకృతినమ్, మామ్, ఆదృతః, భాషసే;
ప్రసన్నాత్, భగవతః, అతః పరమ్, అన్యత్, కిన్నామ, అహమ్; యాచే.

అర్థము :- క్రోధాంధైః=కోపవివశులమైన ముచేత, సకలమ్=సమస్త
మైన, రిపుకులమ్=శత్రుసమూహమును, హతమ్=మట్టువెట్టబడినది; తే=నీయొక్క-
నీ వాయుత్వమునకు చెందినవారనుట, వయమ్=మేము, పంచ=అయిదుగురము,

త్వం దేవః పురుషోత్తమః సుకృతినం మామాదృతో
భాషసే

కిం నామాన్య దత్తపరం భగవతో యాచే ప్రసన్నా
దహమ్॥ 45

తథాపి ప్రీతతరశ్చేన్నభగవాన్ తదిదమస్తు —

అక్షతాః=దెబ్బదినకుంటిమి-మిగిలితిమనుట; మమ=నాయొక్క, దుర్నయ=
ఊర్నితవలన, ఉపజనితః=పుట్టినదైన, నికారార్ణవః=అవమాననముద్రమ,
పాంచాల్యా = ద్రౌపదిచేత, తీర్ణః = చాటబడినది; దేవః=పరమాత్మవును,
పురుషోత్తమః = మానవ శ్రేష్ఠుడవును అయిన, త్వమ్=నీవు, సుకృతిగమ్=
అదృష్టవంతుడనైన, మామ్=నన్ను, ఆదృతః=ఆదరించువాడవై, భాషసే=
వల్కరించుచుంటివి; ప్రసన్నాత్=ప్రసన్నుడైన, భగవతః=దేవునినుండి, అతః
పరమ్=ఇంతకుమించి, అన్యత్=ఇతరమును, కిమ్ నామ=దేనిని, అహమ్=నేను,
యాచే=అర్థించును!—నాకింక ఆశింపవలసినదేమియు లేదనుట. (శార్థాలము)

సమాసములు :- క్రోధేన అంధాః—క్రోధాంధాః—తైః. రిపూజాం
కులమ్. స క్షతాః—అక్షతాః. దుర్నయేన ఉపజనితః—దుర్నయోపజనితః.
నికారః ఏవ అర్ణవః—నికారార్ణవః. పురుషేమాత్తమః—పురుషోత్తమః.

సంధులు :- క్రోధ+అంధైః, పంచ+అక్షతాః, నికార+అర్ణవః,
నామ+అన్యత్—సవర్ణదీర్ఘ. అక్షతాః+తే, జనితః+తీర్ణః—సాదేశవిసర్గసంధులు.
దుర్నయః ఉపజనిత, పురుష+ఉత్తమః—గుణసంధి. తీర్ణః+నికార, ఆదృతః+
భాషసే, భగవతః+యాచే—ఉత్వాదేశవిసర్గ. ప్రసన్నాత్+అహమ్—జన్త్వసంధి.

క్రియలు :- “భాషజ్ఞో వ్యక్తాయాం వాచి”—ఆత్మనే, లట్, మధ్యమ
భాషసే—భాషేథే—భాషధ్వే

“యాచ్యజ్ఞో యాచ్ఛాయామ్”—ఆత్మనే, లట్, ఉత్తమ
యాచే—యాచావహే—యాచామహే

తథేతి :- తథాపి=అయినప్పటికిని, భగవాన్=పరమాత్మ, ప్రీతతరః

అకృపణ మరుక్త్రాంతం జీవ్యాజ్ఞనః పురుషాయుషం
భవతు భగవన్ భక్తిః ద్వైతం వినా పురుషోత్తమే!
దయితభువనో విద్వద్బంధుర్గుణేషు విశేషవిత్
సతతసుకృతీ భూయాత్ భూపః ప్రసాధితమండలః॥ 46

చేత్=మిక్కిలి సంప్రీతుడైయున్నచో, తత్ ఇదమ్=ఇది, అస్తు=జరుగుగాక-
ఈ ప్రకారముగా జరుగుగాకయని భరతవాక్యము.

అకృపణమితి :- భగవన్, జనః, అకృపణమ్, అరుక్త్రాంతమ్,
పురుషాయుషమ్, జీవ్యాత్; పురుషోత్తమే, ద్వైతం వినా, భక్తిః, భవతు;
భూపః, దయితభువనః, విద్వద్బంధుః, గుణేషు, విశేషవిత్, సతత సుకృతీ,
ప్రసాధితమండలః, భూయాత్.

అరము :- భగవన్=ఓ పరమాత్మా!, జనః=జనము, అకృపణమ్=
దైన్యము లేనిదియు, అరుక్త్రాంతమ్=రోగ-శ్రమలు లేనిదియునైన, పురు
షాయుషమ్=నూరు సంవత్సరములు-పురుషాయుర్దాయకాలము, జీవ్యాత్=జీవించు
గాక; పురుషోత్తమే=శ్రీకృష్ణునియందు, ద్వైతమ్ వినా=భేదములేనిదైన, భక్తిః=
భక్తి-అద్వైతభక్తి యనుట, భవతు=ఏర్పడుగాక; భూపః=రాజు, దయిత
భువనః = ప్రేమమైన లోకము కలవాడును - లోకమును ప్రేమించువాడనుట,
విద్వద్బంధుః=పండితులకు హితుడును, గుణేషు=గుణములయందు, విశేషవిత్=
విశేషముల నెఱిగినవాడును-గుణగ్రహణపారీణుడైన అనుట, సతత సుకృతీ=
ఎల్లప్పుడు పుణ్యముల నాచరించువాడును, ప్రసాధిత=బలముచే సాధింపబడిన,
మండలః=(పర)రాజ్యములు కలవాడును, భూయాత్=అగుగాక!

సమాసములు :- సకృపణం-అకృపణం-కార్పణ్యరహితం యథా
భవతి పురుషాయుషం తత్తథేతి. రుజా శ్రాంతమ్-రుక్ చ శ్రాంతం చానయో
స్సమాహార ఇతి వా-రుక్ శ్రాంతమ్ న విద్యతే యస్మిన్ కర్మణి తథా-అరుక్
శ్రాంతమ్. పురుషస్య ఆయుషమ్. పురుషేషు ఉత్తమః-పురుషోత్తమః-తస్మిన్.
దయితం భువనం యస్య సః-దయితభువనః. విదుషాం బంధుః-విద్వద్బంధుః.

కృష్ణః : ఏవమస్తు.

[ఇతి నిష్కాంతాసుర్యే]

[ఇతి వస్తోఽంకః]

—: సమాప్తమిదం వేణీసంహారం నామ నాటకమ్ :-

విశేషం వేత్తి ఇతి విశేషవిత్. సతతం సుకృతమస్యాస్తి ఇతి—సతతసుకృతీ. భువం పాలయతి ఇతి—భూపః. ప్రసాధితాని మండలాని యేన సః—ప్రసాధిక మండలః.

నందులు :- జీవ్యాత్+జనః—శ్చుత్వసంధి. పురుష+అయుషమ్—సవర్ణదీర్ఘసంధి. భక్తిః+ద్వైతమ్, బంధుః+గుణేషు—రేఫాదేశవిసర్గ. పురుష+ఉత్తమే—గుణసంధి. భువనః+విద్వత్—ఉత్త్వాదేశవిసర్గసంధి.

క్రియ :- భూ సత్తాయామ్, పరన్యై, లోబ్, ప్రథమ

భవతు/భవతాత్—భవతామ్—భవస్తు

అశీర్లిజ్—ప్రథమ

భూయాత్—భూయాస్తామ్—భూయాసుః

చందస్సు :- హరిణీవృత్తము—ననమరనలాగః షడ్వేదైః హయైః హరిణీ మతా.

| | | | | | |
|-----|--------|----------|---------|-------|-----|
| సతత | సుకృతీ | భూయాద్భూ | వఃప్రసా | ధితమం | దలః |
| | | | | | |
| న | న | మ | ర | న | లగ |

విసమితి :- ఏవమ్=ఇట్లే, అస్తు=అగుగాక!

(ఇతి=అని, సర్వే=అందరును, నిష్కాంతాః=నిష్క్రమించిరి)

వేణీసంహార వ్యాఖ్యానంబిది పూర్తియయ్యె నంబిక కరుణన్
వాణీస్తుతులకు నంతర్వాణుల కామోదయోగ్య వైఖరి మనుతన్.

నిర్దేశపరిభాష

నాటకమునందు సంభాషణలలో పేరుపెట్టి పిలుచుటకు వీలులేని వ్యక్తులను పిలుచుటకు ఒక సంప్రదాయమున్నది. దానినే నిర్దేశ పరిభాష అందురు. అది ఆయా పాత్రల వయోగుణాదికమునుబట్టి మూడు విధములు. పూజ్య నిర్దేశము, సదృశ (సమాన) నిర్దేశము, కనిష్ఠ నిర్దేశము.

I పూజ్యనిర్దేశము :- దేవతలు, మునులు, యోగులు, (లింగినః) పండితులు-
స్త్రీలుగాని పురుషులుగాని. “భగవత్” శబ్దముతో (భగవన్, భగవతి) పిలువ
దగినవారు. వీరు పూజ్యులు.

ఆర్యేతి బ్రాహ్మణో వాచ్యో వృద్ధ స్తాతేతి భాష్యతే।
ఉపాధ్యాయేతి చాచార్యో గణికా త్వజ్ఞకాఖ్యయా॥

బ్రాహ్మణుని ఆర్యుడా అని, వృద్ధుని తాత అని, గురువును ఉపాధ్యాయుడా
అని, వేద్యును అజ్ఞుకా అని పిలువవలెను.

మహారాజేతి భూపాలో విద్వాన్ భావ తీర్కతే।
చందతో నామభి ర్వాచ్యో బ్రాహ్మణైస్తు నరాధిపాః॥

భూపాలుని మహారాజా అని, విద్వాంసుని భావ అని పిలువవలెను.
బ్రాహ్మణులుమాత్రము మహారాజులనుకూడ స్వేచ్ఛగా పేరుపెట్టి పిలువవచ్చును.

దేవేతి సృపతి ర్వాచ్యో భృత్యైః ప్రకృతిభి స్తథా
సార్వభౌమః పరిజనై ర్భట్టభట్టారకేతి చ।
వాచ్యో రాజేతి మునిభి రపత్యప్రత్యయేన వా
విదూషకేణ తు ప్రాయః సఖే రాజన్నితీచ్ఛయా।

రాజోద్యోగులుగాని ప్రజలుగాని మహారాజును దేవా అని పిలువవలెను.
పరిజనులు సార్వభౌమా అని గాని, భట్ట అని కాని, భట్టారకా అనికాని పిలువ

నిరేశపరిభాష

వచ్చును. మునులుమాత్రము రాజా అనిగాని, అవత్యార్థక ప్రత్యయాంతముతోగాని పిలువవచ్చును. కారవా! పౌరవా! పాండవా! రాఘవా! దాశరథీ! ఇత్యాదులు అవత్యప్రత్యయాంతములు. రాజా అనికాని మిత్రమా! నెచ్చెలీ! సఖుడా! ఇత్యాదిగాని విదూషకుడు పిలువవచ్చును.

ద్రాహ్మజై స్పచివో వాచో హ్యమాత్య సచివేతి చ
శేషై రార్యే త్యభాయుష్మన్నితి సారథినా రథీ॥

మంత్రిగారిని ద్రాహ్మణులు అమాత్యుడా అనికాని, సచివుడా అనికాని పిలువవచ్చును. తక్కినవారెల్ల ఆర్యా అనియే పిలువవలెను. ఇంక రథము నధిరోహించినవా డెంతటిమహానుభావుడైనను ఆతనిని సారథి “అయుష్మంతుడా” అనియే పిలువవలెను.

తవస్విసాధుశబ్దాభ్యాం ప్రశాంతః పరిభాష్యతే
స్వామితి యువరాజస్తు కుమారో భర్తృదారకః॥

ప్రశాంతచీతులయిన మునులను ఋషులను తవస్వీ! సాధూ! స్వామీ! అని పిలువవలెను. కుమారా! అనికాని, భర్తృదారకా! అని కాని యువరాజును పిలువవలెను.

అవుత్రేతి స్వసుర్భరా స్యాతేతి వృతనావతిః— సోదరీభర్తృను అవుత్రా!
అనియు, నేనభర్తృను స్యాలా! అనియు పిలువవలెను.

భట్టినీ స్వామినీ దేవీ తథా భట్టారికేతి చ
పరిచారజనై ర్వాచ్యా యోషితో రాజవల్లభాః॥

రాజుగారి భార్యలను భట్టిని, స్వామిని, దేవీ, భట్టారిక అని పరిజనులు పిలువవలెను.

తాతా తు మహిషీ వాచ్యా దేవీ త్యన్యాః ప్రియా ఇతి —రాజుగారు మాత్రము తన వట్టమహిషిని దేవీ! అని, తక్కిన భార్యలను ప్రియురాలా! అని పిలువవలెను.

సర్వేణ వత్సీ త్వార్యేతి పితుర్నామ్న సుకస్య వా
తాతపాదా ఇతి పితా మాతాంబేతి సుతేన తు
జ్యేష్ఠా స్త్రైవ్యా ఇతి భ్రాత్ర తథా స్యు ర్మాతులాదయః

ఏ పాత్రయైనను తన భార్యను ఆహ్వానించుట! అని పిలువవలెను. లేదా
అమె తండ్రి పేరుతోగాని తనయుని పేరుతోగాని కలిపి పిలువవచ్చును. పరమ
శివుడు పార్వతీదేవిని పిలువవలసినచో హిమగిరితనయా అనికాని, గజాస్యజననీ!
అనికాని పిలువవచ్చుననుట. తనయుడు తన తండ్రిని తాతపాదుడా! అని కల్లని
అంటా! అని పిలువవలెను. అట్లే సోదరుడు తన అన్నగారిని అయ్యడా! అని
సంబోధింపవలెను. మేనమామ మొదలగువారినికూడ ఇట్లే ఆర్యా! అని
పిలువవలెను.

II. సర్వశ నిర్దేశము :-

సదృశః సదృశా వాచ్యో వయస్యే త్యాహ్మయేన వా
హలేతి సఖ్యా తు సఖీ కథనీయా సఖీతి వా

సమవయస్కులు పరస్పరము వయస్యా! అనికాని పేరుతోగాని పిలుచు
కొనవలెను. స్నేహితురాండ్రయినచో హలా! -సఖీ! అని పిలుచుకొనవలెను.

III. కనిష్ఠ నిర్దేశము :-

సుతశిష్యకనీయాంసో వాచ్యా గురుజనేన హి
వత్స పుత్రక దీర్ఘాయు స్తాత జాతేతి సంజ్ఞయా॥
అన్యః కనీయా నార్యేణ జనేన పరిభాష్యతే
శిల్పాధికారనామభ్యాం భద్ర భద్రముఖేతి వా॥

సుతులను శిష్యులను చిన్నవారిని వయకరించునప్పుడు పెద్దలు వత్స!,
పుత్రక!, దీర్ఘాయుష్కుడా!, తాత!, జాత! అని సంబోధింపవలెను. సాయనిబటి
తనకన్న తక్కువవారిని పిలుచునప్పుడు ఆతని ఉద్యోగముపేరుతోగాని
(ద్రావరకా! వేత్రహస్తా!) లేక భద్రుడా! భద్రముఖుడా! అనికాని వ్యవహరింప
వలెను

నిర్దేశపరిభాష

వాచ్యే నీచాతినీచే తు హందే హంజే ఇతి క్రమాత్ - నీచురాలిని సంబోధింపవలయుచో హందే అని, అతినీచురాలిని హంజే అని పిలువవలెను. ఇవి మైత్రియందుం గలవు. (వాచ్యే నీచాతినీచే—శ్ర.ద్వి.)

భర్తృ వాచ్యః స్వస్వనామ్న భృత్యాః శిల్పించితేన వా—అధికారులు తమ భృత్యులను వారివారి పేరులతోగాని లేక ఉద్యోగము పేరుతోగాని సంబోధింపవలెను. (నైరంధీ!, మాలాకారిణీ!; నందీ! ద్వారపాలకా!)

ఏవ మాదిప్రకారేణ యోజ్యా నిర్దేశయోజనా

లోకశాస్త్రావిరోధేన విజ్ఞేయా కావ్యకోవిదైః॥

ఇటువంటి వర్ణతిలో నాటకమునందు లోకవిరోధము శాస్త్రవిరోధము లేకుండ సంబోధనాదికసంభాషణము సాగవలెను.

—0—

నా మ ప రి భా ష

నాటకమునందలి ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతమైనచో ప్రధాన పాత్రలకు నాటకకర్త నామకరణము చేయవలసిన అవసరముండదు. ద్వారపాలకాదులను అవసరార్థము కల్పించును కావున ఆ పాత్రలకే పేర్లు పెట్టవలసివచ్చును. ఇక కథ ఉత్పాద్యమే అయినచో మొత్తము అన్నిపాత్రలకును పేరులు విధింప వలసినదే. ఈ నామకరణ మహోత్సవమునకు మార్గదర్శకముగా నేర్పరచిన సూత్రములే నామపరిభాష. నాటకకథకు రసమునకు ఉపయోగించువిధముగా స్పష్టమైన పేరును ప్రతిపాత్రకు ఉంచవలెను. ఇందు అనుసరింపబడు సంప్రదాయముల క్రోడీకరణ మిది—

వినయంధర బాభ్రవ్య జయంధర జయాదికమ్

కార్యం కంచుకినాం నామ ప్రాయో విశ్వాససూచకమ్॥

వినయంధరుడు, బాభ్రవ్యుడు, జయంధరుడు, జయ - విజయాదినామములు విశ్వాససూచకములై కంచుకికి తగియుండును. రాజున కౌతడు అంతఃపురాదు లందు విశ్వాసపాత్రుడును వయోవృద్ధుడైన అంగరక్షకుడుగదా!

లతాలంకారపుష్పాదివస్త్రానాం లలితాత్మనామ్

నామభిర్గుణసిద్ధైర్వా చేతీనాం నామ కల్పయేత్॥

లతలు పువ్వులు ఆభరణములు మొదలైన సుకుమార వస్తువుల పేర్లతో చేటికలు వ్యవహరింపబడుట ఉచితము. లేదా వారి గుణములకు అనుగుణముగా నామకరణము చేయదగును. బుద్ధిమతిక (ద్రోవడికి చెలి), తరళిక, సువదన (భానుమతికి చెలికత్తెలు) ఇవి వేణీసంహారమునందు చేటికానామములు. ప్రియం వదానసూయలు శాకుంతలమునందు, ఇట్టివి గుణసిద్ధములు.

కరంభః కలహంస శ్చేత్యాది నామానుజీవినామ్

కర్పూరచండకాంపిల్యాదికం నామ వందినామ్॥

నామపరిభాష

రాజుగారికి నమ్మినబంటులై నీడవలె అనుసరించు భృత్యులుందురు. రాజు కదలిన కదలుదురు, ఆసిన ఆగుదురు. కూర్చున్నచో నిరుపంకల నిల్చుందురు. ఇట్టి పాత్రలకు కరభ—కలహంసాది నామములు సుప్రసిద్ధములు. స్తుతిపాఠకులకు (వందిచూగకులు) కర్పూరచండ—కాంపిల్యాదినామములు సముచితము. బాల రామాయణమున కర్పూరచండుడు, ప్రతాపరద్రీయమున (విద్యానాథుడు) కాంపిల్యుడు నైతాకులు.

సుబుద్ధివసుభూత్యాది మంత్రీణాం నామకల్పయేత్

దేవరాతః సోమరాత ఇతి నామ పురోధనః॥

శ్రీవత్సో గౌతమః కాత్సో గార్గ్యో మౌద్గల్య ఇత్యపి

వసంతకః కాపిలేయ ఇత్యాఖ్యేయో విదూషకః॥

సుబుద్ధి, వసుభూతి మొదలగునవి మంత్రులకు, దేవరాతుడు సోమరాతుడు ఇత్యాదులు పురోహితునకు తగినపేర్లు. ఇంక విదూషకునికి శ్రీవత్సుడు, గౌతముడు, కాత్సుడు, గార్గ్యుడు, మౌద్గల్యుడు, వసంతకుడు, కాపిలేయుడు మొదలగునవి తగిన పేర్లు.

ప్రతాపవీరవిజయమానవిక్రమసాహసైః

వసంతభూషణోత్తంశశేఖరాంకవదోత్తరైః

ధీరోత్తరాణాం నేతృణాం నామ కుర్వీత కోవిదః॥

ప్రతాప—వీర—విజయ—మాన—విక్రమ—సాహస పదములతో కూడినవియు, వసంత—భూషణ—ఉత్తంశ—శేఖర—అంక పదము లుత్తర పదములుగా కలవియునైన (వీరవసంత, విజయభూషణ, విక్రమాంక) పేర్లు ధీరోద్ధాత్త నాయకులకు తగినవి.

చంద్రావీడః కామపాల ఇత్యాద్యం లలితాత్మనామ్

ఉగ్రవర్మా చండసేన ఇత్యా ద్యుద్ధతచేతసామ్॥

చీరలలితునికి చంద్రావీడుడు కామపాలుడు మొదలగునవియు, ధీరోద్ధతునికి ఉగ్రవర్మ, చండసేనుడు ఇత్యాదులును అర్హములు.

నామపరిభాష

టుచితము. కుండల- ఆనంద- ఘంటా- పదములంతమందుగల పేర్లు కాపాలికులకు తగును.

ఆనందినీ సిద్ధిమతీ శ్రీమతీ సర్వమంగళా
యశోవతి పుత్రవతీత్యాదినామ్నా సువాసినీ॥

ఆనందిని, సిద్ధిమతి, శ్రీమతి, సర్వమంగళ, యశోవతి, పుత్రవతి
-ఇత్యాదినామధేయములు వృంశ్రీలకు యోగ్యములు.

ఇత్యాది సర్వమాలోచ్య లక్షణం కృతబుద్ధినా
కవినా కల్పితం కావ్య మాచంద్రార్కం ప్రకాశతే॥

ఈ విధమైన సంప్రదాయము నుపలక్షించి, ఔచిత్యము నాలోచించి
లోకరీతిని పరిశీలించి కవిచే నిర్మింపబడిన కావ్యము సూర్యచంద్రులున్నంత
వరకు జీవించియుండును.

—0—

రసార్ణవసుధాకరః, తృతీయ విలాసః, 314-347.

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

సరళహల్లులు :- వర్గలలోని చివరి మూడక్షరములు, య-ర-ల-వ-హలు పీనిని సరళ హల్లులు అందురు. (SOFT CONSONANTS)

పరుషహల్లులు :- వర్గలలోని తొలి రెండక్షరములు, శ-ష-స లు పీనిని పరుషహల్లులు అందురు. (క-ఖ, చ-ఛ, ట-ఠ, త-థ, ప-ఫ, శ, ష, స) (Hard-Consonants). తెనుగులో పరుష, సరళ సంజ్ఞలకును పీనికిని సంబంధము లేదు.

గుణము :- ఇ ఈలు - ఏగా, ఉ ఊలు - ఓగా, యి ఋలు - అర్గా
ఁ ఌలు - అర్గా మారుట గుణము.

వృద్ధి :- అ ఆలు-ఆగా, ఇ ఈ ఏలు-ఏగా, ఉ ఊ ఓలు-ఓగా, యి ఋలు-అర్గా, ఁ ఌలు-అర్గా మారుట-వృద్ధి.

వికాదేశము :- పూర్వ పరస్వరములు రెండును పోయి ఒక్కటి అదేశమగుట. (ఏకః పూర్వపరయోః॥)

స్వరసంధులు

ప్రకృతి భావ సంధి :- ద్విపదనములోనున్న పదము (నామ-క్రియా) చివరి ఈ-ఊ-ఏ లకు ఏయచ్చపరమైనను సంధి జరుగదు. సంధి జరుగక యథా తథముగ ఉండుటకే ప్రకృతి భావమని పేరు. తే గిరి + ఆరోహంతి = తే గిరి ఆరోహంతి. (వాడు రెండు పర్వతములను ఎక్కుచున్నాడు)

గుణసంధి :- అ ఆలకు ఇ-ఉ-ఋ-ౠ లు (హస్య, దీర్ఘములు) పరమగు నప్పుడు వరుసగా ఏ . ఓ . అర్ . అల్లు ఏకాదేశమగును. భీమస్య-ఇచిమ్ -భీమస్యేదమ్.

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

వృద్ధిసంధి :- అ ఆ లకు ఏ ఐ లు పరమగునప్పుడు ఐకారమును, ఓ ఔలు పరమగునప్పుడు ఔకారమును ఏకాదేశమగును. కర్ణస్య+ఔదార్యమ్ - కర్ణ సౌదార్యమ్

సవర్ణదీర్ఘసంధి : అ.ఇ-ఉ-ఋ లకు (హ్రస్వ, దీర్ఘములు) పరుసగా నవియే పరమగునప్పుడు వాని దీర్ఘములు ఏకాదేశమగును. భీష్మ + ఆదయః = భీష్మాదయః.

యణాదేశసంధి :- ఇ.ఉ-ఋ-లకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరమగునప్పుడు పరుసగా య్-వ్-ర్-ల్ లు ఆదేశమగును. (ఇది పూర్వ స్వరమునకు ఆదేశమే తప్ప ఏకాదేశము కాదు.)

సు+ఆగతమ్=స్వాగతమ్. (నీతి+ఆగతమ్, నీవ్+ఆగతమ్).

పూర్వరూపసంధి :- పదాంతమందలి ఏ.ఓ లకు అత్తుపరమగునప్పుడు (హ్రస్వమైన అకారము) పూర్వరూపమేకాదేశమగును. పూర్వమందున్న ఏత్వముకాని, ఓత్వముకాని నిలిచి పరమందున్న అత్తము మాయమగుననుట.

ద్రోణే+అస్తంగతే—ద్రోణేఃస్తంగతే. ఇట్టిచోట్ల అవగ్రహము లేక అకార ప్రశ్లేషము (ః) ఉండును.

పరరూపసంధి :- పూర్వపరస్వరంబులకు పరస్వరంబేకాదేశ మగుట.

వేద+అండః=వేదండః (ఏనుగు). పిబ+అన్తి=పిబన్తి. పపా+ఉన్=పపుః. (మనస్+ఈషా=మనీషాదులందు విశేషము).

ఆయవాదేశసంధి :- అచ్చుపరమగునప్పుడు శబ్దాంతమందలి (పదము, ప్రాతిపదిక, ధాతువు) ఏ.ఓలు ఆయ్, అవ్లుగాను, ఐ.ఔలు ఆయ్-ఆవ్లుగాను మారును.

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

స్వర్+రాజ్యమ్=స్వారాజ్యమ్. ధూర్జటిర్+రక్షతి=ధూర్జటిరక్షతి. ఛత్వర్+రాజీవయుగమ్=ఛక్షరాజీవయుగమ్. ధనుర్+రావః=ధనూరావః. (ఇట రేఫాదేశ విసర్గసంధి జరిగిన పదవ ఈ సంధి జరిగినది.)

చాదేశసంధి :- శబ్దాంతమందలి వర్గహల్లునకు (అనునాసికము తప్ప) పరమైన శకారము చకారముగా మారును. ఇట్టియెడల ఈ శకారము అచ్చుతోగాని, అనునాసికముతోగాని, యరలవలతోగాని కలిసియుండవలెను.

విద్యుత్+శక్తిః=విద్యుత్+చక్తిః— ఇప్పుడు శ్చుత్వసంధితో తకారము చకారమగును. విద్యుచ్చక్తిః. తత్+శాంతిః=తచ్చాంతిః.

అంత్యోషసంధి (ఝయాదేశసంధి) :- వర్గహల్లునకు (అనునాసికము తప్ప) పరమైన హకారము అదే వర్గకు చెందిన చతుర్థాక్షరముగా మారును. ఇది వికల్పసంధి.

వాక్+హంసః—సరళాదేశసంధి—వాగ్+హంసః=వాగ్+ఘంసః, వాగ్ఘంసః, వాగ్ఘంసః. కకుష్+హస్తీ = కకుష్+హస్తీ = కకుష్+భస్తీ =కకుభ్భస్తీ, కకుభ్భస్తీ. (దిగ్గజము) శ ష స హ అను ఊష్మాక్షరములలో చివరిదైన హకారమునకు జరుగుచున్నది కావున నిది అంత్యోష్యసంధి.

విసర్గసంధులు

[సకారము విసర్గమగుట, విసర్గము సకారమగుట సర్వసాధారణము. కావున ఈ ప్రకరణమున ఆ రెండింటికి అభేదము]

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

శ్చుత్వసంధి :- శకార చవర్గీయాక్షరములు (శ్చ) పరమగునప్పుడు పూర్వమందున్న సకార తవర్గీయాక్షరములు (స్తు) తాము క్రమమున శకార చవర్గీయాక్షరములుగా (శ్చ) మారును.

మనస్+శాంతిః=మనశ్శాంతిః. ఏతత్+చిత్రమ్=ఏతచ్చిత్రమ్. సత్+జగః (సద్+జగః-సరళాదేశ)=సజ్జగః. అరీన్+జయతి=అరీజ్ఞయతి.

స్తుత్వసంధి :- షకార టవర్గీయాక్షరములు పరమగునప్పుడు (స్తు) పూర్వమందలి సకార తవర్గీయాక్షరములు (స్తు) తాము క్రమమున షకార టవర్గీయాక్షరములుగా (స్తు) మారును.

చతుస్+షష్ఠిః=చతుష్షష్ఠిః. రటత్ + డమరుః = (రటద్+డమరుః) = రటడ్డమరుః.

లాదేశసంధి :- లకారము పరమగునప్పుడు పూర్వమందలి తవర్గీయాక్షరము తాను లకారముగా మారును.

భగవత్+లీలా=భగవల్లీలా.

సకారము అనునాసికలకారముగా—అస్మిన్+లోకే=అస్మిన్లోకే—మారును.

అనునాసిక ద్విత్వసంధి (జముడాగమసంధి) :- హ్రస్వాచ్చు పూర్వమందుగల అనునాసికము (జ-ఇ-న=జమ్) అచ్చుపరమగునప్పుడు ద్విత్వమును పొందును.

వతన్+అంబరాల్=వతన్నంబరాల్.

హేగుణిన్+ఏహి=హేగుణిన్నేహి. (జ, ఇ, నలకే ఈ సంధి)

కుత్వసంధి :- పరుషహల్లు పరమగునప్పుడు పూర్వమందలి చకారము కకారముగా మారును.

ముచ్+త=ముక్తః=చిడువబడినవాడు.

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

తుగాగమసంధి :- అచ్చునకు పరమైన చకారము “చ్చ”కారముగామారును. అనగా తకారము (తుక్) ఆగమమై అది చకారముగా మారినదనుట.

వృక్ష+ధాయా=వృక్ష+త్+ధాయా=వృక్షచ్చాయా. దీర్ఘచ్చుపై ఈమార్పు వికల్పము. లక్ష్మీ+ధాయా=లక్ష్మీచ్చాయా, లక్ష్మీధాయా. కానీ ఆ—మూల్యపై (అజ్ఞే, మాజ్ఞే—ఇవి దీర్ఘములే అయినను) ఈ మార్పు నిత్యము.

ఆ+ధాదితమ్=ఆచ్చాదితమ్, : మా—చేత్తుమర్హసి=మాచేత్తు మర్హసి.

తాంస్తాన్సంధి :- చచ, తథ, (న, త)లు పరమగునప్పుడు పూర్వ పదాంతమందలి నకారము అనుస్వార నకారములుగా మారును.

తాన్+తాన్=తాంస్తాన్. మక్షికాన్+చాలయసి=మక్షికాన్+చాలయసి— శష సాదేశశసంధి = మక్షికాన్శ్చాలయసి. (ఈగలను తోలుకొనుచున్నావు). నకారము శకారముగా మారుట శషసాదేశశసంధివలన.

అనుస్వారసంధి :- శబ్దాంతమందలి మకారము హల్లుపరమగునప్పుడు అనుస్వారమగుచుండును. కొన్నిచోట్ల పరసవర్ణమునగును. గురుమ్+వందే =గురువందే. అచ్చుపరమగునప్పుడు దానితో కలిసిపోవును. వాక్యాంతము నందు మారుదు.

గురుమ్+అభివంద్య=గురుమభివంద్య. వందే మాతరమ్.

ధ్రువోపదీర్ఘసంధి :- ధకారమునకు ధకారము పరమైనప్పుడును, రకారమునకు రకారము పరమైనప్పుడును మొదటి ధకార—రకారములు లోపించి వానికి ముందున్న అ—ఇ—ఈ లకు దీర్ఘము వచ్చును. లిథ్+ధః=లీథః.

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

స్వర్+రాజ్యమ్=స్వారాజ్యమ్. ధూర్జటిర్+రక్షతి=ధూర్జటిరక్షతి. ఛత్వర్+రాజీవయుగమ్=ఛత్వరాజీవయుగమ్. ధనుర్+రావః=ధనురావః. (ఇట రేఫాదేశ విసర్గసంధి జరిగిన పదవ ఈ సంధి జరిగినది.)

చాదేశసంధి :- శబ్దాంతమందలి వర్గహల్లునకు (అనునాసికము తప్ప) పరమైన శకారము చకారముగా మారును. ఇట్టియెడల ఈ శకారము అచ్చుతోగాని, అనునాసికముతోగాని, యరలవలతోగాని కలిసియుండవలెను.

విద్యుత్+శక్తిః=విద్యుత్+చక్తిః— ఇప్పుడు శ్చుత్వసంధితో తకారము చకారమగును. విద్యుచ్చక్తిః. తత్+శాంతిః=తచ్చాంతిః.

అంత్యోష్ఠసంధి (ఝయాదేశసంధి) :- వర్గహల్లునకు (అనునాసికము తప్ప) పరమైన హకారము అదే వర్గకు చెందిన చతుర్థాక్షరముగా మారును. ఇది వికల్పసంధి.

వాక్+హంసః—సరళాదేశసంధి—వాగ్+హంసః=వాగ్+ఘంసః, వాగ్ఘంసః, వాగ్ఘంసః. కకుష్+హస్తీ = కకుష్+హస్తీ = కకుష్+భస్తీ =కకుభ్భస్తీ, కకుభ్భస్తీ. (దిగ్గజము) శ ష స హ అను ఊష్మాక్షరములలో చివరిదైన హకారమునకు జరుగుచున్నది కావున నిది అంత్యోష్ఠసంధి.

విసర్గసంధులు

[సకారము విసర్గమగుట, విసర్గము సకారమగుట సర్వసాధారణము. కావున ఈ ప్రకరణమున ఆ రెండింటికి అభేదము]

ఉత్పాదేశ విసర్గసంధి :— హ్రస్వమైన అకారము పూర్వమందుగల విసర్గము మరల హ్రస్వమైన అకారమేగాని, సరళహల్లుగాని పరమగునప్పుడు తాను ఉత్త్వముగా మారి తనముందున్న అత్త్వముతో గుణసంధిని పొందును.

వృక్షః+అయమ్=వృక్ష+ఉ+అయమ్=గుణసంధి=వృక్షో+అయమ్. పూర్వ రూపసంధి—వృక్షోయమ్. శిరోఽగ్రమ్.

స్వపః+జయతి=స్వప + ఉ + జయతి = గుణసంధి = స్వ పో + జయతి స్వపోజయతి.

మనస్+ధైర్యమ్=మన+ఉ+ధైర్యమ్=గుణసంధి=మనోధైర్యమ్.

విసర్గలోపసంధి :— 1) హ్రస్వమైన అకారము పూర్వమందుగల విసర్గము హ్రస్వమైన అకారముకంటె భిన్నమైన (వేతైన) ఏ అచ్చుపరమగుచున్నను లోపించును.

బుధః+ఇచ్ఛతి=బుధ ఇచ్ఛతి.

2) దీర్ఘమైన అకారము పూర్వమందుగల విసర్గము అచ్చుగాని, సరళ హల్లుగాని పరమగునప్పుడు లోపించును.

వృక్షః+అత్ర=వృక్షే అత్ర.

భటాః+గర్జంతి=భటా గర్జంతి.

రేఫాదేశ విసర్గసంధి :— అ ఆల కంటె భిన్నమైన అచ్చు పూర్వమందుగల విసర్గము (సకారము) అచ్చుగాని, సరళ హల్లుగాని పరమగునప్పుడు రేఫముగా మారును.

ధనుస్+అగ్రమ్=ధనురగ్రమ్; ఆశీః+వాదః=ఆశీర్వాదః; శ్లోకైః+దత్తః శ్లోకైర్దత్తః.

సంధిసూత్రానుక్రమణిక

శషసాదేశనంధి :- చ ఛ లు పరమగునపుడు శకారముగను, ట త లు పరమగునపుడు షకారముగను, త థ లు పరమగునపుడు సకారముగను విసర్గము మారును.

శరః+చాలనమ్=శిరశ్చాలనమ్; ధనుస్+టంకారః=ధనుష్టంకారః; మనః+తాపః=మనస్తాపః.

శ ష స లే పరమగునపుడు విసర్గము శ ష స లుగా మారుటో లేక విసర్గముగానే ఉండుటో జరుగును.

మనః+శాంతిః=మనశ్శాంతిః, మనఃశాంతిః; సరస్+షండః=సరష్షండః, సరఃషండః; ఉరస్+సంభవః=ఉరస్సంభవః, ఉరఃసంభవః.

తదేతద్విద్యోర్లోపనంధి :- హల్లు పరమగునప్పుడు వాక్యమునందు సః ఏషః అనువాని విసర్గము లోపించును.

సః+పుషషః=స పురుషః. ఏషః+రాజా=ఏష రాజా. ఇట్లే సంబోధనార్థక మగు భోన్ అను దానియందును. భోన్+భోన్+యోధాః=భోభో యోధాః!

సూచన :- ఇవి ద్విత్వదర్శకములు. విస్తరము పాణినీయమువలన గ్రహించునది.

శ్లోకానుక్రమణిక

| శ్లోకము | పదస్సు | అంకము-శ్లో.సం. | పుట |
|-------------------------|------------------|----------------|-----|
| ఆకలితమహిమానమ్ | మాలిని | 5.40 | 380 |
| అకృపణమృత్యుంతమ్ | హరిణి | 6.46 | 511 |
| అక్షతస్యగదాపాణేః | అనుష్టుపు | 4.4 | 254 |
| అత్తైవ కిం న విశసేయమ్ | వసంతతిలక | 5.32 | 366 |
| అద్యప్రభృతి వారీదమ్ | వధ్యావక్త్రము | 6.29 | 473 |
| అద్య మిథ్యాప్రతిజ్ఞా— | వధ్యావక్త్రము | 3.42 | 231 |
| అద్యైవావామ్ రణమువగతౌ | మందాక్రాంతము | 4.15 | 3.3 |
| అంధోఽనుభూతశత— | వసంతతిలక | 5.13 | 343 |
| అన్యోన్యాస్పృలభిన్న— | నగ్ధర | 1.27 | 65 |
| అపినామ భవేన్మృత్యుః | అనుష్టుపు | 4.9 | 263 |
| అప్రియాణి కరోత్యేషః | అనుష్టుపు | 5.31 | 366 |
| అయి కర్ణ కర్ణసుఖదామ్ | మంజుభాషిణి | 5.14 | 344 |
| అయం పాపో యావన్న | శిఖరిణి | 3.45 | 236 |
| అవసానేఃకరాజస్య | అనుష్టుపు | 5.39 | 378 |
| అశ్వత్థామా హత ఇతి | మందాక్రాంతము | 3.11 | 180 |
| అసమాప్త ప్రతిజ్ఞేపి | వధ్యావక్త్రము | 6.33 | 477 |
| అస్త్రగ్రామ విధౌ కృతీ | శార్దూలము | 4.12 | 306 |
| అస్త్రజ్వాలావలీడ— | నగ్ధర | 3.7 | 172 |
| అచార్యస్య త్రిభువన— | మందాక్రాంత | 3.20 | 193 |
| అజన్మనో న వితథం | వసంతతిలక | 3.15 | 185 |
| అత్కారామా విహిత— | మందాక్రాంతము | 1.23 | 53 |
| ఆశస్త్రగ్రహణాత్ | శార్దూలము | 2.2 | 71 |
| ఆశైశవాదనుదినమ్ | వసంతతిలక | 6.38 | 491 |
| ఇంద్రప్రస్థం వృకప్రస్థం | అనుష్టుపు(మా.63) | 1.16 | 33 |
| ఇయమస్మదుపాశ్రయైక— | ఔ పచ్చందసికము | 2.10 | 94 |

| శ్లోకము | చందస్సు | అంకము-శ్లో.సం. | పుట |
|-----------------------------|-------------------|----------------|-----|
| తస్యైవ దేహరూపిరోక్షితః— | వసంతతిలక | 6-21 | 451 |
| తస్యైవ పాండవవశోః | వసంతతిలక | 4-8 | 261 |
| తాతస్తవ ప్రణయవాన్ | వసంతతిలక | 3-30 | 214 |
| తాతం శత్రుగ్రహణ విముఖమ్ | మందాక్రాంత | 3-23 | 197 |
| తాం వత్సలామనభివాద్య | వసంతతిలక | 6-34 | 481 |
| తీర్ణే భీష్మపహోదధౌ | శార్దూలము | 6-1 | 385 |
| తేజస్వి రిపుహతబంధుః— | ప్రహర్షిణీ | 3-27 | 206 |
| త్యక్త ప్రాజనరశ్మిః— | శార్దూలము | 5-10 | 339 |
| త్యక్త్వైత్థితః సరభసం | వసంతతిలక | 6-9 | 408 |
| త్రస్తం వినాపి విషయాత్ | వసంతతిలక | 6-4 | 395 |
| దగ్ధం విశ్వందహనః— | మందాక్రాంత | 3-8 | 173 |
| దత్త్వా ద్రోణేన పార్థావభయః— | నగ్ధర | 4-2 | 252 |
| దత్త్వాదయం సోఽతిఘో | పశ్చాత్ క్రమము | 3-28 | 211 |
| దత్త్వా మే కరదీక్మతాః— | శార్దూలము | 6-19 | 445 |
| దాయాదా న యయోర్భలేన | శార్దూలము | 5-5 | 325 |
| దిక్షి హ్యుచాంఘ్రి | నగ్ధర | 2-19 | 123 |
| దిష్టార్థశ్రుత విప్రబంధః— | శార్దూలము | 2-13 | 104 |
| దుశ్శాసనస్య చిదిరే | అనుష్టుపు | 3-49 | 245 |
| దుశ్శాసనస్య హృదయః— | వసంతతిలక | 2-28 | 148 |
| దృష్టః సప్రేమ దేవ్యా | నగ్ధర | 1-6 | 3 |
| దేవః సోఽయమరాతిః— | శార్దూలము | 3-33 | 218 |
| ద్రక్షంతి న చిరాత్సుప్తం | అనుష్టుపు | 5-34 | 369 |
| ధర్మాత్మజం ప్రతి యమా | వసంతతిలక | 2-26 | 145 |
| ధిక్సానుజం కురువతిం | వసంతతిలక | 3-13 | 182 |
| ధృతరాష్ట్రస్య తనయాన్ | అనుష్టుపు (మా.63) | 1-9 | 18 |
| ధృతాయుధో యావదహం | అనుష్టుపు | 3-46 | 238 |
| నాహం రక్షో న భూతో | నగ్ధర | 6-37 | 487 |

| శ్లోకము | పదము | అంకము-శ్లో.సం. | పుట |
|---------------------------|--------------------------|----------------|-----|
| కృష్ణా కేశేషు ధార్యా | సగ్ధర | 5.30 | 364 |
| కృష్ణా యేనాసి రాజ్ఞాం | సగ్ధర | 6.41 | 499 |
| కోదండ జ్ఞా కిషాంత్రిః | సగ్ధర | 2.27 | 146 |
| కౌరవ్యవశదావేస్మిన్ | పథ్యావక్త్రము(చూ.పుట.63) | 1.19 | 40 |
| క్రోధాందైః సకలం హతం | శార్దూలము | 6.45 | 509 |
| క్రోధాందైఃయస్య మోక్షాత్ | సగ్ధర | 6.42 | 503 |
| క్రోధోద్ధూర్జగదస్య నాస్తి | శార్దూలము | 6.13 | 422 |
| గతే భీష్మే హతే ద్రోణే | అనుష్టుపు | 5.23 | 353 |
| గతో యేనాద్య త్వం | శిఖరిణి | 3.16 | 186 |
| గుప్త్యా సాక్షిన్సహవల్పః | అనుష్టుపు | 2.3 | 78 |
| గురూణాం బంధూనాం | శిఖరిణి | 6.5 | 396 |
| గృహీతం యేనాసిః | శిఖరిణి | 3.19 | 191 |
| గ్రహణాం చరితం స్వభోషి | పథ్యావక్త్రము | 2.15 | 109 |
| చంద్ర్యుజ్జతమితచంద— | వసంతతిలక | 1.21 | 46 |
| చత్వారో వయమృత్విజః | శార్దూలము | 1.25 | 58 |
| చూరితాశేష కౌరవ్యః | అనుష్టుపు | 5.28 | 361 |
| జన్మేందోరమరే కులే | శార్దూలము | 6.7 | 407 |
| జాత్యాకామమవధ్యో.... | పథ్యావక్త్రము | 3.41 | 230 |
| జీవన్ము పాండుప్రతేషు | పథ్యావక్త్రము(చూ.63) | 1.18 | 38 |
| జృంభారంభ ప్రవిరత— | మందాక్రాంత | 2.8 | 86 |
| జ్ఞాతిప్రితిర్మనసి న | మందాక్రాంత | 6.20 | 447 |
| జ్ఞేయా రహః శంకితం | జాతి | 6.3 | 391 |
| జ్వలనః శోకజన్మా | అనుష్టుపు | 5.20 | 349 |
| త్రథామూఢాం దృష్ట్వా | శిఖరిణి | 1.11 | 20 |
| తద్భీరుత్సూ తవ మమ పురః | మందాక్రాంత | 2-10 | 97 |
| తస్మిన్ కౌరవభీమయోః | శార్దూలము | 6.16 | 434 |
| తస్మై దేహి జలం కృష్ణే | పథ్యావక్త్రము | 6.32 | 476 |

| శ్లోకము | చందస్సు | అంకము - శ్లో.సం. | పుట |
|----------------------------|--------------------|------------------|-----|
| తస్యైవ దేహరుధిరోక్షితః | వసంతతిలక | 6-21 | 451 |
| తస్యైవ పాండవవశోః | వసంతతిలక | 4-8 | 261 |
| తాతస్తవ ప్రణయవాన్ | వసంతతిలక | 3-30 | 214 |
| తాతం శత్రుగ్రహణ విముఖమ్ | మందాక్రాంత | 3-23 | 197 |
| తాం వత్సలామనభివాద్య | వసంతతిలక | 6-34 | 481 |
| తీరే భీష్మషహోదధౌ | శార్దూలము | 6-1 | 385 |
| తేజస్వీ రిపుహతబంధుః | ప్రహర్షిణీ | 3-27 | 206 |
| త్యక్త ప్రాజనరశ్మిః | శార్దూలము | 5-10 | 339 |
| త్యక్త్వోత్థితః సరభసం | వసంతతిలక | 6-9 | 408 |
| త్రస్తం విసాపి విషయాత్ | వసంతతిలక | 6-4 | 395 |
| దగ్ధం విశ్వందహనః | మందాక్రాంత | 3-8 | 173 |
| దత్త్వా ద్రోణేన పార్థాదళయః | స్రగ్ధర | 4-2 | 252 |
| దత్త్వాశయం సోఽతిః | పథ్యావక్త్రము | 3-28 | 211 |
| దత్త్వా మే కరదీకృతాః | శార్దూలము | 6-19 | 445 |
| దాయాదా న యయోర్భలేన | శార్దూలము | 5-5 | 325 |
| దిక్షు హ్యుశాంఘ్రి | స్రగ్ధర | 2-19 | 123 |
| దిష్టార్థశ్రుత విప్రలంభః | శార్దూలము | 2-13 | 104 |
| దుశ్శాసనస్య బిదిరే | అనుష్టుపు | 3-49 | 245 |
| దుశ్శాసనస్య హృదయః | వసంతతిలక | 2-28 | 148 |
| దృష్టః సప్రేమ దేవ్యా | స్రగ్ధర | 1-6 | 3 |
| దేశః సోఽయమరాతిః | శార్దూలము | 3-33 | 218 |
| ద్రక్ష్యంతి న చిరాత్సుప్తం | అనుష్టుపు | 5-34 | 369 |
| ధర్మాత్మజం ప్రతి యమా | వసంతతిలక | 2-26 | 145 |
| ధిక్పానుజం కురువతిం | వసంతతిలక | 3-13 | 182 |
| ధృతరాష్ట్రస్య తనయాన్ | అనుష్టుపు (చూ. 63) | 1-9 | 18 |
| ధృతాయుధో యావదహం | అనుష్టుపు | 3-46 | 238 |
| నాహం రక్షో న భూతో | స్రగ్ధర | 6-37 | 487 |

| శ్లోకము | చందస్సు | అంకము-శ్లో.సం. | పుట |
|--------------------------|----------------|----------------|-----|
| నిర్లజ్జస్య దురోదర— | శార్దూలము | 6.17 | 441 |
| నిర్వాణవైరదహనాః | వసంతతిలక | 1.7 | 13 |
| నిర్వీర్యం గురుశాప— | శార్దూలము | 3.35 | 223 |
| నిర్వీర్యం వా సవీర్యం వా | పథ్యావక్త్రము | 3.36 | 225 |
| నివాపాంజలిదానేన | పథ్యావక్త్రము | 3.18 | 189 |
| నిషిద్ధైరవ్యేభిర్ములిత— | శిఖరిణి | 1.1 | 1 |
| నూనం తేనద్య ఏరేణ | అనుష్టుప్ | 6.6 | 398 |
| నోఽప్యైః సత్యపి | శార్దూలము | 2.1 | 68 |
| న్యస్తాన భ్రుకుటిర్న | శార్దూలము | 2.20 | 125 |
| పంకే వా నైకతే వా | స్రగ్ధర | 6.2 | 389 |
| పంచానాం మన్యసేస్యాకం | పథ్యావక్త్రము | 6.10 | 412 |
| పదే సందిగ్ధ ఏవాస్మిన్ | పథ్యావక్త్రము | 6.14 | 432 |
| పరిత్యక్తే దేహే రణ— | శిఖరిణి | 3.22 | 196 |
| పర్యాప్త నేత్రమవిరోదిత— | వసంతతిలక | 4.10 | 300 |
| పర్యాయేణ హి దృశ్యంతే | పథ్యావక్త్రము | 2.14 | 107 |
| పాంచాల్యా మన్యువహ్నిః | స్రగ్ధర | 6.8 | 406 |
| పాపప్రియస్తవ కథం | వసంతతిలక | 3.44 | 233 |
| పాపేన యేన హృదయస్థ | వసంతతిలక | 5.22 | 351 |
| పాపోఽహమప్రతికృతా— | వసంతతిలక | 5.2 | 319 |
| పితుర్మూర్ధ్ని స్పృష్టే | శిఖరిణి | 3.25 | 201 |
| పీనాభ్యాం మద్భుజాభ్యాం | స్రగ్ధర | 5.35 | 370 |
| పూర్వంతాం సలిలేన | శార్దూలము | 6.12 | 415 |
| ప్రత్యక్షమూర్తధనుషాం | వసంతతిలక | 3.21 | 194 |
| ప్రత్యక్షం హతబంధూనాం | పథ్యావక్త్రము | 4.11 | 301 |
| ప్రత్యక్షం హతబాంధవా | శార్దూలము | 5.9 | 337 |
| ప్రత్యగ్గ హతానాం మాంసం | వచ్చగ్గ....(?) | 3.2 | 154 |
| ప్రయత్నపరిబోధితః | వృద్ధి | 3.34 | 221 |

| శ్లోకము | చందస్సు | అంకము-శ్లో.సం. | పుట |
|-----------------------|----------------------|----------------|-----|
| ప్రవృత్తం యద్వైరం మమ | శిఖరిణి | 1-10 | 19 |
| ప్రాప్తవేకరభారాథ | అనుష్టుపు | 5-25 | 355 |
| ప్రాలేయమిశ్ర మకరంద— | వసంతతిలక | 2-7 | 85 |
| ప్రియమనుజుపశ్యన్ | మాలిని | 6-36 | 485 |
| ప్రేమాంధన్తస్తిమిత— | మందాక్రాంత | 2-18 | 120 |
| బాలస్య మే ప్రకృతి— | వసంతతిలక | 4-5 | 257 |
| భగ్నం భీమేన భవతో | పథ్యావక్త్రము | 2-24 | 135 |
| భవతి తనయ లక్ష్మీః | మాలిని | 5-21 | 350 |
| భవేదధిష్ఠుడుద్రోణం | పథ్యావక్త్రము | 3-26 | 204 |
| భీష్మే ద్రోణే చ నిహతే | అనుష్టుపు | 5-12 | 342 |
| భూమా శ్చివం శరీరం | స్రగ్ధర | 6-39 | 494 |
| భూమా నిమగ్నచక్రః | ఆర్య | 5-18 | 348 |
| భూయః పరిపవక్లాంతి— | అనుష్టుపు | 1-26 | 62 |
| బ్రాహ్మస్తే తనయేన | శార్దూలము | 6-27 | 456 |
| మృణ్మమి కౌరవశతం | వసంతతిలక | 1-15 | 30 |
| మదకలిత కలేణ— | పుష్పితాగ్ర | 4-3 | 253 |
| మద్వియోగభూతాతః | పథ్యావక్త్రము | 3-17 | 188 |
| మంథాయస్తార్థవాంభః | స్రగ్ధర | 1-22 | 48 |
| మమ ప్రాణాధితే | అనుష్టుపు | 5-15 | 346 |
| మమ హి వయసా | హరిణి | 6-24 | 460 |
| మయా పీతం పీతం తదను | శిఖరిణి | 6-31 | 475 |
| మయి జీవతి మత్తాతః | పథ్యావక్త్రము | 3-31 | 215 |
| మహాప్రళయమాయత.... | పృథ్వి | 3-4 | 166 |
| మాతః కిమవ్యసద్యశం | వసంతతిలక | 5-3 | 321 |
| మానుషీశ్చ ర్జుజన్ | అనుష్టుపు | 5-17 | 348 |
| యో త్రహర్షిరమత్యుగ్రం | పథ్యావక్త్రము(చూ.63) | 1-13 | 26 |
| యత్సత్ప్రవతథంగభిరు— | శార్దూలము | 1-24 | 56 |

| శ్లోకము | చందస్సు | అంకము—శ్లో.సం. | పుట |
|------------------------|----------------------|----------------|-----|
| యవి శత్రుముట్టుకం | మంజుభాషిణి | 3-39 | 227 |
| యది సమరమపాన్య | పుష్పితాగ్ర | 3-6 | 171 |
| యద్దుర్మోధన పక్షపాత— | శార్దూలము | 3-5 | 167 |
| యద్వైద్యుత్తమివజ్యోతిః | వహ్యావక్త్రము(చూ.63) | 1-14 | ౨7 |
| యన్మోచితస్తవ పితా | వసంతతిలక | 5-42 | 382 |
| యస్మింఽర్చిరప్రణయ— | వసంతతిలక | 2-12 | 100 |
| యుక్తో యథేష్టమువభోగ— | వసంతతిలక | 4-6 | 250 |
| యుష్మచ్ఛాసనలంఘన— | శార్దూలము | 1-12 | 22 |
| యుష్మాన్ ప్రేషయతి | వహ్యావక్త్రము(చూ.63) | 1-17 | 35 |
| యేనాసి తత్ర జతు— | వసంతతిలక | 6-23 | 459 |
| యోయః శత్రుం విభర్తి | నైగర | 3-32 | 216 |
| రక్షణీయేన సతతం | అనుష్టుప్ | 4-7 | 260 |
| రాజ్ఞోమానధన్య | శార్దూలము | 4-1 | 249 |
| రిపోరాస్తాం తావత్ | శిఖరిణి | 6-40 | 497 |
| రేణుర్బాధాం విధత్తే | నైగర | 2-22 | 130 |
| లూఙ్ఘగృహానల విషాన్న— | వసంతతిలక | 1-8 | 14 |
| లూహిలాశవ | రుధిరానవ(?) | 3-3 | 155 |
| లోలాంకుకస్య పవనా— | వసంతతిలక | 2-23 | 132 |
| వికిర భవశ దీప్తా— | మాలిని | 2-16 | 115 |
| విసృత్యాస్మాన్ శ్రుతి— | మందాక్రాంత | 6-25 | 462 |
| వ్యాసోఽయం భగవానమీ | శార్దూలము | 6-44 | 507 |
| వృషసేనో న తే పుత్రో | అనుష్టుప్ | 4-14 | 309 |
| శఙ్కేమి నో పరిఘ— | వసంతతిలక | 6-22 | 454 |
| శల్యాని వ్యవసీయ | శార్దూలము | 5-1 | 317 |
| శల్యేన యథా శల్యేన | ఆర్య | 5-11 | 341 |
| శాఖారోఽన్తగిత— | మందాక్రాంత | 6-26 | 464 |
| శోఢైః శ్రీవన్నయన— | మందాక్రాంత | 5-33 | 367 |

| శ్లోకము | చందస్సు | అంకము—శ్లో.సం. పుట |
|-----------------------|---------------|--------------------|
| శోచామి శోచ్యమపి | వసంతతిలక | 5—16 346 |
| శ్రవణాంజలిపుటపేయం | ఆర్య | 1—4 5 |
| శ్రుత్వా వధం మమ మృషా | వసంతతిలక | 3—12 181 |
| సకల రిపు జయాశా | మాలిని | 5—27 360 |
| స కీచకనిమూదనో | వృధివి | 6—18 443 |
| సత్పక్ష మధురగిరః | ఆర్య | 1—6 11 |
| సత్యాదవ్యసృతం శ్రేయో | పథ్యావక్త్రము | 3—48 243 |
| స ధీరుః కూరో వా | శిఖరిణి | 3—38 226 |
| సర్వథా కథయ బ్రహ్మన్ | పథ్యావక్త్రము | 6—15 433 |
| సహభృత్యగణం సభాంధవమ్_2 | లలిత | 2—5 81,83 |
| సూతో వా సూతపుత్రో వా | పథ్యావక్త్రము | 3—37 225 |
| ప్రీతాం హి సాహచర్యాత్ | ఆర్య | 1—20 43 |
| స్పృష్టా యేన శిరోరుహే | శార్దూలము | 3—47 239 |
| స్మరతి న భవాన్ పీతం | హరిణి | 5—41 381 |
| హతమానుష— | హదమాణుక(?) | 3—1 152 |
| హతే జరతి గాంగేయే | అనుష్టుప్ | 2—4 80 |
| హత్వా పార్థాన్ సలిలమ్ | మందాక్రాంత | 4—13 308 |
| హరి హేతుస్సత్యం | శిఖరిణి | 6—28 468 |
| హస్తాకృష్టవిలోల— | శార్దూలము | 2—25 142 |
| హీయమానాః కిల | అనుష్టుప్ | 5—6 329 |

ప్రాకృత పదానుక్రమణికా

అ — చ

అక్టోహిణీణమ్—అక్టోహిణీనామ్

అంగరావణ—అంగరాజేన

అగ్రదో—అగ్రతః

అగ్రేణ—అగ్రేణ

అచ్చలిఅమ్—అచ్చల్యమ్

అచ్చాపాదమ్—అత్యాపాతమ్

అజ్జ—అద్య

అజ్జఉత్తస్స—అర్యపుత్రస్య

అజ్ఞా—అర్యాః

అజ్ఞాఏ—అర్యాయాః

అజ్ఞాతో—అర్జునః

అణత్తమ్—అనర్థమ్

అణత్థమిదే—అనస్తమితే

అణవేక్షిదమ్—అనవేక్షితమ్

అణుసరంతో—అనుసరన్

అణుగేహన్తు—అనుగృహ్ణన్తు

అణుమరది—అనుమ్రయతే

అణుమణ్ణ—అనుమన్యస్వ

అణుహవామి—అనుభవామి

అణ్ణమ్—అన్యత్

అణ్ణస్మిమ్—అన్యస్మిన్

అణ్ణహో—అన్యథా

అణ్ణాణమ్—అన్యేషామ్

అణ్ణేసేది—అన్విష్యతి

అణ్ణేశామి—అన్యేష్యామి

అణ్ణో—అన్యః

అంతరీఅదు—అంతర్యతామ్

అతినణదమ్—అతీయితమ్

అత్థి—అస్తి

అదిమేత్తమ్—అతిమాత్రమ్

అదిక్కున్నే—అతిక్రాంతే

అద్దపహే—అర్థపథే

అవచ్చిమమ్—అవచ్చిమమ్

అపిణద్దముహో—అపినద్దముఖాః

అప్పమత్తమ్—అప్రమత్తమ్

అప్పిఅమ్—అప్రియమ్

అబ్బణ్ణాణ్ణాదాఏ—అభ్యనుజ్ఞాతాయాః

అభిజుత్తో—అభియుక్తః

అభిణోఏణ—అభియోగేన

అమరిసిదేణ—అమర్షితేన

అయీ—అయి

అలీఅమ్—అలీకమ్

అవగహిదమ్—అవహృతమ్

అవధూణిఅ—అవధూయ

అవణిదో—అవసీతః

అవణీఅ—అవనీయ

అవరాజమ్—అవరాసామ్

అవరాహణీ—అవరాధినీ

అవరేహిమ్—అవరైః

అవరోహో—అవరోధః

అవరోషదుమ్—అవరోకితుమ్

అవహారీఅదు—అవహాయతామ్

అవహదహ్మి—అవహతాస్మి

అవహీరణా—అవదీరణా

అవహీరిదమ్—అవధీరితమ్

అశ్వత్థామే—అశ్వత్థామా

అనమత్తో—అనమాప్తః

అనలాహణీఏ—అన్లాఘనీయాయామ్

అసిక్కిదమ్—అశీకరమ్

అసివత్రేణ—అసివత్రేణ

అస్సుజరిమ్—అశ్రుజరిమ్

అస్సుదమ్—అశ్రుతమ్

అస్సుదపువ్వా—అశ్రుతపూర్వా

అహిఅదరమ్—అధికతరమ్

అహిక్తేవేణ—అధిక్షేపేణ

అహిజందామి—అభిసందామి

అహిమణ్ణు—అభిమన్యుః

అహిమాణిణో—అభిమానినః

అహిముహి—అభిముఖీ

అహిరిహల—అధిరిభ్యః

అహ్మణమ్—అస్మాకమ్

అహ్మి—అస్మి

అహ్మే—ఆవామ్, వయమ్

అఅచ్చియ—అగత్య

అఅచ్చనేణ—అగచ్ఛతా

అఅదో—అగతః

అఆధేహిత్తి ... అయధ్యస్వ

అఁధేదుమ్—అయోధితుమ్

అకట్టిఅ—అకృష్య

అకట్టిదమ్—అకృష్టమ్

అకణ్ణమ్—అకర్ణమ్

అక్కందిదమ్—అక్రందితమ్

అజ్జిదుమ్—అయోద్ధుమ్

అజత్తో—అజ్ఞప్తః

అణవేది—అజ్ఞాపయతి

అణవేదు—అజ్ఞాపయతు

అణదమ్—అనీతమ్

అదవత్రమ్—అతపత్రమ్

అదీవఅ—అదీవయ

అద్దేణ—అర్ద్రేణ

అప్పవహో—అత్మవధః

అరంభీఅదు—అరభ్యతామ్

అరుహిఅ—అరుహ్య

అనణట్ఠాణమ్—అననస్థానమ్

అసాసేసి—అశ్వాసయసి

అసీ—అసీత్

అసీసాఫ్—అశిషా

ఇదో—ఇతః

ఇనుస్సిమ్—ఏతస్మిన్

ఇనుస్స—అన్య

ఇమిణా—అనేన

ఈచిసీ—ఈదృశీ

ఈసి—ఈషత్

ఉక్తి త్తమ్—ఉత్క్షిప్తమ్

ఉచ్చంగాదో—ఉత్సంగాత్

ఉచ్చాహో—ఉర్వాహః

ఉచ్చల—ఉత్సుకా

ఉజ్జామ—ఉద్యానమ్

ఉజ్జిల—ఉజ్జిల్వా

ఉద్యేహి—ఉత్తిష్ఠ

ఉణ—పునః

ఉహే—ఉష్ణమ్

ఉత్తరావీ—ఉత్తరాయాః

ఉదలమ్—ఉదకమ్

ఉదాసీతేసు—ఉదాసీనేషు

ఉద్దీవిదేణ—ఉద్దీపితేన

ఉప్పాదో—ఉత్పాతః

ఉవ—ఉప

ఉవగదో—ఉపగతః

ఉవదేనఓ—ఉపదేశకః

ఉవణీదమ్—ఉపనీతమ్

ఉవణేహి—ఉపనయ

ఉవవిటో—ఉపవిష్టః

ఉవసప్పామి—ఉపసర్పామి

ఉవాలహామి—ఉపాలభామి

ఉవేక్కిదుమ్—ఉపేక్షితుమ్

ఉవ్వేట—ఉద్వేగః

ఏలదహాణమ్—ఏకాదశానామ్

ఏవ్వ—ఏవ

ఏవ్వమ్—ఏవమ్

ఏక్కేణ—ఏకేన

ఏత్త—అత్ర

ఏత్తంతరే—అత్రాంతరే

ఏదమ్—ఇమమ్

ఏదే—ఏతే

ఏదిణా—ఏతేన

ఏదిసమ్—ఈదృశమ్

ఏసో—ఏషః

ఓదారిదో—అవతారికః

ఓలంబిస్సమ్—అవలంబిష్యే

ఓవిగ్గమ్—ఉద్విగ్నమ్

కణీఅసమ్—కనీయాంసమ్

కదంతే—కృతాంతేన

కథమ్—కథమ్

కనలమ్—కనకమ్

కరేడి—కరోతి

కరేహి—కరు

కరేంహ—కర్మః

కలలలే—కలకళా

కలసికిదమ్—కలసికృతమ్
 కవాలమ్—కపాలః
 కస్సిమ్—కస్మిన్
 కహాశస్సమ్—కథయిష్యామి
 కహాసేసో—కథాశేషః
 కహి—క్వ
 కహేహి—కథయ
 క్షణే—క్షణే
 క్షణమేత్తమ్—క్షణమాత్రమ్
 క్వణిస్త—క్వణిత్
 కాదుమ్—కర్తుమ్
 కాలణమ్—కారణమ్
 కాలణాదో—కారణాత్
 కాలోఇదమ్—కాలోచితమ్
 క్లిష్టమ్—కృష్టమ్
 కిదా—కృతా
 కిదుఅ—కృత్వా
 కిదే—కృతే
 కిసణమ్—కృష్ణమ్
 కీచట—కీచకః
 కీచిసో—కీదృశః
 కీస—కస్మాత్
 కుడిలో—కుటిలః
 కుమలో—కుమారః
 కువిదో—కుపితః
 కువిదేసు—కుపితేసు

కుసలమ్—కుశలమ్
 కుసుమాశ్చమ్—కుసుమాని
 క్షు—ఖలు
 కేదువంసో—కేతువంశః
 కేసగ్రహణమ్—కేశగ్రహణమ్
 కేసా—కేశాః
 కేసేసు—కేశేషు
 కోట్లాగాలో—కోష్ఠాగారః
 కోణ్ణమ్—కోష్ఠమ్
 కోవాణలో—కోపానలః
 ఖత్తిలస్స—క్షత్రియస్య
 ఖిజ్జి—ఖిద్యతే
 ఖురప్పేహిమ్—కురప్తైః
 గజ్జిదమ్—గర్జితమ్
 గదా—గతా
 గబ్బేణ—గర్భేణ
 గలలమ్—గళమ్
 గవ్వమ్—గర్వః
 గహిదా—గృహీతా
 గాంధాలీవీ—గాంధార్యాః
 గామమ్—గ్రామః
 గేణ్ణ—గృహాణ
 గేహే—గృహమ్
 గోఅరో—గోచరః
 ఘడుక్కట—ఘటోత్కచః
 ఘిట్టజాణ్ణేణ—ధృష్టద్యుమ్నేన

చక్షుతో—చతుర్థః

చక్షవత్తణమ్—చతురత్వమ్

చగదణమ్—చందనమ్

చాటుఅరో—చాటుకారః

చిదా—చితా

చిట్ట—తిష్ఠ

చిట్టది—తిష్ఠతి

జఅదు—జయతు

జఇ(ఈ)—యది

జఇవి—యద్యపి

జఏణ—జయేన

జదో—యతః

జణపద్ధఈ—జనపద్ధతిః

జణో—జనః

జణ్ణో—యజ్ఞః

జణ్ణవేదీ—యజ్ఞవేదీ

జణ్ణసేణీ—యజ్ఞసేనీ

జమ్—యత్

జమ్మ—జన్మ

జలణస్స—జ్వలనస్య

జలహరో—జలధరః

జహ—యథా

జహి—యది

జాఅ—జ్ఞా

జామాదుణో—జామాతుః

జావ—యావత్

జీఅఇమ్—జీవాయామ్

జాలరాఓ—యువరాజః

జాలలమ్—యుగలమ్

జాలలస్స—యుగలస్య

జుత్తమ్—యుక్తమ్

జుహిట్టిరో—యుధిష్ఠిరః

జేఠో—జ్యేష్ఠః

ఢాణమ్—స్థానమ్

రాదుమ్—స్థాతుమ్

ణ—న

ణఅణాదో—నయనాత్

ణఈజమ్—నదీనామ్

ణఉలేణ—నకులేన

ణత్తి—నాస్తి

ణదీట—నద్యో, నద్యః

ణమ్—వీనమ్

ణయణమ్—నయనమ్

ణలిందాణమ్—నరేంద్రాణామ్

ణలిందో—నరేంద్రః

ణళ్ళఇ—నశ్యేత్

ణస్సదు—నశ్యతు

ణహత్థలమ్—నభస్తలమ్

ణాఅకో—నాయకః

ణామహేఓ—నామధేయః

ణారాఅణస్స—నారాయణస్య

ణాహస్స—నాథస్య

తాహో—నాథః

జీఅమమ్—నియమః

జీఅరో—వికరః

జీక్కరుణమ్—నిష్కరుణమ్

జీక్తివిదా—నిక్షిప్తా

జీగ్ధాదమ్—నిర్ధాతమ్

జీగ్హోనమ్—నిర్హోషమ్

జీచ్చట—నిశ్చయః

జీజ్ఞాఇఅ—నిర్భ్యాయ

జీజ్జిదమ్—నిర్జితమ్

జీవదనమ్—నివతనమ్

జీబ్బంధో—నిర్బంధః

జీబ్బచ్చిదో—నిర్బచ్చితః

జీమ్మలా—నిర్మలా

జీవత్తిదో—నివత్తితః

జీవత్తిఅదు—నివత్తిత్తామ్

జీవస్థేమి—నిర్వత్తయామి

జీవడన్తి—నివతన్తి

జీవడిఅ—నివతితా

జీవేదణమ్—నివేదనమ్

జీవేదేహి—నివేదయ

జీస్సహమ్—నిస్సహః

జీసిదమ్—నిశితమ్

జీసిమిఅ—నిశమ్య

తక్కేమి—తర్కయామి

తదో—తతః

తణఅ—తనయా

త్థణంసుఅమ్—స్తనాంకుకమ్

త్థజీఅమ్—స్తనితమ్

తరలివీ—తరలితే!

తహావిహేణ—తథావిధేన

తా—తత్

తావీ—తయా

తాడీఅది—తాద్యతే

తారినమ్—తాదృశమ్

తాలవిన్తేణ—తాళవృంతేన

తిక్కమ్—తీక్షణమ్

తిథా—త్రిధా

త్తిహాలణమ్—త్తిభువనమ్

తువీ—త్వయా

తుమమ్—త్వమ్

తుమ్మేసు—యుష్మాసు

తులంగమో—తురంగమః

తువరాయితమ్—త్వరాయితమ్

తువరదు—త్వరతు

తుహ—తవ

తూరరసిదమ్—తూర్యరసితమ్

తూరరవమ్—తూర్యరవమ్

త్తోఅమ్—స్తోకమ్

దప్పిదన్న—దర్శితన్య

దంనణమ్—దర్శనమ్

దాధిణో—దంష్ట్రినః

దాణీమ్—ఇదానీమ్

దామాఇమ్—దామాని

దాలిద్దమ్—దారిద్ర్యమ్

దావ—తావత్

దాహిణమ్—దక్షిణమ్

దిఅహే—దివసే

దిట్టా—దృష్టా

దిట్టీ—దృష్టిః

దిట్ఠీ—దిష్ట్యా

దిట్ఠో—దృష్టః

దిణ్ణమ్—దత్తమ్

దివహణాహే—దివసనాథే

దివ్యమ్—దివ్యమ్

దిసాట—దిశః

దీహమ్—దీర్ఘమ్

దుఇట—ద్వితీయః

దుందుహీ—దుందుఖిః

దుక్కలమ్—దుష్కరమ్

దుజ్ఞాదిజణో—ద్విజాతిజనః

దుజ్ఞోఅణస్స—దుర్యోధనస్య

దుజ్ఞోహణో—దుర్యోధనః

దుట్టమ్—దుష్టమ్

దుద్దంసణో—దుర్దర్శనః

దుద్దిణమ్—దుర్దినమ్

దుప్పేక్ఖణిజ్ఞో—దుప్పేక్షణీయః

దుమ్మరిసణో—దుర్మర్షణః

దురాఆరో—దురాచారః

దువ్వా—దుర్వా

దువే—ద్వే

దుస్సలా—దుశ్శలా

దే—తే

దేఅదత్తమ్—దేవదత్తమ్

దేవదాణమ్—దేవతానామ్

దేవీవ—దేవ్యాః

దేహ్మి—దదామి

దోణమ్—ద్వయోః

దోణే—ద్రోణః

దోహిణమ్—ద్వయోః

ధణంజవణ—ధనంజయేన

ధణుమ్—ధనుషి, ధనుః

ధణుగ్గుణమ్—ధనుర్గుణమ్

ధణువ్వేదో—ధనుర్వేదః

ధమ్మో—ధర్మః

ధాణుక్కో—ధానుష్కుః

నిక్షిణత్తణమ్—నిష్కణత్వమ్

నిచ్చమ్—నిత్యమ్

నిరూపేమి—నిరూపయామి

పక్షితో—ప్రవృత్తః

పక్ఖవాదేణ—పక్షపాతేన

పంచాణమ్—పంచానామ్

పంచాలివ—పాంచాల్యా

పచ్చక్ఖమ్—ప్రత్యక్షమ్

పచ్చగ్గహదాణమ్—ప్రత్యగ్రహతానామ్
 పచ్చాదిఅ—ప్రచ్చాద్య
 పచ్చాదిదమ్—ప్రచ్చాదితమ్
 పజ్జత్తమ్—పర్యాత్తమ్
 పజ్జలంతీమ్—ప్రజ్జలంతీమ్
 పజ్జవిదేణ—ప్రజ్జలితేన
 పజ్జలీలదు—ప్రజ్జ్వల్యతామ్
 పజ్జాఉలా—పర్యాకులా
 పజ్జాఉలీకిదమ్—పర్యాకులీకృతమ్
 పజ్జుపట్టాదుమ్—పర్యుపస్థాతుమ్
 పడిఅణో—పరిజనః
 పడిఊలో—ప్రతిహలః
 పడిగ్గహేన—ప్రతిగ్రహేణ
 పడిట్టావలమ్—ప్రతిష్ఠాపకమ్
 పడిట్టావలన్తిఁ—ప్రతిష్ఠాపయంత్యా/త్యః
 పడిఞ్జారమ్—ప్రతిఞ్జాతమ్
 పడిఱిపుత్తమాణా—ప్రతినివర్తమానా
 పడిపజ్జితవ్యమ్—ప్రతిపత్తవ్యమ్
 పడిభాది—ప్రతిభాతి
 పడిబోధిదహ్మి—ప్రతిబోధితాస్మి
 పడిరవమ్—ప్రతిరవః
 పడివలణమ్—ప్రతివచనమ్
 పడివజ్జణ—ప్రతివద్యతే
 పడివజ్జస్స—ప్రతివద్యస్వ
 పడివజ్జో—ప్రతివన్నః

పడివాలేహి—ప్రతిపాలయ
 పడిసిద్ధమ్—ప్రతిషిద్ధమ్
 పడిహదమ్—ప్రతిహతమ్
 పడిహడిస్సామో—పరిహరిష్యావః/ము
 పడిహరీఅదు—పరిహర్యతామ్
 పడిహరభూమీవ—ప్రతిహరభూమా
 పడిహీణమ్—పరిహీనమ్
 పడిఆరో—ప్రతికారః
 పణవణ—ప్రణయేన
 పణామేణ—ప్రణామేన
 ప్పణట్టమ్—ప్రణష్టమ్
 పత్తమ్—పత్రమ్
 పత్తిహిమ్—పత్తిభిః
 పత్థదమ్—ప్రస్తుతమ్
 పత్తిదో—ప్రార్థితః
 పత్థేణ—ప్రార్థేన
 పథీఅన్తి—ప్రార్థ్యన్తే
 పభాదమ్—ప్రభాతమ్
 ప్పభూదమ్—ప్రభూతమ్
 పమదవణే—ప్రమదావనే
 పమాదో—ప్రమారః
 ప్పముహో—ప్రముఖః
 ప్పముహేణ—ప్రముఖేన
 పరక్కమో—పరాక్రమః
 పరదో—పరతః
 పరిఅణస్స—పరిజనస్వ

పరిఅరో—పరికరః
 పరిత్తాఅదు—పరిత్రాయతామ్
 పరిత్తాఅహ—పరిత్రాయధ్వమ్
 పరిచ్చత్తమ్—పరిత్యక్తమ్
 పరిముక్కో—పరిముక్తః
 పరివుదా—పరివృతా
 పరిహవో—పరిభవః
 పరిహవేణ—పరిభవేన
 పరుసమ్—పరుషమ్
 పరోక్షమ్—పరోక్షమ్
 పలయమ్—ప్రళయః
 పృలవది—ప్రలవతి
 పలిశ్యమో—పరిశ్రమః
 పల్లత్తమ్—పర్యస్తమ్
 పవ్యమ్—పాపమ్
 పవ్యదో—పర్వతః
 పవిట్టా—ప్రవిష్టా
 పవిట్టో—ప్రవిష్టః
 పవిసదు—ప్రవిశతు
 పవిసామి—ప్రవిశామి
 పసారిఅమ్—ప్రసారితమ్
 పృవేసో—ప్రవేశః
 పృనరది—ప్రనరతి
 పృసంసాఏ—ప్రశంసయా
 పృసీద—ప్రసీద
 పృహవేణ—ప్రభావేన
 పహూదమ్—ప్రభూతమ్
 పహూణో—ప్రభవః
 పాదవ్యమ్—పాతవ్యమ్

పాల్లత్తమ్—పర్యస్తమ్
 పాసాదమ్—ప్రసాదః
 పాస్సే—సార్వే
 పి—అపి
 పిఅనహీ—ప్రియశఘ్ని
 పిట్టదో—వృష్టతః
 పిదరమ్—పితరమ్
 పిదుణో—పితుః
 పివాశిఏ—పిపాసితః
 పివాహి—పిబ
 పుచ్చిదో—వృష్టః
 పుట్టమ్—వృష్టమ్
 పుణో—పునః
 పుత్తలమ్—పుత్రమ్
 పుత్తో—పుత్రః
 పుష్పమ్—పుష్పమ్
 పూవ్యమ్—పూర్వమ్
 పేక్షల—ప్రేక్షకా/కాః
 పేక్షన్తాఅమ్—ప్రేక్షమాణానామ్
 పేక్షణిజ్జమ్—ప్రేక్షణీయమ్
 పేక్షిఅ—ప్రేక్ష్య
 పేక్షిదుమ్—ప్రేక్షితుమ్
 బిబ్బిజ—వర్తతే
 బిద్ధో—భద్రః
 బిందేదు—బిచ్ఛాతు
 బిందేహిమ్—బిందైః
 బిలాజిమ్—బిలయోః/బిలానామ్
 బిహూహిమ్—బిహూః
 బిహూ—వహుః

బృట్టమ్—భష్టమ్
 బాణేహిమ్—బాణైః
 బాధేహి—బాధతే
 బాష్పమ్—బాష్పమ్
 బాలస్స—బాలస్య
 బిటదలేణ—వృకోదరేణ
 బుద్ధిమదివ—బుద్ధిమతికే
 బుభుక్తా—బుభుక్షే
 భలదత్తే—భగదత్తః
 భలవదా—భగవతా
 భలవదాణమ్—భగవతామ్
 భలవమ్—భగవన్
 భవేణ—భయేన
 భగ్గో—భగ్నః
 భట్టిణీ—భట్టిణీ
 భణాది—భణతి
 భణాహి—భణ
 భణేత—భణేత్వా
 భిత్తా—భిత్త
 భవలదా—భగవతా
 భవిత—భూత్వా
 భవిస్పది—భవిష్యతి
 భవే—భవేత్
 భాతణమ్—భాజనమ్
 భాళరహి—భాగీరథీ
 భాణుమదీ—భానుమతీ
 భాదరమ్—భ్రాతరమ్
 భారో—భ్రాతరః
 భాదుహో—భ్రాతుః

భాలవీ—భారతే
 భాహో—భాగః
 భిక్షి—భృకుటి
 భీమసేహో—భీమసేనః
 భీనహో—భీషణః
 భూమివ—భూమా
 భూసేది—భూషయతి
 భేదవీహిమ్—భేదత్తైః
 మమ్—మామ్
 మగ్గది—మార్గయతే
 మగ్గసి—మార్గయసే
 మజ్జమమ్—మధ్యమమ్
 మజ్జే—మధ్యే
 మండలేహిమ్—మండలైః
 మండవమ్—మంటపమ్
 మణ్ణనా—మన్యునా
 మణుస్సా—మనుష్యాః
 మంతిదమ్—మంత్రితమ్
 మంతేది—మంత్రయతే
 మంతేసి—మంత్రయసే
 మందభాణణీ—మందభాగిణీ
 మద్దిసుదాణమ్—మాద్రీసుతానామ్
 మన్నమ్—మన్యుః
 మమ్మమ్—మర్మమ్
 మంసలో—మాంసలః
 మహ—మహ
 మహన్తే—మహాన్
 మహారాట—మహారాజః
 మహిసీ—మహిష్మీ

మహేసిమ్—మహర్సిమ్
 మార్గో—మార్గః
 మాదా—మాతా
 మాణుశమ్—మానుషమ్
 మాంశమ్—మాంసమ్
 మిస్సేణ—మిశ్రేణ
 ముక్తేసు—ముక్తేషు
 ముహమ్—ముఖః
 ముహలో—ముఖరః
 ముహుత్త్రమ్—ముహూర్తమ్
 ముహుత్తపీణ—ముహూర్తేన
 మేత్తస్స—మాత్రస్య
 మేహో—మేఘః
 రఅణమ్—రత్నమ్
 రఅణప్పదీవ—రత్నప్రదీప!
 రఅణప్పహ—రత్నప్రభా
 రజ్జేణ—రాజ్యేన
 రమణిజ్జమ్—రమణీయమ్
 రసిదమ్—రసితమ్
 రస్సి—రశ్మిః
 రహవరో—రథవరః
 రాఅఉలమ్—రాజకులమ్
 రావసీ—రాజర్షిః
 రిక్షిబలాజమ్—రిపుబలాని
 రోఅది—రోచతే
 రోఅన్తి—రుదన్తి
 రోసాణిదమ్—రోసానితమ్
 లక్ఖశేహిమ్—రాక్షసైః
 లక్ఖిఅది—లక్ఖితే

లజ్జన్తి—లజ్జన్తే
 లదా—లతా
 లబ్బిణ—లభ్యేత
 లాపిణి—రాజర్షేః
 లిడలవత్తేణ—లలాటపద్మేణ
 లిత్తమ్—లిప్తమ్
 లుహులప్పిట—రుధిరప్రియః
 లోహిదమ్—లోహితమ్
 వణిఅమ్—వచనమ్
 వఅణాదో—వచనాత్/వదనాత్
 వఅణేహిమ్—వచనైః
 వగ్గేణ—వర్గేన
 వచ్చో—వత్సః
 వజ్జమ్—వజ్రమ్
 వట్ఠిణ—వర్తతే
 వట్ఠమాణస్స—వర్తమానస్య
 వణ్ణేహిమ్—వర్ణైః
 వత్తేహిమ్—వత్తైః
 వందణమ్—వందనమ్
 వవసిదమ్—వ్యవసితమ్
 వ్వసణమ్—వ్యసనమ్
 వస్సస్స—వత్సస్య
 వరిసిణా—వర్షిణా
 వల్లహో—వల్లభః
 వలిశశదమ్—వర్షశతమ్
 వళాహిమ్—వసాభిః
 వహూవీ—వధ్వా
 వహో—వధః
 వాణిరో—వానరః

వావాదీఅది—వ్యాపాద్యతే
 వ్యావాదిదో—వ్యాపాదితః
 వ్యావారిదో—వ్యాపారితః
 వ్యావారో—వ్యాపారః
 విఅ—ఇవ
 విఅలిఅమ్—విగళితమ్
 విఅక్ష్ణణాట—విచక్షణాః
 విడిరో—విదురః
 విటదలేణ—వృకోదరేణ
 విక్తిత్తమ్—విక్షిప్తమ్
 విజ్ఞుచ్చడా—విద్యుచ్చటా
 విడవిఅ—విలవ్య
 విత్తత్తమ్—విత్తస్తమ్
 విత్తరంతేణ—విస్తీర్యమాణేన
 విద్ధంసణమ్—విధ్వంసవమ్
 నిపత్తి—నిపత్తిః
 విముక్కమ్—విముక్తమ్
 విముక్కా—విముక్తా
 విరణదా—విరచితాః
 విరఏహి—విరచయ
 విరహో—విరహః
 విరాణణీ—విరావిణీ
 విలంబీఅది—విలంబ్యతే
 వివిహో—వివిధః
 విసమేహిమ్—విషమైః
 విసపేణో—వృషసేనః
 విస్సమిదమ్—విశ్రమితమ్
 విసుమరిదహ్మి—విస్మృతాస్మి
 విసుమరేహి—విస్మార్జ్యః

విహసిఅ—విహస్య
 వీఏహి—వీజయ
 వీశద్దా—విప్రభా
 వేఅణా—వేదనా
 వేఅణుఘాసేణ—వేదానుఘాసేన
 వేరమ్—వైరమ్
 శంక్తా—సంఖ్యా
 శంచిఅమ్—సంచితమ్
 శంచివీ—సంచితే
 శంచేహి—సంచిను
 శంవిహజేణ—సంవిధానేన
 శగ్గలోట—స్వర్గలోకః
 శద్దవఇశ్శమ్—శబ్దాయిష్యే
 శద్దవిఅ—శబ్దాయ్య
 శద్దవేది—శబ్దాయతే
 శద్దవేశి—శబ్దాయసే
 శన్తి—సన్తి
 శమణ—శామ్యతి
 శమలకమ్మ—సమరకర్మ
 శమలో—సమరః
 శమాశ్శాశీఅది—సమాశ్వాస్యతే
 శముద్దో—సముద్రః
 శహశ్శమ్—సహస్రమ్
 శామిణా—స్వామినా
 శామిణీ—స్వామినీ
 శాహు—సాధు
 శింధులాట—సింధురాజః
 శిణేహమ్—స్నేహః
 శుగ్గులిణీవీ—సుగ్రహిణీ!

కుభద్రా—సుభద్రా
 కుణీఅది—కూయతే
 శోణిఅమ్—శోణితమ్
 శోహాణమ్—శోభనమ్
 సఅంగహో—స్వయంగ్రహః
 సంకా—శంకా
 సంకావీ—శంకాయాః
 సంకిత్తణేన—సంకిర్తనేన
 సంఖో—శంఖః
 సంగమో—సంగ్రహః
 సంగీదమ్—సంగీతమ్
 సంచరణిజ్ఞాఇమ్—సంచరణీయావి
 సంచరిస్సద—సంచరిష్యథ
 సంజమితవ్యా—సంయమితవ్యా
 సంజమీఅన్తి—సంయమ్యన్తే
 సంతత్తావీ—సంతప్తయా
 సంతప్పసి—సంతప్యసే
 సంతమ్—శాంతమ్
 సందిట్టమ్—సందిష్టమ్
 సందిసిస్సమ్—సందేష్యమి
 సందేపో—సందేశః
 సంవదమ్—సాంప్రతమ్
 సంభమో—సంప్రభుః
 సంవుత్తో—సంవృత్తః
 సగవ్వమ్—సగర్వమ్
 సగ్గబ్బట్టమ్—స్వర్గభ్రష్టమ్
 సణ్ణిహిదేసు—సన్నిహితేషు
 సత్తి—శక్తిః
 సత్తుణో—శక్తౌః

సదమ్—శతమ్
 సద్దో—శబ్దః
 సద్దేజ—శబ్దేన
 సప్పదు—సర్పతు
 సభాదుఅస్స—సభాత్పకస్య
 సమట—సమయః
 సమరాదో—సమరాత్
 సమస్ససదు—సమాశ్వసితు
 సమాస్సఇదవ్వా—సమాశ్వనయితవ్యా
 సమాస్సాసిదో—సమాశ్వాసికః
 సమాస్సాసేహి—సమాశ్వాసయ
 సరిసేణ—సదృశేన
 సరీరమ్—శరీరమ్
 సరీరమేత్తేజ—శరీరమాత్రేజ
 సల్లమ్—శల్యమ్
 సల్లాఇమ్—శల్మాని
 సల్లేజ—శల్లేన
 సవత్తి—సవత్తి
 సవరిఅ—సవర్యా
 సవ్వమ్—సర్వమ్
 సవ్వహా—సర్వదా
 ససురో—శ్వసురః
 సహస్సమ్—సహస్రమ్
 సహస్సేహిమ్—సహస్రైః
 సహాఅత్తణమ్—సాహాయ్యమ్
 సహిదా—సహితా
 సహీ—సఖీ
 సామలమ్—శ్యామలమ్
 సామిణా—స్వామినా

సారహీట—సారథికః
 సారహీమ్—సారథా
 సావహాణమ్—సావధానమ్
 సిక్తా—శిక్ష
 సిక్తిస్సమ్—సిక్షిష్యే
 సిథిలేదుమ్—శిథిలయితుమ్
 సిథిలేహి—శిథిలయ
 సిజిద్దో—స్నిగ్ధః
 సిలీముహేణ—శిలీముఖేన
 సిలీముహేహిమ్—శిలీముఖైః
 సిలీముహో—శిలీముఖః
 సినినమ్—స్వప్నః
 సీసఅమ్—శీర్షకమ్
 పీసంజలీ—శీర్షాంజలిః
 సీసట్మాణాదో—శీర్షస్థానాత్
 సుఇరమ్—సుచిరమ్
 సుణాదు—శృణోతు
 సుణిదుమ్—శ్రోతుమ్
 సుణీఅది—శ్రూయతే
 సుణీఅన్తి—శ్రూయన్తే
 సుణోమి—శృణోమి
 సుభద్దా—సుభద్రా
 సుమరిత—సమ్రత్వా
 సుమరిదమ్—సమ్రతమ్
 సుమరిదవ్యమ్—సమ్రత్వమ్

సులహో—సులభః
 సువఅణా—సువదనా
 సుహసూఅఅమ్—శుభసూచకమ్
 సో—సః
 సోఅంధిఅమ్—సౌగంధికమ్
 సోహాణమ్—శోభనమ్
 హత్తాదో—హస్తాత్
 హత్తి—హస్తీ
 హత్తేణ—హస్తేన
 హదమ్—హతమ్
 హరిణో—హరేః
 హరిసమ్—హర్షమ్
 హవ్యమ్—హవ్యమ్
 హవీఅది—భవిష్యతి
 హసిదమ్—హసితమ్
 హిఅయమ్—హృదయమ్
 హిఅఅదో—హృదయాత్
 హిదమ్—హితమ్
 హూదాసణేణ—హూతాశనేన
 హూదేణ—హూతేన
 హోది—భవతి
 హోదు—భవతు
 హోన్తి—భవన్తి
 హోమేణ—హోమేన
 హోహి—భవ

సుభాషితానుక్రమణికా

1. అకుశలదర్శనాః స్వపాపైః దేవతానాం ప్రశంసయా కుశలపరిణామా భవన్తి, (పుట-76)
2. అనుక్తహితకారితా హి ప్రకాశయతి మనోగతాం స్వామిభక్తిమ్. (419)
3. అనుల్లంఘనీయః సదాచారః. (359)
4. అప్రమత్తసంచరణీయాని రిపుబలాని క్రూయన్తే. (64)
5. అహో ముగ్ధత్వ మబలానామ్ ! (141)
6. ఆకా బలవతీ రాజన్! శల్యో జ్యేష్ఠతి పాండవాన్. (353)
7. ఉపక్రియమాణాభావే కి ముపకరణేన! (322)
8. ఉపేక్షితానాం మందానాం దీరసత్వైరవజ్జయా!
అత్రాసితానాం క్రోధాందై ర్భవత్యేషా వికత్థనా. (232)
9. కాలానురూపం ప్రతివిధాతవ్యమ్. (339)
10. కో హి నామ భగవతా సందిష్టం వికల్పయతి! (417)
11. గుప్త్యా సాక్షాన్మహానల్పః స్వయ మన్యేన వా కృతః!
కరోతి మహతీం ప్రీతి మపకరోఽపకారిణామ్. (78)
12. గ్రహాణాం చరితం స్వప్నో నిమిత్తాన్యవయాచితమ్!
ఫలన్తి కాకతాలీయం తేభ్యః ప్రాజ్ఞా న బిభ్యతి. (109)
13. శ్రత్తం వినాపి విషయా దురువిక్రమన్య!
చేతో వివేక పరిమంథరతాం ప్రయాతి. (395)
14. దైవాయత్తం కులే జన్మ మదాయత్తం తు పౌరుషమ్. (225)
15. న కించి న్న దదాతి భగవాన్ ప్రసన్నః (6/45)
16. న ఘటస్య కూపపాతే రజ్జు రపి తత్ర ప్రక్షేప్తవ్యా! (322)
17. న యుక్త మనభివాద్య గురూన్ గస్తుమ్. (359)
18. న యుక్తం పరాక్రమవతాం వాఙ్మత్రేణాపి విరాగముత్పాదయితుమ్. (377)
19. న యుక్తం బంధువ్యసనం విస్తరే జాపేదయితుమ్. (433)

20. స యుక్తం వీరస్య క్షత్రియస్య ప్రతిజ్ఞాతం శిథిలయితుమ్. (444)
21. పుణ్యవన్తో హి దుఃఖభాజో భవన్తి. (301)
22. ప్రకృతి ర్దుస్యజాః (208)
23. బ్రాహ్మణశోణితం ఖల్వేతత్ దహద్దహ త్రప్రవిశతి. (164)
24. యది సమరమపాస్య నాస్తి మృత్యోః
 ర్భయమితి యుక్త మితోఽన్యతః ప్రయాతుమ్।
 అథ మరణ మవశ్యమేవ జంతోః
 కిమితి ముధా మలినం యశః కురుధ్వే॥ (171)
25. యావత్ జ్వలతం తావ త్సమరవిజయినో జితా హతాశ్చ వీరాః. (361)
26. యావత్ప్రాణితి తావదుపదేష్టవ్యభూమి ర్విజిగీషుః ప్రజ్ఞావతామ్. (326)
27. యావదయం సంసారస్తావత్ ప్రసద్ధివేయం లోకయాత్రా యత్పుత్రైః
 పితరో లోకద్వయేఽపి అనువర్తనీయా ఇతి. (189)
28. వక్తుం సుకరమిదం దుష్కర మధ్యవసితుమ్. (222)
29. స్వయం విశ్రావ్య నామకర్మణీ వందనీయా గురవః. (360)
30. స ఏవ స్నిగ్ధో జనో యః పృష్టః వరుషమపి హితం భజతి. (106)
31. శ్రీజాం హి సాహచర్యాత్ భవంతి చేతాంసి భర్తృనదృశాని।
 మధురాఽపి హి మూర్ఖయతే విషవిటపిసమాశ్రితా వల్లీ॥ (43)
32. స్వపన్ జనః కిం స ఖిల ప్రలపతి. (75)
33. హేయమానాః కిల రిపోర్ఘ్నిపా స్ఫందధతే వరాన్. (329)